

doğuştan günümüze
BÜYÜK
İSLÂM TARİHİ

8

Çağ yayınları

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ÇAĞ YAYINLARI UMUMİ NEŞRİYAT NO : 1

Temel Eserler Serisi : 1/8

Yayınlayanlar :

Kenan SEYİTHANOĞLU (Editör)
Ahmet Rûştü ÇELEBİ (Maliye ve Ekonomi Uzmanı)
Ahmet HURŞİTOĞLU (İktisatçı)
Vehbi VAKKASOĞLU (Eğitimci - Yazar)
Ahmet TAŞGETİREN (Gazeteci - Yazar)

Her hakkı ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.'ye aittir.

ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.
Klodfarer Cad. 16/3 Divanyolu - İSTANBUL
Tel: 516 06 90 - 91

doğuştan günümüze **BÜYÜK İSLÂM TARİHİ**

İLMİ MÜŞAVİR ve REDAKTÖR
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ

SEKİZİNCİ CİLT

Dizgi - Baskı Tashihi :
Şenel ÖZATA — İrfan KOÇYİĞİT

Baskı :
FEZA GAZETECİLİK A.Ş.
Tel: 551 14 77
İSTANBUL - 1992

Cilt:
ÇAĞ CİLT SAN.
Matbaacılar Sitesi Kat : 3 No : 101
Tel : 576 22 73
Maltepe-Topkapı

Doğuştan Günümüze BÜYÜK İSLAM TARİHİ'nin
Bu Cildinde Yer Alan Müellif ve Konular :

- Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL :** ● *Salgurlular*
● *İldenizliler*
- Prof. Dr. Coşkun ALPTEKİN :** ● *Erbil Atabegliği*
● *Artuklular*
● *Türkiye Selçukluları*
- Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM :** ● *Türkiye Selçukluları'nda Sanat*
- Doç. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN :** ● *Danışmendiler*
● *Mengüçükler*
● *Saltuklular*
● *Ahlatşahlar*
- Prof. Dr. M. Çetin VARLIK :** ● *Ak Koyunlular*
● *Kara Koyunlular*
● *Anadolu Beylikleri*

Bütün bölümler Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ tarafından okunarak eksik bahisler tamamlanmıştır.

Baskıya Hazırlama ve Metin Tashih
Yılmaz DAŞCIOĞLU

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

ATABEGLİKLER

A. SALGURLULAR

I — SALGURLULAR'DAN ÖNCE FARS BÖLGESİ VE BURADA İLK TÜRK HÂKİMİYETİ	19
II — SALGURLULAR'IN MENŞEİ, FARS'DA DEVLET KURMALARI VE İLK ATABEGLERİ	28
1) Atabeg Sungur	29
2) Atabeg Zengi	31
3) Atabeg Tekle	33
III — SALGURLU DEVLETİ'NİN GELİŞMESİ ...	35
1) Sa'd b. Zengi Devri	35
2) Ebü Bekr b. Sa'd Devri	41
IV — SALGURLU DEVLETİ'NİN YIKILIŞI VE MOĞOL HÂKİMİYETİ	46
1) Atabeg II. Sa'd	46
2) Atabeg Muhammed	46
3) Atabeg Muhammedşah	47
4) Atabeg Selçukşah	47
5) Abiş Hatun	49
a) Moğol Hâkimiyeti	50
b) Atabeg Abiş'in Şiraz'a Dönmesi	52
V — SALGURLU DEVLET TEŞKİLATI VE KÜLTÜR FAALİYETLERİ	54
A — DEVLET TEŞKİLATI	54
Ordu	55
a) Gulâm (Köle)	55
b) Salgurlular (Türkmenler)	55
c) Vassal Devlet Kuvvetleri	55
B — İMAR FAALİYETLERİ	56

C — İLMİ HAYAT	58
D — KÜLTÜR FAALİYETLERİ	61
B. ERBİL ATABEGLİĞİ (BEGTEKİNLİLER)	
DEVLET VE SARAY TEŞKİLATI	79
C. İLDENİZLİLER (AZERBAYCAN ATABEGLERİ)	
1 — ATABEG ŞEMSEDDİN İLDENİZ	81
a) Hanedanlığın Kuruluşu ve İldeniz'in Temayüz Etmesi	81
b) İldeniz'in Arslanşah'ı Sultan Yapması	82
c) İldeniz-Salgurlu Münasebetleri	83
d) İldeniz'in Gürcüler ve Batıniler ile Mücadelesi	85
e) Devrindeki Olaylar	86
1 — Emir İnanç'ın Ortadan Kaldırılması	86
2 — İldeniz Devrindeki Diğer Olaylar	87
f) Atabeg İldeniz'in Ölümü	87
2 — ATABEG NUSRETEDDİN MUHAMMED CİHAN PEHLİVAN	89
a) Atabeg Olması	89
b) Şumla ile Mücadele	89
c) Ahmedililer ile Münasebetler	90
d) Salgurlular ile Münasebetler	90
e) Halife en-Nâsir Lidinillah'a Blat Etmesi	91
f) Selahaddin Eyyubi ile Münasebetler	92
g) Atabeg Cihan Pehlivan'ın Ölümü	92
3 — ATABEG MUZAFFEREDDİN KIZIL ARSLAN OSMAN	94
4 — ATABEG KUTLUG İNANÇ MAHMUD B. PEHLİVAN	97
a) Atabeg Olması ve Sultan Tuğrul ile Mücadelesi	97
b) Atabeg Kutlug İnanç ve Irak Olayları	99
c) Atabeg Kutlug İnanç'ın Ölümü	100
5 — ATABEG NUSRETÜDDİN EBÜ BEKR B. PEHLİVAN	101
a) Devrindeki Olaylar	101
b) Atabeg Olması ve Irak Olayları	102
c) Gürcüler ile Münasebetler	103
d) Ahmedililer ile Münasebetler	104
6 — ATABEG MUZAFFERÜDDİN ÖZBEK B. PEHLİVAN	105
a) Irak Olayları	105
b) Atabeg Özbek ve Moğollar	106
c) Atabeg Özbek ve Gürcüler	107
d) Atabeg Özbek ve Sultan Celaeddin Harezmşah	108
A) İLDENİZLİLERİN SONU	109
B) KÜLTÜR VE İMAR FAALİYETLERİ	110

D. ANADOLU'NUN TÜRKLER TARAFINDAN FETHİ

1 — İlk Seferler	111
2 — Sistemli Selçuklu Seferleri	112
3 — Sultan Alparslan ve Malazgirt Zaferi	114
4 — Anadolu'nun Türkleşmesi	117

İKİNCİ BÖLÜM**FETİHTEN SONRA ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ****I. DANIŞMENDLİLER**

1. Danişmend Gazi	121
2. Emir Gazi	128
3. Melik Muhammed	131
4. Melik Muhammed'in Oğulları ve Kardeşleri	133
5. Danişmendliler'in Yıkılışı	138

II. MENGÜCÜKLER

A) MENGÜCÜKLER'İN KURULUŞU	141
1 — Kemah-Erzincan Mengüçükleri	143
2 — Divriği Mengüçükleri	149
B) MİMARİ ESERLER	152
C) EKONOMİK DURUM, KÜLTÜR VE MEDENİYET	153

III. SALTUKLULAR

A — SALTUKLULAR'IN KURULUŞU	155
1) Ebu'l-Kasım Saltuk	157
2) Ali b. Ebu'l-Kasım	158
3) Ziyaeddin Gazi	159
4) II. İzzeddin Saltuk	159
5) Nasıreddin Muhammed	164
6) Mama Hatun	165
7) Alaeddin Melikşah	165
B — SALTUKLULAR'IN YIKILIŞI	168

IV. ARTUKLULAR

A — İDARİ DURUM	170
1) Hısn-ı Keyfa Şubesi (1102-1281)	175
2) Harput Şubesi (1185-1233)	179
3) Mardin Şubesi (1108-1409)	180
B — ARTUKLU DEVLETİ'NİN SİYASİ YAPISI	187
C — İKTİSADİ VE İCTİMAİ HAYAT	189
D — İMAR FAALİYETLERİ	190

V. AHLATŞAHLAR

A — SİYASİ DURUM	194
1) Sökmen el-Kutbi	195
2) Zahirreddin İbrahim	197
3) Devletşah Nâsüreddin Muhammed Sökmen (II. Sökmen)	198
4) Seyfeddin Begtimur	200
5) Aksungur Hezar Dinari	202
6) Şücaeddin Kutluğ	202
7) el-Melikü'l-Mansur Muhammed	202
B — İLİM, KÜLTÜR VE MEDENİYET	206

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARI

A — GİRİŞ	209
Türkler'in Anadolu'ya Yerleşmesi	209
B — SİYASİ TARİH	211
1) I. SÜLEYMANŞAH (7 - 1086)	211
a. Giriş	211
b. Selçuklu-Bizans İlişkileri	213
c. Süleymanşah-Melikşah Münasebetleri	213
d. Süleymanşah-Tutuş Mücadelesi	217
e. Süleymanşah'ın Ölümü ve Şahsiyeti	218
f. Süleymanşah'ın Ölümünden Sonra Anadolu	218
İZMİR TÜRK BEYLİĞİ	220
2) I. KILIÇ ARSLAN (1092-1107)	223
a. Kılıç Arslan-Bizans İttifakı ve Çaka Bey	224
b. Malatya Seferi	225
c. I. Haçlı Seferi	225
d. I. Haçlı Seferi'nden Sonra Anadolu	227
e. Kılıç Arslan'ın Doğu'daki Fetihleri	229
f. Musul'un Zaptı	230
g. Kılıç Arslan'ın Çavlı ile Savaşı, Ölümü ve Şahsiyeti	231
ğ. Kılıç Arslan'ın Ölümünden Sonra Türkiye Selçukluları	232
3) ŞAHİNŞAH (1110-1110)	234
a. Şahinşah Zamanında Selçuklu-Bizans Münasebetleri	234
b. Şahinşah'ın Ölümü	236
4) I. MESUD (1118-1155)	237
a. Selçuklu-Danişmendli Münasebetleri	237
b. Mesud Zamanında Danişmendli Faaliyetleri	238
c. Sultan Mesud Döneminde Selçuklu-Bizans Münasebetleri	242
d. II. Haçlı Seferi	244

e. Sultan Mesud Zamanında, Ermeni Meselesi	245
f. Mesud'un Son Günleri	246
5) II. KILIÇ ARSLAN (1155-1192)	249
a. Danişmendlilerle Münasebetler	249
b. Ermeniler ile Mücadele	249
c. Nureddin Mahmud ile Mücadele	250
d. Kılıç Arslan'a Karşı Kurulan İttifaklar	251
e. Sivas, Niksar, Komana ve Tokat'ın Fethi (1175)	253
f. Myriocephalon Zaferi (1176)	253
g. Malatya'nın Fethi (1178)	254
ğ. Selçuklu-Eyyubi Münasebetleri	255
h. Türkmen Göçleri	256
ı. Memleketin Şehzadelere Taksimi	256
İ. III. Haçlı Seferi (1180)	257
j. Saltanat Kavgaları ve II. Kılıç Arslan'ın Ölümü	258
6) I. GİYASEDDİN KEYHÜSREV (1192-1196)	259
7) II. SÜLEYMANŞAH (1196-1204)	260
a. Erzurum Saltukluları'na Son Verilmesi (508/1202)	260
b. Gürcistan Seferi (508/1202)	261
c. Doğu Anadolu'da Selçuklu Nüfuzunun Yayılması	261
d. Ankara'nın İlhakı (1204)	262
e. Süleymanşah'ın II. Gürcistan Seferi ve Ölümü (1204)	262
8) III. KILIÇ ARSLAN (1204-1205)	264
9) I. GİYASEDDİN KEYHÜSREV (II. SALTANAT, 1205-1211)	265
a. Sürgün Hayatı ve Saltanatı Elde Etmesi	265
b. Selçuklu-Bizans ve Pontus Münasebetleri	267
1 — Haçlılar'ın İstanbul'u İlgali	267
2 — Mavrozomes'in Melik Olması	268
c. Antalya'nın Fethi (1207)	269
d. Selçuklu-Ermeni Münasebetleri	269
e. Alaşehir Savaşı ve Gıyaseddin Keyhüsrev'in Ölümü	270
10) İZZEDDİN KEYKAVUS (1211-1220)	272
a. Meliklik Zamanı	272
b. Saltanatı Elde Etmesi	272
c. Alaeddin Keykubat ile Mücadelesi	274
d. Sinop'un Fethi	275
e. İskan ve İmar Faaliyetleri	277
f. Antalya'nın Fethi	277
g. I. Ermeni Seferi	277
ğ. II. Ermeni Seferi	276
h. Halep Seferi	279

11) I. ALAEDDİN KEYKUBAT (1220-1237)	282
a. Tahta Çıkışı	282
b. Devrindeki Olaylar	283
1 — Alaiye'nin Fethi	283
2 — Sultan ve Beyler Arasındaki Mücadele	284
3 — Ermeniler'e ve Haçlılar'a Karşı Seferler	285
4 — Fırat Boylarındaki Fetihler	286
5 — Doğu Siyaseti ve Erzincan'ın İlhakı	287
6 — Süğdak ve Trabzon Seferleri	288
7 — Selçuklu-Harezmşahlar Münasebetleri	289
8 — Yassı Çimen Savaşı	290
9 — Erzurum'un İlhakı	291
10 — Gürcistan Seferi ve Ahlat'ın Fethi	292
11 — Selçuklu-Moğol Münasebetleri	293
12 — Selçuklu-Eyyubî Münasebetleri	294
c. Alaeddin Keykubat'ın Son Günleri ve Ölümü	295
d. I. Alaeddin Keykubat Zamanında İktisadî Durum	296
12) II. GİYASEDDİN KEYHÜSREV (1237-1246)	296
a. Tahta Çıkması	298
b. Saadeddin Köpek ve Siyasi Karışıklık	299
1) Saadeddin Köpek'in Sultan Olma Arzusu	300
2) Saadeddin Köpek'in Öldürülmesi ve Şahsiyeti	301
c. II. Keyhüsrev'i Metbû Tanıyan Devletler	301
d. Diyarbakır'ın Fethi	302
e. Baba İshak'ın Peygamberlik İddiası	303
f. Selçuklu - Moğol Münasebetleri	304
1) Moğollar'ın Anadolu'yu İstilası	304
2) Kösedag Savaşı	305
3) Sivas'ın Moğollar'a Teslimi	307
4) Kayseri ve Erzincan'ın Moğollar'ın Eline Geçmesi	307
5) Selçuklu-Moğol Antlaşması	309
g. Selçuklu-Ermeni Münasebetleri	310
13) İZZEDDİN KEYKAVUS (1246-1249)	311
a. Tahta Geçişİ	311
b. Vezir Şemseddin İsfahani	311
14) MÜŞTEREK SALTANAT DEVRİ (1249-1257)	
(II. İZZEDDİN KEYKAVUS, IV. RÜKNEDDİN KILIÇ	
ARSLAN, II. ALAEDDİN KEYKUBAT)	313
a. Celâleddin Karatay	313
b. Keykavus-Kılıç Arslan Mücadeleleri	315
c. Türkmenler'in Faaliyetleri	316
d. II. Moğol İstilası	318

e.	Selçuklu Ülkesinin Taksimi	319
f.	Muineddin Süleyman'ın Siyasi İhtirasları	320
g.	II. Keykavus, Baybars ve Berke Han İlişkileri	321
g.	Keykavus'un Ölümü	322
	15) IV. RÜKNEDDİN KILIÇ ARSLAN (1262-1266)	324
a.	Türkmenler ile Mücadele	324
b.	Karamanlılar ile Mücadeleler	325
c.	Anadolu'da Diğer Karışıklıklar	326
d.	Kılıç Arslan-Muineddin Süleyman İlişkilerinin Bozulması ...	326
e.	Kılıç Arslan'ın Öldürülmesi	327
	16) III. GİYASEDDİN KEYHÜSREV (1266-1284)	329
a.	Fahreddin Ali-Muineddin Pervane İlişkileri	329
b.	Muineddin Pervane-Moğol İlişkilerinin Bozulması	330
c.	Hatiroğlu Hareketi	331
d.	Baybars'ın Anadolu'ya Gelmesi	332
	<i>Elbistan Savaşı</i>	333
e.	Abaka'nın İntikamı ve Selçuklu Devleti'ne El Koyması ...	334
f.	Muineddin Pervane'nin Ölümü	335
g.	Selçuklu-Karamanlı İlişkileri	336
	1) Karamanlı İstilasları	336
	2) Siyavuş(Cimri)'un Sultan İlan Edilmesi	337
	3) Akşehir Savaşı	337
	4) Akşehir ve Konya'nın Karamanlı İstilasından Kurtuluşu	338
	5) Karamanlılar'ın Kurbagahisarı Bozgunu	338
g.	İlhanlı-Memlûk İlişkileri ve Selçuklular	339
	1) İlhanlı-Memlûk Savaşı	340
	2) Ahmed Teküdar'ın İlhanlı Tahtına Geçmesi	341
	17) II. MESUD (1284-1296 ve 1302-1308)	342
a.	Tahta Çıkışı	342
b.	Geyhatu'nun Genel Valiliği	343
c.	Vezir Sahib Ata'nın Ölümü ve Şahsiyeti	344
d.	Moğollar'ın Selçuklu Yönetimine Elkoymaları	345
e.	İlhanlı Hükümdarlarının Anadolu'ya Baskılarını Artırması	346
	1) Geyhatu Dönemi	346
	2) Çoban Oğulları'nın Moğollar'a Karşı Mücadelesi ...	347
	3) Gazan Han Dönemi (1205-1304)	348
f.	Anadolu'da Moğol İsyanları	349
	1) Baldu İsyanı	349
g.	Anadolu'da Soygunlar	351
	<i>Vezir Nizameddin Devri</i>	352

g. Olcaytu Dönemi	352
h. Karamanlılar'ın Konya'yı İşgali	354
ı. Memlükler'in Malatya'yı İstilas	354
i. Timurtaş'ın Anadolu Valiliği	355
18) YIKILIŞI	357
a. II. Gıyaseddin Mesud	357
b. III. Alaeddin Keykubat	357
C — DEVLET TEŞKİLATI VE SOSYAL HAYAT	359
1) DEVLET VE SARAY TEŞKİLATI	359
a. Hükümdar	359
1 — Hükümdarlık Alâmetleri	360
1a — Sikke	360
1b — Tevki ve Tuğra	360
1c — Ünvan ve Lakaplar	361
1d — Nevbet	362
1e — Çetir ve Sancak	362
2 — Diğer Hükümdarlık Alâmetleri	363
b. Saray Teşkilâtı	363
1 — Hacıbû'l-Hüccâb	364
2 — Üstadüddar	364
3 — Emir Çavıgır	364
4 — Emir Candar	365
5 — Emir-i Silah	365
6 — Emir-i Meclis	365
7 — Emir-i Şikâr	365
8 — Emir-i Alem	365
9 — Emir-i Ahur	365
10 — Emir-i Devat	366
11 — Emir-i Mahfil	366
12 — Câmedar	366
13 — Şarabdar	366
14 — Taştar	366
15 — Havâyc Salar	366
16 — Çavuş veya Serhenk	367
c. Hükümet İşleri	367
1 — Divânlar	367
1a) Büyük Divân	367
1b) Diğer Divânlar	367
d. Devlet Ricalı	370
1 — Vezir	370
2 — Atabeg	370

3 — Emir-i Dâd	370
4 — Beylerbeyi (Melikü'l-Ümera)	370
II) İDARİ TEŞKİLAT	371
III) ASKERİ TEŞKİLAT	372
a. Kara Ordusu	372
a — Kapıkulu	372
aa — Müfred (çoğulu Mufadere)	372
ab — Halka-i Has (Dergâh)	372
ac — Gulâmân-ı Dergâh	372
ad — Mülâzımân-ı Yatak veya Yayak	372
b — Tımarlı Sipahi	372
c — Geçici Ücretli Askerler (Ecr-i Hâr)	372
1 — Kapıkulu	372
2 — Tımarlı Sipahi	373
3 — Geçici Ücretli Askerler (Ecr-i Hâr)	373
4 — Ordu Düzeni	374
b. Deniz Kuvvetleri	374
IV) ADLİYE TEŞKİLATI	375
V) TOPRAK VE HALK	375
a. Vakıf Arazi	375
b. Mülk Arazi	376
VI) MESLEKİ BİRLİKLER VE AHİLİK	377
VII) SELÇUKLU DEVRİ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATINA BİR BAKIŞ	380
D — ANADOLU SELÇUKLU SANATI	383

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AK - KOYUNLULAR

A. SİYASİ TARİH	407
1 — Kuruluş	407
2 — Yükselme Devri	419
3 — Ak Koyunlular'ın Yıkılışı	431
B. KÜLTÜR ve MEDENİYET	436

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARA - KOYUNLULAR

A. Siyasi Tarih	441
B. Kültür ve Medeniyet	479

ALTINCI BÖLÜM

ANADOLU BEYLİKLERİ

Giriş	483
GERMİYAN OĞULLARI	
A. SİYASİ TARİH	487
B. TEŞKİLAT VE KÜLTÜR ...	508
Emirler ...	512
Vezirler ...	513
Kadılar	513
Nişancı	513
MENTEŞE OĞULLARI BEYLİĞİ ...	525
SARUHAN OĞULLARI BEYLİĞİ	537
KARASI OĞULLARI BEYLİĞİ	548
CANDAR OĞULLARI BEYLİĞİ	550
HAMİD OĞULLARI BEYLİĞİ	582
TEKE OĞULLARI BEYLİĞİ	588
ERETNA BEYLİĞİ	570
SAHİB ATA OĞULLARI BEYLİĞİ	588
PERVANE OĞULLARI BEYLİĞİ	582
İNDEKS	587
BİBLİYOGRAFYA	825
KRONOLOJİ	833

TARİH

Bütün bilim dallarının ana hammaddesini sağlayan tarihin incelikleri içinde kendimize özgü değerlerin bilincine varmadan; bugün bizi dört bir yanımdan kuşatan Batı'yı anlamamız ve onun dünyacı değerleriyle başetmemiz kolay değildir.

Doç. Dr. Nazlı GÜRDOĞAN

BİRİNCİ BÖLÜM ATABEGLİKLER

A. SALGURLULAR

I — SALGURLULAR'DAN ÖNCE FARS BÖLGESİ VE BURADA İLK TÜRK HÂKİMİYETİ

Salgurlular'ın devlet kurdukları Fars bölgesi, İran'ın güneyinde yer alır. İran idari teşkilâtında Şiraz, Bûşehr, Lâr, Fesâ, Kâzerun, Cehrem, Firuzâbad ve Âbâdîh olmak üzere sekiz vilâyete (şehrîstana) ayrılmış olan Fars eyaleti, kuzeybatıda Huzistan, kuzeydoğuda İsfahan, doğuda Kırman ve batıda ise Basra (Fars) Körfezi ile çevrilidir.

Antik çağda, Pers İmparatorluğu'nun merkezi olan Persepolis'in bulunduğu Fars'ın, müslümanlar tarafından ilk olarak fethine Halife Hz. Ömer (640-644) devrinde başlandı. Bahreyn ve Basra valilerinin yürütülen harekâtlar neticesi Fars'ın 20(640-650) yılında tamamen itaat altına alındığı görülmektedir(1).

Abbasi halifelerinin dünyevi otoritelerinin zayıflamasıyla Fars, önce İranlı bir sülâle olan Saffariler'in daha sonra da Büveyhiler'in idaresi altına girdi(2). Büveyhi hâkimiyetinin devam ettiği sıralarda Selçuklular, yeni kurdukları devletin sınırlarını genişletmek gayesiyle fetihlere girişmişlerdi. Nitekim, Fars'a ilk Selçuklu akınlarının İbrahim Yinal idaresinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey, Fars'taki Büveyhi hâkimi Ebû Kâilcar'ın bu akınlardan şikâyetçi olması üzerine (439/1047) İbrahim Yinal'ı Fars'a taarruzdan menetmiş(3); ancak çok geçmeden akınları başlatan bizzat sultanın ken-

(1) J. Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş* (Trk. trc. Fikret İşiltan), İstanbul 1980, 90, 99, 100; «Fars» maddesi, İ.A.

(2) C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (Çvr. Neget Çağatay), I, Ankara 1984, 125, 144

(3) İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 361, 365-366; Ravzatü's-Safâ, IV, 176; Ayrıca kırs., Bosworth, *The Iranian World*, 44

disi olmuştur. Böylece Selçuklu akınları, 444(1052-1053) yılında Şiraz ve el-Beyza(1)'ya kadar ilerledi. Selçuklular, bu akınlar sırasında Büveyhîler arasındaki ihtilaflardan da yararlandılar. Nitekim Büveyhîler'den Ebû Mansur Fulâd Sütûn (öl. 1056), Şiraz'a hâkim olup, Tuğrul Bey adına hutbe okuttu (Şevval 445 Ocak-Şubat 1054) (2). Ancak çok geçmeden Fars'taki Büveyhî idaresi, Şebankâre emirlerinden Fazlûye'nin Büveyhî emiri Ebû Mansur'u mağlup etmesiyle sona ermiş (448/1056) ve Fazlûye bölgeye hâkim olmuştur(3).

Selçuklular bu bölgeye, Çağrı Bey Davud'un oğlu Kirman Fatih Kavurd'un Fazlûye'yi mağlup etmesi ve Şiraz'a girerek, hutbeyi Sultan Tuğrul Bey adına okutmasıyla kesin olarak hâkim oldular (Recep 454 Temmuz-Ağustos 1062).

Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına geçen Alparslan, Kavurd'un genişleme siyasetinden endişeye düşerek Kirman üzerine yürüdüğünde Emir Fazlûye, Sultan Alparslan'a Kavurd hakkında şikâyetle bulundu. Alparslan, Fazlûye'ye hil'atler vererek, kapısında nevbet çalmasına müsaade etmiş ve Fars'ı mukâtaa suretiyle tekrar kendisine vermiştir. Sultanın bu davranışı muhtemelen, Melik Kavurd'un güçlenmesini istememesinden kaynaklanmaktadır. Sultan'ın, Muharrem 457 (Aralık 1064-Ocak 1065) yılında Şiraz'a girişiyse Kavurd'un eman dilediği ve Fars'ı terkettiği görülmektedir. Böylece Fazlûye Fars'a tekrar hâkim oldu(4).

Alparslan, 459(1067) yılında kardeşi Melik Kavurd'un yeni bir isyan teşebbüsünü bastırdıktan sonra Fars'a yürüdü. Burada henüz Selçuklular'ın eline geçmemiş olan Istahr kalesini ele geçirdi. Ayrıca bu sefer esnasında bir kaç kale ve Vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından Pehndiz kalesi zaptedildi(5). Bu harekâtların Fazlûye'nin Fars hâkimiyetine herhangi bir tesiri olmadığı ve onun mevkiini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Fazlûye, belki de Kavurd'un tesir ve teş-

- (1) el-Beyzâ, Şiraz'ın kuzeyinde ve Istahr'ın batısında bulunan bir kasabadır. Bkz. *Encyclopaedia of Islam*, London 1960. Al-Bayda maddesi
- (2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX. 401, 408-409; Bosworth, *The Iranian World*, 45
- (3) İbnü'l-Belhi, 66; Tarîh-i Güzide, 425; Ravzatü's-Safâ, IV. 180; Ayrıca bkz. Şebankâre maddesi, İ.A.
- (4) Sibt (A. Sevim nşr.), 120-121; Ayrıca kırs., O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 107; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 66; «Kavurd» maddesi, İ.A.
- (5) Zübdet, 30-31 (Trk. terc., 30); Ahbâr, 41-42 (Trk. terc., 28-29); İbnü'l-Esir, el-Kâmil X. 37; Farsnâme-i Nâsiri, I, 23; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, 109; Bosworth, *The Iranian World*, 60 ve Selçuklular mad., İ.A.

viki ile isyan ettiyse de Nizâmü'l-Mülk tarafından esir alınarak, sultanın huzuruna götürüldü. O, İstahr kalesinde hapis iken kaçmak istemiş, neticede öldürülmüştür (464/1071) (1).

Fazlûye'den sonra Fars'a Melik Kavurd'un hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Alparslan ölürken (24 Kasım 1072), Kırman ile Fars bölgelerinin Kavurd'da kalmasını, ancak onun Şiraz'da oturmasını vasiyet etmişti(2). Fakat Kavurd'un Fars hâkimiyetli yeğeni Melikşah'a karşı giriştiği saltanat mücadelesi neticesi ölümü ile uzun sürmemiştir (1073).

Sultan Melikşah, Fars eyaletinin idaresini Emir Rûknüddeve Humar Tegin'e veriyse de o, bölgenin idaresinde başarılı olamadı. O'nun zamanında Basra körfezinde önemli ticaret şehri olan Siraf, Kays (Kış) adası melikleri tarafından işgal edilmiş ve şehir giderek fakirleşmişti. Bununla beraber Fars'da asayişin devam ettiği ve Şiraz'da imar faaliyetlerinde bulunulduğu bilinmektedir.

Emir Humar Tegin'den sonra, bölgenin asayişli sarsılarak, Şebankâre ve Türkmenlerin yağma akınlarına uğradı. Öte yandan, Fars bölgesini Kırman Selçukluları'nın kontrolleri altına aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Melik Turanşah (1085-1087), düzenlediği ikinci seferin sonunda Fars'ı ele geçirerek, buradaki hâkimiyetli Sultan Melikşah tarafından tasdik edildi (479/1086-1087). Melik Turanşah zamanında Fars'ın idaresi Şebankâre büyüklerine bırakılarak, her birine bir nâhiyede âmillik verilmiştir(3).

Sultan Melikşah'ın ölümü (1002) ile zevcesi Terken Hatun, küçük oğlu Mahmud'u tahta getirmek için giriştiği mücadele sırasında Fars'a da hâkim olmak istedi. O, bu maksatla Emir Üner'i bölgeye gönderdi. Fakat Emir Üner, Fars ve Kırman hâkimi Melik Turanşah karşısında gerilemiştir. O, bir süre sonra Sultan Berkyaruk tarafından da Fars valisi tayin edildi. Ancak Fars, Melik Turanşah'ın ölümünden sonra tamamen Şebankârellerin hâkimiyetine girmişti. Şebankâre büyükleri Kırman Selçukluları'ndan Melik İranşah (1097-1101)'dan yardım istemeleri sonucu, Emir Üner mağlup edildi (492/1098-1099).

Bu hâdiseden sonra Fars'da Şebankâre nüfuzu giderek artmaya başladı. Diğer taraftan, Selçuklu tahtındaki saltanat mücadelesi,

- (1) İbnü'l-Belhi, 166; Sibt (A. Sevim nşr.), 140; Vassâf, 422 (özet, 252)
- (2) Zuhdet, 46 (Trk. trc., 46-47); Sibt (A. Sevim nşr.), 164-166; Ayrıca krş., İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 17 ve «Kavurd» mad., İ.A.
- (3) Bkz. E. Merçil, Kırman Selçukluları, İstanbul 1980, 79

İranşah'ın kötü kişiliği ve Batını olduğu gerekçesiyle öldürülmesi onun yerine geçen Arslanşah'ın (1101-1142) barışçı bir siyaset takip etmesi ve Şebankârelerle akrabalık kurması gibi unsurlar, Kırman Selçuklularını Fars bölgesinden uzak tutan sebepler oldu(1).

Bu devrede, Huzistan ve Fars sınır bölgesindeki Râmhürmüz ve Errecan şehirleri valisi bulunan Emir Çavlı Sakavu, özellikle Batınlılara karşı başarılı seferlerde bulunmaktaydı. Öte yandan onun, hâkim olduğu bölgedeki kaleleri imar ve tahkim etmesi, bağımsızlık niyetinde olduğunu göstermekte idi. Ancak Sultan Muhammed Tapar (1105-1118)'ın, onu itaat altına almak maksadıyla üzerine Emir Mevdud b. Altun Tegin'i göndermesi, Çavlı'yı hayli zor duruma düşürmüştü, sekiz ay muhasaradan sonra Çavlı itaatini bildirmiştir. Sultan buna karşılık ona Musul'u ikta olarak verdi (Muharrem 500/Eylül-Ekim 1106) (2). O Musul'da iken, Fars'ı muhtemelen Emir Buldacı idare etti. Ancak, yaşlı olan Emir Buldacı'nın Fars'da istenilen otoriteyi kuramadığı anlaşıyor. Bu arada Çavlı'nın Musul'a hâkim olduktan sonra tekrar isyan ettiği görülmektedir (501/1107-1108) (3). Bu ikinci teşebbüsünde de başarılı olamayan Çavlı, neticede Sultan Muhammed Tapar tarafından affedildi ve oğlu şehzade Çağrı'ya atabeg tayin edilerek, Fars valiliği ve bu ülkede düzenin sağlanması ile görevlendirildi (502/1108-1109).

Atabeg Celâleddin Çavlı, yanında şehzade Çağrı olduğu hâlde Fars'a gelişinde, ustaca bir siyasetle, kendisine rakip olur düşüncesiyle Emir Buldacı'yı bertaraf etti. O, iki yaşındaki şehzadeye öğrettiği Farsça «*be-girid*=yakalayınız» kelimesini, huzura çağrılan Buldacı'ya söylemesini sağlamış, böylece Buldacı yakalanarak, öldürülmüştür.

Çavlı, Fars'da kalabalık bir topluluk olan ve devamlı yağma akınları ile halkı rahatsız eden Şebankâreler üzerine de seferler tertiple-di. Bunların reisi, Fesâ ve çevresine hâkim olan ve Hüsrev diye tanınan el-Hasan b. Mübâriz idi. Hüsrev, Çavlı tarafından Şehzade Çağrı'nın huzuruna çağrıldığında, Emir Buldacı'nın âkibetine uğrayacağı düşüncesiyle bu daveti kabul etmedi. Bunun üzerine Emir Çavlı, Fars'ta onunla birlikte oturmanın imkânsız olduğunu halk arasında yayarak, Sultan'ın yanına gidiyormuş hissini vermek için, İsfahan'a

(1) Bkz. E. Merçil, Aynı eser, 62 vd.

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 291-292; Ayrıca bkz. Muhammed b. Melikşah mad. İ.A. ve A.K.S. Lambton, The Internal Structure of the Saljuk Empire, 240

(3) Emir Çavlı'nın Musul'daki faaliyetleri hakkında bkz. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 108; Haçlılar ile olan münasebetler için bkz. S.A. Runciman, A History of the Crusades, II. 110-114

doğru hareket etti. Haberi alan Hüsrev ise Çavlı'nın gittiğinden emin olarak eğlenceye dalmışken, anı bir baskına uğradı. Çavlı onun mallarını ve ağırlıklarını yağmalayarak, Fesâ şehrinin ele geçirdi. Hüsrev ise zorlukla müstahkem İğ (İc) kalesine sığınmıştı. Onu muhasara etmenin uzun süreceğini anlayan Çavlı, Hüsrev'le bir sulh yaparak, Şiraz'a döndü (1).

Emir Çavlı'nın ikinci seferi Karzuvi Şebankâreleri'ne karşı oldu. Karzuvililer, Kâzerun civarına, Nevbencân ve Şapur şehirlerine devamlı yağma akınlarında bulunmakta ve bölgeyi tahrip etmekteydiler (2). Reisleri Ebû Sa'd b. Muhammed b. Mamâ idi. Çavlı, Kâzerun üzerine yürüyerek bu şehri ele geçirdi. Ebû Sa'd'ı kapandığı kalede iki yıl süre ile muhasara etti. Çavlı'nın barış teklifine karşılık, gönderdiği elçilerini öldüren Ebû Sa'd, erzak bitip, eman dilediğinde, bu hareketinin bedellini hayatıyla ödedi. Bu suretle Karzuvi Şebankâreleri'ni de itaat altına alan Atabeg Çavlı, Fars'da sükûnetli sağlamak hususunda önemli bir başarı kazanmış oluyordu. Ayrıca o, yine Şebankâreler'den Fars'ın sahil bölgesindeki (Germsir) dağlarda oturan Şekâniler ve Fîrûzâbad'a sahip olan Mes'ûdiler'i de itaat altına aldı.

O, bir müddet sonra yine Şebankâre'den Dârâbcird (Dârâb) hâkimi İbrahim b. Mamâ üzerine yürüdü. İbrahim, Kirman meliki Arslanşah b. Kirmânşah'ın yanına kaçarken, Dârâbcird halkı da sığındıkları Teng-i Renbe geçidi hisarında Çavlı tarafından muhasara edildi. Ancak bu müstahkem kalenin alınamayacağını anlayan Çavlı, yine ustaca bir planla, geri çekilmiş olmasına rağmen, kuvvetlerini Kirman yolundan tekrar Dârâbcird'e döndürdü. Bu kuvvetleri, Melik Arslanşah'ın gönderdiğini zannederek, onların geçitten geçmelerine müsaade eden şehir halkı, gerçeği anladıklarında çok geç kalmışlardı. Dârâbcirdli halkın çoğu kılıçtan geçirildi ve malları yağmalandı. Kurtulabilen Şebankâre emirleri Kirman'a kaçtı. Çavlı ise Şiraz'a döndü (506/1112-1113) (3).

Atabeg Çavlı, çok geçmeden Melik Arslanşah'ın yanına sığınan Şebankâre ümerâsını geri almak üzere Kirman'a bir sefer düzenledi. Çavlı, beraberinde Şebankâre emiri Hasan b. Mübâriz Hüsrev ve Karzuvililer'den Fazlûye b. Ebû Sa'd olduğu hâlde Kirman'a hareket etti. Melik Arslanşah'dan elçisi vasıtasıyla ümerânın ladesini istemesi-

- (1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 361-363; Ondan naklen, Farsnâme-i Nâsirî, I. 25-26; Ayrıca bkz. «Şebankâre» mad., İ.A.
- (2) İbnü'l-Belhi. 142 ve 146; Şîrâz-nâme, 41-42 ve Nûzhetü'l-Kulûb, 164-155
- (3) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 363; Ondan naklen Farsnâme-i Nâsirî, I. 26; Ayrıca bkz. «Şebankâre» mad., İ.A.

ne karşılık red cevabı aldığı gibi, bir süre sonra Arslanşah'ın anı bas-kununa uğrayarak mağlup oldu. Atabeg Çavlı, bu mağlubiyetin intika-mını almak için Kırman üzerine bir sefer hazırladığı sırada Şehzade Çağrı b. Muhammed öldü (Zilhicce 509/Nisan-Mayıs 1116). Melik Arslanşah, Sultan Muhammed Tapar'dan, Çavlı'nın Kırman üzerine düzenleyeceği sefere engel olmasını istedi. Sultan bu isteği kabul et-mekle beraber, Çavlı'nın bu hususda rızasının alınmasını ve Furg ka-lesinin ona teslim edilmesi gerektiğini bildirdi. Kırman elçisi, 510 yılı Rebiülevvel ayında (Temmuz-Ağustos 1116) geri döndükten son-ra Atabeg Çavlı öldü(1).

O, Fars'da asayiş ve düzeni sağlamakla kalmamış, imar faaliyet-lerinde de başarılı olmuştur. Ziraatın gelişmesine ve sulama faaliyet-lerine önem vermiştir.

Atabeg Çavlı'nın ölümünden (1116), Karaca Sâki'nin Fars'a ta-yinine (Ağustos 1119) kadar geçen müddet içinde bu bölgede valilik görevini büyük bir ihtimalle Emir Kaysar yürütmüştür. Sencer'in, yeğeni II. Mahmud ile giriştiği saltanat mücadelesi sırasında Karaca Sâki, II. Mahmud tarafında yer almıştı. Sencer, Sâve'de yapılan sa-vaşı kazandıktan sonra (2 Cemâziyelevvel/11 Ağustos 1119), Mah-mud ile anlaşarak onu Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçirdiği gibi, Selçukşah ve Atabeg Karaca'ya da Fars eyaletini, İsfahan ve Huzis-tan'ın yarısını ıktâ etmişti(2).

Atabeg Karaca, Fars'ı uzun süre idare etmesine rağmen, onun buradaki faaliyetleri hakkındaki bilgiler azdır. Karaca, Irak Selçuklu sultanı II. Mahmud'un ölümünden (11 Eylül 1131) sonra Şehzade Davud ve amcası Melik Mes'ûd arasındaki saltanat mücadelesine, Sel-çukşah'ı da katılmaya teşvik etti. Sultan Sencer, karışıklığı düzelt-mek üzere Rey'e geldiği (Ocak-Şubat 1132) sırada, Melik Mes'ûd, Ha-life el-Müstersîd (1118-1135) ve Atabeg Karaca ona karşı anlaşmış-lardı. Buna göre, Mes'ûd Sultan, vellaht ise Selçukşah olacaktı. An-cak Sencer, tahta yeğeni Tuğrul'u çıkarmaya kararlıydı. O, bu mak-satla Hermedan'a geldi. İki taraf arasında Dinever yakınlarında mey-dana gelen savaşı Sultan Sencer kazandı (26 Mayıs 1132) ve esir dü-şen Karaca öldürüldü(3).

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 363-365; Ondan naklen Farsnâme-i Nâsiri, I, 26-27

(2) Zübdet, 131-135 (Trk. trc. 128); Ahbâr, 89-90 (Trk. trc. 62-63); İb-nü'l-Esir, X, 387; Ayrıca bkz.: M. A. Köymen, İkinci İmparatorluk Devri, 5-14; M. A. Köymen «Sencer» mad., İ.A.

(3) Bkz. M. A. Köymen, İkinci İmparatorluk Devri, 174-197; M. A. Köy-men, «Sencer» mad., İ.A. ve F. Bümer, «Mes'ûd» mad., İ.A.

Atabeg Karaca, Fars'ı idaresi sırasında halka iyi davrandı. Şiraz'da kendi adıyla anılan bir medrese yaptıracak oraya arazi vakfetti. Ayrıca Şiraz'ın kuzeyinde *Taht-ı Karaca* adı ile anılan bir bahçe ile köşk ve Kâzerun şehrindeki *Kand-ı Karaca* da onun yaptırdığı eserlerdendir.

Atabeg Karaca'dan sonra Fars'a, Emir Mengübars hâkim oldu. O, sultan II. Tuğrul'a, oğlu Şehzade Alparslan'ı yanına göndermesi şartıyla itaat edeceğini bildirince, sultan muhtemel bir gâileden kurtulmak için Alparslan'ı Fars'a göndermiş ve Emir Mengübars'a da atabeg ünvanı vermiştir.

Çok geçmeden Sultan II. Tuğrul, Halife Müstersid ile anlaşılan Melik Mes'ûd ile yaptığı mücadelede başarılı oldu. İkinci savaş esnasında ordusunda Mengübars'ın, Huzistan nâibli Bozaba idaresinde gönderdiği yardımcı kuvvetler de bulunuyordu. Bu savaştan sonra, II. Tuğrul'un Hemedan'da ani ölümü (24 Ekim 1134) üzerine yerine Melik Mes'ûd geçti. Fakat onun sultanlığı, içlerinde Mengübars'ın da bulunduğu bir kısım emirlerce tanınmadı. Atabeg Mengübars, 632 yılı başlarında (1137 yılı sonları) Sultan Mes'ûd'a isyan etti. O, Gurgeşenbi denilen yerde yapılan savaşta esir düşerek öldürüldü. Onun ölümüne üzülen ve intikam almaya karar veren yardımcısı Bozaba, Sultan Mes'ûd'un yağmaya dalmış ordusuna ani bir hücum düzenleyip, esir olduğu sultanın emirlerinden bir kaçını katlettikten sonra (Şaban 532/Nisan-Mayıs 1138), Fars'a dönerek bu ülkeye hâkim oldu (1).

Atabeg Mengübars, Fars'da halka karşı adaletle muamele etmiş, imar faaliyetlerine kendisinden önceki atabeglere nazaran daha fazla önem vermiştir.

Bir müddet sonra, Sultan Mes'ûd, Emir Kara Sungur'un tahakkümünden kurtulmak maksadıyla Bozaba'dan yardım istedi. Durumu öğrenen Kara Sungur ise sultanın veziri Kemaleddin Muhammed b. Ali el-Hâzın'ı öldürdükten sonra, oğlunun intikamını almak maksadıyla (belki kendi hayatı için de tehlikeli gördüğü) Bozaba'ya karşı yürüdü. Yanında Selçuklu şehzadeleri Selçukşah ve Davud da bulunmaktaydı. Mukavemet edemeyeceğini anlayan Bozaba, Kalatu'l-Beyzâ'ya çekildi. Kara Sungur Şiraz'a girdi. Fars'a, Selçukşah'ı melik olarak bıraktı ve buradan ayrıldı. Bozaba derhal Selçukşah üzerine yürüdü ve onu yenilgiye uğrattı; kaçmakta olan Selçukşah'a ye-

(1) Zühdet, 183 vd. (Trk. trc. 169-170); Ahbâr, 109-110 (Trk. trc. 76-77); İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 39-40; M. A. Köymen, Aynı eser, 241, 247, 304; F. Bümer, «Mes'ûd» mad. f.a.

tlışp, yalvararak onu tekrar Şiraz'a getirdi ve Kalatu'l-Beyzâ'ya hapsedti (534/1139-1140). Böylece Bozaba, Fars bölgesine tamamen hâkim oluyordu(1).

Burada dikkati çeken husus, Bozaba'nın da Atabeg Mengübars gibi yanında Selçuklu ailesinden bir şehzadenin bulunmasını arzu etmesidir. Muhtemelen o da, Selçukşah'a atabeg olacaktı. Gerek Mengübars ve gerekse Bozaba'nın umumiyetle Selçuklu şehzade ve atabeglerinin tayin edildikleri bu bölgede, hâkimiyetlerine atabeglik kisvesi altında meşrû bir şekil vermek ve bu müesseseyi bir basamak olarak kullanmak istedikleri anlaşılmaktadır.

Bozaba, Sultan Mes'ûd'a karşı, Rey valisi Abbas ve Hâcib Abdurrahman b. Toganyûrek ile ittifak tesisi ederek Hemedan'a geldi. O sırada, Sultan Mes'ûd, onlara karşı koyamayacağını anlayarak Bağdat'a çekilmişti. Bu arada, Arran emiri Çavlı Candar, bir taraftan Bozaba'ya karşı bir oyalama siyaseti güderken, hakikatte sultanın tarafını tutuyor ve sefer hazırlığı yapıyordu. Nitekim, iki taraf, İnbl'te karşılaşacağı sırada Çavlı'nın Abbas'ı ve Melik Süleymanşah'ı iknâ etmesiyle Bozaba yalnız kaldı. O, bu durum karşısında süratle Fars'a geri çekildi. Sultan Mes'ûd, Çavlı'yı bu hizmetinden dolayı Melikşah'ın atabegliğine tayin etti. Ancak Emir Çavlı, Bozaba'yı takibi sırasında Sultan Mes'ûd'un kardeşi Melik Süleymanşah'ı hapsedtiğini duymuş, bu nedenle ona itimad kalmadığından Bozaba ile anlaşmıştı. Buna göre, Çavlı istediği zaman Bozaba, şehzade Muhammed'i getirecek ve Sultan Mes'ûd'u tahttan indirmek üzere harekete geçeceklerdi. Fakat Çavlı planını gerçekleştirilmeden öldü (Cemâziyelevvel 541/Ekim-Kasım 1146). Yerine geçen Hâcib Abdurrahman, sultanın Bozaba'yı affetmesine aracı oldu. Bozaba, İsfahan'a gelerek sultana itaatini bildirdi. Netice itibarıyla, Sultan Mes'ûd, Bozaba, Hâcib Abdurrahman ve Abbas üçlüsünün kararlarını kabul etmeye mecbur oluyordu. Böylece, Sultan Mes'ûd, vellahtlığı Melik Muhammed'e onun atabegliği ve sultanlık hâcipliğini de Bozaba'ya verdi. Bu üç emir sultanın veziri Müeyyedüddin Merzubân'ı azl ve yerine Bozaba'nın veziri Tâceddin b. Dârest'i tayin ettiler. Bozaba'nın, Irak Selçuklu devleti kaderi üzerinde ne kadar hâkim bir rol oynadığı bu tayin sebebi ile açıkça görülmektedir. Bir süre sonra, Bozaba, Melik Muhammed ile birlikte Fars'a döndü (541/1147) (2).

(1) Şiraznâme, 44; Vassâf, 148 (özet. 86); Zübde, 185-189 (Trk. tcr. 171-174); Râhatü'n-Sudûr, 221 (Trk. tcr. 222); Ahbâr, 111-112. (Trk. tcr. 77-78); İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 42 ve 40; Ayrıca kırs. F. Sümer. «Mes'ûd» mad. İ.A.

(2) Düstûr-ı-Vüzerâ, 214; Zübde, 190-215 (Trk. tcr. 193-194); Râhatü'n-Sudûr, 234-237 (Trk. tcr. 225-228); Ahbâr, 114-118. (Trk. tcr. 79-82); Câmilü't-Tevârih, (A. Ateş nşr.), 123-127

Bütün bunlara rağmen, Sultan Mes'ûd'un kısa sürede Abuas ve Atabeg Abdurrahman'ı bertaraf ettiği gibi, vezir Tâceddin'i azl ile Fars'a göndermiş; onunla Bozaba'ya gönderdiği haberde, arkadaşlarının uğradığı âkıbetin kendisi için de bir ikaz niteliği taşıdığını bildirmişti. Bu olay üzerine Bozaba, derhal yanında Sultan Mahmûd'un oğulları Muhammed ve Melikşah olmak üzere ordusuyla harekete geçti. O, İsfahan'a gelerek Şehzade Muhammed'i tahta çıkarıp, beş nevbet çaldırdı ve derhal Hemedan'a yürüdü. Sultan Mes'ûd'un sulh teklifini reddeden Bozaba, Hemedan'dan bir konak mesafedeki Karategin çayırında savaşa girdi. O, kahramanca çarpışırken, ya atının yere kapaklanması veya bir ok isabeti ile ölmesi üzerine ordusu dağıldı. Daha sonra öldürülen Bozaba'nın kesik başı Bağdat'a gönderilerek, Halife el-Muktefi'nin sarayının kapısına asıldı. Kaçan iki Selçuklu şehzadesi ise Fars'a gittiler (512/1147). Bunlardan Melik Melikşah b. Mahmûd Fars'a hâkim oldu(1).

(1) Zübde, 218-220 (Trk.trec., 199-201); Râhatu's-Sudûr, 239-242 (Trk.trec., 230-233); Abbâr, 119-120 (Trk. trec., 83); İbnü'l-Esir, XI, 78; Câmîü't-Tevârih, (A. Ateş nşr.) 128-131 (Zahiruddin, Selçuk-nâme, 62-64); Ayrıca krs., F. Sümer, «Mes'ûd» mad., İ.A.

II — SALGURLULAR'IN MENŞEİ, FARS'DA DEVLET KURMALARI VE İLK ATABEGLERİ

Fars atabegliği ve Salgurlular devleti, Oğuzlar'ın yirmidört boyundan Üçoklar'a mensup, kendi adları ile anılan Salgur veya Salur kabilesi tarafından kurulmuştur. Onların bu kabileden geldiklerine dair delillerden en önemlisi, Salgurlu hükümdarlarının paralarında ki damgaların *Divân-ı Lûgatî't-Türk*, *Câmiü't-Tevârih*, *Selçuk-nâme* ve *Secere-i Terâkime*'de tespit edilen Salur kabilesi damgası ile aynı olmasıdır(1). Ayrıca *Bedâiyü'l-Ezmân*, *Câmiü't-Tevârih*, *Tarih-i Güzide* ve *Secere-i Terâkime*'deki kayıtlar bu devletin kurucularının Salgur boyundan olduğu görüşünü destekliyorlar.

Salgurlular'ın atalarının Selçuklular'ın kuruluş devresinde, Amû nehri kenarında yaşadıkları, muhtemeien Cend emiri ve Harezm hâkimi Şah Melik'e tâbi oldukları rivayet edilmiştir. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in Şah Melik'i mağlup etmelerinden (434 bahar/1043) sonra Oğuzlar arasında çıkan mücadeleler dolayısıyla pek çok Oğuz beyi bulundukları bölgeyi terk etti. Bu Oğuz boylarından Mangışlak'a gidenler arasında Salgurlular da bulunuyordu. Bu Salgurlular'dan reisleri Salur (Salvur) Dikil olan diğer bir grup da Horasan'a geldi. Yanında onbin atlı bulunmaktaydı. Selçuklular İran'a tamamen hâkim olunca, Salur Dikil Sultan Melikşah'ın hizmetine girerek, kendisine hâciplik görevi verildi. Salgurlular'dan büyük bir kısmı Mangışlak'a döndü. Bu sırada Salur Dikil'nin yanında bin kadar alle bulunuyordu. Daha sonra Salur'un oğullarının Fars'a giderek buraya hâkim oldukları ve Salgurlu hanedanı için bir temel teşkil ettikleri anlaşılmaktadır. Salgurlu devletinin kuruluşunu ancak ikinci bir göç dalgası sağlayacaktır. Onlar, Fars'a ilk göçleri sırasında önce Huzistan'da faaliyet gösterdiler. Müteakip yıllarda daha kuzeyde Kara-Bell adlı Salgurlu bir emirin faaliyeti görülmektedir.

(1) Bkz. F. Köprülü, «Orta zaman Türk Devletlerinde Hukuki Sembollerdeki Motifler», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec.*, II, 50; «Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri», *Belleten*, sayı 28, 251-252 ve not I.

Salgurlular'ın ikinci göç dalgasının Fars'a geliş 539 (1144-1145) yılı civarında olmuştur(1). Bu sırada Fars'a Bozaba hâkimdi. Göç dalgası içinde yer alan, başlarında Emir Mevdûd'un bulunduğu Salgurlular Gendumân yaylağından Kuh-ı Giliye'ye kadar olan bölgeye yerleşttiler. Emir Mevdûd'un babasının adının ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. O, bir müddet sonra, Sultan Mesûd ile savaşa girecek olan Bozaba tarafından çağırılarak, yerine nâip tayin olunmuştur (542/1147). Bozaba'nın ölümü ve yerine Melik Melikşah'ın Fars'a hâkim olması üzerine Mevdûd Gendumân'a dönmüş, bir müddet sonra da orada ölmüştür (542-543/1147-1148) (2).

Yerine geçen oğlu Sungur, kaynaklarda Melik Melikşah'ın atabegi olarak gösterilmektedir. Onun atabegliği ne şekilde elde ettiği meçhuldür. Melikşah, Fars'ın idaresiyle ilgilenmemekte, halka adaletsiz davranmaktaydı. Devletin idaresi Atabeg Sungur'un elindeydi. Melikşah'ın suçsuz yere Sungur'un kardeşini öldürmesi üzerine o, Salgurlular ile birlikte Şiraz'dan ayrıldı. Melikşah ise yaklaşan tehlike karşısında, onun geri dönmesi için çaba sarfetti. Atabeg Sungur, sahip olduğu kuvvete güvenerek isyan etti ve Melikşah'ı yapılan savaşta mağlup etti (543/1148-1149). Böylece Atabeg Sungur, Şiraz'ı ele geçirerek merkez bu şehir olmak üzere, Salgurlu hanedanının temellerini atmış oldu. Kendisini meşrû göstermek amacıyla Selçuklu şehzadelerinden Muhammed b. Tuğrul'u melik ilan etti. Bu arada Melik Melikşah'ın Fars'ı geri almak için başarısız teşebbüslerde bulunduğu görülmektedir(3).

1) Atabeg Sungur

Salgurlular'ın ilk Atabegi Sungur, Fars'ı ele geçirmek isteyen, Huzistan'daki Afşarlar'ın reisi Yakub b. Arslan ile de mücadele etti. Yakub, onun karşısında başarısızlığa uğrayarak, ülkesine geri döndü. Atabeg Sungur, 544 Safer (Haziran-Temmuz 1149)'inde Selçuklu şehzadesi Mahmud b. Melikşah'ı Nevbencân'a getirerek buraya hapsetti. O, Kirman Selçuklularından Melik Mugsüddin Muhammed b. Arslanşah (1142-1156) ile dostane ilişkisini sürdürmeye özen gösterdi. Diğer taraftan, Lur-ı Büzürg sülâlesinden Muhammed b. Ali, Atabeg Sungur'un hizmetine girmişti. Fakat onun ölümünden sonra ye-

(1) Şîrâz-nâme, 48

(2) el-Muzâf, 29: Câmîü'l-Tevârih, vr. 270a; Vassâf, 149 (özet. 86); Şîrâz-nâme, 49; F. Sümer, Oguzlar, 329

(3) Câmîü'l-Tevârih, vr. 270b; Vassâf, 149 (özet. 86); Şîrâz-nâme, 49; Ayrıca krg., F. Sümer, Oguzlar, 256 ve 329

rine geçen oğlu Ebû Tahir, bir süre sonra Lûristan'a gitti ve Sungur'un itaatinden çıktı (550/1155) (1).

Bir müddet sonra, Fars'ı kaybeden Melik Melikşah, Huzistan'a hâkim olarak Fars'a doğru harekete geçti (553/1158). Onun Fars'a hâkim olup olmadığı bilinmemektedir. Melik Melikşah, Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmud'un 555(1160) yılında ölümü üzerine saltanat mücadelesine girişti ise de rivayete göre İsfahan'da iken, onun Bağdat'a yürümesinden korkan Halife el-Müktefi ve vezirinin tertibi sonucu öldürülmüştür (2). Melikşah, bu mücadelesi sırasında muhtemelen Atabeg Sungur'dan yardım istemişti. Zira, yanında Sungur'un yeğeni Tekle b. Zengi bulunmaktaydı.

Irak Selçuklu Sultanı Süleymanşah, Hemedan'da öldürülünce (12 Rebiülahır 558 / 10 Nisan 1161) yerine Arslanşah tahta çıkarıldı. Fakat devletin idaresinin Atabeg Şemseddin İldeniz'in elinde olması; Rey, İsfahan ve Kazvin valilerinin ona karşı birleşmelerine sebep oldu. Bu emirler, Sungur'dan Sultan Arslanşah'ın kardeşi Muhammed b. Tuğrul'u kendilerine göndermesini istediler. Atabeg Sungur bu teklifi kabul etti. Şehzade Muhammed, İsfahan'da Rey valisi İnanç ve arkadaşları ile birleşerek Sultan Arslanşah'a karşı ilerledi. İki taraf arasında Hemedan civarında yapılan savaş, Melik Muhammed ve taraftarlarının yenilgiyle sonuçlandı (558/1161) (3).

Atabeg Sungur, Kays adası emirlerinin bu adanın karşısındaki sahilleri kendi idarelerine alma isteklerini kabul etmiş, onlara vezirinin ikazlarına rağmen, ılımlı davranmıştır. Onların sahil hımanlarını ele geçirdikten sonra, serkeşlik ve saldırgan davranışları Atabeg Ebû Bekr devrine kadar sürmüştür.

Sungur b. Mevdûd, onüç yıl hüküm sürdükten sonra Mergzâr-ı Beyzâ'da ellibir yaşında öldü (558/1161). Sungur b. Mevdûd; adaletli, dindar, hayırsever ve mütevazı bir emirdi. *Şîr Bârik* ve *Muzafferuddin* olmak üzere iki lakabı olan Sungur'un yerine oğlu Tuğrul küçük yaşta olduğundan kardeşi Zengi geçmiştir (4).

- (1) Ravzâtü's-Safâ, IV, 624; Müntehabû't-Tevârih, 30-40; Şeref-nâme 45-47. Ayrıca krs., «Lur-ı Buzûrg» mad., İ.A.; «İlâ» mad., E12 ve «Şebankare» mad., İ.A.
- (2) İbnü'l-Esir, XI, 156-157, 166 ve 173-174; Ayrıca krs. F. Sümer, Oğuzlar, 257-258 ve Bosworth, The Iranian World, 176-177
- (3) Zübdet, 298-299 (Trk. trc., 265-266); Rahâtu's-Sudûr, 287 ve 279 (Trk. trc., 273 ve 286); Abbâr, 145-147 (Trk. trc., 102-103) Ayrıca krs. «Arslan-şah» mad., İ.A.
- (4) Câmîü'l-Tevârih, vr. 270b, Ahbâr, 153 (Trk. trc., 108). Mücmel-i Faslı, 252; el-Muzâf, 29-30; Şîraz-nâme, 50; Şeddü'l-İzâr, 258, Ayrıca krs., F. Sümer, Oğuzlar, 329

2) Atabeg Zengi

Zengi, derhal Bozaba'nın oğulları Salgur Nâşi ve Alparslan Salguri'nin muhalefeti ile karşılaştı. Yapılan savaş neticesi Atabeg Zengi galip geldi ve Alparslan Salguri öldürüldü. Bu galibiyet nedeniyle *Muzafferuddin* lakabını alan Zengi, Irak Selçuklu Sultanı III. Melikşah b. Mahmud'un ölümü üzerine adamlarından bir kısmı tarafından Fars'a getirilen oğlu Mahmud'u ele geçirerek, muhtemelen İstahr kalesinde hapsedti (556/1161).

Arslanşah'ın sultan olması ve Atabeg İldeniz'in kuvvetli otoritesi ile Irak Selçuklu devletinde sukûnetin sağlanması, eski nüfuzlu günlerine dönmek isteyen Abbasi halifesinin veziri Yahya b. Hubeyre ile birlikte bu devlete karşı harekete geçmelerine sebep oldu. Bu maksatla vezir Yahya b. Hubeyr'in teklifi ile Atabeg Zengi'nin de faaliyete geçtiği görülmektedir. Zira o, Bozaba gibi Irak Selçuklu devletine atabeglik müessesesi altında hâkim olmak emelindeydi. Nitekim Zengi, Şehzade Mahmud'u İstahr kalesinden çıkararak, adına hutbe okuttu ve beş nevbet çaldırdı. Ayrıca Rey hâkimî Emir İnanç'a anlaşma önerisinde bulundu. Atabeg İldeniz bu durumu haber aldığı anda kırkbin kişilik bir ordu ile Fars'ı almak üzere İsfahan'a doğru yürüdü. Bu arada Zengi'ye elçi göndererek Sultan Arslanşah adına hutbe okutmasını istedi. Fakat Zengi bu isteği, ülkesinin kendisine halife tarafından ıktâ edilmiş olması dolayısıyla geri çevirdi. O, Salgurlular'ın Errecân hâkimî Arslan Boga'nın İldeniz'in kuvvetlerini mağlup etmesi üzerine yaklaşan tehlikeyi anladı ve Bağdat'tan yardım istedi. Diğer taraftan Emir İnanç da büyük bir kuvvetin başında harekete geçmiş bulunuyordu. İldeniz, öncelikle onun üzerine yürüdü. Save'de meydana gelen çarpışmada Emir İnanç yenilgiye uğradı (9 Şaban 556/3 Ağustos 1161) ve Taberek kalesine kapandı. Neticede o, Arslanşah'ın sultanlığını ve İldeniz'in atabegliğini tanımıştır (557/1162). Bu durum üzerine Zengi, Atabeg İldeniz karşısında yalnız kalmış oluyordu. Sultan Arslanşah ve İldeniz'in onu sulh yoluyla kazanmak istemeleri olumlu sonuç verdi. Atabeg Zengi, sultanın huzuruna çıkarak (10 Şaban 560 / 1 Temmuz 1165) itaatini bildirdi. Hil'atler, atlar ve mücevherli kılıç hediye edilerek, Fars'ın idaresi tekrar kendisine verildi. Bu suretle Salgurlu hanedanı resmen, Irak Selçuklu devletine tâbi oluyordu(1).

(1) İbnü'l-Esir, XI. 177-178: *Rahâtu's-Sudûr*, 290 (Trk. trc.. 277): *Ah-bâr*, 154-156 (Trk. trc.. 106-110), Ayrıca krş. «Arslan-şâh» mad.. İ.A.: Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, 185

Bir müddet sonra, karşılaştığı gâllelerin Atabeg Zengi'ye teslim ettiği ve onun, askerleri ile beraber olarak halka kötü davranmaya başladığı görülüyor. Bunun üzerine halktan bir gurup Huzistan hâkimi Şumla'yı Fars'a davet etti. Zengi Şumla karşısında yenilerek Şebankâreliiler yanına sığındı.

Ancak Fars'a hâkim olan Şumla'nın da halka kötü davranması, Salgurlular'ın pişmanlığını ve Zengi'yi geri çağurmalarını sağladı. Geri dönen Zengi tekrar Fars'a hâkim oldu ve Şumla kısa bir süre için gerçekleştirdiği arzusundan artık vazgeçerek, Huzistan'a geri döndü (564 1168-1169) (1).

Atabeg Zengi'nin ülkesine tekrar hâkim olmasından sonra çok geçmeden, o tarihe kadar iyi komşuluk münasebetlerinde bulunduğu Kirman Selçukluları şehzadeleri arasında başgösteren taht mücadelesine karıştığı görülmektedir. O, Sultan Tuğrulşah'ın 565 (1169-1170) yılında ölümüyle oğulları Arslanşah, Turanşah, Behramşah ve Terkenşah arasındaki mücadelede Turanşah'ı destekledi (2).

Diğer taraftan, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'ın 571 (1175-1176) yılında ölümü üzerine bu taht için de mücadele yapıldığı ve yine Zengi'nin olaya karıştığı anlaşılmaktadır. Irak Selçuklu tahtına, Atabeg Cihan Pehlivan tarafından Arslanşah'ın oğlu III. Tuğrul (öl. 1194) çıkarıldı. Ancak Huzistan'da bulunan Arslanşah'ın kardeşi Muhammed açtığı saltanat mücadelesinde Cihan Pehlivan karşısında tutunamadığı gibi ülkesine de alınmadı ve çareyi Atabeg Zengi'ye sığınmada buldu. Bu himâyeye Zengi'nin Atabeg Cihan Pehlivan'ın tehdidine uğramasına sebep oldu. Zengi karşı koyamayacağını anlayarak, Melik Muhammed'i ona teslim etti ve Cihan Pehlivan'ın isteği üzerine hutbeyi Sultan Tuğrul, adına okutarak ona tâbi oldu (3).

Öte taraftan Turanşah, tek başına Salgurlular'ın desteği ile Kirman Selçukluları tahtına geçmiş, Atabeg Muhammed ise Fars'a Zengi'nin yanına gitmiştir.

Melik Tuğrulşah'ın ölümünden sonra gelişen olaylar ve üç kardeşin taht mücadelelerinden anlaşılabileceği üzere artık Salgurlular, Kirman Melikleri tarafından yardım hususunda başvurulacak ilk merci durumuna gelmişlerdi. Kirman siyaseti üzerinde ve meliklerin tahta geçişlerinde Salgurlu tesiri büyüktü. Bu tesir onların bir müddet sonra Kirman eyaletinde kuracakları hâkimiyetin ilk belirtileri idi.

(1) İbnü'l-Esir. XI. 229; Ayrıca krş., F. Sümer, Oğuzlar, 258

(2) E. Merçil, Kirmân Selçukluları, 131 vd.

(3) Abbâr, 169-172 (Trk. trc., 118-121); Ayrıca krş. «Pehlivan» mad., İ.A.

Melik Turanşah'ın Atabeg'i Aybey bir müddet sonra öldürülerek yerine Müeyyedüddin Reyhân geçti (574/1178-1179). Bu haberi alan Atabeg Zengi, yanında bulunan Atabeg Muhammed'i bir Salgurlu ordusuyla Kirman'ı ele geçirmek üzere harekete geçirdi. Ancak onun ölümü Kirman'ın Salgurlular eline geçmesini bir müddet için geciktirdi (1).

Atabeg Zengi, 574(1178-1179) yılında Eşkenvân'da öldü. Onun Tekle, Zeydân, Erkam, Sa'd ve Melikşah isimli beş oğlu vardı (2). İçlerinde veliaht tayin edilmiş olan Tekle, babasının yerine Salgurlu hanedanının başına geçti.

3) Atabeg Tekle

Atabeg Tekle'nin saltanatının ilk yıllarında Azerbaycan atabegi Muhammed Cihan Pehlivan tarafından Fars'a bir akın yapıldığı görülmektedir (575/1179-1180) (3). İki atabeglik arasında uzun süredir devam eden bir çekişme vardı. Azerbaycan atabegleri belki de Salgurlular'ın Irak Selçuklu devletine bağlılığının tam olmadığı düşüncesiyle onları ezmek için fırsat aramakta veya İldeniz'in intikam hursunu oğlu devam ettirmektedir.

574-575(1179-1180) yılında Atabeg Tekle'ye karşı taht mücadelesine girişen amcasının oğlu Tuğrul, Fars ülkesinin tahribine neden olan başarısız savaşlar yaptı. O, Şiraz'da yapılan son savaş ile Tekle tarafından yenilgiye uğratılarak öldürülmüştür (577/1181-1182) (4). Kutbeddin Tuğrul'un kısa bir müddet için Şiraz ve hatta Fars'ın doğusunu ele geçirmiş olması da mürakün görünmektedir.

Harezmşahlar devletinden Sultanşah (öl. 1193)'ın Oğuzlar elindeki Merv ve Serahs şehirlerini ele geçirmesi üzerine buradaki Oğuzlar dağıldılar. Bunların bir kısmı Kirman'a ve bir kısmı ise Fars'a geldi. Salgurlular'ın kuvvetli oluşu sebebiyle buraya gelenler önemli bir rol oynayamazken, Kirman'a gelen Oğuzlar, devletin zayıflığından istifade ederek bölgeye hâkim oldular. Kirman için tehlike yaratan bu durum karşısında devlet büyükleri Tekle b. Zengi'den yardım istediler. Atabeg Tekle, Salgurlu yardımcı kuvvetlerini Emir Mü-

- (1) Bedâiü'l-Ezmân, 73-83; Selçukîyan ve Guz der Kirmân, 115-121
- (2) Bedâiü'l-Ezmân, 83; Câmîü't-Tevârih, vr. 270b
- (3) Câmîü't-Tevârih, vr. 270b; Vassâf, 150 (özet, 86-87); Ravzatü's-Safâ, IV, 608
- (4) Bedâiü'l-Ezmân, 90; Selçukîyan ve Guz der Kirmân, 130; Beyzâvî, 76; Câmîü't-Tevârih, vr. 270b; Vassâf, 150 (özet, 87)

cahid Gürgâni idaresinde Kirman'a yolladı. Ancak, Kirman'da Atabeg Muhammed'in yanındaki emirlerden Refiuddin (Zafir) Muhammed Emirek Oğuzlar'ın kuvvetini küçümsedi ve yapılacak mücadele ile saferin Salgurlu ordusuna mâledillebileceğini; bu nedenle sadece Emir Mücahid'in çağrılmasının uygun olacağı fikrini öne sürdü. Bu hatalı teklifi kabul eden Atabeg Muhammed, Bâğın'de Oğuzlar karşısında yenilgiye uğradı. Savaş sırasında Emir Mücahid Gürgâni'nin ölmüş olduğunu haber alan Salgurlu ordusu ise Fars'a geri döndü (575/1179-1180) (1).

Bu yenilgi Kirman rıcâli nezdinde Atabeg Muhammed'in gözden düşmesine sebep oldu. O, Kirman'ı terkederek Fars'a sığınmayı düşündüyse de burada kabul görmeyerek Kirman'a döndü ve Zerend hisarına kapandı (575/1179-1180).

Bir müddet sonra Melik Turanşah, Zafir Muhammed Emirek tarafından öldürülerek yerine Muhammedşah b. Behramşah, Kirman Selçuklu tahtına oturdu (579/1183-1184). Meşhur Oğuz reislerinden Melik Dinar'ın Kirman'a gelişi (1185) üzerine, Muhammedşah'ın Irak Selçukluları'ndan yardım isteği geri çevrilerek, Atabeg Tekle'nin yanına gönderilmişti. Ancak Tekle'nin de onu oyaladığı anlaşılmaktadır. Gerekli yardımı Fars'da da bulamayan Muhammedşah geri dönmüş; fakat bir daha Kirman Selçukluları tahtına oturamamıştır. Bu suretle Kirman'da Melik Kavurd ile başlamış olan Selçuklu hâkimiyetli devri sona ermiş ve bölgeye Oğuzlar hâkim olmuştur.

Atabeg Tekle devrinde Lur-ı Büzürg sülâlesinde Nusretuddin Hezâresb b. Ebû Tahir gittikçe kuvvetlenmiş, Salgurlu idaresindeki Hişt ve Mâhur'a hâkim olmuştu. Tekle'nin sonuçsuz kalan harekâtlarından sonra iki taraf arasında anlaşma yapılarak, akrabalık tesis edilmiştir (2).

Atabeg Tekle, yirmi yıl hüküm sürdükten sonra 594(1197-1198) yılında Bidek-i Fesâ'da öldü (3). Tekle; âdil, kanaatkâr ve sabırlı bir hükümdardı (4). Tekle'nin sikkelerinde, atabeg ünvanını kullandığı anlaşılmaktadır.

- (1) Bedâiü'l-Ezmân, 87-89; Selçukîyan ve Guz der Kirman, 127-129; Ayrıca krş. F. Sümer, Oğuzlar, 120 ve 122
- (2) Ravzatü's-Safâ, IV, 824; Ayrıca krş. «Lur-ı Büzürg» mad., İ.A.
- (3) Câmîü't-Tevârih, vr. 270b; Vassâf, 150 (Özet., 87); Tarih-i Güziye, 504; Ravzatü's-Safâ, IV, 808
- (4) Beyzâvi, 76; el-Muzâf, 31; Vassâf, 150 (Özet., 86); Lübbü't-Tevârih, 116

III — SALGURLU DEVLETİ'NİN GELİŞMESİ

1) Sa'd b. Zengi Devri

Atabeg Tekle'nin yerine kardeşi Sa'd b. Zengi, Salgurlu hanedanının başına geçti. Onun zamanı Salgurlular için parlak bir devre oldu. Atabegliğinin ilk yıllarında kıtlık ve veba hastalığı ile geçen felaketli günler yaşandı. Sa'd, bu âfetlerin Fars üzerinde yarattığı bunalımı yok ettikten sonra ülkesini genişletmek için seferlere çıkmıştır.

Kirman'a Oğuzlar'dan sonra Harezmsahlar hâkim olmuşlardır (1). Onların nâibi Hüsameddin Ömer zamanında, evvelce Melik Dinar'ın veziri olan Nâsihuddin Züheyr'in sözü geçmekteydi. O, Kirman'da Oğuzların yarattığı karışıklıklardan dolayı Şebânkâre emirlerini yardıma çağırmişti. Şebânkâre emiri Kutbeddin Mübâriz ve kardeşi Nizameddin Mahmud Kirman'a gelerek, halkın isteği üzerine Berdsir'i ele geçirdiler ve ondan sonra Oğuzları mağlup ettiler. Şebânkâre emirlerinin Kirman'a hâkimiyeti buraya Salgurlu hücumunu davet edeceğinden, onlar Kirman'da kalmayarak, yerlerine Kirman büyüklerinden Rükneddin Muhammed'i nâip olarak bıraktılar. Fakat Oğuzlar, yeniden yağmaya gırlıncə Nizameddin Mahmud tekrar Berdsir'e geldi. O, bir yıl iyi idareden sonra halka zulme başlayınca Kirman emirleri ve Türkler ayaklandılar (600/1203-1204) (2). İsyanı tertip edenler durumu Salgurlulara ve Oğuzlara bildirmişlerdi. İlk olarak Sircân'dan bir miktar Salgurlu kuvveti yetiştirdi, ertesi gün ise Acemşah b. Melik Dinar ikiyüz süvari ile geldi. Şehrin kime teslim edileceği hususu, görüşmeler neticesinde Acemşah'da karar kılınması ile son buldu (3).

(1) Bkz. İ. Kafesoğlu, Harezmsahlar Tarihi, 144

(2) el-Muzâf, 6 vd.; Selçukiyân ve Guz der Kirman, 201-209; Ayrıca kırs. Şebânkâre mad., İ.A.

(3) el-Muzâf, 13; Câmîü't-Tevârih (B. Kerimî nşr.), I, 301; Selçukiyân ve Guz der Kirman, 210-213

Acemşah, Şebânkâre emiri Nizameddin Mahmud ve oğullarının Salgurlular tarafından isteneceğini tahmin ederek, onları sıkı bir şekilde muhafaza etti. Nitekim Atabeg Sa'd onların Fars'a gönderilmesi talebinde bulundu. Acemşah tereddütsüz teklifi kabul etti. O, bu suretle Kırman'ı elinde tutabileceği düşüncesindeydi. Fakat, Atabeg Sa'd'ın huzurundan geri dönen elçisi tarafından getirilen mesajda Sa'd; ilk önce Salgurlu kuvvetlerinin Kırman'a ulaşması sebebiyle bu bölgenin kendisine alt olduğunu belirterek, onun Kırman'dan çıkması gerektiğini ve İzzeddin Fazlûn'u beşyüz süvarî ile yolladığını bildirmektedir. Çok geçmeden İzzeddin Fazlûn Berdsir civarında göründü. Oğuzlar için Salgurlu üstünlüğünü kabuldense başka çare yoktu. Halk da Salgurlulara meyiletmişti. Nihayet Oğuzlar Berdsir'i boşaltarak Bem tarafına gittiler ve şehir Salgurlulara teslim edildi. Bu suretle, Salgurlular için Kırman hâkimiyetinin ilk merhalesi Berdsir'in ele geçirilmesi ile başlamış oluyordu. Daha sonra Atabeg Sa'd'ın yegeni ve aynı zamanda üvey oğlu İmaduddünya Veddin Muhammed b. Zeydân Salgurlular'ın Kırman hâkimi olarak Berdsir'e girdi (3 Şevval 600/4 Haziran 1204) (1).

Atabeg Sa'd çok beğendiği İsfahan ve Hemedan'ı ele geçirerek ülkesini genişletmek istemekteydi. Gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra İsfahan'a yürüdü ve hiç bir mukavemetle karşılaşmaksızın şehri ele geçirdi (600/1203-1204) (2). Sa'd, burayı ele geçirmekle Azerbaycan atabegliğinin hâkimiyet sahasına uzanmış oluyordu. Onun bu meşgulliyetinden yararlanan Atabeg Özbek b. Pehlivan Şiraz'ı yağmalarken, Şebânkâre emiri Mûbâriz de Kırman'a başarısız bir teşebbüste bulunmuştur (3). Atabeg Sa'd İsfahan dönüşünde Rûkneddin Muhammed'i kendine vezir tayin etti.

İzzeddin Fazlûn Berdsir'i bir yıl gayet iyi idare ettikten sonra kendi isteği ile Şiraz'a, döndü (601/1205). Atabeg Sa'd onun yerine Emir Bedreddin Kâfur ve eski veziri Esiruddin Sîmnânî'yi Kırman'a yolladı. Bir süre sonra Kırman için yeni bir tehlike belirdi. Harezmşahlar devletinden Hâce Raziyuddin Togan Tegin ve diğer bir kaç emir idaresindeki kuvvetleriyle Kırman hududuna geldiler. Bihabâd, Râver ve Kubanân şehirlerini alarak Zerend üzerine ve oradan da Berdsir'e gelerek bu şehri muhasara ettiler (4). Kırman'daki Salgurlular, Harezmşahlar kuvvetleriyle başa çıkamayacağını anlayarak Şi-

(1) el-Muâf, 13-14; Selçukîyân ve Guz der Kırman, 213-216

(2) el-Muâf, 14-15 ve not 1; Beyzavî, 76 ve Şiraz-nâme, 62

(3) Câmîd't-Tevârih, vr. 270b-271a; Vassâf, 152 (Özet, 89) Ayrıca krg. Abbas İrbâl, Tarih-i Mufasssal-ı İran, 363

(4) el-Muâf, 15-17; Selçukîyân ve Guz der Kırman, 217-219

raz'dan yardım istediler, çok geçmeden İzzeddin Fazlûn idaresindeki Salgurlu kuvvetleri yardıma geldi. Bunun üzerine Harezmşah kuvvetleri muhasarayı kaldırdılar. İzzeddin Fazlûn ise onlara elçi yollayarak barışçı bir siyaset izlediği, hatta Kirman'da Harezmşah adına hutbe okutulup sikkeler bastırılabilceğini bildirdiği görülüyor. Bu tutum, Salgurluların, Harezmşah devletinin büyüklüğünden ve kuvvetlerinden çekindiği kanaatini vermektedir. Ancak, Salgurlular'ın kuvvetlerinin çokluğu karşısında Harezmşahlar da savaşmayı uygun görmediler.

Atabeg Sa'd, 10 Şubat 1206 yılında Hâce Fahreddin Ahmed ve Emir Davud'u Kirman'a yolladı. Harezmşahların ele geçirdiği hudut şehirlerinde az asker bulunması sebebiyle yollarda emniyet kalmamıştı. Bu nedenle Salgurlular bu yerleri tekrar ele geçirmek istediler. Atabeg Sa'd, Kirman'ın kuzey ve doğu hudut şehirlerinden Bem'i Oğuzlardan, Râyn ile Hâbis'i Hüsameddin Aybeg, Endugird'i Şihabeddin Muhammed Tatar ve Kubânân'ı Hâce Razıyuddîn'in elinden alınması için bir ordu hazırlanmasını emretti. Hazırlanan ordu Fahreddin Abbas kumandasında 603 yılı Zilhiccesinde (Haziran-Temmuz 1207) Kirman'a gönderildi. O, Râyn, Endugird ve Hâbis'i ele geçirdi(1).

Kirman'da önceleri iyi idare tarzı gösterdiği hâlde Şemseddin Halid'in oraya tayini ile tavır değiştiren Fahreddin Ahmed'den şikayetçi olan bir gurup halk, Atabeg Sa'd'dan Fahreddin Abbas'ın Kirman'a tayinini istediler. O, 604 yılı Şevvalinde (19 Nisan 1208) Berdair'e girdi. Ancak Fahreddin Abbas da umulduğu gibi çıkmamış, özellikle vergi hususunda katı davranmıştır. Muhammed b. Zeydan ise bu duruma, Atabeg Sa'd'ın bilgisiz dahilinde olduğu düşüncesiyle tahammül etmekteydi.

Fahreddin Abbas, Kirman'dan Atabeg Sa'd'ın yanına döndüğü sırada onu, bu ülkedeki hâkimiyetini kuvvetlendirmesi için bir sefere teşvik etmiştir. Ayrıca Muhammed b. Zeydan da kendi durumunu bildirmiş ve muhtemelen atabeg, Fahreddin Abbas'ın yaptıklarını öğrenmişti. Neticede Kirman üzerine sefere karar verdi ve 1 Receb Cumartesi günü (9 Ocak 1209) başkent Berdair'e girerek, Kavurd'un tahtına oturdu. O, şehir halkını rahatsız etmemek maksadıyla ordugâhını şehir dışına kurmuş ve Fahreddin Abbas'ı görevinden uzaklaştırmıştır.

(1) el-Muzâf, 43 vd.; Simtu'l-Ülâ, 20; Selçukîyan ve Gux der Kirman, 219-221 Ayrıca kırs. İ. Kafesoğlu, Harezmşahlar Tarihi, 197

Atabeg Sa'd, Oğuzların Kirman'da kalanlarına Nermâşır vilayeti ile mahsulünü bağışlamıştı. Oğuzlar, itaat eder görünmekle birlikte Bem'i ele geçirmişlerdi. Bu nedenle Sa'd, Berdsir'den ayrılarak (10 Şaban 605/17 Şubat 1209) Bem üzerine yürüdü(1). Fakat bu sırada Atabeg Sa'd için diğer bir tehlike, Kezlik Han ortaya çıkmıştı.

Kezlik Han, Harezmsâhların Nişapur valisi idi. O, Sultan Alaeddin Muhammed (1200-1220)'e muhalefet etmiş, fakat onun karşısında tutunamayarak, kendisine bir hâkimiyet sahası bulmak için Kirman tarafına gelmişti. Kezlik Han, Atabeg Sa'd'ın Bem'i muhasarasından faydalanarak harekete geçti ve Zerend önüne geldi. İki tehlike arasında kalan Sa'd onu barış yoluyla kazanmaya çalıştıysa da Kezlik Han Râver'i de kuşattı. Bu durumda Bem'den bir kısım kuvvetle hareket eden Sa'd, Râvin'e geldiğinde Kezlik Han'ın kaçtığını öğrendi ve süratle Bem muhasarasına geri döndü. Oğuz reisleri sulh istemek zorunda kaldılar. Yapılan antlaşmaya göre Bem şehri Salgurlulara teslim edilecek, Oğuzlar'ın ümerâsı ve ilerli gelenleri şehirden çıkararak atabegin huzuruna gelecekler, kendilerine oturacak yer ve ıktalar verilecekti. Şartların yerine getirilmesinden sonra Atabeg Sa'd Şiraz'a dönmüştür(2). O, beş aya yakın bir süre kaldığı Kirman'ı düzene sokmuş ve büyük bir kısmını da itaat altına almıştır.

Öte taraftan Zevzen Meliki Kivâmuddin Müeyyedü'l-Mülk Ebû Bekr b. Ali'nin Kirman'ın kolayca zaptedileceği gerekçesiyle Harezmsâh sultanı Alaeddin Muhammed'e yaptığı teklif kabul edilmişti. Diğer taraftan, Raziyyuddin'in teşvikiyle Sa'd'a isyan eden Salgurluların Kirman hâkimi Muhammed b. Zeydan, Harezmsâh sultanının yanına gitti (8 Zilkade 608/12 Nisan 1212). Bir yıla yakın burada kalan Muhammed b. Zeydan, kendisine Fars hâkimiyeti vaat edildikten sonra Kirman'a geldi. Kivâmuddin ise, Kirman'ın birçok şehirlerini zaptetti ve bu başarısından dolayı *Melikü'l-Muazzam* ünvanını aldı. Harezmsâh ordusu 10 Safer 610 (31 Haziran 1213)'da başkent Berdsir'e gelerek, bu şehre hâkim oldu. Atabeg Sa'd, Harezmsâh devletinin kuvvetinden çekinmiş ve bu devletle mücadele edemeyeceğini anlayarak, karşı koyma teşebbüsünde bulunmamıştır. Muhammed b. Zeydan ise Berdsir'de kabul görmeyince İsfahan'a gitti. Bu arada Melikü'l-Muazzam bir kısım Harezmsâh kuvvetini Fars'a yağma için gönderdi (610/Ekim-Kasım 1213). Bu kuvvetler, Fars Herat'ına kadar ilerleyip geri döndüler(3).

- (1) Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İ. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Tarihi*, 170-171
- (2) *el-Muzâf*, 39-41
- (3) *el-Muzâf*, 48-49; *Câmiü'l-Tevârih*, vr. 270b; *Vassâf*, 151 (özet, 88); İ. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Tarihi*, 198

602 (1205-1206) yılında Harezmsah, Sultan Alaeddin Muhammed'in oğlu Gıyaseddin Pirşah'ın Şiraz'a yaptığı yağma akını karşısında Atabeg Sa'd, gerl çeklerek mukayemet etmemiştir(1).

Atabeg Sa'd devrinin olaylarından birisi de, Emir Kuştemir'in halifeye karşı isyanı idi. O, Halife Nâsir Lâdinillah (1180-1225)'ın büyük memlûklerinden idi ve Vezir Nâsruddin el-Alevî er-Râzî ile anlaşmazlığı sebebiyle Huzistan'a gitti. Kuştemir, Kuristan hâkimi Ebû Tahrîr'in kızı ile evlenerek onun ölümünden sonra bölgeye hâkim oldu. Halife ona karşı Huzistan valisi Kutbeddin Sencer'i gönderdi. Kuştemir onu yenerek Atabeg Sa'd ile İsfahan, Hemedan ve Rey hâkimi Şemseddin Aytoğmuş'tan yardım istedi. Onların yardımı ile yerinde kalmayı başardı. 606 yılı başlarında (1209), bu kez de halifenin Huzistan valisi Sencer, İsyankâr tutumu görüldüğünden üzerine gönderilen halifelik kuvvetleri karşısında ülkesinden ayrılıp Atabeg Sa'd'a sığındı. Halifenin kuvvetleri Huzistan'a girerek (Rebiülâhîr 607/Eylül Ekim 1210), Sencer'den itaat etmesini istediler. Sencer bu teklifi reddederken, Atabeg Sa'd da onu teslim razı olmuyordu. Ancak halife kuvvetleri Şiraz üzerine harekete geçince (Şevval 608/Mart-Nisan 1211), Sa'd anlaşma yoluna giderek, Sencer'i ezilyet yapılmaması şartıyla teslim etti. Bağdat'a getirilen Sencer, bir süre sonra halife tarafından affedildi(2).

Harezmsahların Irak-ı Acem hâkimi Oğlımış'ın Batıniler tarafından öldürülmesi (614/1217-1218), hâkimiyet mücadelesine yol açtı. Bir taraftan Atabeg Sa'd, diğer taraftan Atabeg Özbek, Irak-ı Acem'i ele geçirmek için harekete geçerken, ülkeyi onlara bırakmak niyetinde olmayan Sultan Muhammed de karşı harekâta başladı(3).

Atabeg Sa'd ilk olarak İsfahan'ı itaat altına aldıktan sonra, Rey, Kazvin, Huvâr ve Sirmân şehirlerine sahip oldu. Bu sırada Sultan Muhammed, Atabeg Sa'd'ın bulunduğu Rey civarındaki Hayl-ı Büzürg kasabasına geldi. Sa'd yanılığa düşerek, bu kuvvetlerin Atabeg Özbek'e ait olduğunu düşündü ve küçük bir grup kuvvetle Harezmsah kuvvetlerine hücum etti. O, bu savaşta cesaretle çarpışmasına rağmen esir düştü. Bir rivayete göre sultanın çetresini ve bayraklarını görmesi sonucu savaşı bırakarak teslim olmuş, diğer bir rivayete göre de atının ayağının sürçmesi neticesi düşmüş ve Harezmsahlar tarafından esir edilmiştir. Hemedan'a getirilerek, burada sul-

(1) Câmîü't-Tevârih, vr. 271a- Vassâf, 153 (özet. 89); Ravzatü's-Salâ, IV, 609

(2) İlmü'l-Esir, XII, 170, 190-191; Sıbî (Haydarâbâd nşr.), II, 544-555

(3) Nesevî, 14 (Farsça trc. 21-22); N. Asum, Celâlü'ttîl, 16-17

tanın emri doğrultusunda sıkı bir şekilde muhafaza edilen Sa'd, Melik Zevzen'in aracılığı ile Sultan Muhammed tarafından affedildi. Sa'd ile itaat sözü verdiği Sultan Muhammed arasında yapılan anlaşmaya göre; Sa'd, Fars'ın iki müstahkem kalesi Istahr ve Eşkenvan'ı Harezmşahlar'a verecek ve ülkesinin gelirinin 1/3'nü haraç olarak sultanın hazinesine gönderecekti. Ayrıca büyük oğlu Zengi'yi rehine olarak sultanın yanında bırakacaktı. Ve hutbe bütün ülkede Harezmşah adına okunacaktı.

Atabeg Sa'd, Şiraz'dan ayrılırken yerine oğlu Ebû Bekr'i bırakmıştı. Ebû Bekr, babasının esâretini ve anlaşma şartlarını öğrenince, hutbeyi kendi namına okutmaya başladı. Sa'd Muharrem 615 (Nisan 1218)'de Şiraz'a geldiğinde oğlunun mukavemeti ile karşılaştı, fakat onu yenerek, Sefid kalesine hapsedtirdi. O, bu olaydan sonra anlaşma şartlarını yerine getirmekle beraber, Sultan Muhammed'in Horasan'a dönüşünden yararlanarak, Harezmşah'ın itaatinden çıkmıştır. Yaklaşan Moğol tehlikesi Harezmşah'ın tekrar bu bölgeye gelmesini önlemiştir(1).

Öte taraftan Moğollar önündeki Ferrezin mağlubiyetinden (Temmuz 1220) sonra Gıyâseddin Pırşah, kardeşi Rükneddin Gursançtı'nın teşviki ile Kirman'a giderek, burayı zaptetti. Kirman'da kendisiyle birleşen Barak Hâcib ve Oğul Melik ile birlikte Atabeg Sa'd'ın sürtülerini yağmalayan (muhtemelen 618/1221) Pırşah giderek kuvvetlenmiş, İsfahan ve Irak-ı Acem'i ele geçirmişti(2). Atabeg Sa'd'ın muhtemelen, kendisine sığınmış olan İsfahan kadısı Mes'ûd b. Said'in tesiri ile İsfahan halkını isyana teşvik etmesi neticesi, Fars üzerine yürüdü. Sa'd ona karşı mukavemet edemeyeceğini anlayarak Istahr kalesine çekildi. Pırşah, 621 yılı başında (Ocak-Şubat 1224) Şiraz'ı zaptetti. O, Fars ülkesinin çoğunluğuna sahip olmuş, Sa'd'ın elinde ise sadece müstahkem kaleler kalmıştı. Atabeg Sa'd mücadelenin uzadığını görünce, ülkeyi aralarında paylaşmak suretiyle Pırşah ile anlaştı. Fakat Gıyâseddin Pırşah, Moğollar'ın ülkesini tahrip ettiğini öğrenince Şiraz'da fazla kalmayarak, Huzistan'a geri dönmüştür. Atabeg Sa'd, Fars'da kaybettiği yerleri Sultan Celâleddin Harezmşah'ın Şiraz'a gelişi ile tekrar kazandı(3). Orun, Lur-ı Büzürg sülâlesine başına geçen

- (1) İbnü'l-Esir, XII, 206, 208; Nesevî, 14, 19 (Farsça trc. 23, 30); CÂMI'Ü't-Tevârih, vr. 271a; Vassâf, 153-154 (özet, 88-89); Ayrıca krs. İ. Kafes-oğlu, Harezmşahlar Tarihi, 202, 204, 208
- (2) Cüveynî, II, 202; CÂMI'Ü't-Tevârih, (B. Kerimî ngr.) I, 396; Nesevî, 73-76 (Farsça trc. 98-101); N. Asım, Celâlü'din, 50-51
- (3) İbnü'l-Esir, XII, 273, 276; Nesevî, 77-78 (Farsça trc. 102-104); N. Asım, Celâlü'din, 52-53; CÂMI'Ü't-Tevârih, (B. Kerimî ngr.) I, 396

Tekle üzerine seferler yaptığı, ancak bir netice elde edemediği anlaşılmaktadır.

Atabeg Sa'd 29 yıllık bir hükümet devresinden sonra 12 Zilkâde 623 yılında (5 Kasım 1226) Bihâtzâd'da öldü. Onun Zengi, Ebû Bekr, Salgırşah ve Tehemten adlı dört oğlu vardı. Halka adaletle muamele eden ve âlimleri koruyan Sa'd'ın, lakapları arasında Ebû Şücâ da bulunmaktadır(1).

2) Ebû Bekr b. Sa'd Devri

Atabeg Sa'd'ın ölümü üzerine veziri Hâce Gıyaseddin Yezdî'nin yardımıyla Ebû Bekr b. Sa'd, babasının yerine atabeg olmuştur. Onun ilk icraatı Harezmsah sultanı Muhammed ile olan münasebetlerinden dolayı şüphelendiği babasının veziri Hâce Arıdeddin Ebû Nasr'ı bertaraf etmek olmuştur (624/Nisan-Haziran 1227) (2).

Şebankâreller'den Muzaferüddin Muhammed (öl. 1260), babası Mübâriz'in ölümü ile onun yerine geçmişti. O, kardeşi Muizzüddin Abdurrahman'ın babasının cenazesiyle meşgul olmasından faydalanmış ve onu geri dönüşünde İğ kalesine sokmamıştı. Bu nedenle Muizzüddin, Ebû Bekr'e iltica etti. Ancak, kendisini çekemeyenlerin tahriki ile Atabeg Ebû Bekr tarafından öldürülmüştür (624/1227). Muzaferüddin Muhammed, daha sonra Salgurlular'ın idaresindeki Dârabırd'i ele geçirmişti. Atabeg Ebû Bekr, onunla yaptığı mücadelede, her defasında müstehkem İğ kalesine çekilmesi sebebiyle başarılı olamamıştır(3).

1228'de Ahlat üzerine sefere hazırlandığı sırada, Moğollar'ın Irak-ı Acem'e doğru yürüdüklerini haber alan Sultan Celâleddin Harezmsah, derhal Moğollar üzerine yürümüştü. Ona yardıma gelenler arasında Atabeg Ebû Bekr de bulunuyordu. 26 Ağustos 1228'de İsfahan önünde yapılan savaşta Moğol ordusu bozguna uğratıldı. Kaçan Moğolları takip eden Harezmsah kuvvetleri arasında Ebû Bekr de bulunmaktaydı. O, takipçi kuvvetlerin sol kanadının, Moğollar tarafından pusuya düşürülmesinden sonra geri çekilerek ülkesine döndü(4).

Mısır Eyyubîleri'nden Melik Kâmil Nâsirüddin (1218-1238), Moğollar'ın Ahlat'a geldiklerini öğrendiğinde, ordusunu oraya doğru ha-

(1) Şeddü'l-İzâr, 215; Nesevî, 187; Vassâf, 150, 155 (özet. 87, 90-91); Ravzatü's-Safâ, IV, 611-612, 625

(2) Câmiü't-Tevârih, (B. Kerimî nşr.) I, 469; Benâketî, 384; Mücmel-i Faslı, II, 302

(3) Vassâf, II, 424 (özet. 254)

(4) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 310-311. İsfahan savaşı için bkz. «Celâleddin Harezmsah» inad., İA.

rekete geçirmişti. Etraftaki hükümdarlar da elçiler yolladılar. Elçi gönderenler arasında Atabeg Ebû Bekr de bulunmaktaydı(1). Muhtemelen, Moğollara karşı bir ittifak hazırlığı olan bu teğebbüsün başarısız kaldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen Ebû Bekr, yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında ıleri görüşlü davranarak, Moğol hükümdarı Ögedey (1227-1241)'ın huzuruna kardeşi Tehemten'i elçi olarak gönderdi ve itaatini bildirdi. Ögedey Han, bu itaat üzerine Ebû Bekr'e *Kullug Hân* lakabını verdi ve Fars'ın idaresini tekrar ona bıraktı. Buna karşılık Atabeg, yıllık otuzbin dinar *Rükni* haraç vermeyi ve Moğol şahnesini ülkesine kabul etmeyi taahhüt ediyordu. Fakat o, Moğol şahnelerine Şiraz dışında yer göstererek, onların ülkesinin zenginliğini öğrenmelerine engel oldu(2). Atabeg Ebû Bekr'in bu ıleri görüşlü siyaseti, tesirini uzun süre İran'ın güneybatı bölgesinde göstermiş. Fars, Moğol akınlarının etrafı yakıp yıktığı devrede sâkin bir hayata sahne olduğu gibi, edebî ve ilmi şahsiyetlerin de sığınağı olmuş, Şiraz ise bu devrede mühim bir ilim merkezi hâline gelmiştir.

Kays (Kiş) adasına hâkim Benî Kaysar sülâlesinden Melik Sultan b. Kivâmeddin, seleflerinin aksine serkeşliğe başlamıştı. Atabeg Ebû Bekr, onu cezalandırmak istiyordu. Ayrıca Atabeg için, tâbi olduğu Moğol arazisi üzerinde genişleme faaliyeti imkânsız olduğundan, Fars körfezinin hâkimiyetini ele geçirmekten başka bir yol görünmemekteydi. Bu hâkimiyeti sağlamak için girişeceği mücadelede ise, savaş gemilerine ihtiyaç duymaktaydı. Nitekim, kendisine bu konuda yardım edeceğini bildiren Hürmüz adası hâkimi Seyfeddin Ebû Nazr Ali b. Keykubat ile anlaştı. Buna göre, Seyfeddin Ebû Nazr, Melik Sultan'ı atabegin yardımı ile adadan uzaklaştıracaktı. Ayrıca adanın zaptından sonra atabeg yalnızca haracın 1/4'ünü alacak, Seyfeddin'e ise yaptığı bu yardım karşılığında geri kalan haraç ve Kays adasının idaresi verilecekti. Nihayet Ebû Nazr, Kays'a saldırarak, Melik Sultan'ı katledip (626/8 Mayıs 1229), Benî Kaysar devletini yıkarak adaya hâkim oldu(3).

Ancak Seyfeddin Ebû Nazr'ın anlaşma şartlarına uymayarak adayı kendisine mâletmesi üzerine Ebû Bekr, harekete geçerek, Fars'ın güney sahillerinde onun idaresindeki ımanları zaptetti. Bu sırada, Hindistan'dan dönen Kayslı gemi sahipleri ve tüccarlar ile birleştirdiği kuvvetlerini Kays adasına çıkardı. Yapılan savaşta Seyfeddin öl-

- (1) Makrizî, *Kütübü's-Sulûk li-Mârifeti Düvel'i-Mulûk*, 243
- (2) *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 376; *Câmi'ü'l-Tevârih*, vr. 271b; Vassâf, 158 (özet, 91); Spuler, *İran Moğolları*, 352
- (3) Vassâf, 175-177 (özet, 103-104); *Tarih-i Cihan Ârâ*, 126-127; Spuler, *İran Moğolları*, 158

dürüldü ve Kays adası 4 Muharrem 627 (12 Kasım 1230)'da fililen Atabeg Ebû Bekr'in idaresi altına girmiş oldu. Bu adaya Devlet-hâne ismi verildi. Salgurlu sarayının güzel koku ihtiyacı oradan karşılanmakta ve hazineye birçok mal gönderilmekteydi. Atabeg, Kays adası ve etrafını idare etmekle Şihabeddin Hüsrev Kışi'yi görevlendirdi. Şihabeddin, Kays adasına haraç vermemekte ısrar eden ve itaatı reddeden Bahreyn adasına Necibeddin Osman Nami'yi Âmil ünvanı ile gönderdi. Diğer taraftan, genişleme siyaseti güden Hürmüz valisi Mahmud Kalhatlı; atabegin sıkı kontrolü ve kuvvetinden çekilerek bu emelinden vazgeçti.

Ayrıca, Hindistan'daki Kenbâyet hâkimi de Atabeg Ebû Bekr'e tâbi olmuş, hutbeyi onun adına okuttuğu gibi müslümanlığı da kabul etmişti. Bir müddet sonra Ebû Bekr, hukuken Halife el-Mustansır (1226-1242)'a bağlı olan Bahreyn (Oval) adasını hâkimiyeti altına aldı ve buranın emiri Muhammed b. Ebi Mâcid'i adadan uzaklaştırdı (8 Ağustos 1236).

Atabeg Ebû Bekr, Basra körfezi hâkimiyetini Arabistan sahillerine kadar genişletti. Târûf kalesini zaptettikten sonra Katif'i de ele geçirdi (641 yılı baharı/1244) (1). O, ayrıca Uman, Kalhat, Lahsâ ve Basra suları hududundan Hind sahillerine kadar yediyüz fersah mesafelik sahil boyunca Basra körfezi limanlarına hâkim olmuştu. Bunun yanı sıra bazı Hind ülkelerinde de ismine hutbe okunuyordu (2). Atabeg, bu adalar ve körfeze olan hâkimiyeti ile Hindistan ticaret yolu üzerinde geniş haklar elde etmiş, aldığı gümrük ve vergilerle kendisine büyük kazançlar sağlamıştır.

Moğollar'ın devamlı takibine maruz kalan Sultan Celâleddin Harezşah, Dicle köprüsü kenarında ani bir saldırıya uğramış, bu karışıklık içinde emirlerini, eşi Sa'd b. Zengi'nin kızı Melike Terken'in yardımına göndermişti. Bu iki emir, Hatun'u kurtardılar. Sultan Meyyafarıkın tarafına kaçtıysa da o bölgedeki dağlarda öldürüldü (Ağustos 1231). Melike Terken ise, Şam tarafına kaçabildi ve Ebû Bekr kızkardeşini tekrar Şiraz'a getirtti (3).

Sultan Celâleddin Harezşah'ın ölümünden sonra Moğol takibinden yorulan bir kısım Harezşah emirleri, Şiraz'a Atabeg Ebû Bekr'

(1) Vassâf, 177-179 (özet, 104-106); Tarih-i Cihan Âra, 127; Ayrıca krg. Spuler, İran Moğolları, 158-159

(2) Beyzâvi, 77; Câmiü't-Tevârih, vr. 272a; Tarih-i Cihan Âra, 127; Şiraz-nâme, 56

(3) Nesevi, 242-244 (Farsça trc. 274-275); N. Asım, Celâlüddin, 155-166; Beyzâvi, 82; Bkz. «Celâleddin Harezşah» mad., 1A.

ın yanına kaçırmışlardı. Bunlardan, Emir Orhan (Özhan), Sevinç Han ve Hocend valisi Timur Melik aniden bir ordu ile Cirus'ta hücum ettiler. O sırada Kirman'a hâkim olan Kutbeddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Tayengu bu hücumu önledi (632/1234-1235) (1). O, ele geçirdiği esirleri affederek, tekrar Şiraz'a yollamış, bu davranışı karşısında Ebû Bekr özür dilemek için Kirman'a elçiler göndermiştir.

Çok geçmeden Kirman'da saltanat değişikliği olmuştur. Moğollar'ın desteğini sağlayan Emir Barak'ın oğlu Rükneddin (öl. 1253), babasından tevarüs etmesi gereken Kirman hâkimiyetini ele geçirdi (28 Şaban 633/7 Mayıs 1236). Bir süre sonra Atabeg Ebû Bekr'in tesiri ile veziri Ziyâülmülk ve devletin ileride gelen emirlerinden Timur Melik Kirmani'yi öldürttü (634/1236-1237).

Rükneddin, 641 (1243-1244) yılında Şiraz'a elçi yollayarak, Atabeg Sa'd'ın kızı Cihan Hatun'u evlenmek için istemişti. Ancak, Cihan Hatun evlendiği gün, Rükneddin tarafından geri gönderildi. Onun bu davranışı, ölüm sebeplerinden birini teşkil edecekti. Daha sonra, 650 (19-20 Aralık 1252)'de Kirman'a hâkim olan Kutbeddin Ebu'l-Feth Muhammed, önünden kaçmak zorunda kalan Rükneddin, Şiraz'a sığınmak istemişse de, Ebû Bekr kızkardeşine yaptığı hakaretten dolayı onu kabul etmemiştir. Rükneddin, önce Bağdat'a, oradan da Moğol Büyük Hanı Möngge huzuruna gitmiş, ancak Möngge Han onu Kutbeddin'e teslim etmiş ve 1253 yılı sonunda öldürülmüştür (2).

Atabeg Ebû Bekr devrinin mühim olaylarından birisi de onun kardeşi Salğurşah ile olan münasebetleridir. Ebû Bekr, babasının sağlığında hapiste iken, vellaht muhtemelen Salğurşah idi. Bu sebepten Ebû Bekr, dalma kardeşinden çekinmiş ve her zaman onun isyan edebileceğini düşünmüştü. Salğurşah ise bu durumu bildiğinden, devlet işlerine karışmamış ve kendisini eğlenceye vermişti. O, şehir dışında Ebû Bekr'in yaptırmış olduğu *Subuh-Abad* adı ile meşhur bahçede yaşıyordu. Salğurşah, Ramazan aylarında tövbekâr olmuş ve güzel hattı ile yazdığı Kur'an ayetlerini Kâbe'ye göndermişti. Şairliği de olan şehzadenin sevgiliyi ve şarabı konu alan rubai-leri de bulunmaktadır. Ancak, onun bu sade hayatına rağmen, atabegin ona itimadı yoktu. Salğurşah, masraflı bir hayat sürmekle birlikte gellri oldukça azdı ve borç içindeydi. Ebû Bekr, onu bu durumdan kurtaracağına dair vaatlerde bulunmuşsa da, bir müddet sonra kardeşini zehirleterek öldürmüştür.

Atabeg Ebû Bekr'in, Moğollar'a karşı daimi surette vasallık ve cibelerini yerine getirdiği ve dostane münasebetlerini devam ettirdiği

(1) Bkz. İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi*, 250-259

(2) Sımtu'l-Ülâ, 27-29, 32-35; Vassâf, II, 288-289 (özet, 176-177)

anlaşılmaktadır. Moğol hükümdarı Hülagu Han'a her vesile ile elçi yolladığı gibi, torunlarından Abış Hatun'u Hülagu'nun oğlu Mengü Timur ile nişanlamıştı.

Ebû Bekr, kendi ikametgâhını Bağ-ı Firuzî'ye naklettirdi ve devlet erkânına da o civarda yer verdi. O, en ufak memuriyetlerin tayinini dahi kendisi yapmış, kontrolünü eksik etmemiştir. Onun devrinde Şiraz, selefleri devrine nazaran daha da gelişmiş ve nüfusu artmıştır. Moğolların isteği üzerine Şiraz'daki İsfid Kalesi harîç, bütün kaleler yıkıldı. Atabeg, hazine ve zahirelerini İsfid'de muhafaza etmekteydi. O, İsmailîlerle de dostane münasebetlerini sürdürdü. Zâhîl ve mutasavvıflara itikadı fazla olup, ilmi kuvvetli âlimlerden ise çekinmiştir(1). Atabeg Ebû Bekr, Moğollar'a verilen haraç ve diğer harcamalar sebebiyle hazinenin daha fazla gelire ihtiyacı olduğu düşüncesiyle, İmadeddin Mirasi'yi yeni vergiler konulması işi ile görevlendirdi. Böylece, Şiraz'daki evler ve sular üzerine vergi konulduğu gibi, mal satmak için Şiraz'a gelenler de vergiye tâbi tutuldu. Atabeg, daha sonra, ülke ileri gelenlerinin ve azlettiği memurların da mallarını müsadereye başlamıştır. Onun, diğer bir ıslahatı da emlak senetleri (tapu) üzerine olmuştur. Ebû Bekr, emlak senetlerinin yeniden incelenerek mülkiyetin sahibine intikal müddetli elli yıl olduğu takdirde malın tasdik edilmesini emretti. Eğer elli yıldan az olursa mal, sahibinin elinden alınacaktı. O, şikâyetler üzerine, bu haksız icraatını iptal etmek zorunda kaldı(2).

Atabeg Ebû Bekr, yetmiş yaşında 5 Cemaziyelâhîr 658 (18 Mayıs 1260)'de öldü(3). Onun bilinen tek çocuğu Sa'd idi(4).

(1) Câmîü't-Tevârih, vr. 271b-272b; Vassâf, 163-169 (özet, 96-100)

(2) Vassâf, 161-163 (özet, 94-96); Şiraz-nâme, 58

(3) Câmîü't-Tevârih, vr. 272b; Ravzatü's-Safâ, IV, 613; Ayrıca kırs. «Ebû Bekr b. Sa'd» mad., İ.A.

(4) Şeddu'l-İzâr, 219 ve not 6

IV — SALGURLU DEVLETİ'NİN YIKILIŞI VE MOĞOL HÂKİMİYETİ

1) Atabeg II. Sa'd

Atabeg Ebû Bekr öldüğü sırada, oğlu Sa'd elçilik görevi ile gitmiş olduğu Hulâgu'nun yanından dönmekteydi. Kum bölgesinden Tefriş denilen yerde kendisine babasının ölümünü ve atabeg olduğunu haber verdiklerinde oldukça hastaydı. Nitekim Atabeg II. Sa'd adına hutbe okunmasından ve sikkeler basılmasından oniki gün sonra 17 Cemâziyelâhîr 658 (30 Mayıs 1260)'de Tefriş'te öldü. Otuzyedî yaşında ölen Muzaffereddin II. Sa'd'ın Muhammed adında bir oğlu ile Abiş ve Salgom isimlerinde iki kızı vardı.

2) Atabeg Muhammed

Atabeg II. Sa'd'ın çok kısa süren hâkimiyet döneminden sonra yerine henüz küçük yaşta olan oğlu Muhammed geçirildi. Yaşının küçük olması nedeniyle nâilplîği annesi Bibi Terken'e verildi. Yezd atabegi Kutbeddin Mahmudşah (muhtemelen 1228-1240)'ın kızı olan Terken Hatun devlet idaresini doğrudan doğruya eline aldı. Vezir tayin ettiği Hâce Nizameddin Ebû Bekr'î Hulâgu'nun huzuruna göndererek, Muhammed'in atabegliğini tasdik ettiren Terken Hatun, II. Sa'd'ın öldürülmesini emretmiş olduğu, Atabeg Ebû Bekr'in vezirî Emir Fahreddin Ebû Bekr'î gizlice katlettirdi. Belki de o, kocasının intikamını bu suretle almak istemiştir.

Terken Hatun'un nâilbelîği döneminde Şiraz halkı, onun hakkında bir takım söylentiler çıkararak onu uğursuz kabul etmişlerdi. Buna mukabil o, halkının refahını sağlama yolunda gayret göstermiş ve ülkeyi karışıklıklardan korumaya çalışmıştır.

Atabeg Muhammed, iki yıl yedi aylık bir hâkimiyet devresinden sonra sarayın damından düşerek öldü (8 Muharrem 661/20 Kasım 1262). O da, babasının yanına kendi lakabı ile anılan Adudîye medresesine gömüldü.

3) Atabeg Muhammedşah

Adudüddin Muhammed'in yerine devlet erkânı ve ordunun sempatisini kazanmış olan Muhammedşah b. Salgursah getirildi(1). Bu seçimi, onun kızı Salgom ile evli bulunmasından dolayı Terken Hatun'un da desteklemiş olması muhtemeldir. Zira Terken Hatun, Salgurlu devleti üzerindeki nüfuzunu bu suretle devam ettirebilecekti. Ancak, Atabeg Muhammedşah, devlet idaresine tamamen hâkim olarak, Terken Hatun'un otoritesini kırmıştır. Daha sonra, bazı devlet erkânı ve ordu komutanlarını da katlettiren Muhammedşah, Hulâgu kendisini huzuruna çağırdığı zaman bu emre uymada tembellik ve gaflet gösterdi. Terken Hatun bu durumu fırsat bilerek Türkmen ve Şul emirleri ile birleşti. Terken'in adamları tarafından yakalanan Muhammedşah (10 Ramazan 661/18 Temmuz 1263), sekiz ay hüküm sürdükten sonra atabeglikten indirilmiş oluyordu. Terken Hatun, onun atabegliğe lâyık olmadığını bildirerek, Hulâgu'nun yanına yoladı. Hulâgu Han, bu mazereti kabul etti. Diğer taraftan Terken Hatun, Muhammedşah'ın ağabeyi olup, Istahr kalesinde hapis olan Selçukşah b. Salgursah'ı Şiraz'a getirterek, atabeglik tahtına oturttu(2).

4) Atabeg Selçukşah

Selçukşah atabeg olduktan hemen sonra, ülke için zararlı gördüğü bir gurup ümerâyı ortadan kaldırmış, Terken Hatun'un kuvvetini anlayarak onunla evlenmişti. Terken Hatun'un sahip olduğu hazineyi kendi kontrolüne alan Selçukşah, çok geçmeden içki ve eğlence meclislerinde vakit geçirmeye başladı. Böyle bir içki meclisinde sarhoş iken, Terken Hatun hakkındaki dedikoduları hatırlayarak, gözüne çarpan zenci bir köleye derhal Terken Hatun'un başını getirmesini emretti. Emir çok geçmeden yerine gelmiş ve Terken Hatun'un başı altın bir leğen içinde Selçukşah'a getirilmiştir. Böylece Terken Hatun, hiç beklemediği bir zamanda hayatını kaybetti; ancak onun ölümü ile Salgurlu devletinin yıkılmasına sebep olacak olaylar dizisi de birbirini takip etti. Selçukşah, onun kızları Abiş ve Salgom'u Sefid kalesine gönderdi(3).

-
- (1) Beyzâvî, 78; Câmîü'l-Tevârih, vr. 272b-273a; Vassâf, 181-183 (özet, 106-107); Ravzatü's-Safâ, IV, 613-614
 - (2) Câmîü'l-Tevârih, vr. 273a; Vassâf, 183-184 (özet, 107-108); Beyzâvî, 78. Ayrıca bkz. B. Üçok, Nalbeler, 182-183
 - (3) Câmîü'l-Tevârih, vr. 273a-b; Vassâf, 184-185 (özet, 108); Ravzatü's-Safâ, IV, 617; Benâkell, 408

Şiraz'daki Moğol şahneleri Oğul Beg ve Kutlug Bitigçi olayı öğrendiklerinde inanamadılar ve Hulâgu nezdinde yapılacak özür dilemede aracı olmak için Selçukşah'ın meclisine gittiler. Ancak kendilerini de öldüreceği korkusuyla izin dahi almadan, derhal Hulâgu'nun yanına hareket ettiler. Selçukşah onların gittiklerini haber aldığı anda, belki de devam eden sarhoşluğun tesiri ile şahnelerin takibini emretti. Takipçilerin başında yer alan atabeg, Oğul Beg'e yetişerek onu bir gürz darbesi ile öldürdü. Sonra da Moğollar'ın Şiraz'da kaldıkları evleri yaktırdı. Bu arada Kutlug Bitigçi de öldü.

Selçukşah'ın yarattığı karışıklıktan kurtulan, Terken Hatun ile dedikodusu çıkmış olan Şemseddin Miyyak, Hulâgu'ya durumu bildirdi. Bunun üzerine Hulâgu Han, öncelikle Muhammedşah'ı affetmesine ve Fars'ı tekrar ona geri vermesine rağmen idam ettirmiş, sonra da Emir Altacu ve Emir Timur'u Şiraz'a göndermiştir. Emir Altacu İsfahan'a geldiği sırada, Selçukşah'a elçi göndererek özür dilemesini istedi ve bu hususta Hulâgu nezdinde aracı olacağını bildirdi. Ancak Selçukşah, bu teklifi reddettiği gibi elçiye de işkence yaptırdı. Emir Altacu, Kırman kuvvetleri, Yezd Atabegi Alâüddeve ve İğ emiri Nizameddin Hasûye ile birleşerek harekete geçti. Bu durum üzerine Selçukşah Hurşif tarafına çekildi(1).

Emir Altacu ordusu ile Şiraz'a geldiğinde, halk eman diledi. Bu isteği kabul eden Altacu, Moğol ordusuna bu şehre dokunulmamasını emretti. O, Selçukşah ile Kâzerun civarında karşılaştı. Moğol saf-larından, önce savaşa girişen İğ emiri Nizameddin, Selçukşah tarafından öldürüldü (Reblülâhîr 662/Şubat 1264). Bu sırada Moğol ordusu toplu halde hücumla geçti. Selçukşah, Emir Beglik ve diğer birkaç adamı ile Kâzerun şehrine kaçtı. Buradaki Kutbu'l-Evliyâ Şeyh Mürşid Ebû İshak Kâzeruni'nin türbesine sığındılar. Moğol ordusu, Şeyh'in türbesinin bulunduğu camiyi muhasara altına aldı. Beglik, anı bir çıkışla kaçıp kurtulmayı teklif ettiyse de bunu kabul etmeyen Selçukşah esir düştü. Emir Beglik ise kurtulmayı başararak Mısır'a gitmiş, Sultan Baybars (1260-1277) tarafından *tabihâne emiri* tayin edilerek, ömrünün sonuna kadar rahat bir hayat yaşamıştır. Moğollar, Selçukşah'ı Nevbencan'a getirerek, Atabeg Sa'd'ın kızları Abiş ve Salgom'un hapis bulunduğu Kale-i Sefid önünde, kale komutanına onların serbest bırakılması emrini verdirdikten sonra hemen orada öldürdüler (Şubat 1264). Selçukşah'ın atabegliği yedi ay sürmüştü.

5) Abiş Hatun

Selçukşah'ın ölümü ile Salgurlu atabegliğine namzet gösterilen iki kardeşten, Türk ve Şul ümerâsının anlaşmaları ve Hulâgu'nun oğlu Mengü Timur ile nişanlı bulunmasının da etkisiyle Abiş Hatun seçildi, adına sikkeler basıldı ve hutbe okundu. Bu arada Selçukşah'ın isyanını bastırmakla görevlendirilmiş olan Emir Altacu, Şiraz'da güvenliği sağlayarak Hulâgu'nun yanına döndü(1).

Abiş Hatun, atabegliğinin ilk yılında Kadı Seyyid Şerefeddin İbrahim'in isyanı ile karşılaştı. Seyyid Şerefeddin, Şiraz'dan Horasan'a göç ederek, orada etrafına çoğunluğunu Türkmenler'in teşkil ettiği müridler toplamıştı. O, Şiraz'ı ele geçirmek gayesiyle harekete geçmiş, yol boyunca davetine devam etmiş ve onun «*âhirü'z-zaman mehdîsi*» olduğuna inanan bir gurup halk da kendisine katılmıştı. Bunun üzerine, Şiraz şahnesi Bastû ve atabeglik divânı nâibli Gülce bir ordu ile Seyyid üzerine yürüdüler. Guvar köprüsü yakınında iki ordunun karşılaşması, başlangıçta Seyyid'in kerametlerine ait söylen-tiller nedeniyle Şiraz ordusunun cesaretsizliğine neden oldu. Ancak Moğollar'ın toplu saldırısı ile Receb 662 (Nisan-Mayıs 1264)'de Seyyid öldürülerek ordusu dağılmış ve isyan bastırılmıştır.

Diğer taraftan bu isyan haberi Hulâgu'ya ulaştığında, o, öfkelenerek Emir Altacu'yu cezalandırdığı gibi, Şiraz'ın bu olaydan sorumlu olduğu düşüncesiyle şehir halkının katledilmesi gerektiğini emretmiş, fakat bu sırada isyanın bastırıldığı ve Şiraz'ın olayla alakası olmadığı anlaşıldığında, Hulâgu Han kararından vazgeçmiştir(2).

Abiş Hatun, atabeg olduktan sonra Şiraz'da bir yıl kaldı ve muhtemelen Seyyid Şerefeddin hâdisesinden sonra anneannesi Yakut Terken tarafından, Hulâgu'nun huzuruna götürülerek, onun onbirinci oğlu Mengü Timur ile (öl. 26 Nisan 1282) ve kızkardeşi Salgom da Yezd Atabegi Yusufşah (1275-1287) ile evlendirildi. Bu sırada Abiş Hatun ve Mengü Timur'un küçük yaşlarda oldukları ve bu izdivacın bir formalite olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihten itibaren Fars, görünüşte ve ismen Atabeg Abiş'in hâkimiyetinde, gerçekte ise, Moğol ülkesine dahil olup, İhanlı sultanları tarafından gönderilen valilerce idare edilmeye başlanmış oluyordu(3).

- (1) Vassâf, 187-191 (özet, 109-111); Câmîü't-Tevârih, Dâmat İbrahim Paşa, vr. 601a-b; Ravzatü's-Safâ, IV, 619-620; Beyzâvi, 79; Tarih-i Cihan Ârâ, 129. Krş. Spuler, İran Moğolları, 161-162
- (2) Câmîü't-Tevârih, Dâmat İbrahim Paşa, vr. 601b-602a; Vassâf, 191-192 (özet, 111-112); Ravzatü's-Safâ, IV, 621-622; Abbas İkbâl, Tarih-i Mufasssal-ı İran, 392
- (3) Câmîü't-Tevârih, (B. Kerîmî nşr.) I, 664; Abbas İkbâl, Tarih-i Mufasssal-ı İran, 392

a) *Moğol Hâkimiyeti:*

Abış, Şiraz'a döndüğünde yaşının küçüklüğü sebebiyle idari işlere karışmamıştı. İlhanlılar, 665 (1266)'de yıllık haracın toplanması için iki emir gönderdiler. Fars'ın müstakıl bir hâkim elinde bulunmaması işlerin karışmasına da neden olmaktaydı. 667 (1268-1269)'de Abaka Han (1265-1282) tarafından Angıyanû adında bir Türk emiri, nâilîk göreviyle Fars'a tayin edildi. Onun iyi idaresi, anlaşılamayan bir sebep ile Nâib-i Divân Gülce'nin katledilmesiyle gelişen olaylar neticesinde son buldu. Abış Hatun taraftarlarının ve onu çekemeyenlerin Abaka Han'a, bağımsızlık hevesinde olduğunu bildirmeleri üzerine azledilerek yerine Soğuncak Noyan tayin edildi (670/1271-1272) (1).

Soğuncak, ilk yılını Fars'ın durumunu öğrenmekle geçirdi. Şiraz şâhneliğini Muhammed Bey, Tutyak ve Bulugan'a verdi (671/1272). Aynı yıl Kays adasını ele geçiren Hürmüz adası hâkimi Mahmud Kalhatî'nin üzerine yürüdü. Deniz savaşında zor duruma düşmelerine rağmen, Hürmüz donanması Fars ordusu sayesinde mağlup edilerek ada geri alındı (2).

Soğuncak Şiraz'a dönerek, iki yıllık harac, hazine ve yanında Atabeg Abış olduğu halde İlhanlı sultanının yanına gitti. Onun Fars'a dönmesinden sonra, bu bölge ıktâ sahiplerinin ve divân âmillerinin eline geçti. Bu durum Fars'da kuvvetli Moğol idarecilerinin bulunmadığını göstermektedir. Neticede bu zengin ülke, harap olmaya başladı. 676 (1277-1278)'de Melik Şemseddin Muhammed b. Melik, tekbaşına Fars ıktâna sahip oldu ise de iki yıl sonra bu durumunu kaybetti (3).

Abaka Han'a isyan eden Moğol prensi Nikudar (öl. 1268), 677 (1278-1279)'de dağılan ordusunun bir kısmı ile Fars'a yürüdü. Moğol ve Salgurlu ümerâsı derhal orduyu toplayarak Kurbal (Kırbâl)'a doğru harekete geçtiler. Bu şehrin yakınında Teng-i Şikem civarında iki ordu karşılaştı. Ancak Fars ordusu ümerâsı arasındaki anlaşmazlık, Nikudarlıların, Şiraz'ın yukarı köylerine kadar uzanmalarına, Fars ordusunun dağılmasına ve Kurbal'ın yağmalanarak, birçok esir ve at sürülerine mâl oldu. Bu tarihte başlayan Nikudarlı saldırıları, İl-

(1) Vassâf, 193 (özet, 112); Şiraz-nâme, 65

(2) Vassâf, 196 (özet, 114); Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrâ, vr. 98b

(3) Vassâf, 197-198 (özet, 114-116); Abbas İkbâl, Tarih-i Mufasssal-ı İran, 392-393; Şiraz-nâme, 65

hanlı sultanı Argun Han (öl. 1291) devrinin sonuna kadar her yıl kış aylarında tekrarlanmışır(1).

Abaka Han, 678 (1279-1280) tarihinde Soğuncak'ı tekrar Şiraz'a gönderdi. Fars'ın idaresini düzenlemeye çalışan Soğuncak, hesapları kontrol ederek, bazı ıkta sahiplerini hapse attırdı. Ikta sahiplerinden nahiyesi en iyi imar edilmiş olan Hâce Nizameddin'i vezir tayin etti. 679 (1280-1281) yılında Fars kadılığına, üstünlük Rükneddin Ebû Yahya'da olmak üzere Nâsırüddin Abdullah b. Ömer Beyzâvi ikilisi getirildi. Soğuncak, daha sonra beraberinde Abış Hatun olmak üzere Abaka Han'ın yanına dönmüştür(2).

Soğuncak, Abaka'nın yanına giderken bazı ıkta sahiplerini de beraberinde götürmüştü. Bunlardan Seyyid İmadeddin'in, vezir Hâce Nizameddin ile arası iyi değildi ve onun Soğuncak'ın yerini alacağından korkmakta idi. Bu sebeple yolda Soğuncak'tan ayrılarak Şiraz'a döndü. Fakat Soğuncak'ın emri ile yakalanarak hapsedildi. Seyyid İmadeddin haptiden kurtulur kurtulmaz, dostu Şemseddin Melik ile anlaşarak, İlhanlı hükümdarının hazinedarı ve yakın adamı Bu-ka'nın aracılığı ile Abaka Han ile görüşerek Fars'ın ıktaını almayı başardı. Ayrıca Abaka Han, Emir Tagacar Noyan'ı yıllık haracın tahsiline yardımcı olmak ve İmadeddin'e muhalif olanları cezalandırmakla görevlendirdi. Ancak onların Fars'taki yıllık hesapları tetkik etmeye başlamaları, Moğol şahne ve emirlerini dahi tedirgin etti. Bu duruma Abaka Han'ın 20 Zilhicce 680 (1 Nisan 1282)'deki ölümü son verdi ve topladıkları ile yetinen Emir Tagacar, Şemseddin Melik ve Nizameddin ile birlikte geri dönmek zorunda kaldı(3).

İlhanlı hükümdarı olan Ahmed Teküder, Fars'ın idaresini vezirlik rütbesiyle Seyyid İmadeddin'e verdi. Şiraz şahnesi Buluğan, bu tayini kabul etmedi. Onun isyankâr tutumu Sultan Ahmed'in Emir Taşmengü'yü üzerine göndermesine neden oldu. Buluğan'ın Taşmengü'nün adamlarından Hüsameddin'i öldürmesi üzerine, Lur Atabegi Yusufah da Taşmengü'ye katıldı. Buluğan, Horasan'a kaçmak zorunda idi. Taşmengü, Fars'da idareyi ele almakla birlikte bu bir yıl içinde Moğol yasasına aykırı olarak, mektuplarının başına Han ismini Ahmed Aka şeklinde yazdığından azledilmiştir(4).

- (1) Câmîü't-Tevârih, (B. Kerimi ngr.) II, 772-773; Vassâf, 199-203 (özet. 116-118); Şiraz-nâme, 66
- (2) Vassâf, 204-206 (özet. 118-120); Şiraz-nâme, 66
- (3) Vassâf, 206-208 (özet. 120-121); Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû, vr. 98b-99a
- (4) Vassâf, 210-211 (özet. 123); Şiraz-nâme, 67-68

Seyyid İmâdeddin'in uğradığı âkîbet, Şiraz'dan kaçarak İlhanlı sarayına gelen küçük yaşta ki oğlu tarafından Emir Buka'ya ulaştırıldı. Emir Buka, Argun Han'ı durumdan haberdar ettiğinde sultan, Ablaş Hatun'un ve olayla ilgili olanların derhal huzuruna gelmesini emrettiği gibi, atabegin hamisi Olcay Hatun'a da Ablaş'ın isyan ettiğini bildirdi. Olcay Hatun, onun bağışlanmasını ve mahkemede hazır olacağı cevabını verirken, öte yandan gizlice Ablaş'e, itaat için süratle huzura gelmesi ihtarında bulundu. Ancak atabegin, İlhanlı sarayına gitmekte acele etmemesi üzerine Argun Han, bu oyalamaya karşılık durumu tahkik etmek ve Ablaş'ı getirmek için üç adamını Şiraz'a yolladı.

Atabeg Ablaş, gelen ikinci bir ferman ile yanında maliyyetli olduğu hâlde Tebriz'e geldi. Ertesi gün muhakeme edilecek olan Ablaş, Olcay Hatun'un sayesinde muhakeme edilmekten kurtuldu. atabegin Seyyid İmâdeddin olayı hakkında bir bilgi vermemeleri hususundaki sıkı tenbihâtı üzerine Salgurlu divân memurları yetmişer değnek yemelerine rağmen konuşmadılar. Ancak Celaleddin Arkan üç değnek yedikten sonra herşeyi anlattı. Atabeg Ablaş ve adamlarına ceza olarak, Seyyid İmâdeddin evlatlarına elli tümen, Seyyid Cemâleddin evlatlarına da yirmi tümen ödemelerine karar verildi (20 Recep - 7 Zilhıcc 684/1285-1286 kışı). Bu cezanın ödenmesi Geyhatu (1291-1295) devrine kadar sürdü. Celaleddin Arkan da mahkemeden birkaç gün sonra idam edilmiştir (1).

Muhtemelen Şiraz'da çok sevilen Ablaş Hatun'un, burada tekrar karışıklık çıkarabileceği düşüncesiyle, onun geri dönmesine izin verilmedi. Moğollar'ın yanında bir yıldan fazla kalan atabeg, bu sürgün hayatının verdiği üzüntü ile kısa sürede hastalanarak, Çerendâb'da 11 Zilkâde 685 (20 Aralık 1286) tarihinde öldü. Moğol âdetince gömülen Ablaş'ın vefatı Şiraz'da üzüntü yarattı. Vasiyetine göre dörde bölünen mirası kızları Gerduçin ve Algançı, köle ve azadlıları ile eşi Mengü Timur'un oğlu şehzâde Taycu'ya verilecekti. Ayrıca, Hulâgu devrinde kendisine tahsis edilen yüzbin dinarlık gelir de paylaştırıldı (2).

Moğol hâkimiyeti altında atabegliği 22 yıl süren Ablaş Hatun'un ölümü ile Fars'da yüzotuzsekiz yıl süren Salgurlu hâkimiyeti son bulmuş, Fars tamamıyla Moğol idaresine girmiştir.

- (1) Vassâf, 219-221 (özet. 128-130); Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû, vr. 101a-b; B. Üçok, Kadın Hükümdarlar, 109-110
- (2) Vassâf, 221-223 (özet. 130-131); Şiraz-nâme, 71; Coğrafyâ-yı Hâfız Ebrû, vr. 101b; Tarih-i Cihân Âra, 127

V — SALGURLU DEVLET TEŞKİLATI VE KÜLTÜR FAALİYETLERİ

A — DEVLET TEŞKİLATI

Salgurlu devlet ve saray teşkilatı hakkında her ne kadar faslı bir bilgi mevcut değilse de, kaynaklardan çıkarabildiğimiz sonuca göre Selçuklu teşkilatının küçük bir numunesi idi. Devletin başında sultan veya hükümdar yerine *Atabeg* ünvanı taşıyan bir hanedan âzası bulunmakta idi. Devlet idaresinde mutlak hâkim olan *Atabeg* adına para basılır ve hutbe okunurdu.

Atabeglik babadan oğula veya diğer bir hânedan âzasına geçerdi. Hükümdarın hâkimiyet sembollerinden olan ünvan ve lakaplar Salgurlu devletinde de görülmektedir. Bu hânedana mensup olanlar, paralarında *atabeg* ünvanını kullanıyorlardı. Lakapları ise genellikle *Muzafferüddin* idi. Ferman ve Büyük Divân kararlarına çekilen atabeglik *tuğra* ve *tevki* denilen alâmetleri de vardı(1). Atabegler, haftanın muayyen günleri halkın şikâyetlerini dinlerlerdi. Atabeglik sarayı veya kapısı önünde *nevbet* çalınurdu. Yine hâkimiyet sembollerinden olan *çetr*'in de Salgurlu atabeglerinde mevcudiyeti görülmektedir(2). Fuad Köprülü'ye göre(3), Salgurlular'ın bayrağı siyah renkte idi. Ayrıca, açıkça kaydedilmemekle birlikte, Atabeg Ebû Bkr'in içki sevmediği hâlde devlet erkânı ve ümerâya eğlence meclisleri tertiplenmesi *Bâr dâden-i hass-ü dm* adlı müesseselerin varlığına bir örnek olarak kabul edilebilir(4).

Salgurlu saray teşkilatına mensup, saray görevlileri hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, Selçuklu sarayındaki gibi olmalıdır. Salgurlu saray mensupları arasında, *hâcîpler*, *silahdar*, *taştâr*, *hansâlar*, *hazinedar*, *nedimler*, *sakiler*, *ferraşlar*, *comakdar* ve *hadîmler*in bulunduğu görülmektedir.

(1) Bkz. Vassâf, 155 (özet. 90-91), 178 (özet. 108)

(2) el-Muzâf, 14, 23, 29

(3) Bkz. «Bayrak» mad., İ.A.

(4) Câmîü't-Tevârih, vr. 271b

Salgurlu devletinde divanın varlığı hemen kuruluş devresinden itibaren göze çarpmaktadır. Daha Atabeg Sungur zamanında yapılan değişikliklerden bahis vardır. Daha sonra *Divân-ı Âlâ* veya *Divân-ı Atabegî* adı ile anılan büyük divân vezirin başkanlığında görev icrâ etmekteydi. Büyük Divân'dan başka, vezir veya sâhib-i divân'ın başkanlığında çalışmakta olan *Vezâret divanı*, mali işlerden mes'ul olan *Divân-ı istifâ* bulunmaktaydı. Ayrıca, *Divân-ı Tuğra* (inşâ), *Divân-ı işraf* ve *Divân-ı Âriz*'in de varlığı bilinmektedir(1).

Salgurlu devlet teşkilatında bunlardan başka katipler (debrân), âmiller ve mutasarrıflar gibi memurlar da bulunmakta idi.

Salgurlu devlet teşkilatında bilhassa Abiş devrinde *nâib-i divân* veya *niyâbet-i divân* müessesesine rastlıyoruz. Bu ünvanın diğer devletlerde bulunan *nâib-i saltanat* karşılığında kullanıldığı, atabegin vekili olarak bütün işleri idare ettiği anlaşılmaktadır. Bu vazife Atabeg Abiş'in ilk yıllarında Gülce'ye, daha sonra Salgurlu hanedanından Celaeddin Arkan'a verilmişti.

Salgurlu adliye teşkilatında yer alan, Kadî'l-Kudât ile kadılar, hukukî ve şer'î işlere bakmakla görevli idiler. Başkadî (Kadî'l-Kudât) Şiraz'da otururdu. Cemâleddin Mısri, Atabeg Ebû Bekr tarafından Kadî'l-Kudat tayin edilmişti.

Ordu :

Salgurlu devlet teşkilatının hemen bütün sahalarda Büyük Selçuklu Devleti teşkilatının küçük bir kopyası olduğunu göz önüne alarak, ordu teşkilatının da Selçuklu ordu teşkilatına benzediğini kabul edebiliriz. Kaynakların vermiş olduğu sınırlı bilgiler ışığında, Salgurlu ordusu üç ana unsurdan meydana gelmekteydi:

a) *Gulâm (Köle)*: Salgurlu ordusunu teşkil eden guruplardan birisi gulamlar idi. Atabeg Selçukşah, Kazerun savaşında çarpışırken, yanında kendi köleleri (*memâlik-i hod*) bulunmakta idi. Yine onun gulamlarından Beglik kahramanca savaşmıştı. Salgurlu ordusundaki gulamların sayısı belli değildir.

b) *Salgurlular (Türkmenler)*: Ordunun esas kuvvetini ise Salgurlular teşkil etmekteydi. Bunlar kaynaklarda Türkmen olarak kaydedilmişlerdir.

c) *Vassal Devlet Kuvvetleri*: Salgurlu ordusundaki üçüncü unsur vassal devlet kuvvetleridir. Şuller, Lurlular ve Kürt-

(1) Vassâf, 160-163 (özet. 94-96); Şiraz-nâme, 50, 58, 70; el-Muzâf, 42

ler, ayrıca sahil bölgesinde oturanlar da ordunun yardımcı kuvvetlerini teşkil etmekteydi.

Ordunun miktarı hakkında kesin bir rakam elde etmek mümkün değildir. Salgurlu ordusu esas olarak iki sınıftan; süvari ve piyadeden ibaretti(1).

B — İMAR FAALİYETLERİ

Salgurlu atabegleri devri kültür ve imar faaliyetleri bakımından parlak geçmiştir. Onlar bir yandan Fars'da Asayış ve sükûnu sağlamakla uğraşırken diğer yandan da imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bihassa Şiraz'da mescitler, ribatlar ve hastahaneler yapılmış, şehir bağ ve bahçeler ile süslenmişti. Salgurlular devrinde kalabalıklaşan Şiraz'a yeni mahalleler ilâve edilmişti. Çin-Hindistan ticaret yoluna hâkim olunması üzerine ticaretin gelişmesi için kervansaraylar ve çarşılar yapılmıştı.

Atabeg Sungur'un Şiraz'da yaptırdığı eserlerin başında kendi adı ile anılan Sunguriye medresesi gelmektedir. Bu medreseye bitişlik olarak bir de sikâye (çeşme) yaptırmış ve ayrıca Şiraz yakınında su kanalları ile yolları açtırmıştı. Bunlardan başka, Hargâh Teraşan meydanındaki Mescid-i Sungur ve yüksek minaresi, Bağ-ı Nev mahallesindeki ribatı onun zikre değer eserlerindendir. Gerek medrese ve gerekse mescidinc dört çarşı ve diğer vakıflar tahsis etmiştir(2).

Atabeg Zengi tahta geçtiği sırada kendisine muhalefet edenlere karşı zafer kazanması üzerine bir şükran nişânesi olarak Hafîsiye tarikâtı kurucusu ve meşhur sufilardan Ebû Abdullah Muhammed b. Hafîf eş-Şirazi (öl. 981)'nin mezarı bitişliğindeki küçük ribatın yerine onun adına izafeten büyük bir ribat yaptırdı. Bu ribata birkaç köy ve arazi vakıfta bulundu. Onun eserlerinden bir diğeri, Şiraz'ın 3 km. kuzeyindeki *Kanât-ı Zengi-âbâd*'dir. Atabeg bu kanâtı 560 (1164-1165)'da yaptırmıştır.

Atabeg Tekle ise, Sungur Mescidi'nin yakınında Bezîrgânlar Hanı (Hân-ı Bâzergânân)'nı yaptırmıştı. Vezîr Hâce Emineddin Ebu'l-Hasan da Cami-i Atik-i Şiraz civarında bir medrese ve zaviye (ribat) inşa ettirdi(3).

Atabeg Sa'd, 29 yıllık atabeglik süresi içinde geniş çapta imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Onun en mühim eserlerinden birisi bu-

(1) Vassâf, 177-178 (özet. 105); Ravzaü's-Safâ, IV, 626

(2) Beyzâvî, 75; Şiraz-nâme, 50; Şeddü'l-İzâr, 268; Nûzhetü'l-Kulûb, 138

(3) Beyzâvî, 76; Câmiü'l-Tevârih, vr. 270b; Farsnâme-i Nasîrî, II, 20-21

gün dahi Şiraz'da mevcut olan Mescid-i Nev veya Mescid-i Atabegi adı ile meşhur Cami-i Cedid-i Şiraz'dır. Yapımı 1201-1208 yılları arasında tamamlanan bu camiden başka diğer bir eser de, Kerk (veya Kerek) adı ile meşhur *Ribat-ı Şehrullah* kervansarayıdır. Onun meşhur eserlerinden birisi de *Esvâk-ı Murabba-ı Atabegi* adındaki çarşıdır. Bu çarşı, dükkanları birbirine bitişik ve her sınıf sanatkarın toplu olarak bulunduğu bir şekilde tertip edilmişti. Bugün Bâzâr-ı Hâcî adı ile meşhur Sûk-ı Kebîr (Bâzâr-ı Büzürg) adlı eserinden başka, Sa'd harap olmaya başlayan Şiraz surunu dahi tamir ettirmiştir.

Salgurlu atabegleri zamanında Deşt-i Murgab'da birçok imar faaliyetleri görülmüştür. Burada, Atabeg Sa'd devrinde, Büyük Kyros (m.ö. 559-530)'un mezarı camiye çevrilmiş, ayrıca Vezîr Amideddin Ebû Nasr da kendi adına izâfeten Amidiye ismi ile meşhur bir medrese yaptırmıştır(1).

Atabeg Ebû Bekr devri imar faaliyetleri yönünden parlak olmuştur. O, gerek Şiraz'da ve gerekse etrafında medreseler, mescitler, hanlar ve köprüler yaptırmış, pazar yerleri kurdurmuştur. Bu eserlerinin her biri için de vakıflarda bulunmuştur. Ayrıca Hindistan yoluna hâkim olduğunu gördüğümüz Atabeg Ebû Bekr bu yolu muhafaza edebilmek ve ticareti geliştirmek için birçok kervansaraylar (ribatlar) da yaptırmıştır. Onun en önemli eserlerinden birisi de Şiraz'ın içinde kible tarafındaki Dârü's-Şifâ'sıdır. Bu hastahaneye zamanın en usta tabipleri tayin edildi. Ebû Bekr, Mescid-i Atik'in kible tarafına sikâye (çeşme) yaptırdı. O, Şeyh-i Kebîr Ebû Abdullah Hafif ribatını yeniden yaptırdığı gibi, Ahmed b. Musa Kâzım'ın türbesi de onun eserleri arasındadır. Bu türbe bugün, Buk'a-ı Şâh-ı Çerağ adı ile mevcut ve meşhurdur. Ebû Bekr devri eserlerinden biri de Mescid-i Sengiy-i Dârab-cird'dir. Aslı ateşgede veya hristiyan kilisesi olması muhtemel olan bu bina camiye çevrilmiş ve Atabeg Ebû Bekr buraya bir mihrap yaptırmıştır (652/1254). Bu eser de zamanımıza kadar mevcudiyetini muhafaza ettirebilmiştir. Ebû Bekr'in vezirleri de imar faaliyetlerinin de bulundular.

Salgurlu devletinin İnkurâz devresinde imar faaliyetlerinin de durduğu anlaşılmaktadır. Bu devrede göze çarpan eserler, Terken Hatun'un oğlu Atabeg Muhammed adına yaptırdığı Adudiye medresesi ile Abiş Hatun'un İnşâ ettirmiş olduğu ve kendi adı ile anılan Abiş ribatıdır.

(1) Beyzâvî, 77, Hasan İmdâd, Şiraz der Güzeşte ve Hâl, 140; el-Muzâf, 28; Câmi'ü't-Tevârih, vr. 271a; Şiraz-nâme; 54

C — İLMİ HAYAT

Salgurlu ülkesinde ilim ve âlimler itibar görmekte idi. Ruzbihânîye tarikatının kurucusu Ruzbihân el-Bakî'nin pirlerinden ve sufilerden Şîrâceddin Mahmud b. Hallîfe (öl. 1166), Atabeg Sungur devrinin büyük âlimlerinden idi ve ondan hürmet görmekteydi(1). Bu devirde temayüz eden âlimler şunlardır.

es-Şeyh Ebu'l-Mübârek Abdülaziz b. Muhammed el-Ademi:

Meşhur imam, hatip ve mutasavvıf olup aynı zamanda hadis ile de uğraşmakta idi. Kendisinden pek çok âlim hadis rivayet etmiştir. Her gün Cami-i Şîraz'da devrin büyükleri, fâzılları ve memleket âyanları hazır bulunur ve ondan hadis dinlerlerdi. el-Ademi 559 (1163-1164) yılında vefat etmiştir(2).

Zeyneddin Muzaffer b. Ruzbihân:

Vâiz ve mutasavvıf, Hz. Ömer soyundan olup Fesâ'da doğdu. Atabeg Zengi onu elçi olarak Abbâsî halifesine yollamış, sonra Şîraz'a gelerek oraya yerleşmiştir. Mescid-i Bağ-ı Nev'de ders okutan Zeyneddin'den Salgurlu atabegleri nasihat ister ve vaazlarını dinlerlerdi. Devrinin bu nüfuzlu âlimi 603 (Nisan 1206) yılında öldü.

es-Şeyh Ebu'l-Feth en-Nirîzi (öl. 614/1217-1218):

Zâhid ve müderris idi. Atabeg Sa'd ona iltimat etmiş ve hizmetine medreseler vermiştir. Şeyh Ebu'l-Hasan Kerdûye, her hafta onun ziyaretine gelir, ilmi konularda müzakerelerde bulunurdu.

es-Şeyh Ebu'l-Abdürrahim b. Muhammed es-Servistani:

Fakih ve müderris olup, yıllarca Şîraz'da ders okuttu. Bilhassa Atabeg Ebû Bekr, vellahtlığı devresinde ona bağlanmış olup, sık sık onu ziyarete giderdi. Yüz yıl kadar yaşayan Ebu'l-Kasım tek başına zâhıdane bir hayat sürerdi. 620(1223) yılında öldü.

(1) Şîraz-nâme, 113-114. Daha fazla bilgi için bkz. Hoca, Ruzbihân el-Bakî, 34; Bûzürgâh-ı Şîraz, 183

(2) Şîraz-nâme, 114; Şeddü'l-İzâr, 136-137

Kadı Siraceddin Ebu'l-İzz Mükerrrem el-Ald el-Fâli (öl. 621/1224) :

Şiraz'da kırk yıla yakın kadılık yapmıştır. Aynı zamanda müderris olup, zamanının çoğunu ders okutmakla geçirmiştir. Şiirleri de vardır. Bu zat Ruzbihân el-Bakli ile muasır olup, ona bağlı idi.

Kadı Şerefeddin Muhammed b. İzzeddin İshak el-Hüseyinî (öl. 641/1243-1244) :

Yıllarca Şiraz'da kadılık yapmıştır. İlim ve takvâ bakımından değerli olduğu kadar çok zengin bir şahsiyetti. İltibarının yükseldiği bir sırada azâmetinden korkularak hapsedildi. Meşhur şeyhlerden Zeyneddin Muzaffer b. Ruzbihan b. Tahîr Rabâî, Atabeg Sa'd huzuruna gittiği ve onun kurtulmasını sağlamıştır.

Şihabeddin Fazlullah Tûde-puşti :

Şafii fakih ve muhaddislerindendir. Atabeg Ebû Bekr zamanında Şiraz'dan uzaklaştırıldı. Şiraz'da bulunduğu sırada birçok âlim ondan ders almıştı. Daha sonra Kırman'da Terkenî adlı meşhur medresede ders verdi ve orada 661 (1262-1263) yılında ölmüştür.

Sadreddin Ebu'l-Medli el-Muzaffer b. Muhammed :

İlim, fetva ve takva bakımından zamanında onun benzeri yoktu. Fıkıh ve hadis ile de meşgul olmuştur. Atabeg Ebû Bekr, onun müridi olup, ona en çok inananlardan birisi idi. Dini ilimlerde birçok kitaplar yazmış olup, 686 (1289)'da ölmüştür.

Emir Asileddin Abdullah b. Ali :

Hadis bilgini ve aynı zamanda vâizdir. Çeşitli hadis kitaplarından seçme bir eseri ve dini konularda risâleleri vardır. Ahkâm ve hadis hakkında *Mefâtîhu'l-Hadî* adlı bir kitap yazmıştır. Câmî-i Atik'de vaaz veren Asileddin, 685 (1286-1287) yılında ölmüştür.

el-Fakih Müşerrefeddin :

Şafii fıkıhında derin vukufa sahip bir âlim idi. Diğer âlimler zor bir mesele ile karşılaştıklarında ona danışıyorlardı. Atabeg II. Sa'd'ın hocası idi.

İzzeddin Mevdud b. Muhammed:

Zerkub diye meşhurdur. Salgurlular devrinin meşhur mutasavvıflarından idi. Şeyh Ruzbihan el-Baklı tarafından yetiştirilmişti. Otuz yıl ona hizmet eden Zerkub, onun ölümünden sonra Hicaz'a gitti. Daha sonra Şiraz'a gelip burada bir zâviye kurdu. Yüzbir yıl yaşadıktan sonra 663 (1264-1265) yılında öldü.

Kadı Cemaleddin Ebû Bekr b. Yusuf el-Misri:

Fars'ın kadı'l-kudâti ve aynı zamanda büyük âlimlerindendir. Atabeg Ebû Bekr tarafından kadı'l-kudâtlığa tayin edilen Cemaleddin, hadis rivayet eder ve ders verirdi. Onun eserlerinden bazıları, *Şerh-i Makamât-ı Hariri*, *Şerh-i Masabâh*, *Kitâbü'l-Muhassal fî Şerh-i'l-Mufassal* ve *Kitâbü'l-Menâhic*'dir. el-Misri, 653 (Kasım 1255)'de ölmüştür.

Kadı Mecdeddin İsmail b. Sirac Mükerrrem el-Fâli:

Devrin nâdir ve gayet iyi islim yapmış allâmelerinden birisi idi. Babasından sonra Fars kadı'l-kudâtlığına tayin edilmişti. Kırk yıl bu vazifede kaldı. 666 (1268)'da öldü. Atabeg Zengî, onu elçi olarak halife el-Musta'sım Billah'a göndermişti.

Fakih Sâineddin Hüseyin b. Muhammed b. Selman (öl. 664/1265-1266):

Salgurlu devrinin büyük âlimlerinden olup, kırk defa hacca girmiştir. Şihâbeddin Suhreverdi'nin tarikatına girerek ondan hırka giymişti. Yıllarca eser yazmış ve ders vermiştir. Eserlerinden en mühimi *Tarih-i Meşayih-i Fars*'dır(1).

Şeyh Necibeddin el-Mille Ve'd-Din Ali b. Bozkuş:

Salgurlu devrinin meşhur mutasavvıflarından birisi de Türk asıllı Ali b. Bozkuş idi. Babası zengin bir tüccardı, Şam'dan göç ederek Şiraz'a yerleşmişti. Ali daha ziyade sade hayatı tercih etmekte idi. İlim öğrenme arzusu ile ailesini terkederek Hicaz'a gitti ve Şihâbeddin Suhreverdi'den hırka giydikten sonra Şiraz'a döndü ve burada bir zâviye kurdu. *Kitâb Avârifü'l-Meârif* onun meşhur eseridir. Ali, 670 (1270-1280) yılında Şiraz'da vefat etmiştir(2).

(1) Şeddû'l-İzar, 176-177

(2) Şeddû'l-İzar, 334. 337

D — KÜLTÜR FAALİYETLERİ

Moğol taarruzundan sonra birçok bilginler Şiraz'a sığınmışlardı ve dolayısıyla bu şehirdeki ilim ve edebiyat muhtl hareketlenmiş, medreseler kalabalıklaşmıştı. Bu devrede Şiraz'da birçok ilim adamı yaşadı. Bunlar arasında Kadı Beyzavi, Kutbeddin Şirazi ve tarihçi Vassâf gibi meşhur âlimler de Şiraz ilmiye medreselerinde tahâlllerini tamamladılar. Fakat Salgurlu hanedanının yıkılmaya yüz tutması üzerine İlhanlıların yanına gittiler.

Nâsîreddin Abdullah b. Ömer Beyzâvi:

Tefsir, fıkıh, mantık ve metafizik ilimlerle uğraşması yanısıra *Nizâmü't-Tevarih* adlı bir tarih de yazmıştır. Babasının ölümünden (673/1274-1275) sonra, Salgurluların Fars kadı'l-kudâti olmuş, fakat daha sonra azledilmesi üzerine Moğolların hizmetine girmiştir. Soğuncak Noyan tarafından tekrar bu göreve getirilen Beyzavi, Tebriz'de ölmüştür(1).

Kutbeddin Şirazi:

Salgurlu devrinde Şiraz'da yetişen meşhur âlimlerden biri olan Kutbeddin hekimlikten başka hey'et ilmi, felsefe ve dîni konularla da uğraşmaktaydı. Birçok ülkelere seyahatlerden sonra Moğol hizmetine girmiş, 710 (1311) yılında Tebriz'de ölmüştür(2).

Salgurlu hanedanı, şairleri ve edebî şahsiyetleri himaye ettikleri gibi bu hanedan içinde de edebiyatla meşgul olanlar bulunmakta idi. Emîr Senaeddin Erkam b. Zengi şairdi. Atabeg Sa'd b. Ebû Bekr kendisine bir vaadini şiirle hatırlatan Mecd-i Hemger'e aynı şekilde şiirle cevap verdi. Salgurşah da sevgiliyi ve şarabı konu alan rubâller yazmıştır. O, aynı zamanda bir hikmet şairi idi. Şiraz'da küçük ah da İstahr kalesinde hapis olduğu sırada Kardeşî müderrrismedşahi'a bir rubâi yazarak serbest bırakılmasını istemişti.

Atabeg Tekle ve Sa'd b. Zengi devirlerinin edebî şahsiyetlerinden olan İzzeddin Reşid b. Bencir Şirazi (öl. 669/1270-1271)'nin her iki atabegi öven şiirleri vardır.

Atabeg Ebû Bekr zamanı Fars edebiyatının önemli ve parlak bir devresidir. Moğol istilâsından kaçan bir çok âlim ve edebiyatçı Şiraz'a sığındılar ve ondan himaye gördüler. Bu arada Şiraz'da yetişenler içinde onun hâmisî olduğu Sâdi büyük bir üne kavuşmuş ve Fars edebiyatının en büyük şairlerinden birisi olmuştur.

(1) Fazla bilgi için bkz. «Beyzâvi» mad., İ.A.

(2) Fazla bilgi için bkz. «Kutbeddin Şirazi» mad., İ.A.

Sâdi (1213?-1292):

Asıl adı Abdullah Müşerrefeddin b. Muslih Sâdi eş-Şirazi'dir. O, mahlası Sâdi'yi Atabeg Ebû Bekr b. Sa'd'ın isminden aldı. Sâdi meşhur eserlerinden *Bustan*'ı 1257 yılında Atabeg Ebû Bekr, *Güllistan*'ı ise 1258'de oğlu II. Sa'd adına yazmıştır(1).

Mecd-i Hemger (1210-1211/ö. ...?):

Salgurlu sarayında yaşayan ve onları metheden şairlerden birisi de Necderiddin Hemger'dir. Doğduğu Yezd'den göç ederek Şiraz'a gelen Mecd-i Hemger'in Salgurlu sarayında yüksek bir mevkil vardı, vezirlik dahi yapmıştı(2).

Salgurlulardan himaye ve hürmet gören edebî şahsiyetlerden birisi de Şemseddin Muhammed b. Kays Razi idi. Hemger, Sultan Muhammed Harezmsah'ın yanıda iken, onun Ferrezin mağlubiyetinden sonra Atabeg Sa'd b. Zengi'nin hizmetine girdi. Tahminen 630 (1232-1233) yılı civarında eseri *el-Mu'cem fi Mediri Eş'âr el-Acem*'i Atabeg Ebû Bekr adına yazmıştır(3).

Kemâleddin el-İsfehani:

İsfehan'da yaşamış olup, İran'ın yetiştirdiği büyük şairlerdendir. Atabeg Sa'd b. Zengi ve oğlu Ebû Bekr'i metheden kasideler yazan el-İsfehani, 635 (1237-1238) yılında Moğollar tarafından öldürülmüştür(4).

Humam Tebrizi (1201-1202/1314-1315):

Azerbaycan şairlerinin büyüklerindendir. Sâdi üslûbunda yazdığı gazelleri meşhurdur. Atabeg Ebû Bekr devri şairleri arasında olan Hâce Humameddin Tebriz'de ölmüştür(5).

Salgurlular'ın ilim ve sanat hâmilliği Şiraz'ı bir kültür merkezi hâline getirmişti. Bu sebepten onların hâkim olduğu devrenin, İran kültür tarihi yönünden de önemli büyüktür.

Bonuç olarak; adli idareleri sebebiyle halk tarafından sevilen Salgurlu atabegleri, Selçuklular'dan sonra yüzotuzsekiz yıl daha Türk hâkimiyetini Fars'da devam ettirmiş bir hanedan olması bakımından Türk tarihi açısından da önem arz etmektedir.

(1) Bkz. T. Yazıcı, «Sa'dî» mad., İ.A.

(2) Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 537

(3) Bkz. F. Köprülüzâde, «Harezmsahlar devrinde bir Türk ilancısı Muhammed b. Kays ve eseri», TM., 441 vd.

(4) Bkz. Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 532-533

(5) Abbas İkbâl, Aynı eser, 543-544; Hâbibü's-Siyer, II, 564

B. ERBİL ATABEGLİĞİ (BEGTEKİNLİLER)

XII. ve XIII. yüzyıllarda merkez Erbil olmak üzere Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm sürmüş olan bu Türk beyliğine, kurucusu Ali Küçük'ün babasının adına ızaften Begtekinliler de denilmektedir.

Kaynaklarda beyliğin kurucusu Ali Küçük'ün ailesi hakkında Türk asıllı olduğundan başka hiç bir bilgi yoktur. Muhammed adlı bir Türkmen beyinin oğlu olan Begtekin'in Sultan Melikşah'ın Suriye seferine katıldığı ve Halep'te Kasımüddeve Aksungur'un hizmetine girdiği tahmin edilmektedir.

Sultan Melikşah ölünce (1092) oğullarından Berkyaruk ile Mahmud arasında başlayan saltanat mücadelesine kardeşi Suriye meliki Tacüddeve Tutuş da katıldı. Başlangıçta Halep valisi olan Aksungur kendisini sultan ilan eden Tutuş adına hutbe okuttu. Hatta Urfa valisi Bozan ile Antakya valisi Yağsıyan'ı da Tutuş'a itaat etmeye ikna etti. Fakat Berkyaruk'un Bağdat'a kadar gelerek ciddi bir mücadeleye girdiğini öğrenince Tutuş'u terkederek Berkyaruk tarafına geçti. Bir müddet sonra Tutuş ile bu sebepten dolayı savaşmak zorunda kalan Aksungur yenildi ve Tutuş tarafından öldürtüldü. Aksungur'un bu sıralarda 8-10 yaşlarında olan oğlu Zengi, Halep kalesinde bulunuyordu. İbnü'l-Esir'in kaydına göre(1), Zengi ile aynı yaşlarda olan Ali Küçük'ün 1085-1087 yılları civarında doğmuş olması muhtemeldir.

İbnü'l-Esir, çok uzun bir aradan sonra, 519-521 (1125-1127) yılları olayları arasında, yine Ali Küçük'ten söz eden tek kaynak durumundadır. Zengi'nin Basra şahneliği ve Sultan Mahmud'un Bağdat kuşatmasına katılarak tayin edildiği Bağdat şahneliği zamanında (521/1127) Ali Küçük onun malyetli arasında bulunmaktadır(2).

Musul valisi Aksungur Porsuki, aynı yıl Musul camlinde Batınlılar tarafından öldürüldü. Yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud'un vali-

(1) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 15

(2) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 27-28; Ano. Syr. Cbl., II, 282-286

İlgi de çok kısa sürdü. Bu sırada Bağdat'ta bulunan Sultan Mahmud'a, Musul valiliğinin kendisine verilmesini istemek üzere Emir Çavlı'nın elçileri geldiler Kemaleddin Şehrîzori ve Selahaddin Yağbasan adlı bu elçilere Bağdat'ta bulunan Nâsîrüddin Çakır ile Ali Küçük'ün tesir etmeleri üzerine sultan, Musul valiliğine Çavlı yerine Zengî'yi tayin etti. Ayrıca oğlu Alparslan'ı da yanına vererek, onu atabeg olarak görevlendirdi. Böylece 1127 yılında Musul atabegliği kurulmuş oldu. Zengî, Musul valiliğine tayininde hizmetlerini gördüğü Çakır, Yağbasan ve Şehrîzori'yi Musul'da önemli görevlere tayin ederek mükâfatlandırdı. Ancak bu konuda Ali Küçük'ün nasıl memnun edildiğini bilmiyoruz. Zira Erbil'in Ali Küçük'e iktâ edildiği tarihi ancak 1132 yılındadır.

530(1136) tarihinde Abbasi halifesi Raşîd'in girişimi ile Sultan Mesud aleyhine bir ittifak yapıldı. Sultan Mesud'un adı hutbeden çıkarıldı. Bunun üzerine Sultan Mesud, kuvvetleri ile Bağdat'a geldi. Zengî de Bağdat'ta Halife Raşîd'in yanında bulunuyordu. İçinde Ali Küçük'ün de bulunduğu kuvvetler, Sultan Mesud kuvvetlerine karşı başarı kazandılar ise de; neticede halife, Zengî ile birlikte Bağdat'ı terk ederek Musul'a gitmek zorunda kaldı.

Ayrıca Ali Küçük'ün, 532 (1138) yılında, Haçlı-Bizans kuvvetlerinin Suriye'de giriştikleri faaliyetler sırasında, Halep nâibi Savar ile birlikte şehrin savunması ile görevlendirildiği konusu, Urfa valiliğine tayinine kadar, Ali Küçük hakkında verebileceğimiz kayda değer malumattandır(1).

Zengî, bölgede Türk-İslâm birliğini kendi idaresi altında kurmaya çalışırken, hâkimiyetleri giderek kuvvetlenmekte olan Haçlılar'a karşı da büyük mücadeleler vermek zorunda kalmıştır.

Sultan Melikşah zamanında fethedilen Urfa, daha sonra yerli Ermeniler'in ihaneti üzerine Haçlılar'ın eline geçmiş, 1098 tarihinde burada bir Haçlı kontluğu kurulmuştu. Zengî, Urfa kontu Joscelin'in şehirde bulunmadığı müsalt bir zamanda, Türkmenler'den topladığı kuvvetlerin de desteği ile Urfa'yı fethetti. Kuşatmada görev alan komutanlar arasında, Urfa'nın kuzey batısında Barşuma istihkâmlarının olduğu yerde Ali Küçük de bulunuyordu(2).

Fetihten sonra Zengî, Urfa valiliğine Ali Küçük'ü tayin etti. Ali Küçük'ün emrine yedi komutan ve kuvvetli bir garnizon veren Zengî, ona Urfa'yı iyilik ve adaletle idare etmesini emretti.

(1) İbnü'l-Esir, Atabekîyye, 51-52, 82-83; Zübde, II, 284-285

(2) Ano. Syr. Ch. II, 282-286; J.B. Segal, 244-247; C. Alptekin, The Reign of Zangî, 84-85

Sultan Mahmud'un diğer oğlu Ferruḥşah da, Musul'da Zengi'nin yanında idi. Ancak 1127 yılında Zengi, sadece Melik Alparslan'a atabeg tayin edilmişti. Dımaşk atabegi Börü, Zengi'nin elinde esir olarak bulunan oğlu Sevinç ile Hille emiri Dübeys b. Sadaka'yı takas ettiği zaman, Dübeys'in yanında olan Ferruḥşah'ın da, bu suretle Zengi'nin eline geçtiği tahmin edilmektedir(1).

Ferruḥşah; Zengi, Bire kuşatmasında iken onun Musul nâibli Çakır'ı öldürmek suretiyle, Musul'u ve atabeglik topraklarını ele geçirme girişiminde bulundu. Musul'da bu olaylar cereyan ederken Zengi, eski Urfa kontu Joscelin'in elinde kalan son önemli şehir Bire'yi ele geçirmek üzere idi. Zengi isyanı haber alır almaz atabegliğin batı tarafını emniyet altına alabilmek maksadıyla Haleb'e gitti. Bu arada Urfa valisi Ali Küçük'e de süratle Musul'a giderek duruma el koymasını emretti. Acele Musul'a gelen Ali Küçük'ün ilk işi, isyanı bastırıp âsilleri bertaraf etmek oldu (Zilkâde 539 / Mayıs 1145) (2). Ali Küçük, Musul valiliğine tayin edildiği bu tarihten ölümüne kadar bu görevini sürdürmüştür.

Zengi, ertesi yıl (540/1146) Ali Küçük'ü Finik kalesinin fethi ile görevlendirdi. Finik kuşatması başarıyla devam ederken; Ukayliler'den Ali b. Salim b. Malik'in elinde bulunan Caber kalesini kuşatmakta olan Zengi'nin öldürüldüğü haberi geldi. Ali Küçük, Zengi'nin Musul nâibli olmak sıfatıyla kendisini de yakından alâkadar eden bu olay üzerine, Finik'i alamadan Musul'a dönmek zorunda kaldı.

Nureddin Mahmud, babasının öldürülmesi üzerine, Halep askeri, Esedüddin Şirkuh ve Selahaddin Yağıbasan ile birlikte Caber'den ayrılarak Haleb'e gitti ve orada hâkimiyetini kurdu.

Caber kuşatmasında Zengi ile birlikte bulunan Selçuklu meliki Alparslan da, Vezir Cemâleddin Muhammed'in teşviki ile, Musul'un idaresini ele geçirmek üzere harekete geçti. Bu sırada Finik'den Musul'a dönmüş olan Ali Küçük ise, babasının topraklarına sahip olmak üzere, Zengi'nin Şehrîzor'da bulunan büyük oğlu Seyfeddin Gazî'ye acele gelmesi için haber gönderdi. Kısa bir süre sonra Melik Alparslan'ın muvaffak olamayacağını anlayan vezir, bu defa askerden Seyfeddin Gazî'ye itaat için söz aldı. Taraftarlarının büyük bir kısmını kaybeden Melik Alparslan, bir müddet daha vezir tarafından oyalandı. Seyfeddin Gazî, Şehrîzor'dan gelip de Musul'a hâkim olunca; Alparslan, Selçuklu meliki olduğu için, Gazî'nin kendisine biat ede-

(1) C. Alptekin. *The Reign of Zengi*, 28; Dımaşk Atabegliği, 91-92

(2) İbnü'l-Kalanisi, 285; İbnü'l-Esir. *Atabeklyye*, 84-86; Sibt, I, 191;

C. Alptekin. *The Reign of Zengi*, 80-91

ceği düşünceyle Musul'a hareket etti. Fakat Musul'dan gönderilen kuvvetler tarafından yakalanarak bertaraf edildi(1).

Seyfeddin Gazî, kendisine Musul atabegliğinin verilmesi hususundaki hizmetleri sebebiyle, Ali Küçük ve Cemaleddin Muhammed'i eski vazifelerine iade etti.

Seyfeddin Gazî'nin Musul'a hâkim olmasından sonra, durumunu daha da sağlamlaştırarak koruyan Ali Küçük, onun yaklaşık dört yıllık iktidarı zamanında hizmete devam etmiştir.

Seyfeddin Gazî'nin kısa hâkimiyet dönemine alt söylenebilecek fazla bir şey yoktur. Ancak Zengî'nin ölümü üzerine Urfa'da çıkan isyanın bastırılması için Ali Küçük'ün oraya gönderilmesi, fakat daha çabuk davranan Nureddin Mahmud'un Urfa'yı ele geçirmesi devrin en önemli olaylarındanıdır(2).

Seyfeddin Gazî, 544(1149) tarihinde öldüğü zaman yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud getirildi. Vezir ile Ali Küçük'ün bu hâdisede mühim rolleri olmuştur(3). Mevdud, Musul'a hâkim olduğu zaman muhalif olan emirler de Nureddin Mahmud'u çağırdılar. Nureddin Mahmud'un Musul atabegliği topraklarına girerek Sincar'ı zaptetmesi, iki kardeş arasında gerginliğe sebep oldu. Mevdud, Cemaleddin Muhammed ve Ali Küçük ile birlikte Sincar'a doğru hareket etti. Muhtemel bir savaşta durumun Nureddin Mahmud lehine değişeceğini düşünen Cemaleddin Muhammed'in gayretleri ile mesele sulh yoluyla halledildi. Buna göre Sincar'ı terkeden Nureddin Mahmud, kardeşinin Musul hâkimiyetini de tanımış oluyordu.

Kutbeddin Mevdud zamanındaki valilik ve komutanlık devri, Ali Küçük'ün en faal olduğu dönemdir. Bu faaliyetlerinden en önemlisi, Sultan Mahmud'a tâbi olarak katıldığı Bağdat kuşatmasıdır. Bağdat kuşatmasına katılmadan önce de Sultan Muhammed ile Irak Selçuklu tahtı için mücadele eden Süleymanşah'ı yakalayarak sultana büyük hizmet etmişti.

Saltanatının tasdiki için halifeye yaptığı bütün müracaatları neticesiz kalan sultan, 551(1157) tarihinde, hilâfet merkezine yürüdüğü zaman ona yardımı gelen kuvvetler arasında en kalabalığı, Ali Küçük idaresindeki Musul ordusu idi.

Ali Küçük, Bağdat'ın iyice tazyik edildiği bir zamanda halifenin içine düştüğü darlık sebebiyle Nureddin Mahmud tarafından u-

(1) İbnü'l-Esir. Atabekîyye, 84-86

(2) İbnü'l-Esir. Atabekîyye, 86-87; el-Kâmil, XI, 114; N. Ellisseeff, Nur ad-Din, II, 436

(3) İbnü'l-Kalanisi, 306-307; N. Ellisseeff, Nur ad-Din, II, 346

yarıldı. Kuşatmanın yoğun olduğu bu günlerde, diğer bir Selçuklu meliki (şehzâdesi) Melikşah'ın Azerbaycan atabegi İldeniz'in desteğinde, merkez Hemedan üzerine yürüdüğü öğrenildi. Harp meclisi, son bir saldırıdan sonra kuşatmayı kaldırmaya karar verdi. Fakat son taarruzun fırtına yüzünden bozgunla sonuçlanması üzerine Bağdat kuşatması başarısızlıkla sona erdi. Selçuklu ordusu Bağdat'tan büyük zâiyatla ayrıldı. Ali Küçük de ordusu ile Musul'a döndü(1).

Ali Küçük, Süleymanşah'ı yakalayıp sultana bildirdiği zaman, ona hürmetle muamele etmesi ve kendisinin ikinci bir emrine kadar Musul'da hapiste tutulmasını istemişti. Sultanın emrine itaat eden Ali Küçük, 1160 yılında Sultan Muhammed'in ölümü üzerine Süleymanşah'ı serbest bıraktı. Ali Küçük, silah ve teçhizat bakımından donattığı Süleymanşah'a, Bilâd-ı Cebel'e kadar kendisi de refakat etti. Süleymanşah, Selçuklu tahtını ele geçirdi, fakat bir süre sonra tahttan indirilerek öldürüldü(2).

Nureddin Mahmud, 554(1159) yılında ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Bunun üzerine öldüğü şâyiası yayılınca, Harran'daki kardeşi Nusretuddin Mirmiran, Haleb'i ele geçirmek istedi. Gerçekten ağır bir hastalık geçirmekte olan Nureddin Mahmud da kendisine bir halef tayin etmek ihtiyacını hissetmiş ve Mevdud'u Mirmiran'a tercih etmişti. Bir süre sonra iyileşen Nureddin Mahmud, Mirmiran'ı cezalandırmak üzere Harran'a yürüdü. Ali Küçük de Nureddin Mahmud ile birlikte idi. Harran'ı zapteden Nureddin Mahmud, şehri Ali Küçük'e ıktâ etti(3).

Bundan başka Ali Küçük, 559(1163) yılında Nureddin Mahmud'un, Harim'i fethine katıldı. Mevdud, Ali Küçük, Artuklulardan Necmeddin Alpi ve Fahreddin Karaarslan'ın da katıldığı ordu, Haçlılar'ın elindeki Harim'i kuşattı. Durumu öğrenen Haçlı kuvvetleri de şehrin yardımına koşular. İki ordu, Artah civarında karşılaştı. Savaşın başlangıcında duruma hâkim görünen Haçlı kuvvetleri, Ali Küçük idaresindeki Musul askerinin kurduğu pusuya düştüler. Böylece büyük bir kısmı imha edilen haçlı ordusu hezimete uğradı. Bundan sonra yeniden Harim üzerine yürüyen ordu şehri zaptetti(4).

Nureddin Mahmud, 561 (1165) yılında, Suriye'de Haçlılar'a karşı, yeniden geniş çapta bir harekâta girişti. Nureddin Mahmud'un yardım isteğine, kardeşi Musul atabegi Mevdud, Ali Küçük idaresinde kuvvetli bir ordu göndererek cevap verdi. Artuklu askerinin de

- (1) İbnü'l-Esir, Atabekîyye, 113-114; İbn Tagrıbirdi, V, 325
- (2) İbnü'l-Esir, Atabekîyye, 114-115; N. Ellisseeff, Nur ad-Din, II, 557
- (3) İbnü'l-Kalanisi, 355-358; N. Ellisseeff, Nur ad-Din, II, 351-353
- (4) İbnü'l-Esir, Atabekîyye, 122-125; S. Runciman, II, 369; N. Ellisseeff, Nur ad-Din, II, 590-594

keri ile güçlenen ordu, Hims'tan hareket etti. Arka, Arima ve arkasından Safisa zaptedildi. Hims'a dönerek Ramazan bayramını burada geçiren ordu, seferine devamla, Banyas ve Hunin'i de fethe ederek Haçlılar'ı büyük bir bozguna uğrattı. Musul kuvvetleri, Beyrut üzerine yürümeye karar veren ordudan ayrılarak Musul'a döndüler(1).

Ali Küçük, ömrünün son zamanlarında, yaşlılığı ve hastalığı sebebiyle ıktalarını Musul atabegi Mevdud'a bırakarak merkezli Erbil'e çekildi. Ali Küçük'ün hâkimiyet sahası Erbil'den başka Sincar, Harran, Tekrit, Şehrızor, Hakkari ve Akru'l-Humeydiye'yi de içine alıyordu. Ali Küçük, hayatı boyunca Zengi ailesine sadakatle hizmet etti. Hattâ Erbil'e çekilirken, hilâfet merkezine yakın olması dolayısıyla tahriklere açık olacağını düşündüğü Tekrit'teki nâibine, Mevdud'a sadık kalmasını bilhassa emretmiştir.

Zilhicce 563 (Eylül 1167) tarihinde ölen Ali Küçük, Musul'da Camiü'l-Atik yakınında kendisi için yaptırdığı türbeye gömülmüştür. Kaynaklar, onun zamanında Musul ordusunun her bakımdan mücehhez olduğunu, öldüğü zaman yaptırdığı medrese, rıbat ve köprü gibi hayır kurumları dışında hiç bir şahsi servet bırakmadığını kaydetmektedir(2).

Ali Küçük'ün ölümünden sonra gerek Musul gerekse Erbil'de idari bazı değişiklikler olmuştur.

Ali Küçük'ün Musul'dan ayrılmasından sonra Mevdud, onun yerine Fahreddin Abdülmesih'i tayin etti. Mevdud'un ölümünden sonra (565/1169) ise yerine oğlu Seyfeddin Gazî Musul atabegi oldu.

Erbil ise, 559 (1163) yılından itibaren Ali Küçük'ün nâibi Mücahidüddin Kaymaz ez-Zeyni tarafından idare ediliyordu. Kaymaz aynı zamanda, Ali Küçük'ün oğulları ile Zeyneddin Yusuf'un atabegliği vazifesini yürütüyordu.

563(1167) yılında babasını ölümü üzerine yerine büyük oğlu Kökböri geçti. Fakat Mücahidüddin Kaymaz, halifeye onun idarecilik için yetersiz olduğunu bildirerek görevden alınmasını temin etti. Kaymaz, Kökböri'nin yerine kardeşi Zeyneddin Yusuf'u geçirdi(3).

(1) Ravraley, I. 147; Nur ad-Din, II, 616-618; Stevenson, 191-192

(2) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 135-136; Vefeyât, 1435 (De Slane, I, 536); N. Ellisseeff, Nur ad-Din, II, 618-619

(3) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 177; Vefeyât, I, 436; İslâm Ansiklopedisi -Kökbörü maddesi.

Fakat gerçekte bütün yetkiler, Zeyneddin Yusuf adına idareyi elinde bulunduran Kaymaz'da toplanmıştı. Kökbörü, görevinden alındığı gibi Erbil kalesine hapsedilmişti. Bir müddet sonra hapisten çıkarılan Kökbörü, Bağdat'a giderek Erbil hâkimiyetini yeniden temin için girişimlerde bulundu ise de başarılı olamadı. Bağdat'tan Musul'a gelen Kökbörü, Musul atabegî Seyfeddin Gazi b. Mevdud'un hizmetine girdi(1).

Seyfeddin Gazi, amcası Nureddin Mahmud'un 569(1174) yılında ölümü üzerine, önceden Musul atabegliğine ait olan el-Cezire'deki toprakları geri aldı. Seyfeddin Gazi, bu seferde kendisine katılmış olması sebebiyle Harran'ı Kökbörü'ye ıktâ etti.

Kökbörü, Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine, Zengîlerin birbirleriyle ve Eyyubilerle olan münasebetlerinde önemli roller oynamıştır.

Halep atabegliğinin önemli merkezlerinden birisi olan Dunâşk'ın, Nureddin Mahmud'un ölümünden hemen sonra, Selahaddin Eyyubî'nin eline geçmesi Suriye'deki Zengî hâkimiyetine büyük bir darbe oldu. Nureddin Mahmud'un yerine geçen oğlu Melik Salih İsmail'in henüz çocuk yaşta olması, Sincar hâkimi İmadeddin Zengî b. Mevdud'un Selahaddin Eyyubî'ye olan yakınlığı da Eyyubilerin durumunu kuvvetlendiriyordu.

Seyfeddin Gazi, 570(1174) yılında, kardeşi İmadeddin Zengî'nin idaresindeki Sincar üzerine yürüdü. Bu olaya Selahaddin Eyyubî'nin müdahale etmesi üzerine Musul ordusu, İzzeddin Mesud b. Mevdud'un komutasında Kurun-ı Hama mevkiinde Eyyubî ordusu ile karşılaştı. Selahaddin Eyyubî, bu savaşı kazanmakla kalmadı, sikke ve hutbeden Melik Salih'in adını kaldırarak bağımsızlığını ilân etti(2).

571(1175)'de Cıbab et-Türkman'da, Seyfeddin Gazi idaresinde ikinci defa Selahaddin Eyyubî ile karşılaşan Musul ordusunun sağ koluna, Harran emiri Muzafferüddin Kökbörü komuta ediyordu. Kökbörü, Eyyubî ordusunun sol kanadını bozguna uğrattı. Fakat onun bu başarısı, savaşı kazanmasına yetmedi. Seyfeddin Gazi'nin ikinci bir taarruzu ertesi güne ertelemesi, hemen hücumla geçen Selahaddin Eyyubî'ye bu savaşta da başarı sağladı. Taraflar arasında Selahaddin Eyyubî'nin aldığı yerlerin kendisinde kalması şartıyla anlaş-

(1) İbnü'l-Esir, Atabekîyye, 177; Vefeyat, 435

(2) Sana el-Bark, I, 186; Saladin, 140-141; S. Runciman, A History of the Crusades, II, 408

ma yapıldı. Bundan sonra Buzaa, Menbic ve Azaz'ın düşmesi Haleb'in mukavemetini oldukça zayıflattı(1).

Cibab et-Türkman savaşından sonra yapılan anlaşma, Musul atabegi Seyfeddin Gazî'nin ölümüne (576/1180) kadar devam etti. Seyfeddin Gazî'nin yerine, kardeşi İzzeddin Mesud geçti. Bundan çok kısa bir süre sonra Halep hakimî Melik Salih İsmail de öldü. Ölmeye önce topraklarını amcasının oğlu İzzeddin Mesud'a vasiyet etmişti (577/1181). Halepli emirler, şehri teslim etmek üzere atabegi Haleb'e davet ettiler. Davete icabet eden İzzeddin Mesud, yola çıktığında Kökbörü ile Seruc emirini, Halepli emirlerle görüşmek ve durumu tetkik etmek için Haleb'e yolladı. 3 Şaban (10 Aralık 1181) günü Haleb'e gelen Kökbörü ile görüşen emirler, İzzeddin Mesud'u karşılamak üzere Bire'ye gittiler. Böylece İzzeddin Mesud'un Haleb'e gelişi ile şehir, Zengi zamanında olduğu gibi Musul'a bağlanmış oluyordu. İzzeddin Mesud'un Haleb'e sahip olmasına muhalefet eden İbn Candar ile Tuman el-Yaruki, Sincar emiri İmadeddin Zengi'ye gizlice haber yollayarak onu davet ettiler(2).

Bunun üzerine harekete geçen İmadeddin Zengi, kardeşinden Sincar'a karşılık Haleb'in kendisine verilmesini istedi. Teklif reddedilen İmadeddin, İzzeddin Mesud'u Sincar'ı Salahaddin Eyyubi'ye teslim etmekle tehdit etti.

Halep'te atabegin yanında bulunan Musul valisi Kaymaz, Musul ile birlikte Haleb'i savunmanın zorluğunu düşünerek atabeg'e teklifin kabulünü telkin ediyordu. Diğer taraftan Halep ümerasının Kaymaz'a olan düşmanlığı, İzzeddin Mesud'un durumunu olumsuz yönde etkiliyordu. Sonuçta kardeşinin elçileri ile görüşen İzzeddin Mesud, bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Atabeg, kışı burada geçirdikten sonra Musul'a döndü. Halep'ten ayrılırken, İmadeddin Zengi'ye, kendisinin şehirde bulunduracağı kuvvetlere ihtiyacı olacağını da bildirdi. Bunun için Kökbörü'den kaleye asker çıkarmasını istedi.

Bu arada şel'ir, 18 Muharrem 578 (7 Mayıs 1182)'de, İmadeddin Zengi adına, Tuman el-Yaruki'ye teslim edildi. Kuvvetleri ile kaleye çıkmak isteyen Kökbörü, kale komutanı Emirek Candar ile kale nazırı Şazibaht'ın mâni olması yüzünden teşebbüsünde başarılı olamadı. Adamlarının çoğu da Tuman el-Yaruki tarafından yakalanarak hapsedildi. Kökbörü'nün atabeg'e bu konu ile ilgili şikayetleri, bu sırada Mısır'dan Suriye'ye gelmekte olan Salahaddin Eyyubi ile bu se-

(1) R. Şeşen, Salahaddin, 45: İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 431

(2) İbnü'l-Adim, Zühde, III, 27-28; Ravzateyn, II, 30

bepile çatışmak istemeyen İzzeddin Mesud tarafından cevapsız bırakıldı(1).

Kısa bir zaman önce, Haleb'e İmadeddin Zengi'yi davet eden emirler bu defa da Selahaddin Eyyubi'ye şehri teslim etmek üzere gizlice haber gönderdiler. Selahaddin Eyyubi, Haleb'e gelmek üzere Suriye topraklarında ilerlerken, Halep'ten Harran'a dönmüş olan Kökbörü, ona tâbiyetini bildirdi. Mektubunda Fırat'ı geçtiği takdirde, yardıma hazır olduğunu, hattâ el-Cezire'nin hiç bir direnme göstermeden kendisine tâbi olacağını, bu durumda Musul atabegliğinin mukavemet etmesinin de söz konusu olamayacağını söyleyerek onu, Musul'u kuşatmaya teşvik etti(2).

Selahaddin Eyyubi daha Mısır'da iken, Haleb'in İzzeddin Mesud'un idaresine geçtiğini öğrendiği zaman, Haleb'i almaktan ümidini keserek endişelenmişti. Fakat Suriye'ye döndüğünde, Haleb'in kendisine karşı direnecek hiç bir güç ve imkânı olmayan İmadeddin Zengi'nin eline geçmiş olduğunu gördü. Onun esas gayesi Haleb'i almak olduğu halde, Kökbörü'nün kendisini el-Cezire'yi zaptetmek için ısrarla davet etmesi üzerine fikir değiştirdi. Fırat'ı geçip el-Cezire'ye girdiği zaman, Kökbörü de askeri ile ona katıldı. Musul atabegliğine ve Artuklulara alt bazı yerleri zapteden Selahaddin Eyyubi'nin harekâtı Atabeg İzzeddin Mesud tarafından dikkatle takip ediliyordu. Muhtemel bir saldırıya karşı Musul ve bazı önemli merkezler tahkim edildi. Özellikle Urfa, mühtüm miktarda askerle takviye edilmiş olmasına rağmen fazla dayanamadı. Selahaddin Eyyubi Urfa'yı, Harran'a ilâveten Kökbörü'ye iktâ etti(3).

Bire, Rakka, Nusaybin ve Hısn-ı Keyfa da Eyyubi idaresi altına girdi. Kökbörü'nün de katıldığı el-Cezire seferi devam ederken Musul kuşatıldı. Fakat Selahaddin Eyyubi'nin Suriye'ye gelişinden itibaren tedbirli davranan atabeg, gereken hazırlıkları yapmıştı. Kuşatmadan bir sonuç alınamayacağını anlayan Selahaddin Eyyubi, Musul'dan ayrılarak Sincar'a gitti. Musul ile irtibatı kesilen şehri rıkoalaylıkla zapt edildi (2 Ramazan 578/29 Aralık 1182) (4).

Selahaddin Eyyubi, daha sonra Harran'a giderek bir müddet burada istirahat etti. Kısa bir zaman sonra Diyarbekir ve Mardin Artukluları da onun hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar.

(1) İbnü'l-Adim Zühde, III, 51-54; Ravzateyn, II, 30; Vefeyut, I, 193

(2) el-Baîkû's-Samî, 6-7

(3) el-Kâmil, XI, 483-484; İbnü'l-Adim, Zühde, III, 58; İslâm Ansiklopedisi, «Kökbörü» maddesi.

(4) İbnü'l-Esir, Atabekiyye, 183; el-Kâmil, XI, 484-486; İslâm Ansiklopedisi, «Kökbörü» maddesi.

Bu suretle Musul atabegliği ile işbirliği yapabilecek kuvvetler, tamamen tesirsiz hâle geldiler. el-Cezire seferi sonucunda Musul düşmedi ise de, Musul atabegliği gerek toprak gerekse itibar bakımından büyük kayıplara uğradı.

Böylece doğuda emniyetini sağlayan Selahaddin Eyyubi'nin Halep üzerine yürümesi için hiç bir engel kalmamıştı.

Sincar ile Halep'i takas etmiş olmaktan plâman olan İmadeddin Zengi, Selahaddin Eyyubi'nin Suriye'ye gelişi ile bir hayli tedirgin olmuştu. Nihayet Halep kuşatıldığı zaman bir müddet direndi ise de, ordu komutanı Tuman el-Yaruki'nin teşviki ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Buna göre; Sincar, Habur, Nusaybın ve Seruc karışığında, Halep Selahaddin Eyyubi'ye teslim edildi (27 Safer 579 / 26 Mayıs 1183) (1).

Selahaddin Eyyubi mücadelesinin başında, gerek nüfus potansiyeli, gerekse askeri gücü bakımından Musul atabegliğinden çekiniyordu. Fakat yaklaşık on yıllık savaşlar sonucunda, Musul atabegliğinin toprakları sadece Musul ve çevresinden ibaret kaldı.

Musul valisi Mücahidüddin Kaymaz'a muhalif olanların, bu kayıplardan onu sorumlu tutmalarının tesiri ile, Atabeg İzzeddin Meşud onu hapsedtirdi (579/1183). Kaymaz'ın hakimiyet sahası Erbil, Ceziret İbn Ömer, Dakuka ve Şehrızor'u da içerisine alıyordu.

Kaymaz'ın hapsedilmesi üzerine Erbil beyi Zeyneddin Yusuf, Musul atabegliğine isyan etti. Bunu, Ceziret İbn Ömer'de bulunan İzzeddin Meşud'un yeğeni Muizzüddin Sencerşah'ın ayrılığı takip etti. Musul idarecileri, onların yeniden itaat altına alınması hususunda çaresiz kaldılar.

el-Cezire ile yakından ilgilenen Selahaddin Eyyubi, onlardan kendisine veya Musul atabegliğine tâbi olmak konusunda karar vermelerini istedi. Atabegliğe isyan etmiş olan Zeyneddin Yusuf ve Sencerşah, böylece Selahaddin Eyyubi'ye tâbiyetlerini bildirdiler (2).

Bunun üzerine Kaymaz'ı hapsedtiğine plâman olan İzzeddin Meşud, Azerbaycan atabegi Pehlivan'ın da arabuluculuğu ile onu serbest bıraktı. Kaymaz serbest kaldıktan sonra, ilk iş olarak Erbil'i yeniden Musul atabegliğine bağlamak üzere harekete geçti. İdenizlilerden Atabeg Kızıl'ın üçbin kişilik birliklerinin de desteği ile Erbil

(1) İbnü'l-Adim. Zubde, III, 64-69

(2) Atabekkiye, 183-184; el-Kâmil, XI, 499-501; İslâm Ansiklopedisi, «Kökbörü» maddesi.

üzerine yürüdü. Ancak Atabeg Kızıl'ın askerleri Erbil'in köylerinde büyük tahribat yaptılar. Zeyneddin Yusuf, Erbil'in köylerini yağmalamak maksadıyla dağılmış bulunan Azerbaycan ve Musul kuvvetlerini, onlardan çok daha az sayıdaki kuvvetleri ile bozguna uğrattı(1).

Böylece Erbil de kesin olarak Musul atabegliğinin topraklarından ayrılmış oldu.

Zeyneddin Yusuf'un itaat altına alınması meselesi, başarısızlıkla sonuçlandığı halde, Zeyneddin Yusuf kendi tâbli olduğu için Selahaddin Eyyubi, bu konuyu Musul atabegliğine müdahale etmek için bir vesile olarak görüyordu. Nitekim Kökbörü'nün, Musul ve Azerbaycan askerlerinin Erbil'de yaptığı tahribatı hatırlatarak, yeniden Musul'u kuşatmaya çağırması, Selahaddin Eyyubi için uygun bir fırsat oldu. Musul atabegliğine karşı tamamen olumsuz bir tutum içerisinde bulunan Kökbörü, Selahaddin Eyyubi'ye Musul'u kuşattığı takdirde pek çok mal ile birlikte ellibin dinar da para vermeyi vaat etti.

Selahaddin Eyyubi, Muharrem 581 (Nisan 1185) tarihinde Halep'ten çıktı. Kökbörü onu Bire'de karşıladı; ancak birlikte Harran'a gittikleri zaman, vermeyi vaat ettiği mal ve parayı vermekten kaçındı. Bunun üzerine ıktaları elinden alınan Kökbörü hapsedildi. Fakat Selahaddin Eyyubi kısa bir zaman sonra, halkta görülen hoşnutsuzluk üzerine Kökbörü'yü serbest bıraktı ve Harran'ı da yeniden kendisine ıkta olarak verdi(2).

Selahaddin, Rebiülevvel sonunda (22 Mayıs) Musul'u ikinci defa kuşattı. Bu defa yanında Kökbörü'den başka Zeyneddin Yusuf ve Sencerşah da vardı.

Selahaddin, birinci Musul muhasarasında Musul'un gücünü gördüğü ve çekindiği halde İzzeddin Mesud'un anlaşma teklifini reddetti. Ancak Musul'un çok iyi bir şekilde savunulması bu kuşatmayı da sonuçsuz bıraktı. Ahlat beyi Sökmen'in ölümü, Selahaddin Eyyubi'nin Musul'dan ayrılmasına vesile oldu. Kökbörü ile kardeşi Taklyüddin Ömer'i Ahlat üzerine gönderdi. Fakat Sökmen'in yerine geçen Begtemir, bölgeye daha erken gelen Azerbaycan atabegi Pehlivan'a tâbli olmayı tercih etti. Meyyafarikin'i almakla yetinen Selahaddin Eyyubi, yeniden Musul'a döndü (Şaban 581 / Ekim-Kasım, 1185)(3).

(1) el-Kâmil, XI, 504; Nevadır, 67

(2) el-Kâmil, XI, 581; Zübde, III, 80-81; Ebu'l-Ferac Tarihî, II, 435

(3) el-Kâmil, XI, 513-514; Vefeyat, II, 95; Ebu'l-Ferac, II, 435; İslâm Ansiklopedisi, VI, 886

Selahaddin Eyyubi, Musul'un çevre ile bağlantısını keserek ilk baharda yeniden kuşatıp almayı planlıyordu. Fakat ağır bir hastalığa yakalanarak Harran'a girmek zorunda kaldı. Anlaşma sağlamak üzere gelen Musul elçilerini burada kabul etti. Selçuklu sultanları adına okunan hutbenin Selahaddin Eyyubi adına okunması kaydıyla anlaşma temin edildi(1).

Böylece Mısır ve Suriye'den başka el-Cezire de Selahaddin Eyyubi'nin hâkimiyeti altına giriyor; Haçlılar'a karşı da birleşik bir cephe meydana gelmiş oluyordu.

Selahaddin Eyyubi, el-Cezire'deki başarılarındaki rolü ve hastalığı sırasında Harran'da gördüğü ihtimamın sonucu olarak Urfa'ya da yeniden Kökbörü'ye ıktı etti. Ayrıca onu kızkardeşi Rabia Hatun ile de evlendirdi(2).

Selahaddin Eyyubi, Suriye ve el-Cezire'yi hâkimiyeti altında birleştirdikten sonradır ki, bölgenin ve burada yaşayan Türk-İslâm ahalinin en büyük problemi olan Haçlılar'a karşı daha düzenli mücadele verme imkânı buldu.

Onun haçlılarla olan savaşlarında, Artuklu ve Musul atabegliği kuvvetleri yanında Erbil beyi Zeyneddin Yusuf da yer almıştır. Bunun yanında Urfa ve Harran emiri Kökbörü, ona itaatini arzettiği tarihten Erbil'e hâkim olduğu tarihe kadar daima Selahaddin Eyyubi'nin yanında yer almıştır.

Önceden bir kaç defa akınlara uğrayan Kerek kalesi prinkepalinin Mısır'dan Suriye'ye gelmekte olan bir kervanı vurdurması yüzünden çıkan anlaşmazlık sebebiyle, Selahaddin Eyyubi tâbillerini cihada çağırdı.

Kendisi Kerek ve civarını yağmalarken ordu, oğlu Melik Afdal'ın idaresinde Ra'sü'l-Mâ'da toplanmaya devam ediyordu. Şark ordularına komuta eden Kökbörü ile Halep ordu komutanı Sarımuddin Kaymaz idaresindeki seçkin bir öncü birliği, Akka ve Saffuriya'ya akın ettiler. Bunun üzerine kalabalık bir Haçlı kuvveti, Kökbörü'nün kuvvetlerine taarruz ettiler, ancak büyük bir yenilgiye uğradılar (Saffer 583 / Nisan 1187) (3). Bu galibiyeti haber alan Selahaddin Eyyubi, Kerek'ten Aştara'ya gelerek karargâhını burada kurdu. Ordu, Kont Raimond'un karısı tarafından savunulmakta olan Taberliye'yi

-
- (1) el-Kâmil, XI, 512-513; Zübde, III, 79-81; Ebu'l-Ferec, II, 435-436; İslâm Ansiklopedisi, VI, 886
 - (2) Zübde, III, 83; Vefeyat, I, 435; İslâm Ansiklopedisi, VI, 886
 - (3) el-Feth el-Kudsî, 14-15; el-Kâmil, XI, 529-531

kuşattı. Taberiye'nin imdadına, yirmilüçbin kişilik bir Haçlı ordusu geldi. Selahaddin Eyyubi, Taberiye kuşatmasını kaldırarak Saffuriya'da ordugâhlarını kurmuş olan Haçlı ordusu karşısında savaş düzeni aldı. Merkezde kendisinin bulunduğu ordunun sol koluna Kökbörü, sağ koluna da Takıyüddin Ömer komuta ediyordu. İki gün devam eden savaş sonucunda Haçlı ordusu hezime uğradı (24-25 Rebiülâhır 583 / 1-2 Temmuz 1187). İmha olmaktan kurtulabilen haçlılar, Kudüs kralı Guy'un idaresinde Hittin tepesine çekilerek orada savaşa devam etmek istediler. Ancak yenilen haçlı kuvvetlerinden pek çok kont ile birlikte kral Guy da esir edildi(1). Böylece, Suriye'deki Müslüman-Türk unsurunu tamamen yok etmek için, Kudüs krallığının bütün gücünü ortaya koyarak hazırladığı bu ordu imha edilmiş oldu.

Bundan sonra Selahaddin Eyyubi, Kudüs krallığı topraklarında süratle fetihlere girişti. Taberiye ve Akka'dan başka, Nablus, Hayfa, Cinin, Tibnin, Cübeyl, Beyrut, Remle, Yumna ve Nâsıra fethedildi. Saffuriya ve Hittin savaşlarındaki başarısı, tarihçi İmadeddin İsfahanî tarafından bir çok vesile ile anlatılan Kökbörü, bu seferde de yer aldı(2).

27 Receb 583 (30 Ekim 1187) tarihinde Kudüs'ün fethi ile haçlılar, tam anlamıyla hezime uğradılar. Şehir fethedildiği zaman halka gayet iyi davranıldı. Fıdıye karşılığında, taşınabilir eşyaları ile çıkıp gitmelerine müsaade edildi. Fıdıye veremeyip esir kalan beşbin kişiden bin kadar Urfalı Ermeni ve Süryanî'yi, Kökbörü kendi teb'ası oldukları gerekçesi ile fıdıyelerini vererek kurtardı(3).

Bundan sonra Şaban 583 (30 Ekim 1187)'de, haçlıların en müstahkem kalesi olan Sur kuşatıldı. Ancak denizden yardım alan şehrin alınamayacağı anlaşıncaya kuşatma kaldırıldı.

Haçlılar'ın uğradığı büyük yenilgiler ve özellikle Kudüs'ün yeniden müslümanların eline geçmesi üzerine, papanın girişimleri ile Avrupa'da Üçüncü Haçlı seferi hazırlıkları başladı. Bu hazırlıklardan haberdar olan Selahaddin Eyyubi, ordusuna dinlenmek için bir müddet izin verdi. Ayrıca gelecek olan haçlı kuvvetlerine karşı savunma tedbirleri alınarak Akka tahkim edildi.

Selahaddin Eyyubi, Rebiülâhır 584 (Mayıs 1188)'de bu defa Antakya prinkepsliği topraklarında fetihlere girişti. Yanında Urfa ve

(1) el-Kâmil, XI, 534-537; Ebu'l-Ferec, II, 440-443; Sibt, I, 393; Vefeyat, I, 436

(2) el-Feth el-Kudsî, 32-33; Ebu'l-Ferec, II, 444

(3) el-Feth, 56; Ebu'l-Ferec, II, 445-448

Harran emiri Kökbörü ile Sincar beyi İmadüddin Zengî'nin kuvvetleri vardı. Akınlarına devam eden ordu daha sonra Trablus kontluğu-na ait Antartus üzerine yürüdü. Şehir saptedildi, fakat bir kısım kuvvetler iki burçta toplanarak savunmaya çekildiler. Selahaddin Eyyubi bu burçların zaptını Kökbörü'ye havale ederek Antartus'tan ayrıldı(1).

1096 tarihinde başlayan haçlı seferleri ile Suriye ve Filistin'e gelerek bir çok hâkimiyetler kurmayı başaran haçlı kuvvetleri, Selahaddin Eyyubi'nin iki yılbc savaşı sonunda bölgeden tamamen silinme durumuna geldiler. Öyle ki Kudüs krallığının Sur, Antakya prinkepsliğinin de Antakya dışındaki bütün toprakları fethedildi.

Ancak Alman İmparatoru, Fransa ve İngiltere kralları idaresinde gelen, her bakımdan techiz edilmiş haçlı ordusu, Suriye ve Filistin haçlılarına hayatiyet verdi.

13 Receb 585 (26 Ağustos 1189) günü Philippe Auguste ve Arslan Yürekli Rişar idaresindeki haçlılar Akka'yı muhasara ettiler. Haçlı kuvvetleri denizden yardım aldıkları için, şehri müdafaa eden müslüman kuvvetlere ve onlara dışarıdan yardım sağlamaya çalışan Selahaddin Eyyubi'ye göre daha şanslı durumdaki idiler. Selahaddin Eyyubi'nin ordusu da henüz toplanmamış olduğu için, Akka'yı ilk muhasara eden az sayıdaki haçlılara karşı etkili olamadı. Ancak askerleri toplanmaya başladıktan ve Mısır donanması yardıma geldikten sonra, şehre savunma için bir miktar daha kuvvet sokulabildi. Akka'yı karadan kuşatan haçlılar, son derece zor durumda kaldılar.

Bu sırada Alman İmparatoru Frederich Barbarossa'nın (kara yoluyla) yüzbin kişilik bir orduyla gelmekte olduğu öğrenildi. Ancak bu haçlılar Türkiye Selçukluları ile mücadelede büyük kayıplara uğradılar. Hattâ az sayıdaki askerleriyle Suriye'ye geçmeye çalışan İmparator da Silişke çayını geçerken boğuldu. Böylece bu haçlı ordusu Üçüncü Haçlı Seferi içerisinde mühim bir fonksiyonu olamadan eriyip gitti(2).

Haçlılar 586(1190) yılı sonuna kadar Akka kuşatmasında bir başarı sağlayamadılar. Selahaddin Eyyubi'nin cihad çağrısına uyarak Akka müdafaaasına gelenler arasında Musul ve Artuklu askerleri yanında Urfa ve Harran emiri Muzafferüddin Kökbörü ile Erbil beyi Zeyneddin Yusuf da vardı. Zeyneddin Yusuf 586(1190) yılında Akka kuşatması sırasında hastalanarak öldü. Kökbörü, kardeşinin ölümü

(1) el-Feth, 56

(2) Runciman, II. 14-18: Selçuklular Zamanında Türkiye, 220-224

üzerine, Selahaddin Eyyubi'den eski ıktalarını devretmek ve ellibin dinar da para vermek karşılığında Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Ayrıca isteğinin kabulü halinde, daha kalabalık ordularla yardıma gelmeyi vaat etti. Selahaddin Eyyubi ona Erbil'den başka Şehrizor ve Karabell'i de ıkta ederek gitmesine müsaade etti(1).

Kökbörü'den başka, Selahaddin'in kardeşi Taklyüddin Ömer de, Fırat'ın ötesindeki toprakların ıktasını alarak yeni kuvvetlerle gelme vaadiyle ayrıldı. Ancak ne Kökbörü ne de Taklyüddin Ömer, Selahaddin'in defalarca mektupla çağırmasına rağmen gelmediler, asker de yollamadılar.

Akka'yı savunmakta olan ordunun gücü, böylece bir hayli zayıfladı. Şehrin müdafilerinin de yardım alamaması üzerine, Akka'yı teslim etmek üzere haçlı liderleri ile anlaşmaya varıldı. 17 Cemaziyelâhır 587 (12 Temmuz 1191)'de Akka, yaklaşık iki yıllık bir savunmadan sonra Haçlılar'a teslim edildi(2).

Kökbörü, Akka'dan gelen yardım çağrılarına cevap vermemesine rağmen, 586(1193) yılında Selahaddin Eyyubi'nin ölümüne kadar ona tâbiyetini devam ettirdi. Ancak Selahaddin Eyyubi'nin ölümünden sonra bağımsız olan Kökbörü, yaklaşık kırk yıl Erbil beyliğini müstakıl olarak idare etti.

589(1193)'dan 600(1203) yılına kadar, on yıl Kökbörü'ye dair bilgimiz yoktur. Bunu Selahaddin Eyyubi'nin ölümü üzerine çıkan siyasi olayların yoğunluğu ile izah etmek mümkündür. Nitekim Eyyubi Devleti'nin siyasi birliği, Selahaddin Eyyubi'nin ölümünden hemen sonra parçalanmış, oğulları, kardeşlerinin çocukları birbirleri ile uzun hâkimiyet mücadelelerine girişmişlerdi.

Kökbörü zamanında Erbil Beyliğinin, özellikle Eyyubiler, Musul atabegleri, bir ara Azerbaycan atabegliği, son zamanlarda da Harezmşahlar ve Moğollarla münasebetleri olmuştur.

Kökbörü, 602(1205) tarihinde, Merağa hâkimi Alâeddin Karasungur Ahmedî ile birlikte Azerbaycan atabegi Ebû Bekir Özbek'in topraklarını istilâ girişiminde bulundu. Ancak, Rey, Hemedan ve İsfahan beyi Aytoğmuş'un müdahalesi ile bu faaliyet sonuçsuz kaldı(3).

Gerek Musul atabegliğinin gerekse Eyyubi hâkimiyetlerinin kendi aleyhinde genişlemesine, güç kazanmasına mâni olmaya yönelik

(1) el-Kâmil, XII, 56-57

(2) Nevadır, 170-171

(3) İbnü's-Sal, el-Camîu'l-Muhtasar, 175; İslâm Ansiklopedisi, VI, 887; el-Kâmil, XI, 236-237

bir dış politika takip eden Kökbörü, bunun için zaman zaman ittifaklar kurmuştur. Melik Âdil'in Sincar'ı ele geçirmesine mâni olmak üzere, 607(1210) tarihinde Türkiye Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus'a tâbiyetini bildirerek, Artuklu ve bazı Eyyubi hâkimiyetlerin de katıldığı bir ittifak kurdu. Melik Âdil, neticede halifenin girişimi ile Sincar'ı almaktan vazgeçti. Bu vesile ile Musul'a giren Kökbörü, Rabia Hatun'dan doğan iki kızını Nureddin Arslanşah'ın oğulları ile evlendirdi. Erbil beyliği ile Musul atabegliği arasındaki iyi münasebetler, Kökbörü'nün damadı İzzeddin Mesud zamanında da devam etti. İzzeddin Mesud'un ölümünden sonra diğer damadı İmadüddin Zengin'in Musul atabegi olmasını isteyen Kökbörü, bu sebeple Nureddin Arslanşah II. b. İzzeddin Mesud'u, atabegi sıfatıyla işbaşına getiren Bedreddin Lülü ile uzun zaman mücadele etti. Bu vesile ile Lülü'nün müttefikli olan Eyyubilerle de karşı karşıya kaldı(1).

618(1221) yılında Azerbaycan'dan Erbil bölgesine gelen Moğollara karşı Bedreddin Lülü ve halifeden yardım istedi. Müttefik kuvvetler, Dakuka'da toplandılar ise de, Moğolların çekilmesi üzerine çatışma olmadı. 622(1225) yılında ise Moğolların önünden kaçan Celâleddin Harzemşah ile karşılaştı. Kökbörü, Harzemşah ile anlaşarak onu Azerbaycan bölgesine gitmeye ikna etti(2).

628(1230) yılında yeniden Erbil bölgesine gelen Moğollar, Şehrizor ve civarını yağmaladılar. Kökbörü ise, halifenin gönderdiği bir miktar kuvvetlerle ordusunu Kerkük'de topladı. Ancak Moğolların geri çekilmesi üzerine savaş olmadı(3).

27 Muharrem 549 (Mart 1154)'da Musul kalesinde doğan Muzaferüddin Kökbörü, 18 Ramazan 630 (21 Haziran 1232) tarihinde Erbil kalesinde öldü. Cenazesi Mekke'de kendisinin yaptırdığı türbesine gömülmek üzere yola çıkarıldı. Ancak cenazenin birlikte yola çıkarıldığı hac kafillesi yoluna devam edemediğinden Kufe'de gömüldü(4).

Erbil, Kökbörü zamanında tarihinin en parlak devrini yaşadı. Kökbörü, mevild törenlerini geleneksel hâle getirmiş, bir çok cami, medrese, hankâh ile pek çok hayır kurumları yaptırmıştır(5). Bu devirde Erbil, âlim ve şairlerin uğrak yeri olmuş, Erbilili birçok tarihçi ve şair de bu dönemde yetişmiştir.

(1) el-Kâmil, XII, 284-287, 333-341; İslâm Ansiklopedisi, VI, 888

(2) el-Kâmil, XII, 377-379; İslâm Ansiklopedisi, VI, 890

(3) el-Kâmil, XII, 499-502; İslâm Ansiklopedisi, VI, 890

(4) Vefeyat, I, 437-438

(5) Vefeyat, 438

Haleflı olmayan Kökbörü'nün ölümünden sonra Halife Mustansır, Erbil beyliği topraklarını ele geçirmek için, Şerefeddin İkbâl eş-Şarabî idaresindeki kuvvetlerini yolladı. Bir kısım emirler, şehri teslim etmemek için direndiler, fakat sonuçta Erbil halifelik topraklarına katıldı(1).

DEVLET VE SARAY TEŞKİLÂTİ

Erbil atabegliğinde devlet teşkilâtı komşu atabegliklerde olduğu gibi, Selçuklu devlet teşkilâtının küçük bir numunesi idi. Kaynakların bu hususta fazla malumat vermemesine rağmen Begtekinlilerin bir asra yakın hâkimiyetlerinin büyük bir kısmını Musul atabegliği daha sonra da Eyyubilere tâbi olarak geçirdikleri bilinmektedir. Sülâlenin kurucusu olan Zeyneddin Ali Küçük, Musul atabegi İmadeddin Zengi'nin Urfa valisi, daha sonra da Musul nâibi olmuştu. Zengi'nin ölümünden sonra Ali Küçük, onun oğullarının hizmetine girdi ve ölümüne kadar Zengi ailesine bağlı kaldı. Ali Küçük'den sonra oğullarından ancak Muzafferüddin Kökbörü kırk yıl kadar müstakıl bir hakimiyet kurabildi. Başlangıçta mevcut olmayan bazı idari müesseseler de onun zamanında tesis edildi. Buna göre atabegliğin hükümet işlerini başta Büyük Divân olmak üzere İstîfa Divânı, İşraf Divânı, Tuğra ve İnşa Divânı yürütmekteydi.

Erbil atabegliğinde saray teşkilâtı ise oldukça gelişmiş idi. Sarayın en yetkili memuru *Hâcibü'l-Hüccab* (Başhâcib) idi. Ayrıca buna bağlı hâcibler vardı. Kökbörü zamanında Ahmed b. Abdü's-Seyid hâcib, Şucaeddin Erbili de Hâcibü'l-Hüccâblik vazifesinde bulunuyordu. Başhâcib'den sonra yetkili kişi sarayın umumi masraflarını yapan *Üstadü'd-Dâr* idi. Bazı küçük beyliklerin saray teşkilâtında *Üstadü'd-Dâr* sadece, mutfak'ın masraflarıyla ilgilendiği için bunlara Erbil atabegliğinde olduğu gibi, *navvab matbah* denilirdi(2).

Sarayın emniyetini saray muhafızları olan *Candarlar* sağlar idi. Ayrıca silahhanenin muhafazası ve silahların bakımını *silâhdarlar* yaparlardı. Bunların amirine *Emir-i Silâh* tabir edilirdi. Bunların yanısıra iç hizmetlerde çalıştırılan *hâdimler*, *ferraşlar* gibi hizmetkârlar bulunmaktaydı. Saray ahırına bakan seyisler vardı ki bu dönemde seyislerin amirine *Emir-i Ahur* denilirdi.

Erbil atabegliği ordusu, diğer atabegliklerde olduğu gibi ıktâ sistemine dayanmaktaydı. Bunların zamanında *Gulâmân-ı Saray* ta-

(1) Kitab-ı Fâhri, 445-448

(2) G. Öğün, Erbil Atabegliği, 121 (basılmamış tez).

bir edilen kapıkulu askerinin yanısıra çoğu atlı olan esas ordu bulunmaktaydı. Bu ordu mevcudunun dörtbin civarında olduğu tahmin olunmaktadır. Ayrıca cihad ilân edildiği zaman, gönüllü olarak askere alınan ve sefer sonunda kendilerine ganimetten bir pay verilen yardımcı kuvvetler bulunmaktaydı.

Sosyal Hayat : Muzafferüddin Kökbörü zamanında Erbil merkez olmak üzere çevresinde, Moğol istilâsına kadar halk huzur ve güven içinde yaşamaktaydı. Bilhassa bölgede yetiştirilen pamuk, iktisadî bir yükselişin yanısıra içtimai bir gelişmeyi de sağlamaktaydı. Bunun neticesi olarak Erbil'de bir hastahane yaptıran Kökbörü, sakatlar, yetim çocuklar, kımsesiz ve düşkünler için bakım evleri açtırmış, buralara vakıflar tahsis etmişti.

Kökbörü zamanında Erbil, mevlid merasimleri ile şöhret bulmuştu. Her yıl Hz. Muhammed (s.a.v.)'in doğumu münasebetiyle Muharrem ayından Reblülevvel ayına kadar düzenlenen bu törene; Musul, Ceziret İbn Ömer, Nusaybın gibi yerlerden bir çok âlim katılırdı. Törene gelenler, misafirhanelerde kalır, ikram görürlerdi. *Mevlid*'den iki gün önce şehir meydanında açık sofralar kurulur, herkes buraya davet edilirdi. Kökbörü'nün her yıl mevlid merasimleri için 300.000 yoksullar için 100.000, esirlerin kurtulması için 100.000, Haremeyn'e 30.000 ve bir bu kadar da diğer hayrat işlerine para harcadığı kaynaklarda kayıtlıdır (1).

İmar Faaliyetleri : Erbil'deki bu Türk beyliğinin kurucusu olan Ali Küçük, Musul'da Zeyniyye ve Kemaliyye medreseleri ile bir çok köprü ve hankâhlar yaptırmış idi. Ancak gerek Ali Küçük'ün gerekse oğlu Zeyneddin Yusuf'un kendi adıyla anılan Halep şehri dışında yaptırdığı mescit ve diğer binalardan günümüze kadar gelen olmamıştır. Muzafferüddin Kökbörü'nün inşa ettirdiği bir çok eser ise kısmen zamanımıza ulaşmıştır. Kökbörü, Hanbeli ve Şafii mezhebi mensupları için Erbil'de *Muzafferîyye Medresesi*'ni ve *Ulu Camii*'ni (2), Dimaşk'da bir Hanbeli medresesi inşa ettirdiği gibi Erbil içinde, misafirhaneler, bakım evleri, hankâhlar ile Arafat Dağı'na su yolları da yaptırmış idi. Bütün bu yapılan tesis ve binaların bir kısmının kitabeleri günümüze kadar gelmiştir (3).

(1) İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, I, 437

(2) A. Uluçam, *Irak'da Türk Mimari Eserlerinin Gelişmesi*, 182 (basılmıştır tez).

(3) Bkz. Sauvaget, *Repertoire*, IX, 216-217, 243-244; X, 90; XI, 39

C. İLDENİZLİLER (AZERBAYCAN ATABEGLERİ)

1 — ATABEG ŞEMSEDDİN İLDENİZ

a) Hanedanlığın Kuruluşu ve İldeniz'in Temayüz Etmesi :

İldenizliler, Azerbaycan'ın büyük kısmıyla Arran ve Cıbâl bölgesinin kuzeyini kapsayan Kuzeybatı İran'ı idare eden bir *atabeg* hanedanıdır. Hanedanın kurucusu Şemseddin İldeniz, aslen Kıpçak Türklerinden olup Irak Selçuklu Devleti vezirlerinden Kemaleddin Ebû Talib es-Sumeyremi'nin memlûkü idi. Vezir Kemaleddin 515 veya 516 (1121/1122) tarihinde Batıniler tarafından öldürüldü. İldeniz daha sonra Irak Selçuklu sultanı Mesud (1136-1152)'un hizmetine girdi. İldeniz zekâsı ve kabiliyeti sayesinde kısa zamanda yükseldi.

Sultan Mesud'un eşinin, İldeniz hakkında iyi sözler söylemesi de sultan üzerinde etkili oluyordu. Nihayet Sultan Mesud onu Arran valiliğine tayin etti. O Gürcüler'e karşı kazandığı parlak zaferler ile kısa sürede en büyük Selçuklu emirlerinden biri oldu. İldeniz 1146'dan itibaren görünüşte Selçuklular'a bağlı olarak, hakikatte ise Azerbaycan'ı bağımsız bir şekilde idare etmişti. Sultan Mesud onu kardeşi ve selefi Sultan II. Tuğrul'un dul eşi Mü'mine Hatun ile evlendirdi. Onun bu evlilikten Nusreteddin Muhammed Cihan Pehlivan ve Muzaffereddin Osman Kızıl Arslan adında iki oğlu olmuştu.

Öte yandan Fars hâkimi Bozaba ve Rey valisi Abbas arasında samimi bir dostluk kuruldu. Bu iki emire, Sultan Mesud'un yanında olmasına rağmen, Hâcib Abdurrahman b. Toganyürek de katıldı. Sultan Mesud kendisini bir türlü bu emirlerin baskısından kurtaramıyordu. Bu emirler, Sultan Mesud'u tahttan indirmek için harekete geçtiler. Sultan Mesud onların maksatlarını anladı, fakat onlara karşı koyabilecek kadar askeri kuvvetli yoktu. Yardım istediği emirler arasında Azerbaycan'dan İldeniz de vardı. İldeniz derhal sultanın yardımına koştu. İki taraf Kâşân yakınlarında karşı karşıya geldi. Savaşın başlayacağı sırada Mesud ve İldeniz'in kuvvetleri karşısında Abbas ve Bozaba çekilmeyi tercih ettiler (1146). Sultan Mesud daha sonra Abbas

ve Abdurrahman'ı öldürttü. Bozaba onların öldürüldüğünü duyduğu zaman derhal askerlerini topladı. Sultan Mesud, aralarında İldeniz'in de bulunduğu sadık emirlerine haber yolladı. İki taraf Hemedan'dan bir konak mesafedeki Karategin çayırında karşılaştılar. Savaşı Mesud kazandı ve esir düşen Bozaba öldürüldü (1147).

Sultan Mesud öldükten sonra Irak Selçuklu tahtına önce kısa bir süre için Melikşah b. Mahmud, ardından da kardeşi Muhammed geçti. Sultan Muhammed zamanında (1153-1159) Abbasi halifesi el-Muktefi kendisini Selçuklular'ın hâkimiyetinden kurtarmak istliyordu. O bu maksatla Sultan Muhammed'e karşı Selçuklu ailesinden Süleymanşah'ı destekledi. Sultan Muhammed, halifenin rakibine yardım etmesine öfkelenmiş; kuvvetleriyle Bağdat'ı kuşatmıştı (1157). Abbasi halifesi bu kuşatmadan kurtulmak için Atabeg İldeniz'i Hemedan üzerine yürütmeye teşvik etti. İldeniz iki Selçuklu şehzadesi Melikşah ve Arslanşah ile birlikte Hemedan'ı zaptetti. Bu sırada İldeniz'in Melikşah'ı Irak Selçuklu tahtına oturttuğunu duyan Sultan Muhammed, derhal Bağdat kuşatmasını kaldırarak Hemedan'a yürüdü. Ancak İldeniz, Gürcüler ile mücadele için Azerbaycan'a dönmüştü. Askeri kuvvetten yoksun kalan Melikşah da Hemedan'ı terk etmek zorunda kaldı.

b) İldeniz'in Arslanşah'ı Sultan Yapması

Sultan Muhammed'in 1159 yılında Hemedan'da ölümünden sonra yerine kimin geçeceği konusunda Selçuklu emirleri tam bir anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Emirlerden bir kısmı, Melikşah b. Mahmud'un tarafını tutuyorlardı. Azerbaycan atabegi İldeniz ise üvey oğlu Arslanşah b. Tuğrul'u desteklemekteydi. Başta Rey valisi İnanç Sungur olmak üzere emirlerin büyük kısmı da Süleymanşah'ın tahta geçmesini istliyorlardı. Melikşah tahta sahip olabilmek için harekete geçti. Ancak onun Bağdat'a yürümesinden korkan Halife el-Muktefi ve veziri Yahya b. Hubeyre'nin bir tertibi sonucu zehirlenerek öldü (1160).

Öte yandan Sultan Muhammed'in ölümünden sonra, Süleymanşah tutuklu bulunduğu Musul'da serbest bırakıldı. O Hemedan'a gelerek Irak Selçuklu tahtına geçti. Süleymanşah, İldeniz'in kuvvet ve kudretinden çekindiğinden Arslanşah'ı kendisine vellaht tayin etti.

Süleymanşah'ın devlet işlerinde yetersiz kalması, emirlerin desteğini kaybetmesine sebep oldu. Böylece o, ancak birkaç ay hüküm sürbildi. Başlarında Gürd-Bâzû'nun bulunduğu emirler, İldeniz'i, Arslanşah'ı sultan yapmak üzere davet ettiler. Gürd-Bâzû Süleymanşah'ı yakalayp hapsedti ve daha sonra da onu öldürdü.

Arslanşah, Atabeg İldeniz ile Hemedan'a geldi ve Irak Selçukluları tahtına oturtuldu (1161). Arslanşah bu durumda İldeniz'e minnet-

tar kalmış ve ona *Atabeg-i A'zam* ünvanını vermişti. Şemseddin İldeniz, bundan sonra sultanın atabegi olarak Irak Selçuklu Devleti'nin idaresini tamamen eline geçirdi. Öte taraftan Halife Müstencilî Bağdat'ta Arslanşah adına hutbe okunması teklifini kabul etmedi. Irak Selçuklu devletinde ise başka bir olay gelişme gösteriyordu. İldeniz'in devlet içindeki kuvvet ve kudretini çekemeyen başta Rey valisi İnanç olmak üzere bir kısım emirler, mücadeleye karar verdiler ve aralarında anlaşıldılar. Bu emirler Salgurlu atabegi Sungur b. Mevdud'a haber göndererek Şiraz'da onun yanında bulunan Arslanşah'ın kardeşi Muhammed'i kendilerine yollamasını istediler. Atabeg Sungur, onların bu teklifini kabul etti ve Şehzade Muhammed'i, gerekli hazırlığı yaparak yola çıkardı. Rey valisi İnanç ve arkadaşları yirmibin asker topladılar ve Şehzade Muhammed ile birleşerek Hemedan üzerine yürüdüler. Atabeg İldeniz ve Emir Gürd-Bâzû kuvvetlerini topladıktan sonra, yanlarına Sultan Arslanşah'ı da alarak harekete geçtiler. Bu ordu, Hemedan civarında karşılaştı. Savaş, Şehzade Muhammed ve taraftarlarının yenilgisi ile sonuçlandı 556 (1161).

c) İldeniz - Salgurlu Münasebetleri :

Aynı yıl içinde Salgurlu atabegi Sungur öldü. Onun ölümüne üzülenlerin başında Atabeg İldeniz geliyordu. Çünkü o, Atabeg Sungur'un Şehzade Muhammed'i kendisine karşı göndermesini unutmamıştı ve hâlâ ondan intikam almak istiyordu.

Arslanşah sultan olduktan sonra Atabeg Şemseddin İldeniz'in kuvvetli otoritesi sayesinde Irak Selçuklu Devleti'nde sükûnet sağlanmıştı. Artık tekrar eski nüfuzlu günlerini yaşamak isteyen Abbasi hilâfetinin bu kuvvetli devlete tahammül edemeyeceği aşıkardı. Abbasi halifesi, bu arzusunu gerçekleştirmek için Irak Selçuklu Devleti'nin zaafa düşmesini beklemekteydi. Bu maksatla halifenin veziri Yahya b. Hubeyre, Salgurlu atabegi Zengi'ye mektup göndererek Selçuklu şehzadesi Mahmud b. Melhşah adına hutbe okutmasını teklif etti. Atabeg Zengi, Abbasi vezirinin bu teklifini kabul ederek Mahmud adına hutbe okuttu. Ayrıca Emir İnanç'a mektup yazarak onunla Atabeg İldeniz'e karşı anlaşmak istedi.

Atabeg İldeniz, Atabeg Zengi'nin Emir İnanç ile yazışmasını haber aldığı zaman hazırlıklara başladı ve kırkbin kişiye yakın bir ordu ile Fars bölgesini ele geçirmek için İsfahan'a yürüdü. Aynı zamanda Atabeg Zengi'ye elçi göndererek Sultan Arslanşah adına hutbe okutmasını istedi. Fakat Atabeg Zengi, bu teklifi yerine getirmediği gibi, ülkesinin halife tarafından kendisine iktâ edildiğini ve durumunu ona haber vereceğini bildirdi. Atabeg İldeniz, Salgurlular'ın Arracan hâkimi

Arslan Boğa'nın sürülerinin yakın bir yerde olduğunu öğrenmiş ve bunları yağmalamak için bir müfreze yollamıştı. Emir Arslan Boğa da zayıflayan atlarını yenileri ile değiştirmek için askerleri ile beraber sürülerinin yanına gitmişti. Bu sırada Atabeg İldeniz'in gönderdiği birlik ile karşılaştı. İki taraf arasındaki çarpışma sonunda Arslan Boğa galip geldi ve Atabeg İldeniz'in birliğindeki askerleri yakalayıp öldürdü; başlarını Atabeg Zengi'ye yolladı. Atabeg Zengi, Atabeg İldeniz'in kuvvetlerinin yakında olduğunu anladı ve durumu Bağdat'a bildirerek yardım istedi.

Öte yandan Vezir Yahya b. Hubeyre'nin tahrik ve teşvikleri etkili olmuştur. Emir İnanç, Rey'den onbin kişiyle hareket etmiş, Kazvin hâkimi İbrû'l-Bazdar ile İbn Toganyürek ve bazı emirler Sâve sahrasında ona katılmışlardı. Ayrıca Meraga ve Tebriz valisi Arslanaba b. Ak-sungur Ahmedili de yardım olarak beşbin süvari göndermişti.

Atabeg Zengi ise bu sırada Semirem ve bazı yerleri yağmaladı. Atabeg İldeniz, bu bölgenin korunmasına önem verdiğinden, Atabeg Zengi'nin üzerine onbin kişilik bir kuvvet yolladı. Atabeg Zengi, İldeniz'in kuvvetlerini mağlup etti. Atabeg İldeniz, kuvvetlerinin Zengi karşısındaki mağlubiyeti üzerine telaşlandı. Çünkü bu durumda hem Atabeg Zengi hem de Emir İnanç ile savaşmak onun için zor olacaktı. İldeniz derhal Azerbaycan'a haber göndererek yardım istedi. Onun yardımına oğlu Kızıl Arslan geldi. Atabeg İldeniz yakın adamları ile bir durum değerlendirmesi yaptı. Onlar, Emir İnanç tehlikesinin daha önemli olduğunu ve önce onun üzerine yürünmesi gerektiğini bildirdiler. Atabeg İldeniz, bu tavsiyeye uydu ve önce Emir İnanç'a karşı harekete geçti.

Öte yandan Atabeg Zengi, Emir İnanç'a kalabalık bir yardımcı kuvvet gönderdiği gibi bizzat gelemediği için de özür diledi. Çünkü Huzistan hâkimi Şumla'nın yokluğundan faydalanıp Fars'a saldırmasından korkmaktaydı.

Atabeg İldeniz ile Emir İnanç'ın birleşik kuvvetleri Sâve'de karşılaştılar. İki taraf arasındaki büyük bir savaştan sonra Emir İnanç hezime uğradı (9 Şaban 556/3 Ağustos 1161). Rey şehrine kaçan Emir İnanç, daha sonra Taberek kalesine kapandı. Atabeg İldeniz onu muhasara etti. Ancak Emir İnanç'ın Arslanşah'ın sultanlığını ve İldeniz'in atabegliğini tanıması üzerine anlaştılar (557/1162). Bu arada İldeniz'in arkadaşlarından Horasan hâkimi Müeyyed Ayaba da 1163 yılında Sultan Arslanşah'a tâbi oldu.

Emir İnanç'ın bu suretle Irak Selçukluları Devleti'ne itaatli sağlanınca Zengi yalnız kalmış oldu. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz, onu barış yoluyla kazanmaya gayret gösterdiler. Bu maksatla da onlar, Atabeg Zengi'ye haber göndererek itaatini sağlamak için huzura

çağırdılar. Atabeg Zengi bu davetten korktu. O bilhassa Atabeg İldeniz'in kardeşine karşı olan intikam hirsını biliyordu. Cevabında bu durumu öne sürdü ve kardeşi yüzünden sorumlu tutulamayacağını bildirerek eman verilmesini rica etti. Ayrıca elçi ile çeşitli hediyeler ve atlar yolladı. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz ora eman verdiklerini bildirdiler. Atabeg Zengi, geri dönen elçisinden durumu öğrendiği zaman derhal sultanın huzuruna girmek üzere yola çıktı.

Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz, bu sırada İsfahan'da bulunuyorlardı. Onlar, Atabeg Zengi'nin hareketini haber aldıkları zaman Hezâr-ı Sâni otlığına çıktılar. Çok geçmeden Atabeg Zengi, sultanın huzuruna geldi (1 Temmuz 1165). Emirler onu merasimle karşıladılar. Atabeg İldeniz, ayağını öpmek isteyen Zengi'ye engel olarak onu kucakladı ve daha sonra da sultana takdim etti. Böylece Salgurlu hanedanı, Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi oluyordu.

Öte yandan Harezmşah İlarşan, Horasan'ın merkezi Nişapur'a baskı yaptığı zaman Müeyyed Ayaba durumu İldeniz'e bildirdi. Atabeg İldeniz, Harezmşah'a Horasan'ın hatta Harezm'in Selçuklu sultanlarının mülkü olduğunu hatırlatarak Nişapur'a yönelik bir hareketin silahla karşılık göreceğini bildirdi. İlarşan bu tehdide kızarak Nişapur üzerine yürüdü. Atabeg İldeniz de bu hareket üzerine Bistam'a ilerledi. Harezmşah İlarşan, İldeniz'in ve Irak askerinin geldiğini haber aldığı zaman Nişapur'u terk etti (562/1166-1167).

d) İldeniz'in Gürcüler ve Batıniler ile Mücadelesi :

Gürcü kralı III. Giorgi de Selçuklular'ın saltanat mücadelelerinden yararlanarak 556 (1161) yılında Ani ve ertesi yıl da Duvin'e gelerek buraları işgal ve yağma etti. Gence bölgesinde de aynı olaylar yaşandı. Gürcüler'in bu başarısı, büyük bir müslüman ittifakının kurulmasına sebep oldu. Sultan Arslanşah, Atabeg İldeniz, Aksungur Ahmedli ve Ermenşahlar'dan II. Sökmen ile diğer emirler kuvvetlerini bir araya getirerek Gürcü kralını bozguna uğrattılar (Temmuz 1163). Bu mağlubiyet üzerine Gürcüler, 559 (1164)'da Ani'den çekildiler. Atabeg İldeniz, daha sonra buraya gitmiş ve şehrin imarı ile uğraşmıştır.

Batıniler daha önce Kazvin civarındaki dağlarda kaleler yaparak yerleşmişlerdi. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz, Gürcüler'le meşgul olduğu sırada Batıniler, Kazvin halkı haber alıncaya kadar şehre üç fersah uzaklıkta üç sağlam kale daha yaptılar. Tarihçi İbnü'l-Esir'e göre; Şemseddin İldeniz'e bu olaydan bahsedildiği zaman İsmaililer'in kötülüklerinden korktuğu için onlara karşı çıkmadı. İsmaililer (Batıniler) daha sonra Kazvin'i kuşattılar. Halk onlara görülmemiş bir şekilde karşı koydu ve durumu Sultan Arslanşah'a bildirdi. Sultan Ars-

İlhanşah ve Atabeg İldeniz, İslâm ülkesinin tam ortasında meydana gelen bu olay üzerine harekete geçerek dört ay içinde o kaleleri yıktılar. Razvin civarındaki Kihab kalesi de alındı ve buraya «Arslan-güşay» adı verildi (560/1165).

Atabeg İldeniz, Anı'yı zapteden Gürcüler'e karşı başarı kazanamayınca yeniden kuvvet toplamaya çalıştı ve çevredeki İslâm ülkelerine bu maksatla haber gönderdi. Bu sefere katılmaları için yapılan çağrıya Sultan Arslanşah, atabegin oğulları Emir Pehlivan Muhammed ve Kızıl Arslan Osman'ın yanı sıra Ermenşahlar'dan II. Sökmen de müspet cevap verdiler. Nahçıvan'da toplanan Türk orduları Akşehir denilen Ahalkalek ve Taryâlis ovasına kadar ilerlediler. Gürcü kralı mütefrik Türk ordusuna karşı çıkmaya cesaret edemeyerek ormanlık bölgeye kaçtı. Türkler etrafı yağma ve tahrip ederek geri döndüler (1175).

e) Devrindeki Olaylar :

1 — Emir İnanç'ın Ortadan Kaldırılması :

Rey emiri İnanç, sahip olduğu ıktaların artırılmasını istemiş, ancak bu arzusu kabul edilmemişti. O, Sultan Arslanşah'ın İldeniz'in elinde mahkum bir hükümdar olduğunu ileri sürerek isyan etti. Fakat Emir İnanç, İldeniz ile savaşıcak kuvvet ve kudrete sahip olmadığından Harezmşah İl-Arslan'dan yardım istedi. Harezmşah önemli bir askeri birliği İnanç'ın emrine verdi. İnanç ve Harezmli askerler önce Rey'i aldılar, sonra da Sâve şehrine kadar ilerlediler. Sultan Arslanşah ile diğer emirler, İnanç'a karşı koyamadılar. Bu sırada Azerbaycan'da bulunan Atabeg İldeniz yetişerek İnanç ve beraberindeki Harezmli kuvvetleri geri çekilmek zorunda bıraktı (563/1166-1167).

Öte yandan Rey valisi Ömer b. Ali, Atabeg İldeniz'in emirlerini tanımadığından görevinden uzaklaştırıldı ve tutuklandı. Bu durumu öğrenen Emir İnanç, eskiden hâkimiyetli altında olan Rey'i tekrar ele geçirmek fırsatını buldu. Atabeg İldeniz, Azerbaycan'dan gelerek Emir İnanç'ı mağlup etti. Emir İnanç'ın Taberek kalesine çekilmesi üzerine Atabeg İldeniz dört ay süreyle burayı kuşattı. İki taraf her gün savaşıyorlardı. Nihayet İnanç bir mektup yazarak barış istedi. Atabeg İldeniz barış görüşmelerini onun veziri Sadeddin Eşel ile yaptı. Görüşmeler sırasında İldeniz, veziri kendi tarafına çekmeye muvaffak oldu. Neticede Sadeddin Eşel, İnanç'ın üç gulamı ile anlaştı. Bu gulamlar, uyurken Emir İnanç'ı öldürdüler. Atabeg İldeniz, onun ölümünden sonra Rey şehrini tekrar oğlu Pehlivan Muhammed'in idaresine verdi (564/1168).

2 — İldeniz Devrindeki Diğer Olaylar :

Meraga şehrinde hüküm süren Ahmedli emiri Arslanaba (veya II. Aksungur) 568 (1168) yılında Arslanşah'ın adını hutbeden çıkarak Sultan II. Muhammed'in oğlu adına hutbe okuttu. Atabeg İldeniz, oğlu Pehlivan komutasında bir orduyu harekete geçirdi. Pehlivan, Arslanaba'yı mağlup ederek hutbeyi tekrar Arslanşah adına okutmaya mecbur etti.

Atabeg İldeniz daha sonra Musul'a bir elçi göndererek Sultan Arslanşah adına hutbe okunmasını ve sikkeler bastırılmasını istedi. Musul emiri Zengiler'den Kutbeddin Mevdud, bu isteği memnuniyetle yerine getirdi. Böylece Sultan Arslanşah adına Musul, Diyarbekir ve el-Cezire'de hutbe okundu.

Bu sırada Kirman Selçukluları arasında da taht mücadelesi başlamıştı. Bu mücadeleye katılanlardan II. Arslanşah, yardım istemek için Irak Selçukluları'ndan adası Sultan Arslanşah'ın yanına gitti. Sultan Arslanşah, Atabeg İldeniz ve bütün emirler onu iyi karşıladılar. Atabeg İldeniz de onu memnun edecek şekilde cevap verdi ve başarılı olmasını sağlamak için gerekli tertibatı aldı. II. Arslanşah'ın yanına yeterli miktarda asker verildi ve bu askerlerin komutanlığına Emir Cemaleddin Muhammed b. Akkuş tayin edildi. II. Arslanşah Haziran 1172 tarihinde beraberindeki büyük bir ordu ile Kirman'da Berdesir önüne geldi. Neticede Arslanşah Kirman Selçukluları tahtına oturdu.

O hazinede bulduklarının hepsini Cemaleddin Muhammed'e gönderdi ve kendisinden özür dileyerek: *«Eğer ben hazinede cevherler bulsaydım; bunları sultandan sakıyamaz, kendisine ve Atabeg İldeniz'e gönderirdim. Çünkü her ikisi de benim hakkımda kusur etmediler... Sultan ve Atabeg İldeniz yanında, kendilerine mazeretini bildir»* dedi. Emir Cemaleddin Muhammed Kirman'dan Hemedan'a döndüğü zaman parlak bir merasimle karşılandı. O, sultanın yanından çıktıktan sonra Atabeg İldeniz'in yanına gitti. Atabeg İldeniz ayağa kalktı, kendisini kucaklayarak, *«Allah'a şükrolsun! Senin elinle Kirman'ın fethi, sahibine teslimi ve bu suretle sultanın arzusunu yerine getirmek müyesser oldu...»* dedi.

f) Atabeg İldeniz'in Ölümü :

Atabeg İldeniz, öldüğü zaman atabegliğinin yanısıra Irak Selçuklu Devleti'nin de gerçek hâkimi idi. Ayrıca o Sultan Arslanşah'ı da başı altında tutuyordu. Arslanşah bir gece içki içmiş ve hazinesinde ne varsa çevresindekilere bağışlamıştı. İldeniz bunu duyunca verilenlerin hepsini geri aldı ve: *«Parayı ihtiyaç dışı şeylere sarf edersen aynı şey-*

kilde lüzumsuz yere para toplamak zorunda kalırsın ve böylece halka zulmetmiş olursun» dedi. Onun ölüm tarihi hakkında kaynaklarda ihtilaf varsa da yaşadığı olaylar gözönüne alındığında, 571 (1175) yılında öldüğü anlaşıyor.

Atabeg İldeniz, akıllı ve halka iyi davranan bir kimseydi. Adaletle hükmeder ve halkın arasına girerek onların şikâyetlerini dinlerdi.

2 — ATABEG NUSRETEDDİN MUHAMMED CİHAN PEHLİVAN

a) Atabeg Olması :

İldeniz'in 1175 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Cihan Pehlivan, süratle Nahcivan'a giderek babasının yerine geçti ve kendisini atabeg ilan etti. Öte yandan Sultan Arslanşah, İldeniz sağ iken devlet idaresinin onun elinde olmasından hoşlanmıyordu. Nitekim Arslanşah bu durumdan zaman zaman şikâyetçi oluyor, annesi Hâtun da onu teselli ediyordu. Annesi, Sultan Arslanşah'a: *«Bu adama bir şey söyleme, o senin için kendini tehlikeye atıp kaç kere savaşa girdi; senin uğrunda varını yoğunu sarfederek, kölelerini ve adamlarını telef etti. Nihayet sent sultan yapmaya muvaffak oldu. Selçuklu sultanlarından niceleleri var ki; yaşça senden büyük oldukları halde hapislerde sürünüyorlar. Sen saltanat tahtında olduğun için onlar harekete geçemiyorlar. Halbuki Atabeg İldeniz ve iki oğlu sana hizmet ediyorlar, senin düşmanların ile çarpışıyorlar. Sen ise rahat vakit geçiriyorsun... Onun yaptığı işlere karışma, ondan bir zarar gelmesinden korkma; o senin memlûkundur»* derdi. Arslanşah, annesinden bu sözleri duyduğu zaman susardı.

İldeniz'in ölümünden sonra Sultan Arslanşah, diğer emirlerin de teşvikiyle Atabeg Pehlivan Muhammed'den kurtulmak istedi. Sultanı teşvik eden emirler, kuvvetleri ile beraber onun etrafında toplandılar. Arslanşah, Pehlivan ile mücadele etmek için Azerbaycan'a doğru harekete geçti. Ancak o Zencan'da hastalandı ve bu durumda Pehlivan ile barışmayı tercih ederek devlet idaresini ona bıraktı.

b) Şumla ile Mücadele :

Huzistan ve Ahvaz bölgelerinin hâkimi Afşar boyundan Şumla, Atabeg İldeniz zamanında ülkesine yakın olduğunu söyleyerek Nihavend'in kendisine verilmesini istiyordu. Fakat İldeniz bu isteği reddetmişti. Atabeg İldeniz öldüğü zaman Muhammed Cihan Pehlivan, Azerbaycan'daki işleri yoluna koymak için Nahcivan'a gitti. Bunu fırsat bilen Şumla, yeğeni idaresindeki bir kuvveti Nihavend'e gönderdi. Şumla'nın askerleri bir hile ile Nihavend'e girip şehri yağmaladılar. Bu olay-

dan sonra Şumla bazı Türkmenler'e karşı harekete geçti. Türkmenler bu durumu haber aldıkları zaman Atabeg Cihan Pehlivan'dan yardım istediler. Cihan Pehlivan da Şumla'ya karşı bir ordu gönderdi. İki taraf arasında çıkan savaşta Şumla'ya bir ok isabet etti. Yaralanan Şumla, oğlu ve yeğeni ile birlikte esir alındı. Şumla iki gün sonra öldü, yerine oğlu Şerefeddin Emirân geçti.

c) Ahmedliler ile Münasebetler :

Ahmedliler'den Arslanaba b. Aksungur 570 (1174-1175) yılında öldü. O ölmeden önce yerine oğlu Felekeddin'in geçmesini vasiyet etmişti. Atabeg Pehlivan muhtemelen bu değişiklik sırasında Ahmedili şehirlerini almak için harekete geçti. Önce Rûyindiz kalesi önünde kargah kurarak orayı kuşattı. Ancak müstahkem olan bu kale önünde başarılı olamayarak kuşatmayı kaldırdı ve Meraga'ya gitti. Atabeg Pehlivan, bu defa Meraga'yı kuşattı ve aynı zamanda kardeşi Kızıl Arslan'ı da bir orduyla Tebriz'e göndererek Tebriz'i kuşattı.

Atabeg Pehlivan, Meraga halkıyla savaşırken askerlerinden bir grup şehir halkı tarafından esir edildi. Ancak Meraga kadısı Sadreddin, akıllı bir şahıstı; Pehlivan'ın askerlerine hıl'at giydirek serbest bıraktı. Onun bu davranışı, Atabeg Pehlivan'ın hoşuna gitti. Kadı ayrıca Tebriz'i Pehlivan'a teslim etmek şartıyla barış teklifinde bulundu. Bu teklif, Pehlivan tarafından da kabul edildi. Böylece iki taraf arasında bir antlaşma imzalandı. Atabeg Cihan Pehlivan, Tebriz'i kardeşi Kızıl Arslan'ın idaresine bırakarak Meraga'dan ayrıldı.

d) Salgurlular ile Münasebetler :

Sultan Arslanşah 571 (1175-1176) yılında Hemedan'da öldü. Atabeg Cihan Pehlivan onun yerine oğlu III. Tuğrul'u Irak Selçukluları tahtına geçirdi. Huzistan'da bulunan Arslanşah'ın kardeşi Muhammed, onun ölüm haberini aldığı zaman yeniden tahta sahip olmak isteğine kapılarak Huzistan hâkimi Şerefeddin b. Şumla'yı da kendisi ile beraber olmaya ve Irak üzerine yürümeye teşvik etti. Emir Şerefeddin, ona İsfahan'a gitmesi tavsiyesinde bulundu. Melik Muhammed İsfahan'a geldi. Orada bulunan bazı emirler ve Hemedan'dan gelen Kafşud b. Kaymaz da ona katıldılar. Onların toplandığını öğrenen Atabeg Cihan Pehlivan askerleri ile süratle İsfahan'a doğru yürüdü. Melik Muhammed, Cihan Pehlivan karşısında tutunamayarak hezimele uğradı ve Huzistan'a kaçtı.

Emir Şerefeddin, Atabeg Cihan Pehlivan'ın korkusundan onu ülkesine sokmayınca Melik Muhammed, Salgurlu atabegi Zengi'nin himâyesine sığındı. Ancak bunun hemen peşinden de Atabeg Zengi'ye

Cihan Pehlivan'ın tehdidi geldi. Atabeg Cihan Pehlivan, Melik Muhammed'i göndermediği takdirde onu ve ülkesini yok edeceğini bildir-mekteydi. Nitekim bu tehdidi yerine getirdi; askerlerine Fars'ı ve ci-varını müthiş bir şekilde yağmalattı. Bu yağmadan kütüphaneler ve medreseler dahi kurtulamadı. Atabeg Zengî, çaresiz kalarak Atabeg Cihan Pehlivan'ın isteğine boyun eğdi. Zira ona karşı koyacak kadar kuvvetli değildi. Melik Muhammed'i yakaladı ve Atabeg Cihan Pehlivan'a gönderdi. Melik Muhammed tutuklu bulunduğu Sercihan kale-sinde öldü.

Atabeg Cihan Pehlivan komşu küçük devletlere mektuplar yazarak Sultan III. Tuğrul adına hutbe okutmalarını istedi. Atabeg Zengî de bu isteği kabul etti ve hutbeyi Sultan Tuğrul adına okutarak ona tâbi oldu.

İldenizliler, Salgurlu atabegleri ile daimi bir çekişme halindeydi-ler. Azerbaycan atabegleri, belki de Salgurlular'ın Irak Selçuklu Devle-ti'ne bağlılıklarının tam olmadığı düşüncesiyle onları ezmek için fırsat aramaktaydılar. İldeniz'in intikam hürsünü oğlu Cihan Pehlivan da sürdürmekteydi. Bu bakımdan Salgurlu atabegi Tekle'nin hâkimi-yetinin ilk yıllarında onun Şiraz'da bulunmamasından yararlanan Ata-beg Cihan Pehlivan, Fars'a bir akın yaparak Şiraz'ı yağmaladı ve halk-tan birçok kişiyi öldürdü (578/1179-1180). Onun bu akınları daha son-ra da devam etmişti.

Bu sralarda Atabeg Tekle'ye karşı amcasının oğlu Tuğrul da taht mücadelesine girişti. Tuğrul önce başarısız kaldıysa da daha sonra Irak'a giderek Atabeg Cihan Pehlivan'dan sağladığı orduyla Fars üze-rine yürüdü. Tuğrul bu hareketi iki-üç kere tekrarladı ise de her sefe-rinde mağlup olmaktan kurtulamadı. Bu savaşlar sebebiyle Fars böl-gesi tahrip oldu ve halk büyük zararlara uğradı.

e) Halife en-Nâsır Lîdinillah'a Biat Etmesi :

Abbasi halifesi el-Müstezi Biernrillah, 1180 yılında öldükten son-ra yerine oğlu en-Nâsır Lîdinillah geçti. Daha sonra yeni halifeye biat almak için her tarafa elçiler gönderildi. Şeyhu's-Suyûh Sadreddin de Atabeg Pehlivan'a elçi olarak yollandı. Atabeg önce yeni halifeye biat etmedi. Sadreddin bunun üzerine kaba sözler söyledi, hatta askerleri-ne onun huzurunda: «O, Emiru'l-Mü'minin'e biat etmedikçe, siz de ona itaat etmek mecburiyetinde değilsiniz, hatta onu emirlikten azletme-niz ve onunla savaşmanız gerekir» dedi. Bunun üzerine Pehlivan, biat etmeye ve Halife en-Nâsır Lîdinillah adına hutbe okutmaya mecbur kaldı.

f) Selahaddin Eyyubi ile Münasebetler :

Atabeg Cihan Pehlivan ve Sultan III. Tuğrul'un saltanatının ilk yıllarında Irak Selçuklu Devleti ile Eyyubiler el-Cezire ve Doğu Anadolu'da nüfuz mücadelesine girdiler. Selahaddin Eyyubi bu sırada ülkesini genişletmeye başlamıştı ve Musul'u itaat altına almak istiyordu. Bundan endişeye düşen Musul hâkimi Zengiler'den İzzeddin Mesud Selahaddin'e bir elçi heyetli göndererek anlaşma yolları aradı. Ancak elçisi Muhyiddin b. eş-Şehrazuri'nin katı tutumu sebebiyle iki taraf arasında anlaşma yapılamadı. İzzeddin Mesud bu olaydan sonra Atabeg Pehlivan ile sıkı münasebetler kurdu. Selahaddin Eyyubi de Musul'u yeniden kuşattı (Muharrem 581/Nisan 1185).

Öte taraftan Ermenşahlar beyi II. Sökmen'in ölümü (9 Rebiülâhır 581/10 Temmuz 1185) üzerine Selahaddin Eyyubi kuşatmayı kaldırarak Ahlat'a hareket etti. Ancak bu sırada Ermenşahlar Beyliği'nin en kuvvetli emiri Seyfeddin Begtimur Ahlat'ta duruma hâkim oldu. Aynı zamanda bu devletin topraklarını ele geçirmek isteyen Atabeg Cihan Pehlivan da Ahlat civarında ordugâh kurdu. Neticede Selahaddin ile Pehlivan bir anlaşma yaparak Begtimur'un Ahlat üzerindeki hâkimiyetini kabul ettiler.

Selahaddin Eyyubi Pehlivan ile anlaştıktan sonra tekrar Musul'a yürüdü. İzzeddin Mesud, Bağdat'a ve Atabeg Pehlivan'a heyetler göndererek yardım istediye de bunlar eli boş döndüler. İzzeddin Mesud, bu durumda Selahaddin ile anlaşma yapmak istedi. Neticede uzun görüşmelerden sonra iki taraf arasında bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmayla Musullular, Selçuklular adına hutbe okutmaktan ve para bastırmaktan vazgeçerek Selahaddin Eyyubi adına hutbe okutup para bastıracaklardı. Bu durum karşısında Pehlivan, hiçbir şey yapamadı.

g) Atabeg Cihan Pehlivan'ın Ölümü :

Selahaddin Eyyubi Kazvin ve Bistam bölgelerindeki Batıniler'i ortadan kaldırmak için Atabeg Cihan Pehlivan'dan ülkesinden geçiş müsaadesi istedi. O Selahaddin Eyyubi'nin asıl maksadının ülkesini almak olduğunu sanarak savunma hazırlıklarına girdi. Atabeg Cihan Pehlivan bu olaydan büyük üzüntü duyarak hastalanmış ve ölmüştür (581 Zilhicce/Subat - Mart 1186). Atabeg Cihan Pehlivan adaletli, güzel ahlaklı, akıllı, yumuşak huylu ve iyi idare kabiliyetine sahip bir insandı. Onun zamanında idaresi altındaki şehirler emniyet, halkı da huzur ve güven içinde yaşıyordu.

Atabeg, sağlığında Harezmşahlar hükümdarı Tekiş ile dostluk münasebetleri içinde olmuş, iki taraf arasında dostluk ve samimiyet havasının hâkim bulunduğu mektuplar yazılmıştı. Atabeg Cihan Pehlivan

van'ın halifelik hakkındaki düşünceleri, Ravendi(1)'nin nakline göre şöyle idi: «*Halifelerin dünya sultanlarını himayelerinde bulunduran ve işlerin en güzeli, hareketlerin en büyüğü olan hutbe ve imamlık ile meşgul olmaları; hükümdarlığı ve cihan hâkimiyetini sultanlara bırakmaları lâzımdır*». Atabeg işleri düşünerek ve itina ile yapardı.

(1) Ravendi. *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr* (çvr. Ahmed Aleq). II. cilt. Ankara 1960, 309

3 ATABEG MUZAFFEREDDİN KIZIL ARSLAN OSMAN

Atabeg Cihan Pehlivan'ın dört oğlu vardı. Bunlardan iki oğlu Kutlug İnanç ve Ömer'in anneleri İnanç Hâtun idi. Öteki iki oğlundan Ebû Bekr başka bir Türk kadından, Özbek ise bir cariyeden doğmuştu. Atabeg Cihan Pehlivan ölümünden önce çocuklarına; «amcaları Kızıl Arslan'a itaat etmelerini» vasiyet etmişti. Böylece İldenizliler'in başına Kızıl Arslan geçti.

Öte yandan Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul atabeglerin baskısından bıkmış ve Kızıl Arslan'ın atabeg olmasını istememişti. Ancak çevresindeki emirlerin çoğunluğunun istekleri sonucu Kızıl Arslan'ı Hemedan'a çağırarak zorunda kaldı. Kızıl Arslan Azerbaycan'dan hareketle Hemedan'a geldi. Sultan Tuğrul, emir ve askerlerine onun bir günlük yoldan karşılanmasını emretti. Karşılama merasiminden sonraki bir olay bu ortamın değişmesine sebep oldu. Kızıl Arslan, sultanın elini öptüğü sırada sultanın hâcibi Karagöz, atabegi öldürmek istedi. Sultan Tuğrul bir göz işaretiyle bu suikastı önledi. Atabeg Kızıl Arslan bu olayı öğrendiği zaman Sultan Tuğrul'un kendisi hakkında iyi niyet beslemediğini anladı. O görünüşte Tuğrul'a hürmette kusur etmiyor, fakat sultanın hareketlerini de dikkatle takip ediyordu. Nitekim ertesi gün Atabeg Kızıl Arslan, o vakte kadar kimsenin sultana takdim etmediği türlü türlü hediyeler verdi. Atabeg sultana her gün bir gün önce takdim ettiği hediyelerden daha iyisini sunuyordu. Bir ay boyunca bu şekilde hediyeler takdim etti. Bu hediyelerin kıymeti yüzelli bin dinar idi. Atabeg bundan başka yüz bin dinar daha verdiği gibi, bütün emirlere de hil'atler ve silahlar hediye etti. Atabeg Kızıl Arslan, bu suretle bütün emirleri kendi tarafına çekmeyi başardı.

İnanç Hâtun ise kendi oğullarının gözardı edilmesini ve Kızıl Arslan'ın Ebû Bekr'e değer vermesini çekemeyerek atabeg'e düşman olmuştu. İnanç Hâtun, derhal harekete geçerek Pehlivan'ın Hemedan'da bulunan eski memlûklerinden Ayaba ve Rus'u yanına çağırdı. Onlara: «Ben sizi yıllarca besleyecek kadar dinara, hazinelere, mala sahip olduğum halde cariyeden dünyaya gelmiş bir adamın bu derecede yükselmesine sizin vicdanınız nasıl razı oluyor? Siz benim iki çocu-

ğumu ata bindirerek bana getiriniz. Ben, onları ve sizinle gelecek adamların hepsini besleyebilirim. O kadar para sarfedebilirim ki; sizin mevâdınız Atabeg Pehlivan'ın askerleri de size iltihak eder.» dedi.

İnanç Hâtun, Ayaba ve Rus beraberindeki askerler ile Rey'de toplandılar. Atabeg Kızıl Arslan bu durumu öğrendiği zaman Rey üzerine yürüdü. Ancak ona muhalefet eden emirler kaçarak Damgan'a geldiler. İnanç Hâtun ve oğulları Rey'de kaldılar. Rey'e gelen atabeg onlara iyi davrandı. Ancak Kızıl Arslan'ın yanında bulunan Sultan III. Tuğrul bu kargaşadan yararlanarak kaçmış ve Damgan'da Ayaba ile Rus'a sığınmıştı. Bu olaydan sonra Sultan Tuğrul ile Atabeg Kızıl Arslan arasında bir üstünlük mücadelesi başladı. Atabeg Kızıl Arslan Azerbaycan'a çekilirken, gittikçe kuvvetlenen Sultan Tuğrul Hemedan'a girerek halk tarafından sevinçle karşılandı.

Bunun üzerine Atabeg Kızıl Arslan, Abbasi halifesi en-Nâsır Lîdînlîh'a başvurarak ondan yardım istedi. Bu sıralarda Abbasiler, Selçuklular'ın güçsüz durumundan yararlanarak bu Türk devletinin ortadan kaldırılması için gayret sarfediyorlardı. Kızıl Arslan'ın bu teklifini memnuniyetle karşılayan halife ona hil'at yolladığı gibi, bir ordu hazırlayarak Bağdat'tan yola çıkardı. Ancak olaylar onların düşündükleri gibi gelişmedi. İki taraf arasındaki mücadeleye Kızıl Arslan vaktinde gelememiş, Hemedan yakınındaki Dâ-y-Merg'de yapılan savaşta Selçuklu kuvvetleri Vezir Celaeddin b. Yunus komutasındaki hilâfet ordusunu mağlup etmişti (6 Mayıs 1188). Bu olaydan sonra Atabeg Kızıl Arslan Hemedan üzerine yürüdüyse de sultanın ordusu karşısında kesin sonuç alamayacağını anlayarak Kırmanşah tarafına çekildi.

Abbasi halifesi ise Kızıl Arslan'ı Sultan Tuğrul ile savaşması için teşvik ediyordu. Kızıl Arslan bu teşvik sonucu Tuğrul ile savaşmak için ikinci defa Hemedan'a doğru ilerledi. Halife de Bağdat'ta yeni bir ordu hazırlayarak gönderdi. Bağdat askeri ise Hemedan'a giderek bir süre orada kaldı. Atabeg Kızıl Arslan da oraya geldi. Burada Kızıl Arslan'a Halife en-Nâsır Lîdînlîh'ın kendisine olan teveccüh ve iltifatı iletildikten sonra kendisine *Melik Nâsir-ü Emlru'l-Mü'minin* ünvanı verildi. Halifenin buna karşılık ondan isteği Sultan Tuğrul'un peşinin bırakılmamasıydı.

Sultan Tuğrul ise yanındaki emirlere güvenememiş ve Atabeg Kızıl Arslan'a karşı koyamayacağını anlayarak Azerbaycan'a gitmişti. Çünkü Sultan Tuğrul, 585 (1189) yılında Emir Hasan b. Kıpçak ile dostluk kurarak onun kızkardeşi ile evlenmişti. Hasan, Tuğrul'a yardım etmek ve onu desteklemek istiyordu. Tuğrul da Azerbaycan'da Kıpçaklar'dan bir ordu meydana getirerek Kızıl Arslan ile mücadele et-

meyl düşünüyordu. Atabeg Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul'un boşalttığı Hemedan'a hâkim oldu ve daha sonra süratle Azerbaycan'a giderek orada Sultan Tuğrul'a bağlı Kıpçaklar'ı mağlup etti. Sultan Tuğrul ise bu defa da Kızıl Arslan'ın elinden kurtularak Hemedan'a gelebilmişti.

Öte yandan Selahaddin Eyyubî, İslâm birliğini sağlamak açısından bu tür anlaşmazlıkları hoş karşılamıyordu. Nitekim o Sultan Tuğrul ve Atabeg Kızıl Arslan'ın arasını bulmak için Şam'dan elçiler gönderdi. Sultan Tuğrul, Selahaddin'in bu teklifine itaat etti. İki taraf arasında barış yapılacağı sırada kötü niyetli kişiler bunu engellediler. Nihayet Tuğrul, Hemedan'da kendi devletinden ümit keserek bu şehirde bulunan atalarının türbesine sığındı. Kızıl Arslan, elde ettiği bazı emirler vasıtasıyla onu dışarı çıkartmaya ve yakalamaya muvaffak oldu. Bundan sonra Tuğrul, Dizmar kalesine hapsedildi. Kızıl Arslan ise Sencer b. Süleyman'ı Irak Selçukluları tahtına getirdi.

Bu olaylardan sonra Atabeg Kızıl Arslan, ortalığı yatıştırabilmek ve düşmanlığı ortadan kaldırabilmek için ağabeyinin dul eşi İnanc Hâtun ile evlendi. O bu evlilik ile Irak emirlerini kendi tarafına çekeceğini ümit ediyordu. Kızıl Arslan bundan sonra sultan olma yolunda bir adım daha attı. O Bağdat'tan aldığı «*Tahta oturman lâzım*» şeklindeki tavsiye ve destek ile Sencer b. Süleyman'ı da hapsedti. Böylece Kızıl Arslan Hemedan'da Selçuklu tahtına oturdu ve günde beş nevbet çaldırdı. Fakat onun bu hükümdarlığı uzun sürmedi. Çünkü Atabeg Kızıl Arslan, İnanc Hâtun'a iltifat ve sevgi göstermiyordu. İnanc Hâtun, bu sebeple ondan nefret ediyordu. Ayrıca Irak emirleri de ıktalarını kaybetmek korkusu içindeydiler. Neticede muhalifler birleştiler ve Hemedan'da bir gece sarhoş durumda çadırında uyuyan Kızıl Arslan'ı hançerleyerek öldürdüler (Şaban 587 / Ağustos-Eylül 1191) (1). Onu kimin öldürdüğü belli olmadı. Atabeg Kızıl Arslan cömert ve güzel ahlaklı idi. Adaletli sever ve üstün tutardı, suçlulara karşı yumuşak davranırdı.

(1) Bir başka rivayete göre ise Şevvâl ayında (Ekim-Kasım) öldürülmüştür.

4 — ATABEG KUTLUG İNANÇ MAHMUD B. PEHLİVAN

a) Atabeg Olması ve Sultan Tuğrul ile Mücadelesi.

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra oğlu olmadığı için Azerbaycan Atabegliği'nin başına Kutlug İnanç b. Pehlivan geçti. Kutlug İnanç devraldığı mirası ayrı anneden olan Ebû Bekr'e karşı savunmak zorunda kaldı. Kızıl Arslan öldürüldüğü zaman Kutlug İnanç, kardeşi Emirân Ömer ve anneleri, Rey şehrine yerleşip buraya hâkim olurken üvey kardeşi Ebû Bekr ise Azerbaycan'ı elde etmişti.

Öte yandan Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra Sultan III. Tuğrul bazı emirlerin yardımıyla hapisten kurtuldu ve yeniden Irak Selçukluları tahtına oturabilmek için mücadeleye girişti. Nitekim Sultan Tuğrul Kazvin civarındaki savaşta Atabeg İnanç ve beraberindeki onbeşbin kişilik Irak ordusunu mağlup etti (15 Cemaziyelâhir 588/ 28 Haziran 1192). Sultan Tuğrul buradan Hemedan'a giderek Irak Selçukluları tahtına oturdu. Fakat bu sırada İldenizliler'den daha büyük bir tehlike olarak Harezmşahlar ortaya çıktı. Kutlug İnanç ise bu yenilgiden sonra annesiyle birlikte Rey şehrine çekildi ve Harezmşah Tekiş'e haber göndererek yardım istedi. Sultan Alâeddin Tekiş bu fırsatı değerlendirerek Irak'ı ele geçirmek için Harezm'den yola çıktı. Kutlug İnanç ile annesi, çok kuvvetli bir hükümdardan yardım istemekten ve onun kendilerine zarar vermesinden korkarak pişman olmuşlardı. Nitekim Harezmşah kuvvetlerinden çekinerek Serclhan kalesine çekildiler. Bu sırada Sultan Alâeddin Tekiş, Rey şehrini ve civarındaki müstahkem Taberek kalesini ele geçirdi. Sultan Tuğrul, Alâeddin Tekiş ile bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Sultan Tekiş'in kardeşi Sultanşah'ın Gürgenç'i muhasara ettiği haberi de bu barışın yapılmasında önemli rol oynamıştı. Bu barışa göre, Rey, Tekiş'in idaresinde kalıyordu. Harezmşah, Rey'e bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra ülkesine döndü.

Atabeg Pehlivan'ın hazinelerinin büyük bir kısmı Serclhan kalesindeydi. Sultan Tuğrul, Kutlug İnanç'ın annesi İnanç Hatun'a bir mektup yazdı. İnanç Hâtun cevabında: *"Ben öteden beri sana mailim, uzaktan ve yakından sana düşmanlık edenlere ben de düşmanım. Şimdi Allah sana babanın ve ecdadının mülk ve saltanatını ihsan etti; ben*

de senin cariyelerindenim. Ben birçok hazine ve mala sahibim; sen beni eş olarak kabul edersen; ben de Hemedan'a gider, elimde bulunan hazine ve malları birer birer sana teslim ederim.» dedi. Bunun üzerine Sultan Tuğrul ile İnanç Hatun evlendiler. İnanç Hatun, Ramazan 588 (Eylül-Ekim 1192) tarihinde Sercihan'dan Hemedan'a geçtiği sırada öldü. Kutlug İnanç ise Sultan Tuğrul'a tâbi olmak için onun yanına gitmeyi düşünüyordu. O annesinin ölüm haberini duyduğu zaman İnanç Hatun'u Sultan Tuğrul'un öldürdüğü hissine kapıldı ve sultanın yanına gitmekten vazgeçerek Azerbaycan'a gitti. Tebriz'e yakın bir yerde konakladı. Bu sırada babasının kölelerinden bir gurup kardeş Emir Emirân Ömer'in yanındaydılar. Bunlar da Atabeg Kutlug İnanç ile birleştiler ve hiçbir engelle karşılaşmadan Tebriz'e girdiler. Burada daha da kuvvetlenerek Nahcivan'da bulunan Ebû Bekr üzerine yürüdüler. İki kardeş arasında şiddetli bir savaş oldu. Ebû Bekr, ani bir hücumla Kutlug İnanç ve beraberindekileri mağlup etti(1). Kutlug İnanç bu yenilgiden sonra Kazvin'e çekildi.

Sultan Tuğrul ise Aralık 1193 tarihinde harekete geçerek Rey şehrine geldi. Bu sırada Rey, Harezmli askerlerin elinde bulunuyordu. Sultan Tuğrul, önce şehri aldı ve kalesini de kuşatarak buradaki Harezmli'ler'e emân verdi. Harezmli'ler bu eman ile şehirden çıktılar. Fakat Sultan Tuğrul sözünde durmayıp onları esir etti. Bu olaydan sonra Kutlug İnanç Harezmşah'a haber göndererek yardım istedi. Kutlug İnanç Harezmşah Tekiş'ten aldığı yedibin kişilik yardımcı kuvvetle Sultan Tuğrul'a karşı harekete geçti. Sultan Tuğrul, bu yardımcı kuvvete rağmen Rey önünde yapılan savaşta Kutlug İnanç'ı mağlup etti (4 Muharrem 590 / 30 Aralık 1193). Kutlug İnanç bu yenilgi üzerine Gürgen'a gitti.

Bu olay Sultan Tekiş'in harekete geçmesine sebep oldu. Ayrıca başta Kutlug İnanç olmak üzere Irak emirlerinin davet mektupları da bu harekette rol oynadı. Abbasi halifesi de Sultan Tekiş'i savaşa teşvik ediyordu. Sultan Tekiş, 1194 baharında Sımnan'a yaklaştığı zaman Kutlug İnanç ve öteki emirler tarafından karşılandı. Tekiş, Kutlug İnanç'ı kuvvetli bir öncü birliğiyle Rey'e gönderdi. Sultan Tuğrul komutanlarının ısrarlarına rağmen çekilmeyi reddetti. İki taraf arasındaki barış görüşmeleri sonuçsuz kaldı. Sultan Tuğrul Rey şehri dışında beraberinde az bir kuvvet bulunduğu halde Harezmşah kuvvetlerine karşı savaştı. Bu savaş sırasında Sultan Tuğrul bir ara yere düştü Kutlug İnanç derhal onun yanına geldi. Sultan Tuğrul onu görünce: «Mah-

(1) Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim (Zeyl-i Selçuknâme ngr. Muhammed Ramazani, Tahran hs. 1332, 80)'ın rivayetine göre, iki kardeş üç-dört defa savaştılar.

mud beni kaldır, götür. Bu ikimiz için daha iyi olur.» dedi. Kutlug İnanç Mahmud, onun bu ricasını kabul etmediği gibi atından inerek sultanın başını kesti ve Harezmsah Tekiş'e götürdü (24 Rebiülevvel 590 / Mart 1194). Harezmsah bunu hoş karşılamadı ve Kutlug İnanç'a: *«Eğer canlı olarak getirseydiniz benim daha çok hoşuma giderdi, fakat ecel böyleymiş.»* dedi. Sultan III. Tuğrul'un kesik başı, Bağdat'a gönderildi(1).

Sultan Alâeddin Tekiş, bundan sonra Irak'da hâkim olduğu yerleri adamları arasında dağıttı, İsfahan'ın yönetimini de Kutlug İnanç'a bıraktı.

b) Atabeg Kutlug İnanç ve Irak Olayları :

Sultan Tekiş, Harezme döndükten sonra Irak'da yeniden karışıklıklar baş gösterdi. Bu kargaşa ortamı içinde yer alanlardan biri de Kutlug İnanç idi. O beraberindeki Irak ordusuyla yola çıkarak idare merkezli Hemedan'a geldiler ve «tiynetlerinde mevcut olan isyanı meydana vurdular». Bu sırada Harezmsah'ın oğlu Yunus Han ve Harezmîler'in Irak komutanı Mayacık, Rey şehrinden muntazam bir orduyla Kutlug İnanç ve adamlarının üzerlerine yürüdüler. İki taraf Bağdat civarındaki Muhammedi köyü ile Sâmın arasında karşılaştılar (591/1195). Savaşı kaybeden Kutlug İnanç, Bağdat'a gitti ve burada Abbasi veziri İbnü'l-Kassab tarafından karşılandı. Daha sonra Bağdat'ta beşbin kişilik bir ordu hazırlandı ve Kutlug İnanç'ın kuvvetleriyle birleşti. Bundan sonra Kutlug İnanç ve İbnü'l-Kassab önce Hemedan'ı, sonra da Rey şehrini işgal ettiler (1195). Fakat iki taraf arasındaki bu dostluk çok uzun sürmedi. Abbasi vezirinin Rey'e, Kutlug İnanç ve Irak emirlerinin de Harezmîler'den boşalan bölgeye sahip olmak istemeleri iki taraf arasında anlaşmazlığa sebep oldu. Kutlug İnanç ve Iraklılar Rey şehrine girdiler.

İbnü'l-Kassab onları Rey şehrinde kuşattı, neticede halifelik ordu su şehre girmeye muvaffak oldu. Kutlug İnanç ile Irak emirlerinin ilerli gelenleri yalnız başlarına kaçtılar ve Ave'ye gittiler. Vezirin şahnesi şehre girmesine izin vermeyince Kutlug İnanç Hemedan'a doğru gitti. Ancak İbnü'l-Kassab onun peşini bırakmıyordu. İki taraf Kerec Derbendi'nde tekrar karşılaştılar. Kutlug İnanç bu savaşta da mağlup oldu ve canını zor kurtararak tekrar Rey şehrine gitti. O burada Emir Siraceddin Kaymaz'dan miras kalan yüzaltmışbin dinar ile yeniden kuvvet oluşturdu. Öte taraftan Kutlug İnanç'ın idaresindeki İsfahan ve çevresi Abbasi halifesinin komutanlarından Seyfeddin Tuğrul tara-

(1) Geniş bilgi için bkz. «Irak Selçukluları» bölümü.

ından ele geçirildi. Ayrıca İbnü'l-Kassab'ın Irak-ı Acem'i İstilası, Kutlug İnanç'ı zor duruma düşürmüştü.

c) Atabeg Kutlug İnanç'ın Ölümü :

Atabeg Kutlug İnanç'ın zor duruma düşmesiyle, Harezmîler onu ortadan kaldırmak için bir fırsat bulmuş oldular. Mayacık, Muhammed Han ve Harezmîler'den birkaç kişi, yanına gelmek için Kutlug İnanç'tan izin istediler. Neticede iki taraf anlaştilar. Harezmîler onunla aynı fikirde imiş gibi hareket ediyorlar; Kutlug İnanç'a sahte bir dostluk ve sevgi gösteriyorlardı. Yunus Han'ın eşi olan Sultan III. Tuğrul'un kın, babasının intikamını almak için bu planı yapmıştı. Nihayet Harezmîler onu bir süvari birliği başında Sâve'ye gönderdiler. Yolda giderken Kutlug İnanç'ı ansızın yakalayarak başını kestiler. (Cemaziyel-âhır 592 / Mayıs 1196). Hemedan reisi Alâüddevle'nin oğlu Fahreddin Husrevşah onun başı ile vücudunu satın alarak Hemedan'a, babasının türbesine gönderdi.

5 — ATABEG NUSRETÜDDİN EBÜ BEKR B. PEHLİVAN

a) Devrindeki Olaylar:

Ebû Bekr, Kızıl Arslan öldürüldükten sonra, hemen o gece amcasının yüzük ve işaretlerini alarak Azerbaycan'a gitti. Bölgenin kale, şehir ve hazinelerini zaptederek Azerbaycan'a hâkim oldu. Ebû Bekr daha sonra öteki kardeşi Kutlug İnanç ve Emir Emirân Ömer ile mücadele ederek onları mağlup etti. Bu olaylar sırasında Kutlug İnanç Irak'a dönerken Emir Emirân Ömer mücadeleye devam etmişti. Emir Emirân Ömer; Şirvanşahlar, Gürcüler, Arran askerleri ve Türkmenler'den oluşan kalabalık bir ordu topladı. O Beylekan'a yaklaştığı zaman Emir Ebû Bekr askerlerini toplayıp karşı çıktı. Ebû Bekr'in kaybettiği bu savaşta çok kişi öldü. Ebû Bekr'in yere düştüğü bir sırada Ömer'in kölelerinden biri onu öldürmek istedi. Fakat Ebû Bekr, kendisini tanıınca, köle atından inerek onu bindirdi, kendisi de yanında bulunan diğer bir ata binerek beraberinde götürdü. Bunu görenler Ebû Bekr'i esir olarak götürüyor sandılar. Köle savaş meydanından çıktıktan sonra onu Beylekan'a götürdü. Böylece Ebû Bekr esir düşmekten kurtuldu. Sonra onun ordusundan kaçanlar da gelip Beylekan'da toplandılar. Ebû Bekr hezimete uğramış olarak Nahcivan'a gitti.

Emir Emirân Ömer, yanındaki Gürcü ve müsüman askerleriyle Gence'ye geldi ve şehrin teslimini istedi. Halk da: *«Eğer sen yalnız gelseydin sana şehri teslim ederdik. Fakat sen bu kâfir askerleriyle beraber geldin; bunun için biz sana şehri teslim etmeyiz; eğer teslim edersek bu kâfirlerin sana hıyanet ve memleketimizi istilâ etmelerinden korkarız, o zaman bizim kadın ve kızlarımızı esir ederler, erkeklerimizi de öldürürler...»* dediler ve şehri teslim etmediler. Emir Emirân ve beraberindekiler, şehri zorla alamayacaklarını anladılar. Nihayet iki taraf arasında yapılan antlaşmayla Gence, Ömer'e teslim edildi. Ancak Gürcü askerleri şehre girememiş ve çekilip gitmişlerdi. Emir Emirân Ömer de Gence'de ancak yirmilik gün hüküm sürebildi ve kısa süre içinde öldü. Gence halkı, tekrar şehre sahip oldular ve Ebû Bekr'e bir elçi göndererek Gence'yi ona teslim ettiler.

Gürcüler bu durumu öğrendikleri zaman tekrar Gence'ye saldırdırlarsa da yine başarılı olamadılar ve bu defa Nahcivan üzerine yü-

rûdüler. Ebû Bekr kaçarak Tebriz'e gitti. Gürcüler birçok şehir ve kasabayı zapt ve yağma ettiler. Nahçıvan ve Beylekan'ı haraca bağladılar. Onlar bu şekilde ülkeyi istilâ ve yağma ederken Ebû Bekr eğlenceye dalmıştı. Hattâ o emirlerine Gürcüler hakkında kendisine birşey söylememelerini emretmişti.

b) Atabeg Olması ve Irak Olayları :

Kutlug İnanç'ın öldürülmesiyle Ebû Bekr atabeg oldu. Öte taraftan Sultan Tekiş, oğlu Yunus Han'ı Hemedan'ı idare etmekle görevlendirdi. Bir süre sonra Yunus Han işleri yürütemeyecek kadar hastalandı. Zencan civarına gelip Atabeg Ebû Bekr'e elçi yolladı ve: *«Oğlumuz Ebû Bekr'e selâm edip, hal ve hatırını sorarız. Bilmelidir ki, bizim Harezm'de mühim işlerimiz var. Hemedan'a oğlumuzun bakması, orayı idare etmesi lâzım geliyor»* diye mektup yazdı. Atabeg Ebû Bekr ise Abhazlar ile mücadele ettiğini bildirerek yardım için kardeşi Özbek'i gönderdi (1). Harezmşah Rey şehrine ulaşınca Özbek de Hemedan'a geldi. Ancak daha sonra Hemedan şehri; hilâfet ordusuyla Özbek ve İdeniz'in gulamlarından Gökçe arasında bir dizi olaya sahne oldu. Neticede Özbek, Atabeg Ebû Bekr'den aldığı kuvvetlerle tekrar Hemedan'a girdi (593 Receb / Mayıs-Haziran 1197). Bu sırada eyâletin idaresi Gökçe'ye verildi. O halka akla hayale gelmeyecek zulümler yaptı. Onu azletmek istedilerse de, *«Ben kılıcım ile tutunuyorum, elimden bırakmam»* diyordu.

Atabeg Ebû Bekr bu olayları duyduğu zaman çok kızdı ve kendisine vekillik, Özbek'e de vezirlik etsin diye Kadı Zeyneloğlu'nu gönderdi. Fakat bu vezir de Hemedan'daki durumu düzeltmede yararlı olamadı. Çok geçmeden Mayacık, Özbek'i mağlup ederek Hemedan'ı işgal etti (1198). Bu durumda Cemaleddin Ayaba ve diğer Irak emirleri dörtbin süvari topladılar. Atabeg Ebû Bekr de onlara katıldı. Bu müttefik kuvvetler, Rey'in bir nahiyesi olan Kihâ'da Mayacık'ı mağlup ettiler. Böylece Irak'da asayiş sağlandı. Atabeg Ebû Bekr o kış Rey şehrinde bulunuyordu. Bu sırada bazıları «Harezmşah'ın gece baskını yaptığı» şayiasını çıkardılar. Bunun üzerine yanında az asker bulunan Atabeg Ebû Bekr Azerbaycan'a dönmeyi tercih etti.

Öte taraftan Tekiş'in ölümüyle (1200) Harezmşahlar Devleti'nde meydana gelen olaylar, Iraklıları bir ölçüde rahatlatı. Ayrıca Harezm

(1) Bir rivayete göre: Özbek Atabeg Ebû Bekr'in yanından kaçarak Tekiş'in yanına gitti ve Tekiş ona Hemedan'ı iktâ etti. Bkz. Cüveynî. Tarih-i Cihan-güşây (nşr. Mirza Muhammed Kazvinî), London 1912-1937, II, 38

kuvvetleri de Irak'dan çekilmişlerdi. Bu durumdan yararlanan Özbek ile Gökçe, Irak'da kalmış olan az sayıda Harezmî'yi de kovdular. Atabeg Ebû Bekr de bu fırsattan yararlandı, Azerbaycan'dan harekete geçerek İsfahan'ı işgal etti ve ülkeyi bölüştürdü. Buna göre; Hemedan, Özbek'e, Rey ve civarı ise Gökçe'ye verilecekti. Gerek Atabeg Ebû Bekr gerekse Özbek, Gökçe ile mücadele edemiyorlardı. O; *«Ben atabegî tanımıyorum»* diyor ve şu sözlerle İldenizliler'e meydan okuyordu: *«Hükümdarlık Selçukoğulları'nda, Tuğrul ile Sencer'de durmuş değildir ve onlarda kalmadı ve felek Harezmşah'ı yeryüzüne getirdi. Hükümdarlık İldenizliler'de de kalmazsa bunda şaşılacak bir şey yoktur...»*. Atabeg Ebû Bekr ise eskisi gibi, şarap içerek eğlence ile vakit geçiriyordu. Onun işlerini Melikü'l-Ümera Cemaleddin Ayaba idare ediyordu. Atabeg'in ülkesinin ve devletin herşeyinin hâkimi o idi. Nihayet Ebû Bekr, Gökçe ile mücadele edemeyerek İsfahan'dan ayrıldı ve Azerbaycan'a gitti. Ordusunun çoğu Gökçe ile birleşmişti. O devrin tarihçisi Ravendi (1) onun hakkında şöyle yazıyor: *«Bu hareket; akıl, idrak bilgi, bağlılık, ihsan, cihan hâkimiyeti ve gayret (hislerinden) ne kadar uzaktı desem; yine abartmamış olurum»*.

c) Gürcüler ile Münasebetler :

Bu dönemde İldenizliler, Krallıçe Thamara (1184-1212) idaresindeki Gürcüler önünde tutunamadılar. Gürcüler önce Azerbaycan'a bağlı Dövin'i istilâ ettiler; şehri yağmalayarak pek çok kişiyi öldürdüler. Atabeg Ebû Bekr ise her zamanki gibi gece gündüz içmekle meşguldü. Bölge halkı Ebû Bekr'den yardım istedilerse de o; hiçbir yardımda bulunmadı (599/1203). Gürcüler, Ebû Bekr'in ülke yönetimiyle ilgilenmediğini görünce onun topraklarına baskın düzenleyerek yağmalamaya devam ettiler. Atabeg Ebû Bekr'in kendisi de bunun farkındaydı. Nitekim ülkeyi kılıçla savunamayacağını anlayınca, Gürcü prenseslerden biriyle evlendi. Bu akrabalık sebebiyle Gürcüler yağma, baskın ve adam öldürmekten vazgeçtiler.

Öte yandan Gökçe; Rey, Hemedan ve Cıbâl bölgelerindeki şehirlere hâkim olmuştu. Atabeg Ebû Bekr, onun üzerine Aytogmuş'u gönderdi. Aytogmuş memlükleri toplayarak Gökçe'nin üzerine yürüdü. İki taraf arasındaki savaş sırasında Gökçe öldürüldü (600/1203-1204). Böylece Aytogmuş bütün ülkeye hâkim oldu ve buraları ismen melik olan Özbek adına idare etmeye başladı.

(1) Ravendi, Rûhâlu's-Sudûr, (trc. Ahmed Ateş), Ankara, 1960, 371

d) Ahmedîliler ile Münasebetler.

Meraga Ahmedîli sülâlesinden Alaeddin Körp-Arslan (veya Kara Sungur) ile Erbil hâkîmî Muzafferüddin Gökböri, Azerbaycan üzerine yürüyerek burayı Atabeg Ebû Bekr'den almayı kararlaştırdılar (602/1205-1206). Çünkü atabeg gece-gündüz içiyor ve ülkenin işleriyle ilgilenmiyordu. Bu sebeple Gökböri, Meraga'ya giderek Alaeddin ile buluştu ve birlikte Tebriz'e doğru ilerlediler. Atabeg Ebû Bekr, onlara karşı koyamayacağını anlayarak, babasının bir memlûkü ve el-Cibâl bölgesinin hâkîmî Aytogmuş'a haber gönderip yardım istedi. Aytogmuş önce onun sözlerine aldırış etmedi, ancak Ebû Bekr'in yardım istediğini tekrarlaması üzerine büyük bir orduyla Ebû Bekr'in yardımına geldi. Aytogmuş, Ebû Bekr'in yanına ulaştığı zaman Gökböri'ye bir haber göndererek: «...Senin dindar ve hayırsever bir insan olduğunu sanırdık. Halbuki şimdi bunun tam tersini görüyoruz. Sen halkı müslüman olan şehirlere saldırıyor ve müslümanlarla savaşıyorsun... Kendi bölgeye dönersen daha iyi edersin. Ben bunları senin hayatta kalman için söylüyorum» dedi. Atabeg Ebû Bekr ve Aytogmuş daha sonra harekete geçtiler.

Gökböri, bu haberi ve onların harekete geçtiğini öğrendiği zaman Alaeddin'in ısrarlarına rağmen Meraga'dan ayrılarak ülkesine döndü. Daha sonra atabeg ve Aytogmuş Meraga üzerine yürüyerek şehri kuşattılar. Bu durumda Alaeddin çaresiz kaldı ve arada anlaşmazlığa sebep olan bir kaleyi Atabeg Ebû Bekr'e teslim etti. Böylece iki taraf anlaşıldı. Atabeg Ebû Bekr, Uşnû (Üstüva) ve Urmiye şehirlerini ona iktâ ederek geri döndü.

Alaeddin Kara Sungur 604(1207-1208) yılında, yerine geçen küçük yaşta oğlu ise ertesi yıl öldü. Atabeg Ebû Bekr, Meraga'nın bu şekilde sâhipsiz kalması üzerine harekete geçerek bu şehri aldı. Böylece Atabeg Ebû Bekr bütün Ahmedîli topraklarını ele geçirerek bu sülâleye son verdi(1). Atabeg Ebû Bekr de bundan sonra çok yaşamadı ve 607(1210-1211) yılında öldü.

(1) Ahmed Kesrevî (Şehriyârân-ı Gümâm, Tahran 1535 dördüncü baskı, 246-248. 250). Ahmedîli hanedanının bu tarihte sona ermediğini Alaeddin'in torunlarından bir hatunun 618-624 (1221-1227) tarihleri arasında Rûyîndîz (Revânîz)'de hüküm sürdüğünü belirtiyor.

6 — ATABEG MUZAFFERÜDDİN ÖZBEK B. PEHLİVAN

a) Irak Olayları :

Ebû Bekr'in ölümünden sonra yerine kardeşi Özbek atabeg oldu. Irak-ı Acem hâkimi Aytogmuş, Atabeg Özbek ile iyi geçiniyordu. Fakat Pehlivan'ın gulâmlarından Mengli, Aytogmuş'u uzaklaştırarak aynı bölgelere hâkim oldu (608/1211-1212). Mengli ise gerek Atabeg Özbek'e, gerekse Abbasi halifesi en-Nâsır Lîdînillâh'a muhalefet ediyordu. Nihayet halife, Özbek ve Alamut İsmailileri hükümdarı Celâleddin III. Hasan'ın orduları Kerec yakınında Mengli'nin kuvvetlerini mağlup ettiler. Mengli önce kaçtıysa da daha sonra yakalanarak öldürüldü. Onun kesik başı önce Özbek'e, sonra da Bağdat'a gönderildi.

Atabeg Özbek, Irak-ı Acem'den kendi payına düşen yerleri memlûklerinden Seyfeddin Oğlmuş (Ağlâmış)'ın idaresine bıraktı (612/1215-1216). Bununla beraber Oğlmuş hutbeyi Harezmşâh Muhammed adına okuttu. Bunu duyan halifenin teşvikiyle İsmaililer, Oğlmuş'u öldürdüler (614/1217-1218). Oğlmuş'un öldürülmesi, onun sahip olduğu yerleri ele geçirmek isteyenler arasında yeni bir mücadeleye yol açtı. Bir taraftan Salgurlular'dan Atabeg Sa'd, öte taraftan da Atabeg Özbek Irak-ı Acem'e hâkim olabilmek için süratle harekete geçtiler. Harezmşâh Muhammed ise buraları onlara bırakmak niyetinde değildi. Nitekim o da büyük bir orduyla her iki atabeg'e engel olmak için batıya doğru yürüdü. Atabeg Özbek, Sultan Muhammed'in hareketini ve Salgurlu atabegi Sa'd'ın esir düştüğünü haber aldığı zaman süratle Hermedan'a doğru çekildi. Ancak o korkmakta devam ederek Azerbaycan'a dönmeyi düşündü. Sonuçta Azerbaycan ordusu ağırlıkları ve hazinesiyle Ahar hâkimi Melik Nusretüddin Muhammed komutasında Tebriz'e gönderildi.

Atabeg Özbek, ikilyüz Türk süvari ile dağ yollarından Azerbaycan'a kaçtıysa da Harezmîler, Nusretüddin Muhammed ve Vezir Rebibeddin'i esir ettiler. İldenizli ordusunun ağırlıkları ve hazine de Harezmîler'in eline geçti. Atabeg Özbek için Harezmşâh ile anlaşmaktan başka çare kalmamıştı. Nitekim iki taraf arasında bir antlaşma imzalandı. Buna göre; Özbek, kendi hâkimiyeti altında bulunan şehirlerde hutbeyi Harezmşâh adına okutacak ve onun adına sikkeler bastıracaktı. Atabeg Özbek ayrıca bağlılığını göstermek için müstahkem Kazvin kalesi-

ni de ona bıraktı. Ancak Atabeg Özbek, ülkesinin kuzey hudutlarını istila eden Gürcüler ile mücadele edeceği için antlaşmada istenilen yıllık vergiyi gönderemeyeceğini bildirdi. Harezmşah Muhammed bu sebebl uygun bularak vergiyi affetti. Ayrıca Gürcü kralına bir mektup göndererek Atabeg Özbek'in ülkesine taarruz edilmemesini istedi.

b) Atabeg Özbek ve Moğolları

Moğollar, Sultan Celaleddin Harezmşah'ı takip ettikleri 617(1226) yılı kışında Hemedan'da ve Cibâl bölgesinde bulunuyorlardı. Onlar şiddetli kış sebebiyle her tarafı yakıp yıktılar ve yağmalayarak Tebriz'e ulaştılar. Atabeg Özbek, Moğollar'a karşı koymak zahmetine girmeksizin eğlencesine devam etti ve onlara bir hayli mal, eşya, giyecek ve binek hayvanı göndererek eman diledi. Bir an önce sıcak bölgelere gitmek isteyen Moğollar, onun bu teklifini kabul ederek Tebriz önünden ayrıldılar.

Öte taraftan Gürcüler bu tehlike karşısında Atabeg Özbek'e haber göndererek Moğollar'ı geri püskürtmek için ittifak teklif ettiler. Neticede Gürcüler ile Özbek arasında kış mevsimni sonunda bir araya gelmek üzere bir antlaşma yapıldı. Onlar bu ittifaka Ahlat Eyyubi hükümdarı Melik Eşref'in de katılmasını istediler. Bu ittifak üyeleri Moğollar'ın kış boyunca yerlerinden hareket etmeyeceklerini sanıyorlardı. Ancak Moğollar kış geçmeden Gürcüler üzerine yürüdüler. Moğollar'a Özbek'in memlûkü Akkuş ve kalabalık bir topluluğun da katılması üzerine Moğollar'a karşı düşünülen ittifak gerçekleşmeden sona erdi.

Moğollar, 618(1221) yılında önce Gürcistan'a girdiler, sonra da Azerbaycan'a yönelerek Tebriz'e geldiler. Atabeg Özbek onlara yine mal, eşya, yiyecek, kumaşlar ve binek hayvanları verdi. Bu hediyeleri alan Moğollar, Tebriz'e dokunmadılar ve Meraga'ya doğru ilerleyerek 618 yılı Safer ayında (Mart-Nisan 1221) burayı ele geçirdiler. Buranın hükümdarı bir kadın idi ve Rüyündiz kalesinde oturuyordu. Bu kadın hükümdar, muhtemelen Ahmedlüler sülalesindendi.

Yine aynı yıl içinde Moğollar, üçüncü defa Tebriz önünde göründüler. Atabeg Özbek Moğollar'ın Hemedan'dan hareket edip kendisine doğru geldiklerini öğrendiği zaman derhal Tebriz'den ayrıldı. Kendisi Nahçıvan'a giderken ailesini de Hoy'a gönderdi. Bu sırada sahipsiz kalan Tebriz'i Şemseddin et-Tuğralı halk ile beraber savunmaya karar vererek bu maksatla hazırlıklar yaptı. Moğollar şehir halkının kendileriyle savaşmak üzere kararlı olduklarını haber aldılar. Bu durumda onlar da şehir halkıyla anlaşmayı tercih ettiler. Şehir halkından para ve elbise isteyen Moğollar, istediklerini aldıktan sonra Tebriz önünden ayrıldılar. Bundan sonra Atabeg Özbek tekrar Tebriz'e döndü.

Gürcüler, 819 yılı Ramazan ayında (Ekim-Kasım 1222) ülkelerinden harekete geçerek Beylekan üzerine yürüdüler. Onlar bu şehri ele geçirerek pek çok müslümanı öldürdüler; «*Moğollar'ın yaptıklarını a-ratacak kadar şehri yağmaladılar*» Bütün bunlar olurken Atabeg Özbek Tebriz'de hiç yerinden kıpırdamamış, müslümanlara ve sınırlarına yapılan bu saldırıyı önlemeyi düşünmemiş, aksine eğlence ile meşgul olmuştur.

Öte yandan bölgedeki Harezmsahlar'dan Celaleddin'in kardeşi Gıyaseddin Pirşah ile dayısı Yıgan-Taysı arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başladı. Bu durumdan yararlanan Atabeg Özbek de Harezmsahlar'ın itaatinden çıktı. Ülkenin dört bir yanına akınlar yapıp yol kesmeye, köy ve kasabaları yağmalamaya başladı. O bu hareketlerine devam ettikçe, ayak takımı onun etrafında toplandı. Ayrıca Aybeg eş-Şamî adında bir memlûk da ona katıldı. Atabeg Özbek ve Aybeg, Gıyaseddin ile savaşmak için harekete geçtiler. Ancak Gıyaseddin'e mağlup olarak perişan bir hâlde Azerbaycan'a döndüler (620/1223). Bu olaydan sonra Gıyaseddin sağlam bir şekilde Irak'a yerleşti ve Azerbaycan'a doğru ilerledi. Atabeg Özbek, Nahcivan prensesi olan kızkardeşini onunla evlendirerek Gıyaseddin'i sakinleştirmeye çalıştı.

Moğollar'ın Harezmlilerle amansız takibi bir türlü durmuyordu. Nitekim Rey önünde Moğollar'a mağlup olan Harezmliler'den bir gurup Tebriz şehrine sığındılar. Moğollar Tebriz'e gelip Atabeg Özbek'e: «*Eğer uygun görüyorsan yanında bulunan Harezmlî askerleri hemen bize teslim et. Şayet bunları bize teslim etmeyecek olursan, senin bizimle herhangi bir ittifakın olmadığını kabul edeceğiz*» dediler. Özbek bunlardan kurtulmanın yolunu Harezmliler'e saldırmakta buldu. O ve askerleri Harezmliler'den bir kısmını öldürüp bir kısmını esir aldılar. Atabeg esirleri ve öldürülenlerin kesik başlarını Moğollar'a gönderdi. Ayrıca Moğollar'a yine birçok hediyeler verdi. Moğollar bunları aldıktan sonra Tebriz'e dokunmadan Horasan'a geri döndüler. Gerek Harezmliler'in gerekse Atabeg Özbek'in askerleri Moğollar'dan fazla olmalarına rağmen kendilerini koruyamadılar (621/1224).

Bu olaydan sonra tarihçi İbnü'l-Esir, Moğollar için şunları yazıyor; «*İslâm'a ve müslümanlara yardım edecek bir kuvveti Cenâb-ı Allah'ın ihsan etmesini dileriz. Gerçekten müslümanlar büyük bir belâ ve musibet ile karşı karşıya geldiler. Onlardan çok kıtmse öldürüldü, malları yağmalandı, evlatları esir alındı, hanımları ve namusları ayaklar altına alınıp götürüldü, şehirleri tahrip edildi*».

c) Atabeg Özbek ve Gürcüler:

Öte yandan 822(1225) yılında küçük bir Gürcü ordusu Tiflis'den harekete geçerek Azerbaycan'a doğru ilerledi. Onların maksadı, Atabeg

Özbek'in elinde bulunan şehirlere saldırmak ve buraları ele geçirmekti. Gelen bu Gürcü ordusu, daracık bir dağ geçidinden geçerken müslümanlar tarafından pusuya düşürüldü. Hezimete uğrayan Gürcüler'in bir kısmı öldürüldü, büyük bir kısmı da müslümanlar tarafından esir alındı.

Gürcüler bu yenilgi üzerine müslümanları Azerbaycan'dan kovmak ve intikam almak için hazırlık yapmaya başladılar. Bu sırada Sultan Celaleddin Harezmsah'ın Meraga'ya ulaştığı haberini alan Gürcüler, Atabeg Özbek'e: *«Şayet seninle Celaleddin'e karşı bir ittifak oluşturmazsak, önce senin ülkeni ele geçirir, sonra da sıra bizim ülkemize gelir. Böylece her ikimizin memleketi de Celaleddin'in eline geçer»* diyerek bu durumun önüne geçmek için bir anlaşma yapmak istediler. Ancak Celaleddin bu durumu öğrendiği zaman süratle harekete geçti ve iki taraf birleşmeden o bölgeye ulaştı. Harezmsahlar'dan Yıgan-Taysı ise bu yıl içinde iki defa Azerbaycan'a akın yaparak yağmalamıştı.

d) Atabeg Özbek ve Sultan Celaleddin Harezmsah :

Atabeg Özbek, Sultan Celaleddin'den korktuğu için Tebriz'den ayrılıp Gence'ye gitti. Nihayet Tebriz'e ulaşan Sultan Celaleddin başta vali olmak üzere bütün yetkililere askerlerinin şehre gelip ihtiyaçlarını karşılayacaklarını ve gıda maddeleri alacaklarını bildirdi. Tebriz'deki yetkililer, sultanın bu isteğini kabul ettiler. Bundan sonra Harezmli askerler, şehir girip alışveriş yapmaya başladılar. Fakat bu askerler halkın mallarına el uzatarak arzu ettikleri mal karşılığı diledikleri parayı ödüyorlardı. Tebriz halkının, durumu Celaleddin'e şikayet etmesi üzerine şehre bir şahne tayin edildi. Bu şahne Tebriz'de oturup askerlerin bu gibi davranışlarını engelledi.

Öte yandan Özbek Tebriz'den ayrıldığı zaman ülkenin yönetimini, eşi Selçuklu sultanı III. Tuğrul'un kızı Melike Hatun'a bırakmıştı. Sultan Celaleddin Tebriz'i beş gün süreyle kuşattı. Şehir halkı önce eman dilediyse de Sultan Celaleddin, 621(1224) yılında onların Harezmli Moğollar'a teslim etmeleri sebebiyle bu isteklerini kabul etmedi. Şehir halkı özü dileyince Sultan Celaleddin özürlerini kabul ederek eman verdi. Halk, ayrıca Özbek'in hanımı Melike'ye ve ona alt olan Hoy şehri ile çevresine dokunulmamasını istedi. Sultan bu isteklere de olumlu cevap vererek 17 Receb 622 (25 Temmuz 1225) tarihinde Tebriz'e girdi ve Melike Hatun'u bir miktar askerle Hoy'a gönderdi. Bundan sonra Tebriz Sultan Celaleddin'in başkenti oldu.

Sultan Celaleddin aynı yıl içinde Gürcüler üzerine bir sefere çıkarken Tebriz'i korumak üzere Vezir Şerefü'l-Mülk'ü burada vekil bi-

raktı. Bu arada şehrin illeri gelenlerinden Şemseddin et-Tuğrai, kardeşi Nizameddin ve Tebriz reisleri, Sultan Celâleddin'e karşı isyan etmek için anlaştılar. Onlar Azerbaycan'ı Celâleddin'in elinden kurtarmayı ve Özbek'e geri vermeyi planlıyorlardı. Nizameddin ve çevresindekiler, Sultan Celâleddin'in Gürcüler ile savaşmasından yararlanarak Özbek ve askerlerini davet etmeyi, Özbek ve Gürcüler'in biraraya gelerek Celâleddin'i mağlup edebileceğini, böylece sultanın bölgeyi terk etmek zorunda kalacağını düşünüyorlardı. Bu ittifakın duyulması üzerine Vezir Şerefü'l-Mülk, durumu Sultan Celâleddin'e bildirdi. Sultan Gürcüler'i mağlup ettikten ve askerlerinin bir kısmını sefere devam etmeleri için orada bıraktıktan sonra süratle Tebriz'e döndü. Burada ki isyanı bastırdıktan sonra isyanın ele başı durumundaki Nizameddin'i öldürttü, Şemseddin'i ise yüzbin dinar para cezasına ve hapse mahkum etti.

A) İLDENİZLİLER'İN SONU

Sultan Celâleddin bu isyanı bertaraf ettikten sonra Özbek'in eşi ile evlendi. Melike Hatun tarafından elçi olarak gönderilen kadınlar, sultana hanımlarının kendisiyle evlenmek istediğini bildirdiler. O, Özbek'ten boş düştüğünü iddia ediyordu. Melike'nin iddiasına göre; Özbek onunla evlenirken kölesini öldürmeyeceğine, öldürdüğü takdirde hanımının boş olacağına dair bir talâk yemini yapmıştı. Özbek kölesini öldürdüğü için de hanımı ondan boşanmış oluyordu. Neticede Tebriz kadısı İzzeddin Kazvinî ve diğer din bilginleri, bu nikâhın bozulduğuna karar verdiler. Böylece Sultan Celâleddin ile Melike Hâtun evlendiler.

Atabeg Özbek bu sırada Nahcivan civarındaki Alıncak kalesinde bulunuyordu, bu evlilik haberini aldıktan bir süre sonra öldü (622/1225).

Özbek'in Kızıl Arslan adlı oğlu atabeg ilan edildi. Sağır ve dilsiz olan Kızıl Arslan bu sebepten *Hâmuş* lakabı ile tanınıyordu. Kızıl Arslan, 1228 yılında Gence'de bulunan Sultan Celâleddin Harezmşah'ın yanına giderek itaatını bildirdi. Sultan ile beraber Alamut'a yapılan sefere katılan Kızıl Arslan, bir ay sonra öldü. Bu suretle Azerbaycan Atabegliği sona ermiş oluyordu. İldenizliler, Selçuklu hâkimiyetinin zayıfladığı bir devrede Gürcüler ile pek başarılı olmasa da mücadeleyi devam ettirerek Azerbaycan'ın bir süre daha Türk-İslâm nüfûz sahasına dahil ülkeler içinde kalmasını sağlamışlardır.

B) KÜLTÜR VE İMAR FAALİYETLERİ

İldenizliler kendi hâkimiyet devreleri içinde İran'daki Türk-İslâm medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynadılar. Onların hüküm sürdüğü sıralarda Şirvan, Arran ve Azerbaycan'ı da içine alan Kuzey İran bölgesi özellikle şairler için çok cazipti. İldenizliler'in saray çevresinde; Nizâmî, Şirvanlı Hakani, Şirvanlı Felekî ve Kıvâmî gibi şairler yaşadılar. Nizâmî (1150 ?-1214 ?)'nin hakkında medhiyeler yazdığı atabegler arasında Muhammed Cihan Pehlivan ile Muzaftereddin Kızıl Arslan da vardı. Ayrıca Nizâmî *İskendernâme* adlı eserinin birinci kısmını Atabeg Nusreteddin Ebû Bekr'e ithaf etmişti. Hakani (1126?-1199?), divânının en parlak ve muhteşem sahifelerini oluşturan kasidelerini Atabeg Kızıl Arslan için yazdı. Zahir-ı Faryabi (öl. 1201) de İldenizliler'in himayesi altında yaşadı. O önce Atabeg Kızıl Arslan için kaside yazdı. Faryabi, Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Atabeg Ebû Bekr'in hizmetine girerek uzun bir süre onun sarayında kaldı. Bu şairin atabeg hakkında yazdığı otuzbeşten fazla kasidesi vardı. İmadeddin Gaznevi ve Şefrûh İsfehani ise Atabeg Pehlivan Muhammed'in kasidecileri arasında idiler. İldenizliler hakkında kaside yazmış şairlerden birisi de Ebû'l-Mekârim Mucireddin Beylekânî idi. O ve Esir-i Ansiketi adlı şair Atabeg Pehlivan ve Kızıl Arslan'ı övmek için şiirler söylediler. Nitekim Beylekânî bir kasidesinde Kızıl Arslan için şöyle diyor:

*O Kızıl Arslan ki, sekiz felek letâfeti, cevher ocağı serveti
Onun gönlünden kazanmıştır.*

*O öyle bir kımsedir ki, erlik sınıfında kılıcı sel yağdıran yıldırımın
âdetini almıştır.*

Yine Sultan III. Tuğrul'un şair ve nedimlerinden Kemâl-i Mezdekani de Kızıl Arslan için bir rubai yazdı. Kızıl Arslan, mükâfat olarak Mezdekani'ye güzel bir hilât verdi.

Atabeg İldeniz Hemedan'da kendisinin gömülmüş olduğu türbe ile birlikte bir de medrese yaptırdı. Atabeg Ebû Bekr de ulemaya teveccühü, cami ve medrese inşa ettirmekteki gayretiyle meşhurdur. Atabeg Özbek de Tebriz'de güzel bir köşk yaptırmıştı. Köşk çok para harcanaarak yapılmış mimari bir eser olup önünde bulunan mükemmel bahçelere bakmakta ve gayet iyi bir manzaraya sahip bulunmakta idi. Sultan Celaleddin, Tebriz'e hâkim olduğunda bu köşkü dolaşıp çıktıktan sonra: «*Burası tembellerin makamıdır, bize pek yaramaz*» demişti. Ayrıca Mümine Hâtun için Nahcivan'da yaptırılan türbe ise İldenizliler devrinin en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yine bu şehirde Atabeg Cihan Pehlivan tarafından inşa ettirilen büyük kapı şimdiki yıkılmış bulunmaktadır.

D. ANADOLU'NUN TÜRKLER TARAFINDAN FETHİ

1 — İlk Seferler

Anadolu, tarihin muhtelif devirlerinde çeşitli yabancı kavimler tarafından işgal edilmiş ve bu ülkede birçok devlet kurulmuştur. Ancak bunların hiç birisi burasının Türkler tarafından fethedilerek bir Türk devletinin kurulması ve Türkler'in ikinci anayurdu olması kadar dünya tarihinde büyük neticeler meydana getirmemiştir. XI. yüzyılın başlarında Selçuklu Türkleri'nin fethine başlamalarından çok önce Anadolu uzun müddet müslüman akınlarına hedef olmuş ve bu akınlar Türk fethine zemin hazırlamıştır. İlk İslâm fetihleri sırasında Fırat'ın doğusundaki kısımlar zaptedilmiş ve burada bir eyalet kurulmuştur. Diğer taraftan Tarsus'tan doğuya doğru Toroslar'ın güney kısımları da Emeviler zamanında müslümanların eline geçmiştir. Hemen her yıl, yaz ve kış Anadolu içlerine akınlar yapılıyor ve bazan da kalabalık ordular Ege ve Marmara kıyılarına kadar ilerliyorlardı.

Abbasiiler zamanında da bu gazalara büyük önem verildi. *Sugûr* denilen hudut bölgelerine ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen birlikler yerleştiriliyor ve bunlarla sefer yapılıyordu. Hudut şehirlerine yerleştirilen birlikler arasında Maveraünnehr'den gelmiş çok sayıda Türk de vardı. Diğer taraftan Halife Me'mûn'dan itibaren Abbasi ordusuna alman Türkler de halifelerin ve büyük kumandanların emrinde Anadolu seferlerine katılıyorlardı. Dolayısıyla Selçuklular'dan önce Anadolu'ya Türkler girmeğe başlamıştı. Müslümanların asırlarca yaptıkları bu gazalar, Anadolu'yu oldukça yıpratmış ve nüfusca büyük kayıplara sebebiyet vermiştir. Böylece Türkler geldiği zaman ülkenin büyük bir kısmını boş bulmuşlar kendilerine vatan edinmişlerdir.

Selçuklu devleti kurulmadan Tuğrul ve Çağrı beylerin malyetindeki Türkmenler Maveraünnehr'de kötü duruma düşmüşlerdi. Bu iki kardeş kendileri için daha elverişli sahalara bulmak üzere bir keşif seferi yapmağa karar verdiler. Tuğrul Bey taarruza uğramayacağı sahalara çekilirken ağabeyi Çağrı Bey üçbin kişilik bir süvari kuvveti ile batıya, Anadolu'ya doğru hareket etti. Çağrı Bey Horasan ve Azerbaycan'ı geçerek 1018 yılında «*rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı*» Türkmenleri ile Van gölü etrafına hâ-

kim olan Vaspurakan krallığı topraklarına girdi. Çağrı Bey, Ermeni kuvvetlerini mağlup ettikten sonra kuzeye yönelerek Şeddadiler'in ülkesine yöneldi. Daha sonra Nahcivan bölgesinde Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyip çekildikleri için yürüyüşüne devam etti ve daha kuzeyde onları durdurmak isteyen Ani Ermeni krallığının Beçni kalesi komutanı Vasak Pahlavuni'nin ordusunu yendi. Bu mağlubiyet üzerine Vaspurakan kralı Senekherim idaresinde Ermeniler yurtlarını terk ederek Orta Anadolu'ya gittiler. Çağrı Bey, Ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra Maveraünnehr'e Tuğrul Bey'in yanına döndü. Çağrı Bey'in hem askerî kudretini göstermek hem de ganimet elde etmek bakımından başarı ile sonuçlanan bu keşif seferi, Anadolu'da Türkler'e karşı koyabilecek bir kuvvetin olmadığını ve buraya yerleşebileceklerini açıkca ortaya koymuştur.

Bu ilk keşif seferinden sonra Anadolu'ya akınlar devam etmiştir. Horasan'a daha Selçuklu devleti kurulmadan bu bölgede zor durumda kalan Türkmenler'den İkibin çadırılık halkı Azerbaycan'a geldi ve buranın hükümdarı Vehsudan'ın maiyetine girerek Bizans arazisine akınlara devam etti (1028). Yine aynı yıllarda Kızıl Bey, Anası-oğlu, Boğa, Göktaş ve Mansur gibi beylerin idaresinde Azerbaycan'a yürüten Türkmenler buradaki soydaşları ile birleşerek burada yaylak ve kışlaklar kurdular. Birçok zorluklarla karşılaşan Türkmenler, 1042'de Urmiye'de toplanarak Van bölgesine girmişler ve buradaki Ermeni krallığı ordusunu mağlup etmişlerdir.

2 — Sistemli Selçuklu Seferleri

1040 Dandanakan savaşından sonra Selçuklular müstakil bir devlet kurduktan sonra Anadolu gazalarına daha büyük bir önem vermişler ve burasını sistemli bir şekilde fethetmişlerdir. Tuğrul Bey, 1043 de Kazvin'e geldiği zaman onun itaat teklifini reddeden Oğuzlar, ertesi yıl yeni göçlerle kuvvetlendiler ve büyük kitleler halinde Doğu Anadolu'ya girdiler. Bir çağdaş müellif "Türkistan'dan kartal gibi süratli atlara binmiş ordular ortaya çıktı" diyerek akıncıların tasvir ediyordu Van ve Erzurum bölgelerinde akınlar yaparak bol miktarda ganimet ele geçirdiler. Diğer Oğuz kitleleri Diyarbekir istikametinde ilerleyerek Meyyafarikin (Silvan), Mardin ve Cizre'ye ulaştılar.

Bizans'ın kuvvetli imparatoru II. Basilalos (976-1025) zamanından beri imparatorluğun doğuda takip ettiği ilhak politikası daha sonraları da devam etmiş ve İmparator Konstantinos Monomakhos (1042-1055) Ermeniler'i ve Gürcüler'i baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için Türkler'e karşı harekete geçerek bir yandan Ani'ye diğer

yandan da Dovin (Duvın)'e kadar ordu gönderdi. Sultan Tuğrul Bey bu Bizans saldırısına karşı İbrahim Yınal ile birlikte Kutalmış'ı büyük bir ordu ile Azerbaycan'a gönderdi. Bu sefere Musa Yabgu'nun oğlu Hasan da katılıyordu. Selçuklu kuvvetleri Gence surları önünde Bizans ordusunu hezimete uğrattılar (1046). Bu zafer üzerine Kutalmış, Aras nehri boyunca ilerlemiş ve Tuğrul Bey'e «*bu bölgenin zengin ve Rumlar'ın da kadın gibi korkak insanlar olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedilebileceğini*» bildirmişti.

Hasan ise ana ordudan ayrıлып Pasinler ve Erzurum ovalarını istila edip Van bölgesine girdi. Hasan, Gürcü kralı Liparit komutasındaki Gürcü-Ermeni-Bizans kuvvetleri tarafından pusuya düşürülerek şehit edildi. Bu sırada Kutalmış da Gence'yi kuşatıyordu. Hasan'ın şehit edilmesi Tuğrul Bey'i çok üzmüş ve Dicle boylarında fetihlerde bulunan İbrahim Yınal'ı Azerbaycan valiliğine tayin ederek Bizans ile mücadeleye memur etmişti. Kutalmış da onun maliyetine girecekti. Selçuklu şehzadeleri, Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum yakınlarındaki büyük ve zengin Erzen (Kara Erzen, Erzen'ur-Rum, bugünkü Karaz) şehrini zaptettiler. Bu sırada Bizans imparatorunun emri ile Liparit idaresindeki bütün Gürcistan ve Abhaz kuvvetleri ile takviye edilmiş Katakalon komutasındaki elli bin kişilik Bizans ordusu Pasinler ovasına gelmiş bulunuyordu.

İki ordu Hasankale önlerinde karşılaştı. Çok çetin geçen savaş Bizans'ın hezimeti ile son buldu. Esir edilen binlerce kişi arasında Liparit de bulunuyordu (18 Eylül 1048). İbrahim Yınal esir ve ganimetle birlikte Rey'de bulunan Tuğrul Bey'in yanına dönerken, bu bölgede kalan Türkler Van bölgesinden Trabzon'a kadar olan sahada faaliyet gösteriyorlardı. Selçuklular'ın Bizans'a karşı kazandıkları bu ilk büyük Pasinler zaferi, İmparator Konstantinos Monomakhos'u Tuğrul Bey ile anlaşmağa mecbur etmişti. Zengin hediyelerle Tuğrul Bey'e bir elçi gönderen imparator fidyeye vererek Liparit'i kurtarmak istiyordu. Tuğrul Bey fidyeyi kabul etmedi ve Liparit'i serbest bıraktı ve onunla birlikte sulh görüşmelerini yapmak için Bizans başşehrine kendi elçisi Şerif Nâsireddin b. İsmail'i gönderdi (1049-1050). Yapılan antlaşmaya göre Emeviler zamanında onların baskısı sonunda İstanbul'da yaptırılmış olan cami tamir ettirilecek, içinde beş vakit namaz kılınacak ve Tuğrul Bey adına hutbe okunacaktı. Ancak yıllık vergiyi kabul etmiyen imparator korku içinde doğudaki hudut şehir ve kalelerini tahkime başladı.

Bizans imparatoru Selçuklu devletine yıllık vergiyi ödemediği gibi Gürcü kralı Bagrat tarafından desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve burayı kuşatmakta olan Kutalmış'ı Tebriz'e çekilmek zorunda bırakmıştı. Kutalmış'ın daha sonra Kars'a hücum

ettiği sıralarda (1054), Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Tebriz ve Gence'de adına hutbe okutturduktan sonra Bargiri'yi zaptedip «ateş /ışkıran kara bulut» gibi Erciş'e gelerek şehri aldı. Buradan Vasıl tarafından müdafaa edilen müstahkem Malazgirt kalesine giderek kuşattı. Malazgirt'teki birliklerin bir kısmını Canık, Tercan, Oltu ve Bayburt istikametlerinde göndermiş ve kendisi de Pasinler ve Erzurum'a kadar ilerleyerek, hasadın kaldırılmasından sonra tekrar Malazgirt'e dönerek kuşatmayı devam ettirdi. Bir ay kadar devam eden savaşta her iki taraf da mancınık kullanıyordu. Ancak kışın yaklaşması sebebiyle ertesi yıl tekrar devam etmek düşüncesiyle muhasarayı kaldıran Tuğrul Bey, Rey'e döndü. Tuğrul Bey, yanında kalabalık Türkmen kuvvetleri bulunan Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Anadolu'ya akınlar yapmağa memur etmişti.

Yakuti, imparatorun bu bölgeye tayin etmiş olduğu şöhretli komutan Nikephoros Bryennios'a rağmen Azerbaycan'da başarılı harekatta bulunmuştur. Tuğrul Bey'in Büveyhiler ve iç meseleler ile uğraşırken hudutlarda bulunan Türkmen kuvvetleri akınlarına devam ediyorlardı. Tuğrul Bey'in Bizans başşehrine elçi gönderip imparatoriçe Theodora'dan bol miktarda hediyeler ve para almasından sonra da Türkmenler kollar hâlinde Erzurum, Ahlat, Muş ve Malatya'ya kadar sokulmuşlar, Malatya ile Şarkî-Karahisar'ı ele geçirmişler, Urfa'yı kuşatmışlar, diğer taraftan Kızılırmak havzasına kadar ilerleyerek Sivas'ı zaptetmişler (1060) ve imparator Konstantinos Dukas'ın gönderdiği Bizans kuvvetlerini 1061'de mağlup etmişlerdi. Dınar, Kapar, Cemcem, Tuğtegin, Sâîâr-ı Horasan ve diğer beylerin idaresinde hareket eden bütün bu kuvvetler Yakuti'nin emrinde olup kışları Azerbaycan'a dönüyorlardı.

3 — Sultan Alparslan ve Malazgirt Zaferi

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden (4 Eylül 1063) sonra Selçuklu sultanı olan Alparslan, Kutalmış'ın isyanını bastırdıktan ve ülke içinde sükuneti sağladıktan sonra Anadolu'nun fethine büyük önem vermiştir. Sultan Alparslan, 1064 yılı ilkbaharında Azerbaycan'a hareket etti. Kendisi Arran'da Lori Küçük Ermeni krallığını itaat altına alıp Gürcistan'a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ile Vezir Nizâmülmülk de Aras nehri boyunca Sürmarî (Sürmeli-Çukuru) ve Mer-yemnişin kalelerini zaptettiler. Oğlunun başarılarından çok memnun olan Alparslan Ermeni Bagrat bânedanının merkezi olup Bizans'a bağlı bulunan ve surları ile meşhur Ani üzerine yürüdü ve şiddetli hücumlar ile bu şehri zaptetti (16 Ağustos 1064). Buradan Kars'a gelerek burasını da ele geçirdi. Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük se-

vinç yaratmış ve her tarafa fetihnâmeler gönderilmiştir. Abbasi halifesi Alparslan'ın başarılarını belirten bir beyannâme neşretti ve ona «*Ebu'l-Fütûh*» ünvanını verdi.

Sultan Alparslan, Ani ve Kars'ın fethiyle neticelenen bu ilk seferinden sonra bir müddet Türkistan'ın zaptıyla meşgul olmuş ve bazı İsyanları bastırarak doğuyu tam mânâsıyla emniyete almıştır. Bundan sonra bütün gayretlerini batı cephesine, yâni Türkmen kuvvetlerinin aralıksız olarak akınlarına devam ettikleri ve Orta Asya'dan devamlı kalabalık kitleler hâlinde buralara gelen Türkler sebebiyle fethedilmesi mecburiyet hâlini almış olan Anadolu üzerine teksif etti.

Sultandan aldıkları emirlere uygun olarak Gümüştegin, Afşın, Ahmedşah, Sâlâr-ı Horasan gibi komutanlar Malatya, Ergani, Ahlat, Siverek, Amid (Diyarbakır), Meyyafarîkin, Urfa, Adıyaman, Harran, Nizip ve Antakya taraflarında görünüyorlar (1065-1066), kaleler zaptediyor, şehirlere giriyorlar ve düzenli bir şekilde vazifelerini yapıyorlardı. Bunlar arasında dikkatli çeken Afşın, Malatya civarında bir Bizans ordusunu bozguna uğratmış, çevreyi istilâ ve Kayseri'yi zaptetmiş (1067) ve buradan Kilikya bölgesine girmiştir.

Böylece bütün Orta ve Doğu Anadolu, Türkler'in kaynaştığı yerler hâline gelmişti. Bizans imparatoru Dukas'ın 1067'de ölümü üzerine imparatoriçe Anadolu'da Türkler'i durdurmak ve onları geri atmak düşüncesiyle Balkanlar'da Peçenek Türkleri'ne karşı başarılar kazanmış olan Romanos Diogenes ile evlendi. 1068 yılı başında imparator ilân edilen Romanos Diogenes, Türkler'i Anadolu'dan çıkarmak kararı ile harekete geçti. Fakat onun kalabalık bir ordu ile Kayseri üzerinden Haleb'e kadar ilerlemesine, Malatya ve Sivas'a yeni komutanlar tayin etmesine rağmen Niksar Türkler tarafından tahrip edilmiş, Ahlat'taki üssünden hareket eden Afşın Eskişehir yakınlarına kadar sokularak meşhur Amorion (Amûriye) şehrini zaptetmiştir.

İmparatorun 1060'da Orta Anadolu'daki ikinci harekâtı sırasında Türkler Konya'yı ele geçiriyor ve yağmıyorlardı. Diğer taraftan Afşın Batı Anadolu'ya girerek Denizli yakınındaki Honaz şehrini zaptederek yağmaladı ve Marmara sahillerine kadar akınlarını devam ettirdi.

İmparator Romanos Diogenes, Türkler'i Anadolu'dan attıktan başka Selçuklu başkentine kadar gitmek kararı ile, uzun hazırlıklardan sonra 13 Mart 1071 tarihinde büyük bir ordu ile İstanbul'dan hareket etti. Sakarya kıyısında ve Erzurum'da konakladıktan sonra Malazgirt'e geldi. Sultan Alparslan ise Mısır'daki Fatımi hilâfetini yıkmak üzere Azerbaycan yolu ile harekete geçmişti (Temmuz 1070) ve

Malazgirt'i zaptettikten sonra Urfa kuşatmasını yarıda bırakarak Halep önüne varmıştı. Burada Bizans ordusunun Anadolu'da ilerlediğini haber alarak (7 Nisan 1071) cebri yürüyüş ile Malazgirt önlerine gelerek Bizans ordusu ile karşılaştı.

İki ordu arasında sayı bakımından büyük fark vardı. Ancak Bizans ordusu çeşitli din ve ırklara mensup askerlerden meydana geliyordu. Buna karşılık Alparslan'ın ordusunda her bakımdan birlik vardı. Sultan Alparslan, Bizans İmparatoruna bir elçi heyeti göndererek devamlı bir barış ve iki devlet arasında dostluk kurulmasını teklif etti.

İmparator, ordusunun kalabalık olmasına güvenerek bu teklifi kaba bir şekilde reddederken elçilere sultanın nerede teslim olacağını sorar. *«İsfahan mı daha güzeldir, Hemedan mı, bana ondan haber verin»* diye ilave eder. Elçinin *«İsfahan»* cevabını vermesi üzerine *«Hemedan'ın soğuk olduğunu öğrendik. Biz İsfahan'da ve hayvanlarımız da Hemedan'da kışlar»* ifadesi ile gururunu açığa vurur. Türk elçisi artık dayanamayarak *«hayvanlarınız orada kışlar ama sizin nerede kışlayacağınızı bilemem»* tarzında mânâlı bir cevap verir.

Sultan Alparslan, İmparatorun red cevabını 24 Ağustos 1071 Çarşamba günü alır ve buna çok üzülür. Artık savaştan başka çare kalmamıştır. Sultanın imamu Buharalı Muhammed b. Abdülmelik, onun maneviyatını kuvvetlendirmek için muhakkak zaferi kazanacağını, Cuma günü bütün camilerde kendisine dua edileceğini ve bu sebeple savaşı Cuma günü yapmasını söyledi. Sultan hocasının bu teklifini kabul etti.

Savaşın yapılacağı Cuma günü Abbasi halifesi Ka'im Blemlrillah'ın bizzat hazırladığı şu dua metni bütün camilerde okundu: *«Allah'ım İslâm'ın sancağını yükselt... Sultan Alparslan'ın Senden istediği yardımı estirgeme... Senin dinini şerefli ve yüce tutabilmek için onu desteğinden mahrum kılma. Ordusunu meleklerinle destekle, niyet ve azmini hayır ve başarı ile neticelendir. Çünkü o Sen'in rızan için rahatını terketti, malı ve canıyla buyruklarına uymak için Sen'in yoluna düştü... Ona zafer kısmet eyle.*

Ey müslümanlar! Onun için Allah'a yalvarıp yakarınız, onun düşmanlarını mahvetmesi, sancağını yükseltip zaferlerin en son derecesine erişmesi için Allah'a dua ve niyazda bulununuz. Allah'ım onun bütün güçlüklerini kolaylaştır ve düşmanlarına onun önünde boyun eğdir».

Savaşın başlamasını Cuma namazı vaktine kadar tehir eden sultan, hep birlikte kılınan namazdan sonra beyazlar giyinmiş ve kokular sürünmüş olarak askerlere yaptığı hitabede, şehit düşerse vurulduğu yerde gömülmesini, savaşa bir hükümdar olarak değil nefer gi-

bi katılarak din ve devlet uğrunda dövüşeceğini savaşmak istemeyenlerin çekilip gitmekte serbest olduklarını söyledi. Atının kuyruğunu bizzat bağladı ve ön saflarda çarpışacağı için ok ve yayını bırakarak kılıç ve topuzunu aldı. 28 Ağustos 1071 Cuma günü öğleden sonra tarihin en büyük muharebelerinden biri başlıyor. Türkler tekbir sesleri, kös, boru gürültüleri ve haykırımlar ile hücumu geçiriyorlardı. Selçuklu kuvvetleri *Turan taktiğine* uygun olarak sahte bir geri çekilme ve kanatlardan hücumla geçme suretiyle Bizans ordusunu kışkaç içine aldılar ve büyük bir hezime uğrattılar. Bizans'ın Türkler'e karşı son ve en kuvvetli ordusunun Malazgirt ovasında perişan edilmesi ile Bizans'ın müdafaa barajı yıkılmış, böylece Sultan Alparslan, İslâm ve Batı dünyasında büyük akisler uyandıran bu büyük zaferi ile Türk yurdu hâline gelecek olan Anadolu'nun kaderini tayin etmiş oluyordu. Artık Anadolu'nun kapıları Türkler'e açılıyor ve bu ülkeye büyük bir Türk göçü başlıyor ve yeni yeni devletler kuruluyordu.

Sultan Melikşah, imparatorluk merkezini İsfahan'a naklederek fetihlere başlamıştır. Malazgirt savaşında esir düşen İmparator Romanos Diogenes bir Türk müfrezesinin himayesinde ülkesine dönerken yeni İmparator VII. Mihail tarafından gözleri çıkarılarak öldürülmesi üzerine yapılan antlaşma bozulmuş ve Anadolu'ya akınlar büyük bir hızla gelişmeğe başlamıştır. Kutalmış'ın oğulları Süleymanşah ve Mansur malyetindeki kuvvetlerle, Artuk Bey ve Tutak gibi Türkmen reislerine bağlı Türkmenler Anadolu içlerine doğru hareket hâlinde idiler. İmparator Mihail'in Türkler'e karşı teşkil ettiği «ölmezler» adlı özel kıtalar ve bu askerlerin dahil olduğu doğu orduları komutanı İsak Komnenos'u emrinde ücretli franklar ile takviye edilmiş Bizans orduları yer yer mağlup ediliyordu. Selçuklu birlikleri Sapanca civarında Bizans kuvvetlerini mağlup ediyor. İzmit havâlisinde görünüyolar ve Alaşehir'i zaptederek Ege kıyılarına ulaşıyorlardı.

4 — Anadolu'nun Türkleşmesi

Malazgirt zaferini takip eden beş-altı yıl gibi çok kısa bir zamanda Anadolu'nun büyük bir kısmı artık Türkler'in hâkimiyetine geçmiş bulunuyordu. Yine bu kısa devrede merkez iznik olmak üzere Türkiye Selçukluları, Erzurum'da Saltuk-oğulları, Orta Anadolu'da Danişmendliler, Erzincan ve Divriği'de Mengüçükler gibi devletler kuruluyor ve Anadolu'nun fethini tamamlayarak burasını ikinci Türk vatanı haline getiriyorlardı.

Anadolu'nun fethinden sonra üzerinde durulması lazım gelen mesele, Türkler gelmeden önceki durumu ile bu ülkenin kısa zaman-

da nasıl Türkleştığı hususudur. VI. yüzyıl ile VII. yüzyılın başlarında meydana gelen İran-Bizans mücadeleleri, Anadolu için bir felâket olmuş ve ülkenin şehir ve kasabalarının büyük bir kısmı harap olmuştur. Bunu takip eden İslâm-Bizans mücadeleleri ise birkaç asır devam etmiş ve bu mücadeleler nüfus bakımından büyük kayıplara sebebiyet vermiştir. Hemen her yıl, hatta yaz ve kış, bazen bizzat halifelerin, büyük komutanların ve hudut garnizonlarının yaptıkları seferler şehirlerin çoğunu harabe hâline getirmiş, ülkenin nüfusunu çok azaltmış ve bazı bölgeleri ıssız hâle getirmişti. Türkler geldiği zaman Anadolu'yu ıssız ve harabe halinde buldular ve şehirleri yeniden kurarak mamur hâle getirdiler.

Malazgirt zaferini takip eden yıllarda Anadolu'ya kesif bir göç başlamıştır. Sultan Melikşah, Türkistan, Horasan ve Irak-ı Acem'e yayılarak buralarda sık sık bir Selçuklu şehzâdesinin etrafına toplanan ve isyanlara sebep olan Türkmen boylarına ve diğer Türk gruplarına yeni fethedilmiş olan Anadolu'yu yurt olarak vermiştir. Böylece Anadolu'ya büyük bir göç başlıyordu. Anadolu'nun ilk açılışı sırasında bu ülkeye gelip yerleşen Türk unsurunun miktarını kesin olarak tespit etmek eldeki kaynaklara göre mümkün olmamakla beraber bazı tahminler ileri sürülebilir. Bizans kaynakları Sultan Melikşah'ın, saltanatının ilk yıllarında Artuk ve Tutak beyler komutasında Anadolu'nun fethi için yüzbin asker gönderdiğini ve bunlarında Orta Anadolu'ya yerleştiklerini yazmaktadırlar. İslâm kaynakları ise Anadolu'ya gönderilen ordunun miktarı hakkında seksenbin ilâ ikiyüzbin arasında çeşitli rakamlar vermektedirler. Hattâ Anadolu'ya gelenleri asker olarak düşünmemek icap eder; onların aileleri ve sürüleri de arkadan geliyordu. Askerlerin her birinin birer aile reisi olduğu düşünülerek her birine ortalama dörder nüfus verilecek olursa bu yolla Anadolu'ya gelen nüfusun beşyüzelli-altıyüzbin kişiye ulaştığı ileri sürülebilir. Bunlardan başka Anadolu'da yaylak ve kışlak kurmak, çobanlık etmek veya yeni açılan bu ülkede arazi sahibi olarak çiftçilik yapmak üzere gelip yerleşen veya başka sebeplerle göç edenlerin miktarını da beşyüzbin olarak tahmin etmek mümkündür. Bu durumda Malazgirt zaferini takip eden yıllarda Anadolu'ya gelip yerleşen Türkler'in sayısı birmilyonu geçiyordu. Bunlara Bizans imparatorluğu zamanında çeşitli tarihlerde Anadolu'ya yerleştirilmiş olan Türkler'i de ilave etmek gerektir.

VI. yüzyıldan itibaren Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar ve Peçenekler gibi çeşitli Türk boylarına mensup kalabalık guruplar özellikle askeri maksatlarla bu ülkeye yerleştirilmiştir. Hattâ Malazgirt savaşında bile Bizans ordusunda bulunan Türkler, savaş sırasında Selçuklular'ın

safına geçmişler ve zaferin kazanılmasında önemli rol oynamışlardır. Bunlar daha sonra müslümanlığı kabul ederek ülkenin Türkleşmesinde az da olsa rol oynamışlardır. Fetihden sonra da Anadolu'ya Türk göçleri devam etmiş, bilhassa Moğol istilâsı sırasında Orta Asya ve İran'da yaşayan çeşitli Türk boyları Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Netice olarak Anadolu'ya, Malazgirt zaferini takip eden ilk çeyrek yüzyıl zarfında gelip yerleşen Türkler'in sayısı yerli halktan daha fazla idi. Bu sâyededir ki, bu yeni ülke kısa zamanda tam mânâsıyla bir Türk vatani hâline gelmiştir. Bunun aksı kabul edilecek olursa Anadolu'nun bir Türk ülkesi olma hususu izah edilemez.

İKİNCİ BÖLÜM

FETİHTEN SONRA ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

I. DANIŞMENDLİLER

1. Danışmend Gazi :

Danışmendliler, 1071-1178 yılları arasında Sivas, Malatya, Kayseri, Tokat, Amasya ve civarında hüküm süren bir Türkmen hanedanıdır.

Hanedanın kurucusu olan Danışmend Gazi'nin menşei ve yaşadığı devir, tarihçiler arasında hâlâ tartışma konusudur.

Meşhur tarihçi İbn Bibi'nin, Dânişmendliler hakkındaki rivayetler ihtilafli olduğu için eserinde onlara yer vermediğini söylemesi dikkat çekicidir(1). Bir rivayete göre Danışmend, 970 yılında Abbasi halifesi el-Mutlî'den izin alarak Rumlar'la cihada çıkmış, Tursan, Çavuldur, Karadoğan, Hasan, Süleyman b. Nûman, Eyyüb b. Yunus ve Karatekin gibi emirler ve gönüllü mücahitlerle Sivas'a kadar gelmiş, askerlerinden bir kısmını Emir Tursan ile beraber İstanbul'a göndermiş, kendisi de Tokat, Turhal, Amasya ve Niksar'ı fethetmiştir. Bazı emirlerini de Kamtamonu ve Canık taraflarına sevkettir. Seferlerinden birinde yaralanmış ve Niksar'a dönüp orada vefat etmiştir. Başka bir rivayete göre ise Danışmend, Bizanslılar'la cihat ederken şehit düşen Battal Gazi'nin soyundandır ve İslâmi adı Ahmed'dir(2).

Ortaçağın en güvenilir tarihçilerinden İbnü'l-Esir ise Dânişmend'in asıl adının Taylu olduğunu, Türkmenler'e öğretmenlik yaptığını ve zamanla hükümdarlığa kadar yükseldiğini söyler(3).

(1) İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alaiyye fî'l-Umûrî'l-Alaiyye*, (nşr. Adnan Erzi, 1. baskı), Ankara 1956, 11

(2) Mükrimin Halil Yınanc, «Danışmendliler» *İslâm Ansiklopedisi*, III, 468

(3) İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-Tarih*, (trc. Abdülkerim Özeydin), X, 248, İstanbul, 1987

Gaffari, Aksarayı ve Münecclimbaşı tarafından da kabul edilen bu görüşü esas alan tarihçiler, onun Türkmen asıllı (Danışmend Taylû b. Ali et-Türkmanî) olduğunda mütefakkırlardır(1).

1063 yılından itibaren Sultan Alparslan'ın hizmetine giren Danışmend bilgeliliği, cesareti ve yiğitliğiyle onun dikkatini çekmiş ve en güvenilir emirleri arasında yer almıştır. Malazgirt savaşına da katılan Danışmend Ahmed Gazî, zaferin kazanılmasında önemli rol oynamıştır. Sultan Alparslan barış teklifinin Bizans İmparatoru Romanos Diogenes tarafından reddedilmesi üzerine Artuk, Saltuk, Mengüçük, Danışmend, Çavlı ve Çavuldur adlı emirleriyle yüksek bir yerden Bizans ordusunu gözetledikten sonra savaşla ilgili olarak onların görüşlerini sordu. Bunun üzerine Danışmend yer öpüp: «Müsaade ederseniz arz edeyim» dedi ve şunları söyledi:

«Bugün çarşambadır, saadette geri dönelim. Bugün ve yarın silâhlarımızı hazırlamakla geçirelim. Elbiselerimizi temizleyip zemzemle yıkanmış kefenlerimizi hazırlayalım. Cuma günü hatiplerin minberlerinde «Ya Rabbi, İslâm ordularını mansûr ve muzaffer eyle!» diye duâ ettikleri zaman, ihlasla tekbir getirip küffarın üzerine saldıralım; eğer şehitlik saadetine erişirsek: «(Bu) ne güzel mükâfat»(2) ve eğer galip ve muzaffer olursak: «Bu ne büyük başarıdır»(3).

Bu veciz sözlerden sonra bütün beyler, Danışmend'in fikrini beğenip geri döndüler. Kararlaştırılan zaman gelince tekbir getirerek düşmanın üzerine saldırdılar ve galip geldiler(4).

Bazı tarihçiler kalem erbabının komutan olamayacağını, Danışmend Gazî'ye sadece okuma-yazma bildiği için Danışmend denildiğini söylerlerse de biz, onun zaman zaman başka örneklerini de gördüğümüz gibi hem âlim, hem de mücâhit vasfını haliz müstesnâ şahsiyetlerden biri olduğu kanaatindeyiz. Yukarıda Malazgirt savaşıyla ilgili olarak Reşidüddin'in Câmî'ü't-Tevârih adlı eserinden iltibas ettiğimiz satırlar da onun bu özelliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sultan Alparslan savaşa katılan emirlerinden Anadolu'da fetihlerde bulunmalarını istemiş ve fethedecekleri yerlerin kendilerine iktâ edileceğini bildirmişti. Zaferî müteakip fetihlere giren beyler, Anadolu'nun muhtelif şehirlerini fethederek buralarda kendi adlarıyla anılan beylikler kurmuşlardı. Danışmend Ahmed Gazî de zaferî müteakip

- (1) Gaffari, Târihi Cihanârâ, Tahran 1343, 132; Aksarayı, Müsâmeretü'l-Ahbar ve Müsâyeretü'l-Aliyyar, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, 17; Münecclimbaşı, Câmî'ü'd-Düvel (trc. Ali Üngül, basılmamış doktora tezi), İstanbul 1966, 201
- (2) Kehf sûresi, âyet 31
- (3) Tevbe sûresi, âyet 111
- (4) Reşidüddin, Câmî'ü'l-Tevârih (nşr. Ahmed Ateş), 33-34, Ankara, 1960

Sivas'a geldiğinde şehri harap halde bulmuştu. Çünkü İmparator Malazgirt seferi sırasında burayı tahrip etmişti. Danışmend Gazi fazla bir mukavemetle karşılaşmadan Sivas'a girdi ve Danışmendli hanedanını kurdu (1071). Daha sonra Sivas'ı bir üss olarak kullanarak Çavuldur, Tursan, Kara Doğan, Osmancık, İltekin ve Karatekin adlı emirleriyle Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamanlı, Develi ve Çorum'u zaptedererek Danışmendli topraklarına kattı(1).

Bazı kaynaklar Danışmend Gazi'nin Süleymanşah'ın dayısı olduğunu kaydederek(2). Onun Selçuklu ailesiyle akraba olması, kurduğu devletin Anadolu'da halkın sempatisini kazanmasında etkili olmuştur.

Danışmend Gazi daha çok Haçlılar ve Rumlar'la yaptığı mücadelelerle temayüz etmiştir. Mayıs 1097 tarihinde İznik'i kuşatan Haçlılar, müstahkem surlarla çevrili şehri sıkıştırmaya başladılar. Bu sırada Malatya muhasarasıyla meşgul olan Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan, bunu duyunca süratle başkentli İznik'e hareket etti. Fakat güçlü Haçlı orduları karşısında tutunamadı. İznik'i kendi kaderine bırakarak Anadolu içlerine çekildi. Bu arada muhtelif yörelerdeki Türk beylerine de haber gönderip yardıma çağırdı; Danışmend Gazi ve Kayseri emiri Hasan ile ittifak yaptı. Bu müttefik Türk kuvvetleri, 30 Haziran 1097 günü Eskişehir ovasına çıkan vadiyi kestiler. Haçlılar, böyle bir mukavemetle karşılaşacaklarını sanmıyorlardı. Eskişehir ovasında cereyan eden savaşta her iki taraf da yığılç savaştı. Kılıç Arslan zırhlı birliklerden oluşan Haçlı ordusunu yenemeyeceğini anlayınca geri çekilmeye karar verdi.

İleri harekâta devam eden Haçlılar, Ağustos ortalarında Konya'nın Meram ovasında birkaç gün dinlendikten sonra Ereğli'ye gittiler. Kılıç Arslan, burada da Danışmend Gazi ve Emir Hasan ile birlikte Haçlıların önünü kesti. Fakat savaşa girmediler ve Ereğli'yi Hristiyanlara bırakarak çekildiler(3).

- (1) Zahirreddin Nişabürlü. Selçuknâme, 25; Tahran 1332, Reşidüddin. Aynı eser, 38; Aksaraylı, Müâmeretü'l-Ahbar ve Müâyeretü'l-Ahyar, 17; Mükrimin Halil Yınanç, Türkiye Tarihî Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi, 58, 74 İstanbul, 1944
- (2) İbn Seddâd. Alaku'l-Hallra, 86 a'dan naklen. Osman Turan. Selçuklular Zamanında Türkiye, 113. İstanbul, 1971
- (3) Anna Komnena. The Alexiad, 342, London, 1089; Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), trc Hrnt D. Andreasyan, 218 Ankara 1987; (Burada Ereğli'de Haçlıların bozguna uğratıldığı kayıtlıdır); Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi (trc. Fikret İşıltan), I, 142-145; Ankara 1986; Osman Turan. Selçuklular Zamanında Türkiye 101-103

Danışmend Gazi bir yandan Haçlılar ve Rumlar'la mücadele ediyor, öte yandan da hâkimiyet sahasını genişletmek için Malatya'yı ele geçirmek istiyordu. Danışmend Gazi muhtemelen Sivas'ı fethettiği yıldan itibaren Malatya'yı da fethetmek için uğraşmış ancak muvaffak olamamıştı. Danışmendlilerin Malatya'yı zaptedememelerinin sebebi, belki de Sultan Melikşah'ın Anadolu'yu kendi hâkimiyeti altına almak üzere Porsuk ve Bozan'ı bu bölgeye sevketmesi, ayrıca Malatya hâkimi Gabriel'in Bağdat'a giderek Sultan Melikşah'ın himayesini elde etmiş olmasıydı(1).

Danışmend Gümüştekin'in Malatya'yı ele geçirmek istediği yıllarda Bizans İmparatoru Alexios Komnenos ile anlaşarak batıyı emniyet altına alan Sultan Kılıç Arslan da 1095 yılında Malatya'yı kuşatmış fakat Haçlılar'ın başkent İznik'i muhasara etmeleri üzerine süratle İznik'e hareket etmişti. Haçlılar'ın Anadolu'yu geçerek Suriye'ye doğru ilerledikleri sırada, Gabriel ile irtibat kurduklarını öğrenen Danışmend Gazi (Gümüştekin) 491 (1098) yılında büyük bir orduyla Sivas'tan Malatya'ya yürüdü ve şehri muhasaraya başladı. Üç yıl devam eden kuşatma sonunda Danışmend Gazi'ye mukavemet edemeyeceğini anlayan Gabriel, Urfa'da Thoros'un başına gelenleri düşünerek Kont Baudouin'e başvurmaktan çekindi ve Ermeniler'e karşı daha anlayışlı davranan Antakya prinkepsi Bohemund'a haber gönderip yardım istedi ve kızı Morphla'yı kendisine vereceğini bildirdi.

Yardım çağırısını alan Bohemund 1100 yılı Ağustos ayında kuzeni Salerno kontu Richard ve üçyüz şövalye ile Malatya'ya hareket etti. Ancak Ermeniler, Franklar'ın Malatya'ya yerleştikten sonra kendilerini buradan uzaklaştıracaklarından korkarak Danışmend Gazi'ye gizlice haber gönderdiler. Ayrıca Gabriel de Bohemund'u davet etliğine plâman olmuştu. Bu yüzden onu hemen şehre sokmayıp Danışmend Gazi (Gümüştekin) gelinceye kadar oyalamak istiyordu.

Bohemund olup bitenlerden habersiz olarak Malatya'yı Aksu vadisinden ayıran dağlık bölgeye ihtiyatsızca girdi. Pusuda beklemekte olan Danışmend Gazi (Gümüştekin), ansızın etrafını sardı. Çok kısa süren çetin bir savaştan sonra bütün Haçlı ordusu imha edildi. Müslümanların korkulu rüyası Bohemund kuzeni Richard ve ileri gelen adamları esir alındı. Zincire vurulan Bohemund ile kuzeni önce Sivas'a daha sonra da Niksar'a götürülerek hapsedildi (493/1100) (2).

(1) Osman Turan, Aynı eser, 133

(2) Azimli. Tarih, (nşr. Cl. Cahen), «La Chronique Abregée d'Al-Azimli Journal Asiatique Juillet-Septembre 374. 1938; İbnü'l-Kalâni, Zeylî Tarih-ı Dimaşk, (nşr. Amedroz), 138; Beyrut 1908; Urfalı Matteo Vekayinâmesi, 204-205; Vardan, Türk Fâtıhatı Tarihî (889-

Haçlı liderlerinin maruz kaldıkları bu felâket savaş meydanından kaçmayı başaran bir Haçlı şövalyesi tarafından Urfa kontu Baudouin'e haber verildince, yanındaki az sayıda kuvvetle Bohemund'u kurtarmak için yola koyuldu. Baudouin'in yaklaşması üzerine Danişmend Gazi muhasarayı kaldırıp Sivas'a hareket etti. Baudouin Danişmendli'leri bir müddet takip ettikten sonra Malatya'ya döndü. Gabriel, Baudouin ile anlaşarak ona tâbi olmayı kabul etmiş, bir kısım kuvvetlerini Malatya'da hıranan Baudouin Urfa'ya hareket etmişti(1).

Haçlılar'ın Türkler karşısında kesin olarak mağlup olmaları ve önde gelen Haçlı liderlerinin esir düşmesi, Avrupa'da büyük bir heyecan uyandırdı ve yeni bir Haçlı kafilesinin yola çıkmasına sebep oldu. Normanlar ve Lombardlar'dan müteşekkıl bir Haçlı ordusu, yaz başlarında İzmit üzerinden Eskişehir'e, ordan da Ankara ve Çankırı yoluyla Amasya ve Niksar'a gidecekti. Fakat yolda Raimund'un tavsiyelerine uyarak Kastamonu'ya hareket ettiler. Kastamonu'dan da Kızılırmak üzerinden Danişmendli topraklarına yürüdüler. Endişeye kapılan Danişmend Gazi (Gümüştekin), Kılıç Arslan ile ittifak yaptığı gibi Halep meliki Rıdvan'dan Mardin, Meyyafarikin, Amid, Harput, Erzincan ve Divriği emirlerinden de yardım istedi.

5 Ağustos 1101 tarihinde Merzifon-Amasya arasında meydana gelen savaşta yorgun ve bitkin düşen Haçlı ordusu, bozguna uğratarak bol miktarda ganimet ele geçirildi. Bu zafer, Türkler'in cesaretini artırırken Haçlılar'ı da umutsuzluğa düşürdü(2).

1269) trc. Hrnt D. Andreasyon, Tarih Semineri Dergisi I, İstanbul 188, 1937; Süryani Mihail, Vekayinâme (Eser Süryanice aslından Chabot, J.B. tarafından Chronique adıyla fransızcaya, (Paris 1889-1924) Türk tarihıyla ilgili kısımları da Hrnt D. Andreasyon tarafından Türk Tarih Kurumu için türkçeye tercüme edilmiş fakat henüz neşredilmemiştir. Burada ise TTK. için yapılan tercüme esas alınmıştır. 46-47: Anonim Süryani Vekayinâmesi, (trc. A.S. Tritton) «The First and Second Crusades From an Anonymous Syriac Chronicle», Journal of Royal Asiatic Society, 74, January 1933; Bar Hebraeus, Aynı eser, 341 vd.: Gafhari, Tarihî Cihanârâ, 132; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 248; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb min Tarihî Haleb, (nşr. Sami Dehhan) Dimaşk 1373/1974, II, 145; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihî, 188; Runciman, Haçlı Seferleri Tarihî, I, 247-249; Harol S. Fink, «The Foundation of the Latin States, 1098-1118», A History of the Crusades, 343; V.B. Stevenson, The Crusades in The East, Cambridge 1907, 73

- (1) Stevenson, Aynı eser, 73; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihî, 63-64, İstanbul 1974
- (2) Azimli, Tarih, 375; İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fî Tarihî'l-Mülûk ve'l-Ümem, IX, 114, Haydarabad 1359; Aksaraylı, Aynı eser, 27; Münecimbaşı, Camlû'd-Düvel, 208; Runciman, Haçlı Seferleri Tarihî, II, 18 vd.; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 141-142

Danışmend Gazi (Gümüştekin), Haçlılar karşısında kazanılan zaferden sonra Malatya'yı yeniden muhasara etmeye başladı. Gabriel, Urfa kontu Baudouin'e güvenerek Danışmendliler'e teslim olmamakta ısrar ediyordu. Gabriel, kızı Morphia ile evlenen Baudouin du Bourg'dan yardım istemiş, ancak o vassallık statüsüne bağlı kalmayarak bağımsız hareket etme temayülünde olduğundan veya Türk emirlerinden korktuğu için Gabriel'e yardımcı olamamıştır(1). Malatya İslâm hâkimiyetinden çıktıktan sonra, müslümanlar imha edilmiş ve yerlerine Ermeni ve Süryaniler yerleştirilmişti.

Gabriel zalimce davrandığı için halk ondan nefret ediyordu. Vakıtle Kılıç Arslan şehri kuşattığı zaman Gabriel ile Rumlar Türkler'e teslim olmaktan yana oldukları için bazı Süryani papazlarını öldürmüşlerdi. Bundan dolayı şehirde büyük karışıklıklar çıkmıştı. Gabriel ile Rumlar, Süryani ve Ermeniler'den şüphelendikleri için zulüm ve işkenceyle mallarını müsadere ediyorlardı. Danışmend Gazi (Gümüştekin)'nin bütün yaz devam eden muhasarası da kıtlığa sebep olmuştu. Süryaniler daha önce Malatya metropolitini Gabriel'e gönderip bu duruma bir son vermesini ve hristiyanlar arasında barış sağlamasını istemişler, Gabriel ise bunu hainane bir tertip olarak kabul edip metropolitte beraber ilerli gelen Süryaniler'i öldürmüştü. Bundan dolayı intikam hıslarıyla dolan askerler öfkelenip kapıları açtılar ve Danışmend Gazi (Gümüştekin) hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre girdi, herkese huzur ve emniyet içinde evlerine ve işlerinin başına dönebileceklerini söyledi.

Halka gıda yardımı yaptığı gibi çiftçilere tohumluk ve öküz dağıttı (18 Eylül 1101). Gabriel öldürülerek zindanlara doldurduğu insanlar salıverildi. Danışmend Gazi, Malatya'da huzur ve emniyet içinde büyük bir kalkınma seferberliği başlattı. Malatya onun devrinde en mesut devirlerinden birini yaşamıştır(2).

Antakya prinkepsi Bohemund ile kuzeni Richard de Salerno'nun esir alınmasından sonra meydana gelen gelişmeler, o zamana kadar Haçlılar'a karşı birlikte cihat eden iki Türk hükümdarını birbirine düşürdü. Bohemund'un esir düştüğünü öğrenen Bizans imparatoru Alexios Komnenos, bu tehlikeli düşmanını kontrol altına almak için

(1) Süryani Mihail. Vekayiname, 46-47; Runciman, Aynı eser, II, 32; Demirkent. Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, 65

(2) Süryani Mihail. Vekayinâme, 47; Anonim Süryani Vekayinâmesi, 75; İbnü'l-Esir. el-Kâmil X, 248-249; Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 341-343; Cl. Cahen. Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler (trc. Yıldız Moran), 89-102, İstanbul 1979; Stevenson. The Crusades in The East, 73

seferber oldu ve Gümüştekin'e haber gönderip onu kendisine teslim ettiği takdirde ikiyüzaltmışbın Bizans altını vermeyi vaat etti. Bu müzakerelerden haberdar olan Türkiye Selçuklu sultanı Kılıç Arslan, hem Anadolu sultanı hem de müttelik olduğu söyleyerek Bizans İmparatorundan alınacak bu fidyenin yarısının kendisine verilmesi gerektiğini bildirdi.

Bizans imparatoruna teslim edilmekten korkan Bohemund ise Antakya, Urfa ve Sicilya'daki akrabalarına haber gönderip yüzbin dinar tutarındaki fidyenin temini istedi. Ayrıca Gümüştekin'e Urfa kontu ve Kudüs kralıyla birlikte kendisine tâbi olacağına ve Antakya'nın eski hâkimi Yağısıyan'ın altesini serbest bırakacağına dair söz verdi.

Bizans İmparatorunun teklif ettiği fidyenin yarısını Kılıç Arslan'a kaptırmak istemeyen Danişmend Gazi (Gümüştekin), Bohemund'un dost ve akrabalarının getireceği daha az fidyeyi kabul ederek, onu 1103 yılı Paskalya yortusundan kısa bir müddet önce Malatya'da serbest bıraktı(1). Bohemund'un fidyesi, Baudouin du Bourg, Patrik Bernard, Kogh Vasil ve Bohemund'un İtalya'daki akrabaları tarafından temin edilmişti.

Bohemund Antakya'ya döner dönmez müslümanların hâkimiyetindeki topraklara saldırıya geçti. Pek çok müslümanı öldürdüğü gibi vergi adıyla mallarını müsadere etmek suretiyle ödediği fidyenin kat kat fazlasını çıkardı. Bundan dolayıdır ki, İbnü'l-Esir haklı olarak: «Gümüştekin (Danişmend Gazi) bu hatalı hareketiyle müslümanlara yaptığı iyiliklerin silinip yok olmasına sebep oldu.» diyerek onu tenkit eder(2).

Bu sırada Haçlılar'ın zulüm ve işkencelerinden bıkan Ermeniler'in daveti üzerine Elbistan'ı zaptederek onları Haçlı zulmünden kurtaran Kılıç Arslan, Antakya üzerine sefere hazırlanırken Danişmend Gazi'nin Bohemund'u yüzbin altın fidyeye karşılığında serbest bıraktığını öğrenince, seferden vazgeçerek süratle Danişmend'in üzerine yürüdü ve Maraş yakınlarında onu hezimete uğrattı (496 Zilkade/Ağustos 1103). Bu bozgun Danişmend Gazi'nin itibarını çok sarstı(3).

- (1) Azîmi, Tarih, 375; Urfalı Mateos, Vekayinâme, 221; Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi, 188; Anonim Süryani Vekayinamesi, 75; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 281; Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 341-343; Münecclimbaşı, Camî'ü'd-Düvel, 208; Stevenson, The Crusades in The East, 74; Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, II, 31-32; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 144, Urfalı Mateos Richard'ın Bizans İmparatoruna teslim edildiğini söyler.
- (2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 281
- (3) İbnü'l-Kalanisi, Aynı eser, 143; Aksaraylı, Aynı eser, 28; Vardan, Aynı eser, 189; Osman Turan, Aynı eser, 107

Bu olaydan yaklaşık iki yıl sonra Danişmend Gazi (Gümüştekin), Sivas'ta öldü (1104-1105). Kabri Niksar'da olup türbesi kitabesizdir. Tokat'ta Garipier Camii olarak bilinen caminin de onun tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. Oniki oğlu vardı(1). Zahid ve muttaki bir emir olan Danişmend Gazi iyi bir insandı. Halka çok iyi davranırdı. Hristiyanlar bile ondan övgü ile söz ederlerdi. Ülkeyi māmur ve müreffeh bir hâle getirmek için çok çalıştı.

2. Emir Gazi :

Danişmend Gazi'nin ölümü üzerine Kılıç Arslan yıllar önce göz diktiği Malatya'yı ele geçirmek için seferber oldu. 28 Haziran 1105 (veya 1106) tarihinde başlattığı muhasarayı şehri zaptedinceye kadar sürdürdü. Şehrin kuzeydoğusunda kurduğu muhasara âletleri ve mancınıklarla birkaç şiddetli hücumda bulunduktan sonra Danişmend Gazi'nin oğlu Yağsıyan (başka bir rivayete göre İsmail b. Danişmend'in oğlu Sungur) şehri teslim etmek zorunda kaldı (2 Eylül 1105 veya 1106) (2).

Danişmend Gazi'nin ölümünden sonra hanedanın başına büyük oğlu Emir Gazi geçti. Urfalı Mateos, onun bütün kardeşlerini öldürerek tahta geçtiğini yazar(3).

Selçuklular'ı metbû tanıyan Emir Gazi, Kılıç Arslan'ın 1107 yılında ölümü üzerine meydana gelen iktidar boşluğundan ve oğulları arasında başlayan taht kavgalarından yararlanarak hâkimiyet sahalarını genişletmeye teşebbüs etti. Bu mücadele sırasında Kılıç Arslan'ın oğlu Arapşah, Gazi'nin oğlu Muhammed'i esir etti. Fakat Emir Gazi, sonunda Arapşah'ı mağlup ederek oğlunu kurtardı(4).

Emir Gazi, Kılıç Arslan'ın oğulları arasındaki taht mücadeleleri sırasında damadı Mesud'u destekliyordu. Türkiye Selçuklu sultanı Şehinşah Afyonkarahisar yakınlarında Blzana imparatoru Alexios Komnenos ile imzaladığı anlaşmayı müteakip Konya'ya dönerken Danişmendli Emir Gazi ve bazı Selçuklu emirleri tarafından desteklenen Mesud, kardeşinin üzerine büyük bir ordu sevketti. Şehinşah bundan haberdar olunca imparatora sığınmak için kaçarken Akşehir yakınların-

- (1) Urfalı Mateos, Aynı eser, 225; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Sivas Şehri, 51, İstanbul 1928; Runciman (II, 89) Onun 1106 yılında öldüğünü söyler.
- (2) Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 345; Münecçimbaşı, Aynı eser, 209; Runciman, Aynı eser, II, 89-90; Honigmann, «Malatya», İslâm Ansiklopedisi, VII, 226; Mükrimin Halil Yınanç, «Danişmendliler», İslâm Ansiklopedisi, III, 469; Osman Turan, Aynı eser, 107
- (3) Urfalı Mateos, Vekayinâme, 225
- (4) İ. H. Uzunçarşılı, Sivas Şehri, 22

da yakalanarak gözlerine mil çekildi ve Mesud, kayınpederi Emir Gazi sayesinde Selçuklu tahtına çıktı (1116).

Emir Gazi 1119 Mayıs'ında yedibin kişilik bir orduyla Antakya üzerine bir akın düzenledi. Antakya prinkepsi Roger onun üzerine yürüdüye de perişan oldu ve Türkler Haçlı topraklarını yağmaladılar(1).

Oğlu Tuğrul Arslan adına Malatya'yı idare etmekte olan Kılıç Arslan'ın dul karısı Ayşe Hatun ile evlenmiş olan Belek Gazi, Mengüçükler'e ait Kemah'ı istilâ etti. Ancak Belek'in Haçlılar'la mücadele etmesini fırsat bilen Mengüçük oğlu İshak, Kemah'ı geri aldı. Belek, Haçlılar'a karşı düzenlediği seferden döner dönmez, Mengüçükler'in üzerine üyürdü (1119).

Mengüçüklü İshak, Belek'e mukavemet edemeyeceğini bildiği için Bizans'ın Trabzon dükü Konstantin Gabras'a sığındı ve onunla ittifak yaptı. Bunun üzerine Belek de Danişmendli Emir Gazi ile işbirliği yaptı. İki taraf Erzincan yakınlarında Serman (Şiran) denilen yerde karşı karşıya geldi ve Mengüçüklü İshak ile müttefik Konstantin Gabras'ın kuvvetleri tamamen imha edildi. Binlerce kişi esir alındı. Gabras ile İshak da esirler arasındaydı. Gabras otuzbin altın (Süryani Mihall'e göre doksanbin altın) fidye ödeyerek kurtulurken İshak da Danişmendli Emir Gazi'nin damadı olduğu için serbest bırakıldı. Mengüçüklü İshak, uzun süre Danişmendliler'in nüfuzu altında kaldı. Aynı şekilde Gabras da Bizans'a karşı Danişmendliler'e sığınmış ve onların hizmetine girmiştir(2).

Danişmendli Emir Gazi, damadını tahta çıkardıktan sonra da Anadolu'daki olaylara müdahale etmeye devam etti. Kılıç Arslan'ın Malatya'yı ele geçirmesiyle siyasi kudretleri zayıflayan Danişmendliler, Emir Gazi zamanında Anadolu'da üstünlük ve hâkimiyeti ele geçirmeye çalıştılar. Emir Gazi Artuklu Belek'in 1124'te ölümü üzerine Selçuklular'ın Malatya meliki Tuğrul Arslan ile Harput emiri Süleyman arasındaki ihtilaflardan yararlanarak Malatya'ya hücum etti (13 Haziran 1124). Bir ay devam eden kuşatmadan netice alamayınca, oğlu Muhammed'i orada bırakarak geri döndü. Muhammed şehre yakın

(1) Süryani Mihall, Aynı eser, 66

(2) İbnü'l-Katânisi, Aynı eser, 202; İbnü'l-Esir, Aynı eser, 67; Süryani Mihall, Aynı eser, 67; Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, 106, 109; Runciman, Aynı eser, II, 172; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 162-163; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, 50; M. H. Yınanç, «Belek», İslâm Ansiklopedisi, II, 470; F. Sümer, «Mengüçükler», İA., VII, 714; O. Turan, «Süleymanşah II.», İA, XII, 212

bir yerde karargâh kurarak giriş-çıkışları kontrol altına aldı ve kuşatmaya altı ay daha devam etti.

Muhasaranın uzaması şehirde kıtlığa sebep oldu. Halk aç ve perisan bir halde kedî, köpek ve ağaç yaprakları yemeğe başladı. Tuğrul Arslan, Franklar'dan yardım istedi. Ancak onlar söz verdikleri halde Halep'li muhasara etmekle meşgul oldukları için gelemediler ve kendi adlarına bu çok önemli fırsatı değerlendiremediler. Bunun üzerine Tuğrul Arslan ile annesi Ayşe Hatun, Minşar kalesine çekilerek şehri Emir Gazi'ye teslim ettiler (10 Aralık 1124). Halk, bu kıtlıklar sebebiyle perişan bir durumdaydı. Emir Gazi onları teselli ederek çiftçilere tohumluk verdi, koyun ve sığır dağıttı.

Şehirde refah seviyesi yeniden yükselmeye başladı. Böylece Kılıç Arslan'ın Danışmend Gazi (Gümüştekin)'den aldığı Malatya tekrar Danışmendliler'in eline geçti. Emir Gazi'nin Malatya seferine Türkiye Selçuklu sultanı Mesud da katılmıştı. Emir Gazi Malatya'yı zaptettikten sonra, Artuklu hâkimiyetindeki Harput üzerine yürüdü. Ancak Davud b. Sökmen'in daha erken davranarak Harput'a hâkim olduğunu görünce Hanzlı yöresini yağmalayıp Davud üzerine yürüdü(1).

Bu mücadele sonunda kârlı çıkan taraf hiç şüphesiz Danışmendliler oldu. Sultan Mesud kayınpederi sayesinde tahtını korumayı baştırırken, Malatya'dan Sakarya'ya kadar uzanan Selçuklu toprakları Danışmendliler'in eline geçti. Anadolu'nun en güçlü devleti hâline gelen Danışmendliler, 1129 yılında Ankare, Çankırı, Kastamonu ve Karadeniz sahillerini kontrol altına aldılar(2).

Ermeni prensi Thoros, 1129 yılında ölünce, Emir Gazi Çukurova (Kilikya)'ya müdahale etti. Ertesi yıl Antakya prinkepsi II. Bohemund Ermeni Leon'un topraklarına girip Anazarba'yı işgal edince Leon, Emir Gazi'ye haber gönderip yardım istedi. Emir Gazi, bu daveti kabul ederek Çukurova'ya hareket etti. Bohemund da bu gelişmelerden habersiz olarak Çukurova topraklarına girince pusuya düşürülerek ordusuyla birlikte imha edildi, Haçlılar'dan kurtulan olmadı. Bohemund'un başı kesilerek mumyalandıktan sonra pek çok değerli ganimet ve hediyelerle birlikte Abbasi halifesine (başka bir rivayete göre Büyük Selçuklu sultanına) gönderildi (21 Ağustos 1130). Tuhaf bir tesadüf eseri olsa gerek Danışmend Gazi, I. Bohemund'u, oğlu Emir Gazi de onun oğlu II. Bohemund'u esir almıştır(3).

- (1) Azimli, Aynı eser, 384; Süryani Mihail, Aynı eser, 82-84; Anonim Süryani Vekayinâmesi, 89-90
- (2) Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 367; Anonim Süryani Vekayinâmesi, 89-90; Runciman, Aynı eser, II, 173
- (3) Anonim Süryani Vekayinâmesi, 99-100; Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 367; Cahen, Aynı eser, 107; Runciman, Aynı eser, II, 150

Emir Gazi, daha sonra 1131'de tekrar Çukurova seferine çıktı. Ermeni Leon yıllık haraç vermeyi kabul etti. Onun Çukurova'da bulunmasından istifade eden Bizans imparatoru Ioannes Komnenos, Kastamonu'yu istilâ etti. Fakat Emir Gazi, 1132'de bu yöreyi tekrar geri aldı. Tahtı ele geçirmek için imparatora layan eden kardeşi Isaak Komnenos da Emir Gazi'ye sığındı. Emir Gazi onu gayet iyi karşıladı ve Trabzon dükü Konstantin Gabras'ın yanına gönderdi. Haçlılar'a, Ermeni ve Rumlar'a karşı kazandığı zaferler, onun Anadolu hükümdarları arasında mümtaz bir mevki elde etmesine sebep oldu.

Abbasi halifesi Müsterşid ile Büyük Selçuklu sultanı Sencer, Emir Gazi'ye *Melik* ünvanının tevcih edildiğini gösteren bir menşurla birlikte, *altın âsâ* dört siyah sancak gönderdiler. Ancak elçi bu menşur ve hediyeleri getirdiğinde, Emir Gazi ölüm döşeğindeydi ve birkaç gün sonra 528 (1133-1134) tarihinde öldü(1).

Bu sebeple menşur ve hediyeler oğlu Melik Muhammed'e verildi. 528 (1133-1134)'de ölen Emir Gazi Danışmendliler'in en güçlü hükümdarlarından biriydi. Cesur, zeki ve faziletli bir hükümdardı. Ülkenin her tarafında huzur ve asayiş sağlamış, Selçuklu topraklarının bir bölümünü de kendi hâkimiyeti altına alarak Anadolu'nun en nüfuzlu hükümdarı olmuştu.

3. Melik Muhammed :

Emir Gazi'den sonra Danışmendli tahtına büyük oğlu Melik Muhammed geçti. Abbasi halifesi Müsterşid ve Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in gönderdiği menşur, altın âsâ ve diğer hediyeler Melik Muhammed'e verilerek Malatya'da hükümdar ilân edildi. Emir Gazi'nin Muhammed'den başka Yağıbasan, Yağan ve Aynüddeve adlarında üç oğlu daha vardı. Muhammed tahta geçince kardeşleri Aynüddeve ve Yağan isyan etti. Melik Muhammed, hükümdarlığının ilk yıllarında bir yandan kardeşleriyle, bir yandan da Bizans saldırılarıyla uğraşmak zorunda kaldı.

İmparator Ioannes Komnenos Danışmendliler arasındaki taht kavgalarından istifade ederek 529 (1135) yılında Kastamonu ve Çankırı'ı işgal etti. Ancak Sultan Mesud ile ittifak yapan Melik Muhammed, Bizans kuvvetlerinin çekilmesi üzerine bu yöreyi tekrar topraklarına kattı. Melik Muhammed, 1135'de isyan eden kardeşi Yağan'ı öldürdü, Ay-

(1) Azimli, Tarih, 409; Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 367; Anonim Süryani Vekayinamesi, 89-100; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 172; Runciman, Aynı eser, II, 173; Cahen, Aynı eser, 217; Uzunçarşılı, Aynı eser, 22; Irene Melikof, «Danışmendids», EI2 (İng.) 110

nüddeve ile İse Malatya'ya kaçtı. Melik Muhammed, 1136-1137 yıllarında büyük bir orduyla Maraş'a girdi, bazı köy ve manastırları tahrip etti(1).

Ancak Baudouin, 1137'de Bizans İmparatorundan yardım isteyince, Melik Muhammed geri çekildi. Daha sonra Malatya'ya hâkim olan kardeşi Aynüddeve üzerine yürüyerek Elbistan ve Ceyhun yörelerini aldı. Aynüddeve, önce Malatya civarındaki Hanzlı'ya oradan da Amid (Diyarbakır)'e kaçtı. Fakat buralarda da tutunamayarak Haçlı kontu Joscelin'e sığındı. Melik Muhammed'in bu seferi Sultan Mesud'a Haçlı hâkimiyetindeki Maraş'a hücum ederek köyleri yakıp yıkmaya imkânı verdi (1138). Melik Muhammed 1139'da tekrar Çukurova'ya tarruz edip bazı kaleleri ele geçirdi(2).

Bizans İmparatoru İoannes, Danişmendliler'i Bitinla ve Paflagonya'dan çıkarmaya çalıştı. Daha sonra Konstantin Gabras ile anlaşınca Danişmendliler'in merkezli Niksar'ı ele geçirmek ümidiyle sefere çıktı ve sıkıntılı bir yolculuktan sonra Niksar'a gelerek şehri kuşattı. Fakat Niksar müstahkem bir şehirdi. Bu dağlık yörede ıkmal yollarını açık bulundurmamak kolay değildi. İoannes bir taraftan çok sayıda askerinin ölmesi, bir yandan da kardeşi İsaakios'un oğlu İoannes'in Selçuklular'a sığınması ve müslüman olarak Mesud'un kızıyla evlenmesi onu şaşkına çevirdi. Uzun süren muhasaradan hiçbir netice elde edemedi 1141 yılı başlarında İstanbul'a döndü. Böylece Bizans büyük umutlar bağladığı bu seferden de eli boş dönmüş oldu(3). Fakat 1141'de yeniden harekete geçerek Uluborlu ve Beyşehir Gölü üzerinden Antalya'ya giden yolu ele geçirmiştir.

Danişmendliler, 1140'da Kaslanus yöresi ve Karadeniz bölgesini Rumlar'dan geri aldılar. Melik Muhammed daha sonra güneye yönelerek Elbistan'a hücum eden Haçlılar'ı geri püskürttü(4).

Melik Muhammed, 6 Aralık 1143 tarihinde Kayseri'de öldü(5). Dindâr ve hayırsever bir hükümdar olan Melik Muhammed, Rumlar, Haçlılar ve Ermeniler'le cihat etmiş, Anadolu'da İslâmiyet'in yayılması için çalışmıştır. Kayseri Ulu Camii'ni (Câmi-i Kebir) de o yaptırmış-

- (1) Urfalı Mateos, Aynı eser, 287; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 173
- (2) Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 375; Osman Turan, Aynı eser, 174-175
- (3) Uzunçarşılı, Sivas Şehri, 24-25; Osman Turan, Aynı eser, 176; Cahen, Aynı eser, 108; Runciman, II, 180, 218
- (4) Cahen, Aynı eser, 108
- (5) İbnü'l-Kalanisi, 275; Urfalı Mateos, 206; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, (trc. Abdülkerim Özeydin) XI, 89; Bar Hebraeus, II, 376; Müneccimbaşı, 54, 209; Osman Turan, Aynı eser, 177-178. Azimli (s. 421) onun 536 (1141-1142) yılında öldüğünü söyler.

ur. Camlin kible tarafındaki Melik Gazi Medresesi'nde bulunan türbede Melik Muhammed Gazi'nin medfun olduğu söylenir fakat türbenin kitabesi yoktur. Halil Edhem Kayseri Şer'iyye sicillerine istinaden Cami-i Kebir'in Melik Muhammed Gazi tarafından yaptırıldığını ifade etmektedir(1). Melik Muhammed yıllardır harabe hâlinde olan Kayseri'yi tamir ettirmiş(2), şehri bir bakıma yeniden tesis ederek burayı merkez yapmıştır.

4. Melik Muhammed'in Oğulları ve Kardeşleri.

Melik Muhammed'in; Zünnun, Yunus ve İbrahim adlarında üç oğlu vardı. Bunlardan Zünnun'u velleht tayin etmişti, fakat Sivas meliki olan kardeşi Nizameddin Yağıbasan (Bazı kaynaklarda Yakub Arslan, Yağı Arslan) kardeşi Melik Muhammed'in karısıyla evlenerek Kayseri'de yönetime hâkim oldu. Zünnun, Zamantı'ya kaçmak zorunda kaldı. Fakat bir müddet sonra yeniden Kayseri'ye hâkim olmayı başardı.

Daha önce Haçlılar'a sığınmış olan Aynüddeve, Melik Muhammed'in ölümünden sonra Malatya'ya hâkim oldu. Zünnun Kayseri'ye. Yağıbasan da Sivas'a hâkim olmuştu. Böylece Danışmendliler üç kola ayrılmış bulunuyorlardı(3).

Bu durum, Türkiye Selçuklu sultanı Mesud'un hâkimiyet sahasını genişletmesine yaradı. Melik Muhammed'in ölümü üzerine hanedan mensupları arasında başlayan taht kavgalarına müdahale eden Sultan Mesud'un Zünnun'u desteklemesi üzerine Melik Muhammed'in kardeşleri Malatya meliki Aynüddeve ile Sivas meliki Yağıbasan ona karşı ittifak yaptılar. Aynüddeve, Yağıbasan'ın desteğiyle Elbistan ve Ceyhan yöresini istilâ edince, Sultan Mesud derhal Sivas'a yürüyüp şehri ele geçirdikten sonra Malatya'ya hareket etti. Şehri üç ay kuşatmasına rağmen hiçbir netice elde edemedi geri döndü (1143)(4).

Bizans İmparatoru Ioannes'in 1143'te ölümü üzerine rahatlayan Sultan Mesud, yeniden Danışmendli topraklarına hücumu başladı. 1144'te Aynüddeve'nin hâkimiyeti altındaki Elbistan ve Ceyhan'ı zapt ederek oğlu Kılıç Arslan'ı bu yöreye melik tayin etti. Daha sonra

(1) Halil Edhem, Kayseri'ye Şehri, İstanbul 1334. 17. 29. 30

(2) Bar Hebraeus, Aynı eser, II. 367

(3) Azimli, Aynı eser, 421; İbnü'l-Kalanisi, Aynı eser, 275; Bar Hebraeus, Aynı eser, II. 376; Cahen, Aynı eser, 109; Runciman, Aynı eser, II. 219; Uzunçarşılı, Sivas Şehri, 26-27

(4) Azimli, Aynı eser, 421; Bar Hebraeus, Aynı eser, II. 376-377; İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI. 80; Osman Turan, Aynı eser, 178-179; Uzunçarşılı, Aynı eser, 27; Cahen, Aynı eser, 109; Runciman, Aynı eser, II. 219

tekrar Malatya'yı muhasara etti, fakat Bizans'ın yeni imparatoru Manuel Komnenos'un Anadolu'da ilerlemekte olduğunu duyunca kuşatmayı kaldırdı (1144). Sultan Mesud'un genişleme siyaseti Yağıbasan ile Aynüddevi'yi endişelendirdi ve Bizans imparatorundan yardım istemeye mecbur etti(1). Bunun üzerine Manuel, Konya'yı kuşattıysa da netice alamadan ayrıldı (541/1146) (2).

Artuklu Kara Arslan ile beraber Haçlı topraklarına saldıran Aynüddevi, 1151 yılında Gerger, Kâhta, Adıyaman ve Palu'yu ele geçirerek çok sayıda esir aldı. Sivas meliki Yağıbasan ise aynı yıl Karadeniz bölgelerinde fetihlerde bulunarak Ünye, Samsun ve Bafra'yı zaptetti.

Aynüddevi, 1152 yılında ölünce yerine oğlu Zülkarneyn geçti. Yağıbasan taziyede bulunduktan sonra onu Sultan Mesud'a karşı birlikte hareket etmeye çağırdı. Bu gelişmelerden haberdar olan Sultan Mesud, Yağıbasan'ı tehdit etti. O da yeğenini desteklemeyeceğine dair kesin söz verdi. Sultan Mesud Yağıbasan'ı kendisine tâbi kıldıktan sonra üçüncü defa Malatya üzerine yürüdü ve şehrin surlarını tahrip etti. Zülkarneyn ise annesiyle birlikte sultanın huzuruna çıkıp af diledi. Sultan da kendine tâbi olmak şartıyla Malatya'da hâkimiyetini devam ettirmesine müsaade etti(3).

Sultan Mesud'un ölümü üzerine yerine oğlu II. Kılıç Arslan geçti (1155). Fakat kardeşleri tahtta hak iddia ederek ayaklandılar. Bunu fırsat bilen Sivas Danışmendli hükümdarı Yağıbasan, büyük bir orduyla Kayseri'ye hareket etti. Kılıç Arslan da onun üzerine yürüdü. İki taraf tam savaşa girmek üzereyken âlmler araya girip müslüman kanı dökülmesine engel oldular ve her iki taraf da ülkelerine döndüler. Fakat Yağıbasan, bir müddet sonra Elbistan'a girince, Kılıç Arslan süratle harekete geçti. Yağıbasan, yetmişbin kişiyi Ceyhan dışındaki bölgelere sürerek Kılıç Arslan'ın karşısına çıkı. Yine din adamları araya girip savaşa engel oldular ve iki taraf arasında bir antlaşma imzalandı (Şaban 550/Ekim 1155) (4).

Bizans imparatoru Manuel, Anadolu'nun bu genç hükümdarına ağır bir darbe indirmek maksadıyla yeni bir ittifak tesis etti. 1157'de Bafra ve Ünye'yi topraklarına katmış olan Yağıbasan, buraları Bizans'a iade edip ittifaka girdi. Danışmendli Zünnun ve Zülkarneyn'in de yer aldığı bu ittifak karşısında Kılıç Arslan Bitinli emiri Süleyman'ı im-

(1) Osman Turan, Aynı eser, 180

(2) Uzunçarşılı, Aynı eser, 27-28

(3) Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 390; Osman Turan, Aynı eser, 190; Uzunçarşılı, Aynı eser, 18; Cahen, Aynı eser, 109

(4) Urfalı Mateos, Aynı eser, 314; Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 391; «Kılıç Arslan II», İA, VI, 688-680; Cahen, Aynı eser, 112

paratora göndererek anlaşma teklif etti. Fakat red cevabı alınca Yağıbasan'ı ittifaktan ayırmak için Elbistan'ı kendisine bırakmayı vaad etti (1160). Fakat bundan da bir netice alamadı (1).

Malatya meliki Zülkarneyn, 555 (1160) yılında öldü. Yerine oğlu Muhammed geçti ve Kılıç Arslan'a tâbi olarak Malatya'yı idare etti.

Erzurum Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızı Kılıç Arslan ile nikâhları kınıldıktan sonra çeyizleriyle birlikte Erzurum'dan Konya'ya gönderilmişti. Bunu haber alan Yağıbasan, Kılıç Arslan'a düşmanlığı sebebiyle gelin alayına saldırdı ve gelini yeğeni ve Kayseri meliki olan Zünnun ile evlendirmek üzere götürdü. Gelin Kılıç Arslan'a nikâhlı olduğu için İslâm dinine göre başkasıyla evlenmesi caiz olmadığından İslâmiyet'ten irtidat ettirdiler. Kız daha sonra tekrar müslüman oldu ve Zünnun ile evlendirildi. Bu ağır tecavüz karşısında çok öfkelenen Kılıç Arslan, Yağıbasan üzerine yürüdüysen de Bizans kuvvetleri tarafından desteklenen Danişmendli ordusu karşısında mağlup oldu (1162). Bu olayın 1164 veya 1165 yıllarında meydana geldiğine dair rivayetler de vardır.

Kılıç Arslan, Yağıbasan karşısında mağlup olunca, Bizans'tan yardım istemek için İstanbul'a gitti ve dönüşünde Yağıbasan'dan intikam almak için harekete geçti (2). Artuklular'dan Kara Arslan, Necmeddin Alpi, Erzen ve Bitlis emiri Fahreddin Devletşah da onunla birlikte Sivas üzerine yürüdüler ve şehri zaptettiler (1163).

Yağıbasan yardım sağlamak için damadı Çankırı Selçuklu meliki Şehinşah'ın yanına gitti ve 4 Ağustos 1164 tarihinde orada öldü. Yağıbasan Danişmendliler'in nüfuzlu hükümdarlarından biriydi. Cesur ve ileri görüşlü, siyasi kabiliyeti hâlâ hayırsever ve azimli bir insandı. Niksar'da yaptırdığı medresenin haziresinde medfundur. Yağıbasan'ın yaptırdığı medrese veya mescide ait bir kitabe bugün mevcuttur (3).

Niksar'da bulunan, 552 (1157-1158) tarihli bir kitabede Yağıbasan'ın künye ve lakapları şöyle sıralanmaktadır: *el-Melikü'l-Âlim, el-Âdil, Nizdmüddünya ve'd-din Ebu'l-Muzaffer Yağıbasan b. Melik Gazi b. Melik Danişmend Zahîru Emiri'l-Mü'minin*. Adına basılan bir sikkede ise: *el-Melikü'l-Âdil Nizameddin Yağıbasan b. Melik Gazi b.*

- (1) Urfalı Matcos, Aynı eser, 329
- (2) İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI, 267-268; Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 399; Münecclimbaşı, Aynı eser, 55-56; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 17; Osman Turan, «Kılıç Arslan» İA, VI, 690; F. Sümer, «Saltuklular» Selçuklu Araştırmaları Dergisi, (Ankara 1971), III, 414; Cahen, Aynı eser, 119
- (3) Münecclimbaşı, Aynı eser, 211; İ.H. Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, 30; İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, I, 59, İstanbul 1927

Melik Danişmend Zahiru Emiri'l-Müminin ibareleri vardır(1). O, bir takım imar faaliyetlerinde de bulunmuş, Sivas ve Niksar'da cami, türbe ve imarethaneler yaptırmıştı. Cemâleddin Gazî, Muzaferreddin Mahmud, Zahreddin İli, Sinaneddin Yusuf ve Bedreddin Keyhüsrev adlı beş oğlu vardı, fakat yerine yeğeni İbrahim'in oğlu İsmail geçti(2) ve Cemaeddin Gazî'den(3) başka bütün çocukları Selçuklular'ın hizmetlerine girdiler.

Yağbasan'ın ölümü üzerine karısı, Zünnun'un onaltı yaşındaki yeğeni İsmail b. İbrahim ile evlenerek onu hükümdar ilân etti (559/1164). Bunun üzerine hanedan mensupları arasında mücadele başladı. Bu sırada Elbistan emiri Mahmud, bağımsızlığını ilân etti. Ayrıca Kayseri meliki Zünnun ile Yağbasan'ın yeğeni İbrahim b. Muhammed de aynı maksatla harekete geçtiler. II. Kılıç Arslan, bu fırsattan istifade ederek Danişmendli topraklarını ele geçirmek için seferber oldu. Zünnun'u himaye ederek Elbistan üzerine yürüdü ve 1165'ten itibaren Danişmendli topraklarını zaptetmeye başladı. Elbistan'ı, Tohma vadisini, Darende ve Gedük yöresini ilhak etti. 1168'de Zünnun üzerine yürüdü ve 1169'da Kayseri ve Zamantı'da Danişmendli hâkimiyetine son verdi. Zünnun, Kılıç Arslan'ın kardeşi Şehinşah ve Malatya meliki Efridun Atabeg Nureddin Mahmud'a sığındılar(4).

Kılıç Arslan'ın giderek kuvvetlenmesinden rahatsız olan Nureddin, Danişmendli Zünnun'u, Şehinşah'ı ve Artuklular'ı himaye ederek ona karşı bir ittifak tesis etti. Bir orduyla Sivas'ta bulunan Melik İsmail'e de haber gönderip, Kılıç Arslan'dan Zünnun'a ülkesini iade etmesini istedi. Kılıç Arslan, Nureddin'in elçilerini bir müddet oyaladıktan sonra teklifini reddetti. Bunun üzerine müttefik kuvvetler, Sivas'tan Kayseri istikametinde yola çıkarken Atabeg Nureddin Mahmud da Maraş, Gökşun ve Behisni'yi işgal ettikten sonra Sivas'a yöneldi (1172). O yıl Sivas'ta müthiş bir kış hüküm sürmüştü ve kıtlık başgöstermişti. İsmail ise ambarlarında buğday stoku bulunduğu halde hal-

- (1) Halil Edhem, «Melik Gazî», *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1331, 466; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, 88, 523, İstanbul 1321
- (2) Halil Edhem, «Melik Gazî» *TOEM*, 464; İ.H. Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, 30; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 202; Cahen, *Aynı eser*, 113
- (3) Bazı tarihçiler, Cemal Gazî'nin asıl adının İsmail olduğunu, Tokat ve Amasya civarında iki yıl hüküm sürdükten sonra amcazadesi İbrahim b. Muhammed tarafından bertaraf edildiğini (562/1166) söylerler.
- (4) İbnü'l-Esir, *Aynı eser*, XI, 314-315; Bar Hebraeus, *Aynı eser*, II, 406; Süryani Mühall, *Aynı eser*, XIX, Fasıl 9; Müneccimbaşı, *Aynı eser*, 212-213; Osman Turan *Aynı eser*, 203

ka dağıtmamış ve bu yüzden birçok kişi açlıktan ölmüştü. Sonunda halk dayanamayıp isyan etti, İsmail, karısı ve beşyüz adamı öldürüldü, ambarları yağmılandı (İsmail'in kabri Niksar'dadır) (1). Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri toplanıp Nureddin'e sığınmış olan damadı Zünnun'u Sivas'a davet etmeye karar verdiler.

Zünnun Nureddin'in yardımıyla meşakkatli bir yolculuktan sonra Sivas'a varıp Danışmendli tahtına çıktı (567/1172). Öte yandan Nureddin'in topraklarını istilâ ettiğini öğrenen II. Kılıç Arslan onun üzerine yürüdü. Fakat ağır kış şartları ve Haçlı saldırıları iki Türk hükümdarı barışmaya itti. Yapılan anlaşmaya göre Nureddin işgal ettiği yerleri geri verecek, Kılıç Arslan da Zünnun'un Sivas'ta hüküm sürmesine rıza gösterecekti. Ayrıca Nureddin'in emirlerinden Fahreddin Abdülmesih de emrindeki üçbin kişilik kuvvetle Sivas'ta kalıp Zünnun'u himaye edecekti. Muhtemelen Ankara da Şehinşah'a verilecekti (2).

Nureddin'in 1174 yılında ölümü üzerine Sivas'ta bırakılan garnizon Suriye'ye dönünce, Sultan anlaşma şartlarını hiçe sayarak Sivas, Niksar, Komana, Tokat ve diğer Danışmendli topraklarını istilâ etmek maksadıyla harekete geçti. 1175 yazında söz konusu şehirlerin zaptedilmesi üzerine Zünnun ile Şehinşah, Bizans'a sığınmak zorunda kaldılar ve Danışmendliler'in Sivas şubesi de böylece ortadan kalkmış oldu (3).

Bizans imparatoru Manuel, Danışmendliler'e kaybettikleri toprakları iade etmek istiyordu. Bu maksatla Manuel, Gavras adlı bir komutanını otuzbin kişilik bir orduyla Amasya ve Niksar'a sevketti. Fakat bir sonuç alamadı.

Rivayete göre Zünnun, 570 (1175) yılında Kılıç Arslan'ın emriyle Bizans hapishanelerinde zehirlenerek öldürülmüştür. Aksarayi'ye göre ise Kılıç Arslan'ın Sivas'ı istilâ etmesi üzerine öfkeyle Niksar'a gitti ve orada öldü (4).

(1) Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 414; Süryani Mihail, Aynı eser, XIX, Fasıl 10; İ.H. Uzunçarşılı, Sivas Şehri, 34

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmilî, XI, 314-315; Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 410; Aksarayi, Aynı eser, 30; Müneccimbaşı, Aynı eser, 212-213; Osman Turan, Aynı eser, 204; Cahen, Aynı eser, 115; İ.H. Uzunçarşılı, Sivas Şehri, 33-35; Mükrimin Halil Yınanç, «Danışmendliler», İA, III, 473-474

(3) İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI, 315; Süryani Mihail, Aynı eser, XX, Fasıl I; Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 417-418; Müneccimbaşı, Aynı eser, 212-213; Cahen, Aynı eser, 115; Osman Turan, Aynı eser, 203

(4) Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 421-422; Aksarayi, Aynı eser, 30; Müneccimbaşı, Aynı eser, 212-213

5. Danişmendîliler'in Yıkılışı :

Melik Muhammed'in 537 (1143) yılında ölümü üzerine Danişmendîliler'in Sivas ve Malatya olmak üzere iki ayrı kol hâlinde hâkimiyetlerini sürdürdüklerini görüyoruz. Danişmendîliler, 1124 yılında Malatya'yı Selçuklular'dan alınca yukarıda da belirttiğimiz gibi Emir Gazi'nin oğlu Aynüddeve, burada yönetimi ele geçirip Tuğrul Arslan'ın kızıyla evlenmişti. Bu evlilikten doğan Zülkarneyn, babasının 1152 yılında ölümü üzerine annesinin vesâyeti altında emir oldu. Fakat Selçuklu sultanı Mesud, Malatya'yı muhasara edince, ona karşı koyamayacağını anlayarak bağlılık arzetti. Sultan da şehrin yönetimini ona bıraktı. Daha sonra annesinin tahakkümüne karşı çıkarak idareye tek başına hâkim oldu. Sultan Mesud'un ölümünden sonra da amcası Yağıbasan'ın vassali olarak hüküm sürdü ve Ekim 1162'de Malatya'da öldü. Hekim İbrahim b. Ebû Said, *Takvîmu'l-Edviye* adlı eserini ona ithaf etmiştir(1).

Zülkarneyn'den sonra yerine oğlu Nâsireddin Muhammed geçti. İçki ve eğlenceye çok düşkün olan bu hükümdarın bir fahişeye düşüp kalkması, halkın nefretini mucip oldu. Halkın baskılarına dayanamayan Nâsireddin Muhammed şehri terketti (1170). Yerine kardeşi Fahreddin Kasım (bazı kaynaklarda Ebu'l-Kasım) geçti. 1171'de Harput Artuklu beyi Fahreddin Kara Arslan'ın kızıyla evlenen Kasım, düğün günü bir gösteri sırasında attan düşerek öldü (Mayıs 1171) (2).

Halk küçük kardeşi Efridun (Feridun)'u tahta çıkardı ve gelini istemediği halde onunla evlendirdiler. Bu sırada Kılıç Arslan, Malatya üzerine yürüyüp şehri muhasara etti, fakat ele geçiremedi ve civardaki halkı esir alıp Kayseri'ye götürdü. Bu olaylar sebebiyle Atabeg Nureddin, Mardin ve Harput Artuklu beyleri, Ermeniler ve Danişmendîliler'in Sivas Meliki, Kılıç Arslan'a karşı bir ittifak teşkil ettiler. Ancak Kılıç Arslan esir aldığı Malatyalıların lade edeceğinin bildirince taraflar arasında savaş olmadan anlaşma sağlandı(3).

Nâsireddin Muhammed, dört-beş yıl Suriye ve Anadolu'da dolaştıktan sonra 1175 Şubatında Malatya'ya döndü ve Barsuma manastırındaki papazlar ve şehirdeki dostlarının yardımıyla geceleyin kaleye çıkıp Efridun'u öldürdü ve 15 Şubat 1175 tarihinde şehre hâkim oldu. Nâsireddin, Kılıç Arslan'a tâbi olarak üç yıl hüküm sürdü. Nihayet 25 Ekim 1178'de Malatya'yı zapteden Kılıç Arslan, Danişmendîliler'in bu

(1) Mükrimin Halil Yınanç, «Danişmendîliler», İA, 474

(2) Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 409-410; Uzunçarşılı, Sivas Şehri, 37-38; Mükrimin Halil Yınanç, «Danişmendîliler», İA, III, 475

(3) Bar Hebraeus, Aynı eser, II, 410

şubesi'ni de ortadan kaldırdı. Nâsireddin Muhammed Hısn-ı Ziyad'a çekildi (1).

Danışmendîler'in yıkılmasından sonra Yağıbasan'ın üç oğlu Muzaferreddin Mahmud, Zahirreddin İli ve Bedreddin Yusuf, Selçuklular'ın hizmetine girerek sınır boylarında Rumlar'la savaşmışlar ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci defa tahta geçmesi için uğraşmışlardır (2).

Anadolu'da kurulan beyliklerin en büyüklerinden biri olan Danışmendîler, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması açısından büyük hizmet ifa etmişler ve zaman zaman Anadolu'nun en kuvvetli devleti olan Selçuklular'ı tahakküm altına almışlardır. Haçlılar ve Rumlar'la yığıtçe savaşan Danışmend Gazî, Emir Gazî ve Melik Muhammed Gazî, Türk milleti tarafından asırlarca saygıyla anılmışlardır. Ancak Yağıbasan'dan sonra işbaşına gelen ve birbirleriyle mücadele eden Danışmendî beyleri, Bizans'ın ve Atabeg Nûreddin'in oyuncakçı olmuş ve Türkiye Selçukluları'na karşı bir koz olarak kullanılmışlardır.

Danışmendîler'in yıkılışından sonra bu hanedana bağlı muhtelif boylar, Anadolu'ya dağılmışlar, bazıları da Rumeli'de yerleştirilmişlerdir. Bugün bile Anadolu'da Danışmend, Danışman, Tanışman ve Yağıbasan gibi köy adları vardır. XVII. yüzyılın başlarında Karaman eyaletinde Danışmendî adlı bir kaza vardı. Bunların bir kısmı XVII. yüzyıldaki Celâli İsyanlarına katılmış, bu isyan sebebiyle Balıkesir ve Ayasluğ'a sürülmüşlerdir. Burada, da rahat durmayan Danışmendîler; Afyonkarahisar, Sandıklı ve Keçiözü'nde mecburlı iskanâ tâbî tutulmuşlar bunu kabul etmeyenler ise Rakka'ya sürülmüşlerdir (3).

1296-1360 yılları arasında Balıkesir ve Çanakkale yöresinde hüküm sürmüş olan Karasöğüt'ün de Danışmend Gazî'nin ahfâdı tarafından kurulmuştur (4).

Danışmendîler'den kendi adına para bastıran ilk hükümdar Danışmend (Gümüştekin) Gazî'dir. Danışmend Gazî'nin ve daha sonrakı bazı hükümdarların paralarında *Grekçe* yazılar vardır ve basıldıkları yerler belirtilmemiştir. Danışmendî paralarında en dikkatli çeken

- (1) E. Hebraeus, Aynı eser, II, 424; İ.H. Uzunoğlu, Aynı eser, 37-38; Osman Turan, Aynı eser, 205; Mükrimin Halil Yınanç, «Danışmendîler», İA, III, 475
- (2) İbn Bibi, Aynı eser, 76
- (3) Ahmed Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri, 77, 169, 226, İstanbul, 1930; Mükrimin Halil Yınanç, «Danışmendîler», İA., III, 476-477
- (4) İ. Hakkı Uzunoğlu, Anadolu Beylikleri, 96 vd. İstanbul, 1984

husus, birtakım sikkelerin tamamen hristiyan simgeleri ihtiva etmeleridir. Bunun yanında hükümdar portreleri ve aslan simgesini taşıyan paralar da vardır(1).

(1) C. Cahen, Aynı eser, 172-173. Danışmendli meskukatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Tevhid, Müze-i Humayûn Meskukat-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu, 82-102. Konstantîniyye, 1321

II. MENGÜCÜKLER

A) MENGÜCÜKLERİN KURULUŞU

Mengüçükler, Malazgirt zaferinden sonra Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkı Karahırsar (Köğonya/Şebinkarahırsar)'ı fethederek yaklaşık 1227 yılına kadar burada hüküm süren bir Türk beyliğidir.

Beyliğin kurucusu olan Mengüçük Gazi, Sultan Alparslan ile Malazgirt savaşına katılmış(1) ve zaferden sonra Karasu (Yukarı Fırat) ve Çaltı nehirleri vadilerinin fethiyle görevlendirilmiştir. Bu yöreyi fetheden Mengüçük Gazi, Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkı Karahırsar'ı hâkimiyeti altına alarak kendi adıyla anılan beyliği kurmuştur. Zahirreddin Nişâburi ile Müneccimbaşı; Mengüçük Gazi'nin Alparslan tarafından Anadolu'da görevlendirildiğini ve yukarıda adı geçen şehirleri ona ıktâ ettiğini söylerler(2). İbn Bibi ise Mengüçük Gazi'yi Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın beyleri arasında sayar(3). Mengüçük Gazi, Oğuzlar'ın Kayı, Bayat, Karaevli veya Alkaevli boylarından birine mensuptur. Kitabelerdeki bilgi ve motiflere bakılarak Mengüçükler'in Türkler'in asıl bir ailesine mensup oldukları ve bu sebeple Selçuklu hanedanı nezdinde daima itibar gördükleri söylenebilir(4).

Kemah'ın kuzeybatısında Karasu kıyısında Melik Gazi'ye atfedilen bir kümbetin Farsça kitabesinde Mengüçük Gazi hakkında şu ibareler vardır: «*Âlim, âdil, ülkeler fetheden, halkın sığınağı; Erzurum, Erzincan, Kemah, Diyarbekir ve bunların kalelerini alan, dinstiz-*

- (1) Reşidüddin, Câmîü't-Tevârih (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1960, 33, 39; Mükrimin Halil Yınanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1914, 73
- (2) Zahirreddin Nişâburi, Selçuknâme, Tahran 1332, 25, 28; Müneccimbaşı, Câmîü'd-Düvel, (Terc. Ali Öngül, basılmamış doktora tezi) İstanbul 1986, 287; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, 56
- (3) İbn Bibi, (nşr. Houtsma) Leiden 1902, IV, 2'den naklen Faruk Sümer, «Mengüçükler», İA, VII, 713
- (4) Faruk Sümer, «Mengüçükler», İA, VII, 713; Necdet Sakaoğlu, Türk Anadolu'da Mengüçükçülük, İstanbul 1971, 31

İlerin ciğerlerini dağlayan, boyunlarını kılıçla vuran Mengüçük Gazi... Allah ruhunu şâdeylestin, kabrini nurlandırısın, günahlarını bakışla-sın...» (1).

Müneccimbaşı, Mengüçük Gazi'nin Kılıç Arslan ve Danişmend Gazi ile beraber Gürcüler, Rumlar ve Abhazlarla savaştığını söyler (2). Mengüçük Gazi çok akıllı, ileri görüşlü, cesur ve tedbirli bir bey idi. Divriği Ulu Camii kitabesinde yer alan Alp, Kutlug, Tuğrul ve Tekin gibi ünvanlar onun Oğuz beyleri arasında önemli bir yeri olduğunu gösterir (3). Divriği Sıltı Melek türbesinde ise «*el-Merhûm, es-Sald, eş-Şehid, el-Gazi*» ibareleri vardır. Mengüçük'ün «*Gazi*» ünvanını alması onun Anadolu'nun fethi sırasında nice savaşlara katılıp kahramanlıklar gösterdiğine ve halkın gönlünde taht kurduğuna delalet eder. İlk Anadolu fâtipleri gibi Mengüçük Gazi de halk arasında evliya mertebesine yükselmiş ve türbesi asırlardır halkın ziyaretgâhi olmuştur (4).

Mengüçük Gazi ve evlâdına alt türbelerin Kemah'ta bulunması, Mengüçükler'in ilk başkentinin burası olduğunu gösterir.

Mengüçük Gazi'nin ölüm tarihi tespit edilememiştir. Ancak onun 1118 yılında hayatta olmadığı bilinmektedir.

Mengüçük Gazi'nin ölümünden sonra yerine oğlu İshak geçmiştir. 1118 yılında Erzincan, Kemah ve Divriğiye hâkim olan Mengüçükler'in başında İshak'ı görmekteyiz. Danişmendli Melik Gazi'nin damadı olan İshak, sözkonusu tarihte Malatya'yı yağmalayınca şehri oğlu Tuğrul adına idare etmekte olan I. Kılıç Arslan'ın karısı Ayşe Hatun, Urfa kontu Joscelin'e haber gönderip yardım istedi. İshak muhtemelen Artuklu Belek Gazi'den intikam almak maksadıyla Malatya'yı yağmalamıştı. Çünkü İshak 1113 yılında Ayşe Hatun ile evlenen ve Tuğrul Arslan'ın atabegi olan Belek Gazi'ye kin besliyordu. Belek Gazi, bu saldırıya karşılık vermek için hazırlıklara başladı ve 1120 tarihinde Kemah'a girdi. Belek ile başa çıkamayacağını anlayan Mengüçükoğlu İshak, Bizans imparatorluğunun Trabzon valisi Konstantin Gabras'ın yanına giderek ondan yardım istedi.

Gabras, İshak ile ittifak yaparak Belek'in üzerine yürüdü. Buna karşılık Belek de Danişmendli Melik Gazi ile işbirliği yaptı. 514 (1120) yılında Erzincan yakınlarındaki Şiran (Serman)'da vukubulan savaşta Gabras ile Mengüçükoğlu çok ağır bir mağlubiyete uğrayıp esir düştüler. Ayrıca beşbin Rum askeri öldürüldü ve esir alındı. Trabzon dükası Gabras, otuzbin altın fidye ödeyerek kurtulurken, İshak da

(1) Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 32-33; F. Sümer, Aynı eser, VII, 713

(2) Münecimbaşı, Aynı eser, 287

(3) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 57

(4) Osman Turan, Aynı eser, 58

Melik Gazi'nin damadı olduğu için serbest bırakıldı. Halbuki Belek Gazi, İshak'ın öldürülmesinden yana idi. Onun kendisinden habersiz salıverilmesine çok İylerleyen Belek, Danişmendlilerle yaptığı ittifaka son vermiş ve bu yüzden Trabzon dükalığına yapılması planlanan saldırı da gerçekleşmemiştir(1).

Halbuki bu zaferin kazanılmasında Belek'in rolü çok büyüktü. Mengüçkoğlu İshak, bu olaydan sonra Melik Gazi'nin nüfuzu altına girdi ve yirmibeş yıl hüküm sürdükten sonra 1142'de öldü. İshak'ın Mengüçkoğulları şeceresindeki yeri, Mengüçük Gazi'nin oğlu olduğunun Divriği Sittî Melek türbesinin kitabesinden okunmasından sonra artık kesin olarak tespit edilmiştir(2). Kemah emirinin ölümü üzerine Danişmendli Mehmed, bu şehri ele geçirdi. Ancak aynı yıl onun da vefat ettiğini görüyoruz. Danişmendliler'in Kemah'ı zaptetmeleri bu iki aile arasındaki ilişkilerin iyi olmadığına delâlet eder.

İshak'ın ölümünden sonra, Mengüçükler'in Kemah-Erzincan ve Divriği olmak üzere iki ayrı kol hâlinde hüküm sürdüklerini görüyoruz. İshak'ın oğullarından Davud Kemah-Erzincan, Süleyman da Divriği kolunun başına geçmiştir(3).

1 — Kemah-Erzincan Mengüçükleri :

Bu kolun ilk meliki olduğunu ifade ettiğimiz Davud hakkında yerli bilgi yoktur. Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan tarafı olduğu için Danişmendli Yağıbasan tarafından 1162 tarihinde öldürülmüştür(4). Müneccimbaşı ondan Alaeddin Davud olarak bahse-

- (1) Azîmi, Tarih (nşr. C. Cahen), Journal Asiatique, 1938, 387; İbnü'l-Kalanîsi, Zeylu Tarihî Dimaşk, (nşr. Amedroz), Beyrut 1908, 202; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fî'l-târîh (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1977, X, 464, Bar Hebraeus, Ebu'l-Ferec Tarihî (trc. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1950, II, 356; Mükrimin Halil Yınanç, «Belek» mad., İA., II, 470; Necdet Sakaoglu, Aynı eser, 37-40; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihî, 59; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, 163
- (2) Osınan Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihî, 60; Necdet Sakaoglu, Aynı eser, 41-42
- (3) F. Sümer, «Mengüçükler», İA., VII, 714; N. Sakaoglu, Aynı eser, 42; O. Turan ise hanedanın İshak'ın üç oğlu arasında paylaşıldığını, Melik Mahmud'un Kemah'a, Davud'un Erzincan'a Süleyman'ın da Divriği'ye hâkim olduğunu söyler (Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihî, 61).
- (4) F. Sümer, «Mengüçükler», İA., VII, 714; N. Sakaoglu, Aynı eser, 43; Osman Turan ise onun 1151 yılında karısı tarafından yayının kılıcıyla boğularak öldürüldüğünü ve karısının daha sonra Divriği beyi Süleymanşah ile evlenerek Erzincan'ı ona teslim ettiğini ifade eder. (Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihî, 61).

der ve bir müddet hükümdarlık yaptıktan sonra öldüğünü kaydeder (1).

Davud'dan sonra Mengüçükler'in başına Fahreddin Behramşah geçti. Hanedanın İsbak'ın ölümünden sonra iki kola ayrılması, onları oldukça zayıflatmış ve çevredeki devletler karşısında güçsüz düşürmüştü. II. Kılıç Arslan 12 Ramazan 559 (3 Ağustos 1164) tarihinde Danişmendoğulları'nı ortadan kaldırıp topraklarını ülkesine kattığı gibi Mengüçük beyliğini de nüfuzu altına aldı. Fakat bu dönem Mengüçükler için bir huzur ve refah dönemi oldu. Behramşah'ın II. Kılıç Arslan'ın damadı olması iki hanedan arasındaki münasebetlerin müspet yönde gelişmesine zemin hazırladı (2).

Gencell şair Nizami'nin Fahreddin Behramşah'a takdim ettiği *Mahzenü'l-Esrâr* adlı eserinde ondan Gürcistan galibi olarak bahsetmesine bakılırsa o dönemde Kars ve Ani gibi şehirlere defalarca saldırı ve pek çok müslümanın kanını döken Gürcülerle cihat ettiği söylenebilir. Behramşah'ın dikkati çeken faaliyetlerinden biri de kayınpederi II. Kılıç Arslan ile oğlu Kutbeddin Melikşah arasında 1188 yılında vukubulan mücadelelere müdahale etmesidir. İki tarafı barıştırmak için teşebbüse geçen Behramşah, Konya'ya giderek bu anlaşmazlığa sebep olan Vezir İhtiyareddin Hasan'ı yakalayıp Sivas'a götürmek için sultandan izin aldı. Fakat vezir yolda Türkmenler'in hücumuna maruz kaldı ve aile efradıyla birlikte öldürüldü (3).

Mengüçüklerle Anadolu Selçuklular'ı arasındaki bu iyi ilişkiler Rükneddin II. Süleymanşah zamanında da devam etti. Fahreddin Behramşah, 598 (1202) yılında Süleymanşah'ın Gürcistan seferine katıldı. Fakat Selçuklu kuvvetlerinin mağlubiyetiyle sonuçlanan savaşta esir düştü. Kraliçe Tamara, ona bir esir değil adeta bir misafir muamelesi yaptı ve bir süre sonra ülkesine gönderdi. Başka bir rivayete göre ise fidye ödeyerek kurtuldu. Behramşah, bu sefer sırasındaki başarıları sebebiyle «Gazi» ünvanına layık görüldü (4). Ravendî onun bu seferdeki gayretleri ve Süleymanşah'a sadakatine temas ederek şöyle der:

«*Damad Emir İsfehsâlâr-ı Kebir, âlim, adaletli, Allah'ın yardımına mazhar olmuş, muzaffer, ikbal sahibi, dinin yardımcısı ve emirlerin*

(1) Münecçimbaşı, Aynı eser, (trc. Ali Öngül), 288

(2) İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-Alâyye II'l-Umûr'l-Alâyye* (Önsöz ve fihristi hazırlayan Adnan Sadık Erzi), Tıbbıbasım, Ankara 1956, 71

(3) Bar Hebraeus, *Ebu'l-Ferec Tarihî*, 456; Faruk Sümer, «Mengüçükler», İA, VII, 714; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 42; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihî*, 62

(4) İbn Bibi, Aynı eser, 73-74; Ravendî, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1957, I, 207-208; Osman Turan, «Süleymanşah II», İA, XI, 227 vd.; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 50

hükümdarı Gazi Fahreddin Behramşah'ın canını feda edecek kadar hükümdara taraftar olduğu, onun iyiliğini istediği ve eşsizliği Abhazlarla yapılan muharebe meydanında çıktı. Çünkü orada canını feda edip kulların kurtulması için çalıştı»(1).

Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykavus, Behramşah'ın son yıllarında kızı Selçuk Hatun ile evlendi. Bu durum iki aile arasındaki dostâne ilişkilerin devam ettiğini gösterir. Ayrıca bu düğünle ilgili rivayetler o dönemin sosyal ve medenî hayatını gayet güzel yansıtır. Erzincan'a dünür gönderen İzzeddin Keykâvus müspet cevap alınca ülkenin her tarafından meşhur terziler ve sanatkârlar getirterek gelinin çeyizlerini hazırlattı. Selçuk Hatun'a ipekli elbiseler, mücevherler, gerdanlıklar, altın ve gümüş eşya, köle ve cariyeler, atlar ve katırlar hazırlandıktan sonra muhteşem düğün alayı büyük emirlerin refakatinde yola çıkarıldı. Nikâh, Kadı Sadreddin tarafından kıyıldı. Bunu Sivas ve Erzincan'da görkemli düğünler takip etti. Gelin Erzincan'dan Sivas'a gelince şehirde bir hafta süren düğün ve şenlikler yapıldı. Bu vesileyle emirlere hediyeler verildi(2).

Fahreddin Behramşah, uzun süren hükümdarlığı döneminde dört Anadolu Selçuklu hükümdarıyla birlikte oldu. Bunlar II. Kılıç Arslan, Gıyaseddin Keyhüsrev, Rükneddin Süleyman ve Alaeddin Keykubat'tır.

Rivayete göre Belh'den Anadolu'ya gelen Sultanü'l-Ulemâ Bahaeddin Veled, Erzincan'dan geçerken Behramşah ve karısı İsmet Hatun'un misafiri olmuş ve burada kendisi için inşa edilen medresede üç-dört yıl ders vermiştir(3).

Behramşah 622 (1225) yılında Erzincan'da öldü. Erzincan civarındaki Aşağı Ula köyü yakınında harabe halindeki türbe büyük bir ihtimalle ona aittir ve Melik Fahreddin Türbesi olarak meşhurdur. Behramşah'ın bastırdığı en eski sikke, 563 (1167-1168) tarihli'dir. Bu paraların bir yüzünde Behramşah'ın, diğer yüzünde ise metbû hükümdar sıfatıyla II. Kılıç Arslan'ın adı yazılıdır(4). İbnü'l-Esir onun altmış yıldan fazla hükümdarlık yaptığını söyler(5). Onun devrinde Kemah'ın yerine başkent olan Erzincan çok gelişmiş ve şehir önemli

(1) Ravendi, Aynı eser, II, 208

(2) İbn Bibi, Aynı eser, 172-182; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 322-324; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 50-54

(3) Eflakî, Menâkıbu'l-Arifin, (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara 1959-1960, I, 23-24

(4) Ahmed Tevhid, Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul

bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Fakat sık sık vukubulan depresyonlar yüzünden mimari eserler günümüze intikal edememiştir.

Behramşah akıllı, güzel huylu, halka ve askerlere karşı şefkatli bir hükümdardı. Şair ve âlimleri himaye ederdi. Yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi Doğu'nun meşhur şairi Genceli Nizami *Mahzenü'l-Esrâr* adlı eserini ona ithaf etmiş ve beşbin dinar ve iyi cins beş katır ile ödüllendirilmiştir (1).

Behramşah çok hayırseverdi. Zengin-fakir, yerli-yabancı farkı gözetmeden herkese iyilik etmek isterdi. Kış mevsiminde kuşların açlıktan ölmemesi için arabalarla dağlara yem gönderirdi (2). Bu davranış günümüzde bile eşine az rastlanan mükemmel bir şefkat ve merhamet numunesidir.

Behramşah'ın yerine oğlu Alâeddin Davudşah geçti. Diğer oğlu Muzaffereddin Muhammed de Şarki Karahisar meliki oldu. Behramşah'ın diğer oğlu Selçukşah ise otuzbeş yıldır Kemah'ta hüküm sürmekteydi ve babasından önce vefat etmişti. Davudşah'ın Erzincan ile beraber Kemah'a da hâkim olması bunu teyid etmektedir. Ayrıca kaynaklar bu tarihte Behramşah'ın sadece Davud ve Muhammed adlı çocuklarından bahsederler (3).

Aydın bir hükümdar olan Behramşah, her iki oğlunu da gayet mükemmel bir şekilde eğitmişti. Davudşah da babası gibi mantık, matematik, ilâhiyat, ilm-i nücûm, edebiyat ve felsefeye vâkıftı. Farsça güzel şiirler yazardı (4).

İlme karşı duyduğu yakın ilgi dolayısıyla meşhur tıp âlimi Muvañfakuddin Abdüllâtîf-i Bağdâdî'yi sarayına davet edip kendisine maaş bağladı. O da Davudşah adına eserler yazdı (5). Davudşah'ın ilim adamlarını himaye etmesi sebebiyle Erzincan'da ilim ve kültür düzeyi yükseldi ve meşhur uzmanlar yetişti. Meselâ o devrin önde ge-

-
- (1) Fahreddin Behramşah'a 1178 yılında ithaf edildiği anlaşılan bu Farsça eser, ahlâki ve terbiyevi mahiyettedir. Türkçeye tercüme edilmiş ve 1946'da Şark klasikleri arasında yayımlanmıştır. Bu konuda bkz. İbn Bibi, Aynı eser, 70-72; Müneccimbaşı, Aynı eser, 288; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 82; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 46-47; Râvendî, Rahatü's-Sudûr, I, 208 n2; Ali Kemali, Erzincan Tarihi, İstanbul 1932, 64-55
 - (2) İbn Bibi, Aynı eser, 70-72; Müneccimbaşı, Aynı eser, 288
 - (3) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 64; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 58
 - (4) İbn Bibi, Aynı eser, 346; Müneccimbaşı, Aynı eser, 288; Osman Turan, Aynı eser, 64; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 58; Ali Kemali, Erzincan Tarihi, 58-57
 - (5) Osman Turan, Aynı eser, 64

len sımâlarından Alâeddin Erzincani, Rükneddin Kılıç Arslan'ı tedavi etmişti(1).

Davudşah ilim alanındaki başarısını, ülke yönetiminde göstere-medî. Halka zulme varan davranışları, devlet adamlarını haksızca cezalandırıp mallarına el koyması, ülkede büyük bir huzursuzluğa sebep oldu. Son zamanlarında ise bazı emirleri öldürttü. Bu durumu diğer emirleri de endişeye sevketti ve onlar da aynı akıbete uğramaktan korkarak Sultan Alâeddin Keykubat'a sığındılar. Rivayete göre Sultan Alâeddin Keykubat, Harezmsşah Celâleddin ve Moğol İstilasî dolayısıyla sınırlarını müdafaa edemeyeceklerini hattâ onlarla işbirliği yapabileceklerini düşünerek Mengüçükler'i ve benzeri beylikleri hâkimiyeti altına almak lüzumunu hissetmiş ve bu da Davudşah ile Anadolu Selçuklu hükümdarının arasının bozulmasına sebep olmuştu. Bu gelişmeler Mengüçüklü emirler arasında da huzursuzluk kaynağı olmuş ve bu yüzden Davudşah bazı emirleri öldürtmüştür. Alâeddin Keykubat kendisine sığınan emirleri himayesi altına aldığını söyleyerek bunların mallarını lade etmesini ve hapsettikleri Selçuklu taraftarı emirleri de serbest bırakmasını istemiştir.

Davudşah, önce bu teklifi reddettiysen de daha sonra bu davranışının akibetinden korkarak sultanın emrini yerine getirmeyi uygun bulmuştur. Sultanın bu emirlere ilgil göstermesine üzülen Davudşah, bu meseleyi kökünden halletmek için değerli hediyelerle Kayseri'de bulunan sultanın yanına gitti. Sultanla görüşerek sadakatini ifade etti ve ondan bir ahidnâme aldı. Buna göre Mengüçük beyi sultana sadakatle bağlı kaldığı sürece onun yardım ve desteğine mazhar olacaktı. Fakat Erzincan'a dönünce verdiği sözü unuttu ve bu emirlerin sultanı kandirmalarından korkarak Erzurum meliki Muğiseddin Tuğrulşah'ın oğlu Cihanşah'a ittifak teklif etti. Ayrıca Eyyubiler'den Melik Eşref ve Celâleddin Harezmsşah'tan da yardım istedi. Fakat bu teşebbüslerden bir netice elde edemeyeceğini anlayınca Alâeddin Keykubat ile yeniden anlaşmak için seferber oldu. Oğlunu rehine gönderip sultanı kendi lehine çevirmek istediysen de başarılı olamadı.

Erzurum meliki Cihanşah'ın hareketlerinden de rahatsız olan sultan, bu Erzurum meliki üzerine yürüyeceğini söyleyerek Davudşah'ın da kendisine katılmasını istedi. Sivas'tan yola çıkan Alâeddin Keykubat, kendisine katılan Davudşah'ı yakalattı ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Erzincan'a hâkim oldu. Müstahkem Kemah kalesi teslim olmamak için bir müddet direndiysen de Davudşah, ölümle tehdit edilince kale muhafızlarına haber gönderip teslim olmalarını istemek

(1) Ahmed Eflâkı, Menâkıbu'l-Arifin, I. 347

zorunda kaldı. Böylece Mengüçükler'in Erzincan-Kemah kolu sona ermiş oldu. (10 Zilhicce 625/10 Kasım 1228) (1).

Bu gelişmeler üzerine Eyyubl hükümdarı Melik Eşref'e tâbi olan Cihanşah onun himayesine girmişti. Eyyubilerle bozuşmak istemeyen Sultan Alâeddin, Ertokuş'u Muzaffereddin Muhammed'in idaresindeki Şarkî Karahisar üzerine sevk ederek daha fazla ilerlemeden geri döndü (1228).

Sultan Alâeddin, oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'i Erzincan'a melik, Mübarezeddin Ertokuş'u da ona atabeg tayin etti. Selçuklu hanedanıyla Mengüçükler arasındaki akrabalıkları dikkate alan sultan, Davudşah'ı cezalandırmayıp Akşehir ile Ab-ı Germ'i ona ıktâ etti. Ömrünün bundan sonraki kısmını burada geçiren Davudşah, yazdığı bir şîrde buradan memnun olmadığını gayet veciz bir şekilde ifade ediyordu :

*Şâhâ dil-i düşmenân zi tû bâd derdest
Ruhsâre-i düşmen ez nehib zerd est
İnsaf kl, bâ vücûd-ı sad gussa merâ
Der mülk-i tû âb-ı germ u nân-ı serdest*

«Ey Padişah! Düşmanlarının gönlü senden dertlidir, yüzleri de koldan sararmıştır. İnsaf et ki, bu kadar güçlüsün ama benim bindir dertten muzdarip vücuduma ülkende sadece sıcak su ve soğuk ekmeği lâıyk gördün» (2).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Sultan Alâeddin, Ertokuş'u Şarkî Karahisar'a sevk etmişti. Burada üç yıldan beri meliklik yapan Muzaffereddin Muhammed, şehri bir müddet korumuşsa da daha sonra mukavemet edemeyeceğini anlayarak bazı yerlerin kendisine verilmesi şartıyla Şarkî Karahisar'ı teslim edeceğini bildirdi. Bu teklif kabul edilerek kendisine Suriye sınırındaki bazı yerler mülkiyet olarak, Kırşehir ise tımar olarak verilmiş ve her türlü vergiden muaf tutulmuştur.

Muzaffereddin Muhammed, üç oğlu Fahreddin Süleyman, İzzeddin Siyavuş ve Nâsiredin Behramşah ile beraber Kırşehir'e geldi ve buraya yerleşti. İlme olan aşkı sebebiyle Kırşehir'de Melik Gazî Türbesi'nin karşısında muhteşem bir medrese yaptırdı. Selçuklular'ın hizmetine giren bu Mengüçük beyi, onların nezdinde büyük itibar ve ilgi gördü. Muzaffereddin Muhammed şahsiyetli bir bey idi.

(1) İbnü'l-Esir. XII. 441

(2) İbn Bibi, Aynı eser. 350; Münecclimbaşı, Aynı eser, 289; O. Turan, Aynı eser, 65; Necdet Sakaoglu, Aynı eser, 83. Ali Kemali, Erzincan Tarihi, İstanbul 1932. 59

Alâeddin Keykubat'ın yerine geçen Gıyâseddin Keyhüsrev onun kızına dünür olunca Muzaftereddin: «*O bizim soyumuza damat olmaya lâyık değildir*» diyerek reddetti ki, bu durum onun ahlâklı ve şahsiyet sahibi bir insan olduğunu gösterir. Ancak ısrarlar karşısında Mengüçüklerle Selçuklular arasında yeni bir akrabalık gerçekleştirildi. Muzaftereddin güzel ahlâklı ve akıllı bir hükümdardı. Onun Kırşehir'e gönderilmesiyle Erzincan ve çevresine hâkim olan Mengüçük beyliği de sona erdi (625/1128) (1).

2 — Divriği Mengüçükleri

Mengüçükler'in bu kolu siyasi faaliyetleriyle değil, Divriği'de inşa ettikleri cami, medrese, hastahane ve türbeleriyle tanınmıştır. Tarihçiler, siyasi mücadele ve savaşlara daha fazla ilgi duymuş olacaklar ki, bu tür olaylara ve çatışmalara karışmayan Divriği Mengüçükleri hakkında üzüntüyle ifade etmek gerekir ki hemen hiç bilgi vermezler. Onlar hakkında edindiğimiz bilgileri yaptıkları eserlerin kitabelerine ve günümüze kadar intikal eden sikkelere borçluyuz.

Divriği'nin tabiat şartları, hem onların yayılmalarına, hem de çevredeki beylik ve devletlerin onların hâkimiyet sahasına girmesine mâni olmuştur. Mengüçükler'in Erzincan ve Şarkî Karahisar kollarına son veren Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubat, muhtemeldir ki bu endişeler sebebiyle Divriği'ye müdahale etmek istememiştir.

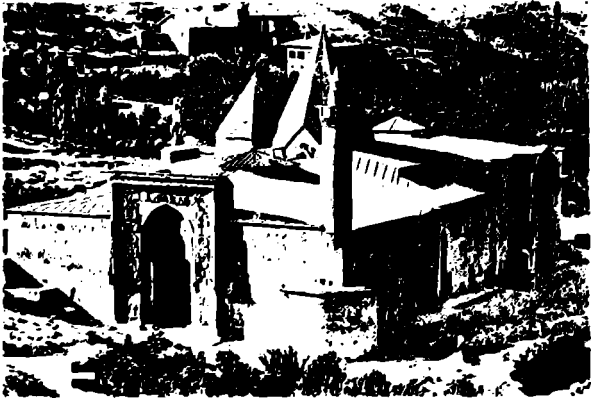
Divriği Mengüçükleri'nin ilk beyi İshak'ın oğlu ve Mengüçük'ün torunu Süleyman'dır. Babası İshak'ın 1142 yılında ölümünden sonra Divriği'de bağımsız olarak hüküm sürmeye başladı. Gerçi Mengüçük Gazi ve oğlu İshak hakkında da Divriği hükümdarı ünvanı kullanılmakta ise de bu durum beyliğin zaman zaman Kemah ve Divriği'den idare edildiğini gösterir (2). Divriği'de Süleyman adına hiçbir eser yapılmamış olması onun pek faal bir hükümdar olmadığı intibahını uyandırmaktadır. Ölüm tarihi de belli olmayan Süleyman'ın yerine oğlu Şahinşah geçmiştir. Divriği kale caminin banisi olan Şahinşah hakkında bu caminin kitabesinde şöyle denilmektedir: «*el-Emir el-İsfehşalar el-Ecel Seyfüddünya veddin Ebu'l-Muzaffer Şahinşah b. Süleyman b. Emir İshak...*»

Şahinşah hakkında Divriği Ulu Camii yanında yaptırdığı türbenin kitabesinde de: «*Gazilerin hâmisî, İslâm sınırlarının koruyucusu, fakir,*

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmilî, XII, 441; İbn Bibi, Aynı eser, 290-291; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 355; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 64-67; Cevat Hakkı Tarım, Kırşehir Tarihî Üzerinde Araştırmalar, Kırşehir 1938, 52-53

(2) Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 71

zayıf ve mazlumların sığınağı, kâfir ve dinsizlerin kökünü kazıyan...” gibi yüksek sıfatlar kullanılması onun büyük bir ihtimalle Sultan Kılıç Arslan ile beraber seferlere iştirak ettiğini gösterir. Kitabede ayrıca “Ebu’l-Muzaffer Şahinşah b. Suleyman b. İshak b. Gazî Şehid Emir Mengüçuk” ibaresiyle de hanedanın şeceresi verilmektedir. Şahinşah’ın beyliğin başına geçiş tarihi de kesin olarak belli değildir. Ancak Kale Camii kitabesinin 576 (1180) tarihini taşımasına bakılarak bu tarihten önceki yıllarda Divriği’de hüküm sürmeye başladığını söylemek mümkündür. Divriği’de yaptırdığı türbe ise 592 (1196) tarihli-dir (1).

Divriği Ulu Camii'nden Bir Görünüş

Şahinşah’ın bastırdığı üç sikke günümüze intikal etmiş ve iki tanesi Ahmed Tevhid tarafından yayımlanmıştır (2). Bu sikkelerden birinde II. Kılıç Arslan’ın, ikincisinde de Rükneddin Süleymanşah’ın adı vardır. Muhtemelen 1197-1198 yıllarından sonraki bir tarihte ölen Şahinşah’dan “Katilü’l-kefere ve’l-müşrikin” olarak bahsedilmesi, onun

- (1) Faruk Sümer, «Mengüçükler», İA, VII, 714-715; Osman Turan, Aynı eser, 87; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 73-77
- (2) Ahmed Tevhid, Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Katalogu, İstanbul 1321, 522 vd.

hristiyanlarla cihat ettiğini gösterir. Şahinşah; yoksul, öksüz ve mazlumlara hâmisiydi.

Şahinşah'ın İshak ve Süleyman adlarında iki oğlu vardı. Süleyman'ın adı kitabelerde geçmektedir. Fakat İshak'ın adı ise 645 (1247) tarihli Karatay Vakfiyesi'nde şehitler arasında zikredilmektedir (1).

Şahinşah'tan sonra yerine oğlu Süleyman geçti. Adına oğlu ve torunu tarafından yaptırılan eserlerin kitabelerinde ve Ulu Cami Vakfiyesi'nde rastlanmaktadır. Divriği kalesi Arslan burcundaki bir kitabe, onun Mengüçük beyi olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ancak hayatı ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur.

Süleymanşah'ın yerine geçen oğlu Ahmedşah, yaptırdığı değerli eserleriyle tanınan büyük bir beydir. En büyük eseri olan Divriği Ulu Camii'nin kitabesinde onun için «*Nâsru Emîru'l-Mü'minin Ahmedşah b. Süleymanşah, Allah onun saltanatını ebedi kılsın, gücünü artırsın*» denilmektedir. Uzun yıllar beyliğinin başında kalan Ahmedşah, Yassıçimen savaşına ve Köseadağ bozgununa şahit olmuş ve Moğollar'ın Anadolu'yu istila ettiği dönemde Divriği kalesini onarmak için büyük gayret sarfetmiştir. 1250 yılından önceki bir tarihte ölen Ahmedşah'ın yerine Melik Salih geçti ve Moğol saldırıları sırasında yıkılan kalenin burçlarını tamir ettirdi.

Divriği Mengüçükleri'nin ondan sonraki beyleri hakkında yeterli bilgi yoktur. İlhanlı hükümdarı Abaka Han 1277 yılında Divriği'ye uğramış, halkın kendisine ilgi göstermediğini ve kalede silahlı askerlerin bulunduğunu görerek öfkelenmiş ve surları tahrip ettirmiştir. Beylik bu tarihten itibaren tarihe karışmış ve bölge İlhanlılar'dan sonra Eretnaogulları'nın hâkimiyetli altına girmiştir (2).

Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkı Karahisar gibi fethettikleri şehirlerle yetinerek hâkimiyet sahalarını genişletmek istemeyen Mengüçükler, şehirlerinin gelişmesi için çalışmışlar ve pek çok hayrât vücuda getirmişlerdir. Alim, şair ve sanatkârları himaye eden Mengüçükler, Anadolu Selçuklu devletinin himayesinde seçkin bir hayat sürmüşlerdir. İnşa ettirdikleri çok sayıda eserle ilim, kültür, san'at ve medeniyetin gelişmesine hizmet etmişlerdir. *Divriği kalesi, Kale Camii, Ulu Camii, Darü's-Şifâ, Sittî Melek, Kamereddin ve Kemankeş türbeleri* ile medreseler, Mengüçükler'in Divriği'de yaptırdıkları başlıca eserlerdir.

(1) Osman Turan, «Selçuklu Devri Vakfiyeleri», Belleten, XLV, 107

(2) Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 88; Necdet Sakaoğlu, Aynı eser, 97-100; Faruk Sümer, «Mengüçükler», İA, VII, 717

B) MİMARİ ESERLER

Mengüçükler dönemine ait en eski yapı, Şahinşah'ın 576 (1180-1181)'da Divriği'de yaptırdığı Kale Camii'dir. Azerbaycanlı Mimar Hasan b. Firuz'un yaptığı bu cami, tuğla ve taşın cephede henüz bir arada kullanıldığı çiçekli küfi, geometrik ve nebati motiflerin yeniden değerlendirildiği bir şaheserdir.

Şahinşah'ın torunu Ahmetşah'ın 622 (1128-1129)'de yaptırdığı Darü's-Şifa ile birlikte külliye olarak yaptırdığı Ulu Cami, Divriği Mengüçükleri'nin en büyük eserini teşkil eder. Cümle kapısındaki ki-

Divriği Ulu Camii Minberi ve Kapısı

tabede Alâeddin Keykubat'ın adı da yazılı olup Ahmedşah'ın onu metbû tanıdığını gösterir. Darü's-Şifa ise kitabeye göre Behramşah'ın kızı ve Ahmedşah'ın hanımı Melike Turan Melek tarafından aynı yıl yaptırılmıştır. Taş mihrabın Anadolu'da bu ölçüde zengin başka bir örneği yoktur. Camiden oniki yıl sonra yapılan abanoz minber, Tiflisli Ahmed Usta'nın eseridir. Şifahane ise âbidevi ve başarılı bir mimari örneğidir. Mimarı Ahlatlı Hurremşah'tır(1).

(1) Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1984, 111-119

C) EKONOMİK DURUM, KÜLTÜR VE MEDENİYET

Mengüçükler'in başkenti Kemah idi. Ancak Davudşah, 1142'de Erzincan'ı başkent yapınca, Kemah önemini kaybetmeye başladı. Buna karşılık Erzincan ticaret, tarım ve sanayi açısından büyük gelişme göstermişti. Hükümdarların ilim, kültür ve medeniyetle himaye etmeleri sayesinde ilim, edebiyat ve san'at adamları yetişmiştir. Fahreddin Behramşah ve karısı İsmetliye Hatun, ilim ve din adamlarına büyük saygı gösterirlerdi. Rivayete göre Bahaeddin Veled ile Mevlâna Celâleddin, Erzincan'a geldiklerinde onlardan büyük saygı görmüş ve Behramşah Erzincan'da bir medrese yaptırarak Bahaeddin Veled'in orada ders vermesini sağlamıştır. Hükümdarın ısrarlarına rağmen Bahaeddin Veled, Erzincan halkının lüks ve refah içinde eğlenceye daldıklarını görerek burada kalmamıştır. İzzeddin Keykavus ile Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun'un evlenmeleri münasebetiyle yapılan düğün ve şenlikler de Mengüçük ilindeki refah seviyesini göstermesi bakımından dikkate değer.

1138 yılında Erzincan'da meydana gelen bir deprem sonunda pek çok kişi ölmüş, 1165 yılındaki başka bir depremde ise şehir harebeye dönmüştür(1).

Mengüçükler'in başkentli Erzincan, ticari ve iktisadi zenginliği, hükümdarların ilim ve sanat adamlarını korumaları sebebiyle devrin en yüksek kültür ve medeniyet merkezli hâline gelmiştir. Selçuklular'ın hizmetindeki ilim adamlarının bir kısmının Erzincanlı olması da bu durumu teyid eder mahiyettedir. Fahreddin Behramşah ve Alâeddin Davudşah, birçok ilim dalında ihtisas sahibiydiler, şair, edip ve sanatkarları himaye ediyorlardı. O devrin meşhur tabibi Muvaffakuddin Abdüllatif el-Bağdadi, 1228 yılında Halep'ten Erzincan'a gelmiş ve Mengüçük ilini dolaştıktan sonra 1230 yılında Malatya üzerinden Halep'e dönmüştür. Mengüçük ilinde bulunduğu sırada büyük ilgi ve saygı görmüştür. Alâeddin Davudşah, bu meşhur hekime maaş bağlatmış, o da yazdığı birkaç eseri ona ithaf ve takdim etmiştir.

Daha önce belirtildiği gibi Fahreddin Behramşah ile karısı İsmetliye Hatun, Bahaeddin Veled ile oğlu Celâleddin'i Erzincan'da misafir etmiş ve onun Erzincan'da kalıp ders vermesi için Erzincan Akşehir'de kendisi için bir medrese yaptırmışlardır.

Edebiyat ve tasavvuf sahasında meşhur bir sima olan Sıraceddin Ahmed, aynı zamanda iyi bir musikişinastı. Eyyubi hükümdarı Melik Eşref, şöhretini duyunca onu Şam'a davet edip dinlemiştir.

(1) Osman Turan, Aynı eser, 74-79

Mengüçükler'in Kemah ve Divriği'de olduğu gibi Erzincan'da da pek çok abide yaptırdığı muhakkaktır. Ancak depremler sebebiyle bunlar zamanımıza kadar ayakta kalamamıştır. Gerçekten de Erzincan, tarih boyunca olduğu gibi Mengüçükler ve Selçuklular döneminde de sık sık meydana gelen depremler sebebiyle yıkılmış ve harabeye dönmüştür.

III. SALTUKLULAR

A — SALTUKLULAR'IN KURULUŞU

Saltuklular, 1071-1202 tarihleri arasında Erzurum, Pasinler, Tercan, İspir, Oltu, Tortum, Micingerd, Bayburt ve civarında hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir.

Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliği olan Saltuklular'ın başkenti Erzurum idi. İslâm kaynaklarında *Kalikala* ve *Erzenu'r-Rûm* şeklinde geçen Erzurum, Hz. Osman zamanında 653 yılında fethedilmiştir(1). Fetihden sonra Erzurum'u bir üss ve karargâh olarak kullanan müslümanlar, buradan kuzey ve doğu istikametinde akınlar düzenlediler. Şehir Abbâsiler'in ilk yıllarında Bizans imparatorluğunun eline geçtiyse de daha sonra geri alınmıştır. Bizans orduları XI. yüzyılda Erzurum'u işgal ederek Azerbaycan'a kadar uzandılar. Aynı yıllarda başlayan Selçuklu akınları ve Türkmen muhaceretli sebebiyle Türkler'le Bizanslılar arasında uzun yıllar devam edecek olan çatışmalar başladı.

Çağrı Bey'in 1015-1021 yılları arasında Doğu Anadolu'ya düzenlediği keşif seferlerinden sonra Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar, Gazneli kuvvetlerinin takibi sebebiyle Anadolu'ya girmişler ve ağır kayıplar vermelerine rağmen Azerbaycan'a, Bizans topraklarına ve Diyarbekir yöresine kadar yayılmışlardır. 1038 yılında gerçekleştirilen üçüncü bir akınla da Van Gölü havzasına kadar gelmişlerdir. Yeni iltihaklarla sayıları bir hayli artan Türkmenler, 1044 yılında büyük kitleler hâlinde Doğu Anadolu'ya girdiler. Süratle Vaspuragan civarına gelen bu Türkmenler'in hedefi Erzurum'u ele geçirmektir. Bu gelişmeler üzerine Bizans'ın güçlü imparatoru II. Basileos Doğu'daki sınırlarını emniyet altına almak için seferber olmuş ve imparatorluğun sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar genişletmiştir.

Daha sonraki yıllarda aynı siyaseti takip eden İmparator Konstantinos IX. Monomakhos, Oğuzlar'a karşı harekete geçerek 1045 sonba-

(1) Belâzuri, *Fütûhu'l-Büldan*, (İrc. Mustafa Fayda), 1987, 282-283: Mükrimin Halil Yınanç, «Erzurum», *İslâm Ansiklopedisi*, IV. 346

harında Gürcü prensi Liparit komutasında gönderdiği orduyla Şeddâdiler'in elindeki Duvin şehrini ele geçirmek istemiştir. Bunun üzerine Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Kutalmış komutasındaki bir orduyu Bizans kuvvetlerine karşı gönderdi ve Selçuklular'la Bizanslılar arasında ilk ciddi çatışma vuku buldu. Kutalmış, Musul ve Diyarbakır yöresindeki Türkmenler'i de yanına alarak 1045 yılında Gürcü ve Rumlar'dan oluşan müttefik Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Öte yandan Tuğrul Bey'in yakın adamlarından Emir Hasan da yirmibin kişiyle Erzurum ve Pasin ovalarını ele geçirdi. Fakat Bizanslılar bu Selçuklu beyini takip ederek Büyük Zap Suyu yakınlarında pusuya düşürüp Hasan Bey ile çok sayıda arkadaşını şehit ettiler.

Hasan Bey'in ölümü, Tuğrul Bey'i çok üzdü ve intikam almak için İbrahim Yınal'ı Bizans'a karşı Anadolu seferine memur etti. İbrahim Yınal Türkistan'dan Nişapur'a gelen yoğun bir Türkmen kitlesini 1047 tarihinde Anadolu'ya sevketti. Ertesi yıl Türkmen kitleleri, Erzurum ve Pasin ovalarında toplanmaya başladı. İnsan dalgaları bir sel gibi ülkenin her tarafını istila etti. Batıda Gümüşhane ve Trabzon, kuzeyde İspir, güneyde Muş ve Ağrı taraflarına kadar yayıldı. Türkler daha sonra Sırt ile Meyyâfârikin arasındaki Erzen üzerine yürüdüler. Çok çetin geçen savaşlardan sonra halk Kalıkala (Erzurum) şehrine sığındı. Kalıkala bu tarihten itibaren yakınındaki Erzen şehrinin adını aldı ve Erzen'den tefrik etmek için Erzenü'r-Rum, daha sonra Arz-ı Rum ve nihayet Erzurum olarak anılmaya başlandı.

İbrahim Yınal, Bizans kuvvetlerini takip ederek 18 Eylül 1048 tarihinde Hasankale'de cereyan eden savaşta onları korkunç bir bozguna uğrattı. Başta Liparit olmak üzere pek çok kişi esir alındı. Tuğrul Bey, daha sonra bizzat Malazgirt ve Erzurum üzerine sefer düzenledi. 1055 yılında Türkistan'dan gelen bir Türkmen kitlesi Erzurum ve Bayburt civarını ele geçirdi. 1059 yılında İbrahim Yınal'ın isyanının bastırılmasından sonra Türkler, tekrar büyük kitleler hâlinde aralarında muhtemelen Emir Saltuk'un da bulunduğu bir grup komutanın emrinde Anadolu'ya akınlar başladılar. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçen Sultan Alparslan zamanında da Anadolu'ya yapılan akınlar devam etti. Durumun giderek aleyhine geliştiğini gören İmparator Romanos Digenes, 1070-1071 kışında büyük bir orduyla Anadolu seferine çıkmayı planladı. Maksadı Anadolu'yu Türkler'den kurtarmak, İslâm topraklarını işgal ve Selçuklu devletini ortadan kaldırmaktı.

13 Mart 1071 tarihinde Ayasofya'da yapılan büyük bir törenden sonra yola çıkan İmparator, Erzurum'a varınca kuvvetlerinin bir bölümünü Gürcistan'a göndererek arkasını emniyet altına almayı dü-

şündü. İmparatorun Erzurum'a vardığını Meyyafarıkın'de haber alan Sultan Alparslan süratle Erzen ve Bitlis yoluyla Ahlat'a hareket etti. Nihayet Bizans ve Selçuklu kuvvetleri arasında 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te meydana gelen savaş bilindiği üzere Selçuklular'ın kesin zaferiyle sonuçlanmış ve imparator esir düşmüştür. Fakat Romanos Diogenes'in tahttan uzaklaştırılarak gözlerine mil çekilmesi ve yeni imparator Mihall Dukas'ın Selçuklularla yapılan anlaşmayı tanımadığını ilân etmesi üzerine Sultan Alpaslan, Saltuk, Artuk, Mengüçük, Çavlı, Danışmend ve Çavuldur gibi emirlerini Anadolu'ya göndererek fetihlerde bulunmalarını istemiş ve fethedecekleri şehir ve kasabaları kendilerine ikta edeceğini bildirmiştir.

1) Ebu'l-Kasım Saltuk.

Malazgirt zaferinin kazanılmasında önemli rol oynayan komutanlardan biri de Emir Saltuk idi. Zahirreddin Nişaburi ile Reşidüddin'in verdiği bilgilerden Saltuklu hanedanının kurucusu olan Ebu'l-Kasım Saltuk'un Anadolu'nun fethinde çok önemli hizmetlerde bulunduğunu ve zaferden sonra Sultan Alparslan'ın Kars'tan Bayburt'a, Bingöller'den Barkal dağlarına kadar uzanan sahada yer alan Kars, Pasinler, Oltu, Erzurum, Tortum, İspir, Bayburt ve yörelerini veraset yoluyla çocuklarına da intikal etmek üzere ona ikta ettiğini anlıyoruz(1).

Selçuklu topraklarının sınırlarında yer alan Erzurum'un kendisine ikta edilmiş olması, onun diğer beylerden daha önemli mevkiye bulunduğunu göstermektedir. Gürcü kaynaklarında da İzzeddin Saltuk'un atalarının Oğuzlar'a ve Selçuklu hükümdarlarına mensup olduğu kayıtlıdır(2). Saltuklu hanedanının 516 (1123) yılından itibaren Saltukoğulları (Beni Saltuk) adıyla tanındığını görüyoruz. Abbasi halifesi Müsterşid Billah'ın, Hille Arap emiri Dübeyş b. Sadaka'ya karşı yardım istemesi üzerine Zengi b. Aksungur ve Toğan Arslan ile beraber Saltukoğulları da Bağdat'a gitmişti(3).

- (1) Zahirreddin Nişaburi, Selçuknâme, Tahran 1332, 134; Reşidüddin, Câmî'u'l-Tevârih, (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1980, 38-39; Gaffari, Târih-i Cihan-Arâ, Tahran 1343, 134; Ahmed Tevhid, Mesukât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul 1321, 70-73; Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1644, 110, 134, 190; Aynı müellif, «Erzurum», İA, IV, 348-348; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, 29-31; Aynı müellif, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, 78, 82-85; Fahrreddin Kırzioğlu, Kars Tarihi, İstanbul 1953, 356, 373
- (2) Brosset, M., Histolre de la Georgie, St. Petersburg 1849, I, 3, 87, 88, 419'dan naklen Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 6
- (3) Faruk Sümer, «Saltuklular», Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara 1971, III, 396-397

2) Ali b. Ebu'l-Kasım :

Ebu'l-Kasım Saltuk'un ölümü üzerine yerine oğlu Ali geçti. İbnü'l-Esir, 496 (1102-1103) yılı olaylarını anlatırken Ali b. Ebu'l-Kasım Saltuk'un sözkonusu tarihte beyliğin başında bulunduğunu ifade eder. Büyük Selçuklu sultanı Berkıyaruk ile kardeşi Gence meliki Muhammed Tapar arasında 8 Cemaziyelâhır 496 (19 Şubat 1103) tarihinde Hoy kapısında cereyan eden ve Muhammed Tapar'ın mağlubiyetiyle biten savaştan sonra Muhammed Tapar Erciş'e, oradan da Sökmen el-Kutbi'nin hâkimiyetindeki Ahlat'a çekilmişti. Yanında Sökmen el-Kutbi, Muhammed b. Yağsıyan ve Kızıl Arslan gibi emirler vardı. Erzenü'r-Rum hâkimi Ali de bu sırada Ahlat'a gelerek onlara katıldı ve hep birlikte Sultan Alparslan tarafından Menüçehr'e verilen Ani üzerine yürüdüler.

İki kardeş arasında 497 (1104) yılında yapılan anlaşmaya göre Seplidrud (Kızılözen) sınır olacak, Azerbaycan, Kafkasya, Diyarbekir, el-Cezire, Musul ve Suriye ülkeleri Muhammed Tapar'a verilecekti. Bu anlaşmaya göre sınır boylarındaki beyler, bu arada Saltuklu Ali de Sultan Muhammed Tapar'a tâbi olacaktı. Sultan Muhammed Tapar, 1105 Şubat'ında Meyyafarikin'e giderken Doğu Anadolu'daki şehirlerle hâkim olan Erzenü'r-Rum emiri Ali, Diyarbekir beyi İbrahim b. Yinal, Sırt emiri Kızıl Arslan, Artukoğlu Sökmen, Erzen-Bitlis beyi Hüsameddin Toğan Arslan ve Harput emiri Şahruh da ona refaket ediyordu(1).

Büyük Selçuklular, aralarındaki dâhilî çekişmeler ve Haçlı İstilaıyla meşgul iken Gürcü kralı David Türkler'e karşı saldırıya hazırlanıyordu. 1115 tarihinde Rostof'u aldıktan sonra Çoruh nehri vadisinde illeri harekâta geçti. Ertesi yıl Saltuklular'ın hâkimiyetindeki topraklara girip Pasinler'e kadar geldi ve çok sayıda Türk'ü öldürdü. 1118 yılında da Azerbaycan taraflarına hücumla geçti. Bunun üzerine Artukoğlu İlğazi, Gürcüler'le cihada memur edildi ve 1121 yılında Erzen beyi Toğan Arslan ile Erzurum'a geldi.

Saltuklu Emir Ali de burada onlara katıldı ve birlikte Tiflis'e hareket ettiler. Fakat Gürcüler karşısında mağlup oldular, Kral David de Tiflis'i zaptetti. Bu arada Menüçehr'in oğlu Ebu'l-Esvar, Ani'yi Gürcü-

- (1) İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fî Tarihî'l-Mülûk ve'l-Ümem, Haydarabad 1359, IX. 134; Hüseyinî, Ahbârü'd-Devlet's-Selçukîyye, (trc. Necatî Lügali), Ankara 1943, 54; Bundâri, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihî, (trc. Kıvameddin Bursan), İstanbul 1943, 237; Sibt b. el-Cevzi, Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihî'l-A'yan, Haydarabad 1951, 8 vd.; Ebu'l-Fidâ, el-Muhtasar fî Ahbâr'l-Beyler, İstanbul 1286, II. 226-227; Kazvinî, Tarih-i Güzide, Tahran 1339, 443-444

ler'e karşı müdafaa edemeyeceğini anlayarak altmışbin dinar karşılığında Saltuklular'a sattı. Fakat şehirdeki hristiyan ahali daha erken davranıp Kral David'li durumdan haberdar ederek şehri ona teslim ettiler. Anı'deki cami, kiliseye çevrildi ve daha önce Alhat'tan götürülerek kubbeye konulmuş olan hilâlin yerine haç dikildi. Böylece Sultan Alparslan'ın 1064'de aldığı Anı, altmış yıl sonra hristiyanların eline geçmiş oldu (1123-1124) (1).

3) Ziyaeddin Gazi :

All'nin ölümünden (muhtemelen 1124) sonra Saltuklu tahtına kardeşi Ziyaeddin Gazi geçti. Kitabelerden anlaşıldığına göre Erzurum'daki Kale Camii ve Tepsi Minare (Saat Kulesi)'yi yaptıran Saltuklu emiri Ziyaeddin Gazi'dir. Fakat hakkında fazla bilgi yoktur. İ. Hakkı Konyalı tarafından okunmuş olan Tepsi Minare kitabesinde onun ünvan ve lâkapları şöyle sıralanmaktadır: «*Mevlâna Ziyaeddin Kutbu'l-İslâm, Nasiruddeule, Zahiru'l-mille, Şemsü'l (Mülûk) ve'l-Umerâ İnanç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kasim*» (2).

Ziyâeddin Gazi, 1126'da Gürcüler'e karşı düzenlenen sefere katıldığı gibi 1131 yılında da İvanı'yı büyük bir bozguna uğrattı. Gürcüler onun zamanında İspir ve Pasinler'i geçerek Oltu'ya kadar gelmişlerdi. Artuklu Temürtaş, Ziyâeddin Gazi'nin kızıyla evlendi ve böylece iki hanedan arasında akrabalık kuruldu (3).

Ziyâeddin Gazi, Azîmi'ye göre 526 (1131-1132) yılında ölmüştür (4).

4) II. İzzeddin Saltuk :

Gazi'den sonra beyliğin başında yeğeni II. İzzeddin Saltuk'u görüyoruz (1132-1168). Onun devrinde Ahlatşahlar ve Erzen beyleriyle

-
- (1) Vardan, *Türk Fütûhâtı Tarihi* (889-1269) trc. Hrant Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, I (İstanbul 1937), 195; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 6-7; Faruk Sümer, «Saltuklular», Aynı eser, 410; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, 282
 - (2) Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1936, 38; İbrahim Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, 495; Fahreddin Kırzioğlu, Aynı eser, 392; Faruk Sümer, Aynı makale, 402
 - (3) İbnü'l-Kalânisi, *Zeylu Tarih-i Dimaşk* (nşr. Amedroz), Beyrut 1908, 267; Vardan, Aynı eser, 199-200; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 8-9; Faruk Sümer, Aynı makale, 401-410
 - (4) Azîmi, *Tarih*, (nşr. C. Cahen), *Journal Asiatique* (1938), 405; Faruk Sümer, Aynı makale, 408; Erdoğan Merçil, Aynı eser, 282

İttifak yapılmış ve evlilik yoluyla kurulan akrabalıklarla bu ittifaklar takviye edilmiştir. İzzeddin Saltuk kızlarından Şahbânü'yu Ahlat şahı II. Sökmen ile, diğer bir kızını da Erzen beyi Toğan Arslan'ın oğlu Kurti veya Yakup Arslan ile evlendirmiştir(1).

Anı emiri Fahreddin de onun kızlarından birine talip olmuş, fakat reddedilmişti. Buna içerleyen Fahreddin, ondan intikam almaya karar verdi ve Saltuk'a elçi gönderip: «*Ben zayıfladım; Gürcüler'e karşı Anı'yı müdafaa edecek gücüm yoktur. Bu şehri sana teslim edip hizmetine girmek istiyorum*» dedi.

Aslında kızını vermediği için ondan intikam almak istiyordu. Bu sebeple Kral Dimitri'ye gizlice haber gönderip onu da ülkesine davet etti. Bu komplo sebebiyle Anı'den baskına uğrayan Saltuklular mağlup ve perişan oldular. Başta İzzeddin Saltuk olmak üzere çok sayıda Türk askeri esir düştü. Ahlat şahı Sökmen ile Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi krala elçiyile yüzbin dinar fidye gönderip Saltuk'u kurtardılar. Bu paranın toplanmasında kızı Şahbânü da önemli rol oynadı. Ülkesine dönen İzzeddin Saltuk da diğer Türk esirlerini kurtarmak için büyük meblağlar ödemek zorunda kaldı(2).

Bu başarıya rağmen Anı'yı işgal edemeyen Gürcüler, 550 (1155) yılında Fahreddin'i yakalayıp şehri kardeşi Fazlûn'a verdiler. Fakat papazlar, 556 (1161) yılında Fazlûn'u bozguna uğrattılar. Gürcü kralı Giorgi, Şeddadiler'in topraklarını yağmaladıktan sonra Anı'yı ele geçirdi. Bu şehirde doğup büyümüş olan Kadı Burhaneddin Anevi bu olayı şöyle anlatır:

«*Ben 18 yaşında iken birden bire Abhaz (Abaza) askeri gelip Anı'yı kuşattı ve aldı. Birçok müslüman, kadın-erkek, genç-ihitiyar kılıçtan geçirildi. O zaman ben ve altem Gürcü Yuvan'a (İvani) esir olduk. Ben onların dilini ve İncil'ini bildiğim için kurtuldum ve hemen o memleketten uzaklaşarak Anadolu'ya (Rûm'a) geldim*»(3).

Gürcüler 556 (1161) yılında Anı'yı işgal edince Ahlat şahı II. Sökmen, İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis beyi Devletşah, Mardin ve Artuk-

- (1) İbnü'l-Esir'e göre Şahbânü, Saltuk'un kız kardeşidir (el-Kâmil, trc. Abdülkerim Özaydın, XI, 229. İstanbul, 1987.; Vardan lee II. Sökmen'in kızını Saltuk'a verdiğini söyler (Aynı eser, 201). Krş. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 10
- (2) İbnü'l-Kalâniş, Aynı eser, 328; İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI, 229; Münecclimbâşi, Câmiu'd-Düvel (trc. Ali Öngül, basılmamış doktora tezi), 282 İstanbul, 1988.; Osman Turan, Aynı eser, 10; Fahreddin Kirzioğlu, Aynı eser, 394
- (3) Burhaneddin Anevi, Enisü'l-Kulûb, (nşr. Fuad Köprülü), Belleten, XXVII, 466. Ayrıca bkz. Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekâyinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, (trc. Hrant D. Andreassyan) Ankara 1987, 331-332; İbnü'l-Esir, Aynı eser, 228; Münecclimbâşi, Aynı eser, 282

lu emiri Necmeddin Alpı ve diğer bazı Türk emirleri Temmuz ayında sefere çıkmaya karar verdiler. Müttefik Türk kuvvetleri, Ağustos 1161 tarihinde Ani'yi kuşattılar. Gürcü kralı Giorgi, bunu haber alınca süratle Ani'ye hareket etti. Savaş başlamak üzereyken İzzeddin Saltuk ordugahtan ayrıldı.

Rivayete göre İzzeddin Saltuk daha önce Gürcüler'e esir düştüğü zaman bir daha Kral Dımltri ve çocuklarına saldırmayacağına yemin ettiği için ordudan ayrılmıştır. Onun diğer beylerle istişare etmeden gizlice ayrılması yüzünden müslümanlar mağlup ve perişan olmuştur. Pek çok müslüman öldürüldüğü gibi dokuzbin kişi esir düşmüş ve Alılatşah'ı Sökmen de ancak dört yüz askerle geri dönebilmişti. Bu sırada henüz Malazgirt'te bulunan Necmeddin Alpı da mağlubiyeti haber alınca Meyyafarikin'e hareket etmiştir(1). Daha sonra o devrin meşhur ve nüfuzlu âlimlerinden Ebû Cafer Muhammed Cemaleddin'i Gürcü kralına gönderip Sökmen'in esir düşen komutan ve askerlerini kurtardı. Kimsesiz fakir esirleri kurtarmak için de beşbin dinar fidye ödedi. Kral, Cemaleddin'in hatırı için bazı esirleri fidyesiz serbest bıraktı.

Gürcüler 557 (1162) yılında da Kars'ı alıp Duvin'i istilâ ettiler. Çok sayıda müslümanı öldürüp cami ve evleri yaktıktan sonra Tiflis'e döndüler. Bir süre sonra da Gence'yi kuşatarak müslümanları kılıçtan geçirdiler. Duvin (Dovin)'deki hilâli indirip bir molların sırtında Tiflis'e gönderdiler. Otuzbin müslümanı esir aldılar(2). İbnü'l-Esir bu olayı şöyle anlatıyor:

«Gürcüler bu yıl (557) Şaban ayında (Temmuz-Ağustos 1162) sayıları otuzbini bulan büyük bir ordu toplayarak İslâm ülkelerine girdiler. Azerbaycan'a bağlı Duvin üzerine yürüyerek şehri zapt ve yağma ettiler. Duvin ve köylerinde onbin kişiyi öldürdüler. Kadın-erkek pek çok kişiyi esir aldılar. Kadınları soyup çıplak ve yalın ayak vaziyette götürdüler. Bu arada cami ve mescitleri de yaktılar. Gürcüler kendi ülkelerine varınca Gürcü kadınları bile müslüman kadınlara yapılanları yadırgadılar ve: «Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz» dediler ve müslüman kadınları gilyirdiler»(3).

Bu olay, İslâm dünyasında büyük yankı uyandırdı. Azerbaycan, el-Cibal ve İsfehan'a hâkim olan Atabeg İldeniz, Ahlat şahı Sökmen, İzzeddin Saltuk (İbnü'l-Esir Saltuk'dan bahsetmez), Meraga emiri İbn

(1) İbnü'l-Kalânisi, Aynı eser, 361-362; İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI, 228. Vardan, Aynı eser, 205; Ebu'l-Fidâ, Aynı eser, 366-387; Osman Turan, Aynı eser, 12; F. Kırzioğlu, Aynı eser, 395-396

(2) Osman Turan, Aynı eser, 13-14

(3) İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI, 234

Aksungur ve Irak Selçuklu sultanı Arslanşah ile diğer Doğu Anadolu beyleri Nahcivan'dan Gence'ye geldiler. Ellibini aşkın mücahit doğruca Gürcü topraklarına saldırdılar. 558 yılı Safer ayında (Ocak-Şubat 1163) Gürcü ülkesini yağma edip kadın, erkek ve çocukları esir aldılar. Müslümanlarla Gürcüler arasındaki savaş bir aydan fazla sürdü. Sonunda müslümanlar galip geldi ve çok sayıda Gürcü öldürülüp esir alındı. Kralın ordugâhu ve ağırlıkları yağmalandı(1).

İbnü'l-Esir'e göre bu olay şöyle gelişmiştir: «Gürcüler'den biri müslüman olmuş ve İldeniz'e: «Bana asker ver, bildiğim bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkadan üzerlerine saldırayım» demişti. İldeniz teminat aldıktan sonra onunla beraber bir askeri birlik gönderdi. Gürcüler'in yanına varacağı günü de tespit edip sözleştiler. O gün müslümanlar Gürcüler'le savaşa girdiler. Tam savaştıkları sırada, müslüman olan o Gürcü de İldeniz'in askerleriyle varıp tekbir sesleriyle arkadan Gürcüler'e saldırdı. Bunun üzerine Gürcüler mağlup oldular... Gürcüler sayıca fazlalıklarına güvenerek zaferden emindiler. Fakat Allah onların umutlarını boşa çıkardı. Müslümanlar onları takip edip üç gün üç gece boyunca esir almaya ve öldürmeye devam ettiler. Nihayet galip ve muzaffer olarak döndüler»(2).

Türk beylerinin muzaffer bir şekilde döndükleri o günü bilzzat yaşayan tarihçi İbnü'l-Ezrak el-Fariki de bu hâdiseyi şöyle tasvir eder: «Ben bu vak'a günü Bitlis'teydim. Zafer müjdesi gelince Ahlat'a varmıştım. Bu büyük günün şerefine üçyüz sığır kesilerek fakirlere dağıtıldı ve bir müddet sonra da Sökmen Ahlat'a döndü. Kendisine görülmemiş bir karşılama töreni yapıldı. Şehir donatıldı»(3).

Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan da İzzeddin Saltuk'un kızına talip olmuş ve gelin nikâhları kıyıldıktan sonra eşyalarıyla birlikte Erzurum'dan Konya'ya gitmek üzere yola çıkarılmıştı. Selçuklular'ın düşmanı olan Danişmendî beyi Yağıbasan bunu haber alınca, gelin alayına saldırmış, gelini yeğeni ve Kayserî meliki olan Zünnun'a götürmüştü. Gelin, II. Kılıç Arslan'la nikâhlı olduğu için İslâm hukukuna göre başkasıyla evlenmesi caiz değildi. Bundan dolayı İslâmiyetten irtibat ettikten ve yeniden müslüman olduktan sonra Zünnun ile evlendirildi. Bu ağır tecavüz karşısında öfkelenen II. Kılıç Arslan,

(1) Hüseyinî, Aynı eser, 112-114; Ravendî, Râhatü's-Sudûr ve Aye'lü's-Sürûr, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1960, II, 274-275; Vardan, Aynı eser, 205-206; Brosset, I, 36'den naklen Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 14

(2) İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI, 234-235

(3) İbnü'l-Ezrak, Tarîhu Meyyafarikîn'den naklen Osman Turan, Aynı eser, 16

Yağıbasan üzerine yürüdüyse de mağlup oldu (560/1164-1165) (1). Bu olayın 1160 veya 1162 yıllarında vuku bulduğuna dair muhtelif rivayetler vardır.

Emir Saltuk Kumbeti

İzzeddin Saltuk, Receb 563 (Nisan 1168) tarihinde ölmüştür. İzzeddin, âdil ve merhametli bir hükümdardı. Hristiyanlara da iyi muamele ederdi. Bu sebeple onların da sevgi ve saygısını kazanmıştı. O-

- (1) İbnü'l-Esir, Aynı eser, XI, 257-258; Müneccimbaşı, Aynı eser, 55-56; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, 201; Aynı müellif, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 17; Aynı müellif, «Kılıç Arslan», İA, VI, 690; Faruk Sümer, Aynı makale, 414; C. Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, 119

nun devrinde Erzurum'dan başka Bayburt, Micingerd, Avnik, İspir ve Oltu gibi şehir ve kasabalar Saltuklu hâkimiyeti altına girmişti. Hatta Kars bile bir müddet Saltuklu hâkimiyetine girmiş ve Vezir Firûz, Kars kalesini tamir ettirmişti. İzzeddin Saltuk'a alt tarihsiz bir sikkeden onun Irak Selçuklu Sultanı Mesud b. Muhammed Tapar'ı metbû tanıdığını anlaşılmaktadır(1).

5) Nâsireddin Muhammed :

İzzeddin Saltuk'un 563 (1168) yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Nâsireddin Muhammed hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. 585 (1189) tarihli bir sikkede Atabeg İdeniz'in oğlu Kızıl Arslan ile Irak Selçuklu sultanı Tuğrul'u metbû tanıdığı görülmektedir.

Nâsireddin Muhammed devrinde de Gürcüler Saltuklu iline saldırıya devam ettiler. Kraliçe Tamara'nın kocası David; Kars, Sürmeli ve İspir'den sonra Erzurum üzerine yürüdü. Nâsireddin iki oğluyla beraber Gürcüler'le savaşa girdi fakat, mağlup olarak şehre kapanmak zorunda kaldı. Ertesi gün bütün şehir halkı birleşip Erzurum'u canla başla savunmak için seferber oldular. David Türk halkının cesaretini ve ülkelerini savunma hususundaki azmı ve kararlılığını görünce, çevreyi yağmaladıktan sonra geri çekildi (1183-1184) (2).

Erzurum Ulu Camii'ni yaptırmış olan Nâsireddin Muhammed, muhtemelen 587(1191) tarihinden bir müddet önce ölmüştür.

Nâsireddin Muhammed'in oğlu Muzaffereddin, rivayete göre Gürcü kraliçesi Tamara'ya âşık olmuş ve onunla evlenebilmek için asker, köle ve hizmetçilerinden meydana gelen önemli bir malyetle mücevherat, değerli kumaşlar ve daha bir çok hediye ile Erzurum'dan Gürcistan'a gitmiş ve orada muhteşem bir törenle karşılanarak sarayda misafir edilmiştir. Sarayda Kraliçe Tamara ile aşk hayatı yaşayan Muzaffereddin bir süre sonra ülkesine uğurlanmıştır. Rivayete göre sık sık koca değiştirmekle meşhur olan Tamara David ile evlendikten sonra bu Saltuklu şehzadesini de kızı veya cariyelerinden biriyle eylendirmiştir(3).

- (1) Vardan, Aynı eser, 201; Münecçimbaşı, Aynı eser, 282; Ahmed Tevhid, Aynı eser, 70-71; F. Kırzioğlu, Aynı eser, 388-390; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 16; Faruk Sümer, Aynı makale, 415-416; Erdoğan Mercil, Aynı eser, 282-283
- (2) Münecçimbaşı, Aynı eser, 282; Faruk Sümer, Aynı makale, 417; Erdoğan Mercil, Aynı eser, 283; Osman Turan bu hâdisenin 589 (1183) yılında olduğunu belirtir (Aynı eser, 18-19).
- (3) Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 254-255; Aynı müellif, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 19-20; Faruk Sümer, Aynı makale, 418

6) Mama Hatun :

Nâsireddin'den sonra Saltuklu tahtında kızkardeşi Mama Hatun'u görüyoruz. Kaynaklar 587(1191) tarihinde Erzurum'a Mama Hatun'un hâkim olduğunu ifade ederler. Selahaddin Eyyubi'nin yeğeni Takiyyüddin, Ahlatşah'ı Begtimur'a ait olan Maiazgirt kalesini kuşatınca Selçuklu hükümdarları gibi azametli ve ihtişamlı olan Saltuklu melikesi Mama Hatun, Ahlat askeriyle akrabaları olan Saltuklular'ın yardımına gitmişti. Muhasara uzun müddet devam etmiş, fakat Takıyyüddin'in ölümü üzerine Eyyubiler hiçbir netice elde edemedi ayrılmışlardır (587/1191) (1).

Mama Hatun'un 597 (1200-1201) yılına kadar Erzurum'u yönettiği anlaşılmaktadır. Çünkü söz konusu tarihte Eyyubi hükümdarı Melik Adil'e haber gönderip meşhur bir şahısla evlenmek istediğini bildirmişti. Melik Adil de Nablus valisi Fâriseddin Meymûnû'l-Kasri'ye haber gönderip Mama Hatun ile evlenmesini tavsiye etti. Fâriseddin Mama Hatun ile evlenmek için hazırlık yaptığı sırada, onun Saltuklu tahtından uzaklaştırılıp nezaret altına alındığını öğrendi ve dolayısıyla bu evlilik gerçekleşmedi. Güçlü ve ihtirasslı bir kadın olan Mama Hatun, Tercan'da bir kervansaray ve türbe yaptırmıştır (2).

7) Alaeddin Melikşah :

Mama Hatun'un Saltuklu tahtından uzaklaştırılması üzerine yerine yeğeni Alaeddin Melikşah geçti (597/1200-1201). Bu dönemde Anadolu'daki diğer beylikler gibi Saltuklular da Anadolu Selçuklu devletinin tehdidine maruz kalmışlardı. Anadolu'nun fethinde, Rumlar ve Gürcüler'le yapılan savaşlarda, Azerbaycan ve Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarının açık tutulmasında önemli rol oynayan Saltuklu hanedanı, son zamanlarında Gürcü saldırılarına karşı mukavemet edemez olmuştu. Azerbaycan atabegi Kızıl Arslan (1191) ve Ahlat şahı Begtimur'un (1193) ölümlerinden sonra Gürcüler Kafkaslar'dan inerek Türk topraklarını işgal ve yağma etmeye, masum halkı öldürmeye başlamışlardı. Nitekim yukarıda ifade ettiğimiz gibi Nâsireddin Muhammed devrinde Erzurum'a kadar gelerek surlar dışındaki halkı esir etmeleri üzerine şehirlerini canla başla savunan Erzurumlular karşısında geri çekilmişlerdi. Daha sonra Kars üzerine yürüyerek şehir istilâ etmeleri, Türkler için çok büyük bir felâket oldu.

(1) Osman Turan. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 17-18, 101; Faruk Sümer. Aynı makale, 418-420; Erdokan Mercil. Aynı eser, 284

(2) Osman Turan. Aynı eser, 18; Faruk Sümer. Aynı makale, 420; Erdokan Mercil. Aynı eser, 284

Bu sebeplerden dolayı Anadolu Selçuklu sultanı Rükneddin Süleymanşah, 598 (1202) tarihinde Gürcistan seferine çıktı ve Doğu Anadolu'daki tâbi hükümdar ve beylere haber gönderip kendisine katılmalarını istedi. Bu arada Saltuklu hükümdarı Alaeddin Melikşah'ı da huzuruna çağırdı. O da sultanı Erzurum yakınlarında törenle ve tevezu ile karşıladı. İbn Bibi onun sultanı karşılamada kusurlu davrandığını, geç kaldığını ve bu yüzden tevkiif edildiğini söylerken, diğer kaynakları barış müzakereleri sırasında tevkiif ve hapsedildiğini ifade ederler. 2 Şevval 598 (25 Mayıs 1202) tarihinde Erzurum'da varan Sultan Rükneddin, son Saltuklu hükümdarını hapsedti. Topraklarını da kardeşi ve Elbistan meliki Muğiseddin Tuğrulşah'a teslim ederek Saltuklu hanedanına son verdi(1).

B — SALTUKLULAR'IN YIKILIŞI

Erzurum'un Aşağı Micingerd köyünde bulunan ve muhtemelen 630 tarihli bir kitabeden anlaşıldığına göre, Ebû Mansur adlı Saltuklu beyi, Selçuklular Saltuk İlini kendi topraklarına kattıktan sonra da Pasinler'i hâkimiyeti altında tutmaya devam etmiştir. Rivayete göre Melikşah'ın ahfâdı Yavuz Sultan Selim devrine kadar Çemişkezek'de hüküm sürmüşlerdir(2).

- (1) İbnü'l-Esir, Aynı eser, XII, 146-147; Bar Hebraeus, Ebu'l-Ferec Tarıbl, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1950, II, 474; İbn Bibi, el-Evami'ü'l-Alâyye 117-Umûr'ü'l-Alâyye, (nşr. Adnan Erzi Tıpkı basını), Ankara 1956, 73; Aksaraylı, Mükâmeretü'l-Ahbâr ve Mûayeretü'l-Ahyâr, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, 32; Gaffârî, Cihanârâ, Tahran 1343, 134; Müneccimbaş, Aynı eser, 282-283; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 251-253; Aynı müellif, «Süleymanşah», İA., XI, 219-231; Mükrimin Halil Yinanç, «Erzurum», İA, IV, 349; Fahreddin Kırzioğlu, Kara Tarihi, 413; Faruk Sümer, Aynı makale, 421-423. İbnü'l-Esir, Saltuklular'ın yıkılığını 697 yılı vukuatı arasında anlatır ve şöyle der: «Rükneddin Süleyman b. Kılıç Arslan bu sene Ramazan ayında (Haziran-Temmuz 1201) kardeşi Mülazeddin Kayserşah'a alt olan Melatya'yı birkaç gün muhasara ettikten sonra ele geçirdi. Oradan Erzenü'r-Rum üzerine yürüdü. Burası çokli bir hanedana mensup olan el-Melik İbn Muhammed b. Saltuk'un oğluna aitti. Bu hanedan uzun zamandan beri Erzenü'r-Rum'a hâkim idi. Rükneddin Süleyman Erzenü'r-Rum'a yaklaşıncı şehrin hâkimi ona olan güveninden dolayı Rükneddin'in istediği şartlar dahilinde bir anlaşma yapmak için karşılamaya çıktı. Fakat Rükneddin onu yakalayıp tevkiif etti ve şehri ele geçirdi. O, Erzenü'r-Rum'da hüküm süren bu hanedanın son hâkimiydi.» (el-Kâmil, trc. Abdülkerim Özyavın), XII, 146-147.
- (2) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 21; Faruk Sümer, Aynı makale, 425-426; Micingerd kitabeli hakkında bkz. Abdurrahim Şerif Beygu, Aynı eser, 38; İbrahim Hakkı Konyalı, Aynı eser, 495; Fahreddin Kırzioğlu, Aynı eser, 392.

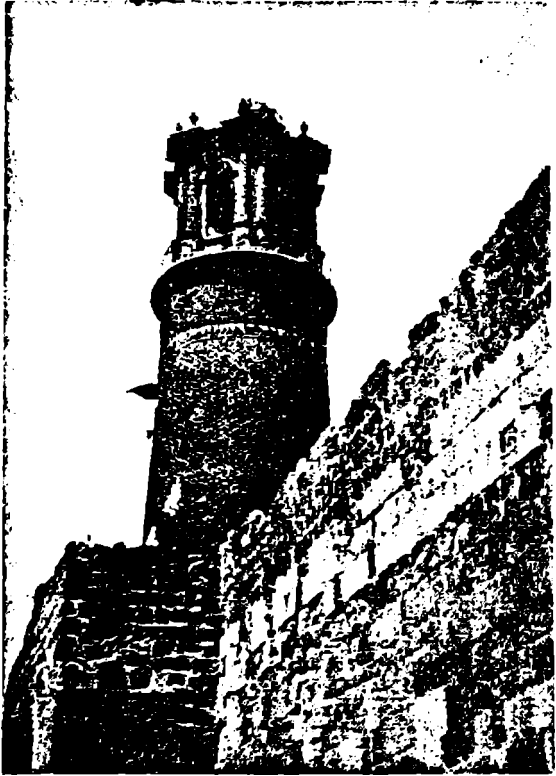
Saltuklu toprakları 1225 yılına kadar Mugiseddin Tuğrulşah'ın e-
linde kaldı. Onun ölümünden sonra yerine Rükneddin Cihanşah geçti
(1225-1230). Selçuklular 1243'de Köseadağ savaşında ağır bir mağlu-
biyete uğramışlarsa da Alaeddin Keykubat zamanında Erzurum dahil
Gürcistan'a kadar uzanan topraklar Türkiye Selçuklu Devleti'nin sı-
nırları içinde kabul edilmiştir.

Karanlık Kılımbet

Saltuklu hanedanı başlangıçta Büyük Selçuklu sultanlarına, son-
ra da sırasıyla Azerbaycan atabeglerine, Irak Selçukluları'na ve niha-
yet Anadolu Selçukluları'na tâbi olmuşlardır.

Saltuklular zamanında Erzurum da diğer Anadolu şehirleri gibi
iktisadi ve ticari açıdan oldukça müreffeh bir şehir idi. Bölge Akdeniz
limanlarından ve Suriye'den hareket edip Konya, Kayseri, Sivas ve

Saat Kulesi

Erzincan yoluyla Azerbaycan'a, İran'a giden veya Türkistan'dan Erzurum'a gelip aynı yoldan Akdeniz veya Trabzon limanlarına giden büyük bir kervan yolunun güzergâhında bulunduğu için ticari hayat

çok canlıydı. Ayrıca sahip olduğu geniş otlaklarıyla zengin bir hayvancılık potansiyeline sahipti.

Saltuklular'dan zamanımıza intikal eden başlıca mimari eserler şunlardır: Kale Camii, Tepsi Minare, Ulu Cami. Bunlardan ilk ikisi Melik Gazi tarafından; Ulu Cami de 575 (1179) yılında İzzeddin Saltuk'un oğlu Nâsireddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Üç Kümbetler denilen türbelerden biri İzzeddin Saltuk'a ait olup türbenin yanında bir de zaviye vardır. Ayrıca Tercan'da Mama Hatun tarafından yaptırılmış olan bir kervansaray ile bir de türbe mevcuttur. 630 (1232-1233) yılında Ebû Mansur tarafından yaptırılmış olan Micingerd kalesi de Saltuklular'a ait önemli eserlerden biridir(1).

(1) Abdurrahim Şerif Beygu, Aynı eser, 87; İbrahim Hakkı Konyalı, Aynı eser, 421-422; Faruk Sümer, Aynı makale, 431-432; Osman Turan, Aynı eser, 31 vd.

IV. ARTUKLULAR

A — İDARİ DURUM

Artuklular Güneydoğu Anadolu'da muhtelif şubeler hâlinde hüküm sürmüş bir Türkmen sülâlesidir. Sülâle adını Sultan Alparslan'ın bir komutanı olan Eksük'ün oğlu Artuk Bey'den almıştır. Artuk Bey'in adı Batılı bazı tarihçiler tarafından Ortok, Ortuk, Urtuk veya Artak gibi şekillerde yanlış olarak verilmiştir. Ayrıca Artuk Bey'in mensup olduğu Oğuz boyu hakkında da değişik görüşler mevcuttur. Ancak Artuklular'ın kestirmiş oldukları paralarında görülen damga; *Döğër (Töger)* damgası olup sülâlenin bu boydan olduğunu açıkca ortaya koymaktadır(1).

Artuklular'ın şubelerine gelince: Artuk Bey'in bir oğlu tarafından merkez *Hisn-ı Keyfâ* (Hasankeyf) olmak üzere teslis edilen ilk beylik, kurucusu Sökmen'e izafeten *Tabaka-i Sökmaniye* (Sokmaniler) veya *Hisn-ı Keyfâ Artukluları*, ikinci şubesine yine Artuk Bey'in oğullarından İlgazi'ye nispetle *Tabaka-i İlgaziye* veya Mardin merkez olması dolayısıyla *Mardin Artukluları*, üçüncü şubesine ise *Harput Artukluları* adları verilmektedir.

Büyük Selçuklu sultanı Alparslan Malazgirt zaferinden (26 Ağustos 1071) sonra bir kısım Türk beylerine Anadolu'ya akınlar yapmalarını emredince birçok Türkmen beyi gibi Artuk Bey de kendisine bağlı kuvvetlerle Anadolu'ya girdi. Alparslan'dan sonra Selçuklu sultanı olan Melikşah, Türkmen beylerinin bu harekâtını tasvip ederek destekledi. Artuk Bey, Afsin, Dilmaçoğlu Mehmed gibi Türkmen beyleri ile beraber Kızılırmak nehrini geçerek Bizans'a karşı başarılı fetihlerde bulundular. Bizans imparatoru VII. Michael, *Ölmezler* adı altında askeri kıtalar teşkil etti ve bu kıtaları başlarında Ursel adlı bir komutan bulunan Frank askeri ile takviye ederek İzak Komnenos komutasında Doğu Anadolu'ya sevk etti. Fakat Türkler'in ilerleyişini durdur-

(1) F. Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*, «Artukogulları» md.; F. Güner, *Oğuzlar*, (3. baskı), 244-255; A. Sevim, *Artuklular'ın Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri*, *Belleken*, XXV/101, 121-123; C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 35; S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, 120 vd.

maya muvaffak olamadı. Üstelik Bizans askeri komutanı İzak ile Ursel'in arası açıldı.

Bizans ordusundan ayrılan Ursel'i cezalandırmak maksadıyla harekete geçen İzak, Kayseri civarında Türk kuvvetleri ile karşılaştı. Yapılan muharebcede Bizans ordusu ağır bir hezimate uğratıldı ve İzak esir edildi. Bir süre Türkler'in elinde esir kalan İzak fidye karşılığı serbest bırakılınca İstanbul'a döndü. Ursel ise Bizans'a karşı asi tavrını sürdürmeye devam ederek Sivas ve Kayseri civarını yağma ve tahribeye devam etti. Bizans İmparatoru, Ursel'e karşı Türkmen beylerinden yardım istemek zorunda kaldı. Bu yardım talebini iyi değerlendiren Artuk Bey, Ursel'i Sapanca'daki Saphon dağı eteğinde bulunan karargâhında sıkıştırarak mağlup ve esir etti. Daha sonra da Ursel fidye karşılığında serbest bırakıldı.

Neticede Sivas, Kayseri ve Ankara gibi merkezler Türkmenlerin yerleşmesine ve Türk ordularının harekâtına açık hâle getirildi. Büyük Selçuklu sultanı Alparslan'ın ölümü üzerine (1072) saltanatı ele geçiren oğlu Melikşah ile kardeşi Kavurd Bey arasındaki saltanat mücadelesi ciddi boyutlara ulaştıncâ Melikşah, Artuk Bey'i kendisine yardım maksadı ile Anadolu'dan çekti. Artuk Bey'den sonra Anadolu'da kalan beyler arasında bulunan Tutak, Bizans İmparatoru Aleksios ile Ursel arasındaki mücadelede Aleksios tarafını destekledi ve onunla ittifak yaptı(1).

Sultan Melikşah, kardeşi Kavurd Bey'le olan mücadelesinde büyük yardımını gördüğü Artuk Bey'e Hulvan (Luristan) bölgesini iktâ olarak verdi. Ayrıca Artuk Bey, yine sultan tarafından Bağdat halifeliğine karşı isyan hâlinde bulunan Şii akideli Ahse ve Bahreyn Kurmatilileri'ni itaat altına almakla vazifelendirildi (1076). Artuk Bey, önce Ahse sahillerinde bulunan Kelif'e kadar gelip sonra bir süre Basra'yı kuşattı. Bu bölgeden ordusunun ihtiyacı olan yiyecek ve malzemeyi tedarik ettikten sonra Ahse'ya gelerek Kurmatiler'e gözdağı verdi (1077). Buradan Bahreyn adalarına geçen Artuk Bey, bu bölgeyi de itaat altına alıp halkını Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi hâle getirdi(2).

Bahreyn seferini başarılı bir şekilde tamamlayan Artuk Bey, Sultan Melikşah'ın emri ile Selçuklu ordusunun Diyarbekir seferine iştirak etti. Sultan Melikşah, Amid (Diyarbekir), Meyyafarikin (Silvan), Mardin, Hısn-ı Keyfa ve Ceziret İbn Ömer gibi merkezlere hâkim olan

(1) Anna Comnena, *The Alexad.* (İng. çev. E.A.S. Dawes) Londra 1967, 9 vd.

(2) İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 28-29; Ayr. bkz. A. Sevim, «Sultan Melikşah Devrinde Bahreyn Kurmatileri'ne Karşı Selçuklu Seferi», *Belleken*, XXV, 04, 209-232

Mervaniler'in bölge halkı içerisinde yaratmış oldukları huzursuzlukları düzeltmek amacıyla buraya bir sefer düzenlemiş; Çubuk, Dilmaçoğlu Mehmed, Altıntak gibi komutanları Vezir Nizamülmülk'ün Arap asıllı damadı Fahrüddeve komutasında bölgeye yollamıştı. Irak-ı A-cem umumi valisi ve bu seferin başkomutanı olan Fahrüddeve, kaynakların ifadesine göre; soydaşı bulunduğu Mervani hanedanı mensuplarına karşı hissi davranarak muhasara altına alınmış olan Diyarbekir şehrine hücumda tereddüt gösterdi. Onun bu tavrına kızan Türk komutanlardan Çubuk Bey, kendiliğinden taarruza geçerek şehir hâkimi Nasr'a yardıma gelen Ukayliler'den Şerefüddeve Müslim ile Mervani kuvvetlerini ağır bir hezimete uğrattı.

Şerefüddeve Sincar'a; Nasr ise Meyyafarikin'e çekilmek zorunda kaldılar. Selçuklu ordusu, bir taraftan Amid ile Meyyafarikin'i muhasara altında tutarken, diğer taraftan da Mardin, Siirt, Erzen ve Hısn-ı Keyfa gibi yerleri ele geçirmeye muvaffak oldu. Hezimetten sonra ülkesinin büyük bir kısmını kaybeden Nasr, İsfahan'da bulunan sultanın huzuruna çıkarak affedilmesini istediysen de bunun bir faydası olmadı. Diyarbekir 4 Mayıs 1085'de, Silvan ise aynı yılın 31 Ağustos'unda Selçuklu hâkimiyetine geçti. Bu iki önemli merkezin fetihlerini Mardin ile Ceziret İbn Ömer'in fetihleri takip etti.

Diyarbekir seferi sırasında Fahrüddeve Müslim ile anlaşmazlığa düşen komutanlardan biri de Artuk Bey idi. Fahrüddeve Müslim, Artuk Bey'i Sultan Melikşah'a emirlerine uymadığı gerekçesi ile şikâyetle bulundu. Artuk Bey, Fahrüddeve'nin emri altında bulunmayı istemediğinden, bir miktar mal ve para karşılığında Şerefüddeve'nin ülkesine dönmeye müsaade etti ve kendisi de yanındaki Türkmenler ile Amid muhasarasını terkederek Sincar'a çekildi. Onun Şerefüddeve ile anlaşması, Sultan Melikşah'ın kendisine olan itimadının sarsılmasına sebep oldu. Ayrıca sultanın, sert merkezîyetçi bir devlet anlayışı içinde olması, buna karşılık eski an'ane düşüncesi içinde Artuk Bey'in isticlâlcî bir şekilde davranması ve yapmış olduğu hizmetlerin karşılığını gönlünce görememesi onu sultandan uzaklaştırdı.

Artuk Bey hakkında kesin kararını vermek düşüncesinde olan Sultan Melikşah, onun İsfahan'a gelmesini istedi. Artuk Bey, Suriye'de sultana karşı faaliyet gösteren Türkiye Selçuklu sultanı Süleymanşah ile mücadele edeceğini münasip bir lisanla belirterek İsfahan'a gitmedi ve sultanın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş, Artuk Bey'e Kudüs ve havalisini ıktâ olarak verdi. Kudüs'e gelen Artuk Bey, şehri Emîr Atsız'ın valisi Turmuş'tan teslim alarak buraya yerleşti.

Artuk Bey'in Kudüs'te bulunduğu sıralarda, Anadolu fatihi olarak haklı bir ün kazanmış olan Süleymanşah, kuzey Suriye bölgesini de

kendi hâkimiyet sahasına katmak maksadıyla harekete geçerek başta Antakya, Halep ve Musul olmak üzere Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bu bölgesini tehdit altına aldı. Bu durumda, Suriye Melikî Tutuş, Şerefüddeve gibi hâkimiyet sahibi olan kişilerle ittifak yaptığı gibi Artuk Bey'den de kuvvetleri ile kendisine katılmasını istedi. Müttelik kuvvetlerin güçlerini birleştirmesinden önce Şerefüddeve, Süleymanşah ile girdiği muharebeyi ve bu muharebede hayatını kaybetti.

Süleymanşah bu galibiyetten sonra Antakya'yı ele geçirdi ve Kuzey Suriye ile Irak'da kendisine epey taraftar topladı. Süleymanşah Antakya'dan sonra Haleb'i elde etmek maksadıyla şehrin komutanı İbnü'l-Huteytl'i-Abbasi'ye haber göndererek Haleb'i teslim etmesini bildirdi. İbnü'l-Huteytl'i cevabında, Sultan Melikşah'a haber gönderdiğini ve oradan gelecek cevaba göre hareket edeceğini söyledi. Diğer taraftan da Dimaşk'ta bulunan Tutuş ile irtibat kurarak şehri ona teslim etmek istediğini belirtti. Bu haber üzerine Tutuş, Artuk Bey ile birlikte Haleb'e doğru yola çıktı. Süleymanşah da harekete geçmişti. İki ordu, Halep yakınlarında Aynu Seylem mevkiinde 5 Haziran 1086 günü karşılaştı. Suriye seferinde Süleymanşah'a katılan Çubuk gibi bir kısım Türkmen komutanların saf değiştirmesi neticesinde Süleymanşah ağır bir bozgun uğradı. Bir rivayete göre yenilgiyi gururuna yediremeyen Anadolu fatihî Süleymanşah, savaş meydanında intihar etmiştir.

Bu zaferden sonra Tutuş, İbnü'l-Huteytl'den Haleb'i kendisine teslim etmesini istedi. İbnü'l-Huteytl, Süleymanşah'a verdiği cevabı Tutuş'a da tekrarlayarak şehri Sultan Melikşah'a teslim edeceğini söyledi. Bunun üzerine Haleb'i kuşatan Tutuş, kısa bir süre sonra şehre girmeye muvaffak oldu (12 Temmuz 1086). İç kale ise direnmeye devam etti. İşte bu sıralarda Sultan Melikşah'ın Suriye'ye yaklaşmakta olduğu haberini alan Tutuş, Artuk Bey ile Dimaşk'a çekildi.

Artuk Bey, Melik Tutuş'u ağabeyi Sultan Melikşah'a karşı muharebeye teşvik ettiyse de Tutuş'u İknaya muvaffak olamadı. Antakya ve Halep şehirlerinin tesliminden sonra Melikşah Tutuş ve Artuk Bey'i takip etmedi. Artuk Bey, çekildiği ıktâ bölgesi Kudüs'te 1091 yılında öldü.

Gerek Bizans'a, gerekse Ahıs ve Bahreyn Karmatileri'ne karşı girmiş olduğu bütün muharebeleri kazanmış olan bu ünlü Türkmen komutanının ölümünden sonra ıktâ bölgesi Kudüs, oğullarının idaresine geçti.

Suriye Selçuklu melikî Tutuş, Artuk Bey'in ölümü üzerine Kudüs'e, bir rivayete göre oğlu Sökmen'i(1), bir diğerine göre ise Sökmen ile beraber kardeşi İlgazi'yi tayin etti. Ancak kaynaklar, bu iki kardeşin

beş yıl süren Kudüs hakimiyetleri hakkında yeterli bilgi vermemektedirler(1).

Halep meliki Rıdvan, Antakya hâkimi Yağısıyan'ın tavsiyesi üzerine çıktığı Diyarbekir seferi sırasında babasının sağlığında Sökmen'e ıktâ ettiği Seruc'u da kuşattı, ancak ele geçiremedi(2). Rıdvan, Seruc'u muhasara etmesine rağmen kardeşi Dukak'a karşı çıktığı seferde Sökmen'in de yardımını istedi. Kırğınılığını bir kenara bırakıp yardıma gelen Sökmen'e, Rıdvan Maarratü'n-Nüman ve çevresini ıktâ etti(3).

Fatımîlerin Filistin ve Suriye'de siyasi tesirlerini artırmak için gıhtıktıkları faaliyetler, Tutuş'un ölümü ile daha da arttı. Mısır Fatımî halifesi el-Mustansır, veziri Bedrü'l-Cemali'nin oğlu el-Efdal'ı, Kudüs'ü zapt etmekle vazifelendirdi. el-Efdal, Kudüs'te bulunan Sökmen ile iltigazı'ye haber göndererek şehrin kendisine teslimini ve boş yere kan dökülmemesini istedi. Ancak iki kardeş de savunmada kararlı idiler. Bu durumda el-Efdal, surların karşısına mancınıklar yerleştirerek muhasara altına aldığı şehri bombardımana tuttu. Sökmen ve iltigazı, daha uzun süre dayanmanın imkânsızlığı karşısında şehri el-Efdal'e teslim etmek mecburiyetinde kaldılar (1096). el-Efdal, Sökmen ve iltigazı'ye iyi davrandı ve onların mâliyetleriyle birlikte Kudüs'ten ayrılmalarını izin verdi(4).

Kudüs'ü Mısır Fatımîleri'ne kaptıran kardeşlerden Sökmen, Haleb'e Melik Rıdvan'ın yanına geldi. Bu sıralarda kardeşi ile anlaşmazlığı devam etmekte olan Dımaşk meliki Dukak, Haleb'i ele geçirmek maksadıyla harekete geçmişti. Rıdvan yanında Sökmen'in kuvvetleri olduğu halde kardeşi ile Kinnesrin civarında muharebeye tutuştu ve kesin bir zafer elde etti. Ancak Sökmen'in bu meşgulliyetini fırsat bilen Antakya emiri Yağısıyan Maarratü'n-Nüman'ı zorlayarak burayı Sökmen'in nâibinin elinden almayı başardı.

I. Haçlı ordusu, 1097 yılı yazında Antakya önlerine gelmişti. Şehir valisi Yağısıyan, Büyük Selçuklu sultanı Berkıyaruk ile Halep meliki Rıdvan, Dımaşk meliki Dukak, Hims emiri Cenahüddve Hüseyin ve diğer Selçuklu beylerine haber göndererek yardım istedi. Musul hâkimi Kürboğa'nın komutasında harekete geçen Selçuklu ordusunda Sökmen de bulunmaktaydı. Ancak Kürboğa'nın Urfa önlerinde vakit kaybetmesi ve Selçuklu emirleri arasındaki fikir ayrılıkları, Antakya'nın Haçlılar'ın eline geçmesine sebep oldu (Haziran 1098) (5)

(1) A. Sevim, «Artukoglu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri», *Belleken*, XXVI 101, 501, vd. 1962

(2) İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 93

(3) İbnü'l-Adim, *Zühde*, II, 124

(4) E. Graefe, *İslâm Ansiklopedisi*, «Fatımîler» md.

(5) A. Sevim, *Aynı eser*, 508

Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs gibi önemli merkezleri ele geçiren Haçlılar, 1101 yılında Sökmen'in hâkimiyeti altındaki Seruc üzerine yürüdüler. Bu sıralarda Sökmen, Seruc'un idaresini kardeşinin oğlu Belek'e bırakmıştı. Urfa Kontu I. Baudouin komutasındaki Haçlı kuvvetleri, 1101 yılında şehri ele geçirdi(1). Sökmen bir süre sonra Belek ile birlikte Seruc'a gelerek burayı geri almak maksadıyla kuşattı. Seruc senyörü Foulque de Chartres ve I. Baudouin'in yerine Urfa Kontu olmuş olan II. Baudouin, şehri savundularsa da ağır bir yenilgiye uğradılar. II. Baudouin güçlükle canını kurtarıp Urfa'ya çekilirken, Foulque hayatını kaybetmişti. Şehre giren Sökmen iç kaleye çekilen hristiyan kuvvetlerini sıkıştırdığı bir sırada, Urfa'da bulunan II. Baudouin, Antakya'ya giderek orada yeni kuvvetler topladı ve Seruc'a geri gelerek iç kaleyi muhasara altında tutan Türkler üzerine hücumla geçti. İki ateş arasında kalan Sökmen geri çekilmek zorunda kaldı.

Seruc'u Haçlılar'a kaptıran Sökmen, yurtsuz bir vaziyette Diyarbakır bölgesinde iken Selçuklu emiri Kürboğa, İnalogulları'nın elinde bulunan Amid'i kuşatmaya başladı. Amid hâkimi bu kuşatma karşısında Sökmen'den yardım istedi. Sökmen, Amid hâkiminin yardımına geldi ise de çok şiddetli bir çarpışma sonunda Kürboğa galip geldi. Ancak Kürboğa vermiş olduğu fazla zaylat karşısında, surlarla çevrili Amid'i zorlamayıp çekildi.

Musul emiri Kürboğa'nın ölümü, Sökmen'e Hısn-ı Keyfa'da hâkimiyetini kurma fırsatını verdi. Onun ölümü üzerine Musul halkı Türkmen Musa'yı Emir Karaca'ya karşı vali olarak desteklediler. el-Cezire emiri Çökürmüş ise Musa'ya karşı çıktı. Musa, Sökmen'den yardım istedi ve karşılığında Hısn-ı Keyfa ile onbin dinar vermeyi vaat etti. Sökmen'in desteğini alan Musa, Çökürmüş'ü bozguna uğrattı. Fakat kısa bir süre sonra öldürüldü. Bu durumda Sökmen kendisine Musa tarafından vaat edilmiş olan Hısn-ı Keyfa'ya giderek burasını Musa'nın naibinden teslim aldı. Böylece Artukoğulları'nın «Sökmanîye» veya «Sokmanlılar» denilen Hısn-ı Keyfa şubesi, 1102'de kurulmuş oldu(2):

1) Hısn-ı Keyfa Şubesi (1102-1281):

Sökmen, 1102 yılında Hısn-ı Keyfa'da teslis etmiş olduğu beyliğini sağlamlaştırmak için Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını arz ederek onun hizmetine girdi. Sultanın emri ile de kardeşi İlgazlı ile birlikte bazı ayaklanmaları bastırdı. Sökmen'in Hısn-ı Keyfa'ya hâkim olduğu bu sıralarda yeğeni Yakutlı, Mardin'i ele geçirdi (1103).

(1) S. Runciman, A History of the Crusades, II. 37

(2) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, 143

Yakuti'nin ölümünden sonra Mardin'e kardeşi Ali hâkim oldu. Ali'nin Ceziret İbn Ömer'in sahibi Çökürmüş'ün tâbîliğine girmek istemesi, Mardin nâibini endişelendirdi ve Sökmen'i şehre davet etti. Bu daveti değerlendirip Mardin'e gelen Sökmen buranın da hâkimi oldu.

Sökmen'i bu sıralarda meşgul eden önemli hâdiselerden biri de bölgeye gelip Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs gibi önemli merkezlere yerleşmiş olan Haçlılar idi. Urfa Haçlı kontu Joscelin ve Kudüs kralı I. Baudouin, 1104 yılında Mardin ve Harran yörelerine taarruzda bulundular. Haçlılar'ın bu harekâtına bir mısilleme olmak üzere sefere çıkan Musul hâkimi Çökürmüş ve Sökmen, aynı yılın Haziran ayında Haçlılar'ı ağır bir bozguna uğrattılar. Ayrıca Urfa kontu Joscelin ile Kudüs kralı Baudouin Türkler'e esir düştü(1). Trablus, bu sıralarda Haçlı taarruzlarına maruz kalmaktaydı. Haçlılar'a karşı şehri tek başına müdafaa edemeyeceğini anlayan Trablus emri Fahrüddeve, Sökmen'den yardım istedi. Sökmen Trablus'a yardıma gideceği sırada Dimaşk atabegi Tuğtekin'den bir mektup aldı. Tuğtekin bu mektubunda kendisinin ağır hasta olduğunu, ölümünden sonra ülkesinin idaresini ona bırakmak istediğini bildiriyordu. Bu teklifi cazip gören Sökmen, Trablus'a yardıma gitmekten vazgeçip, Dimaşk'a doğru harekete geçti. Ancak Karyateyn'e geldiği bir sırada difteri hastalığına yakalanarak Ekim 1104'de öldü ve Hisn-ı Keyfa'da defnolundu. Artukoğulları'nın Hisn-ı Keyfa şubesini kurarak ilk Artuklu beyliğinin temelini atmış olan Sökmen, Haçlılar'a karşı zaferler kazanmış, dirayetli bir Türkmen beyiydi(2).

Sökmen'den sonra yerine oğlu İbrahim geçti. Babası kadar başarılı bir idareci olamayan İbrahim, amcası İlgazi'ye tâbi olmak zorunda kaldı. Üstelik hâkimiyeti de 1108 yılında ölmesi üzerine çok kısa sürdü. İbrahim'den sonra Hisn-ı Keyfa Artukluları'na kardeşi Rükneddin Davud hükümdar oldu (1109). Davud, amcası İlgazi ile iyi münasebetler kurdu. Hattâ onun Musul emiri Aksungur Porsuki ile aralarında cereyan eden savaşa katılıp yanındaki Türkmenler sayesinde amcasının galip gelmesine yardımcı oldu.

Aksungur Porsuki'nin, Batıniler tarafından öldürülmesinden sonra yerine oğlu İzzeddin Mesud geçti. Ancak Mesud'un ömrü uzun olmadı. Onun Temmuz 1127 yılında ölümü üzerine Musul'da bir otorite boşluğu doğdu. Irak Selçuklu sultanı Mahmud, o zamanlar Bağdat şahnesi olan İmadeddin Zengi'yi Musul'a atabeg tayin etti. Zengi, ata-

(1) W.B. Stevenson. *The Crusaders in the East*, 77

(2) A. Sevim, «Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri», *Belleken*, XXVI, 101. 518-519

beglik topraklarını genişletmek istediğinden Artuklu ülkesine karşı taarruzlarda bulunmaktaydı. Atabeg Zengi'nin bu tehditkâr tavrına karşı Davud amcazâdesi ve Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş ile anlaştı. Bunlar kendilerine tâbi olan Amid beyi İnalıoğlu İlaldı'yı da ittifaklarına dahil ettiler. Davud'un, Türkmenler üzerindeki nüfuzu oldukça fazla idi. Onlardan temin ettiği yardımcı kuvvetlerle harekete geçen Davud, 1129 yılında Dârâ kasabası civarında Atabeg Zengi ile muharebeye girdi ve ağır bir mağlubiyete uğrayıp Ceziret İbn Ömer'e çekilmek zorunda kaldı. Atabeg Zengi ise Serce ve Dârâ gibi yerleri kendi topraklarına kattı(1).

Atabeg Zengi, Artuklular'a karşı elde ettiği bu galibiyetten sonra Haçlılar'a karşı cihada başladı. Bunu fırsat bilen Hüsameddin Timurtaş, kendi merkezli Mardin'e çekilip buranın imar işleriyle uğraştı. Davud ise amcazâdesi Timurtaş'a göre enerjik ve ihtiraslı bir yapıya sahip olduğundan bu durumu değerlendirip Sırt ve çevresini kendi ülkesine kattı (1131). Davud'un bu yayılma siyasetini endişe ile karşılayan Timurtaş, ona karşı Atabeg Zengi ile anlaşmayı kendi menfaatına uygun buldu. Artukoğulları'nın aralarındaki bu anlaşmazlıktan faydalanan Musul atabegi Zengi, yeniden Diyarbekir bölgesine geldi ve kendisine Timurtaş'ın da yardım etmesiyle Davud'u şehir kapısı önünde 26 Nisan 1134'de yapılan muharebede bir kere daha yendi. Ancak Zengi, bir süre muhasara ettiği Diyarbekir şehrini ele geçiremedi(2).

Atabeg Zengi'ye yenilmesine rağmen Davud yeniden güçlerini toparladı ve 1136 yılında bir Türk beyi olan Şahrüh'un hâkimiyetli altındaki Hanlı'ya ele geçirdi. Davud ile Atabeg Zengi arasındaki gerginlik, Davud'un oğlu Karaarslan komutasında kuvvetli bir orduyu, Suriye'ye 1138 yılında gelen Bizans İmparatoru İoannes'e karşı Zengi'ye yardım için göndermesiyle yumuşadı. Suriye'deki Haçlı kuvvetleri ile birleşen Bizans ordusu Buzâa, el-Esarib, Maarra ve Kefertab gibi küçük merkezleri ele geçirdiyse de daha fazla etkili olamadı. Dört bir taraftan yardıma gelen Türk kuvvetlerine karşı bir şey yapamayacağını anlayan Bizans İmparatoru, İstanbul'a dönmeye mecbur kaldı. Haçlı-Bizans ordusunun zaptettiği merkezler ise İmparatorun çekilmesinden kısa bir süre sonra Atabeg Zengi tarafından peşpeşe geri alındı(3).

Bizans İmparatorunun İstanbul'a dönüşünden sonra Türk beyleri arasındaki birlik yeniden bozuldu. Atabeg Zengi, 1139 yılında Timur-

(1) Azîmî, 402; Ebü Şame, I, 78; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 467; İbnü'l-Esir, Atabekîyye, 38-39

(2) İbnü'l-Katânîsî, Zeylû Tarîh-i Dîmâşk, 243; İbnü'l-Ezrak, 167b, 168a; İbnü'l-Adîm, Zîlbid, II, 254

(3) İbnü'l-Adîm, Zîlbid, II, 266-267

taş'a alt Dârâ ve Ra'sû'l-Ayn kasabalarını işgal etti. Buna rağmen Tımurtaş ile iyi münasebetler tesis eden Atabeg, Tımurtaş'ın kızı Safiye Hatun ile evlendi. Daha sonra da Tımurtaş'ı yanına alarak Davud'un üzerine yürüdü. Davud, Musul atabeginin gücü karşısında duramadı ve oğlu Karaarslan ile birlikte Âmid'e kaçtı. Fakat burada da tutunamadı. Atabeg Zengi, Âmid'i kendisine tâbi olmak şartıyla Tımurtaş'a bıraktı. Davud ise oğlu Yakub'u, Türkiye Selçuklu sultanı Mesud'a göndererek yardım talebinde bulundu. Fakat tatmin edici bir netice alamadı. Rükneddin Davud, ağır mağlubiyetler karşısında çaresiz bir vaziyetteyken 23 Temmuz 1144 yılında Hanl'de öldü ve cenazesi Hısn-ı Keyfa'ya götürülerek orada Yeni cami (Camiu'l-Muhdes)'de defnolundu(1).

Davud'un yerine oğlu Fahreddin Karaarslan geçti. Harput ve Palu havalisine hâkim olan Karaarslan'ın yanı sıra kardeşi Arslandoğmuş da Mazgird kalesine sahip oldu. Karaarslan'ın hâkimiyetli esnasında da Artuklu ülkesi, Atabeg Zengi'nin tehdidi altında bulunuyordu. Nitekim Zengi, Karaarslan'ı zayıflatmak maksadıyla Hanl, Çermük, Silvan, Cebel, Cûr ve Karyeteyn gibi yerleri işgal edip buraların idaresini Arslandoğmuş'a verdi. Karaarslan, Zengi'nin kendisinin yerine ağabeyi Arslandoğmuş'u hâkim kılacağından endişe ederek Sultan Mesud ile Urfa kontu II. Joscelin ile anlaşmak zorunda kaldı. Atabeg Zengi, Urfa'yı fethedip buradaki Haçlı kontluğuna son verdikten sonra, Caper kalesini muhasara altına aldığı bir sırada kendi adamları tarafından öldürüldü. Onun bu anı ölümü Karaarslan'a Gerger ve Harput yörelerini ele geçirme imkânı verdi (1150). Zengi'den sonra Haleb'e hâkim olan oğlu Nureddin Mahmud ile ittifak yapan Karaarslan, II. Haçlı seferi ile Suriye'ye gelmiş olan Franklar'a karşı açılan cihad, Nureddin Mahmud'un yanında katıldı.

Karaarslan Temmuz 1167 yılında yirmilüç yıllık bir hükümdarlıktan sonra öldü ve Hısn-ı Keyfa'da yaptırmış olduğu türbesine defnolundu. Yerine oğlu Nureddin Muhammed geçti. Muhammed, Atabeg Nureddin Mahmud ile dostça münasebetler geliştirdi. Onun Haçlılarla giriştiği muharebelere bizzat katıldı. Ancak, büyük İslâm mücahitlerinden olan Atabeg Nureddin Mahmud'un 15 Mayıs 1174 tarihinde ölümü üzerine, Suriye'de Eyyubiler kuvvet kazanmaya başladılar. Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın damadı olan Muhammed, karısı yüzünden kayınbabası ile arası açılınca Eyyubiler'e temayül etti. Sultan II. Kılıç Arslan'ın kendisini cezalandıracağından korkarak, ülkesinden bazı yerleri Selahaddin Eyyubi'ye vererek onun himayesine

(1) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 157

girdi. Selahaddin'in yanında Musul, takiben de Amid muhasaralarına katıldı. Amid 19 Mayıs 1183'de Selahaddin'e teslim olunca Selahaddin, hizmetine mukabil buranın idaresini Nureddin Muhammed'e verdi.

Nureddin Muhammed 1185 yılında öldü. Yerine oğlu Kutbeddin II. Sökmen geçti. Selahaddin Eyyubi'nin 1193 yılında ölmesini fırsat bilen Artuklular, II. Sökmen zamanında kaybedilen yerleri kurtarma çabasına giriştiler. Sökmen 1200 yılında ölmeden önce, bazı çevreler tarafından dinsizlikle itham edilen ve esasında pek sevmediği kardeşi Mahmud'un yerine aynı zamanda eniştesi olan Memlüklu Ayaz'ı vellaht tayin etti. Ancak II. Sökmen'in ölümünden sonra komutanlar Ayaz'ı tahttan indirdiler ve yerine Nâsırüddin Mahmud'u geçirdiler. Mahmud, önce Eyyubiler'den el-Âdil ve el-Kâmil'i sonra da Türkiye Selçuklu sultanı Keykavus'u metbû olarak tanıdı. 1222 yılında Mahmud'un ölümünden sonra yerine oğlu Melik Mesud hükümdar oldu.

Melik Mesud zamanında Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil, 1231 yılında Amid'e karşı sefer yapıp burayı ve civarını ele geçirdi. Amid'den sonra Hısn-ı Keyfa'yı da zapteden Melik Kâmil, Artuklular'ın 1102 yılından itibaren devam eden Hısn-ı Keyfa şubesi'ni yıkmış oldu (1232). Hükümdarlığını kaybeden Melik Mesud, Moğollar tarafından öldürüldü.

2) Harput Şubesi (1185-1233) .

Artuk Bey'in torunu olan Belek b. Behram, 1112 yılında Harput'a hâkim olmuş ve Palu merkez olmak üzere burada kendi beyliğini kurmuştu. Belek, amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte Haçlılar'a karşı birçok mücadeleye girmiş ve gösterdiği kahramanlık İslâm âleminde destanlaşmıştı. Belek, 8 Mayıs 1224'de muhasara altında tuttuğu Menbiç kalesinden atılan bir ok ile şehit edildi.

Belek'den sonra Harput, Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Davud'un eline geçti ve Nureddin Muhammed'in 1185 yılında ölümüne kadar bu şubenin hâkimiyeti altında kaldı. Nureddin Muhammed'in ölümünü duyan ve Selahaddin Eyyubi'nin hizmetinde bulunan kardeşi Ebû Bekr, süratle Hısn-ı Keyfa'ya geldi. Fakat yeğeni II. Sökmen kendisinden daha önce davrandığından ve Selahaddin'e Hısn-ı Keyfa'da hükümdarlığını da tasdik ettirdiğinden buraya hâkim olamadı. Buna rağmen Harput ve çevresini kendi hâkimiyeti altına almaya muvaffak oldu.

Ebû Bekr 1204 yılında ölünce, yerine oğlu Nizameddin İbrahim geçti. İbrahim'in, Ahmed ve Hızır adlarında iki oğlu vardı. İbrahim'in ölümünden sonra yerine bu iki oğlundan biri geçti. Bu son Harput Artuklu hükümdarı da Eyyubi hâkimiyetini tanımaktaydı.

Türkiye Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad'ın komutanlarından olan Kemaleddin Kâyar, Eyyubiler'i Harput civarında yendi. Eyyubi komutanlarından bir kısmı Harput kalesine sığındılar. Selçuklular kaleyi yirmidört gün muhasara ettiler. Neticede kale, Ağustos 1234'de teslim oldu. Alaeddin Keykubat, Artuklu hükümdarının canını bağışladı ve kendisine Akşehirli ıktâ olarak verdi. Böylece 1185 yılında İmadeddin Ebû Bekr tarafından kurulmuş olan Harput Artukluları tarihiye karıştı.

3. Mardin Şubesi (1106-1409) :

Artukoğulları'nın Mardin şubesinin kurucusu olan İlgazi, babası Artuk Bey'in ölümünden sonra beş yıl kadar kardeşi Sökmen ile beraber Kudüs valiliğinde bulundu. Sökmen'in başlangıçta Melik Rıdvan'ın yanına gitmesine karşılık İlgazi, Melik Dukak'ı tercih ederek onun atabegi Tugtekin ile beraber Haçlılarla mücadele etti. Kudüs'ün Fatımiler tarafından zaptından sonra Bağdat'a gelerek Büyük Selçuklu sultanı Tapar'ın hizmetine girdi. Sultan Tapar, onu Bağdat şahneliğine tayin etti. Dört yıl bu vazifeyi yürüten İlgazi, yine sultanın emri ile şahnelikten azledildi (1105). Bu aziden dolayı sultana düşmanlık beslemeksizin Sökmen gibi Diyarbekir bölgesinde kendisine bir hâkimiyet sahası aramaya başladı. Sökmen'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu İbrahim'in emri Şems'den Mardin'i alan İlgazi, burada *Mardin Artukluları* veya *Tabaka-ı İlgaziye* denilen Mardin şubesini kurdu (1106) (1).

Mardin'den sonra Nusaybın'ı ele geçiren İlgazi, Selçuklu sultanı Tapar'ın emriyle, Haçlılar'a karşı düzenlenen 1112 seferlerine katıldı. Sultan, İlgazi ile Sökmen'e, Emir Mevdud'a katılmalarını ve Urfa'nın Haçlılar'dan kurtulmasını emretmişti. Bu Türk komutanları Urfa'yı kuşatmalarına rağmen ele geçiremediler. Ancak Mardin'den sonra Nusaybın'ı hâkim olan İlgazi, Musul'u kendi hâkimiyet sahası içine katan Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'a karşı Çavlı'nın safında yer aldı. Türkiye Selçuklu sultanı Kılıç Arslan Temmuz 1107'de yapılan muharebeyi kaybetti ve Habur suyunu atıyla geçmek isterken boğularak öldü. Çavlı bu zaferden sonra devlete vergisini ödemekte ihmalkâr davranınca; Sultan Tapar, Emir Mevdud'a, Çavlı'nın hâkim olduğu toprakları ıktâ etti. İlgazi, Emir Mevdud'u destekledi ve birlikte Harran'ı Haçlılar'ın elinden kurtardılar. Mevdud, Harran'ın idaresini İlgazi'ye verdi.

Kudüs Kralı Baudouin, 1113 yılı baharında, Dımaşk atabegliğine bağlı el-Besanlyye bölgesine taarruz etti. Bu yüzden Dımaşk'a uzanan

(1) A. Sevim. «Artukoğlu İlgazi», *Belleten*, XXVI (1962), 661-662

bütün ticari yolların emniyeti kayboldu. Dimaşk atabegi Tuğtekin, Musul emiri Mevdud ile Halep meliki Rıdvan'dan, bu Haçlı taarruzuna karşı yardım istedi. Mevdud, Sultan Tapar'ın emri ile bir yıl önce girmiş olduğu Urfa muhasarasından bir netice elde edemediğinden, sultan nazarında durumunu kuvvetlendirmek istemekteydi. Kendisi için yeni bir fırsatın doğduğunu gören Mevdud, yanında Sincar emiri Temirek b. Arslantaş ile İlgazi'nin oğlu Ayaz komutasında gönderdiği kuvvetler olduğu halde 1113 yılında Suriye'ye girdi. Burada Haçlılarla küçük çapta bazı çatışmalar olduysa da kışın yaklaşmasıyla bu seferden kesin bir netice alınamadı.

Mevdud kışı Suriye'de geçirip baharda yeniden harekete geçmek maksadıyla Dimaşk'a gitti. Ancak bir Cuma namazı için gittiği Dimaşk Camii avlusunda Batıniler tarafından hançerlenerek öldürüldü(1).

Sultan Tapar, Mevdud'un yerine Musul ve çevresine Aksungur Porsuki'yi tayin etti. Porsuki, Urfa'yı uzun bir süre kuşattı ve Haçlılar'a karşı giriştiği bu mücadelelerde civar Türk beylerinden asker istedi. Ancak Porsuki, İlgazi'nin kendisine yardında gönülsüz davranmasına kızdı ve Ayaz'ı hapsedip Mardin ve civarını yağmaladı. İlgazi hem Porsuki'nin bu davranışını karşılıksız bırakmamak, hem de oğlunu kurtarmak maksadıyla anı bir taarruz düzenledi. Neticede Porsuki'yi yenerek oğlu Ayaz'ı kurtarmayı başardı. Fakat Sultan Tapar, onun bu davranışını bir isyan olarak değerlendirdi. Sultan, Emir Mevdud'un Dimaşk'ta öldürülmesinden Atabeg Tuğtekin'i mesul tutmaktaydı. Her ikisi de sultanın üzerlerine asker sevketmesinden endişelenerek aralarına Antakya hâkimi Roger'i de alarak bir ittifak kurdular.

İlgazi, Suriye'de bulunduğu sıralarda Hıms emiri Hayırhan b. Karaca'nın düzenlediği bir baskın sonunda esir düştü. İlgazi'yi kurtarmak için Atabeg Tuğtekin bir süre Hıms'ı kuşattı. Ancak İlgazi'nin öldürülmesi tehdidi karşısında çekilmek zorunda kaldı. Sultan Tapar'dan beklenen kuvvetlerin gecikmesi üzerine Hayırhan endişelenerek, Ayaz'ın kendisine rehlin verilmesi karşılığında İlgazi'yi serbest bıraktı.

İlgazi, Mardin'e giderek yanına topladığı Türkmenler ile tekrar Hıms önlerine geldi. Fakat sultanın yolladığı Porsuk b. Porsuk komutasındaki Selçuklu birliklerinin şehre yaklaştığını duyunca çekilmek zorunda kaldı(2). İlk merhalede Tuğtekin ve İlgazi'ye gözdağı verdikten sonra Haçlılar'a karşı seferle sultan tarafından vazifelendirilmiş olan Emir Porsuk, Halep'i muhasara etti. Melik Rıdvan'ın oğlu Sul-

(1) C. Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, 68

(2) İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X. 177; A. Sevim, *Artukoğlu İlgazi*, *Belleten* 660

tanşah adına şehri ve hükümet işlerini idare eden LÜ'Ü el-Hadım, Tugtekin ve İlgazi'den yardım istedi. İlgazi ve Tugtekin süratle Haleb'e geldiler. Porsuk bu durumda Haleb'i boş yere kuşatmaktansa Tugtekin'e ait olan Hama'ya taarruz edip burayı ele geçirdi.

Emir Porsuk'un Suriye'den uzaklaşması üzerine Halep'ten ayrılan İlgazi Mardin'e döndü. Fakat LÜ'Ü'nün öldürülmesiyle ortaya çıkan hadiselerden faydalanan ve bir kısım halk tarafından Haleb'e davet edilen İlgazi, Aksungur Porsukl'den önce davrandı ve oğlu Timurtas ile beraber gelerek şehri teslim aldı. Böylece Suriye Selçukluları'nın Halep melikiği sona erdi (Mayıs 1117) (1). Halep'ten sonra Balis ve Buzaa'yı ele geçiren İlgazi, Antakya hâkimi Roger komutası altındaki Haçlı ordusunu Tellafrın vadisinde büyük bir bozguna uğrattı. Roger bu savaşta öldü (Haziran 1119).

İslâm âleminde büyük sevinç yaratan bu zafer neticesinde Halep, Haçlı tehdidinden kurtuldu. İlgazi, müttelikli olan Atabeg Tugtekin ile Haçlılar'a karşı taarruzlarını sürdürdü. Onların ortak hareketi neticesinde Esarib ve Zerdana kaleleri Haçlılar'dan alındı. Türk kuvvetleri, Antakya'nın yardımına gelen Kudûs Kralı II. Baudouin'i Tell-i Danis'de bozguna uğrattılar, geri çekilen Haçlı kralını Burc-ı Hab'da bir kere daha sıkıştırıp ağır zayıflar verdirmelerine rağmen kesin bir netice alamadılar. Diyarbekir bölgesine dönen İlgazi, ertesi yıl (1120) yeniden Haçlılar üzerine yürüdü ve Halep civarındaki el-Azaz kalesini muhasara etti. Fakat almaya muvaffak olamadı.

Haçlılarla yaptığı savaşlarda ünü çok artan İlgazi, Irak Selçuklu sultanı Mahmud tarafından Gürcüler üzerine sefere tayin edildi. Bu seferden muvaffak olamadan dönmesine rağmen (1121), sultan yanındaki itibarını muhafaza eden İlgazi, bir süre sonra Meyyafarikin (Silvan)'ın ıktaini Sultan Mahmud'dan aldı.

Bu ünlü Artuklu beyi, Haçlılar'a karşı yanında yeğeni Belek ve Atabeg Tugtekin olduğu halde Zerdana kalesi üzerine sefere çıktığı bir sırada hastalandı. Önce Haleb'e, sonra Mardin'e ve daha sonra da Meyyafarikin'e gitti ve 19 Kasım 1122 Pazartesi günü yaklaşık altmış yaşındayken öldü.

İlgazi'nin ölümünden sonra oğullarından Süleyman Meyyafarikin'e, Timurtas Mardin'e, yeğeni Süleyman da Haleb'e hâkim oldular (2). İlgazi'nin bir diğer yeğeni Belek ise Harput ve Palu'da kendisine ait bir beylik kurdu. Kılıç Arslan'ın dul hatunu ile evlenen Belek, Türkiye Selçukluları'na ait Malatya'yı da hâkimiyetine aldı. Haçlılar'a

(1) İbnü'l-Adım. II. 179-180

(2) İbnü'l-Kalânisî. Zeylû Tarih-i Dimaşk. 100-170; İbnü'l-Adım. Zilhde, II. 185-186

karşı amansız bir mücadele sürdüren Belek, Ana ve Hadisa'yı ele geçirdi. Amcası İlgazlı'nın hastalığı sırasında önce Urfa Kontu Joscelin ile kardeşi Galeran'ı sonra da Gerger civarında Kudüs kralı II. Baudouin'i mağlup ve esir ederek Harput'ta zindana attı. Ancak bu Haçlı liderleri, Belek'in Harput'ta bulunmadığı bir sırada kale tamiri ile uğraşan Ermeni ustalar ile anlaşarak Harput'u ele geçirdiler. Durumu öğrenen Belek, süratle şehre döndü ve şiddetli bir kuşatmadan sonra burayı Haçlılar'dan kurtardı. Esirleri yeniden zincire vurdu ve bunları önce Harran'da, daha sonra da Halep kalesinde hapsedti; hainleri ise ağır bir şekilde cezalandırdı. Belek, aynı yıl Halep'i Süleyman'ın elinden aldı (30 Haziran 1123). Gazi ünvanını alan Belek, Menbic'i kuşattı. Fakat bu muhasara esnasında ok ile vurularak şehit oldu (6 Mayıs 1124). Nâşi Halep'te Makam-ı İbrahim'in güneyindeki mezarlığa defnolundu.

Belek'in sahip olduğu memleketler ve Halep, ölümünden sonra Hüsameddin Timurtaş'ın hâkimiyetine geçti(1). Timurtaş, Hülle emiri Dübeyş b. Sadaka'nın başarısızlıkla sonuçlanan Halep muhasarasını bertaraf ettikten sonra Belek'in esir ettiği Haçlı liderlerini onlarla yaptığı bir anlaşma sonunda serbest bıraktı. Timurtaş'ın gerek siyasi ve gerekse askeri sahadaki tecrübesizliği, Halep halkını kendisinden soğuttu ve Halep; Aksungur Porsuki'nin eline geçti. Kardeşi Süleyman'ın ölümüyle Meyyafarikin'e de sahip olan Timurtaş, kendi hâkimiyeti altında bulunan Nusaybın'ın, Musul'a yeni tayin edilmiş olan Atabeg İmadeddin Zengi tarafından ele geçirilmesine mâni olamadı.

Hattâ Zengi'nin Diyarbekir bölgesini devamlı tehdit etmesi karşısında, onun yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı (1141-1142) (2). Atabeg Zengi'nin 1146 yılında öldürülmesinden sonra rahat bir nefes alıp kaybettiği yerleri istirdat ettiği sıralarda, II. Haçlı ordusu Suriye'ye geldi. Bu durumda bölgedeki Türk hâkimler güçlerini birleştirdiler. Timurtaş da 1150 de Sumeysat, Kefersûd ve Bire'yi Franklar'dan aldı. Hüsameddin Timurtaş 1154 yılında öldü, yerine oğlu Necmeddin Alpi geçti.

Necmeddin Alpi (1154-1178), kardeşleri arasında en ilyakatlı olanıydı. Mardin Artukluları tahtını ele geçirince, kardeşlerinden Cemaleddin'i Hanl, Silvan ve Kulp bölgelerine, diğer kardeşi Behram'ı ise Dârâ'ya tayin etti.

Necmeddin Alpi ile Hısn-ı Keyfa hâkimi Fahreddin Karaarslan arasında 1157 yılında bir anlaşmazlık başgösterdi. Alpi, Ahlat şahı Sökmen ile birleşerek Karaarslan'ın ülkesini istilâ etti, Karaarslan,

(1) A. Sevim, «Timurtaş'ın Halep Hâkimiyeti», *Belleten*, 571-581

(2) İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, 36-37; Ebû Same I. 77

ordusu ile Muş ovasına kadar yürüdü. İki akraba arasında muharebe çıkmak üzereyken taraflar anlaşarak ülkelerine döndüler. Bu sıralarda Gürcüler üzerine sefer tertip edilmiş ve Alpi'nin bu sefere katılması istenmişti. Alpi, Erzurum hâkimi İzzeddin Saltuk ile Ahlat şahı Şökmen'e yardım etmek üzere harekete geçmişken, Malazgirt civarında bu emirlerin mağlup olduğunu duydu ve memleketine döndü.

Necmeddin Alpi, Fahreddin Karaarslan ile ittifak yaparak daha önce Nisanoğulları'nın elinde bulunan Amid muhasarasına asker gönderdi. Onların bu meşguliyetlerini fırsat bilen Danişmendli Yağıbasan, Artuklu ülkesini istilâya kalkıştı. Bu durumu karşılıksız bırakmak istemeyen Alpi ve Karaarslan Sivas'a kadar ilerlediler. Büyük bir muharebenin çıkması an meselesyken, Nureddin Mahmud araya girdi ve Türkler'in birbirlerini kırmalarını önledi, ayrıca onları Haçlılar'a karşı açtığı cihada davet etti. Nitekim Haçlılarla yapılan savaş tam bir zaferle neticelendi. Harım Türkler'in eline geçti (12 Ağustos 1164). Haçlı ordusu tamamen kırıldı, esirler arasında Bohemund ve Raymond gibi Haçlı liderleri de vardı(1).

Necmeddin Alpi ile Karaarslan aralarında dostça münasebetler kurarak iki akraba hanedanının kuvvetlenmesini sağladılar. Bu sayede itibarları arttı. Karaarslan'ın 1167 de ölümü bu gücü azalttı ise de onun yerine geçen oğlu Nureddin Muhammed, babasının politikasını takip ederek gerek Nureddin Mahmud ve gerekse Necmeddin Alpi ile dostça münasebetleri devam ettirdi. Necmeddin Alpi yirmiki yıllık bir saltanattan sonra 1176 yılında öldü, yerine oğlu Kutbeddin İlgazi II. geçti. Mardin'deki büyük camii yaptıran İlgazi zamanında Eyyubi hükümdarı Selahaddin, Haran, Habur, Dâra ve Nusaybin gibi merkezleri zaptetti. Selahaddin'in ülkesini tehdidi karşısında İlgazi, umumiyetle Türkiye Selçuklu sultanı Kılıç Arslan, Ahlat şahı II. Sökmen ve Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed ile müttefik kaldı. Onun 1184 yılında ölümüyle oğlu Hüsameddin Yavlak (Yoluk) Arslan, Mardin Artukluları hükümdarı oldu.

Hüsameddin'in yaşı küçük olduğundan Ahlat şahı II. Sökmen, Mardin Artukluları'nı himayesi altına aldı ve Nizameddin Alpkuş adlı bir memlûkunu hükümet işleriyle vazifelendirdi. II. Sökmen'in 1185 yılında ölmesiyle, Mardin'de bütün hâkimiyet Alpkuş'un eline geçti. Selahaddin Eyyubi, II. İlgazi zamanından beri Artuklular'ın iç işlerine müdahale etmekteydi. Hele Ahlat şahı II. Sökmen'in ölümünden sonra Eyyubiler Meyyafarık'ın'ı zaptettiler. Bir süre sonra Yavlak Arslan, Meyyafarık'ın'ı geri almağa muvaffak olduysa da burayı uzun süre hâ-

(1) W.B. Stevenson. *The Crusaders in the East*, 189

kimiyeinde tutamadı. Üstelik Sumeysat'ı da Selahaddin'e kaptırdı. Selahaddin'in 1193 yılında ölümü, Mardin Artukluları'na biraz nefes aldırdıysa da doğudan gelen kesif Türkmen göçleri içtimai sarsıntıya sebep oldu.

Yeni Eyyubi hükümdarı Melik el-Adil çok geçmeden Mardin'i kuşattı. Eyyubi tehlikesinin kendi ülkesini de tehdit ettiğini gören Musul atabegi Arslanşah, Yavlak Arslan'ın yardımına koştu. Neticede Eyyubiler mağlup olarak Mardin'den çekildiler (1199). Ancak Melik el-Adil, oğlu Melik Eşref'i 1202 yılında büyük bir ordu ile Mardin üzerine yolladı. Bu sıralarda Musul atabegi ölmüş olduğundan Yavlak Arslan'ın yardımına gelen de olmadı. Çok zor durumda kalan Mardin Artukluları araya giren Halep hükümdarı Melik Zahir'in aracılığıyla Eyyubiler'in hâkimiyeti altına girmeyi kabul etmek zorunda kaldılar.

Yavlak Arslan'dan sonra kardeşi Artuk Arslan, Mardin'de hükümdar oldu. Onun zamanında Türkiye Selçukluları, Eyyubiler'i mağlup ederek Doğu Anadolu'da hâkimiyetlerini tesis ettiler. Bu durumdan faydalanan Alaeddin Keykubat'a tâbi olup Eyyubiler'e karşı cephe aldılar. Ancak bir fırsatını bulan Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil, 1236 yılında Urfa ve Harran gibi yerleri işgal etti. Alaeddin Keykubat'tan sonra, Türkiye Selçuklu sultanı olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev 1240'da Eyyubiler'in elinden kurtarmış olduğu yerlerden Sincar ve Nusaybin'i, Artuk Arslan'a iktâ olarak verdi. Otuzbeş yıl hükümdarlıktan sonra 1239 yılında ölen Artuk Arslan'ın yerine oğlu I. Necmeddin Gazî geçti. O, Eyyubiler'in kendi aralarındaki geçimsizliklerinden faydalanarak, Meyyafarîkin Eyyubi hâkimi Melik Şahabeddin Gazî ile Halep Eyyubileri'ne karşı anlaşarak Urfa, Harran ve el-Cezire'yi ele geçirdi.

Necmeddin Gazî'nin hâkimiyetli sırasında Moğollar, Diyarbekir ve Meyyafarîkin çevresine geldiler (1251). Seruc, Harran ve Urfa'ya kadar akın ve yağmalarda bulundular. Hele 1243 yılında Kösedağ'da, Türkiye Selçukluları'nı mağlup ettikten sonra onların ilerleyişini engelleyebilecek bir kuvvet Anadolu'da kalmamış oldu. Moğollar, 1256 yılında Malatya ve Harput bölgelerini işgal ettiler. Moğol Hakanı Hülagu 1257'de Suriye seferine giderken Yaşmut komutasında bir birlik Mardin ve Meyyafarîkin'in zaftı ile vazifelendirdi. Bu Moğol birliği, Meyyafarîkin'i uzun bir muhasaradan sonra ele geçirdi. Mardin, müstahkem bir kaleye sahip olup içinde de bol miktarda zahire bulunduğundan sekiz aydan fazla dayanabildi. Ancak daha sonra şehirde açlık ve veba başgösterdi. Necmeddin Gazî de hastalığa yakalandı ve öldü (1260). Yerine oğlu Karaarslan geçti.

Karaarslan, Moğol baskısı karşısında çaresizdi. Nitekim Dârâ, Ra'su'l-Ayn, Nusaybin ve Habur bölgelerinin Artuklular'a iadesi karşılı-

ğında Karaarslan Moğol hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı(1). Ancak bundan sonra Mardin Artukluları daha sakin ve sade bir hayat sürmeye başladılar. Moğollar, askeri seferlerine tâbli bir hükümdar olarak Karaarslan'ı da kuvvetleriyle beraber götürmekleyle. Moğollar'ın; 1260 yılında Musul, 1281'de Suriye seferlerine, Karaarslan da katıldı. Otuzüç yıllık bir hükümdarlıktan sonra ölen Karaarslan'ın yerine oğlu Şemseddin Davud geçti. Hükümdarlığının üçüncü yılında Davud öldü. Yerine kardeşi II. Necmeddin Gazi, 1294 yılında tahta çıktı.

II. Necmeddin Gazi zamanında Mardin Artukluları'nın İhanlılar'a olan yakınlığı daha da arttı. Necmeddin Gazi, 1312 yılında öldü ve yerine oğlu Ali Alpi geçti. Onun hükümdarlığı iki hafta kadar devam etti. Fakat kendisinden sonra gelen kardeşi Melik Salih (1312-1364) ise elli yıldan fazla saltanat sürdü. Melik Salih zamanında Memlükler, İhanlılar'a karşı devamlı taarruzlarda bulunduklarından onlara tâbli olan Mardin Artukluları da devamlı taciz oldular. Memlükler'in Halep valisi Şihabeddin Karatay, Artuklu ülkesine girerek Mardin ve civarını yağmalattı (1315). Moğol hanı Olcaytu'nun ölümünü fırsat bilen Türkmen Cacaoğlu Alaeddin, Amid'i işgal etti.

İhanlı Devleti'nin 1336 yılında yıkılması üzerine Süleyman Han ve Çobaniler Diyarbekir bölgesine girdiler. Bundan kısa bir süre sonra da Melik es-Salih'in saltanatını tasdik ettiler. İhanlı Devleti'nin çöküşüyle Doğu Anadolu birçok Türkmen oymağının faaliyet sahası haline geldi. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri, bölgede nüfuz sahibi olmaya başladılar(2). İşte bu sıralarda Melik es-Salih seksen yaşındayken öldü (1365). Yerine oğlu Melikül-Mansûr Ahmed geçti.

Ahmed, Karakoyunlu Türkmenleri'nin reisi Bayram Hoca'nın taarruzuna karşı Celâyir hükümdarı Sultan Üveys'ten yardım istemeye mecbur kaldı. Dört yıllık bir saltanattan sonra Ahmed'in yerine oğlu Mahmud hükümdar oldu (1368). Mahmud'un yaşı çok küçük olduğu için ancak dört ay kadar tahtta kaldıktan sonra amcası Şemseddin Davud Artuklu hükümdarı oldu. Davud 1376 yılında öldü. Gerek Davud'un gerekse yerine geçen oğlu Mecdüddin İsa'nın hâkimiyet devirleri Karakoyunlular ile mücadeleye geçti. Ayrıca Mardin de Timur'un istilasına uğradı(3).

Mecdüddin İsa, 1384 yılında Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed'e yenildi. Buna rağmen Karakoyunlular ile Artuklular ortak düşmanları Timur'a karşı birleşerek Memlükler'den yardım istediler. Mem-

(1) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 184; Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi «Artukoğulları» maddesi

(2) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 194

(3) Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, «Artukoğulları» maddesi.

luk sultanı Berkuk, 1395 yılında İsa'ya hil'at yolladı. Fakat Timur'un Mardin'e yaklaşması üzerine İsa, ona bağlılık arzitmeye mecbur kaldı ve bu sayede Timur'un Mardin'i işgalini önleyebildi.

İsa, Hısn-ı Keyfa ve Erzen hükümdarları gibi Timur'a bizzat gidip huzuruna çıkmadı. Buna kızan Timur, İsa üzerine asker sevketti, hattâ bir süre de Mardin'i muhasara etti. İsa, bu muhasaradan önce Mardin'den ayrılmıştı. Buna rağmen Timur'un eline esir düştü. Üç yıl kadar Sultaniye'de hapsedildi. İsa'nın veziri Alaeddin Altunbuğa, Mardin Artuklu tahtına onun yeğeni Melik Salih'i geçirdi. Bu durumda Timur, İsa'yı serbest bıraktı. Mardin'e gelen İsa'ya, Melik Salih tahtı teslim etti.

İsa, Timur'un Memlûkler üzerine sevkettiği kuvvetlere katılmayarak itaatlni bozdu. Timur, İsa'yı cezasız bırakmayarak Mardin'i kuşattı. Ancak muhasaranın uzun sürmesi karşısında, Mardin'in zaptı ile Akkoyunlu reisi Kara Osman'ı vazifelendirdi. İsa, bir süre sonra Timur'dan özür dileyerek affedilmesini sağladı (1403) İse de Akkoyunlular'ın ülkesine taarruzlarını önleyemedi. İsa, Akkoyunlu Kara Osman'a karşı Türkmen beylerinden Çeküm ile anlaştı. Beraberce Kara Osman'ın üzerine yürüyerek Akmatag mevkinde onunla muharebeye girdiler. Neticede Akkoyunlular galip geldi. Çeküm ve İsa öldürüldüler (1407).

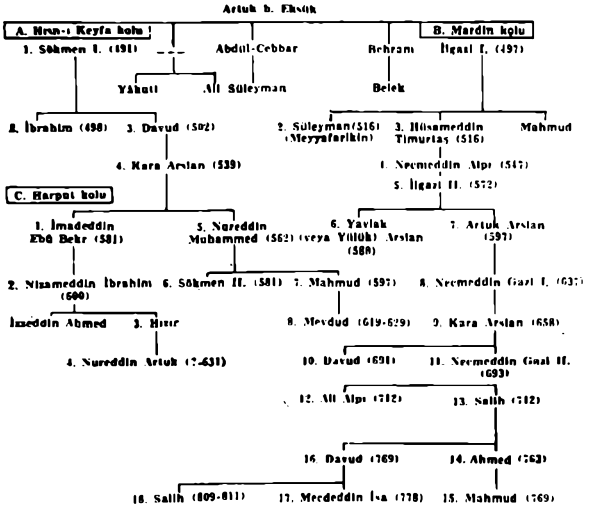
İsa'dan sonra Mardin surları içine kapanan Artuklular'a onun oğlu Şihabeddin Ahmed hükümdar oldu(1). Ahmed, Mardin'i Akkoyunlular'a karşı müdafaa edemeyeceğini anlayınca, Karakoyunlu Kara Yusuf ile anlaşarak şehri ona teslim etti (1409). Kara Yusuf, Ahmed'e Musul'u verdiyse de Ahmed bir hafta sonra öldü. Böylece Artuklular devletinin Mardin şubesi de tarihe karışmış oldu.

B -- ARTUKLU DEVLETİ'NİN SİYASİ YAPISI

Artuk Bey'in ölümünden sonra Kudüs'ü Fatımiler'e terketmek zorunda kalan oğulları Sökmen ile İlgazi Diyarbekir bölgesini babalarının bir hakkı olarak görmüşler ve buraya gelerek ayrı beylikler hâlinde siyasi teşekküller kurmuşlardır. Ancak bu kurulan siyasi teşekküller, hiç bir zaman tek bir devlet hâline gelememiştir. Artukoğulları, eski Türk devlet telâkkisini kendilerine esas almışlar, devletlerini hanedan azalarının müşterek mesuliyeti altında görerek merkezi-

(1) Fuat Köprülü, (İslâm Ansiklopedisi, «Artukoğulları» inad.) İsa'dan sonra kardeşi veya yeğeni Ahmed hükümdar oldu derken, O. Turan, (Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi) oğlu olarak kaydetmektedir. Bkz. 190 dipnot 170

ARTUKOĞULLARI'NIN SEÇERESİ(*)

Parantez içindeki rakamlar cülûs senelerini gösterir.

(*) İslâm Ansiklopedisinden alınmıştır.

yetçil bir idare yerine; kuvvetli şeflerin etrafında toplanarak çoğu ke-re yarı bağımsız bir tarzda siyasi birliklerini muhafazaya çalışmış-lardır.

Artuklular'da, adli ve mali teşkilât Selçuklu teşkilâtının küçük bir numunesi şeklindeydi. Askeri ve idari teşkilât da Selçuklular'da ol-duğu gibi ıktâ sistemine dayanıyordu. Ordu, Musul ve Dimaşk ata-

begliklerindeki gibi üç ana guruptan müteşekkildi. Bunların arasından *gulam* adı verilen kapıkulları ücretli olan esas ordu ve istenildiğinde gelen yardımcı kuvvetlerdi. Bununla beraber Artuklu beylerinden Davud'un Türkmenler üzerinde nüfuz ve şöhret o kadar büyüktü ki, kabile reislerine ok gönderdiği zaman bütün eli silah tutanlar onun bayrağı altında toplanırlardı.

Artuklular'da adil işlere kadılar bakarlardı. *Daru'l-Adl* olarak adlandırılan adliye teşkilâtının baş kadısına *Kadı'l-Kudâd* denilirdi. Buna bağlı diğer kadılar hukuki ve şer'i işlere bakarlardı. Ayrıca ordu içerisinde askerî kadılar mevcuttu.

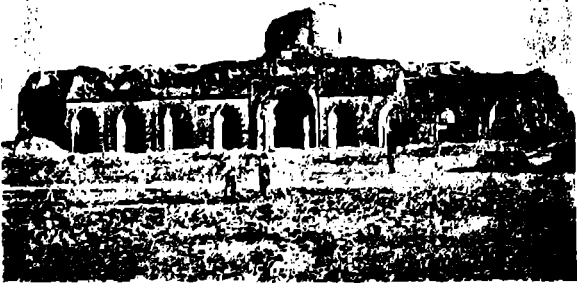
Artuklular'da bilhassa askerî ve idari maksatla kullanılan posta (berid) teşkilâtı mevcuttu. Haberleşmede atlı kuryelerin yanı sıra hızlı koşan develer ve güvercinler de kullanılırdı. Musul atabegi İmadeddin Zengî, Nusaybîn'i kuşattığı sırada, Tımurtaş Mardin'den Nusaybîn'e bir posta güvercini ile haber göndermiş ve beş gün içerisinde yardıma geleceğini yazmıştı. Fakat güvercin Atabeg Zengî'nin adamları tarafından yakalanmış ve haber değiştirilmişti. Beş gün yerine yirmi gün dayanması istenilen Nusaybîn ise atabeye teslim olmuştu.

Artukoğulları İslâmî tarzda ünvanların yanı sıra *Alp*, *Sagun*, *İnanç*, *Kutlu* ve *Yabgu* gibi eski Türk ünvanlarını da kullanmışlardır.

Kullandıkları ünvanlar arasında; Pehlivan-ı Cihan, Hüsrev-i İran, Emirü'l-İsfehsalar el-Kebir vs. bulunduğu gibi Kutbeddin, Necmeddin, Fahreddin v.s. gibi lakaplar da bulunmaktadır. Artuklular Büyük Selçuklu devletine tâbi olduklarından, gerek paralarında gerekse kitabelerinde *Sultan* ünvanını hiç bir zaman kullanmamışlar *Emir*, *Melik*, *Melikü'l-Ümera* gibi ünvanlarla iktifa etmişlerdir.

C --- İKTİSADİ VE İCTİMAİ HAYAT

Bu hususta kaynaklarda fazla mâlumat olmamasına rağmen, Artuk Bey'in oğulları olan İlgazî ve Sökmen beylerin zamanında halktan çok az vergi alındığı hattâ bu yüzden komşu İslâm ülkelerinden bir kısım halkın Diyarbekir, Mardin gibi Artuklu hâkimiyeti altında bulunan merkezlere göç ettiklerini ve bu devirden itibaren iktisadî bir inkişafın vücuda geldiğini bilmekteyiz. Nitekim inşa edilen köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, su kanalları v.s. Artuklu hâkimiyetinin iktisadî gücünün birer işareti mahiyetindedir. Artuklular zamanında Diyarbekir ve çevresindeki dağlık araziden bakır ve demir madenlerinin istihsal edildiğini kaynaklar yazmaktadırlar.

Kızıltepe Ulu Camii

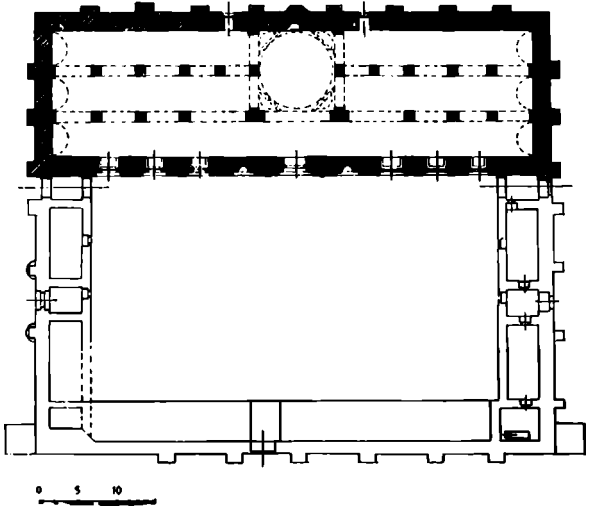
Elimizdeki bir kayıtta, Abbasi halifesi el-Mustekfi Billah'ın Dicle üzerine yaptırdığı bir köprü için gerekli görülen büyük bir zincirli Han-ı'de yaptırdığı, mevcuttur(1). Maden istihsalı ve işlemeciliğinin yanı sıra dericilik ile el sanatları çok gelişmişti. Bağ ve bostanlar ile etrafı çevrili olan Mardin ve civarında pamuk ekimi yapıldığı, dokumacılığın çok geliştiği Seyyah Marko Polo tarafından belirtilmektedir. Bu devirde Ahlat, büyük bir ticaret merkezi olup Van gölü üzerinden gemiler ile yapılan ticari nakliyat ile de meşhur bir şehir idi. Ayrıca Suriye, İran ve Anadolu'dan gelen tüccarlar Kızıltepe (Koçhisar)'deki pazarda mallarını pazarlamaktaydılar. Ülkenin Artuklular zamanındaki bu canlılığı Moğol istilâsına kadar devam etmiştir.

D — İMAR FAALİYETLERİ

Artuklular İktisadî ve ticari imkânlarının büyük bir kısmını ülkelerinin imarına harcayarak ilmi, dinî ve ictimai birçok eser inşa etmişlerdir. Mardin'in ilk Artuklu hâkimi olan İlgazi müdafaasını kuvvetlendirmek maksadıyla şehrin surlarını imar etmiş, oğlu Hüsameddin Timurtaş da Mardin'de büyük bir kütüphane inşa ettirmiştir. Ayrıca Batman Irmağı üzerine çapı yüzelli metre olan taş kemerler üze-

(1) İbnü'l-Ezrak, Tarihu Meyyafarikin, 203 b

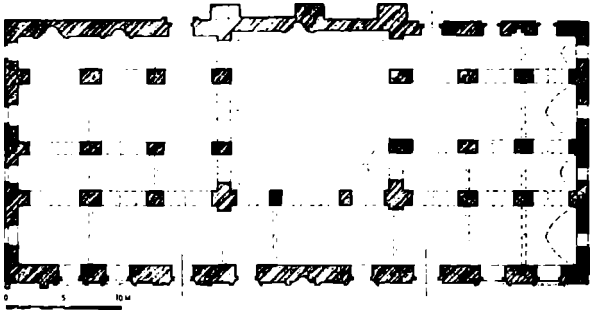
rine kurulmuş, içinde yolcuların konaklayabileceği odalar bulunan büyük bir köprü (Malabadi köprüsü) inşasına başlamış; ancak köprü oğlu Necmeddin Alpi zamanında tamamlanamamıştır.

Kızıltepe Ulu Camii Planı

Timurtaş'ın tesisi ettiği önemli eserlerden biri de *Hüsamiye Medresesi*'dir. Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpi, Koçhisar'da cami, medrese, kervansaray, hamam ve bir de çarşı yaptırmış, bunlara vakıflar bağlatmıştır. Artuklu hükümdarlarından Fahreddin Karaarslan ise ticaret ve ulaşımı hızlandırmak maksadıyla Hısn-ı Keyfa'da, Malatya'da, Birecik ve Kalatu'r-Rum'da birer köprü yaptırmıştır. Hısn-ı Keyfa köprüsü, 1186 yılında sel ve zelzeleden büyük zarar görmesine rağmen tamir edilmiştir.

Mardin Artuklu hükümdarlarından II. İlgazî'nin oğlu Artuk Arslan zamanında Mardin'de *Hatuniye Medresesi* (1205) Harezm'de *Şeyh Taceddin Mesud Medresesi* (1212) ve Koçhisar'da ise *Ulu Cami* (1204) inşa ettirilmiştir.

Silvan Ulu Camii ve Planı

I. Necmeddin İlgazî'nin oğlu Muzafferüddin Karaarslan kendi künyesine nispetle *Muzafferîye* medresesini yaptırdı. Karaarslan'ın oğlu II. Necmeddin Gazî ise seksen odası bulunan ve bu yüzden *Semanin Medresesi* de denilen *Şehidiye* medresesini inşa ettirip ona bir kısım dükkân, bağ ve bahçelerin yanı sıra bir değirmen, Koçlısar'da bir han, Harezm'de bir boyahaneyi vakıf olarak bağladı. Artuklular'ın son hü-

kümdarı olan Sultan İsa 1392 yılında Mardin'de *Zincirliye Külliyesi*'ni inşa ettirdi. Ancak bu muhteşem külliye bugüne yalnız bir minare kalabilmiştir (1).

(1) Bu devre ait mimari eserler için bkz. A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarlığının Gelişmesi*, İstanbul 1978, 328

V. AHLATŞAHLAR

A - SİYASİ DURUM

Ahlatşahlar, 1100-1207 tarihleri arasında Ahlat ve civarında hüküm sürmüş bir Türk-İslâm hanedanıdır.

Van gölünün kuzeybatısında yer alan Ahlat, İslâm kaynaklarında Hilât şeklinde geçer. Fakat Türkler'in buraya hâkim olduğu tarihten itibaren Ahlat olarak telaffuz edilmeye başlanmış ve günümüze kadar da bu adla anılagelmıştır. Şehir ilk defa Hz. Ömer devrinde el-Cezire fatihi İyaz b. Ganem tarafından Bitlis ve diğer bazı şehirlerle birlikte fethedilmiştir (20/640-641) (1). Selçuklular'ın bu bölgeye ilk akınları, Çağrı Bey'in 1015-1021 yılları arasında gerçekleştirdiği meşhur Doğu Anadolu seferi sırasında yapılmıştı. Çağrı Bey'in dönüşünde: «*Bize karşı koyabilecek bir kavme rastlamadım*» şeklindeki raporu, Selçuklular'ın bu bölgeyi ele geçirme ümitlerini artırdı. İlk Selçuklu sultanları Tuğrul Bey ve Alparslan, hem Türkmen kitlelerine yurt bulmak ve hem de İslâm ülkelerini korumak gayesiyle Bizans sınırlarına akınlar düzenlediler. Tuğrul Bey bu seferlerden birinde Bargiri ve Erciş'i zaptetti.

Sultan Alparslan zamanında Selçuklular'ın eline geçen Ahlat, Anadolu'nun fethi sırasında bir üs ve karargâh olarak kullanılmıştır. Muhtemelen Malazgirt zaferinden önceki bir tarihte Türk hâkimiyetine giren şehir, Selçuklu sultanları tarafından tayin edilen valilerce yönetiliyordu. Kaynakların ifadesine göre; Malazgirt savaşına katılan Ahlatlılar, elde ettikleri ganimetler sayesinde zengin olmuşlardır (2). Daha sonra Mervaniler'in eline geçen Ahlat, 1100 yılına kadar onların idaresinde kaldı.

(1) Belazuri, Fütûhu'l-Buldan (Terc. Mustafa Fayda), Ankara 1987, 252; Faruk Sümer, «Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar», Belleken, Ankara 1986, sayı 197, 447

(2) İbnü'l-Ezrak, Tarihi Meyyarifekin, (nşr. Bedevi Abdullahî Avad) Kahire 1959, 190

1) Sökmen el-Kutbi

Ahlatsahlar hanedanının kurucusu olarak kabul edilir. Sökmen'e Selçuklular'ın Azerbaycan valisi Kutbuddevle İsmail b. Yâkutî'nin kölesi olduğu için efendisine nispetle el-Kutbi deniliyordu. Kutbuddevle İsmail, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları ve hanedan mensupları arasında başlayan taht kavgaları sırasında öldürüldü. Sökmen onun oğlu Mevdud'un hizmetine girdi (486/1093). Ahlat'a hâkim olan Mervani emirlerinin zulüm ve işkencelerinden usanan halk, adaletliyle meşhur Sökmen el-Kutbi'ye haber göndererek onu buraya davet ettiler. Sökmen bu daveti kabul ederek Ahlat'a geldi ve halk tarafından coşkun sevinç gösterileriyle karşılandı (493/1100) (1).

Sökmen Mervaniler'i oradan uzaklaştırarak şehre hâkim oldu. Sultan Melikşah'ın oğlu Melik Muhammed Tapar, kardeşi Sultan Berkýaruk'a karşı giriştiği taht mücadeleleri sırasında daima kendisini destekleyen ve başarılı hizmetlerde bulunan Sökmen el-Kutbi'ye Ahlat ve Van gölü havzasını ıktâ ederek onun Ahlat ve çevresine hâkimiyetini onayladı (493/1100). Ahlat merkez olmak üzere kurulan bu hanedana, kurulduğu yer dolayısıyla Ahlatşahlar denildiği gibi kurucusunun adına nispetle de Sökmenîyye, Sokmanîyya veya Sökmenliler de denilir.

Sökmen bu tarihten itibaren yine Melik Muhammed Tapar'a sadakatle hizmet etti. Nitekim 496 (1103) yılında Hoy'da Muhammed Tapar ile kardeşi Berkýaruk arasında meydana gelen muharebede Yağısıyan'ın oğlu Muhammed ve Silrt emiri Kızıl Arslan ile birlikte Sökmen de Muhammed Tapar'ın saflarında bulunuyordu. Bu savaşta yenilen Muhammed Tapar, taraftarlarıyla beraber Erciş'e ve oradan da Ahlat'a gitti (2). Ertesi yıl Sultan Berkýaruk ile Muhammed Tapar arasında anlaşma sağlanınca, Selçuklu toprakları ikiye ayrılmış ve Sepldrud (Kızılözen) sınır olmak üzere Derbend'den Diyarbekir ve Suriye'ye kadar uzanan saha Muhammed Tapar'ın hâkimiyet sahası olarak kabul edilmiş ve Ahlat'ta da hutbe Muhammed Tapar adına okunmuştur (3).

Sultan Muhammed Tapar, 1105 tarihinde Musul'da Emir Çökürmüş'ü kuşatırken Sökmen yine onun yanındaydı (4). Sultan Muham-

- (1) Ebu'l-Fida, el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Başer, İstanbul 1286, II, 223; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 86; Erdoğan Mercil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1985, 238
- (2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil (trc. Abdülkerim Özaydın) İstanbul 1987, X, 293-294
- (3) İbnü'l-Esir, X, 300-301
- (4) İbnü'l-Esir, X, 312

med Tapar, Eylül-Ekim 1108 tarihinde Emir Mevdud'u; Porsukoğlu Porsuk, Aksungur Porsuki ve Sökmen el-Kutbi ile birlikte Mısul'u Çavlı'nın elinden almak üzere gönderdi. Sökmen el-Kutbi, daha sonra Mevdud'un birinci Urfa seferine katıldı.

Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle Haçlılar'a karşı bir sefer hazırlığına girişen Emir Mevdud, Artukoğlu İlgazi ve Sökmen el-Kutbi'nin de yer aldığı büyük bir orduyla Urfa üzerine yürüdü. Cezlret İbn Ömer (Cizre)'de karargâh kuran Selçuklu ordusu, diğer komutanların ve gönüllü mücahitlerin de katılması için beklemeye başladı. Urfa'yı ele geçirmeye karar veren müttefik kuvvetler, 2-11 Mayıs 1110 tarihleri arasında Urfa'yı kuşatıp giriş-çıkışı kontrol altına aldılarsa da bu kuşatmada önemli bir başarı elde edilemedi(1).

Mevdud, Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle ertesi yıl yeni bir sefere hazırlandı. İsmen sultanın oğlu Mesud'un emrinde gerçekleştirilen bu sefere; İlgazi'nin oğlu Ayaz, Meraga emiri Ahmedil ve Hemedan emiri Porsukoğlu Porsuk'tan başka Ahlatşah Sökmen el-Kutbi de katıldı. Birleşik Selçuklu ordusu Telbâşır'ı kuşattı. Fakat Halep Selçuklu meliki Rıdvan'ın tutarsız hareketleri ve Ahmedil'in Telbâşır kontu Joscelyn ile anlaşarak Mevdud'u kuşatmayı kaldırmaya ikna etmesi sebebiyle yine netice elde edilemedi.

Sökmen bu sefer sırasında Bâlis'te aniden rahatsızlanarak öldü (505/1111). Bunun üzerine ona bağlı birlikler, efendilerinin cenazesini alarak Meyyafarikin istikametinde yola devam ederken Sökmen'in hazinelerini ele geçirmek isteyen İlgazi'nin saldırısına maruz kaldılar. Sökmen'in adamları tabutu ortalarına alıp kahramanca savaştılar, İlgazi'yi mağlup ederek Ahlat'a gittiler ve cenazeyi burada defnettiler(2).

Sökmen'in ölümünden sonra Ahlatşahlar devleti büyük bir sarsıntı geçirdi. Meraga emiri Ahmedil, Sultan Muhammed Tapar'ın yanına giderek Sökmen'in kendisine iktâ etmesini istedi. Fakat diğer emirler buna razı olmayınca Ahmedil'in bu arzusu gerçekleşmedi(3).

- (1) İbnü'l-Kalânisi, Zeylû Tarîh-i Dimaşk (nşr. Amedroz), Beyrut 1908, 169-170; İbnü'l-Esir, 366-367; İbnü'l-Adim, Zübde'l-Haleb min Tarîhi Haleb (nşr. S. Dehhan), Dimaşk 1954, III, 154; Sıbt b. el-Cevzi, Mir'atü's-Zaman, Haydarabad 1961, 31; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, (Trc. F. İşıltan) İstanbul 1967, II, 95, 100; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, İstanbul 1974, 109
- (2) Azîmî, Tarih (nşr. C. Cahen), Journal Asiatique (1938), 381; İbnü'l-Ezrak, 277; İbnü'l-Kalânisi, Aynı eser, 175 İbnü'l-Esir, Aynı eser, X, 368-369; İbnü'l-Adim, Aynı eser, 36; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, 95, 180, 182; S. Runciman, Aynı eser, II, 101
- (3) İbnü'l-Esir, Aynı eser, X, 389

Sökmen el-Kutbi'nin hükümdarlığı sırasında Ahlatşahlar, başta Ahlat olmak üzere Malazgirt, Erclş, Adilcevaz, Eicşkirt, Van, Tatvan, Erzen, Bitlis, Muş, Hani ve Bargiri şehirlerini hâkimiyetleri altına almışlardı. Sökmen 502 (1108-1109) yılında Meyyafarikin'i yedi ay muhasara ettikten sonra Humartaş'ın elinden aldı ve Oğuzoğlu'nu buraya vali tayin ederek bazı ağır vergileri kaldırdı(1). Sökmen devrinde bu bölgedeki ticari hayat büyük gelişme gösterdi. Nitekim Ahlat ticaret gemileri Karadeniz sahilllerinde de ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı. Tarihçiler böyle bir ticaret gemisinin Kostantiniyye denizinde (muhtemelen Karadeniz) battığını ve gemideki tüccarların boğulduğunu ifade ederler(2).

2) Zahirreddin İbrahim :

Sökmen'in ölümü üzerine yerine oğlu Zahirreddin İbrahim geçti (1111). İbrahim babasından güçlü bir devlet miras almıştı. İlk olarak Meyyafarikin'e giden İbrahim vali Oğuzoğlu'nu azlederek yerine Ebû Mansur el-Muin'i tayin etti. İbrahim 507 (1113-1114) yılında veziri Ebû Sa'd es-Sedid'i idam edince Meyyafarikin valisi olan kardeşi Ebû Mansur İsyan etti. Sultan Muhammed Tapar, daha sonra Meyyafarikin'i önde gelen emirlerinden Karaca es-Sâki'ye ıktâ etti (508/1115). Böylece Meyyafarikin Ahlatşahlar'ın hâkimiyetinden çıkmış oldu. Bu isyan ve karışıklıklar sırasında Meyyafarikin harap olduğu gibi bu olaylardan rahatsız olan halk da şehri terketmeye başladı(3). Şehir daha sonra Artuklular'ın eline geçti (515/1121).

İbrahim'in annesi İnanç Hatun'un ihtirasları ve devleti ele geçirme arzusu, Ahlatşahlar'ın zayıflamasına sebep oldu. Daha önce Ahlatşahlar'a bağlı olan Erzen ve Bitlis beyi Hüsameddin Toğan Arslan, bağımsız hareket etmeye başladı. İbrahim 518 (1124) yılında Toğan Arslan üzerine yürüyerek Bitlis'i kuşattı. 1125 tarihinde de Artuklu Davud ile Gürcistan seferine çıktı fakat bir netice elde edemedi ve yaklaşık on dört-onbeş yıl hüküm sürdükten sonra 1126 veya 1127 yılında öldü. Yerine kardeşi Ahmed geçti ise de ancak on ay iktidarda kaldı.

Bu sırada İnanç Hatun yeniden siyasi faaliyetlere girişti ve İbrahim'in oğlu Sökmen'i tahta çıkardı. İnanç Hatun'un sonu gelmeyen

(1) İbnü'l-Kalânîsi, Aynı eser, 164; İbnü'l-Esir, Aynı eser, X, 377; İbnü'l-Ezrak, Aynı eser, 274-275; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, 88; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, 110 n. 74

(2) Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 90

(3) İbnü'l-Ezrak, *Tarihi Meyyafarikin*, 279; Osman Turan, Aynı eser, 91; Faruk Sümer, «Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar», *Belleten*, (Ankara 1980) sayı 107, 473

ihlâslarından rahatsız olan devlet adamları, onu öldürerek devleti kurtardılar (1134) (1).

3) Devletşah Nâsireddin Muhammed Sökmen (II. Sökmen)

Ahmed'in tahttan uzaklaştırılmasından sonra hanedanın başına Devletşah Nâsireddin Muhammed Sökmen geçti (522/1128).

Irak Selçuklu Sultanı Mesud, Ahlat, Malazgirt ve çevresini kardeşli Selçukşah'a iktâ edince (532/1133-38), Selçukşah Ahlat'ı muhasara ederek ele geçirmek istedi. Fakat netice alamadan geri döndü.

540 (1145) yılında Ahlatşahlar'la Artuklular arasında sühriyet yoluyla akrabalık kuruldu. Sökmen de Erzurum meliki Saltuk'un kızı Şahbânü ile evlenerek bu iki hanedanı birbirine yaklaştırdı.

Musul atabegi İmadeddin Zengi'nin ölümü üzerine Ahlat şahı Sökmen de Hizan, Maden ve diğer bazı bölgeleri kendi hâkimiyet alanına dahil etti. Daha sonra Artuklular'dan Kara Arslan, Sökmen'e alt olan Malazgirt'i işgal ve yağma etti. Necmeddin Alpi, buna müdahale edip iki taraf arasında barış sağladı (549/1154).

Türk hükümdarlarının birbirleriyle ve Haçlılarla mücadelesini fırsat bilen Gürcüler, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki bazı yerleri işgal ettiler. Erzurum meliki İzzeddin Saltuk da Gürcüler'e esir düştü. Fakat daha sonra fidye ödenerek kurtarıldı. Gürcüler Anı'yl işgal edince, II. Sökmen, İzzeddin Saltuk, Bitlis emiri Togan Arslan'ın oğlu Devletşah ve Artuklular'dan Necmeddin Alpi, kuvvetlerini birleştirerek 1161 yılında Gürcistan seferine çıkmaya karar verdiler. Fakat Alpi henüz iltihak edemediği, Saltuk da habersiz ayrıldığı için II. Sökmen ağır bir bozguna uğradı. Askerlerinin büyük bir kısmı öldürüldü.

İbnü'l-Esir, bu olayda dört yüz süvariden başka sallmen dönen olmadığını kaydeder (2). Türk kuvvetleri büyük kayıplar vererek geri döndüler ve II. Sökmen esirleri kurtarmak için büyük meblağlar ödemek zorunda kaldı. Gürcüler bu zaferden kuvvet ve cesaret alarak 1162 yılında Duvin'i işgal ve yağma ettiler. Duvin ve köylerinde onbin kişiyi kılıçtan geçirdiler. Kadın-erkek pek çok kişiyi esir aldılar. Kadınları çıplak soyup yalınayak götürdüler. Cami ve mescitleri yakıp yıktılar. Müslüman kadınlara yapılan zulüm ve işkenceyi gören Gürcü kadınlar bile bu durumu tasvip etmediler ve: «Siz müslümanları,

(1) Osman Turan. Aynı eser, 92; Erdoğan Merçil, Aynı eser, 238

(2) İbnü'l-Esir. XI. 228. Ayrıca bkz. İbnü'l-Ezrak'tan naklen İbnü'l-Kalanisi, Zeylû Tarih-i Dimaşk, 361-362; Urfalı Mateos, 361-363; Fahreddin Kırzioğlu, Kars Tarihi, İstanbul 1953, 395; M. Halil Yınanç, «Arslanşah», İA, I. 612

onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz» diyerek onları glydirdiler.

Gürcü kadınlarının dahl isyan etmelerine sebep olan bu zulüm ve işkenceler, müslümanları harekete geçirdi. II. Sökmen, Devletşah, Azerbaycan atabegi İdeniz ve Irak Selçuklu sultanı Arslanşah, 1163 tarihinde ellibini aşkın büyük bir orduyla Gürcistan topraklarına girdiler, şehirlerini yağma edip kadın ve çocuklarını esir aldılar. Yaklaşık bir ay süren savaşlar neticesinde Gürcüler ağır kayıplar verdiler. Türk kuvvetleri; ihtida eden, fakat bunu gizleyen bir Gürcü askerin yardımıyla büyük bir zafer kazandılar ve zengin ganimetlerle döndüler(1).

Sökmen, Ahlat'ta muhteşem bir merasimle karşılandı. Tarihçiler bu hadlseyi «görölmeye değer bir gün» olarak tavsif ederler. Bu zafer münasebetiyle Türk şehirlerinde bayram yapıldı(2).

Gürcüler ertesi yıl (1164) Ani'ye tekrar saldırdılar. Fakat Atabeg İdeniz yetişip şehri kurtardı. İdeniz şehri tamir etmekle meşgul iken Gence'nin işgal edildiğini duyunca süratle hareket etmiş fakat Ahlatşahlar'a tâbi olan Surmarı emiri İbrahim daha önce şehri kurtarmıştı. Türkler'le Gürcüler arasındaki savaşlar aralıklarla devam etti. 1175 yılında Aras ovasında Gürcüler'le savaşa tutuşan İdeniz, mağlup olunca II. Sökmen'den yardım istedi. Irak Selçuklu sultanı Arslanşah da bu kuvvetlere katıldı. Müttefik kuvvetler, Akhakelek ve Trilalth'i yağma ettikten sonra Duvin'e kadar geldiler. II. Sökmen 1175'de Ahlat'a döndü(3).

Selâhaddin Eyyubi, Şii-Fatımi halifelliğe son verip Eyyubiler devletini kurduktan sonra hâkimiyet sahalarını genişletmek, Fırat ve Dicle vadilerini kendi topraklarına katmak istiyordu. Bu durum, Musul atabegliğiyle Artuklular için önemli bir tehlike teşkil etmeye başladı. Ahlat şahı II. Sökmen, hem Musul atabegi İzzeddin Mesud, hem de Artuklu Kutbeddin İlgazi'nin akrabası olduğu için Selâhaddin'in Urfa, Seruc ve Nusaybin'i alarak Musul'a kadar uzanması üzerine onu muhasaradan vazgeçirmek için elçiler gönderdi. Sonunda Abbâsi halifesi Nâsir Lîdînillâh, Azerbaycan atabegi Kızıl Arslan ve Şeyhu's-Şuyuh Sadreddin ile işbirliği yaparak onu Musul'u muhasara etmekten vazgeçirdiler. Selâhaddin dönüşünde Sincar'ı kuşatınca, Atabeg İzzeddin Mesud tekrar Sökmen ve İlgazi'den yardım istedi. Sökmen

(1) İbnü'l-Kalanisi, 364; İbnü'l-Esir, XI, 234-235; F. Kırzioğlu, Aynı eser, 401; M. Halil Yınanc, «Arslanşah», İA, I, 612

(2) Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, 201; Erdoğan Mercil, Aynı eser, 239

(3) Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, 202. M. Halil Yınanc, «Arslanşah», İslâm Ansiklopedisi, I, 612

ileri gelen adamlarından Seyfeddin Begtimur'u gönderip muhasaraya mâni olmak istedi. Fakat Eyyubiler'in ileri sürdüğü şartlara öfkelenerek geri döndü.

Bu yoldaki gayretlerinin neticesiz kaldığını gören Sökmen, Kutbeddin İlgazi ve Atabeg İzzeddin Mesud da askerlerini toplayarak Mar-din-Koçhisar arasındaki Harzem köyünde buluştular. Fakat Selahaddin Sincar'ı zaptedip oradan Harran'a geçmiş ve askerlerini dağıtmıştı. Onların işbirliği yapıp toplandıklarını duyunca, Hama'da bulunan yeğeni Takıyyüddin'e haber gönderip onu yardıma çağırdı. Takıyyüddin geldi ve Selahaddin'e derhal oradan ayrılmasını tavsiye etti. Fakat diğerleri ona sakin ayrılma dediler. Selahaddin kendisi de ayrılmaktan yanaydı, bu sebeple oradan Ra'su'l-Ayn'a gitti. Birleşik kuvvetler, onun ayrıldığını duyunca dağıldılar. Ahlatşahi Sökmen de: *"Asker toplayıp geri geleceğim"* diyerek Ahlat'a döndü. Bu arada İzzeddin ve Kutbeddin Musul'a gitti. Selâhaddin ise yola devam edip Harzem'de konakladı ve birkaç gün orada bekledi(1).

Ahlat'ın zenginliği çevredeki hükümdarların bu şehre göz dikmesine sebep oluyordu. Bunlar arasında İdeniz'in oğlu Cihan Pehlivan, Selahaddin Eyyubi, yeğeni Takıyyüddin Ömer, Eyyubi meliki Mevdud b. Âdil ve Selçuklu Tuğrulşah'ı sayabiliriz. Sökmen'in 10 Temmuz 1185 tarihinde ölümü, bu hükümdarların Ahlat üzerindeki emellerini daha da artırdı. Çünkü Sökmen, geride evlat bırakmadığı gibi kendinden sonra devletin başına geçecek başka bir hanedan üyesi de yoktu.

II. Sökmen uzun yıllar hüküm sürmüştü ve yaklaşık seksen yaşlarında ölmüştür. Çevredeki bütün hükümdarlar ona saygı gösterirlerdi. Akıllı, ileri görüşlü ve güzel ahlaklı bir hükümdardı. Halk da onu çok severdi. Cesareti ve Gürcüler'e karşı cihadı, halkın gönlünde taht kurmasına sebep olmuştu. Bundan dolayı hatırası uzun müddet halkın gönlünde yaşadı. Gerçekten de Ahlat, en parlak dönemine onun devrinde ulaştı(2).

4) Seyfeddin Begtimur :

II. Sökmen, memluklerinden Begtimur'u evlât edinmiş ve devletini ona vasiyet etmişti. Bu vasiyet uyarınca hanedanın başına Begtimur geçti (1185-1193). Selahaddin devlet adamlarını toplayıp bu hu-

(1) İbnü'l-Esir, (Trc. Abdülkerim Özeydin), XI, 388-389; Ramazan Şeşen, «İmâd al-Din alip-Kâtib al-İsfahânî'nin eserlerindeki Anadolu Tarihîyle İlgili Bahisler» Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Ankara 1971, 295-296

(2) Müneccimbaşı, Câmîü'd-Düvel, (trc. Ali Öngül, basılmamış doktora tezi), İstanbul 1986, 296-297

susu onlarla istişare etti. Bazıları: «Ahlât çok muazzam ve zengin bir vilâyettir. Şu anda sahipsizdir» diyerek onu Musul'u muhasaradan vazgeçirip Ahlat'a gitmeğe teşvik ettiler. Selahaddin ne yapacağına tam karar veremedi. Bu sırada Ahlat'ın ileri gelenlerinden, emirler ve halktan gelen mektuplar da onu Ahlat'a davet ediyordu. Aslında bu bir taktikten ibaretti. Çünkü o sırada Azerbaycan ve Hemedan hâkimi Şemseddin Pehlivan da Ahlat iline göz dikmişti. Ahlatlılar Selahaddin ile Pehlivan'ı birbirlerine düşürerek ülkelerini korumak istiyorlardı. Selahaddin vali Davud ve adamlarının teşvikiyle Nâsireddin Muhammed, Muzaftereddin ve diğer bazı emirlerini Ahlat'a gönderdi. Kendisi de Meyyafarikin'e doğru yola çıktı.

Pehlivan Ahlat yakınlarına kadar gelerek karargâh kurmuştu. Sonunda halk ve Begtimur, Eyyubiler'e karşı Pehlivan ile işbirliği yapmağa karar verdiler. Bu arada Selahaddin Meyyafarikin'i ele geçirdi (29 Ağustos 1185) (1) ve halifeye haber gönderip Ahlat, Diyarbekir ve Musul'a hâkimiyetinin tasdik edilmesini istedi. Begtimur Pehlivan ile anlaşarak Ahlat'ın Eyyubiler tarafından istilâ edilmesine mâni oldu. II. Sökmen gibi güçlü bir hükümdardan sonra Begtimur'un ülke yönetimine hâkim olması Ahlatşahlar için büyük bir bahtiyarlıktı. Halkın desteğini ve sevgisini kazanmış olan Begtimur, Eyyubiler'in en kuvvetli dönemlerinde Ahlat'ı istilâ etmelerine engel oldu.

Bununla beraber Eyyubiler'den Takıyyüddin Ömer, 1191 yılında Ahlatşahlar'ın hâkimiyetindeki Hani'yi ele geçirdi ve Ahlat üzerine yürüdü. Şehri bir müddet kuşattıysa da netice elde edemedi ayrılmak zorunda kaldı. Daha sonra Malazgirt üzerine hücum etti. Fakat Erzurum meliki Saltuk'un kızı Mama Hatun Ahlatşahlar'ın yardımına koşarak Malazgirt'in istila edilmesine mâni oldu. Bundan dolayı muhasara uzun sürdü ve nihayet Takıyyüddin, Ekim 1191'de ölünce Begtimur rahat bir nefes aldı. Fakat Eyyubiler'in Ahlat'ı istila emelleri Selahaddin Eyyubi'nin 1193 yılında ölümüne kadar devam etti.

Begtimur Selahaddin'in ölümünü duyunca, çok sevinmiş ve kendisine *el-Melikü'l-Muazzam Selahaddin Abdülaziz* adını vermiştir. O nun bu davranışı tarihçiler tarafından ayıplanmaktadır.

Selahaddin'in ölümünden sonra Artuklu Yavlak Arslan ve Musul atabegi İzzeddin Mesud ile anlaşılan Seyfeddin Begtimur, Meyyafarikin'i geri almaya teşebbüs etti, fakat 5 Mayıs 1193 tarihinde ölümüyle bu teşebbüsü yarım kaldı. Begtimur'un Batıniler tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler olduğu gibi, onun yerine göz diken Aksungur Hezar Dınari tarafından öldürülmüş olması da muhtemeldir. İbnü'l-Esir'e göre, Hezar Dınari tarafından öldürülmüştür.

(1) Ramazan Şeşen. Aynı makale, 334 vd.: Runciman. Aynı eser, II. 373

Begtimur âdil, dindar, hayır ve hasenatı seven, âlimleri, fakir ve sûfileri hılmaya eden, cömert, cesur ve güzel ahlâklı bir hükümdardı (1). Çok sadaka verir, halka çok iyi davranırdı.

5) Aksungur Hezar Dınari :

Seýfeddin Begtimur'un öldürülmesi üzerine ülkeye Aksungur Hezar Dınari hâkim oldu (1193-1198). O da II. Sökmen'in memlûklerinden. Erzurum meliki Tuğrulşah ile birleşerek Gürcü kuvvetlerini mağlup etti ve pek çok ganimet ele geçirdi.

6) Şücaeddin Kutluğ :

Aksungur'un ölümünden sonra, Şücaeddin Kutluğ adlı bir köle Ahlat'ta yönetimi ele geçirdi. Begtimur'un küçük yaştaki oğlu Muhammed'i de ortak hükümdar ilan etti. Fakat kısa bir müddet sonra Begtimur'un oğluyla anlaşmazlığa düştü ve onu saltanattan uzaklaştırdı. Bunun üzerine Begtimur'un oğlu, Kutluğ'un Ermeni asıllı olduğunu söyleyerek halkı ona karşı kışkırttı. Ayaklanan halk Kutluğ'u sığındığı kalede yakalayıp öldürdü (1198). İbnü'l-Esir ve ondan naklen Müneccimbaşı, Kutluğ'un ileri görüşlü, âdil ve halka iyi muamele eden bir hükümdar olduğunu, buna karşılık Begtimur'un oğlunun sefil bir insan olduğunu söylerler (2).

7) el-Melikü'l-Mansur Muhammed :

Kutluğ'un öldürülmesi üzerine Ahlat'ta büyük karışıklıklar çıktı ve sonunda Begtimur'un oğlu Muhammed «el-Melikü'l-Mansur» ünvanıyla tek başına tahta çıktı (1198-1207). Onun devrinde Gürcüler yeniden birçok şehri işgal ettiler. 1204 yılında Erclîş'e kadar gelerek şehri yağmaladılar ve çok sayıda esirle döndüler. Daha sonra Erzurum beyliğinin sınırlarında yer alan Samankale'de, Ahlat ve Erzurum askerleri tarafından perişan edildiler. Pek çok Gürcü askerli esir alındı. Bunlar arasında baş komutan Küçük Zekerlyya da vardı. Gürcüler, 1205 yılında Ahlat'a tekrar saldırdılar. Begtimur'un oğlu Muhammed, çok genç olduğu için asker ve halk üzerinde otorite sağlayamamıştı. Bu yüzden Gürcüler, ciddi bir mukavemetle karşılaşmadılar. Ancak daha sonra sûfiler ve gönüllülerin etrafında toplanan halk Gürcüler'i bozguna uğrattı.

(1) İbnü'l-Esir, (Terc. Abdülkerim Özyayın), XII, 93; Müneccimbaşı, Aynı eser, 299; Ramazan Şeşen, Aynı makale, 296

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil (Terc. Abdülkerim Özyayın), XII, 210; Müneccimbaşı, Aynı eser, 300

el-Mellkü'l-Mansur Muhammed'in içki ve eğlence âlemlerine dalması, halk nezdindeki itibarını kaybetmesine sebep oldu. Askerler de ona karşı ayaklandılar. Bu gelişmeler üzerine bir gurup Ahlatlı, II. Sökmen'in vaktiyle hâlef tayin ettiği yeğeni Nâsireddin Artuk Arslan'a haber gönderip onu ülkelerine davet ettiler. Bu sırada II. Sökmen'in köle emirlerinden Balaban da el-Mellkü'l-Mansur Muhammed'e isyan ederek Malazgirt'i ele geçirdi ve topladığı kuvvetlerle Ahlat üzerine yürüdü. Artuklu meliki Nâsireddin Artuk Arslan, davet sebebiyle hiç bir muhalefet ve mukavemetle karşılaşmadan Ahlat'a hâkim olacağını düşündüğü için yanına silah ve ağırlıklarını almadan gelmişti. Balaban ona haber gönderip:

«Ahlat halkı, beni sana mütemayıl olmakla itham ediyorlar. Onlar Araplar'dan nefret ederler. Sen geri dönüp bir merhale uzaklaşırsan daha iyi olur. Ben şehri ele geçirirsem sana teslim ederim, çünkü benim Ahlat meliki olmama imkân yoktur.» dedi. Fakat Artuk Arslan uzaklaştıktan sonra *«Ükene dön, yoksa gelir seni de matiyetini de perişan ederim.»* diye haber yolladı. Öte yandan Eyyubiler'in el-Cezîre ve Harran bölgesi meliki Melik Eşref de Artuk Arslan'ın Ahlat'a gittiğini duyunca derhal Mardin üzerine yürüdü ve şehrin mahsulünü alıp Düneysir'de konakladı. Bir yandan Balaban'ın diğer taraftan da Melik Eşref'in tehdidinde maruz kalan Artuk Arslan, Dımyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmuş ve Mardin'e dönmek zorunda kalmıştır (1).

Nâsireddin Artuk'un Ahlat'tan uzaklaşması üzerine Balaban, şehri daha şiddetli bir şekilde muhasara etmeğe başladı. Begtimur'un oğlu Muhammed, askerleri ve halkı toplayıp Balaban'ın üzerine hücum etti. Balaban kendi hâkimiyetindeki kalelere çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Malazgirt, Erriş ve diğer kalelerden asker toplayıp yeniden Ahlat üzerine yürüdü. Devlet büyüklerine de haber gönderip onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Onlara bol vaatlerde bulundu. Emirler Begtimur'un oğlunun ülkeyi idare edecek durumda olmadığını, içki ve eğlenceye düşkün olduğunu bildikleri için Balaban'ın teklifini kabul ettiler. Ancak Balaban'dan verdiği sözde duracağına dair yemin etmesini istediler. Sonra da Begtimur'un oğlunu ve Ahlat'ı ona teslim ettiler. Balaban şehre hâkim olup Begtimur'un oğlunu hapsedti (1206) (2).

Bir müddet sonra Meyyafarîkin hâkimi Necmeddin Eyyub, Ahlat üzerine yürüdü ve Ahlat'ın bazı kalelerini ele geçirdikten sonra Ahlat'ı muhasara etmeğe başladı. Bunun üzerine Balaban onu aldatmak

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII. 210-211

(2) İbnü'l-Esir, Aynı eser, XII. 211; Müneccimbaş, Aynı eser, 301

İçin hileye başvurarak şehri müdafaa etmekten aciz olduğunu bildirip muhasarayı kaldırması için güzel sözler söyledi. Bu davranış Necmeddin Eyyub'u daha da tahrik etti. Fakat Balaban düzenlediği bir askerle onu perişan etti. Necmeddin çok az sayıdaki askerleriyle Meyyafari-kin'e dönmek zorunda kaldı.

Bu karışıklıklar sırasında Gürcüler, Kars şehrine saldırdılar ve uzun süre muhasara ettikten sonra ele geçirdiler. Kars valisi, kaç defa elçi gönderip Ahlat'tan yardım istediye de bu yardım gerçekleşmedi. Vaziyetin giderek aleyhlerine geliştiğini ve kendilerine yardım edilemediğini gören vali, sonunda onlardan alacağı ıktalar ve para karşılığında şehri teslim razı oldu. Devrin hükümdarları, birbirleriyle mücadele etmekle, zulüm, içki ve eğlenceyle meşgul oldukları için Kars'ın düşman eline düşmesine mâni olamadılar. Böylece Kars, bir İslâm beldesi olmaktan çıkıp bir küffâr ve şirk beldesi oldu(1).

Ahlatşahlar'ın iç ve dış müdahaleler sebebiyle giderek zayıflamağa başlaması üzerine Necmeddin Eyyub, büyük bir orduyla Ahlat'a saldırdı. Balaban ona karşı savaşıysa da başarılı olamadı ve Ahlat'a sığınıp Erzurum meliki Muğliseddin Tuğrulşah'tan yardım istedi. Tuğrulşah, ordusunun başında bizzat yardıma geldi ve müttelikler Necmeddin Eyyub'u mağlup ettiler. Eyyubiler'in ele geçirdiği Muş kalesini de geri alacakları sırada Tuğrulşah Balaban'a hainlik etti ve ülkesine göz diktiği için onu öldürdü. Buradan süratle Ahlat'a gittiye de halk onun bu hareketini tasvip etmediği için şehre sokmadı. Tuğrulşah eli boş; fakat bu cinayet sebebiyle günahkâr olarak ülkesine dönerken halk, Necmeddin Eyyub'a haber gönderip Ahlat'a davet etti. O da bu daveti kabul ederek Ahlat'a gitti ve bir asrı aşkın zamandan beri bölgeye hâkim olan Ahlatşahlar hanedanına son verdi (1207).

Eyyubiler şehre hâkim olduktan sonra pek çok kişiyi öldürdüler. İleri gelenleri de Meyyafarikin'e sürdüler. Bu Ahlat için çok ağır bir darbe oldu(2).

Eyyubi hükümdarı Melik el-Adil, Abbasi halifesi en-Nâsır Lîdînil-lah'a haber gönderip Ahlat ve Meyyafarikin'e hâkimiyetini tasdik etmesini istedi. Bu teklifini onaylayan halifenin menşûrunu aldıktan sonra, bu iki şehri oğlu Necmeddin Eyyub'a verdi (1207). Fakat Ahlat halkı ve askerler, yabancı bir yönetimi kolay kolay kabul edeceğe benzemiyordu. Bazı askerler, Van kalesine çekildiler ve daha sonra Erciş'i kendi hâkimiyetleri altına aldılar. Bunun üzerine Necmeddin Eyyub, babasından yardım istedi. O da diğer oğlu Melik Eşref'i kardeşine yardıma gönderdi. Bu sayede Van'ı ele geçirdiler. Malazgirt üzerine yü-

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XII, 212; Müneccimbaşı. Aynı eser, 301

(2) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, (İrc. Ahmet Akırakca), XII, 274-275

rüdükleri sırada Ahlat halkı, Dökmen'in bayrağını açarak halkı bu bayrak altında toplanmağa ve Eyyubiler'e karşı ayaklanmağa çağırdı. Melik Eşref tekrar müdahale ederek şehri muhasara ve zaptetti. İs-
yana katılan pek çok kişiyi öldürdü.

Bu olaylar Gürcüler'in ihtilaslarını tahrik ediyordu. Nitekim 1208 yılında Erciş'i işgal ve yağma ettiler. Necmeddin Eyyub halkın isyan etmesinden endişe ettiği için Ahlat'tan ayrılmadı. Bundan dolayı Gürcüler, şehri diledikleri gibi yağma edip, yakıp yıktıktan sonra ayrıldılar(1).

Gürcüler 1210 tarihinde tekrar saldırıya geçince, Ahlatlılar, köprüyü yıkarak yolu kapattılar. Sarhoş olan komutan İvani, köprüden geçmek isterken atından düştü ve esir alındı. İvani'den alınan fidyeyle Ahlat'ın surları onarıldı ve Gürcüler'le üç yıllık bir mütareke imzalandı.

Necmeddin Eyyub, bu sırada ölünce kardeşi Melik el-Eşref Ahlat'a hâkim oldu. Çok geçmeden Moğol istilâsı her tarafı altüst etti. Onlara karşı kahramanca savaşan Harezmşah Sultan Celâleddin, Gürcüler'in Azerbaycan, Ahlat, Erzurum ve Şirvan'da yaptıkları zulüm ve işkenceleri duyunca, 1225 yılında Tiflis'e girdi ve şehri yeniden İslâm topraklarına dahil etti. Böylece Ani ve Kars şehirleri Gürcüler'den temizlenmiş oldu. Bu başarıları ona karşı duyulan sevgiyi kat kat artırdı. Fakat Ahlat muhasarası bütün iyiliklerini silip süpürdü. Harezmşah 1229 yılında Ahlat'ı muhasara etmeye başlayınca, Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubat, ona haber gönderip âlim, zâhid ve din adamlarıyla dolu olan ve bundan dolayı da *Kubbetü'l-İslâm* diye anılan bu şehri muhasaradan vazgeçmesini istedi. Fakat Celâleddin bu teklifi reddetti ve muhasarayı kış boyunca sürdürdü. Halk çok perişan oldu.

Şehirden dışarı çıkan halk açlıktan o derece sararmıştı ki, baba evlâdını, evlât da babasını tanıyamaz haldeydi. Nihayet 14 Nisan 1229'da Ahlat'a giren Harezmşah'ın askerleri şehri üç gün yağma ettiler. Sakladıkları altın, gümüş ve değerli eşyayı almak için halka işkence ettiler. Celâleddin bu hareketinin cezasını 1230'da Yassıçimen'de mağlup olduktan sonra kaçarken Meyyafarikin yakınlarına öldürülerek ödedi.

Alâeddin Keykubat Yassıçimen savaşından sonra Ahlat, Van, Bitlis, Malazgirt ve civarını topraklarına katarak bölgede ziraat ve ticaretin gelişmesi için çalıştı. Fakat 1243 Köseadağ bozgunuyla Moğollar, her tarafı tahrip etmeye başladılar. Ahlat daha sonra İlhanlı, Karako-

(1) İbnü'l-Esir. Aynı eser (trc. Alimet Ağırakça). XII. 231-232

yunlu ve nihayet Osmanlı hâkimiyetine girdi(1) ve Osmanlılar uzun yıllar önce yurt tuttukları bu şehre yeniden hâkim oldular.

«Ertuğrul Bey'in ecdadı ve mensup olduğu boy, Anadolu'nun ilk açılışında yani XI. asrın ikinci yarısında Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan'ın ümerâsının malyyetinde Ahlat bölgesine gelmişler ve Anadolu gaza ve fetihlerine iştirak etmişler ve Ahlat bölgesinde yurt tuttukları gibi Muş, Malazgirt, Eleşkirt ve Sürmarl (Sürme-Çukuru) ovalarında ve dağlarında kışlak ve yaylak tesis etmişler ve bilâhare Ahlat emirlerine yani Sökmen Kutbiler'e tâbi olmuşlar ve onların malyyetinde olmak üzere Gürcüler'e bazen de Erzurum ve Erzincan emirleriyle birlikte Trabzon dükalığına ve bilâhare imparatorluğuna karşı yapılan gazalara iştirak etmişlerdir. XIII. yy. başlarında Ahlat'ın Eyyubiler'in eline geçmesi, belki de daha sonra Celâleddin Harezmişah'ın Ahlat bölgesini istilasına üzerine Ertuğrul Bey'in babası, malyyetindeki boy ile birlikte ve tıpkı kendisi gibi Kayı boyundan olan Artukoğulları'nın yani Mardin hükümdarlarının malyyetine girmiştir. Bu arada Ertuğrul'un babası herhangi bir sebeple belki kışlamak üzere Caber'e giderken Fırat'ta boğulmuş olabilir» (2).

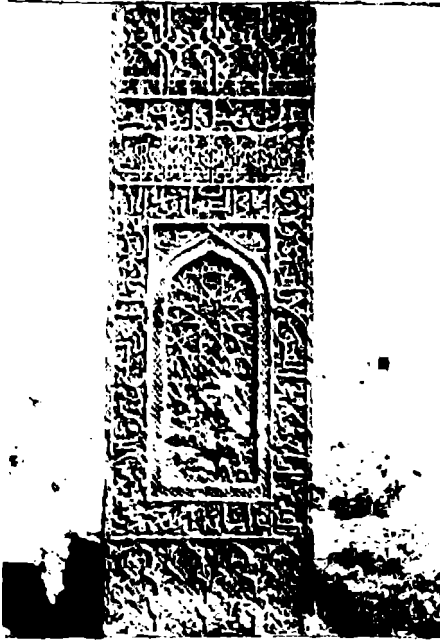
B — İLİM, KÜLTÜR VE MEDENİYET

Van gölü havzasının merkezinde yer alan Ahlat, ilim, kültür, medeniyet ve ticaret bakımından Ortaçağın en önde gelen şehirlerinden biriydi. Ahlatşahlar, şehri onarmak için büyük gayret sarfettiler. Meselâ 1164 yılında meydana gelen bir yangın arasında pek çok ev ve dükkân harabeye dönmüştü. II. Sökmen'in karısı Şahbânu bu hasarı telâfi etmek için seferber olmuş, çok sayıda köprü ve yolu yeniden yaptırmış, Bitlis kapısı önünde güzel hanlar inşa ettirmişti. Ayrıca kale ve surları da onartmıştı. Ticaret ve tarım sahasındaki gelişmelerle Ahlat, surların dışına çıkmış, halk fevkalâde zengin olmuştu. Ahlatlı tüccarların deniz aşırı ülkelerle de ticaret yaptıkları bilinmektedir. Ahlat'ta demir-çelik ve çilingirlik çok ilerlemişti.

Ahlat ilim, kültür ve din adamlarıyla; zahid, mutasavvıf ve san'atkarlarıyla meşhur bir şehirdi. Bundan dolayı şehre *Kubbetü'l-İslâm* denilirdi. O dönemde muhtelif şehirlerde inşa edilen pek çok eserin Ahlatlı mimarlar tarafından yapılmış olması da buranın nasıl bir medeniyet merkezi olduğunu gösterir. Ahlatşahlar; ilim, din, san'at ve

(1) Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 116-118; Faruk Sümer, «Ahlat şehri ve Ahlatşahlar», *Belleten*, 455-467; Claude Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (Trc. Yıldız Morallı) İst. 1979, 137-139

(2) Mükrîmî'nin Halil Yinanç, «Ertuğrul Gazî», *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 335

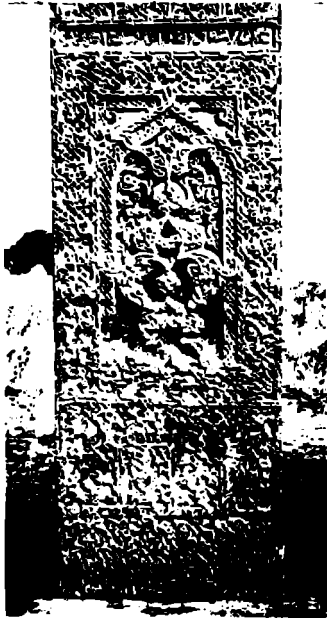

Ahlatlı Devri'nden Kalma Bir Mezar Taşı

tarikat adamlarını himaye ederek ilim ve kültürün gelişmesine hizmet etmişlerdir.

Ahlatlı meşhur sanatkar ve âlimlerden bazıları şunlardır :

Hacı el-Ahlati, Mufaddal el-Ahlati, Hurremşah el-Ahlati (mimar), Fahreddin el-Ahlati (astronomi bilgini), Ebû Ali el-Ahlati (filozof) İbrahim b. Abdullah, Hüseyin el-Ahlati (kimyager), Safiyyüddin Ebu'l-Berekât, Abdüssamed b. Abdurrahman, Ali b. Muhammed, Şeyh Mu'min ed-Darir, Yahya b. Ahmed, Muhammed b. Melikdâd, Muhammed b. Ali, Ali b. Ömer (âlim).

Ahlatşahlar Dönemine Ait Mezar Taşı

Ahlatşahlar'ın bir medeniyet ve kültür merkezi olan başkentleri Ahlat, Harezmşah Celâleddin'in muhasara ve yağması, Moğol istilâsı ve Moğol-Memlûk savaşları sırasında büyük çapta tahrip edilmiş, iktisadi ve ticari hayat gerilemiş ve halk bölgeyi terketmeye başlamıştır.

Bazı tarihçiler, esnaf ve sanatkâr birliklerinin (*fityan*) de ilk defa Ahlat'ta görüldüğünü söylerler. Bu teşkilât mensupları Ahlat'ın siyasi hayatında önemli rol oynuyor ve muhasara sırasında şehrin müdafaasında yardımcı oluyorlardı (1).

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil (Trc. Ahmet Ağırakça), XII, 231-232; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARI

A — GİRİŞ

Türkler'in Anadolu'ya Yerleşmesi

Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya tarihin muhtelif devirlerinde defalarca gelmiş iseler de, Anadolu'nun bir *Türk Yurdu* olmasında etkili olan göçler XI. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce Çağrı Bey, 1018 yılında Doğu Anadolu'ya bir keşif akını yapmış, daha sonra da Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar Gazneliler'in takibinden kaçarak birkaç defa Anadolu'ya girmişler, büyük kayıplar vermelerine rağmen Azerbaycan'dan Diyarbekir havallisine kadar yayılmayı başarmışlardır.

Fakat Bizans mukavemetini kırmaya çalışarak Anadolu'ya yerleşme faaliyeti, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan (1040) hemen sonra başladı. Tuğrul Bey doğudan gelip yurt bulmak ve sürülerini beslemek zorunda olan Türkmen boylarını Anadolu'ya sevk etmeye çalışıyor, böylece onlara yeni topraklar gösteriyor, ayrıca kendi ülkesi ile Bizans arasında tampon bir bölge oluşturmaya uğraşıyordu.

Malazgirt savaşı (1071), Bizans İmparatorluğu'nun bütün mukavemetini kırdı. Artık bu zaferden sonra Türkler Anadolu'da süratli bir yayılma ve yerleşme faaliyetine başladılar ve Anadolu'nun etnik yapısında Türkler lehine gözle görülür bir gelişme kaydedildi.

Anadolu'nun yanı sıra Azerbaycan, Irak ve Suriye Oğuz göçlerine sahne oldu. Yeni geldikleri bölgenin dağına, ovasına, suyunu Türkçe adlar veren Oğuzlar, bütün kültür varlıkları ile Anadolu'ya yerleştiler. Onların bu yerleşme faaliyetlerini Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah gibi Selçuklu sultanları destekleyerek Türk komutanlara Anadolu'nun fethini emrettiler.

Türkmen beylerinden biri olan Artuk Bey, Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarını Türkmenler'in yerleşmesine elverişli hâle getirdi. 1072 yılında İsak Komnenos'un idaresi altındaki Bizans ordusunu yenen Artuk Bey, Sakarya vadisine kadar ilerledi. Bu sayede Türkler, Sivas, Kayseri, Ankara gibi merkezlere sahip olma imkânı buldular.

Sultan Alparslan'ın ölümü üzerine (1072), Melikşah ile kardeşi Kavurd arasında çıkan taht mücadelesi, Artuk Bey'in Anadolu'dan alınmasına sebep oldu.

Artuk Bey'den sonra Anadolu'nun fethine memur edilen Tutak Bey, İzmit körfezini ele geçirdi. Boğazlar ve Marmara sahillerine kadar ilerleyen Türkler, Bizans devletinin iç işlerine dahi karışmaya başladılar. Orta Anadolu'dan sonra Canık ve Ilgaz dağlarını aşan bir gurup Türkmen Karadeniz'i, Toros dağlarını aşan diğer bir gurup ise, Çukurova ve Akdeniz sahillerini yurt tuttu.

Anadolu'daki Türkmenler, Anadolu fatihi ünvanını kazanan Süleymanşah'ın etrafında toplanarak yeni bir Türk devletinin temelini attılar.

B — SİYASİ TARİH

1) I. SÜLEYMANŞAH (? - 1086)

a. Giriş

Türkiye Selçukluları'nın ilk hükümdarı olan Süleymanşah, Kutalmış b. Arslan Yabgu'nun oğludur. Kutalmış Bey'in Süleyman'dan başka dört oğlu daha vardı. Ancak bunlardan birinin adı bilinmemekte olup diğerleri Mansur, Alp İlig ve Dolat İdi.

Selçuk Bey'den sonra Selçukoğulları'nın yabguluğuna seçilen Arslan Bey'in ölümünden bir süre sonra Kutalmış, Büyük Selçuklu sultanı olan Tuğrul Bey'e isyan etmiş ve babasının ölümünden sonra hâkimliyetin kendisine geçmesi gerektiğini iddia etmişti. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine iddiasından vazgeçmemiş olan Kutalmış, payitaht Rey üzerine yürüdü ve sultanlığını ilân etti. Ancak kendisi gibi saltanatı ele geçirmek isteyen Alparslan'a karşı girdiği savaşta mağlup olup öldürüldü (1064).

Saltanatı ele geçiren Alparslan esir aldığı Kutalmış'ın oğulları ile kardeşi Resul Tekin'i hapsedti. Onların esirlik hayatları ile esaretten kurtulmaları hakkında geniş bilgimiz olmamasına rağmen, Alparslan'ın ölümünden sonra çıkan taht kavgalarından istifade ile Anadolu'ya geldikleri veya Melikşah tarafından serbest bırakıldıkları düşüncesi ağırlık kazanmaktadır. Her ne şekilde olursa olsun Kutalmış oğulları'nın Diyarbekir, Urfa ve Birecik havallisine geldikleri ve burada çok sönük ve sıkıntılı bir hayat yaşadıkları bilinmektedir. Süleymanşah ve kardeşlerinin Güneydoğu Anadolu'ya gelmelerinden önce, Kutalmış, Kavurd ve el-Basan gibi Selçuklu hanedanından olan ve isyan eden beylere mensup Yabgulu (Naveklyye) adlı Türkmen kabileleri Anadolu ve Suriye'ye kaçmışlardı. Suriye'ye kaçan bu Türkmenler'in bir kısmı buralarda fetihlerde bulunan Atsız, Kurlu ve Şöklü gibi beylerin hizmetine girdiler. Atsız Bey, Remle ve Kudüs'ü fethetlikten sonra kuzeye doğru harekâtını sürdürerek Suriye'nin en merkezi şehri olan Dimaşk'ı sürekli baskı altına aldı. Bu sıralarda Şöklü Bey de Filistin'in kıyı bölgelerinde fetihler yapmakta idi. Halkın Fatımîler'e kızması yüzünden Akkâlılar kapılarını Şöklü Bey'e açtılar.

Akka'yı ele geçiren Şöklü, ayrıca Fatımî veziri Bedrü'l-Cemali'nin hazinesine sahip olduğu gibi, vezirin oğlu, kızı ve karısını da esir etti. Atsız Bey emrinde bir bey olan Şöklü'den ele geçirdiği hazinenin yarısını istedi. Şöklü ise bu isteği reddetti. Atsız'ın kendisini cezasız bırakmayacağını bilen Şöklü, ona karşı bir ittifak kurmak için Dimaşk valisi Muallâ'ya kızını vererek onunla akraba oldu. Ancak ne Muallâ, ne de dostluk kurduğu Kılâboğulları kabilesi, Atsız ile savaşığı zaman Şöklü'nün yardımına geldiler (Mayıs 1075). Galip gelen Atsız, Şöklü Bey'in peşini bırakıp Dimaşk'ı kuşatma ve sıkıştırma-ya devam etti. Şöklü ise, bu sıralarda Güneydoğu Anadolu'da fetihler yapmakta olan Kutalmışoğulları'na mektup yazarak onları Filistin'e gelmeye ve birlikte fetihler yapmaya davet etti. Kutalmışoğulları'ndan adının Alp İlek(1) olduğu tahmin edilen bir melik, kardeşi ve amcasının oğlu ile birlikte Suriye'ye gelip Şöklü ile birleşti. Durumu öğrenen Atsız hiç vakit kaybetmeden bunların üzerine yürüdü ve 1075 yılının sonlarında Taberiyye'de kesin bir zafer elde etti. Esir düşen Şöklü Bey ile oğlu hemen öldürüldü, hanedan mensubu melikler ise muhafaza altına alınıp durum Sultan Melikşah'a bildirildi(2). Suriye'de bu hadiseler cereyan ederken Anadolu'da başarılı fetih hareketlerinde bulunan Kutalmışoğlu Süleymanşah Haleb'i kuşatmaktaydı. Buradan Atsız'a bir mektup yazan Süleymanşah, esir tuttuğu akrabalarını serbest bırakmasını Atsız Bey'den istedi. Atsız, Süleymanşah'a, Sultan Melikşah'tan gelecek emre göre hareket edeceğini bildirdi. Nitekim gelen haberde esir meliklerin İsfahan'a gönderilmesi istendi. Bunun üzerine Atsız, bu melikleri İsfahan'a gönderilmek üzere sultanın Bağdat şahnesi olan Aytekin'e teslim etti. Haleb'i kuşatmakta olan Süleymanşah ise, babası Mahmud'un ölümünden sonra şehrin müdafaasını üstlenen Nasr'ın teklif ettiği para ve mal karşılığında kuşatmayı kaldırdı. Üzü ve kuvvetli gün geçtikçe artan Süleymanşah'ın etrafında bilhassa Büyük Selçuklu sultanlarının himayesine girmeyi muhtelif sebeplerle istemeyen Türkmenler toplanmaya başladı.(3).

Süleymanşah bu Türkmenler ile birlikte Halep'ten sonra Antakya üzerine yürüdü. Burayı kuşattı ama fethedemedi. Şehrin Bizans valisi ile burayı muhtelif akınlardan korumak ve yıllık yirmibin dinar da haraç vermek suretiyle anlaştı. Buradan Anadolu'ya geçerek, önce Konya'yı Mârtâvkustâ'dan, Gâvele (Gevâle) kalesini de Rumanus Makrî'den aldı, bunun yanı sıra birçok müstahkem kaleyi ve hüküm-

(1) M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, 89

(2) A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 68-69; O. Turan *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 48-49

(3) O. Turan, «Süleyman-Şah I» *İA.*, XI, 203

darın hazinesini de ele geçirdi. Süleymanşah'ın bu şekilde emin adımlarla ilerlemesi, kahramanlığı ve heybeti; İznik'e kadar olan yerlerin Türkler'in eline geçmesini sağladı.

Çeşitli kaynaklarda İznik'in fethi ve Türkiye Selçukluları'nın kuruluşu, değişik anlatılmakta olup verilen tarihler de birbirini tutmamaktadır. Buna rağmen İznik'in fethinin 467 (1075) yılında vuku bulduğu muhakkaktır. Şehirde hemen imar faaliyetlerine girişen Süleymanşah, merkez İznik olmak üzere iktidarını kuvvetlendirmiştir.

b. Selçuklu - Bizans İlişkileri

Süleymanşah 1075 yılında İznik'te yerleştikten sonra, Bizans'ın saltanat mücadelelerinden faydalanarak ülkesini süratle genişletmek imkânını buldu. Gerçekten o sırada imparatorluğun Rumeli ordusu, 1075 yılında toptan ayaklandı ve bu ordunun komutanı N. Bryennios Edirne'de, 1077'de imparatorluğunu ilân ederek İstanbul üzerine yürüdü. İmparator, hapisten çıkardığı Russel'i, Alexis ile birlikte onun üzerine gönderdi. Bu karışıklıklar sırasında Anadolu askeri komutanı N. Botaniates, müttefikli bulunan el-Basan'ı Süleymanşah'a göndererek büyük menfaatler karşılığında onu kendi tarafına çekmeye muvaffak oldu. Süleymanşah daha fazla menfaat elde ettiği için müttefikli bulunan imparatora karşı Botaniates'i destekledi. Botaniates, Mansur ve İznik hükümdarı Kutalmış oğlu Süleymanşah'dan sağladığı yardımlar sayesinde, 1078 yılında Bizans tahtını ele geçirdi. Bu durum Türkler'in, Karadeniz, Marmara ve Akdeniz sahillerine kadar her tarafta yayılmasını ve geniş menfaatler elde etmesini sağladı(1).

Süleymanşah'ın kurduğu hâkimiyet ve kazandığı muvaffakiyetler, Anadolu'da Türkmen yoğunluğunu arttırarak kuvvetlenmesine sebep olduğu gibi, Bizans'ın kötü idaresi, savaşlar ve isyanlar dolayısıyla perişan olan yerli halklar da Süleymanşah'ın idaresinde huzur ve sükûna kavuşuyor ve bu sayede Türkiye Selçuklu Devleti sağlam bir temele oturmuş bulunuyordu.

Büyük arazi sahiplerinin elinde esir veya topraksız bulunan köylüler de Selçuklular sayesinde toprağa ve hürriyete kavuşuyordu.

c. Süleymanşah - Melikşah Münasebetleri

Saltanat davasıyla ortaya atılan Kutalmışoğulları'nın büyük Türkmen kitlelerine dayanarak bir devlet kurmaya girişmeleri ile Suriye'de bulunan Yabgulular'ın Atsız ve bazı beyler idaresinde beylik kurlmaları Melikşah'ı endişelendiriyordu. Bu bakımdan sultan onları

(1) G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe'ye çev. F. İslitan. 322 vd.

bertaraf etmek istiyordu. İmparator Mihail de devamlı Türk akınlarından bıktığı için Selçuklular'daki bu saltanat mücadelesinden istifadeyle Melikşah'la anlaşma yapmaya teşebbüs etti. Bu anlaşma için de halifeye yazdığı bir mektupla bizzat onun aracı olmasını istedi.

Melikşah 1078 yılında kardeşi Tutuş'u, Suriye'deki Atsız ve diğer beyler üzerine, komutanlarından Emir Porsuk'u da Anadolu'ya Kutalmışoğulları üzerine gönderdi. Fakat bu sırada Bizans imparatoru Mihail tahttan indirilmiş, yerine N. Botanlates geçirilmişti, bu imparator ile Kutalmışoğulları anlaşarak, aralarında bir ittifak kurmuşlardı.

Emir Porsuk, Kutalmışoğlu Mansur'u imparatoradan istediye de o buna riyet etmedi. Bunun üzerine taraflar arasında çatışmalar başladı. Emir Porsuk rakibini hile ile öldürdü, fakat Kutalmışoğulları'nı tamamen bertaraf edemedi. Mansur'un ölmesiyle Türkmenler'in hepsi, Kutalmış'ın diğer oğlu Süleymanşah'ın etrafında toplandılar(1). Kutalmışoğulları'nın Bizans'la ittifak hâlinde olması sebebiyle Porsuk başarısızlığa uğradı. Bunun tabii sonucu olarak Kutalmışoğulları da Melikşah'a karşı istiklâllerini korumuş oldular. Emir Porsuk'un bu seferi, Kutalmışoğulları ile ittifak kurduğu için Rumlar üzerine yaptığı da bazı tarihçiler tarafından ileri sürülmektedir.

Bizans'ta her gün yeni bir taht iddialısı ortaya çıkıyor ve Süleymanşah da bunlardan istifadeyle yeni imkânlar elde ediyordu. Nitekim İstanköy'deki mâlikânesinde oturmakta olan N. Melissenos iddiasında başarılı olabilmek için Süleymanşah'la anlaşıyor ve ona geniş menfaatler temin ediyordu. Bu siyaset değişikliği Süleymanşah ile imparatorun (Botanlates) arasını açtı. İmparator 1080 yılında, Süleymanşah ile birlik olan Melissenos üzerine Anadolu'ya bir ordu sevketti. Bu ordu İznik'i muhasara etti. Buradaki Türk garnizonu Bizanslıları oyalarken, Süleymanşah ve Melissenos da ilerleyerek Kadıköy'e gelip yerleşti. Bu karışıklıklardan istifade eden Alexios Komnenos Melissenos'dan erken davranarak 1081 yılında imparatorluğunu ilân etti. Bu değişiklik, Türkler'in daha fazla yayılmalarını ve yeni bölgeler ele geçirmelerini sağladı. Türkler artık ordularını Marmara ve Karadeniz sahilllerine kadar gönderebiliyorlardı.

Bu sırada, Bizans'ın Balkanlar'daki durumu da iyi değildi, devamlı taarruzlarla karşı karşıya kalıyordu. İmparator bu karışık durumda, önce Selçuklular üzerine saldırmış, fakat onları uzaklaştırmak mümkün olmayınca; onlarla anlaşmak zorunda kalmıştı. İmparator, Süleymanşah'a mühim miktarda para ve vergi vererek, onlarla (Bo-

(1) Bu bilgiler Ebu'l-Frecc'e ait (I. 328-329) olup O. Turan tarafından da makul karşılanmaktadır (Selçuklular Zamanında Türkiye, 58).

ğaz'dan Drakon suyuna kadar çekilmek şartıyla) 1081 yılında bir antlaşma imzaladı.

Bizans imparatoru bu antlaşmayı imzalamakla, Anadolu'nun Marmara ve Karadeniz sahillerine kadar olan kısmını, Selçuklular'a terketmiş oldu. Nitekim Sinop ve Antakya mahalli hâkimlerin elinden fethedilirken, Bizans tarafından ses çıkarılmamış ve herhangi bir itirazda bulunulmamıştır.

Süleymanşah, Anadolu'da giriştiği fetih hareketlerinden sonra, 1081 yılında Bizans imparatoru ile yaptığı antlaşma sırasında *sultan* ünvanını taşıyordu. Ancak bu ünvanın, Bağdat halifesi ve Büyük Selçuklu sultanı Melikşah tarafından tasdikli gerekiyordu.

Nitekim Süleymanşah, Tarsus ve havalisini fethettikten sonra Trablusşam'ın Şif hâkimi İbn Ammar'a bir elçi göndererek ondan kadi ve hatip istemiştir. Bağdat halifesi onun Şifî Fatımiler'e bağlanmasını önlemek maksadıyla Süleymanşah'a sultanlık tevcihinde bulunmuş ve hâkimiyet alâmetleri göndermiştir. Melikşah buna her ne kadar taraftar değilse de halifenin aracılığı ile Süleymanşah üzerine yapacağı ikinci bir seferden vazgeçmiş ve Anadolu'yu ona bırakmış olabileceği muhtemeldir. Buna rağmen aradaki allevi husumetin bittiği de söylenemez. Bu konuda Anna Komnena'nın belirttiği, Süleymanşah'ın Antakya seferine çıkmadan önce sultan ünvanını aldığına dair kayıt da zaman ve şartlara uymaktadır.

Süleymanşah, Bizans'daki siyasi karışıklıklardan istifadeyle bazen imparatorları, bazen de taht davacılarını destekleyerek kendisine geniş menfaatler sağlamış, hâkimiyet sahasını genişletmiş ve kudretini arttırmıştır.

Bizanslılar XI. asrın başlarında, Doğu Anadolu'daki Ermeniler'i Sivas, Kayseri ve Fırat bölgelerine nakletmişlerdi. Selçuklu fütuhâtı karşısında Ermeniler, daha da batıya Fırat kıyılarına, Toroslar'a, Çukurova'ya Malatya'ya, Maraş ve Urfa bölgelerine yerleşmek zorunda kalmışlardı(1).

Bizanslılar tarafından Türkler'e karşı Malatya-Antakya hattının müdafaasına, Ermeni sergerdesi Filaret (Phlaretos) memur edildi. Filaret Bizans'daki karışıklıklardan istifadeyle Malatya, Maraş, Gök-sun, Tarsus, Anazarba, Masısa, Ra'ban, Antakya ve Urfa şehirlerini içine alan oldukça büyük bir beylik kurdu(2). Filaret ayrıca, Melikşah'ın desteğini kazanmak için hristiyanlara karşı tavır alıp İslâmiyet'i kabul etmiş gözüktü.

(1) G. Ostrogorsky, Aynı eser, 291-292

(2) Ebu'l-Fercc. I. 331

Bu beyliğin Melikşah'ın desteğini kazanması ve Türk-İslâm ülkeleri ile Süleymanşah arasında önemli bir engel teşkil etmesi, Süleymanşah'ı doğu seferine çıkmaya mecbur bıraktı. Nitekim Süleymanşah 1081 yılında, İmparator Alexios ile bir antlaşma yaptı. İmparator Balkanlar'da Peçenek, Uz, Kuman ve Normanlar'a karşı, Süleymanşah da doğuda Ermeniler'e ve Suriye'ye karşı serbest kalıp seferler tertip ettiler.

Süleymanşah Antakya seferinden önce, bütün Anadolu vilâyetlerine valiler tayin edip buraların korunmasını emretti ve yerine nâip olarak Ebu'l-Kasım'ı bıraktı. Ayrıca onun kardeşi Ebu'l-Gazi'yi Kapadokya'ya tayin etti. Dayısı ve tâbli olan Taylu Danışmend'in oğlu Gümüştekin Ahmed Gazi de seferine iştirak etti ve bu yüzden Melikşah'ın te'dibine uğradı. Sinop'un fethi için de Karatekin'i görevlendirdi. Süleymanşah 475 (1082) yılında Çukurova'ya girerek Tarsus'u fethetti. Bir yıl zarfında, yani 476 (1083) yılı içinde Adana, Masısa, Anazarba dahil bütün Çukurova'yı hâkimiyeti altına aldı. Süleymanşah'ın, buraları fethedip Mısır'daki Şii Fatimiler'le ilişki kurmak istemesi, onun Melikşah ile olan ailevi ve siyasi husumetinin devam ettiğini gösterir. Bunun tabii sonucu olarak da Türkiye Selçukluları ile Büyük Selçuklular'ın karşılaşması ihtimali ortaya çıkmaktaydı. Bunun için Türkiye Selçuklu sultanı tekrar İznik'e dönerek gerekli hazırlıkları yaptı.

Süleymanşah gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra dayısı Gümüştekin Ahmed Gazi'yi, Gabriel'e karşı Malatya'yı muhasaraya gönderdi. Karatekin de 1085 yılında Sinop'u fethetme memur edildi. Bu harekete paralel olarak Emir Buldacı da 1085'de Yukarı Ceyhan bölgesini, Elbistan, Göksum ve Raban şehirlerini fethedince bu bölgede yalnız Maraş, Filaret'in elinde kaldı. Bu arada bir takım Türkmen beyleri de Süleymanşah'a katılmaya devam ediyorlardı(1).

Süleymanşah ordusuyla İznik'ten Antakya'ya doğru hareket etti. Hareketini gizlemek maksadıyla gece gittiği için, oniki günde şehre vardı. Süvari ve piyade askerlerini gemiler ile Asl nehri üzerinden şehir surları önüne getirdi, üçyüz kişi ile şehre girdi(2). Sabahleyin Türk askerlerinin haykırışı ile uyanan halk, onların kendilerine bir şey yapmadığını görünce hiçbir tepki göstermedi. Fakat muhafızlar içkaleye sığınarak mücadeleye başladılar. Böylece Antakya, 11 Şaban 477 (13 Aralık 1084)'de fethedildi(3). Kendilerine eman verildiğini gören muhafızlar da 12 Ocak 1085'de kaleyi teslim ettiler. Uzun

(1) Meselâ Mengüçükoğlu 300 süvari ile Süleymanşah'a katıldı.

(2) Azîmi. *Journal Asiatique*, 230, 365

(3) İbnü'l-Esir. *el-Kâmil*, X. 128; Ebu'l-Ferec. I. 332

müddet istilâ ve huzursuzluklar içinde bulunan Haleb'in Hârim ve Dulûk kazaları da kendiliğinden Süleymanşah'ın eline geçti.

Süleymanşah Antakya'nın fethiyle uğraşırken, Melikşah da Doğu Anadolu ve Suriye meselelerinin halili için bir sefer tertiplemişti. Bu sırada Şerefüddeve Müslim, İslâm aleyhtarı siyaset takip eden Mervanilerle anlaşmış, Mısır Şii Fatımî devletiyle ilişki kurmuş ve Melikşah'a nankörlük etmişti. Melikşah bu meseleyi halletmek için harekete geçtiği sırada (1085 Ocak) kardeşi Tekiş isyan edince geri dönmek zorunda kalmıştı.

Müslim, Filaret ile dostça geçiniyor ve ondan yıllık cizye alıyordu. Aynı miktarı şimdi de Süleymanşah'tan istiyor ve onu ayrıca Melikşah'a itaatsizlikle suçluyordu. Süleymanşah ise Antakya'yı kendi cihadı sayesinde kâfirlerden aldığını ve cizye alınamayacağını, ayrıca sıkke ve hutbenin de Melikşah adına olduğunu bildirdi. Bazı Halepliler gelip Süleymanşah'ı Haleb'e davet ettiler ki bu husus aradaki gerginliği arttırdı. Müslim askerlerini Antakya civarlarına gönderdi ve burada ufak tefek çarpışmalar meydana geldi. Süleymanşah anlaşmak istediye de red cevabı alınca iki ordu 24 Safer 478 (23 Haziran 1085)'de Amik ovasına akan Afrin çayı üzerinde Kurzahil mevkiinde karşılaştı. İlk çarpışmada Çubuk ve askerleri Süleymanşah tarafına geçince, Müslim büyük bir bozguna uğradı ve öldürüldü. Türkiye Selçuklu sultanı Haleb'i kuşatıp Müslim'i de Halep kapısında defnetti.

d. Süleymanşah - Tutuş Mücadelesi

Süleymanşah, Müslim'in ölümü ile biten Kurzahil savaşından hemen sonra Halep üzerine yürüdü (Haziran-Temmuz 1085). Şehir Şerif Ebû Hasan b. el-Huteyî'nin, kale ise amcasının oğlu Salim b. Malik'in idaresi altında idi(1). Süleymanşah şehri Temmuz ayının sonuna kadar kuşattı. Fakat kesin bir netice alamayıp el-Huteyî ile anlaşıp muhasarayı kaldırdı. Daha sonra güneye yönelip Maaratü'n-Numan ile Kefertâb'ı ele geçirdi. Şeyzer'i haraca bağlayıp Hims'a bağlı Latmin'i fethetti. Süleymanşah, Sultan Melikşah'ın kardeşi Suriye meliki Tutuş'un hâkimiyet sahasına girmemek için daha güneye inmeyerek Antakya'ya döndü. Süleymanşah, Suriye'nin önemli şehirlerinden olan Haleb'i almaktan vazgeçmedi ve burasını yeniden kuşattı (Mayıs-Haziran 1086). Şehrin komutanı el-Huteyî'ye müracaat ederek şehir ve kalenin teslimini istedi. Süleymanşah'ın kararlılığını gören el-Huteyî, Sultan Melikşah'a mektup yazarak; *"Şehri kendisine teslim edeceklerini ve bu sebeple buraya gelmesini veya kendilerine Süleymanşah'ı şehirden uzaklaştırabilecek bir kuvvet gönderme-*

(1) İbnü'l-Adim, Zühde, II, 92; Azîmî, Aynı eser, 230, 365

sin'e bildirmişti. Fakat, Süleymanşah'ın Haleb'i ikinci defa kuşatmaya başlamış olmasına rağmen Melikşah'tan beklenen yardım gelmedi. Bu durumda el-Huteyfi, Dimaşk'da bulunan Tutuş'a haber göndererek, şehri ona teslim edeceğini söyledi. Tutuş bu teklifi memnunklukla karşılayıp Haleb'e doğru harekete geçti. Tutuş'un yanında Melikşah tarafından Anadolu'nun fethi görevinden alınan Artuk Bey de vardı.

e. Süleymanşah'ın Ölümü ve Şahsiyeti

Tutuş, Artuk Bey ile birlikte, Halep yakınlarındaki Aynüseylem mevkiinde Süleymanşah ile karşılaştı. İki taraf arasında şiddetli bir çarpışma başladı. Bu sırada Süleymanşah'ın malyetindeki bir kısım beyler, Tutuş tarafına geçti. Artuk Bey'in orduyu mahırâne idaresi, Süleymanşah'ın ordusunun bozulmasına sebep oldu. Dağılan ordusunu yeniden toparlayamayan Süleymanşah ağır bir mağlubiyete uğradı. Bu mağlubiyeti gururuna yediremeyen Anadolu fâtili Süleymanşah, (bir rivayete göre) yanında taşımış olduğu bir hançer ile intihar etti (5 Haziran 1086) (1). Nâşi ise Tutuş tarafından Halep kapısına defnedildi.

Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir, oğulları ile karısını Antakya'ya götürdüyse de Sultan Melikşah onları allevi rekabetin birer takipçisi olabilir düşüncesiyle daha sonra yaptığı Suriye seferi sonunda İsfahan'a götürüp ömrünün sonuna kadar onları hapiste tuttu.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olması sebebiyle Süleymanşah, Anadolu Türkleri arasında çok sevilmiş ve kendisine «gazi» ilk payesi verilmişti. Gerçekten de ilk Osmanlı tarihçileri, onu Ertuğrul Gazî'nin babası olarak göstermişler ve Osmanlılar'ın ceddî olarak kabul etmişlerdir. I. Rükneddin Süleymanşah, Anadolu'da yeni bir Türk devletinin temelini atmakla tarihîmiz içinde çok mümtaz bir mevkîe sahiptir. Onun sayesinde, üzerinde yaşadığımız topraklar fetholunmuş, Anadolu Türkler'e vatan olmuştur.

f. Süleymanşah'ın Ölümünden Sonra Anadolu

Süleymanşah Antakya üzerine sefere çıkarken İznik'te yerine vekil olarak Ebu'l-Kasım'ı bırakmıştı. Ebu'l-Kasım Süleymanşah'ın ölümü üzerine, mevcut olan birliği ve toprakları korumak için çok gayret etti. Hattâ Süleymanşah'ın 1081 yılında Bizans İmparatoru ile yapmış olduğu anlaşmayı bozarak Marmara sahilleriyle Boğazlar'a

(1) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X. 135-136; Süleymanşah'ın ölümü ile ilgili rivayetler için bkz. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 75-76; A. Sevim, Suriye Selçukluları, 92; Ebu'l-Ferec, I. 333

kadar uzanan akınlarda bulundu. Süleymanşah'ın ölümü ile ortaya çıkan meseleleri halletmek isteyen Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, Aralık 1086'da Suriye seferine çıktı. Yanında bulunan komutanlardan Emir Bozan'ı Urfa'nın fethiyle görevlendirip kendisi Halep'e geldi. Buranın valiliğine Kasımüddeve Aksungur'u, daha sonra geldiği ve Süleymanşah'ın vezirinden teslim aldığı Antakya'ya Yağısıyan'ı tayin etti. Kardeşi Tutuş'a Güney Suriye'yi, Artuk Bey'e Filistin'i bırakan Sultan Melikşah, 28 Şubat 1087'de fethedilen Urfa'yı da Emir Bozan'a verdi. Suriye'deki meseleleri böylece halleden Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, Süleymanşah'ın Antakya'daki oğullarını da yanına alarak İsfahan'a döndü.

Urfa'nın valiliğine tayin edilen Emir Bozan, aynı zamanda Anadolu işleriyle de vazifeli kılınmıştı. Nitekim Bozan, çok geçmeden Anadolu içlerine girerek İznik'e kadar ilerleyip burasını bir süre muhasara etti. Ebu'l-Kasım bu durumda Bizans ile anlaşmak zorunda kaldı ve buradan temin ettiği yardım sayesinde Bozan'ın İznik önlerinden ayrılarak Ulubat (Lopadion) Gölü taraflarına çekilmesine sebep oldu. Bozan'ın İznik'ten uzaklaşmış olmasına rağmen işin ciddiyetini gören Ebu'l-Kasım kardeşi Ebu'l-Gazi'yi İznik'te bırakarak Sultan Melikşah'a gitti. Yanında bol miktarda para ve hediyeye götüren Ebu'l-Kasım, sultandan Bozan'ın Anadolu'dan çekilmesini ve kendisinin İznik'e tayin edilmesini istedi. Fakat Sultan Melikşah, Emir Bozan'ı vazifelendirdiğini, vermiş olduğu emri geri alamayacağını bu bakımdan yanında getirmiş olduğu hediyeye ile parayı Bozan'a vermesini ve isteğini ona bildirmesini, onun rızasının kendisinin iradesi olacağını bildirdi. Ebu'l-Kasım bir süre İsfahan'da kaldıktan sonra dönmek ve Bozan ile anlaşmak zorunda kaldı. Fakat Ebu'l-Kasım'ı takip eden Bozan onu yakalatıp huzuruna getirtti ve daha sonra da yayının kılışı ile boğdurttu.

Ebu'l-Kasım'ı bertaraf eden Emir Bozan, Antakya valisi Yağısıyan ile Halep valisi Kasımüddeve Aksungur'u yanına alarak tekrar İznik önlerine geldi. Fakat Melikşah'ın ölümü (1092) üzerine Urfa'ya dönmek zorunda kaldı(1).

İZMİR TÜRK BEYLİĞİ

Süleymanşah'ın ölümünden sonra Anadolu'da ortaya çıkan müstakıl beyliklerden biri de Çaka (veya Çakan)(1) Bey tarafından İzmir bölgesinde kurulmuştur. Malazgirt zaferini takiben Anadolu'nun fethi işine giren Selçuklu kuvvetlerinden ayrı olarak yapılan Anadolu savaşlarında Bizanslılar'a esir düştüğünü bildiğimiz bu Türk beyi, uzun süre İstanbul'da kalmış ve Bizans'ın kuvvetli ve zayıf noktalarını kavramaya muvaffak olmuştur. Anna Comnena, eserinde(2) Çaka Bey'in Anadolu'da akınlar yapan ve kahramanca savaşan bir kişi olduğunu, ancak bir seferinde tecrübesizliğin kurbanı olarak Aleksandros Kaballika'ya esir düştüğünü ve N. Botanlates'e sunulduğunu belirtmektedir. Bu rivayete istinaden Çaka (Çakan) Bey'in Rumelili olmayıp Anadolu Türkleri'nden ve müslüman olduğunu ifade edebiliriz.

Çaka Bey, N. Botanlates'in hizmetinde iken Grekçe'yi öğrenmiş ve bir asalet rütbesi de (protonobilissimos) elde etmiştir. Çaka Bey'in menşei ile ilgili bir rivayet de, onun Oğuzlar'dan Çavuldur boyuna mensup olduğudur. Çaka Bey'in asıl bir Türk boyundan ve itibarlı bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Aksi halde, esaretinde Bizans sarayına gönderilmesi, orada Homeros'u okuyabilecek derecede Grekçe öğrenmesi, bir mevki elde etmesi ve neticede de İzmir bölgesi Türkleri arasında devlet kuracak bir itibara sahip olması mümkün olabilir miydi?

1078 yılında Süleymanşah'ın yardımlarıyla Bizans tahtını elde eden Botanlates zamanında asalet ünvanı almış olan Çaka Bey'in talihi, 1081 yılında imparatorluğunu ilân eden Alexios zamanında dönmüş, mevkilini kaybeden Çaka Bey, İzmir taraflarına kaçarak bu bölgede siyasi faaliyetlere girmişti. Bu sırada, Türkler İzmir havallisine yerleşmişler ve bilhassa Süleymanşah'ın imparatorla yapmış olduğu antlaşma ile Bizans'ın Anadolu işlerine karışmaması neticesinde kısa bir süre için de olsa rahat nefes alma imkânına kavuşmuşlardı.

(1) Bkz. İ. Kafesoğlu, «Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı, Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı», *Tarih Dergisi*, 55 vd., 1984

(2) Anna Comnena, *The Alexiad*, İng. cev. E.A.S. Dawes, 195. Londra, 1967

Çaka Bey, bu müsait durumu süratle değerlendirerek henüz Bizans'ın elinde bulunan İzmir sahil beyliğinin temellerini atmaya başladı. Bu hâkimiyetin kuruluşu, 1081 veya az daha sonra olmalıdır.

Bizans'ı iyi tanımanın sağladığı tecrübeden faydalanan Çaka Bey İstanbul'dan getirttiği tahmin olunan ustaların yanısıra mahalli hristiyan veya islâmlaşmış yerli halkdan da istifade ederek bir donanm. inşasına başladı(1). Zaten bu sıralarda Balkanlar'da Bizans için büyük bir tehlike baş göstermişti. Bu da, yine bir Türk zümresi olan Peçenekler'di. Peçenekler 1053 yılında yaptıkları otuz yıl süreli sulh antlaşmasını ihlâl ederek Bizans üzerine akınlara başlamışlardı. Çaka Bey, Bizans'ın Peçenekler ile olan meşguliyetinden istifade ile bu defa İzmir körfezindeki Urla ve Foça merkezlerini Bizanslılar'ın elinden aldı.

Foça'dan sonra Ege denizindeki adalara dikkatini teksif eden Çaka Bey, ilk olarak Midilli'yi ele geçirdi. Adanın valisi Alapas, Çaka Bey'in bir ültimatomu sonucu İstanbul'a kaçmış neticede adanın Methymna şehri hariç diğer kısmının fethi oldukça kolay olmuştur(2). Midilli'den sonra Sakız adası ele geçirilmiştir(3). Hatta bir rivayete göre de İstanköy, Rodos, Sisam gibi adalar da Çaka Bey'in hâkimiyeti altına geçti(4). Bizans imparatoru, Çaka Bey'in bu faaliyetlerine karşı Kastamonites komutasında bir donanma gönderdi lse de bu donanma mağlup oldu.

Niketas Kastamonites'in mağlubiyeti üzerine imparator, akrabası olan Konstantin Dalassenus'u İzmir ve çevresinin düklüğüyle vazifelendirdi. Onun yardımcılığına da Opus'u tayin etti. Anna Comnena, hatıratında, bu deniz harekâtına oldukça geniş yer vermektedir. Neticede Bizans donanması Sakız adasını 1090'da ele geçirmişse de, Türk donanmasına karşı kesin bir zafer elde edememiştir. Bununla beraber Çaka Bey, bir taraftan Anadolu sahillerinde daha büyük bir donanma hazırlığına girdiğken ve Peçenekler'e elçi göndererek onları da karadan harekete geçmeye teşvik ederken, diğer taraftan da kara ordusunu Anadolu'dan temin ettiği güçlerle kuvvetlendirme yoluna gitmiştir.

Çaka Bey'in Peçenekler ile ortak bir harekâta hazırlanmasından daima endişelenen Bizanslılar, yine bir Türk kavmi olan Kumanlar'ı, Peçenekler'e karşı kışkırttılar. Nitekim Peçenekler İstanbul yakınlıklarına kadar ilerledikleri sırada Çaka Bey de Gellbolu civarına kadar gelmişti. İmparator böyle bir tehlike karşısında bir yandan bu bir-

(1) Anna Comnena. Aynı eser, 183; A. N. Kurat, Çaka, 14-15

(2) Anna Comnena. Aynı eser, 183

(3) A.N. Kurat, Çaka, 14; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 90

(4) Anna Comnena, Aynı eser, 183

leşmeyi önlemek için ilerlemeye başlarken, bir yandan da Kumanlar'ı harekete geçirdi. Çaka Bey'in gelmesini beklemekte olan Peçenekler üzerine anı bir hücumla geçen Kumanlar ile Bizanslılar, 29 Nisan 1091'de Peçenekler'i müthiş bir bozguna uğrattılar(1).

Çaka Bey müttefikli Peçenekler'in bu akıbetine rağmen cesaretini kaybetmedi. Ordu ve donanmasını kuvvetlendirme yoluna gitti. Bu sayede İstanbul'u ele geçirebilecekti. Bunu gerçekleştirebileceğine inanmış görünen Çaka Bey, Anna Comnena'ya göre kendisine İmparator (Basileus)(2) ünvanını dahi vermişti(3). Çaka Bey'in bu tavrı Bizans imparatorunu ciddi şekilde endişelendirmiş ve onun İzmir üzerine, bu defa son darbeyi vurmak üzere kuvvetler sevk etmesine sebep olmuştur.

Bizans ordusu, Yohannes Dukas'ın komutasında karadan, Dalassenos'un komutasında da denizden harekete geçti. Bizans donanması 1092'de Midilli adasına bir çıkarma yaptı. Burada Çaka Bey'in kardeşi Galabaç (Yalvaç) bulunmakta idi. Kardeşine yardıma gelen Çaka Bey, Bizans kuvvetleriyle çetin mücadeleye girişti. Ancak çıkan bir fırtına Çaka Bey'in mütareke yaparak İzmir'e çekilmesine sebep oldu. Midilli adası ise bu büyük harekât neticesinde Bizanslılar'ın eline geçti.

Çaka Bey'in Bizanslılar ile meşgul olduğu bu sıralarda İznik Selçuklu tahtına Süleymanşah'ın oğlu I. Kılıç Arslan geçti.

(1) O. Turan, Aynı eser, 92; A. N. Kurat, Çaka, 16-17

(2) O. Turan, Aynı eser, 92 n. 35

(3) Anna Comnena, Aynı eser, 210

2) I. KILIÇ ARSLAN (1092-1107)

Süleymanşah Suriye seferine giderken oğulları Kılıç Arslan ile Kulan Arslan'ı(1) beraberinde götürmüştü. Süleymanşah'ın ölümünden kısa bir süre sonra Suriye seferine çıkan Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, Kılıç Arslan ile Kulan Arslan'ı alıp birlikte İsfahan'a götürdü. Böylece Kutalmışoğulları'nın kendisine başkaldırmalarını önlemek ve Anadolu'yu kendi hâkimiyeti altına almak niyetiyle Süleymanşah'ın oğullarını ölümüne kadar yanından ayırmadı. Sultan Melikşah'ın 1092 yılındaki ölümüne kadar Türkiye Selçukluları tahtı altı yıl boş kaldı. Melikşah'ın ölümüyle serbest bırakılan veya bir fırsatını bulup kaçmayı başaran Kılıç Arslan ile Kulan Arslan, yanlarında bir kısım Yabgulu Türkmenleri olduğu halde İznik'e geldiler. Bu sırada mevcut antlaşmayı bozan Bizanslılar şehri muhasara ile meşguldüler. İznik halkı, her iki kardeşi büyük bir sevinç ile karşıladı. Şehrin başkomutanlık vazifesini sürdüren Ebu'l-Gazi, atının mirası olan İznik'i onlara teslim etti. Büyük kardeşi olması sebebiyle Kılıç Arslan sultan ilân edildi.

Sultan Kılıç Arslan, ilk iş olarak yanında bulunan Türkmenler'in ailelerini İznik'e yerleştirdi. Daha sonra Ebu'l-Gazi'yi şehrin başkomutanlığından alarak yerine Muhammed'i tayin etti. Daha önce babasına tâbi olan Türkmen beyleri de Kılıç Arslan'a katıldılar. Böylece Anadolu'da dağılmış olan birlik yeniden kurulmaya başladı. Kılıç Arslan, İzmir beyi Çaka ile de dostâne münasebetler kurdu ve hat-tâ onun kızı ile evlendi.

Kılıç Arslan, Bizanslılar'ın taarruza geçerek Marmara sahillerini işgale başlamaları karşısında müttefikli Çaka Bey ile beraber mücadeleye girişti. Başkomutanı İlhan Muhammed, Ulubat Gölü ve Kapıdağ havallisini ele geçirdi. İmparator Alexios Türk kuvvetlerine karşı denizden bir ordu gönderdiyse de bu ordu İlhan tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Fakat imparatorun karadan göndermiş olduğu ordu, İlhan'ı mağlup ve esir etti. Ancak bir süre sonra serbest kalan İlhan İznik'e döndü.

(1) Bazı kaynaklar bu melikin adını Davud olarak vermektedirler (İb. nu'l-Kalanisl, 134).

a. Kılıç Arslan - Bizans İttifakı ve Çaka Bey

I. Kılıç Arslan, Bizans ile mücadele içindeyken İzmir beyi Çaka da İstanbul'u fethetmek için bütün gücüyle savaşıyordu. Bu maksatla da ordusu ile karadan harekete geçerek Çanakkale Boğazı'na kadar geldi ve bir gümrük merkezi olan Aydos'u kuşattı. Çaka Bey'in buralara kadar ilerleyip fetihlerde bulunması, I. Kılıç Arslan'ın endişelenmesine sebep oldu. Çünkü Kılıç Arslan, bu sıralarda İlhan'ı buraların fethi için görevlendirmişti. Bu durumu iyi değerlendiren Bizans imparatoru, Kılıç Arslan'a bir mektup yazarak Çaka Bey'e karşı anlaşma teklifinde bulundu. Anna Comnena'nın ifadesine göre, İmparator Alexios mektubunda şöyle diyordu:

«Şanlı Sultan Kılıç Arslan bilirler ki, sultanlık makamı ve ünvanı sana babandan miras kalmıştır. Senin kayınpederin Çaka, her ne kadar Bizans'a karşı hazırlanıyor ve imparator ünvanını alıyorsa da bu bir bahanedendir ibarettir. O bu kadar büyük bir imparatorluğu alamayacağını bilir. Aslında bütün bu entrikalar sana karşı yönelmiştir. Onu serbest bırakmamak ve cesaretini kırmak lazımdır. İktidarı elde tutmak için uyanık olmalısın. Bana gelince Tanrı'nın yardımı ile onu imparatorluğumun hudutlarından kovacağım»(1).

Selçuklu sultanı, hudutları içinde addettiği bölgelerde genişlemeye çalışan Çaka Bey'e karşı ordusu ile harekete geçince, Çaka Bey iki ateş arasında yalnız kalmamak için Kılıç Arslan'ın yanına giderek onun gerçek maksadını öğrenmek istedi. Kılıç Arslan kayınpederi Çaka Bey'i iyi karşıladı, şerefine büyük bir ziyafet tertipledi. Anna Comnena'ya göre; ziyafetin sonlarına doğru sultan kendi kılıcı ile Çaka Bey'in boynunu vurdu(2). Ancak Çaka Bey'in öldürülmediğini belirten rivayetler de mevcuttur. Çünkü 1093 yılında olan bu hadiseden sonra, 1097 yılında Çaka adı yine kaynaklarda geçmektedir. Ancak bazı araştırmacılara göre bu ikinci şahıs Çaka Bey'in oğludur(3).

Netice olarak I. Haçlı Seferi sırasında İznik 26 Haziran 1097 yılında düşmüştür. Haçlı ordusunun mevcudiyetinden istifade eden Bizans, Dukas adlı bir komutanın idaresinde güçlü bir donanmayı Ege denizine göndererek Türkler'in elinde bulunan sahil şehirlerini ve adaları geri almaya başlamıştır. Bilhassa İznik'in sükutu, batı bölgesindeki Türkler'in cesaretini olumsuz yönde çok etkilemiştir.

(1) Anna Comnena, Aynı eser, 210; O. Turan, Aynı eser, 97; A.N. Kurat, Çaka, 29

(2) Anna Comnena, Aynı eser, 220

(3) O. Turan, Aynı eser, 94-95

İzmir karadan ve denizden Bizans kuvvetlerince sarılmış, İzmir'i müdafaa eden Çaka (veya oğlu) anlaşma yoluyla İzmir'i Bizans donanma komutanı Dukas'a teslim etmek zorunda kalmıştır. Böylece, ilk ve kudretli bir denizci olarak bilinen Çaka Bey'in sahilde kurmuş olduğu bu Türk Beyliği tarihe karışmıştır.

b. Malatya Seferi

Kılıç Arslan İznik'te yerine İlhan Bey'i bıraktıktan sonra, 1095 yılında ordusuyla Malatya'ya hareket etti.

I. Kılıç Arslan, Danışmendliler'in kendisinden daha önce davranarak şehri almalarını önlemek için süratle şehri muhasaraya ve surları mancınıklarla dövmeye başladı. Şehir halkı(1) Gabriel'den memnun olmayıp Kılıç Arslan'ı istiyorlardı. Muhasara uzun sürdü. Şehrin düşmesi için de uzun bir kuşatmaya ihtiyaç vardı. Bunun için sultan vezirini Süryani patriği ile temasa memur etti. Patrik bizzat Gabriel nezdinde temasa geçtiyse de, bu teşebbüs olumsuz neticelenmediği gibi patrik, Gabriel tarafından öldürüldü. Şehir ancak muharebe sonucu elde edilebilecekti. Buna da az bir zaman kalmıştı. Tam bu sırada Haçlı ordularının Selçuklu hudutlarına girdiğine dair gelen haberler, sultanın kuşatmayı bırakıp topraklarını müdafaa için gitmesine sebep oldu.

c. I. Haçlı Seferi

İmparator Alexios, Selçuklular, Çaka ve Peçenek taarruzları karşısında çok sıkışınca 1091 yılında Papa Urbain'e müracaat ederek Avrupa'daki hristiyanlardan yardım istemişti. Bu Haçlı seferleri, Türkler'in Anadolu'ya yerleşmeye çalıştıkları bir zamanda olması sebebiyle büyük bir ehemmiyet taşır.

Haçlı seferlerinin öncüsü mahiyetinde olan ilk kitleler, Keşiş Pierre'in mahiyetindeki başıbozuk ve disiplinsiz insan yığınından başka bir şey değildi. Bunlar Alexios Komnenos tarafından Anadolu tarafına geçirildiler. Yollarda büyük tahribatlara giriştiler, fark gözetmeksizin halkı katlettiler. Fakat İznik'e doğru yaklaşırken Türkler tarafından pusuya düşürülerek bir kısmı imha, bir kısmı esir edildi (Eylül 1096). Bu seferden pek az insan kurtularak İstanbul'a döndü.

Bu ilk ve kolay muvaffakiyet, Türkler'in kendilerine olan güvenini artırdı. Fakat bu defa kontlardan ve düklerden müteşekkil düzenli bir Haçlı ordusu Anadolu'ya girmek üzereydi. İmparator bun-

(1) Halkın çoğu Süryani olup Yunanlı olan Gabriel'den hoşlanmamak-
taydılar (Ebu'l-Ferec, I. 336).

larla bir antlaşma(1) yaparak onları Anadolu yakasına geçirdi. Haçlılar 1097 baharında İznik'e doğru ilerlediler. Türkler, Haçlı üstünlüğü karşısında İznik'e çekilerek müdafaaya hazırlandılar. Haçlılar da hiç bir mukavemet ile karşılaşmadan gelip İznik'i muhasara ettiler. Şehrin göl tarafı serbest kaldığı için Türkler irtibat temin ediyorlar ve yardım alabiliyorlardı. Buna rağmen mukavemet edemeyeceklerini anlayan Türkler, Bizans komutanı Butumites ile hayatlarını kurtarmak şartıyla anlaşmaya karar verdiler. Tam bu sırada Kılıç Arslan'ın yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Bunun üzerine Türkler, yeni bir şevk ve heyecanla direnmeye devam ettiler. İki taraf da ağır zayıyat verdi. Fakat Haçlıların kalabalık ve düzenli bir orduya sahip olmaları, Kılıç Arslan'ı bir meydan savaşıma katılmaktan vazgeçirdi. Kılıç Arslan zayıyatı azaltmak için İznik'i kendi mukadderatına bırakıp düşmanı geçit ve vadilerde sıkıştırmak maksadıyla geri çekildi. Bu arada şehirdekilere de bir mektup yazarak istediklerini yapmakta serbest olduklarını bildirdi.

Türkler Bizanslıları tercih ederek hayatlarını ve ailelerini kurtarmak şartıyla başkenti teslim edeceklerini bildirdiler. Nihayet şehir 26 Haziran 1097'de Bizanslıların eline geçti. Teslim olanlara iyi muamele edilerek fidyeye ile kurtulmalarına izin verildi. Esirler arasında Kılıç Arslan'ın karısı (Çaka'nın kızı) da bulunmaktaydı. Haçlılar şehri Bizanslılara terkettikten sonra durumu memleketlerine mektupla bildirdiler. Yirmilike yıldır Selçuklular'ın elinde bulunan İznik'in ele geçirilmesi Avrupa'da büyük sevinç ve heyecan yarattı(2).

Kılıç Arslan, çekilirken su ve erzak yollarını tahrip ediyor, Haçlılar ise Eskişehir (Dorylaeum) istikametinde yollarına güçlükle devam edebiliyorlardı. Kılıç Arslan aynı zamanda, Danişmend Gazi ve Kapadokya emiri ve tâbi Emir Hasan'a da müşterek tehlikeye karşı ittifak teklifinde bulunuyordu. Bu kuvvetlerin iltihakından sonra ordunun başında hareket ederek, 30 Haziran günü Eskişehir ovasına çıkan vadiyi kesti. Haçlılar böyle büyük bir Türk ordusuyla karşılaşacaklarını sanmıyorlardı. Türkler Haçlıları ok yağmuruna tutuyor ve onlara ağır zayıyat verdiriyorlardı. Ancak Kılıç Arslan, Haçlıların sayıca üstün ve zırhlı olmaları, bu sebepten ok ve mızraklarının tesirsiz kalması karşısında fazla zayıyat vermemek için geri çekilmek zorunda kaldı.

(1) Bu antlaşmaya göre, Haçlılar Türklerin işgal etmiş oldukları toprakları ele geçirdiklerinde, imparatorluğa ait olanları iade edecekler, buna karşılık imparator da onlara yardımcı olacaktı (S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçeye çev. F. Işıltan, I. 116-117).

(2) S. Runciman, *Aynı eser*, I, 135 vd.

Bu muharebeye şahit olan bir Haçlı yazarı, Türkler'in kahramanlık, metanet ve muharebe kabiliyetinden bahsederek; «*Eğer onlar Hristiyan olsalardı şüphesiz kudret, cesaret ve muharebe ilminde kimse onlara müsavi olamazdı*» demektedir (1).

Haçlılar Eskişehir'de bir-iki gün dinlendikten sonra Konya'ya doğru yola çıktılar. Emir ve Sultan dağlarından geçerek, oradan Konya'ya varan Haçlılar, su ve erzak tedarik etmedeki güçlüklerin yanı sıra kısa aralıklarla yapılan baskınlar sonucu çok zayıf verdiler. Meram'da bir müddet dinlenerek, Eylül'ün ilk haftasında Ereğli'ye geldiler. Bu sırada Kılıç Arslan yeni bir saldırıya geçtiyse de Haçlılar'ın henüz kudretini kaybetmemiş olması üzerine geri çekilmek zorunda kaldı.

Ereğli'de ikiye ayrılan Haçlılar'ın bir kolu, Türkler'in elinde bulunan Kilikya'ya, diğeri ise Kayseri istikametinde kuzeye yöneldi. Bu istikamete gelenlere karşı Emir Hasan müthiş bir mücadele verdi. Bu yüzden hatırası halk arasında uzun zaman yaşadı. Haçlılar boşaltılan Kayseri'ye vardıldıktan sonra Göksun-Maraş yoluyla Antakya'ya doğru ilerlediler.

Haçlı ordusunun Türkiye Selçuklu topraklarından çıkışından hemen sonra Bizanslılar önce batıdan ve sahillerden harekete geçerek Çaka ve Efes'te Tanrıbermiş beyliklerine saldırdılar ve buradaki Türkler'i doğuya çekilmeye mecbur ettiler. Aynı şekilde Akdeniz kıyılarını da ele geçirerek buraları Bizans hâkimiyetine aldılar. Bunun yanında kuzeyde de bazı yerleri zaptettiler. Fakat buralarda pek başarılı olamadılar.

İznik'in kaybından ve I. Haçlı seferinden sonra Kılıç Arslan Anadolu Türkleri'ni toplamaya başlayarak Konya'yı başkent yaptı.

d. I. Haçlı Seferi'nden Sonra Anadolu

I. Haçlı seferi, Türkler'i hemen tamamıyla fethettikleri Anadolu'da kısmen geri çekilmeye ve Orta Anadolu'da toplanmaya mecbur etti. Bu fırsattan yararlanan Bizans imparatoru Alexios Komnenos, önce Batı Anadolu'nun İstirdadına girişti. İzmir'de Çaka'nın oğlu ve Efes'te Tanrıbermiş vb. emirler elinde bir takım beylikler mevcuttu. İmparator buraları ele geçirmek için J. Dukas komutasında İzmir'e kuvvetler gönderdi ve Kılıç Arslan'ın mağlubiyetini henüz duymayan halkın maneviyatını kırmak maksadıyla da Kılıç Arslan'ın karısını ve diğer esirleri bu komutana teslim etti. Mukavemet edemeyeceğini anlayan Çaka'nın oğlu İzmir'i terkederek Orta Anadolu'ya doğru çe-

(1) Bkz. Fulcher of Chartres, *A History of The Expedition to Jerusalem* 1095-1127, İng. çev. F.R. Ryan, 86 vd.

kıldı. Oradan Efes'e yürüyen Dukas'a karşı Türkler şehir önünde muharebe düzenine geçtiler. Devam eden muharebenin neticesinden emin olmayan Türkler geceleyin çekildiler. Fakat mühim miktarda bıraktıkları esirler adalara sevk edildi. Batı Anadolu'nun birçok yerlerinden Orta Anadolu'ya dönmeye başlayan Türkler, Menderes nehrini geçerek Bolvadin civarında toplanmaya başladılar. Böylece Türk-Bizans sınırı İzmit civarı ve Marmara sahillerine yakunken, Haçlı seferinden sonra tedricen Eskişehir-Antalya hattına intikal etti.

Bizanslılar kuzeyden de ilerlemeye çalıştılar. Bayburt'u işgal ettilerse de burası Danişmend'in oğlu İsmail tarafından kurtarıldı. Akdeniz sahilleri de tamamıyla Bizans hâkimiyetine girdi. Kilikya'ya hâkim olan Türkler, bazı mevzii savaşlar yaptıktan sonra oraları da terkettiler. Toroslar'a sığınmış bulunan Ermeni beyleri, yavaş yavaş buraları Bizanslılar'ın elinden alarak Kilikya'ya hâkim olmaya başladılar.

Kılıç Arslan, Bizans'ın ele geçirdiği yerleri geri almaya gayret ederken Haçlılar karşısında onun kadar hırpalanmayan Danişmend Gazi, bu durumdan yararlanarak 1100 yılında mühim bir kuvvetle gidip Gabriel'in elinde bulunan ve daha önce Kılıç Arslan tarafından muhusara edilen Malatya'ya hücum etti. Gabriel şehri teslim edeceğini vaat ederek Franklar'dan yardım istedi.

Antakya prinkepsal Bohemund, Danişmend Gazi üzerine yürüyse de, pusuya düşürülerek esir edildi; Sivas'a veya diğer bir rivayete göre Niksar'a sevk edildi. Onun esareti, Türkler arasında ne kadar sevinç yarattıysa Haçlılar arasında da o derece üzüntü uyandırdı. Bu sebeple 1101'de Haçlı ordusu onu kurtarmak maksadıyla hareket etti. Bu ordunun bir kısmı Sivas istikametinde ilerleyerek, Ankara'yı zapt ve müslümanları katletti. Oradan Kızılırmak vadisini takip eden Haçlılar, yolları üzerinde rastladıkları köyleri müslüman ve hristiyan farkı gözetmeden yağma ve tahrip ettiler.

Diğer kol da birinci ordunun yolunu takip etmekteydi. Fakat bu defa Kılıç Arslan, daha hazırlıklı ve tecrübeliydi. Danişmendîliler'e, Halep Selçuklu hükümdarı Ridvan'a ve diğer Türk beylerine mektuplar göndererek yardımlarını temin etti ve düşmanın geçeceği yerleri tahrip ederek, erzak ve su tedarik etmelerine engel oldu. Böylece disiplinden mahrum olan ve yollarda kâfi derecede taciz edilerek bitkin bir hâl gelmiş bulunan Haçlılar'ın bu kolu, Amasya civarında tamamen imha edildi. Bunlardan bir kısmı Bizanslılar'a sığınmak için Bafra'ya kadar çekildiyse de reislerinden başka kurtulan olmadı. Kılıç Arslan, güney yolunu takip edenleri de Ereğli civarında aynı şekilde mahvetti. Bu ordudan da pek az insan kurtulabildi; Saint Gilles dörtyüz, Kont Poltous üçyüz süvari ile Antakya'ya varabildi.

e. Kılıç Arslan'ın Doğıdaki Fetihleri

Haçlılar'a karşı kazanılan bu zafer, Selçuklular'a sarsılan itibar ve itimatlarını iade ettiğı gibi, Haçlı ve Bizanslılar'a da Anadolu'dan geçmenin zorluklarını gösterdi. Bununla beraber ortak düşman karşısında Kılıç Arslan ile Danişmend Gazi arasındaki ittifak da bozuldu.

Bunun bir sebebi harici tehlikenin ortadan kalkmış olması, diğeri de Kılıç Arslan'ın meşguliyetinden yararlanan Danişmend'in Malatya'yı önce muhasara ve 1101'de Haçlılar'ın imhasından sonra 1102'de fethetmesi oldu(1). Gerçekten Kılıç Arslan, Haçlılar'dan kötü muamele gören Elbistan Ermenileri'nin daveti üzerine orayı tekrar ele geçirdikten sonra (1103), Maraş'a ve oradan da Antakya'ya giderken, Danişmend Gazi'nin esir aldığı(2) Bohemund'u yüzbin dinar fidye karşılığında iade etmiş(3) olduğunu ve Richard'ın büyük bir meblağ mukabilinde serbest bırakılması için Alexios Komnenos ile de müzakereye giriştiğini öğrendi. Bunun üzerine o hem Anadolu sultanı ve hem de müttefik olmak sıfatıyla Danişmend Gazi'den bu paranın yarısını istedi. Selçuklu sultanı red cevabı alınca geri dönerek, Danişmend Gazi üzerine yürüdü ve onu 1103'de mağlup etti. Haleb'e elçi göndererek, askerlerine erzak tedariki için tacirlere izin verilmesini istedi. Haçlılar karşısında onun bu geliş halk arasında büyük bir memnuniyet yarattı.

Danişmend Gazi, 1104'te ölünce, Kılıç Arslan gidip Malatya'yı kuşattı. Kuşatma 28 Haziran'dan başlayarak 2 Eylül'e kadar sürdü. Surların mancınıklar ile tahribi dolayısıyla mukavemet edemeyeceğini anlayan Danişmend'in oğlu Yağısıyan, şehri 1106'da Kılıç Arslan'a teslim etti(4). Böylece Haçlı seferleri dolayısıyla kendisinin fazla yıpranması neticesinde Kılıç Arslan, Danişmendliler'in artan nüfuzunu ve rekabetini bertaraf ettiğı gibi, doğuda genişleme siyasetini de gerçekleştirmeye başlamış oldu.

Kılıç Arslan'ın doğudaki siyaset ve emellerini gerçekleştirebilmesi, batıda Bizanslılar'la münasebetlerini düzeltmekle mümkün idi. Gerçekten o, Alexios Komnenos ile bu sefer Franklar'a karşı ittifak yapmış ve hattâ onun gönderdiği yardım kuvvetiyle de Bohemund mağlup edilmişti. Selçuklu sultanı Malatya'nın ilhaki ile de doğuya yayılmak için Danişmendliler'in teşkil ettiğı engeli kaldırdıktan sonra, İran'daki amcazadelerine karşı Selçuklu hâkimiyetini elde etmek

(1) Ebu'l-Ferec, II, 342

(2) S. Runciman, Aynı eser, I, 249

(3) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 281

(4) Ebu'l-Ferec, II, 345

emellini beslemeye başladı. Kılıç Arslan'ı (Kutalmış'tan beri Selçuklu saltanatını ellerinde tutmak davasının bir devamı olan) bu emelin gerçekleşmesine sevkeden sebepler vardı; Zira bu sırada Sultan Berk-yaruk ve Sultan Muhammed arasındaki mücadeleler ve nihayet Berk-yaruk'un ölümünden sonra Musul taraflarında meydana gelen olaylar, Kılıç Arslan'a bu istikamette muvaffakiyet umudu vermişti. Kılıç Arslan gibi haleflerini de Doğu Anadolu taraflarında fütuhâta sevkeden başka bir sebep de bu memleketlerin iktisadî ve kültürel bakımından ileri durumda olmalarıydı.

Kılıç Arslan Malatya'nın fethini müteakip Urfa üzerine yürüdü. Bu sırada Musul emiri Çökürmüş, Sultan Muhammed tarafından azledilip yerine Çavlı Sakava tayin edilmişti. Bunun üzerine onun adamları Kılıç Arslan'ı Musul'a davet ettiler. Bu sebeple Urfa muhasarasını terkeden Kılıç Arslan ilerleyerek Harran'ı istilâ etti(1). Meyyafarikin'de Melik Dukak namına valilik yapan Ziyaeddin Muhammed de Meyyafarikin'i sultana teslim etti. Kılıç Arslan Dukak'ın bu davranışına karşı Elbistan'ı ona ıktâ olarak verdiği gibi atabegi ve babasının kölesi Humartaş Süleymanî'yi Meyyafarikin'e vali tayin etti. Bu bölge halkı, Haçlılar'a karşı savaşacağı düşüncesiyle Kılıç Arslan'ın buralara hâkim olmasına çok memnun oldu. Ancak bu sırada hastalanan Selçuklu hükümdarı Malatya'ya dönmek zorunda kaldı. Kılıç Arslan'ın doğuda kudretine delâlet eden bu seferden sonra bütün Diyarbekir eyaleti emirleri onun tâbîliyetine girdiler: Âmid emiri İbrahim, Sırt emiri Kızıl Arslan, Artukoğlu Sökmen, Şahruh ve Hüsameddin bunların arasındaydı.

f. Musul'un Zaptı

Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Muhammed Tapar, Çökürmüş'ün Kılıç Arslan tarafına geçmesi üzerine, Emir Çavlı'yı Haçlılar'a karşı başkomutan tayin ettiği gibi, Musul ve Fırat boylarını da kendisine ıktâ etti. Bu münasebelle Çavlı Musul'a girdi ve Çökürmüş'ü öldürdü. Bunun üzerine Çavlı'nın oğlu, ümerası ve kendisini çok seven Musul halkı Kılıç Arslan'a haber göndererek Musul ve çevresini kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Kılıç Arslan ordusunu alarak Malatya'dan Musul'a doğru ilerledi, Anadolu'da kalan ve İmparator Alexios Komnenos'a gönderdiği askerlerin de hemen kendisine iltihak etmesi için emirler yazdı. Nusayblı'ya varınca Çökürmüş'ün askerleri ve Musul'un ileri gelenleri gelip kendisine biat ettiler. Kılıç Arslan ordusuyla birlikte, bunlar arasında Musul'a girdi (Mart 1107) ve Sultan Muhammed adına okunmakta

(1) İbnü'l-Esir. el-Kâmil. X. 333

olan hutbeyi değiştirerek kendi adına okuttu, memleketin işlerini düzene soktu(1).

g. Kılıç Arslan'ın Çavlı ile Savaşı, Ölümü ve Şahsiyeti

Çavlı Musul'dan kaçarak Halep'e gitti, Çöktürmüş ve dolayısıyla Kılıç Arslan'ın düşmanı olan Melik Rıdvan ve İlgazi ile ittifak yaparak ona karşı yürüdü. Kılıç Arslan da onbir yaşındaki oğlu Şahinşah (veya Melikşah)'ı melik tayin edip anasıyla birlikte Musul'da bıraktıktan ve kaleyi Bozmuş adında bir komutanın muhafazasına terkettikten sonra bu müttefikler üzerine harekete geçti. İki taraf Habur nehri sahilinde karşılaştı. Kılıç Arslan'ın Anadolu'dan çağırdığı kuvvetler henüz yetişemediği için rakiplerine karşı kuvveti az idi. Bunu fırsat bilen Çavlı, derhal hücumla geçti. İlk çarpışmada Kılıç Arslan'ın askerleri bir takım küçük başarılar elde ettilerse de, Sultan Muhammed'e karşı bağımsızlıklarını muhafaza maksadıyla Anadolu sultanı tarafına geçen Doğu Anadolu ve el-Cezire beyleri şimdi aynı tehlikenin bu taraftan geleceğinden endişe ederek onun saflarını terkettiler. Bu olay, Kılıç Arslan'ın ordusunda kargaşaya sebep oldu. Bu tehlikeli duruma rağmen Kılıç Arslan muharebede harikalar gösterdi. Müthiş yaz sıcağı dolayısıyla iki tarafın atları da helâk olmuştu. Anadolu sultanı bizzat Çavlı üzerine atıldı ve kılıcıyla muharebe gömleğini (kezagand) kesti. Fakat artık ordusu tamamıyla bozulduğu için ok yağmuru altında atıyla birlikte Habur suyuna daldı, ancak batarak boğuldu (Temmuz 1107) (2).

I. Kılıç Arslan'ın sahile vuran nâşı, büyük bir saygı içinde Habur civarındaki Şemsanlye köyünde tabuta konularak Meyyafarikin'e nakledildi. Atabegi Mehmed orada ona bir türbe inşa ettirdi. Bunun *Kubbetü's-Sultan* adıyla bilindiğini, oğlu Sultan Mesud'un 538 (1143-1144)'de Bahaeddin Ebû Kalıcar'ı göndererek, Konya'ya götürmek üzere tabutunu Amid'e naklettiğini fakat Gürcüler'in akınları dolayısıyla tekrar Meyyafarikin'e sevk edilerek eski türbesine iade edildiğini ve 572 (1176-1177)'de orada medfun bulunduğu kaynaklarda da kayıtlıdır (3).

Süleymanşah; Melikşah'a karşı hâkimiyet ve rekabet mücadelesinde ölmüştü. Onun oğlu Kılıç Arslan da, Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapa'a karşı daha büyük bir iddia ile ilerledi, hattâ Musul'u bile aldı. Ama o da hayatını bu uğurda kaybetti.

(1) İbnü'l-Esir, Aynı eser, X, 342

(2) İbnü'l-Esir, Aynı eser, X, 345

(3) Bkz. O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 109; İbnü'l-Esir, Aynı eser, X, 344-345; Ebu'l-Ferec, II, 346-347

Kılıç Arslan Anadolu'ya gelip İznik tahtına çıktığı zaman memleket bir takım Türk beylerinin elinde bulunuyordu. O, Anadolu birliğini kurarken Büyük Haçlı taarruzları memleketi çok sarstı. Fakat az zamanda kendisini ve milletini toparlayan sultan, sâhilleri Bizans'a bırakmak zorunda kaldıysa da, Bizans imparatoru ile yaptığı muahededen sonra devletin sınırlarını Musul'a kadar genişletti. Anadolu'ya geliş nasıl Türkler arasında bir bayram havası estirmişse, destan olan cihadından ve savaşlarından sonra genç yaşta ölümü de o derece matem yaratmıştır. Kılıç Arslan, onbeş yıllık saltanat devresinde çok büyük hâdiseler ile karşılaşmış, Haçlı seferleri ve Bizans karşısında varlığı tehlikeye düşen Anadolu Türklüğü'nü bu yeni vatanında yaşatmak kudretini göstermiştir.

Anadolu sultanının Musul'a girince adalet icraasında çok sert davrandığı, zulmü kaldırdığı ifade edilirken; *«Kim birisi aleyhinde bana iftirada bulunursa öldürülecektir»* dediği rivayet edilir. Anadolu'da Bizans ve Haçlılar'a karşı uzun bir cihad devresi yaşadığı, bir İslâm ve Hristiyanlık mücadelesi içinde bulunduğu halde o, hristiyan halka adalet ve şefkatle davrandı. Bu sebeple o devrin meşhur tarihçisi Urfalı Mateos, *«Kılıç Arslan'ın ölümü Hristiyanlar için de bir mâtem oldu»* demektedir(1).

ğ. Kılıç Arslan'ın Ölümünden Sonra Türkiye Selçukluları

Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ın 1107'de ölümü ile Şahinşah'ın 1110'da idareyi ele almasına kadar Türkiye Selçuklu Devleti bir karışıklık içine girdi ve bu arada üç yıllık bir saltanat boşluğu doğdu.

Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Anadolu Türkleri'nin parçalanması ve zayıf düşmesi neticesinde, Bizans İmparatoru Alexios Komnenos Anadolu'yu geri alma hazırlıklarına başladı ve Edremit'ten, Antalya'ya kadar olan bölgeleri almak için harekete geçti. Bu gaye ile imparatorun Edremit'e gönderdiği ordu, Batı Anadolu'daki şehir ve köylerde yağma ve katliamda bulundular. Bu durumda Türkler, Ulubat gölü yörelerine çekildiler, çok sayıda esir ve ölü vererek büyük kayıplara uğradılar. Bu hareketli yürüten Bizans komutanı Philokales, Alaşehir'e vardığı sırada, Türkler arasında büyük bir nüfuza sahip olan Hasan (Asan) (2) Bey, yirmidörtbin kişilik ordu ile Alaşehir

(1) Urfalı Mateos, 231

(2) Hasan (Asan) Bey, I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Kapadokya'da bağımsızlığını ilân etmiş bir Türk emiridir. Hasan Bey, Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah tarafından bertaraf edilecektir (O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 150-151).

üzerine yürüdü. Bizans komutanı surlarla çevrili şehrin kapılarını kapatarak şehirde herhangi bir kuvvet olmadığı intibamı vermeye çalıştı. Düşmana önem vermeyen Hasan Bey ise ordusunu üçe bölerek, Kelblanos, İzmir ve Kırkağaç İstikametlerine gönderdi. Bizans komutanı, Hasan Bey'in taarruzunu öğrenerek harekete geçti. Kelblanos İstikametinde ilerleyen Türk askerlerini bozguna uğrattı. Geri dönmeye mecbur kalan Türkler, Menderes nehrini geçerken ağır zayıyata uğradılar. 1109-1110 yılında meydana gelen bu olaydan sonra Hasan Bey'in Rumlar ile başka bir mücadelesine rastlanmaz.

Türkler'in bu saltanat boşluğu ile başsız kalmasını fırsat bilen Ermeniler de güneyde Türkler'e karşı saldırıya geçtiler. Bununla beraber bu cephede Türkler taarruzlarını sürdürmekteydiler. Nitekim onikibin kişilik bir Türk kuvveti, Toroslar'ı aşip Ermeni Thoros'un memleketine girdi ve Anazarba'ya kadar ilerledi. Burada Ermeniler'den birçok esir alıp Maraş ovasını da geçerek Ermeni Kog Vasil'in elinde bulunan Pertus mevkiine kadar geldi. Kog Vasil, Türkler'i geri püskürtmek için, harekete geçtiyse de 1108 yılında Türk beyleri onu Keysun'daki merkezine çekilmeye mecbur ettiler.

Türkler'in sultansız kalmasını veya parçalanmasını değerlendiren Haçlılar da, Bohemund idaresinde gelip Elbistan ve Ceyhan bölgesini işgal ettiler. Zaptedilen memleketlerin taksimi için ihtilâfa düşen Frank kontlarından Baudouin ve Joscelin, Türkler'e esir düştü. Daha sonra bunlar serbest bırakılınca Antakya Prinkepsi Tancred'e karşı Türkler ile ittifak yaptılar. Ermeniler de çok defa zulüm gördükleri Haçlılar'ı bırakarak Türkler'i tercih ediyorlardı. Böylece Türkler, batıda Bizanslılar'ın toplu saldırılarına uğradıkları halde, doğuda ve güneyde Hristiyanları da kendileri gibi parçalanmış buldular.

3) ŞAHİNŞAH (1110-1116)

Kılıç Arslan Musul'u alınca onbir yaşındaki oğlu Şahinşah'ı oraya melik ve Bozmuş Bey'i de yanına üçbin askerle idareci (atabeg) tayin etmişti. Nihayet Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine Bozmuş, sultanın karısını yanına alıp en küçük oğlu olan Tuğrul Arslan'ı Malatya'da sultan ilân etti. Fakat bu küçük sultanın anası, İl-Arslan isminde bir emir ile evlenerek Bozmuş'ı öldürttü. Bununla beraber İl Arslan Malatya halkına baskı yapıp çok miktarda altın topladı ve Konya'ya gitmek üzereyken sultanın anası ve oğlu anlaşarak onu hapsetti. Bir yıl sonra da Sultan Muhammed Tapar, Şahinşah'ı Malatya'ya gönderip sultan ilân ettirirken Tuğrul Arslan'ı da tahttan indirtti. Bu arada Şahinşah da kardeşi Mesud'u yakalayıp hapsetti ve Konya tahtını ele geçirdi.

Başka bir rivayete göre ise, I. Kılıç Arslan'ın ölümünü fırsat bilen Çavlı, Musul üzerine yürüdü. Bozmuş, şehrin müdafaa edilemeyeceğini anlayınca teslim oldu. Çavlı, Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah'ı Sultan Muhammed Tapar'a gönderdi. İran'da esir bulunan Kılıç Arslan'ın oğlu bir kaynağa(1) göre Temmuz 1109'da ordugâhtan kaçarak babasının memleketine varıp amcazadesini öldürerek idareyi ele aldı.

a. Şahinşah Zamanında Selçuklu - Bizans Münasebetleri

Şahinşah batıda taarruz hâlinde bulunan Bizanslılar'a karşı Alaşehir üzerine doğru bir ordu gönderirken, şehrin valisi Konstantin Gabras ise Kelblanos'da Türkler'e karşı çıkarak onları mağlup etti. Şahinşah'ın İmparatora elçiler göndermesi neticesinde, şartları günümüze ulaşmayan bir antlaşma imzalandı. Fakat İmparatorun ayaklarının rahatsızlığından dolayı ordusunun başında olmamasını değerlendiren Türkler ellibin kişilik bir ordu ile karşı taarruza geçtiler. Böylece bu muahededen bir netice alınamadı.

(1) O. Turan, bu konuyu anlatırken bahsettiği kaynağın adını vermemektedir (Selçuklular Zamanında Türkiye, 149): İbnü'l-Esir, Sultan Muhammed Tapar'a gönderilen meliğin adını Melikşah olarak vermektedir (el-Kâmil, X, 345).

Filhakika 1113 yılında batıda ilerleyen Türkler, I. Haçlı seferi neticesinde kaybettikleri İznik ve yörelerinde yeniden fetihlerde bulundular. Emir Monluğ ve Emir Muhammed komutasında bulunan Türkler, Bursa, Ulubat bölgelerinde Bizans mukavemetini kırarak Çanakkale boğazına doğru ilerlediler ve Emir Monluğ, Kırkağaç'a kadar vardı. Büyük bir ordu toplayan İmparator Alexios ise kendisi İstanbul'da kalarak, İznik valisi Kamitzes'i Türkler'e karşı gönderdi. Bizans ordusunda bulunan bir Oğuz veya Peçenek Türkü'nü esir alan Türkler ondan Bizans kuvvetlerinin durumunu öğrenip onları perişan ettiler. Kamitzes dağlara kaçtı ise de Mehmed Bey'in takibi neticesinde teslim olmak zorunda kaldı. Bu bozgunu haber alan imparator, Türkler'i arkadan çevirmek maksadıyla, İznik ve Malagina yoluyla Eskişehir'in doğusundan, Kütahya İstikametinde ilerleyerek Akros mevkiinde Türkler'e baskın yaptı, çok sayıda esir alıp katliamda bulundu. Alexios'un hareketini öğrenen Mehmed Bey, gelmiş olduğu Edremit ve Kırkağaç bölgesinden ayrılıp Germe ve Sınay'a döndü. Eskişehir bölgesinde yurt kuran göçebe Türkmenler'i de yanına alarak, İmparatoru takibe koyuldu. Yapılan hücum ve baskınlar neticesinde iki taraf da zayıfladı. Türkler'in elinde esir bulunan Kamitzes de kaçmayı başarak, Alaşehir'e doğru ilerlemekte olan İmparatora katıldı. Bu seferden ciddi bir netice elde edemeyen Alexios, sonunda İstanbul'a döndü.

Bizans hâkimiyetini Anadolu'da yayma kararında olan İmparator bu defa Konya'yı hedef aldı. Çeşitli ırklara mensup kuvvetleri ayrı ayrı harekete geçiren İmparator, ayaklarındaki rahatsızlık arttığından kendisi sefere katılamadı. Bizans'ın harekâtından haberdar olan Şahinşah, 1118 yılında ordusunu toplayarak harekete geçti. İmparatorun sefere katılmamasının Türkler arasında dedikodulara sebep olmasına kızan İmparator Alexios hastalığının hafiflemesi üzerine İznik yolundan Ulubat'a doğru hareket etti. Manyas gölü civarında bulunan Türkler, düşmanın yaklaştığını anlayınca aldıkları ganimetlerle geri döndüler. Manyas civarına kadar gelen İmparator, burada Türkler'i takibe bir kuvvet gönderip kendisi de İznik civarına geldi. Oradan da Söğüt köyüne vardığında burasını Türkler'den boşalmış buldu. Böylece boşuna yola devam etmeyen İmparator tekrar geri döndü. Selçuklu kuvvetlerinin başında bulunan Emir Monluğ'un İznik bölgesinde olduğunu ve bir kısım askerlerin de Ulubat yakınlarında bulunduğunu öğrenen İmparator, Sultan ile karşılaşmaktan çekinerek İznik'e döndü. İmparator Eskişehir'den Kütahya'ya doğru ilerlerken, Kamitzes komutasında Bolvadin'e bir hücum yaptırıp diğer bir fırkayı da Amurlıye üzerine gönderdi. Fakat neticede Bizans İmparatoru ile Selçuklu sultanı arasında bir anlaşma yapıldı.

b. Şahinşah'ın Ölümü

Şahinşah, 1116 yılında imparatorla anlaşma yaptıktan sonra onun misafiri oldu ve saltanat peşinde koşan kardeşi Mesud'un durumunu öğrenmek için adamlar gönderdi. Fakat bunlar, kuvvetli bir ordu ile Şahinşah'ın üzerine gelmekte olan Mesud'la karşılaşp onun taraftarı oldular. Böylece hiyanete uğrayan Şahinşah, ihtiyatsız yürüyüşe devam ederken Mesud'un ordusuyla karşılaşp tekrar imparatorun yanına dönmek için fırar etti. Kaçarken Akşehir yakınında Mesud'un askerleri tarafından yakalanıp gözleri kör edildi. Böylece Şahinşah'ın altı yıllık (1110-1116) saltanatı sona ermiş oldu. Şahinşah'ın tamamıyla kör olmadığı ve saltanat için tehlike arzedebileceği düşüncesiyle Sultan Mesud, 1117'de yirmibir yaşında iken onu Erikmez adlı valisine boğdurttu.

4) I. MESUD (1116-1155)

Kardeşi Şahinşah'ı, kayınpederi Danişmendli Emir Gazi'nin yardımı ile bertaraf eden Mesud, 1116'da Konya Selçuklu tahtını ele geçirdi(1). Saltanatının ilk yıllarında Emir Gazi'nin siyaseti doğrultusunda hareket eden Mesud, Bizans devleti ile dostluğu İmparator Alexios'un ölümüne kadar sürdürdü. Alexios'tan sonra yerine oğlu Joannes'ın (1118-1143) geçmesi ile iki taraf arasında tekrar savaşlar başladı. Türkler Bizans'ın ele geçirmiş olduğu Denizli (Laodikeia)'yi geri aldılar. Fakat Joannes, 1119 yılında harekete geçerek Denizli civarına kadar geldi. Bölgenin Selçuklu valisi Emir Başara'yı mağlup edip şehri zaptettikten sonra İstanbul'a döndü. Onun dönüşünden hemen sonra Türkmenler'in Batı Anadolu'ya akınlar yapması Joannes'ın 1120 yılında yeniden sefere çıkmasına sebep oldu. Bu sefer sonunda Uluborlu, Beyşehir Gölü civarı Bizanslılar'ın hâkimiyetine geçti. Peçenekler'in Balkanlar'da yaptıkları akınlar imparatoru İstanbul'a dönmeye mecbur etti(2).

a. Selçuklu - Danişmendli Münasebetleri

Danişmendliler, Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın ümerâsından Emir Danişmend'in kurmuş olduğu bir Türk emaret ve sülâlesidir. İslâmi adı Muhammed olan Danişmend'in aslının ne olduğu kaynaklarda değişik şekillerde gösterilmiştir. Bir kısım kaynakların Danişmend'in Battal Gazi soyundan, bir kısmı Alparslan'ın soyundan geldiğini bazılarının da Kutalmuş'ın dayısı olduğunu ifade ettikleri gibi Ermeni kaynakları da Danişmend'in Ermeni soyundan geldiğini ileri sürerek onun Ermeni Prensi olduğunu, İran'a gidip müslüman olduktan sonra sultan tarafından Sivas'a ve Rum sınırına danışman tayin edildiğini ifade ederler(3). Fakat Ermeni kaynaklarının bu iddiaları hiçbir sağlam delile dayanmamaktadır.

Danişmend'in Anadolu'da Kayseri, Sivas, Tokat, Niksar ve Amasya gibi şehirleri fethettiği bazı kaynaklarca nakledilirse de bu görüş

(1) Aksaraylı. Aynı eser, 126

(2) G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Türkçe'ye çeviren F. İşıltan, 340

(3) O. Tutan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 113

yanlıştır. Çünkü bu şehirler o zaman Artuk Bey'in elinde idi. Artuk Bey Arap memleketlerini fethettilerinde Muhammed, belki bu şehirlere danışman olarak gönderilmiştir.

Artuk Bey'in fethettiği bölgelere emir tayin edilen ve ona hâlef olan Danişmend, Yeşilirmak, Kızılırmak ve Kelkit havallisinde fetihler yaptı. I. Kılıç Arslan zamanında Malatya'yı ele geçiren Danişmend, Haçlılar'a karşı da sultanla beraber mücadelelerde bulundu. 1100'de Antakya Prinkepsi Bohemund'u esir aldı. Neticede sultanla arası açıldı. Antakya'ya doğru giden sultan, Maraş'tan geri dönerek Malatya yakınlarında Danişmend'i mağlup etti.

Danişmend 1104'de ölünce onun oniki oğlundan Gazi, İsmail, Gümüştekin, Yağsıyan ve İbrahim'in isimleri biliniyor. Danişmend'in ölümüyle Kılıç Arslan Malatya'yı aldı. Emir Gazi de bütün kardeşlerini öldürerek babasının ülkesine hâkim oldu.

b. Mesud Zamanında Danişmendli Faaliyetleri

Kılıç Arslan Malatya'yı aldıktan sonra, Danişmendliler'i çok zayıf bir duruma getirmişti. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra meydana gelen siyasi buhran ve oğulları arasındaki taht mücadelesi Türkiye Selçukluları'nı zayıflatırken, Emir Gazi'nin (1105-1134) faaliyetleri Danişmendliler'in gittikçe kuvvetlenmesine yardımcı oldu. Danişmendli Beyliği'nin kurucusu olan Gümüştekin Ahmed Gazi'den (1) sonra yerine geçen oğlu Emir Gazi damadı Sultan Mesud'u tahta çıkararak Selçuklular'ı da kendi nüfuzu altına aldı ve onunla Haçlılar'a, Bizanslılar'a ve Ermeniler'e karşı müşterek bir dış siyaset takip etti.

Artuklular'dan Belek Gazi'nin ölümü üzerine Artuklu valisi ve Harput emiri Süleyman ile Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslan arasında bazı anlaşmazlıklar oldu. Bu durumdan faydalanan Sivas hükümdarı Danişmendli Emir Gazi, Sultan Mesud ile birlikte 13 Haziran 1124'de Malatya'yı muhasara etti. Bir ay içinde Malatya tekrar Emir Gazi'nin eline geçti.

Sultan Mesud, Ankara ve Kastamonu taraflarına hâkim olan kardeşi Melik Arap ile 1126'da giriştiği mücadelede yenilince İmparator'dan yardım istedi. İmparator Joannes bir taraftan Mesud'a yardım ederken diğer taraftan da kardeşler mücadelesini fırsat sayarak Kastamonu'yu kuşattı. Şehrin valisi kaçınca İmparator da birçok esir ahp İstanbul'a döndü.

(1) M.H. Yıncı, Ahmed yerine Muhammed ismini kullanmaktadır («Danişmendliler» mad. İA. III, 488).

Yardım almak için İstanbul'da bulunan Mesud da geri dönüp Melik Gazi ile birlikte Arap üzerine yürüdü. Zor durumda kalan Arap, Kilikya'daki Ermeniler'in yanına gitti. Nihayet 1127'de Melik Arap, Türk ve Ermeniler'den topladığı kuvvetlerle Emir Gazi'nin oğlu Muhammed'i ve Masara Emiri Muhammed'in oğlu Yunus'u esir aldı. Sonra Emir Gazi ve Sultan Mesud üzerine yürüyen Arap, önce Emir Gazi'yi mağlup etti. Bu durumda Arap'ın askerleri galip ve emin olarak dağılınca, Emir Gazi bundan yararlanarak düşmanı ürkütüp Koman ve Ankara'ya kadar ilerleyerek orada mahpus bulunan oğlu Muhammed'i kurtardı. Melik Arap tekrar asker toplayarak kaydedilen yerleri kurtarmaya çalışırken, Emir Gazi'nin oğlu Yağan idaresinde bulunan bir kaleyi de ele geçirdi. Buna kızan Emir Gazi, tekrar Arap üzerine yürüyerek onu bir defa daha bozguna uğrattı. Arap yine asker toplayıp mücadeleye giriştiyse de sonunda Bizans'a kaçtı ve bir daha ortaya çıkmadı.

Sultan Mesud kayınpederi Emir Gazi ile birlikte, Şahinşah, Arap ve Malatya sultanı Tuğrul Arslan'a karşı verdiği mücadeleleri kazanırken, Danışmenli hükümdarı da bu sayede Mesud'a bıraktığı Konya havalisi müstesna, Malatya'dan Sakarya boylarına kadar bütün Selçuklu ülkesini Danışmendli devletine bağladı. Danışmendliler böylece Anadolu'da birinci derecede bir kudrete sahip oldular.

1129 yılında Ermeni Prensi Thoros'un ölümünden faydalanan Haçlılar, Bohemund komutasında Çukurova'ya doğru ilerlerken, Danışmendli hükümdarı da bunlara karşı harekete geçerek Anazarba'da karşılaştılar. Burada yapılan muharebede Haçlılar büyük kayıplar verdiler ve Bohemund da burada öldü. Ermeni Prensi Thoros'un yerine geçen oğlu Leon ise Haçlılar'ı ağır zayiata uğrattı. Emir Gazi Bohemund'un kafasını keserek 1130 yılında Bağdat halifesine, bir rivayete göre de Selçuklu sultanına gönderip zaferini bildirdi. Yine 1129 yılında Urfa kontu Joscelin de Diyarbakir yöresine bir akın yaparak yağmalarda bulundu. Emir Gazi 1131'de Kilikya'ya girdi ve birçok kaleyi fethetti. Ermeni Prensi Leon'u yıllık vergiye bağladı.

Anadolu hükümdarları arasında en yüksek mevkiye sahip olan Emir Gazi'ye Bağdat halifesi ve Sultan Sencer birer elçi ile çeşitli hediyeler göndererek Melik ünvanı verdiler. Elçilerin gelişinde hasta olan Melik Gazi, tören yapılmadan önce elçiler onun oğlu Muhammed'i melik ilân ettiler.

Melik Gazi'nin dört oğlu vardı. Bunlar Melik Muhammed, Yağbasan, Yağan ve Aynüddeve olup Melik Gazi Danışmendli tahtını birincisine bıraktı(1). Melik Muhammed tahtı ele geçirince Kayreri'yi kendisine başkent yaptı.

(1) O. Turan, Aynı eser, 173

İmparator 1135'de Çankırı ve Kastamonu'ya doğru tekrar yola çıktı. Bu sıralarda Sultan Mesud'un da, Melik Gazi'nin oğullarıyla miras davasından dolayı araları açıldı. Mesud ile anlaşılan Bizanslılar Çankırı üzerine yürüdüler. İmparator Kastamonu'yu muhasara ettiği zaman Melik Muhammed, eniştesi Sultan Mesud ile anlaşarak, Bizanslıları Marmara sahillerine çekilmeye mecbur edip Rumlar'ın işgal ettiği Çankırı'yı kurtardılar.

Bizans'a karşı durumunu düzelten Melik Muhammed, Haçlılar ile Ermeniler arasındaki savaştan yararlanarak, 1136 yazında Maraş bölgesine hâkim olup daha sonra da Göksun'u aldı. Melik Muhammed İmparatorun büyük bir orduyla hareket ettiğini öğrenince Göksun'u bırakarak geri çekildi. İmparator 1137'de Kilikya seferine çıktığından Sultan Mesud Bizanslılar ile meşguldü. Bu sıralarda Melik Muhammed de Malatya'da yerleşmiş olan kardeşi Aynüddeve ile mücadeleye hâlindeydi. Onu mağlup ettikten sonra Elbistan'ı ve Ceyhan bölgesini zaptetti. Aynüddeve önce Hanzî'e oradan Âmid'e ve nihayet Urfa Kontu Joscelin'e iltica etti.

İmparatorun 1137'de çıkmış olduğu Kilikya seferinden İstanbul'a dönüşünü muteakıp Sultan Mesud, 1138'de Maraş bölgesini yakıp yıkarak halkını esir alırken, Melik Muhammed de Rumlar'ın Ermeniler'den aldıkları Keban, Fek ve Kızıldağ'ı feth ve Zublas (Subleone) kalelerini muhasara etti. Siverek'te Bogusag ailesinden (1) Emir İsa da Franklar'ın zayıflığından yararlanarak Fırat boyunda Türkmenler'den topladığı askerlerle Gerger havalisini istilâ etti. Kilise ve manastırlarını yağmaladı. Danışmendli Melik Muhammed 1139'da da tekrar Kilikya üzerine yürüyerek Feket ve Keban kalelerini ele geçirdi.

Melik Muhammed, Bizanslıların geri aldıkları Karadeniz sahillerini ve Kasalanus bölgesini 1140 yılında tekrar fethedip Zibatra ve Elbistan bölgelerine de taarruza geçerek buralardan Haçlıları uzaklaştırdı.

Bizans İmparatoru, Melik Muhammed ile Sultan Mesud'un hâkimiyetlerine son vermek ve Trabzon'a kadar ilerleyip Gabras'ı tenkil etmek maksadıyla 1139'da büyük bir ordu ile İstanbul'dan Anadolu'ya hareket etti. Seferin ilk hedefi, Danışmendliler'in eski başkenti olan Niksar ıd. Mevsimin kış oluşu ve Türkler'in yollarda onlara engel olmaları sebebiyle İmparator zorlukla Niksar önlerine geldi. Şehri uzun süre kuşatan İmparator, ordusunun yıpranması ve tehlikeli

(1) Bogusag ailesi: Ermeni Bogos neslinden gelip, onun Anadolu'nun ilk istilâsı zamanında Büyük Selçuklu sultanına giderek İslâmiyet'i kabul etmesi sonucu elde ettiği fermanla Siverek'in mülkiyetini ele geçiren ailedir (O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 175).

bir duruma düşmesinden endişelenerek muhasaradan vazgeçip, 1141 yılı başlarında İstanbul'a döndü(1).

Danışmendli Melik Muhammed, 1142 yılında ölümünden önce Zünnün, Yunus ve İbrahim adlı üç oğlundan birincisini kendi yerine vellaht bıraktığı halde, karısı Sivas'ta hüküm süren ve Melik Muhammed'in kardeşi olan Nizameddin Yağıbasan'ı(2) davet ederek onunla evlendi. Zünnün bu durum karşısında Zamantı'ya kaçtı. Fakat yine bir fırsatını bularak Kayseri'ye geldi ve hükümdar oldu. Öte yandan vaktiyle Haçlılar'a sığınan Aynüddeve ise oğlu Minşar beyi Yunus ile Malatya üzerine yürüdüler. Yağıbasan'ın Malatya halkına yardımına rağmen Aynüddeve, Malatya'yı aldı. Böylece Malatya'da Aynüddeve, Sivas'da Nizameddin Yağıbasan ve Kayseri'de Zünnün olmak üzere Danışmendli devleti üçe ayrıldı(3).

Mesud, Danışmendliler arasındaki hâkimiyet mücadelesinde Zünnün'u destekleyince, Aynüddeve ile kardeşi Yağıbasan Mesud'a karşı cephe aldılar. Hattâ Aynüddeve, Mesud'un sahip olduğu Elbistan ile Yukarı Ceyhan bölgesini hâkimiyetli altına aldı. Sultan Mesud, önce Yağıbasan üzerine yürüyerek Sivas'a geldi ve şehri işgal ettikten sonra döndü. Bu defa Aynüddeve üzerine yürüyerek 1143'de Malatya'yı muhasara etti, fakat üç aylık bir zaman zarfında alamayınca muhasarayı kaldırdı. Nitekim 1144'de Mesud Aynüddeve'ye alt Ceyhan ve Elbistan bölgesini ele geçirdikten sonra, oğlu Kılıç Arslan'ı da buraya melik tayin etti.

Sultan Mesud, Malatya'yı ikinci defa kuşattı, fakat İmparator Manuel'in büyük bir ordu ile Selçuklu ülkesine doğru hareketini öğrenince, 1144 Ağustos ortasında gene kuşatmayı kaldırmaya mecbur kaldı.

Sultan Mesud'un Fırat boylarına kadar Danışmendli ülkelerini ilhak etmesi Aynüddeve ve Yağıbasan kardeşlerin müşterek bir müdafaa kurmalarına ve Bizanslılar ile de ittifaklarına sebep oldu(4). Fakat bu ittifaklar da bir başarı sağlayamadı.

Sivas'da hüküm süren Yağıbasan Bizanslılar'ın ve Mesud'un meşguliyetlerinden yararlanarak, 1151'de Karadeniz sahillerinde fetihlere girişti ve Bafra'yı istilâ, hırlığını da esir etti.

Malatya Danışmendli beyi Aynüddeve, 1152'de ölünce yerine oğlu Zülkarneyn geçti. Yağıbasan, Zülkarneyn ile Mesud'a karşı anlaşma yapınca, Mesud buna kızarak onun üzerine yürüdü ve onu mağ-

(1) Ebu'l-Ferec. II, 376

(2) Bazen kaynaklarda yanlışlıkla Yakup Arslan olarak ifade edilmektedir (O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 178).

(3) M.H. Yinanç, «Danışmendliler» mad., İA., XI, 472

(4) O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 180

lup edip itaat altına aldı. Daha sonra Mesud, üçüncü defa Malatya üzerine taarruza geçti. Neticede Zülkarneyn ve annesinin Mesud'un huzuruna çıkıp af dilemeleri neticesinde kendisine tâbi olmaları şartıyla Malatya beyliğini Zülkarneyn'e bıraktı. Böylece Sultan Mesud, Danışmendliler'in her üç şubesini de kendi hâkimiyeti altına almış oldu.

c. Sultan Mesud Döneminde Selçuklu - Bizans Münasebetleri

Sultan Mesud, Ankara ve Kastamonu taraflarına hâkim olan kardeşi Melik Arap ile 1126'da giriştiği savaşta yenilince, Bizans imparatoru Joannes Komnenos'un yanına gitti. Selçuklular'ın iç mücadelelerini kışkırtma siyaseti güden Joannes, Mesud'a yardım gönderdi. İmparator Joannes, daha önce Emir Gazi tarafından Kastamonu'da imha edilen Rum garnizonunun intikamını almak maksadıyla harekete geçti ve Mesud ile anlaşarak Çankırı üzerine yürüdü. Daha sonra Kastamonu'ya vararak şehri muhasara altına aldı. Melik Muhammed ile eniştesi Mesud imparatora karşı anlaşınca, imparator kışı geçirmek üzere Marmara sahillerine çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra tekrar Kastamonu ve Çankırı üzerine yürüdü. Neticede Çankırı'yı teslim alan imparator, birçok Türk'ü de esir ederek İstanbul'a götürdü. İmparator çekildikten sonra Türk kuvvetleri, bu yörelere tekrar hâkim oldular.

İmparator yine, 1137'de İstanbul'dan Kilikya istikametine doğru hareket edip ağırlıklarını deniz yoluyla gönderirken, kendisi de yol üzerinde ağır kayıplar vererek Toroslar'a vardı. İmparator büyük bir zafer kazanmak ve Haleb'i işgal etmek niyetinde idi. Ancak ordusundaki bir miktar Türk(1) kaçıp Halep'e giderek, Rumlar'ın yaklaştıklarını haber verdiler. Musul Atabegî İmadeddin Zengî, bütün Türk hükümdarlarına elçiler göndererek yardıma çağırdı. Sultan Mesud, Bizans ordusunu takip ederek Çukurova'ya inerken, İmparator Joannes de Kuzey Suriye'de birçok şehir ve kasabaları işgal ve müslüman halkı katlettikten sonra Şeyzer'e kadar geldi. Sultan Mesud da bu fırsattan faydalanarak Adana bölgesini istilâ etti. Fakat imparator, çıkmış olduğu bu Suriye seferinden bir netice alamadan Kilikya'ya döndü, kışı orada geçirdikten ve Sultan Mesud ile bir anlaşma yaptıktan sonra, 1138'de İstanbul'a döndü.

Bizans imparatoru, 1139'da Niksar'a doğru sefere çıkmış ve 1141 yılı başlarında İstanbul'a dönmüştü. Bundan yararlanan Mesud, Ulu-berlu'yu kuşatıp Türk akınlarını Antalya civarına kadar ilerletti. Bu

(1) Bunlar Rumlar'dan korunmak maksadıyla sultana sığınan gayr-i müslim Türkler olmalıdır.

durum İmparatoru 1142 baharında tekrar sefere çıkmaya mecbur etti. Bizans ordusu Beyşehir civarına kadar ilerleyip İstanbul-Antalya yolunu güven altına almak istedi. Fakat buraların hristiyan halkı, Joannes'e yardımcı olmadı. Bunun sonucu olarak imparator, Beyşehir adalarına sığınan ve Sultan Mesud'a bağlı kalan halkı tenkile karar verdi ve gemiler göndererek adaları işgal ettirdi. Sultani tercih eden halkı da İç Anadolu'ya göçe mecbur kıldı. Bundan sonra yoluna devamla Antalya'dan Kilikya'ya varan İmparator, orada 1143 yılında öldü(1). Yerine oğlu Manuel Komnenos (1143-1180) geçti.

Selçuklular'ın Bizans'a karşı baskı ve fetihleri gittikçe geliyor, Türk akıncıları devamlı Bizans aleyhinde yayılıyordu. Selçuklular güneyde fetihlerini sürdürürken Batı Anadolu'da da Sakarya vadilerine ve İznik yakınlarına kadar bir kere daha ilerlediler. İmparator Türkler'i Anadolu'dan çıkarmak için büyük bir orduyla harekete geçip Menderes bölgesini Türkler'den geri aldı. Türkler'in Karahisar ve Akşehir geçitlerine kurdukları pusuları aşan imparator, Akşehir'de bir Selçuklu ordusuyla savaşa tutuştu. Selçuklu ordusu, büyük Bizans ordusu karşısında geri çekilmek zorunda kalınca, Bizans ordusu şehri yakıp yıktı ve orada bulunan Rum esirlerini kurtarıp Türk ordusunu takip ederek 1146 yılında Konya'ya doğru harekete geçti.

İmparatorun Konya üzerine hareket haberini alan Sultan Mesud, doğudaki meşguliyetlerinden vazgeçerek, kuvvetlerini Aksaray'da toplayıp Konya civarında bir meydan savaşına hazırlandı. Başkent önlerinde iki ordu karşılaştı. Üstün bir kuvvete sahip olan Bizanslılar, birkaç ay Konya önlerinde kaldılar. Selçuklu ordusu pusu ve baskınlar düzenlerken Rumlar da bölgede büyük tahribat yapmaktaydılar. Böylece iki taraf da bir hayli hırpalanıyordu. Nihayet saldırıya geçen Sultan Mesud, Bizans ordusuna epey zayılat verdirdi. İmparator, Konya'yı alamayacağını ve arkadan yetişecek Selçuklu askerleri ile iki kuvvet arasında kalacağını anlayınca endişeye kapıldı. Bu sırada Avrupa'da bizzat krallar ve imparatorlar idaresinde II. Haçlı Seferi'nin başlaması haberi, imparatoru savaştan vazgeçirmeye ve bir an önce İstanbul'a dönmeye mecbur etti. Mesud, Konya civarında Bizans ordusuna büyük bir darbe vurdu. Fakat Haçlı ordularının geliş, Bizans ve Selçuklu hükümdarlarını anlaşmaya ve bir muahede yapmaya zorladı.

(1) Ebu'l-Ferec, İmparatorun avlanırken bir domuzun hücumuna uğrayarak öldüğünü kaydetmektedir (II, 377).

d. II. Haçlı Seferi

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olarak Musul merkez olmak üzere Irak, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de hâkimiyetini sürdüren Atabeg Zengi'nin 1144 yılında Urfa'yı alıp buradaki Haçlı Kontluğu'na son vermesi doğuda hâkimiyet kurmuş olan Haçlılar'ı büyük endişeye düşürdü. Urfa'nın müslümanların eline geçtiği haberi, Avrupa'da da büyük akılsız doğurdu. Papa III. Eugenius, Fransa kralı VII. Louis'e ve şövalyelere haberler göndererek onları yeni bir Haçlı seferine teşvik etti(1). 1146 yılının ilkbaharında Saint Bernard de Clairvaux, Papa tarafından vaazlar yoluyla ikinci Haçlı seferi için taraftar bulmakla vazifelendirildi. Fransız Kralı VII. Louis, mektubu alır almaz papaya hazır olduğunu bildirmiş, daha sonra Alman İmparatoru III. Conrad da bu fikri kabul etmişti.

Fransız ve Alman Haçlı orduları, Bizans İmparatorluğu içinden geçen eski karayolundan gitmeyi düşünüyorlardı. İlk harekete geçen ve İstanbul'a varan Almanlar oldu. I. Haçlı Seferi yolunu takip eden Almanlar, İznik-Eskişehir istikametinde ilerlediler. İki kralın emrinde Haçlılar'ın gelmekte olduğunu öğrenen Sultan Mesud, bütün kuvvetlerini toplayarak şehir ve kalelerini tahkim etti. Komşu Türk hükümdarlarına da elçiler göndererek yardım istedi. Böylece İslâmiyet'in yerine Hristiyanlığın yerleştirilmesi rivayetleri ve telaşı her tarafa yayıldı. Almanlar sıkıntılara ve kayıplara uğrayarak Eskişehir civarına kadar geldiler. Burada Almanlar gaslet içindeyken 25 Ekim 1147'de kanlı bir savaş meydana geldi. Zayıflamış atları ve ağır zırhları ile hareket edemeyen Haçlılar, hafif silâhlı ve çevik atlı Türk atlıları karşısında çok zor duruma düştüler ve büyük kayıplar vererek İznik'e döndüler.

Başta İmparator Manuel olmak üzere Rumlar'ın bu Haçlı ordularına ihanet ettiklerini, onları aldatan rehberler idaresinde sarp yollardan sevk ederek, Türkler'in pususuna düşürdüklerini ve imparator ile Sultan Mesud arasındaki ittifaka göre gizlice sultana haber ulaştırdıklarını çeşitli kaynaklar(2) ifade etmektedirler.

Fransız kralı VII. Louis komutasındaki Fransız ordusu, İstanbul'a gelince, kendisine İmparator Conrad'ın Türk ordularını imha edip Konya'da bulunduğu haberi verildi. Buna sebep de Fransız ordusunun bir an önce İstanbul'dan uzaklaştırılmasıydı. İstanbul'dan hareket eden Kral Louis, Alman imparatoru ile İznik'te 1147 yılı sonlarında karşılaşınca onların uğramış olduğu felâketi öğrendi. Selçuklu ülkesinden geçmenin zorluğunu anlayan Fransız kralı, İznik'te

(1) Ebu'l-Ferec. II. 378; Ayrıca bkz. C. Alptekin, *The Reign of Zangî*, 63vd.

(2) Bkz. O. Turan, Aynı eser, 183

ten Balıkesir, Bergama, İzmir ve Efes yolu'ya Türk toprakları dışından seferine devam etti. Türkler Efes yörelerine kadar yayılmışlardı. Nitekim Fransız kralı, Efes civarında iken Manuel'den bir mektup aldı. İmparator mektubunda, Türkler'in yakınlarında olduğunu, kendilerine karşı hücumla hazırlandıklarını ve Rumlar'a ait müstahkem şehirlere sığınmalarını tavsiye ediyordu. Kral, artık inanmadığı imparatorun bu ihtarına da kulak asmadan Denizli istikametinde ilerlerken Menderes üzerinde Türkler ile karşılaştı. Ok yağmuru altında büyük kayıplara uğrayarak nehri geçti. Türkler'in bu bölgeden çekilmesi üzerine, Fransız kuvvetleri üç gün sonra Denizli'ye varabildiler.

Haçlılar Denizli'den Antalya'ya doğru ilerlerken, Türkler'in hücumlarıyla çok zayıflara uğradılar. Rumlar da bu fırsattan faydalanaarak Haçlılar'a büyük bir darbe vurdular. Nihayet perişan durumda Antalya'ya varan Haçlı ordusu, gemilere binip Suriye sahillerine gittiler. Haçlılar'ın fakirleri gemilere verecek para bulamayınca Antalya'da kaldılar. Antalyalı Rumlar, Türkler'i Antalya'ya çağırarak buradaki Haçlılar'a kötülük yapmalarını istediler. Türkler ise merhamele gelerek bunları hılmaya etti. Rum zulmünden kaçan bu üçbinden fazla kişi müslüman olup Türkler'e katıldı.

Böylece papanın ve VII. Louis'nin gayretleriyle başlayan II. Haçlı seferi, Haçlılar'ın Türkiye Selçuklu topraklarını terkedip Suriye'ye geçmesiyle Anadolu'dan uzaklaşmış oldu.

Mesud, oğlu Kılıç Arslan ile birlikte doğuda yerleşmiş olan Franklar'a karşı harekete geçerek, 1149'da Maraş'ı kuşattı ve aldı(1). Anlaşma sonucu Antakya'ya göçme izni alan Haçlılar'ın çoğu, yolda Türkmenler tarafından öldürüldü. Oradan Tell Başır'e gelen sultan, Urfa kontu Joscelin ile karşılaştı. Fakat Joscelin savaşmaya cesaret edemeyerek oradan ayrıldı. Sultan Mesud, oğlu Kılıç Arslan ile birlikte 1150'de Haçlılar'ın elinde bulunan Göksum, Behisni, Göynük, Ayntab, Dulük ve Raban şehirlerini ele geçirdi. Daha sonra Antalya'ya doğru gitmekteyken Tell Başır'e varıp burasını kuşattı. Kuşatmanın şiddeti karşısında çaresiz kalan Joscelin bağlılığını arzetti. Sultan Mesud, Elbistan'ı merkez yaparak oğlu Kılıç Arslan'ın idaresine verdi.

e. Sultan Mesud Zamanında Ermeni Meselesi

Ermeni Prensi Thoros, dağlardaki karargâhından Çukurova'ya inerek, Tarsus, Adana, Masısa ve Anazarba şehirlerini aldı. İmparator Manuel'in Andronikos komutasında gönderdiği orduyu da 1152'de

(1) Ebu'l-Ferac, Aynı eser, II, 386

yendikten sonra bütün bölgeye sahip oldu ve bölgedeki Bizans hâkimiyetine son verdi. Ermeni prensi, fırsat buldukça Türk topraklarına akınlar yapıyordu. Ermeniler'in Bizans aleyhinde genişlemeleri, İmparator Manuel'i, Sultan Mesud ile anlaşmaya sevketti. Ermeniler'in Türk hudutlarına akınlar yapması da Sultan Mesud'un Ermeniler üzerine bir sefer düzenlemesine sebep oldu.

Mesud 1153'te damadı Danişmendli hükümdarı Yağıbasan'ı da yanına alarak, ordusuyla Kilikya üzerine hareket etti. Fakat Ermeniler Toros dağlarının geçitlerini kestikleri için ilerlemek mümkün olmadı. Bu yüzden Selçuklu ordusu, dağların kuzey yamaçlarında karargâh kurdu. Sultan Mesud, Thoros'a bir elçi göndererek, kendisine itaat etmesini ve aldığı toprakları da imparatora geri vermesini istedi. Büyük bir korku içinde bulunan Ermeniler, buna çok sevindiler. Sultana gönderdikleri bir elçi ile kendisine itaat edeceklerini fakat elde ettikleri toprakları imparatora veremeyeceklerini bildirdiler. Ermeniler'i tâbi duruma getirmekle yetinen sultan Konya'ya döndü.

Sultanın dönüşünden sonra Thoros, Haçlılar ile birleşerek Bizanslılar'ı Tarsus kapılarında mağlup etti. Çoğunu öldürdü, kurtulanların bir kısmı da deniz yoluyla kaçabildi. Sultan Mesud, 1154 yılında daha büyük bir ordunun başında Toroslar'ı geçmeye ve bütün Çukurova'yı istilâya başladı. Masisa ve Anazarba üzerinden geçerek daha doğuda Tell Hamdun'a kadar ilerledi. Burada kaldığı sırada Kılıç Arslan'ın emirlerinden Yakub Bey'i üçbin kişilik bir birlikle Antakya bölgesine gönderdi. Fakat Emir Yakub, Amanos dağları ile deniz arasındaki bir geçitten geçerken, Tempiller şövalyeleri ile Thoros'un kardeşi Stephan komutasındaki kuvvetlerin baskınına uğrayarak mağlup ve şehit oldu. Bu sırada Kilikya ve Konya'da çıkan bir veba salgını, Selçuklu ordusunu perişan etti. Atların büyük bir kısmı telef olunca, askerler yaya kaldılar. Bu sırada başlayan şiddetli fırtına ve seller orduyu sarsarken, askerler de hastalıktan kırıldılar. Bu durumda Türkler, ordunun malzemesini bırakarak geri çekildi.

f. Mesud'un Son Günleri

Sultan Mesud, Kilikya seferinden dönünce hastalanmış, ölümünün yaklaştığını hissederek devletini üç oğlu arasında, Türk an'anesi gereğince taksim etmiştir. Yine bu an'ane gereği, savaşlar sırasında yanında bulunarak zaferlerine yardım eden Elbistan meliki Kılıç Arslan'ı sultan ilân ederek diğerlerini ona tâbi kıldı. Sultan İzzeddin Mesud, kısa bir süre sonra da 1155 yılında öldü.

Sultan Mesud babasının tahtını elde ettiğinde, Selçuklu devleti çok küçülmüş ve Konya havallisine sıkışmıştı. Kayınpederi Danişmendli Melik Gazi'nin yardımıyla kardeşlerini ortadan kaldırarak onun nüfuzunda ve müttefikli olarak varlığını korudu. Melik Gazi'nin ölümünden sonra, onun oğlu Melik Muhammed ile beraber hareket ederek kudretini arttırdı. Nihayet o da ölünce, Danişmendliler'in parçalanması üzerine Anadolu hâkimiyetli Danişmendliler'den tekrar Selçuklular'a geçti. Bizans'ın ve Haçlılar'ın ordularını yenerek zamanın en büyük hükümdarlarından biri oldu. Mesud âdil bir hükümdardı. Hristiyan tebaanın da hakkını korurdu.

Mesud, imar faaliyetlerine de büyük önem vermiştir. Amasya civarında Sımre şehrini inşa ederek içinde camiler, fukara ve yolcular için meskenler, su tesisleri yaptırdı. Konya da yine Sultan Mesud tarafından imar edildi.

5) II. KILIÇ ARSLAN (1155-1192)

II. Kılıç Arslan, babası Mesud'un ölümünden önce Elbistan Meliki olup onunla savaflara katılmış, devlet işlerinde yetişmiş bir kişi idi. Sultan Mesud ölmeden önce, üç oğlunun en büyüğü olan Kılıç Arslan'ı vellaht tayin etmişti(1). Kılıç Arslan sultan olunca kardeşleri Dolat (Devlet) ile Şahinşah saltanat mücadelesine giriştiler. Ancak II. Kılıç Arslan ortanca kardeşi Dolat'ı boğdurmak suretiyle bertaraf etti. Küçük kardeşi Şahinşah ise korkuya kapılarak babası tarafından melik olarak tayin edildiği Ankara ve Çankırı taraflarına kaçtı. Fakat saltanat iddiasından da vazgeçmeyip II. Kılıç Arslan'a karşı teşkil edilen ittifaklara katılarak onu yıpratmak yoluna gitti(2).

a. Danişmendlilerle Münasebetler

Danişmendli hükümdarı Yağıbasan, Kılıç Arslan'ın kardeşleri ile olan anlaşmazlığını fırsat bilerek kendi gücünü artırmak istiyor ve kardeşler arasındaki bu mücadelede Şahinşah'ı destekliyordu. Bununla da yetinmeyen Yağıbasan, büyük bir ordu ile Kayseri bölgesine girdi. Hristiyanların hürriyetlerine dokunmayarak bunları emniyetle kendi memleketinde yerleştirdi. Bu haberi alan Kılıç Arslan, Yağıbasan üzerine yürüdü. İki ordu karşılaşınca, iki tarafa mensup din adamları araya girip müslüman kanının dökülmesine sebep olmamaları için iki hükümdar arasında mütareke yapılmasını sağladılar. Böylece savaş olmadan, fakat barış da yapılamadan iki taraf ordularıyla memleketlerine döndüler. Ancak Yağıbasan az sonra gizlice Ceyhan bölgesinin merkezi olan Elbistan (Atlasta)'a yürüdü. Bu ani hareketi öğrenen Sultan II. Kılıç Arslan, buna hiddetlenerek süratli bir yürüyüş ile harekete geçti. İki ordu karşı karşıya gelince yine din adamları iki Türk hükümdarının arasını bulmaya çalıştı. Günlerce süren görüşmelerden bir sonuç alınamayınca Kılıç Arslan, şiddetli bir şekilde hücumu başladı. Fakat din adamları, sultanın ayaklarına kapanarak, kan dökülmemesi için ricada bulundular. Nihayet sul-

(1) Urfalı Mateos, 312; Ebu'l-Ferec, Aynı eser, II, 393

(2) S. Runciman, Aynı eser, II, 286; Urfalı Mateos, 313

tan bu barış isteğine uyarak her maddesi münakaşa edilen bir antlaşma imzalandı (Ekim 1155) (1).

Yapılan barışa rağmen Yağıbasan, sultanı zayıf düşürecek hiçbir şeyden kaçınılmıyordu. Üstelik Erzurum hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızını nikâhlayan Kılıç Arslan'ın gelin alayına hücum etti. Saltuk'un kızını esir etti, şer'an caiz olabilmesi için onu zorla dinden döndürdü ve sonra müslüman yaparak yeğeni Zünnün'a nikâhladı. Sultan bu ağır tecavüz karşısında gazaba gelerek Yağıbasan üzerine yürüdü. Fakat Bizans'tan yardım alan Yağıbasan bu savaşta galip geldi.

Kılıç Arslan, Anadolu'da hâkimiyeti sağlamak daha sonra da Bizans tehdidini ortadan kaldırmak için aleyhindeki siyasi entrikaların kaynağı olan Bizans'a anlaşma yapmaya gitti (1162). İstedığı neticeyi alarak dönen (2) sultanın ilk işi; Yağıbasan'dan intikam almak oldu. Nitekim 1163'te sultan, yanına Artuklu Kara Arslan'ı, Mardin emiri Necmeddin Alp'ı, Erzen ve Bitlis emiri Fahreddin Devletşah'ı da alarak Yağıbasan üzerine yürüdü (3) ve Sivas sınırına kadar geldi.

Yağıbasan ise damadı Şahinşah ile ittifak yapmaya Çankırı'ya gitmişti. Oradayken 4 Ağustos 1164 (12 Ramazan 559)'te öldü ve Sivas'da defnedildi. Bu suretle kudretli rakibinden kurtulan II. Kılıç Arslan 1165'te Elbistan, Darende, Delük bölgesini ve Tohma suyu boyunca zaptetti (4). Harekâtına devam eden sultan, 1169 yılında Kayseri ve Zamanlı bölgesini Zünnün'dan aldı (5). Zünnün da Musul atabegi Nureddin'e sığındı. 1171'de Malatya'da çıkan karışıklıklar dolayısıyla sultan buraya sefere çıktı. Şehrin hâkimi Feridun, Nureddin Mahmud'a sığındı. Nureddin'in müdahalesini hesaba katan II. Kılıç Arslan, Malatya'dan onikibin kişiyi sürgün ederek Kayseri'ye döndü (6).

b. Ermeniler ile Mücadele

II. Kılıç Arslan'ın daha önce Danişmendli Yağıbasan ile anlaşmak istemesinin bir sebebi de memleketinin düşmanlar tarafından tecavüze uğraması idi. Tecavüz edenler arasında Ermeniler de vardı. Ermeni Prensi II. Thoros'un kardeşi Stephan, sultanın Danişmendliler'le uğraşmasını fırsat bilerek Selçuklu topraklarına saldırmıştı. 1156'da cereyan eden bu olayda Stephan, Maraş Beyi'nin bir Ermeni

(1) Urfalı Mateos. 313-315

(2) Urfalı Mateos. 334; S. Runciman, Aynı eser, II. 298

(3) Urfalı Mateos. 334; Ebu'l-Ferec. II. 399

(4) Ebu'l-Ferec. II. 402

(5) Ebu'l-Ferec. II. 406

(6) Ebu'l-Ferec. II. 410

koyüne girmesi üzerine Maraş'a giderek şehri yağma ve tahrip etti. Bununla da kalmayarak hristiyan halkın bir kısmını esir, bir kısmını da katletti. Bunun üzerine Danışmendliler'le mücadeleyi bırakan sultan, Keysun bölgesine girdi. Hristiyan halkı tekrar getirerek onlara iyi muamelelerde bulundu. Aynı yılda Behisni Beyi'ne karşı ayaklanan bir gurup hristiyan Stephan'ı davet etti. Ancak içlerinden çıkan bir muhbir durumu valiye bildirince, hristiyanların bir kısmı Stephan'ın memleketine göçtü. Sultan göçen bu halkı tekrar getirterek yerlerine iskân etti. Sultandan korkan Stephan, onunla iyi geçinebilmek için Pertus kalesini sultana teslim etti. Böylece Selçuklu sultanı bir zamanlar meliklik ettiği bu bölgeyi huzura kavuşturduktan sonra 1157 Ağustos ayında geri döndü(1).

Ermeniler'in sindirilmesiinden sonra sultan, Danışmendliler'e ve Nureddin Mahmud'a karşı daha iyi bir mücadele vermeye başlamıştı.

c. Nureddin Mahmud ile Mücadele

Atabeg Nureddin Mahmud da tıpkı Yağıbasan gibi Sultan II. Kılıç Arslan'ın Anadolu'ya hâkim olmasından çekiniyordu. Bu hâkimiyeti engellemek için sultan aleyhinde teşkil edilen ittifaklara katılıyor, sultanın kudretini sarsmaya çalışıyordu.

Mahmud hedefine erişebilmek için, sultanın Danışmendliler'le uğraşmasından faydalanıp ona alt olan Ayntab ve Raban şehirlerini işgal etti. Bu durumu öğrenen sultan, Danışmendliler'le mücadeleyi bırakmış ve Ermeniler'i de cezalandırdıktan sonra Nureddin'e bir mektup yazarak, «*Bana alt memleketleri iade et, çünkü babam aramızdaki sınırı çizdi*» demişti. Ancak Mahmud bu mektup üzerine Ermeni Prensi Thoros ve Franklar'la anlaşma yaptı. Bu arada Danışmenli Zünnün'u da kendi tarafına çekti(2). Bundan sonra 1157'de büyük bir ordu ile Ayntab'a giderek şehri ele geçirdi. Raban üzerine yürüdüğü sırada Kudüs kralı ve Antakya prinkepsi de Nureddin'in topraklarına hücum ettiler. Nureddin bu durumu karşısında özür dileyerek sultana aldığı yerleri iade etti ve Halep'e doğru çekildi.

Fakat çok geçmeden, Kılıç Arslan'ın kudret kazanmasını önlemek maksadıyla kendisine sığınan Danışmendli emirlerini Mardin, Harput Artukluları'nı ve sultanın kardeşi Şahinşah'ı da yanına alarak, Kılıç Arslan'a karşı yeni bir ittifak cephesi daha kurdu. Sultandan, Zünnün'un memleketini iade etmesini ve Şahinşah'ın hapisle bulunan çocuklarını serbest bırakmasını istedi. Ancak sultan topraklarından taviz vermeyeceğini bildirerek, elçileri kabul etmedi.

(1) Urfalı Mateos. 315-318

(2) Urfalı Mateos. 318-319

Bu sırada Sivas'taki kıtlık sebebiyle halk, Danişmendî İsmailî ve karısını öldürdüler. Daha önce Kayseri'den atılmış olan ve bu sıralarda Şam'da bulunan Danişmendî Zünnûn'u şehre davet ettiler. Zünnûn mevsimin kış olmasına rağmen Nureddin'in yanına verdiği kuvvetlerle şehre girdi (1173) (1). Bu durumda sultan yeni bir ittifakla karşı karşıya kalmıştı. Keza, müttelikler 1172'de Sivas'tan Kayseri'ye doğru ilerlerken, Atabeg Nureddin de harekete geçmiş ve Meziban, Maraş, Göksun, Behisni şehirlerini işgal etmişti. Sultan, Sivas'ta meydana gelen olaylar üzerine buraya doğru hareket ederek Nureddin'e karşı yürüdü (1173). II. Kılıç Arslan, Kayseri yakınında Nureddin'in karşısına çıktı. 1173 Haziranı'nda karşı karşıya gelen iki ordu muharebeye girmeye cesaret edemediler. Bu sırada iki taraf arasındaki arabulucular barış yapmaya muvaffak oldular. Yapılan anlaşmaya göre; Nureddin, sultana alt bütün memleketleri iade ediyor, buna karşılık sultan, Zünnûn'un Sivas ve Danişmend ilinde hüküm sürmesini kabul ediyordu. Ancak Zünnûn'un devamlı koruyucusu Atabeg Nureddin Mahmud 1174'te ölünce (2) Kılıç Arslan Danişmendliler'i tamamen ortadan kaldırdı ve Zünnûn, Bizans imparatoruna sığındı. Böylece, Anadolu'da millî birliğin kurulmasını önleyebilecek hiç bir güç kalmamış oldu.

d. Kılıç Arslan'a Karşı Kurulan İttifaklar

Sultan Kılıç Arslan'ın yüksek kudret ve hâkimiyetini önlemek isteyen rakipleri, uzun müddet tek başına veya diğer rakiplerle ittifak vücuda getirerek sultana karşı mücadele etmişlerdir.

Sultana karşı ilk ittifak; tahta çıktığı yıl olan 1155'te kurulmuştur. Danişmendî Yağıbasan, yeğeni Zünnûn, sultandan korkup kaçan kardeşi Şahinşah ve diğer Danişmendî emîrleri ile birlikte Kılıç Arslan'a karşı ilk ittifak cephesini teşkil etmişti. Bu ittifaka yön veren Yağıbasan'ın gayesi; Selçuklu tahtına Şahinşah'ı çıkararak Selçuklular'ın Anadolu hâkimiyetini önlemektir. Bu konuda Yağıbasan, Şahinşah'a istediklerini kabul ettirebileceğini düşünmüş olmalıdır. Ancak bu ittifak, Kılıç Arslan'ı Türkiye Selçuklu tahtından uzaklaştırmaya yetmemiştir (3).

Sultana karşı ikinci ittifak; Bizans İmparatoru Manuel'in ordusuyla birlikte 1159'da Kilikya'ya kadar ilerlemesi sonucu kurulmuştur. İmparator Kilikya'da iken Suriye ve el-Cezire Atabegî Nured-

(1) Ebu'l-Ferec II. 414

(2) Ebu'l-Ferec II. 417. S. Runciman, Aynı eser, II. 332

(3) S. Runciman, Aynı eser, 286-287

din Mahmud ile anlaşarak, Sultan Kılıç Arslan'a karşı birlikte mücadelede karar vermişlerdi(1).

Sultana karşı kurulan üçüncü ittifak cephesi, önceki ittifaklardan daha güçlü ve daha önemlidir. 1160 yılında Bizans İmparatoru Manuel, sultanın kardeşi Şahinşah, Danişmendli Yağıbasan, Zünnün ve Zülkarneyn'in meydana getirdikleri ittifak, Kılıç Arslan'ı her taraftan sarmıştır. Bu ittifakı bozmak isteyen sultan, Bitinya emiri Süleyman'ı anlaşma yapması için Bizans imparatoruna gönderdi. Ancak imparator, bu isteği kabul etmedi. Çok zor durumda kalan II. Kılıç Arslan, durumunu düzeltmek için 1160'da Elbistan ve havallisini Yağıbasan'a terketmek zorunda kaldı. İmparatora da daha fazla tavizler veren yeni bir barış teklifinde bulundu. Fakat tam bu sırada Saltuklu ailesinden Erzurum meliki Saltuk b. Ali'nin sultana nikâhlanan kızını getirmekte olan gelin alayı, Yağıbasan tarafından basıldı. Gelin esir edilip mallara el konuldu. Sultan gazaba gelerek Yağıbasan üzerine yürüdü ama mağlup oldu.

Sultan II. Kılıç Arslan, aleyhinde kurulan ittifaklardan son derece tedirgindi. Bütün siyasi entrika ve ittifakların miğferi olan Bizans'a bizzat gitmeye ve imparatoru ziyarete karar verdi. Yanına bin kişilik bir kuvvet alarak, 1162 yılında Bizans'a gitti. Seksen gün kadar imparatorun misafiri olan sultan için büyük merasım ve şöenler düzenlendi. Nihayet sultan, aleyhindeki ittifakın kaynağı olan Bizans imparatoru ile sulh yaptı, hattâ ondan maddî yardım da aldı. Böylece Bizans'tan gelebilecek tehlikeyi şimdilik ortadan kaldır-mış oldu(2).

Sultana karşı kurulan dördüncü ittifak ise yine Danişmendli Yağıbasan tarafından gerçekleştirilmiştir. Sultanın kudret ve hâkimiyetini önlemek isteyen Yağıbasan, 1164 yılında Kılıç Arslan'a karşı yeni bir ittifak kurmak için Çankırı'da bulunan Şahinşah'ın yanına gitti. Danişmendogulları arasında ihtilâfın gelişmesi, Yağıbasan'ın bu ziyaret sırasında (1164) ölmesi, Kılıç Arslan'ın işini kolaylaştırdı ve Anadolu'daki fûtuhatını genişletmeye imkân verdi.

Yağıbasan'ın ölümü üzerine imparatorla da anlaşmış olan sultana tek rakip Nureddin Mahmud kalıyordu. Nitekim 1172'de Nureddin, sultanın kudret ve hâkimiyetine engel olmak için; sultanın kardeşi Şahinşah, Mardin ve Harput Artukluları, Ermeni Mleh, Danişmendli Sivas hükümdarı İsmail'i de yanına alarak Kılıç Arslan'dan bazı isteklerde bulundu. Olumlu cevap alamayınca Kayseri yakınlarında karşı karşıya geldiler. Atabeg Nureddin Mahmud'un da 1174'de

(1) S. Runciman, Aynı eser, 296-297

(2) S. Runciman, Aynı eser, 298

ölmesiyle sultana karşı ittifak kuranlar kendiliğinden ortadan kalktılar ve böylece sultan, Anadolu hâkimiyetini gerçekleştirmeye başladı.

e. Sivas, Niksar, Komana ve Tokat'ın Fethi (1175)

Musul ve Suriye atabegi Nureddin Mahmud'un 1174'te ölümü ile kudretli bir rakibinden kurtulan sultan, harekete geçerek Danişmendliler'i tamamen ortadan kaldırmak istiyordu. Bu sebeple 1175'te Danişmendliler'in elinde bulunan Sivas, Niksar, Komana ve Tokat'ı aynı yılın yazında, fethetti(!). Bu yerlerin nasıl ve ne şekilde fethedildiği hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

f. Myriocephalon Zaferi (1176)

Değişen şartlar ve düşünceler, Kılıç Arslan ile imparator Manuel arasında yapılan antlaşmanın yenilenmesini gerektiriyordu. Kılıç Arslan daima ihtiyatı elden bırakmadığı için Süleyman adlı mahir bir elçiyi kıymetli hediyelerle imparatora göndererek, antlaşmaya bağlılığını belirtip eski antlaşmanın yürürlükte kalmasını teklif etti. İmparator ise sultandan Türkmenler'in işgal ettikleri yerleri geri vermesini istiyordu. Buna karşı çıkan Kılıç Arslan, Türkmenler'i Bizanslılar'a karşı dayanmaya teşvik etmekteydi. İmparatorun hazırlıklarını bilen sultan savaş hazırlıkları yapmaya başladı.

İmparator Manuel ise harekete geçmeden önce 1175'te sultanı zayıflatmak maksadıyla yanında bulunan Şahinşah'ı bir kısım kuvvetin başında Amasya taraflarına gönderdi. Şahinşah Eskişehir'den Amasya'ya giderken Selçuklu kuvvetlerinin hücumuna uğradı ve dehşet içinde imparatorun yanına kaçtı. İmparator yine yanındaki Zünnün'u, maiyetine otuzbin kişilik bir ordu vererek, Danişmendli ülkesine gönderdi. Halkın eski efendilerine bağlılığından faydalanarak bölgeye yeniden Zünnün'un hâkim olabileceğini hesaplıyordu. Ama bunda da başarılı olamadı. Niksar Türkleri'nin bir hilesi üzerine Zünnün tekrar imparatora sığındı.

İmparator 1176 yılı baharında İstanbul'dan yola çıktı. Ordusu Bizans, Sırp, Macar, Frank ve Peçenekler'den müteşekkildi. Bizans imparatorunu harekete geçiren en önemli sebep ise; Türkmenler'in batıda Bizans sınırları içine girerek fetihler yapmalarıydı. Bu Türkmenler sultana bağlı görünüyorsa da, Kılıç Arslan'ın bunların hareketlerine yön verdiği şüphesizdi.

Daima ihtiyat ve basiretli elden bırakmayan Kılıç Arslan, imparator'a nüfuzlu bir elçi göndererek barış antlaşmalarının yenilenme-

slını bir kere daha istedi. İmparator bu teklifi de reddetti. İmparatorun gayesi bizzat başkent Konya'yı ele geçirmekti. Kılıç Arslan, bir meydan savaşına girişmeden önce kuvvetlerinin bir kısmını çete kuvveti hâline getirerek, düşman kuvvetlerini yıpratmayı denedi. Köyleri ve laşe merkezlerini tahrip edip suları içilemez hâle getirdi. Türkmenler de beşer-onar bin kişilik kuvvetlerle düşmanı yürüyüşte ve ordugâhlarda hırpalıyordu.

II. Kılıç Arslan plânında muvaffak oldu ve büyük Bizans ordusunu 1176 Eylülünde dar bir geçitte pusuya düşürdü. Bizans ordusu, uçurumlarla çevrili bu dar vadide şiddetli bir hücum uğradı. Türkler Rumlar'ı imhaya başladı. Kurtuluş ümidi kalmayan Manuel, Kılıç Arslan'a barış teklifinde bulundu. Sultan gece karanlığında girdiği müzakerelerde Eskişehir ve Sublalon istihkâmlarının yıktırılmasını imparatora kabul ettirdi. İmparator, İstanbul'a döndükten sonra sultana, altın ve gümüş eşya, at ve bir rivayete göre de yüzbin altın gönderecekti(1).

Kılıç Arslan, zaferden sonra halifeye ve komşu hükümdarlara fetihnâmeler ve hediyeler göndererek bu zaferini müjdeledi. Bu zafer, İslâm dünyasında ve özellikle Bağdat'ta bir bayram sevinçli yarattı. Sultan zaferini Alman İmparatoru ve dostu Frederick Barbaros'a da bildirdi. Bu zaferle Malazgirt'len sonra bir kere daha Bizans'ın Anadolu hâkimiyeti plânları suya düştü ve Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın yüksek hâkimiyet ve kudretli doruğa ulaştı. Manuel daha sonra bu mağlubiyete çok üzülmüş ve sultana vaat ettiği Eskişehir istihkâmını yıktırmamıştır(2).

g. Malatya'nın Fethi (1178)

Myriokephalon zaferinden sonra Kılıç Arslan'ın ilk hedefi, Selçuklular'ın eskiden beri ilhaka ve elde tutmaya çalıştıkları Malatya oldu. Bu maksatla sultan, Bizans ile antlaşma yaptıktan sonra burasını 1178'de kuşattı. Sefere çıktığı sırada, Nureddin Mahmud'dan sonra Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Selahaddin Eyyubi'ye de elçi göndererek Bizans'ı mağlup ederek barış yaptığını bildirdi. Malatya'da hüküm süren kıtlık dolayısıyla halk tarafından şehrin teslim edileceğinden korkan Danışmend emiri Muhammed, sultandan hayatını teminat altına alan bir ahıdnâme elde ettikten sonra Malatya'yı terk edip Harput'a gitti. Sultan da dört aylık bir muhasaradan sonra 25 Ekim 1178 Çarşamba günü Malatya'ya girdi, halk çok memnun

(1) O. Turan, Aynı eser, 210

(2) S. Runciman, Aynı eser, 344-346; Ebu'l-Ferac, II, 421-422

oldu. Böylece Malatya da Türkiye Selçukluları topraklarına katılmış oldu(1).

ğ. Selçuklu - Eyyubi Münasebetleri

1157'de Nureddin Mahmud, Ayntab ve Raban'ı işgal etmiş, ancak Kılıç Arslan'ın hareketi üzerine aldığı yerleri iade ederek özür dilemişti. Öyle anlaşıyor ki; Raban daha sonra tekrar Eyubiler'in eline geçmiştir.

Kılıç Arslan, 1179 yılında Selahaddin Eyyubi'ye elçi göndererek Raban kalesinin geri verilmesini istedi. Selahaddin onun bu isteğini reddedince, sultan rivayete göre üçbin ilâ yirmibin kişi arasında değişen bir kuvveti Güneydoğu Anadolu'ya gönderdi. Fakat bunlar Selahaddin'in gönderdiği orduya mağlup oldular(2).

Hısn-ı Keyfa Artuklu meliki Kara Arslan'ın oğlu Nureddin Muhammed, Kılıç Arslan'ın damadı idi. Nureddin Muhammed'in kızına kötü davranması, Kılıç Arslan'ın hiddetine ve onu cezalandırmak maksadıyla harekete geçmesine sebep oldu. Nureddin Selahaddin'e sığındı. O da sultandan damadını affetmesini ve geri dönmesine izin vermesini istedi. Sultan, Nureddin'e verdiği sınır kalelerini geri alacağını Selahaddin'e bildirdi. Elçilerin aracılığı netice vermeyince Selahaddin, Haçlılar ile barış yaparak, Kılıç Arslan üzerine yürüdü. Vaziyetin ciddiyetini anlayan Kılıç Arslan, dirayetli ve tecrübeli veziri İhtiyareddin Hasan'ı Selahaddin'e gönderdi. Selahaddin, vezire önce red cevabı verdi, ancak vezir, bütün maharetini kullanarak Selahaddin'i antlaşmaya iknâ etti. Neticede iki müslüman sultanın birbiriyle savaşmasına değil, Haçlılar'la ittifak halindeki Ermeniler'e karşı birlikte İslâm âlemi için harekete geçmelerine karar verildi(3).

Ermeni prensi Mleh'i öldürerek tahta çıkan III. Rupen, Bizans'ın Selçuklular'a yenilmesini fırsat bilerek ve aynı zamanda Franklar'la da ittifak yaparak Bizans'a ait Adana ve Misis şehirlerini zaptetti. Bununla da kalmayarak, Kilikya'da kendisiyle anlaşma yapan ve hayvanlarını otlatan göçebe Türkmenler'e saldırdı, onlardan bir kısmını esir etti. Bu durumda Kılıç Arslan, yukarıda adı geçen antlaşmanın hükümleri gereği Selahaddin Eyyubi'ye haber yollayarak onu Ermeniler'le mücadele etmeye çağırdı. Selahaddin, Karahisar ve Gök-su'dan geçerek Ermeni topraklarına girdi. İki kuvvetli sultana karşı mücadele edemeyeceğini anlayan Rupen, Türkmen esirleri serbest

(1) Ebu'l-Ferec, II, 424

(2) Ebu'l-Ferec, II, 425

(3) S. Runciman, Aynı eser, 352-353

biraklı ve çok miktarda para göndererek barış istedi. Sonuçla barış yapılarak sükûnet sağlandı (1180) (1).

h. Türkmen G  leri

Türkmenler devamlı doğudan batıya doğru ilerlemekte ve bu sayede de Türk devletinin sınırları devamlı olarak batıya doğru genişlemekteydi. Bunların doğudan batıya g  leri sadece II. Kılıç Arslan devrine mahsus bir hareket olmayıp her sultan döneminde devam etmiştir.

Sultan Sencer'in Karahıtay ve Oğuzlar'a yenilmesinden sonra Türkmenler Türkistan'dan g cmeye başlamışlardı. Bunlar hayvancılık yaparak geçimlerini temin ediyorlar ve dolayısıyla otlak bulmak için devamlı yer değiştiriyorlardı. Ancak kalabalık kitleler hâlinde dolaştıklarından bunlara iskân sahası bulmak da g  t . Doğu'dan gelen kalabalık Türkmen göçmenlerini Sultan II. Kılıç Arslan, uç bölgelerine yerleştiriyor ve bu sayede komşu ülke ile arasında tampon bir bölge meydana getiriyordu. Türkmenler doğrudan doğruya sultana bağlı olmadıklarından uçlarda müstakil hareket ediyorlar, hattâ komşu ülkelerle savaş ve barış da yapabiliyorlardı. Kılıç Arslan aslında Türkmenler'in uçlarda akın yapmalarını destekliyordu. Çünkü, Myriokephalon zaferinden önce bu Türkmenler, Bizans imparatorunun batıdaki meğg liyetlerinden faydalanarak akınlarını Kırkağaç (Chliara), Bergama ve Edremit'e kadar götürmüşler, imparator da bunu savaşa bir vesile saymıştı.

Türkmenler, Kılıç Arslan'ın seferlerine iştirak ediyorlardı. Hatta Myriokephalon zaferinde sultanın ordusunda yer almışlar ve Bizans ordusunu da yıpratmışlardı.

1. Memleketin şehzadelere Taksimi

Sultan II. Kılıç Arslan, uzun süren şerefli ve oldukça hareketli, saltanat hayatının sonlarına doğru ihtiya lamış, artık sefere çıkamaz olmuştu. Böyle olmasına karşılık akıl ve irade gücünden, yüksek basiretinden, eşsiz şahsiyetinden hiçbir şey kaybetmemişti.

Babalarının bu durumunu gören oğullarından bir kısmı, saltanatı ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. Bu durum karşısında Sultan II. Kılıç Arslan, babası gibi, memleketi eski Türk h kmiyet tel kk sine göre, onbir oğlu arasında taksim etti:

1 — Kutbeddin Melikşah: Sivas ve Aksaray'a,

2 — Rükneddin Süleymanşah: Tokat ve havall sine,

- 3 — Nureddin Sultanşah: Kayseri bölgesine,
- 4 — Muğiseddin Tuğrulşah: Elbistan'a,
- 5 — Muizzeddin Kayserşah: Malatya'ya,
- 6 — Muhyiddin Mesud: Ankara merkez olmak üzere Çankırı, Kastamonu ve Eskişehir'e,
- 7 — Gıyaseddin Keyhüsrev: Uluborlu ve Kütahya havallisine,
- 8 — Nâsireddin Berkayarukşah: Niksar ve Koyulhisar'a,
- 9 — Nizameddin Argunşah: Amasya'ya,
- 10 — Arslanşah: Niğde'ye,
- 11 — Sencerşah: Ereğli ve güney uçlarına (ucat) melik olarak tayin edildiler(1).

1188'de yapılan bu taksimden sonra, melikler kendi bölgelerine yerleştiler. Ancak saltanat mücadelesi de ortaya çıkmaya başladı. Melikler, babaları Sultan Kılıç Arslan'a tâbi bulunmakla beraber, kendi eyaletlerinde yarı bağımsız bir durumdaydılar. Eyaletlerin, idari, mali ve askerî bütün işlerini kendi hükümetleri görüyordu. Melikler, kendi adlarına para bastırıyor, hutbe okutuyor, inşa ettirdikleri binalarda kendi adlarını yazdırıyor ve hattâ komşu devletlerle bağımsız olarak siyasi münasebetlere girişiyor. fakat tâbi devlet olmaları dolayısıyla da asla sultan ünvanını alamıyorlardı(2). Kardeşler arasında başlayan mücadeleler kudretli devleti sarstı. Bu sıralarda III. Haçlı ordusu Anadolu'ya girdi.

1. III. Haçlı Seferi (1190)

III. Haçlı ordusunun başında bulunan Alman İmparatoru Fredrick Barbarossa'nın Kılıç Arslan ile daha önceye dayanan bir dostlukları vardı. 1190 yılında Haçlı ordusu, Selçuklu hudutlarına geldiğinde, Selçuklu ülkesi siyasi birliğini kaybetmiş, oğullar arasında taht mücadeleleri başlamış ve Kılıç Arslan da Konya'da oğlu Melikşah'ın elinde esir veya âlet durumuna düşmüştü.

Haçlı ordusu daha Edirne'de iken Kılıç Arslan ve oğlu Melikşah'ın elçileri gelerek, Kılıç Arslan'ın mektubunu Fredrick'e sunmuşlardı. Elçiler ile Almanlar arasında, ordunun Anadolu'dan serbestçe geçmesi ve kendi paraları ile erzak vb. ihtiyaç maddelerini satın alabilmelerini sağlayan bir antlaşma yapıldı. Selahaddin Eyyubî'nin Haçlıları imhası ve Kudüs'ü fethi üzerine harekete geçen III. Haçlı ordusu, Alaşehir ve Denizli havalisinden geçerek, Uluborlu civarında, Türk topraklarına girdi. Haçlı ordusunun yolu üzerindeki Türkmenler, başlangıçta yollardan uzaklaşarak dağlara çekildiler ve bir müd-

(1) Aksaraylı. Aynı eser, 127

(2) O. Turan. Aynı eser, 217-218

det sonra da onlara hayvan, erzak satarak ticarete başladılar. Ancak daha sonra Akşehir ovasında karargâh kuran Haçlı ordusu, Türkler'in taarruzlarına maruz kaldı. Haçlı ordusu, içinde bulunduğu erzak sıkıntısını gidermek için Konya'ya girmeye karar verdi. Selçuklular son müdafaayı 1190 Mayıs'ında Konya'da yapmak için geri çekilerek hazırlanmaya, şehrin çevresine hendekler kazmaya başladılar. Düşman saldırılarını ok yağmuru ile püskürtmeye çalıştılar. Ancak bütün direnmelere rağmen Haçlılar şehre girmeyi başardılar ve çarşılara yağma ederek ihtiyaçlarını giderdiler. Bu arada da birçok insanı öldürüp şehri tahrip ettiler. Kılıç Arslan ve oğlu Melikşah, Fredrick'e yeniden barış teklifinde bulundu. İmparator, yabancı topraklarda olmanın dezavantajlarını ve asıl maksadının Kudüs olduğunu düşünerek teklifi kabul etti.

Türkiye Selçuklu topraklarından çıkıncaya kadar Türkmenler'in taarruz ve yıpratma hareketleri devam etti. Haçlılar Tarsus çayını geçerken imparator suya düşerek boğuldu (1190).

J. Saltanat Kavgaları ve II. Kılıç Arslan'ın Ölümü

Kılıç Arslan'ın saltanatının son yıllarında oğulları arasında taht kavgaları başlamıştı. Bu hâkimiyet kavgası Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra da devam etti.

Kardeşler arasında en ihtirashı ve en kudretlisi büyük şehzâde Melikşah idi. Babasının sağlığında mücadeleyi başlatan da yine bu şehzâdedir. Kılıç Arslan ömrünün son beş yılında heimen hemen tamamen bu oğluyla mücadele etmiştir. Vezir İhtiyareddin Hasan Konya'da oturan sultanı Şehzâde Melikşah üzerine sefere ilana etti. Baba-oğlu karşılaştı ise de Melikşah'ın askerleri ihtiyar sultana karşı kılıç çekemediler. Sultana tâbi dörtbin Türkmen de, Melikşah'a iltihak etti. Bundan sonra sultan, oğlunun elinde âdetâ esir hayatı yaşadı. Mengüçüklü Behramşah'ın gayretiyle Vezir İhtiyareddin azledildi ve Melikşah Konya'yı işgal etti.

Melikşah babasını da yanına alarak Kayseri Melikl olan kardeş Nureddin Sultanşah üzerine yürüdü. Bu esnada bir fırsatını bulan II. Kılıç Arslan, diğer oğlu Sultanşah'ın yanına kaçtı. Melikşah Konya'ya dönerek saltanatını ilân etti. II. Kılıç Arslan, oğlu Sultanşah'ın kendisini vellaht ilân etmesi için yaptığı baskılara dayanamayıp küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına gitti. Ondan hürmet gördü. Birlikte Konya üzerine yürüdüler ve Konya'yı elde ettiler. Daha sonra da Melikşah ile savaşmak için Aksaray'a hareket ettiler. Fakat bu şehrin muhasarası sırasında büyük Sultan İzzeddin II. Kılıç Arslan öldü (1192) (1).

(1) Ebu'l-Ferec, II, 462-463

6) I. GYASEDDİN KEYHÜSREV (1192-1196)

Sultan II. Kılıç Arslan ölmeden önce Konya'da küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i vellaht tayin etmişti. II. Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine vellaht olan küçük oğlu, Selçuklu sultanı oldu. Kardeşlerinden Melikşah'ın ölmesi ve Süleymanşah'ın da öbür kardeşlerle mücadeleye girmesi sebebiyle Keyhüsrev saltanata hâkim olmakta güçlük çekmedi(1).

Bizans imparatoru III. Alexios'un Konya - İstanbul arasında ticaret yapan sultanın tebaası Türk ve Rumlar'ın mallarını müsadere edişine kızan Keyhüsrev, Mısır hükümdarı Melik el-Adil'in, imparatora gönderdiği hediyelere el koydu. Bu durum iki devletin arasının açılmasına sebep oldu. Gıyaseddin Keyhüsrev, imparatorun esir ettiği tüccarların serbest bırakılmadığını görünce Bizans topraklarına girdi ve Menderes nehrine kadar fetihlerini sürdürdü. Pek çok esir ve ganimetle döndü. Esir edilen hristiyan halkı Akşehir'e yerleştirerek ziraat ve tarımla uğraşmalarını sağladı. Onlar sultanın idaresinden çok memnun oldular.

Ancak, Gıyaseddin Keyhüsrev'in ilk saltanatı uzun sürmedi. Kardeşi Tokat meliki Süleymanşah topladığı kuvvetli bir ordu ile Konya üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Kuşatma uzayınca geleceklerini tehlikede gören bir kısım devlet adamları, Süleymanşah'a bir heyet göndererek, iki kardeş arasındaki anlaşmazlığa son verilmesini istediler. Süleymanşah Konya'nın teslimi hâlinde kardeşinin istediği yere gitmesine izin vereceğini bildirdi. Bunun üzerine Keyhüsrev, 7 Ekim 1196'da saltanatı kardeşine devrederek Konya'yı terketti(2).

(1) Ebu'l-Ferec. II, 463

(2) Aksarayî. Aynı eser, 127-128

7) II. SÜLEYMANŞAH (1196-1204)

Keyhüsrev'in ayrılmasıyla Konya'daki emirler ve ileri gelenler Süleymanşah'ı karşılayarak, bir süre kendisine mukavemet ettikleri için özür dilediler ve onu merasim ile tahta oturttular. Süleymanşah'ın ilk icraatı kardeşi Keyhüsrev'in Konya'dan ayrılmasından sonra maiyetinin bazı çapulcuların yağmasına uğramasının sorumlularını cezalandırmak oldu. Daha sonra da Keyhüsrev'in oğulları Keykavus ile Keykubat'ı kendilerinin isteği üzerine babalarının yanına gönderdi. Kardeşlerinden Amasya meliki Argunşah, Niksar ve Koyulhisar meliki Berkıarukşah ile Elbistan Meliki Tuğrulşah, II. Süleymanşah'a bağlılıklarını arzettiler. Böylece Malatya meliki Kayserşah ile Ankara meliki Mesud hariç, Türkiye Selçukluları'ndaki eski birlik yeniden tesis edilmeye başladı. Eyyubiler'den kuvvet bularak direnmekte devam eden Malatya meliki Kayserşah'ı cezalandırmak maksadıyla harekete geçen II. Süleymanşah, 1201 yılında Malatya'yı kuşattı ve kısa bir süre sonra da ele geçirdi(1).

a. Erzurum Saltukluları'na Son Verilmesi (508/1202)

Rükneddin Süleymanşah'ın Erzurum (Saltuk-İl) 'u hâkimiyetine alması ve Gürcistan'a sefer yapması için bazı sebepler vardı. Gerçekten Anadolu'nun fethinde Erzurum merkez olmak üzere kurulan, ilk Türk beyliklerinden Saltuklu hanedanına ait olan bu devlet doğuda Gürcüler'e, kuzeyde Rumlar'a karşı Anadolu'nun kapılarını korumakta, Azerbaycan ile Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarını açık tutmaktaydı. Erzurum kale ve surlarla tahkim edilmiş, gelişen ticaret sayesinde zengin olmuştu.

Rükneddin Süleymanşah, Erzurum'a hareket edip 1202 tarihinde bu hanedanın hâkimiyetine son verdi ve Erzurum (Saltuk-İl) 'u da Selçuklu devleti sınırları içine aldı. Malatya'ya tayin edilen kardeşi Melik Mugiseddin Tuğrulşah'a bu şehre karşılık Erzurum'u verdi. Orada da Selçuklular'dan yeni bir hanedanın hâkimiyeti başladı ve Alâeddin Keykubat dönemine kadar devam etti. Tuğrulşah uzun

müddet Erzurum'da hüküm sürmüş ve bu ülkeyi Gürcüler'e karşı müdafaa etmiş, hattâ onlara karşı zafer kazanmıştır(1).

b. Gürcistan Seferi (508/1202)

Sultan II. Süleyman Erzurum'u aldıktan sonra asıl hedefini teşkil eden Gürcistan üzerine yürüdü. Bu seferin büyük siyasî önemi yanında, bazı kaynaklar hissi bir sebepten de bahsederler. Buna göre; Süleymanşah, Kılıç Arslan'ın çocukları ve hattâ Selçuklu torunları arasında selvi gibi boyu ve yakışıklılığı ile emsalsizdi.

Kılıç Arslan'ın oğulları arasından kendisine koca bulmak isteyen Gürcistan kraliçesi Tamara, Selçuklu ülkesine ressam (nakkâş) gönderip şehzadelerin resimlerini yaptırdı(2).

Bu resimler içinden Süleymanşah'ı beğenen Tamara, Kılıç Arslan'a yazdığı bir mektupla oğlu Süleyman ile evlenmek ve böylece memleketini Selçuklu topraklarına katmak istediğini bildirdi. Ancak Süleyman bu teklifi şiddetle redderek babasına, bir kâfir kadının işvesine ve dünya hevesine kapılıp hristiyan diyarına gidemeyeceğini söyledi. Oraya ancak sultanın yardımı ve fermanı olursa, kilise ve manastırları yıkıp cami, medrese, çan (nâkûs) yerine ezan seslerini yerleştirmek maksadıyla gidebileceğini arzettili. Babası da oğlunun bu yüce himmetini takdirle karşıladı.

Süleymanşah, Gürcistan seferine çıkmadan önce Gürcü kraliçesi Tamara'ya bir elçi heyetiyle çok sert bir mektup göndermişti. Çok sert ve büyük bir gurur ile yazılan bu mektup, Tamara'yı oldukça kızdırmış, o da savaş hazırlıklarına başlamıştı. Tamara sultana cevabî mektubunda, Süleymanşah'tan daha yumuşak bir dil kullanmıştır. Türkiye Selçuklu ordusu Erzurum'dan hareketle, Pasinler ve Sarıkamış yönünde yoluna devam ederek Micingerd civarına geldi ve ordugâhını kurdu. Aksaray'ın ifadesine göre(3). Gürcü ordusu Selçuklular'a ordugâhta istirahat hâlindeyken baskın yaptı. Bu baskınla şaşkına dönen Türkler, eşya ve ağırlıklarını bırakarak müsaît bir yere çekilmeye çalışıyorlardı. Dağılan orduyu bizzat Süleymanşah'ın çabaları ile toplamaya yetmedi. Gürcüler çok miktarda askerî esir ettiler. Savaşın kaybedildiğini anlayan Süleymanşah, Anadolu içlerine çekildi (1202).

c. Doğu Anadolu'da Selçuklu Nüfuzunun Yayılması

Gürcistan seferinin kötü akıbetine rağmen Selçuklu nüfuzu, Doğu Anadolu'da yayılmaya devam etti. Zaten bölgenin en kudretli dev-

(1) O. Turan, Aynı eser, 253; Aksarayl. Aynı eser, 128; Ebu'l-Ferec, II, 474

(2) O. Turan, Aynı eser, 254; Aksarayl. Aynı eser, 128

(3) Aksarayl. Aynı eser (Türkçe tercüme), 128

letin Türkiye Selçukluları olması, bunu daha da kolaylaştırmaktaydı. Gerçekten de Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan (1200-1239), Eyyubi hükümdarı Melik el-Âdil'in 1202'de Mardin'i muhasarası karşısında Süleymanşah'ın yardımını istemiş ve Selçuklu nüfuzu buraya kadar yayılmıştı.

Eyyubiler'den Sumeysat hükümdarı Melik Efdal da amcası Melik el-Âdil'e karşı memleketini koruyabilmek için, 599 (1202/1203) yılında bir elçi göndererek Süleymanşah'ın yardım ve himayesini istedi. Selçuklu sultanı, bunu kabul edip kendisine tâbiyet alâmeti olarak hil'at gönderdi ve Eyyubi meliki de ülkesinde onun adını hutbe de okutup adına para bastırdı(1).

Süleymanşah'ın nüfuzu Diyarbekir'e kadar genişledi. Diyarbekir ve Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı II. Sökmen (1185-1201), ölmeden önce devleti kardeşi Mahmud'a bırakmamak için, çok sevdiği kölesi Ayaz'a kızını verdi ve vellaht yaptı. Ölüncü Ayaz tahta çıktı. Mahmud ve adamları, Ayaz'ı hapse atınca Sultan Süleymanşah müdahale ederek Ayaz'ı kurtardı ve kendi maiyetine aldı.

d. Ankara'nın İlhakı (1204)

Sultan Süleymanşah'ın kardeşi Mesud, Ankara merkez olmak üzere bu bölgeyi elinde tutuyordu. Sultan, Selçuklu ülkesinde bu birliği sağlamadıkça ikinci bir Gürcistan seferine çıkamıyordu. Bu da gösteriyor ki, Melik Mesud'un bir hayli kuvveti vardı. Ankara'yı muhasara zarureti hasıl olunca sultan derhal harekete geçerek muhasarayı başlattı.

Ankara uzun bir kuşatma sonunda erzak ve mühimmat kıtlığına uğrayınca, Mesud kardeşi ile müzakereye girişti. Sultan, varılan antlaşmaya göre Mesud'dan elindeki şehirleri alacak ve kendisine uc bölgelerde bir kale verecekti. Fakat Mesud, nakledildiğine göre; Ankara'yı teslim edip giderken bir müfreze tarafından yolda öldürüldü (1204(2)).

e. Süleymanşah'ın II. Gürcistan Seferi ve Ölümü (1204)

İlim ve din adamlarına büyük bir ehemmiyet veren askeri bir deha olduğu hususunda kaynakların birleştikleri, dinine bağlı, halka ihsan etmeyi seven Sultan Süleymanşah'ın en büyük hedefi Ankara'yı aldıktan sonra Gürcistan üzerine yürümek ve ilk seferinin iltikamını almaktı.

(1) O. Turan, Aynı eser, 260; Ebu'l-Ferec, II. 475-478

(2) Ebu'l-Ferec, II. 485-486

Bazı kaynakların belirttiğine göre; sultan Gürcistan seferine giderken Konya-Malatya arasında 6 Temmuz 1204 (6 Zilkade 600)'te şiddetli bir bağırsak (kulunç) hastalığına tutularak bir hafta içinde öldü(1). Nâşı, I. Sultan Mesud tarafından Konya kalesinde cami (Alâeddin Camii) ile birlikte inşa olunan türbede (kümbethâne) defnolunmuştur(2).

(1) O. Turan. Aynı eser, 262; Ebu'l-Ferac, II. 486

(2) Aksarayi. Aynı eser, 128

8) III. KILIÇ ARSLAN (1204-1205)

Rükneddin Süleymanşah'ın Gürcistan seferine çıkarken anı ölümü üzerine, Tokat'taki melikliğinden bu yana onun hizmetinde bulunan Nuh Alp ve Tüz Bey gibi emirler, Süleymanşah'ın oğlu Kılıç Arslan'ı tahta çıkardılar. III. İzzeddin Kılıç Arslan adıyla Selçuklu sultanları arasında yer alan bu şehzade, henüz ergenlik çağına erişememişti. Sekiz aylık bir saltanat süren III. Kılıç Arslan zamanında Isparta kalesi ve vilâyeti fethedildi, Laskarlı tarafından İznik'te yeni kurulan Bizans Devleti'yle antlaşma yapıldı. Ayrıca onun sultanlığı döneminde Ermeni tekfurı ve Rum Kayseri Selçuklular'a haraç ödemekteydi. I. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1205 yılında, sultanlığının sekizinci ayında III. Kılıç Arslan'dan tahtı alıp onun sultanlığına son verdi(1).

(1) Aksaraylı, Aynı eser, 128-129; Ebu'l-Ferec, II, 486

9) I. GİYASEDDİN KEYHÜSREV (II. SALTANATI, 1205-1211)

a. Sürgün Hayatı ve Saltanatı Elde Etmesi

Gıyaseddin Keyhüsrev, Konya tahtını kardeşi Süleymanşah'a terkettikten (1196), sultan olmasına (1205) kadar geçen dokuz yıl içinde saltanatı tekrar elde etmek için yardım umuduyla dolaşmıştır. Saltanatı terk eden Gıyaseddin, Akşehir yoluyla İstanbul'a giderken yolda bazı güçlüklerle karşılaşınca, Kilikya-Ermeni sınırına yöneldi. Yolda oğulları İzzeddin Keykavus ve Alâeddin Keykubat kendisine iltihak etti. Bir süre Ermeni Kralı Leon'un misafiri olduktan sonra oradan Elbistan ve Malatya melikleri olan kardeşleri Mugiseddin Tuğrulşah ve Muizeddin Kayserşah'a, nihayet Halep Eyyubi Hükümdarı Melikü'z-Zahir'e sığındı. Gittiği her yerde itibar gördüğü halde umduğu yardımı bulamayınca yoluna devam ederek Amid (Diyarbakır)'de kızkardeşine, oradan da Ahlat şahı Balaban'a gitti. Nihayet buradan Trabzon'a hareket ederek, bir gemiyle İstanbul'a geçti.

İmparator III. Alexios misafirperverlikte kusur etmedi. Fakat onun da istenilen yardımı yapacak kudreti yoktu. Keyhüsrev'in İstanbul'da geçen birkaç yıllık hayatı, mevkil ile mütenasip değildi. Fakat Komnenler ailesine mensup olduğu anlaşılan Mavrozomes'in kızıyla evlendikten sonra onun daha iyi bir hayata kavuştuğu anlaşıyor. Latinler 1204'te İstanbul'u işgal edince, Keyhüsrev kayınpederi ile birlikte İstanbul civarında bulunan bir kaleye gitti(1).

Bu sırada Süleymanşah'ın öldüğü ve yerine küçük yaşta bulunan oğlu III. Kılıç Arslan'ın geçtiği haberi geldi. Rükneddin Süleymanşah'ın ölümü Gıyaseddin'e bağlı beyleri harekete geçirdi. Uç Türkmenleri'nin başında bulunan Yağibasanoğulları nüfuzlu devlet adamlarından gerekli taahhütnâme ve teminât mektuplarını alarak, Hâcib Zekerîya'yı İstanbul'a gönderdiler ve Gıyaseddin'i tahta davet ettiler.

Bunun üzerine Gıyaseddin Keyhüsrev maliyetli ve oğullarıyla Konya'ya doğru yola çıktı. Yolda İznik devletini kurmaya çalışan Theodoros Laskaris'in, Selçuklu devletini kendi aleyhine tahrîk ede-

bileceği endişesi ile geçiş izni vermek istemedi. Nihayet tahta çıktığı takdirde yeni fethedilmiş bulunan Denizli ve Honas havalisinin bırakılmasını taahhüt etmek ve bu hususta teminat olarak iki oğlunu rehin bırakmak suretiyle geçiş serbestisi verildi. Böylece Uç Türkmenleri arazisine varılıp Konya'ya yürünürken, Hâcib Zekeriya'nın Keykavus ve Keykubat'ı kaçırmak orduya katılması Gıyaseddin'i sevindirdi. Kuvvetlerini meliklik devrini geçirdiği Uluborlu'da toplayan Keyhüsrev, oradan Konya üzerine yürüyerek bu şehri bir ay kadar muhasara ettiyse de mağlup olup, Ilgın'a çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada Aksaraylılar'ın başkente olan an'anevi rekabetleri dolayısıyla valiyi koymaları, Konyalıları harekete geçirmiş ve Gıyaseddin'e adam gönderip yeğenine şefkat göstermesini dileyerek onu Konya'ya davet etmişlerdi. Keyhüsrev buna çok memnun oldu ve yeğenine babasının melik bulunduğu Tokat'ı mülk olarak verdi. Emirlerle de ıkta ve menşurlar yazdı. Konya'dan gelen elçilerle bir heyet bu fermanları şehre götürdü. Sultan da onları takiben şehre girdi. Böylece Gıyaseddin Keyhüsrev, yaklaşık dokuz yıllık bir ayrılıktan sonra 1205 Şubatı'nda eski tahtına yeniden kavuştu.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev kardeşleri tarafından sınırları genişletilen, II. Süleymanşah tarafından da birliği temin edilen bir tahta kavuşmuştu. İlk icraatına ise yeğeni Kılıç Arslan'ı Gavele kalesine hapsedmekle başladı. Bundan sonra kendisi sürgünde iken Şam'a giden hocası Mecdeddin İshak'ı Konya'ya davet edip ondan Malatya'ya melik olarak tayin ettiği büyük oğlu İzzeddin Keykavus'a hoca olmasını istedi ve onu Malatya'ya yolladı. Ortanca oğlu Alaeddin Keyferidun'u ise Koyulhisarı'na melik tayin etti. Fakat Kılıç Arslan zamanında olduğu gibi bundan böyle meliklik, siyasi hâkimiyetin taksimi mahiyetini kaybederek bir nevi vâllilikten ibaret kaldı. Oğullarını melik olarak tayin eden Gıyaseddin, bundan sonra Konya muhasarası sırasında kendisinin İstanbul'da serîata aykırı bir hayat sürdüğünü ve bu yüzden sultan olamayacağına dair fetva veren Kadı Tirmizi'yi idam ettirdi. Malatya'da melik olan ve Süleymanşah'a karşı hâkimiyetini koruyamayan kardeşi Kayserşah, sultana gelip tekrar yurduna sahip ve melik olmak istediye de bu isteğine nail olamadı. Yalnız daima itaatkâr bir tavır takınan Muğlaseddin Tuğrulşah Erzurum meliki olarak yerine kaldı(1).

I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Selçuklu ülkesine hâkim olduğu sırada dahilde hiç bir ciddi gâile ve mesele ile karşılaşmadığı için komşu hükümetler üzerinde nüfuzu arttı, metbu olr sultan olarak himayesi

arandı. Gerçekten doğuda ve güneyde Melik el-Adil'e karşı diğer Ey-yubi ve Artuklu melikleri varlıklarını koruyabilmek için Jaha önce Rükneddin Süleymanşah ile olduğu gibi Keyhüsrev ile de anlaşmak ve Selçuklu sultanlığını metbu tanımak siyasetlerine bağlı kaldılar. Bu maksatla Kayseri'ye gelip itaatlarını arzettikten sonra Melik el-Adil yerine, hutbe ve sikkelerde sultanın adını kullandılar(1).

Erzincan'da hüküm süren Mengüçükoğulları da Selçuklular'ı metbu tanıdılar. Gürcüler 1205 yılında Azerbaycan'ı, Ahlatşahlar ve Tuğrulşah'ın ülkelerini istila, Erciş'i yağma, halkını da esir ederek bölgeyi tahrip ettiler. Selçuklular'ı metbu tanıyan Tuğrulşah ve Ahlat hükümdarı, Gürcüler'e karşı sefere çıktılar. Türk orduları, Gürcistan'a girerek Gürcüler'i bozguna uğrattılar. Çok miktarda ganimet ve esir alındı, birçok Gürcü askeri öldürüldü ki, meşhur Gürcü komutanı Küçük Zaharia da ölümler arasındaydı(2).

b. Selçuklu - Bizans ve Pontus Münasebetleri

1 — Haçlılar'ın İstanbul'u İşgali

IV. Haçlı seferi, umulduğu gibi Anadolu'ya değil İstanbul'a yö-neldi ve 1204 yılında İstanbul'un kısa bir muhasaradan sonra ele ge-çirilip Haçlılar tarafından yağmalanmasıyla sonuçlandı. İstanbul'un Latinler'in eline geçmesi neticesinde Bizans devleti yıkılmış, Kom-nenler Karadeniz sahillerinde Trabzon ve Ereğli'de devlet kurmaya çalışırken, Alexios'un damadı Theodoros Laskaris de İznik'e kaçarak burada bir devlet kurmaya çalışıyordu.

Haçlı komutanı Couls, İznik ve Bitinia dukalığını işgale girişir-ken yakın sahillerden öteye geçemedi. Kudretini gösteren Laskaris de 1206'da imparatorluğunu ilan etti ve İznik devletinin temellerini attı. Komnenos ailesine mensup ve Gürcü kraliçesi Tamara'nın kü-çük yeğeni olan Alexios Gürcistan'a giderek yardım aldı ve Trabzon'a gelerek Komnenos hanedanını ve devletini kurdu (1204-1461). Onun küçük kardeşi David ise Karadeniz'in batısında Sinop ve Ereğli ci-varına yerleşti ve Bizans'ın bir valisi olduğu iddiasıyla Laskaris'e kar-şı Sakarya yöresine kadar ilerledi. Bu durumda Theodoros Laskaris, doğuda gerçek vâris olarak ilerleyen Alexios ve David, batıda ise Haç-lılar arasında kalmış, bu zor durumdan kurtulmak için de Gıyased-din Keyhüsrev ile ittifak yapmıştı. Ancak Karadeniz sahillerinde Komnenoslar'ın yayılma siyaseti, İznik devleti gibi Selçuklular'ın da aleyhinde geliyor ve Karadeniz'e ulaşan kervan yolunun da emni-yetini sarsıyordu.

(1) Ebu'l-Ferec. II. 486-487

(2) Ebu'l-Ferec. II. 487

Selçuklu devleti Anadolu'da millî birliği kurduktan sonra Anadolu'da bulunan milletlerarası ticaret yollarına uygun bir iktisadî ve ticarî siyaset takip etmiş, ilk fetih seferlerini Karadeniz ve Akdeniz limanlarına yapmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla yukarıda gördüğümüz gibi Anadolu'da Bizans faaliyetleri başlamış, bunun sonucunda Karadeniz ticaret yolunun emniyeti bozulmuştu. Süleymanşah, Tokat meliki İken Samsun (Amisos) dahil olmak üzere Karadeniz sahillerinin bir kısmı onun tarafından fethedilmişti. Anadolu'nun bir ihracat ve ithalat limanı olan Samsun civarında Türkler de yeni bir şehir kurmuşlardı. Böylece Türk ve Amisos halkı arasında ticarî münasebetler ilerlemiş ve tam bir uyum sağlanmıştı.

Karadeniz'deki ticaret yolunun Bizanslılar tarafından bozulması, bir ticaret limanı olan Samsun'un Alexios tarafından tehdit edilmesi, Laskaris'in müttefikli olması ve aynı zamanda Samsun'daki Türk ahalinin yardım istemesi sebebiyle Gıyaseddin, Samsun seferine çıkmaya karar verdi. Samsun'da yönetim Sabbas adlı birinin elindeydi. Bu sırada Alexios Samsun'a gelerek Sabbas'a teslim olmasını bildirdi. Sabbas red cevabı verince Alexios Samsun'u kuşattı. Sabbas ise Laskaris'ten yardım istedi. Laskaris'in meşgul olması üzerine onun müttefikli olan Gıyaseddin, ticaret yolunun kapanması, Komnenler'in sahillerde yerleşme tehlikesi karşısında Samsun seferine çıkmaya mecbur kaldı. Bu sebeple yapılan sefer neticesinde, Gıyaseddin Alexios'a mağlup edip yolun emniyetini sağladı.

2 — Mavrozomes'in Melik Olması

I. Gıyaseddin Keyhüsrev İstanbul'da İken Komnen ailesinden Mavrozomes'in kızıyla evlenmiş, Latinler'in İstanbul'u işgaliyle kayınpederinin kalesinde kalmıştı. Konya'da tahta geçince kayınpederi de yanındaydı. Gıyaseddin saltanatı elde etmek üzere Laskaris'in topraklarından geçerken onun zorluk çıkarması sonucu bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşmaya göre; Gıyaseddin kayınpederi Manuel Mavrozomes'e Denizli (Laodikea), Honas ve Menderes nehrinin denize kadar uzanan kısmını verecekti. Saltanatı elde eden sultan, Mavrozomes'e buraları vermiş, o da Gıyaseddin'in desteği ve maiyetindeki Türk askerleriyle bu bölgeyi fethetmiştir. Böylece Mavrozomes sultanın yardımıyla buralara hâkim olup Selçuklular'a tâbi bir beylik kurmuştur. Bu sebeple Selçuklu kaynaklarında onun adı Melik Mavrozomes olarak geçer. Fakat bu havalide Mavrozomes'in idaresi uzun sürmemiş ve Konya'ya dönmüştür.

c. Antalya'nın Fethi (1207)

Antalya, Anadolu'nun Akdeniz'deki önemli bir ithalat ve ihracat limanıydı. Bizans'ın parçalanması sonucu Karadeniz'de olduğu gibi bu ticaret yolunun da güven ve asayiş bozulmuştu. Karadeniz seferinden dönen Gıyaseddin ticaret yolunun güvenliğini sağlamak maksadıyla Antalya'nın fethiyle uğraştı. Avrupa'dan ve Mısır'dan gelen ticaret malları Antalya limanının önemini arttırmış ve Samsun'da olduğu gibi burada da bir müslüman-Türk tüccar kolonisi oluşturulmuştur.

Bu sırada Antalya'nın idaresi Aldoprandini adında bir İtalyanın elindeydi. Ticari bir fetih siyaseti güden Gıyaseddin, ordusunu toplayarak Antalya'yı kuşattı. Kale tam düşeceği sırada Kıbrıs'tan yardım gelmiş, Selçuklu ordusu Antalya'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kıbrıs adasına yerleşen Haçlılar, Anadolu sahilleriyle sıkı ticari münasebetlerde bulunuyor, bu yüzden Aldoprandini'yi bir tâbi olarak koruyorlardı. Türkler'in Antalya'yı kuşatmaları üzerine de Monbellard'ın komutasında bir Haçlı birliğini Antalya'ya göndermişlerdi. Gıyaseddin kuşatmayı bırakmakla beraber şehri dışardan korudon altına alarak, dış dünyayla irtibatını kesip teslimi zorladı. Sonunda Latinler'in idaresinden hoşnut olmayan Rumlar, Gıyaseddin'e haber yollayarak yardım edeceklerini bildirdiler. Şehir yeniden kuşatıldı ve şiddetli bir hücumdan sonra Rumlar'ın da yardımıyla düştü (5 Mart 1207) (1). Mübarizeddin er-Tokuş, Antalya valisi ve şubası-lığına getirildi. Türk fetihlerinde takip edilen siyasete göre Antalya'ya kadi, imam, hatip ve müezzinler atayan Gıyaseddin, camiler ve mescitler yaptırdı, kale ve surları tamir edip şehri silah ve erzakla doldurdu.

Antalya'nın fethi, Anadolu'nun İktisadi ve ticari gelişmesinde çok büyük etki yaptı. Hakikaten Selçuklular'ın Venedikliler ile yaptıkları ilk ticari muahede de Antalya'nın fethinden sonra ve Gıyaseddin zamanında oldu. Bu fetihden sonra şehrin önemi büsbütün arttı ve Selçuklu donanmasının Akdeniz üssü hâline geldi.

d. Selçuklu - Ermeni Münasebetleri

II. Süleymanşah'ın ölümü üzerine, Kilikya Ermeni İlderinin Selçuklu tâbiyetini bırakarak sınırlara tecavüz etmesi, Türkiye-Suriye arasında işleyen kervan yolunun aksamasına sebep oldu. Aynı zamanda Ermeniler, 1206 yılında Türkmenler'in göç sahası olan Gökso'ya hücum ederek Türkler'den pek çok esir aldılar, mal ve hayvanları-

(1) Ebu'l-Ferac. 438

nı yağmaladılar. Ayrıca Halep sınırlarına saldırdılar. Halep Eyyubi hükümdarı Melik ez-Zâhîr, Ermeniler'e karşı giriştiği savaşıardan tam bir sonuç alamadı.

Bu olaylar sonucunda ticaret yolunun güveninin bozulması, Gıyaseddin'i Ermeni seferine çıkmaya mecbur bıraktı. 1208-1209 yılında Ermeniler'i cezalandırmak üzere ordusuyla Maraş'a hareket etti. Burayı alarak Hüsameddin Hasan'a verdi ve Selçuklular'a tâbi bir beylik haline getirdi. Bu sırada Melik ez-Zâhîr'in gönderdiği kuvvetlerin Selçuklu ordusuna itihak etmesi üzerine Ermeni sınırı geçildi. Ermeniler'den bazı kaleler alındı. Bunlardan en mühim Pertus kalesiydi. Kale önünde ordugâh kuran Selçuklu ordusu, kısa bir kuşatmadan sonra burayı fethetti. Kale Senyörü olan Ermeni prensinin oğlu Kırkor (Gregorie) da esir düştü. Gıyaseddin kışın yaklaşması üzerine Ermeni seferinden vazgeçerek geri döndü. Leon barış isteğinde bulunmak üzere Melik el-Adil ve Melik ez-Zâhîr'e başvurdu. Onların aracılığıyla Gıyaseddin, müslüman esirlerin iadesi, tazminat verilmesi ve Halep sınırlarına bir daha saldırılmaması şartlarıyla sulhu kabul etti. O tarihli taşıyan sikkelerde Selçuklu sultanının isminin bulunması Ermeniler'in yeniden Selçuklu tâbiyetine girdiklerini göstermektedir.

e. Alaşehir Savaşı ve Gıyaseddin Keyhüsrev'in Ölümü

Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, Karadeniz, Akdeniz ve Çukurova üzerine yaptığı seferler, Theodoros Laskaris'in de Latinler ve Komnenler'e karşı mücadeleyle meşgul olması iki tarafın birbirleriyle dost kalmak mecburiyetini yarattı. Ayrıca Theodoros Laskaris Selçuklu sultanına yıllık haraçta ödemekteydi. İki hükümdar arasında devam eden dostâne münasebetler, Keyhüsrev'in kazandığı askeri ve siyasi zaferlerden ve Laskaris'in de İznik İmparatorluğu'nu kurarak kuvvetlenmesinden sonra bozulup rekabete dönüştü. Bu esnada, tahtını kaybetmiş olan III. Alexios Antalya'ya gelmiş, Laskaris'i şikâyet ederek tahtını tekrar elde etmek için sultandan yardım istemişti. İstanbul Latin İmparatoru Henri'nin de gittikçe kuvvetlenen Laskaris aleyhine ittifak yapmak istemesi, Gıyaseddin'i harekete geçirdi.

Nihayet Laskaris'in yıllık ödediği vergiyi kesmesi, mevcut olan endişeleri daha da arttırdı. Bunun üzerine Gıyaseddin, tahtın hakiki sahibini himaye etmek suretiyle bu yeni kuvvetli komşusunu zayıflatmayı ve devletin başına kendisine tâbi eski İmparatoru getirmeyi menfaatine uygun buldu. Laskaris, Alexios'un mevkilini iade teklifine red cevabı verince Gıyaseddin, Alexios'u yanına alarak ordusunun başında Menderes havâlisinden geçip Alaşehir yönünde ilerleme-

ye başladı. Bu sırada kendisine karşı koymak üzere gelen Laskaris'in ordusuyla karşılaştı. Alaşehir önünde yapılan savaşta Rumlar yenilip kaçmaya başladılar. Bu sebeple Selçuklu ordusunun yağmaya girişi neticesinde sultanın etrafında asker kalmadı. Bu tedbirsizlikten faydalanan bir Frank askerî Gıyaseddin'i şehid etti(1). Selçuklu sultanının öldüğünü duyan Rumlar, geri dönerek taarruza geçtiler. Yağmaya dalan ve sultanın öldüğünü duyan Selçuklu ordusu bu taarruz karşısında bozguna uğradı, esir ve ölü olarak çok miktarda kayıp verdi. Bizans imparatoru Alexios ve Seyfeddin Ayaba da esirler arasındaydı (1211).

Alaşehir muharebesi, Selçuklular ile Bizans arasındaki eski dostane ilişkilerin tekrar kurulmasına bir engel teşkil etmediği gibi, sınırlar üzerinde de bir etkisi olmadı. Laskaris, Keyhüsrev'in naaşını Alaşehir'de bulunan müslümanların yardımı ile geçici olarak, İslâm mezarlığına defnettirdi. Onu şehid eden Frank askerini de öldürttü. Gıyaseddin Keyhüsrev'in naaşı, ondan sonra yerine geçen oğlu İzzeddin Keykavus zamanında Konya'ya getirtilerek ecdat türbesine gömülmüştür.

Gıyaseddin, uzun boylu, cesur ve kuvvetli bir insandı. İyi bir tahsil ve terbiye görmüştü. Bu yüzden meliklik ve saltanatı zamanında kültür faaliyetlerini teşvik ve himaye etmiştir.

(1) Kaynaklarda muharebenin akışı üzerine çeşitli rivayetler yer alır. Muharebenin Antakya muhasarasında olduğu ve Gıyaseddin'i bizzat Laskaris'in öldürdüğüne dair rivayetler de vardır.

10) İZZEDDİN KEYKAVUS (1211-1220)

a. Meliklik Zamanı

İzzeddin Keykavus, Gıyaseddin Keyhüsrev'in üç oğlundan en büyüğüdür(1). Gıyaseddin tahtı terkedip İstanbul'a giderken Keykavus ve Keykubat da yanında bulunuyordu. İstanbul'da şehzâdelerin bakım ve terbiyelerini ise Seyfeddin Ayaba'ya vermişti. Gıyaseddin Keyhüsrev, Selçuklu tahtına davet edilip Bizans'tan Konya'ya hareket edince yolda antlaşma gereğince şehzâdeler bir süre Theodoros Laskaris'in yanında rehin kalmış, fakat yanlarında bulunan Hâcîp Zeke-riya'nın maharetiyle kurtularak babalarına kavuşmuşlardı. Gıyaseddin ikinci defa sultan olunca, Keykavus'u Malatya'ya melik tayin etmiş ve yanına çok saygı duyduğu Mecdeddin İshak'ı talim ve terbiyesi için göndermişti. Keykavus, babasının ölümüne kadar altı yıl Malatya'da meliklik yaptı.

b. Saltanatı Elde Etmesi

I. Gıyaseddin, Keyhüsrev Alaşehir savaşında şehit olunca Selçuklular'da vellatlık ve saltanat veraseti bir kanunla belirlenmediği için, devlet erkâm toplandı. Görüşmeler sonunda Maraş emiri Nusreddin'in etkisi ve ananenin büyük şehzâdeye öncelik tanınması sonucu Keykavus'un sultanlığına ittifakla karar verildi. Kendisine yapılan davet üzerine İzzeddin Keykavus Kayseri'ye geldi. Devlet erkânı onu tahta çıkardı (21 Temmuz 1211). İzzeddin Keykavus âdet olduğu üzere, biat, taziye, cülûs törenlerini yaptı. Makam, ıktâ ve emlâk menşurlarını yeniledi, emirlerine ve ileri gelenlere hil'atler ihsan ederken sunulan armağanları kabul etti. Kayseri'de yapılan ilk törenden sonra başkent Konya'ya hareket edeceği sırada kardeşi Tokat meliki Alâeddin Keykubat'ın kuvvetlerini toplayarak Kayseri'ye yürümekte olduğu haberini aldı.

Babasının ölümünü öğrenen Keykubat, saltanatı elde etmek ihtirasıyla hızla asker topladığı gibi sıkı münasebetlerde bulunduğu amcası Erzurum meliki Mugiseddin Tuğrulşah'ı kendi tarafına çekti. Bazı vaatlerle Ermeni prensinin de yardımını sağladı. Aynı zaman-

(1) Üçüncü oğlu Celâleddin Keyferidun ise henüz doğmamıştı.

da uç beyi Danişmendli Zahiraddin İll'yi de bu işe soktu. Bu müttelikleriyle harekete geçen Keykubat, ağabeyini Kayseri'de kuşattı. Bu kuşatma esnasında Keykavus yanında kuvvet bulunmadığından bir çıkış harekâtıyla Konya'ya gitmek ve burada topladığı kuvvetlerle kardeşine mukavemet etmek niyetindeydi. Fakat maliyeti bunun imkânsız olduğunu, yolda yakalanabileceğini ileri sürmüş ve Kayseri'de kalarak başka tedbirlere başvurulmasını söyleyerek sultanı bu fi-rinden vazgeçirmişlerdi. Böylece ilk çare olarak müttelikleri Keykubat'tan ayırmak maksadıyla Celâleddin Kayseri'yi para ve kıymetli armağanlar ile daha önce münasebette bulunduğu Ermeni prensi-nin karargâhına gönderip onu bazı teminatlarla ittifaktan vazgeçir-diler (1). Gerçekten o, ordusu ile birlikte gizlice Devell yoluyla mem-leketine hareket etti. Ertesi gece Erzurum melik Mugiseddin Tuğ-rulşah da, Alâeddin Keykubat'a haber vermeden memleketine döndü. Bu suretle mütteliklerini kaybeden ve her ikisinin de Keykavus ile gizli bir anlaşma yaptığına kanaat getiren Alâeddin Keykubat, ar-tık başarı umudunu kaybederek askeriyi Ankara'ya sığındı ve mü-dafaa tertibatı aldı (2).

İzzeddin Keykavus, Kayseri'de bu tehlikeyi atlattıktan sonra Konya'ya hareket etti. Asıl cülûs tören ve şenlikleri başkentte oldu. Devlet büyükleri, ona biat yeminiyle bağlılıklarını bildirdiler. Hil'-atler, ıktâ ve emlak menşurları yenilendi. Komşu devletlere fermân-la saltanat değişikliği bildirildi. Tebrik için gelen elçi ve beyler ka-bul edildi. Nitekim Niğde valiliğine tayin edilen Zeyneddin Başara, Ermeni prensine gidip sultanın cülûsunu bildirdi. O da kıymetli armağanlar gönderdi. Cülûs münasebetiyle İzzeddin'in halifeye elçi göndermesi ve münasebet kurması çok önemlidir. Çünkü bütün İslâm hükümdarları saltanatlarını tasdik için halifeye başvururlar ve onun onayıyla saltanatlarını sağlamlaştırırlardı. Sultan da Halife en-Nâsır Lîdînillâh'a babasının hocası Şeyh Mecdeddin İshak'ı elçi olarak Bağ-dat'a gönderdi. Bunu takiben h. 608'de halifeden saltanatını tasdik eden, teveccühünü bildiren menşur ve armağanlar geldi. Halife sal-tanat menşuruyla beraber imâme, zırhlı elbise, kamçı, kılıç, çetr,

- (1) Ona şehzâde kavgalarına karışmanın kendisine bir fayda sağlamı-yacağını, bu işten vazgeçerse, sultanın Ermeni Prenslığı'ne saldır-mayacağını ve ayrıca bin mud hububat verileceğini bildirdiler (O. Turan, «Keykavus I», İA., VI, 632).
- (2) Kayseri'de Sultan Keykavus devrinde inşa olunan Danişmendli Ya-ğribasan'ın oğlu Mahmud'un kızı Etliz-elti Hatun'a alt Güllük Ca-mil'inin h. 607 tarihli kitabesi, bu olayın olduğu yılı gösterir. Fakat İzzeddin'in Kayseri'de tahta çıkışı ise h. 608 tarihiyle gösterilmiştir (O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 294).

sancak gibi saltanat alâmetleri de göndermişti. Bu menşurun, eskilerine nazaran bir özelliği diğeri müslüman hükümdarlar gibi Keykavus'u da kurduğu fütûrvet teşkilâtına davet etmesi ve alâmetli olan «Fütûrvet şaltarını» göndererek onu teşkilâta kabul ettiğini bildirmesidir.

İzzeddin Keykavus'un cülûsu münasebetiyle gelen elçilerden biri de İsmailî İmparatoru Laskaris'e alt. olup Alaşehir savaşı sonucunda bozulan münasebetleri yeniden kurmaya memur bulunuyordu. İmparator elçi ile birlikte esir olan Seyfeddin Ayaba'yı otuzbin dinar ve çeşitli armağanlarla Konya'ya gönderdi. Sultana babasının şehadetinden dolayı üzüntülerini bildirdi, tahta çıkışından dolayı tebrik etti. Babasının katlinin öldürüldüğünü bildirerek, barış teklifinde bulundu(1). İzzeddin Keykavus da, Ermeniler'in Ereğli ve Lârende'yi işgal etmesini ve Ankara'da mukavemet hazırlıklarına girişen Alaeddin Keykubat meselelerini düşünerek sulh müracaatını olumlu karşıladı. Bu münasebetle gelen Bizans elçisini iyi karşılayarak, Seyfeddin Ayaba başkanlığında gönderdiği mukabil heyet ile çok müsaft bir barış anlaşması yapıldı. Seyfeddin Ayaba dönüşte Gıyaseddin Keyhüsrev'in naaşını Alaşehir'den alıp Konya'ya getirildi ve cenaze törenle ec-dat türbesine defnedildi. Bizans'tan gelen para da dahil olmak üzere fakirlere, ilim adamlarına, zaviye ve hayır müesseselerine mühim miktarda yardım yapıldı.

c. Alaeddin Keykubat ile Mücadelesi

İzzeddin Keykavus, böylece devlet işlerini ve dış münasebetleri düzene koyduktan sonra, saltanatı için tehlike teşkil eden Alaeddin Keykubat'ın ortadan kaldırılması için hazırlıklara girişti. Ankara'da mukavemete hazırlanan Alaeddin, Zahirreddin İli'yi de Niğde'ye göndermişti. Zahirreddin Niğde halkını İzzeddin Keykavus'a karşı mukavemete hazırladıysa da bazı tecavüzler sonucu kendini emniyette hissetmeyerek Ulukışla yoluyla Suriye'ye kaçtı(2). Sultan, hâlâ saltanat iddiasında bulunan Alaeddin, üzerine sefere karar verdi. Orduyu Konya'da topladı. Muhasara makineleriyle donatılmış ordu, Ankara'ya hareket etti. Bunu öğrenen Keykubat askerlerini hazırladı, surları tamir ettirerek şehir halkına verdiği ahidnâmelerle onların

(1) Zira Laskaris'in asıl bedeli İstanbul idi ve Marmara sahillerini ve başkent İstanbul'u işgal eden Latinler'i başlıca düşman görüyordu. (O. Turan, Aynı eser, 299)

(2) Zahirreddin İli, Niğde'nin ayak takımı (rumud) tarafından tecavüze uğramış ve kendini emniyette hissetmeyerek Lülile (Ulukışla) kalesine, oradan Sıs (Kozan)'e, sonra da Halep'e giderken Tell-Bağır yakınlarında ölmüştür.

müdafaa şevkini arttırdı. Keykavus Ankara'ya gelerek şehri muhasara altına aldı. Muhasara uzuyor, şehir hâlâ mukavemet gösteriyordu. Saltanatının devamı için Ankara'yı alması gerektiğini bilen Keykavus muhasaraya devam ederek kışı geçirmek için şehir etrafına barakalar kurdurdu. Askerleri buraya yerleştirilerek muhasaraya devam etti.

Alaeddin Keykubat, muhasaranın uzaması ve şehirde sıkıntının başlaması üzerine, barış için Halep hükümdarı Melik ez-Zâhir'in yardımını istedi. Sultan, onun elçisi Takıyyüddin Ali'ye teslim olmaktan başka çare olmadığını söyleyerek muhasarada ısrar etti.

Nihayet bahar mevsiminde, umudunu kaybeden şehir halkı ve ileri gelenler, Alaeddin'e başvurarak mukavemetin imkânsız olduğunu bildirdiler. Bu durumda çaresiz kalan Alaeddin, ağabeyine müracaat ederek, hayatına ve şehir halkına zarar vermemek şartıyla teslim razı olduğunu bildirdi. Sultan, Seyfeddin Ayaba, Hüsameddin Çoban ve Seyfeddin Kızıl gibi beylerle görüşüp teklifli kabul etti. Bundan sonra sultan ordusu ile şehre girdi. Bayrağı surlar üzerine çekildi. Şehir halkı, sultana gelerek biat ettiler. Alaeddin ise, saraydan çıkarılarak bir süre göz hapsinde tutuldu. Daha sonra da Malatya yakınında bulunan Minşar (Masara) kalesine hapsedildi(1). Sultanın kardeşini öldürmek istediği, fakat hocası Şeyh Mecdeddin İshak'ın müdahalesiyle bundan vazgeçtiğini veya etrafının bu talebe itibar etmediği kayıtlar arasındadır(2). Böylece İzzeddin Keykavus, Ankara muhasarasının 1212'de sona ermesiyle içeride bir endişe kalmadan Selçuklu Devleti'ne hâkim oldu.

d. Sinop'un Fethi

Keykavus, saltanat iddiasında bulunan kardeşi Alaeddin'i mağlup ettikten sonra, çok genç yaşta Selçuklu tahtına hâkim oldu. Selçuklu sultanı, bundan sonra seferlerine babasının siyasetine uygun olarak, Türkiye üzerinde toplanan milletlerarası kervan yolları ve ticari hedeflere göre yön verdi. Ayrıca ikili antlaşmalarla ticari münasebetleri geliştirdi. Bu maksatla 1213 yılında Kıbrıs Kralı Hugue ile bir ticaret anlaşması da yapıldı(3).

(1) Ebu'l-Ferac, II, 491, 504-505

(2) O. Turan, Aynı eser, 301

(3) Keykavus, Kıbrıs kralı Hugue'a 1213 yılında elçi göndererek ticaret antlaşması yapmak istemiş. Anadolu kıyılarıyla sıkı münasebetlerde bulunan kral da 1214'de yolladığı karşı elçiyle bir ticaret antlaşması yapmıştı. Bu antlaşma 1218 yılına kadar sürmüş ve Avrupalılar ile ticari münasebetler kurulmuştu.

Keykavus, Antalya limanıyla Anadolu'nun Akdeniz'le ticaretini ve emniyetini sağlamış, sıra Karadeniz ticaret yolunun emniyetinin sağlanmasına gelmişti. Çünkü yalnız Türkiye'nin ithalat ve ihracatı değil, milletlerarası kervan yolları ve ticaretin gelişmesi de Samsun ve Sinop limanlarının Türk hâkimiyetine girmesini gerektiriyordu. İznik Laskarisleri ile Trabzon Komnenleri arasındaki mücadele sahası olan Anadolu'nun bu kıyı bölgelerinde, sık sık asayiş bozuluyor, yollar kapanıyor ve nihayet Türkiye kuzeyden tehlide uğruyordu.

Keykavus, iki Rum hükümdarının rekabetinden faydalanarak bir an önce Karadeniz'e çıkarak, ticaret yolunun emniyetini sağlamak ve bu iki devlet tarafından sarılmaktan kurtulmak için Sinop seferine çıktı. Nitekim doğudan Trabzon imparatoru Alexios da tam bu sırada Sinop'a doğru ilerlemekteydi.

İzzeddin sefere hazırlanırken Sinop şehri ve kalesi hakkında bilgi topladı. Yapılan müzakereden sonra, üç tarafı kara bir tarafı deniz olan bölgenin uzun bir muhasarayla fethine karar verildi, Ordu-suyla Sivas'a gelen sultan burada, çıkardığı öncü kuvvetlerin, bir rivayete göre de Türkmenler'in avlanmakta bulunan Alexios'u yakaladıkları haberi geldi. Sultanın yanına getirilen Alexios'a, İzzeddin iyi davrandı ve Sinop muhasarasında faydalanabileceğini düşünerek beraberinde götürdü. Gerçekten muhasara sırasında Tekfur'un bir adamı şehre gönderilerek onun namına teslim olmasını istedi. Kaledekiler red cevabı verince muhasaranın şiddeti artırıldı ve şehrin denizden de irtibatı kesildi. Bunun üzerine cesaretleri kırılan Sinop halkı, Tekfur'un memleketine dönmesi, kendilerine de serbestçe çıkıp gitme izni verilmesi şartıyla, şehri sultana teslim razı olunca, bir antlaşma yazılıp şehre gönderildi.

Böylece Sinop şehri, 3 Kasım 1214 Cumartesi günü sancağın surlara dikilmesiyle Selçuklu hâkimiyetine girdi(1). Sinop'a giren sultan, hemen divânı kurdurdu. Divân kâtiplerinin hazırladığı bir ahid-nâme Alexios'a kabul ve imza ettirildi. Ahidnâme hazîneye gönderilince Alexios'a tâbîiyet sembolü olarak hil'at, altın işlemeli elbise, külah ve at gönderildi. Trabzon Komnen imparatorları bu tarihten Moğol istilâsına kadar Selçuklu tâbîiyetinde kaldılar. İzzeddin Sinop'un fethinden sonra Sivas'a geldi. Bu fetih dolayısıyla *Sultanü'l-Gâlib* ünvanını aldı. Bu fetih, âdet olduğu üzere halifeye, komşu ve müslüman hükümdarlara birer fetihnâme ile bildirildi.

(1) Ebu'l-Ferec. II, 497

e. İskân ve İmar Faaliyetleri

Sultan, Sinop'un İmarı, dîni ve ticari teşkilâtlanması için mühim teşebbüslere girişti. Kiliseler camiye çevrilerek şehre kadı, İmam ve hatipler tayin edilip kaleye muhafızlar yerleştirildi. Şehir ve vilâyetin muhafazası için sübaşı tayin edilerek malyetine asker verildi. Sinop'un siyasi ve ticarî ehemmiyeti dolayısıyla şehir tahkim edilip, surlar onarıldı.

İzzeddin'in diğer önemli bir icraatı da iskân faaliyetleri oldu. Sinop'un fethiyle sultan, memleketin her yanına gönderdiği fermanlarla tüccar ve zenginlerin seçilerek Sinop'a gönderilmesi, mülkü dolayısıyla gelmek istemeyenlerin kendi rızaları ile mallarının hazinesine alınarak sevkedilmelerini emretti. Böylece şehrin hem Türkleşmesine, hem de ticari ehemmiyeti dolayısıyla, Türk sermayedarları elinde ticari kuruluşlar ile teşkilâtlandırılmasına çalışıldı(1).

f. Antalya'nın Fethi

Keykavus, Sinop'un fethinden yaklaşık bir yıl sonra Antalya'nın fethine girişti. Gerçekten devletin bu kuvvetli zamanında Antalya Rumları'nın İsyanı ve öteden beri gıda maddelerini Anadolu kıylarından tedarik etmek mecburiyetinde kalan ve bu sebeple de burarlarda yerleşmek isteyen Kıbrıs Frankları'nın yardımıyla, ani bir gece baskını neticesinde şehri işgal edip Türkler'i imha etmiş olmaları sonucunda, İzzeddin Keykavus, Antalya seferine çıktı. Orduyu Konya'da toplayan sultan, bizzat ordunun başına geçerek Antalya'ya geldi. Şehri karadan ve denizden muhasara edip mancınıklarla bir ay kadar dövdükten sonra 23 Ocak 1216(2)'da zapta muvaffak oldu. İsyan eden Rumlar ve Kıbrıs'tan gelen Franklar öldürüldü. Elde edilen ganimet beylere ve kahramanlık gösteren askerlere dağıtıldı. Şehrin sübaşılığına tekrar Mübârizeddin er-Tokuş getirildi. Önderlerin emlakı ve malları divân defterlerine yazılıp bir kısmı hâs olarak hazineye devredildi. Sultan, kalenin İmarı ve diğer işlerin tanzimi ile uğraştıktan sonra ordusuyla Konya'ya döndü. İslâm'ın bu zaferi de fetih-nâmelerle komşu hükümdarlara müjdelendi.

g. I. Ermeni Seferi

İzzeddin Keykavus, Kayseri muhasarasında kardeşini bertaraf etmek ve müttefikli bulunan II. Leon'u ittifaktan vazgeçirmek için bazı tavizlerle bir antlaşma yapmıştı. Selçuklu Devleti'nin bu karı-

(1) O. Turan, «İzzeddin Keykavus», İA., VI, 536

(2) Antalya'nın fethi tarihi, 2 Ocak 1216 (30 Ramazan 612) olarak da gösterilir (Ebu'l-Ferec, II, 497).

şıklığından faydalanan Ermeniler de Toroslar'ın kuzeyindeki Selçuklu bölgelerine yayılmışlar, Ulukışla, Ereğli ve Lârende kalelerini işgal etmişlerdi.

Alaeddin Keykubat'ı yenerek tahta çıkan İzzeddin, Ermeniler'in bu faaliyetlerini dikkatle takip ediyordu. Sinop'un fethini müteakip 1215 yılında Ermeniler'e karşı bir sefer yapmaya ve bu bölgeleri kurtarmaya karar verip karşı sefere çıktı. Karaman, Ereğli, Lârende kalelerini 1216 yılında geri aldı. Böylece Ermeni seferi zaferle sonuçlanarak kaybedilen yerler geri alındı.

g. II. Ermeni Seferi

İzzeddin'in Antalya'yı fethi sırasında Ermeni prensinin Antakya'yı alması, onunla Haçlılar arasındaki mevcut ittifakı bozdu. Bu durum Selçuklu sultanının yeniden sefere çıkması için uygun bir fırsat yarattı. Saltanat mücadelesi sırasında Ermeniler'in kendi aleyhinde Alaeddin Keykubat'la müttefik olmalarını ve daha sonra bu karışıklıklardan faydalanarak bazı yerleri almalarını unutmamıştı.

Antalya'nın fethini müteakip Konya'ya gelen sultan, bu durum üzerine Ermeni seferine çıkmaya karar verdi. Ordusu ile Kayseri'ye ve oradan 1216 baharında Maraş'a gelerek ordugâhını Yabanlu ovasında kurdu. Buradan kendisine tâbi bulunan Halep hükümdarı Melikü'z-Zâhir'e elçi yollayarak (1216 Mayıs/Muharrem 613) Ermeniler'e karşı ittifak teklifi yaptı; o da cevaben yolladığı mukabil elçiyile hem bu teklifi, hem de sultana tâbi olmak istediğini bildirdi. Böylece Keykavus'un Maraş'tan, Halep hükümdarının da Derbesak'tan Ermeni sınırlarını aşması ve Antakya'nın Ermeniler'den alınması kararlaştırıldı. Sefer hazırlığında bulunan ordu bazı sebeplerden dolayı Yabanlu ovasında uzun bir müddet bekleme devresi geçirdi. Çünkü Keykavus'la ittifak yaparak kuvvet kazanan Melikü'z-Zâhir, bununla Melikü'l-Adil'i tehdit ederek isteklerini ve oğlunun vellahtlığını ona kabul ettirmişti. Bu sırada Keykavus tarafından sıkıştırılan Ermeni prensi de birçok vaat ve armağanlarla Melikü'z-Zâhir'i bu ittifaktan vazgeçirmeye çalışıyordu. Bu yeni durum karşısında endişeye düşen ve kararsız bir tavır takınan Melikü'z-Zâhir, kararlaştırılan zamanda gelmeyerek seferin gecikmesine sebep oldu.

Bunun üzerine İzzeddin, Halep'e bir elçi yollayarak Melikü'z-Zâhir'e süratle harekete geçmesini emretti. Bu sırada da Maraş emiri Nusreddin'i Halep'e bağlı Balat üzerine gönderen İzzeddin, buradaki Ermeniler'i zararlı faaliyetlerini önlemek maksadıyla esir ederek öldürdü. Kendisine bağlı bir bölgeye saldırılması Melikü'z-Zâhir'in endişelerini ve kararsızlığını iyice arttırdı. Ardından da 1216 yılı 10 Ek.m'inde Melikü'z-Zâhir öldü.

Melikü'z-Zâhîr'in ölmesiyle yalnız kalar İzzeddin, Maraş emiri Nusreddin'i de yanına alarak ordusuyla Kösi-dere mevkiinden Ermeni sınırını geçti. Ordu, Ceyhan vadisi boyunca ilerleyerek Çiçin ve Haçin kalelerini şiddetli muhasaralar sonunda fethetti. En şiddetli savaş ise Ermeniler'in sını kasabası ve gümrük teşkilâtının bulunduğu Keban'da olmuş, muhasara sonucunda birçok Ermeni senyörü esir edilmişti. Esir ve ganimetlerin toplanmasından sonra, yaklaşan Ermeni ordusunun durumunu tetkik etmek üzere, Emir-i Meclis komutasındaki öncü kuvvetler düşmana karşı çıkarıldı. Öncülerin mahsur kaldığı bir sırada yetişen Selçuklu ordusu, sağ, sol ve merkez kanatları ile savaş düzenine girerek Ermeniler'e hücum etti. Hücum sonunda birçok esir vererek kayba uğrayan Ermeniler çekilmek zorunda kaldılar(1). Bu zaferden sonra Türk askerleri Leon'u bulmak için Ermeni ülkesine akınlarda bulundular. Bu sırada kış yaklaştığı için bir sonuç almamadan orduya geri dönme emri verildi.

Leon büyük kayıplara uğradığı, büyük komutan ve baronlarını esir verdiği bu yenilgi sonunda Selçuklu sultanıyla anlaşma çareleri aradı. Bu sebeple birçok armağanlarla birlikte elçisini sultana göndererek barış yapmaya muvaffak oldu. 1218 yılında yapılan barış görüşmeleri sonucu, Ermeni esirleri fidye karşılığında Leon'a gönderiliyor, fethedilen yerler Selçuklular'a bırakılıyordu. Fakat en önemlisi Ermeni Prensiği Selçuklular'a yeniden tâbi oluyor ve her yıl 20.000 dinar haraç ödemek, taahhüdünde bulunuyordu. Sultan da bir menşurle ona Sıs (Kozan)'ı veriyor, tâbiyet alâmetlerini gönderiyordu.

h. Halep Seferi

İzzeddin Keykavus, Ermeni seferinden sonra kışı geçirmek üzere Antalya'ya gitti. Bu sükun devresinde de Erzincan Mengüçük hükümdarı Fahreddin Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun'la evlendi. İzzeddin'in Halep seferi ise Melikü'z-Zâhîr'in ölümüyle meydana gelen olaylardan sonra oldu.

Halep'te Melikü'z-Zâhîr ölünce yerine küçük yaştaki oğlu Melikü'l-Azız geçmiş, bunun üzerine Halep'e hâkim olmak isteyen Melikü'l-Adil, kendine tâbi Şahabeddin Tuğrul'u bu çocuğa atabeg tayin etmişti. İzzeddin Keykavus ise Halep'e hâkim olmak için kendi tâbi-

(1) Bu savaş sırasında Ermeniler'in birçok büyük komutan ve senyörleri esir oldu. Bunlar arasında Baron Oşin, Lampron Senyörü, Hektum oğlu Konstantin, Baron Vasil adlı komutanlar vardı (O. Turen, Selçuklular Zamanında Türkiye, 315).

si Melikü'l-Efdal ile anlaşarak Halep seferine çıkmaya karar verdi(1). Memleketin her tarafına feramanlar yazarak orduyu toplayan sultan, Melikü'l-Efdal'ın da ilihak etmesiyle Elbistan'a doğru yola çıktı. Ordu Merzuhan, Baban ve Tell-Başır kalelerini alarak yoluna devam etti. Anlaşma gereğince Raban Melikü'l-Efdal'e bırakıldı. Fakat Tell-Başır'ı sultanın kendisine ayırması bazı endişelere yol açtı.

Keykavus'un Haleb'e yürümesi üzerine Melikü'l-Azız'ın atabegi Tuğrul, Melikü'l-Eşref'e mektup yazarak yardımını istedi. Melikü'l-Eşref Amid Artuklu hükümdarı ile beraber yardım etmek üzere Halep'e doğru yola çıkarken, İzzeddin Keykavus aleyhinde bir propaganda faaliyetine de girişti(2). Bu mukavemet hazırlıkları yapılırken İzzeddin hareketine devam ederek Membic'i aldı. Bu sırada Haçlıların Dimyat'a saldırmaları Melikü'l-Adil'in, bu savaşa girmesini önledi. Bu fırsattan faydalanan sultan, Halep'i almak üzere ordusuyla harekete geçti. Sultan Halep'e doğru ilerlerken seferin akışını değiştirecek bazı olaylar da meydana geldi. İzzeddin aleyhine yapılan propagandalar tesirini gösterdi, sultanın Halep'i kendi namına alacağı endişesine düşen Melikü'l-Efdal gizlice Melikü'l-Eşref'e mektup yazarak ona tâbi olacağını bildirdi. Bu durumdan habersiz olan sultan, Mübarizüddin Behramşah komutasında öncü birlikler çıkardı. Düşman ordusuna yaklaşan öncü birlikleri, düşman hakkında bilgi toplarken, bir Türk sipahisinin bu sırada yakalanarak Melikü'l-Eşref'e bilgi vermesi üzerine Selçuklu öncü birlikleri kuşatıldı. Kuşatılan Türk askerlerinin birçoğu öldürüldü ve esir edildi. Behramşah da esirler arasındaydı.

İzzeddin Keykavus, öncü birliklerinin yenilgiye uğraması sonucu, bir ihanete uğradığını sanarak endişeye düştü ve ordusuyla Membic'ten dönmeye karar verdi. Bu sırada Melikü'l-Efdal da askerleriyle birlikte Melikü'l-Eşref tarafına geçmişti. Sultan geri çekilirken Melikü'l-Eşref de onu takibe koyuldu ve Haleb'e bağlı kasaba ve kaleleri birer birer işgal etti, muhafızlarını da esir aldı. Sultan Elbistan'a varınca Melikü'l-Eşref de Haleb'e döndü. Böylece 1218 Haziranı'nda Haleb'e bağlı kasabaları alan sultanın, 1218 Ağustos'u'nda, fethettiği yerlerin hepsi elinden çıktı. Halep seferinden dönen İzzeddin Keyka-

(1) İzzeddin ile Melikü'l-Efdal arasındaki anlaşmaya göre Melikü'l-Efdal sultan ile birlikte Halep ve havallisini zaptederek kendi hâkimiyetine alacak. buna karşılık İzzeddin'e tâbi olacak ve fütuhattan sonra Melikü'l-Eşref'in elinde bulunan Urfa ve Harran İzzeddin'e verilecekti.

(2) İzzeddin'in, Halep seferinde yenilgiye uğramasında bu propagandalar önemli rol oynar. Bu propagandalar, Halep'i sultanın kendi namına fethedeceği ve Haçlılar'la anlaşarak Dimyat'a saldırttığı şeklindeydi.

vus, bu yenilginin acısını unutamayarak yeniden sefer hazırlıklarına girişti. Melikü'l-Eşref'in artan kudretli karşısında Âmid A.tuklu hükümdarı Nâsıreddin Mahmud, Erbil hükümdarı Muzaftereddin Gök-börl Selçuklu tâbiyetine girdiler. Sultan, Melikü'l-Âdil'in ölümü üzerine isyan ederek kendisine tâbi olan bazı Eyyûbî beylerinin onu Melikü'l-Eşref aleyhine kışkırtması üzerine yeniden sefere çıkmaya karar verdi. Ordusunu hazırlayan sultan, Malatya'ya geldi. Fakat orada şiddetli bir hastalık, hareketine engel oldu. Vereme tutulan sultan, iyileşme umuduyla Malatya yakınında Viranşehir'e getirildiyse de hastalıktan kurtulamayarak öldü(1). Naaşı Sivas'ta inşa ettiği Darü's-Şifâ'da kendisi için hazırlattığı türbesine defnolundu (Ocak 1220).

(1) Ebu'l-Ferec. II, 504

11) I. ALAEDDİN KEYKUBAT (1220-1237)

a. Tahta Çıkışı

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ortanca oğlu ve ağabeyisi I. İzzeddin Keykavus'un halefi olan I. Alaeddin Keykubat (1220-1237); Türkiye Selçuklu sultanları içinde müstesna bir yere sahiptir. Onun saltanatı *Türkiye Selçukluları'nın İkbal Devri* diye tarihe geçmiştir.

Alaeddin Keykubat da babası I. Gıyaseddin'in İstanbul'daki sürgün hayatı sırasında yanında bulunuyordu. I. Gıyaseddin Keyhüsrev, İstanbul'dan dönüp tahtı tekrar ele geçirince; büyük oğlu I. İzzeddin Keykavus'u Malatya'ya, Alaeddin Keykubat'ı da, Tokat'a melik tayin etti. Keykubat burada babasının ölümüne kadar altı yıl melik olarak kaldı.

Babasının ölümünü (1211) ve devlet erkânının da I. İzzeddin Keykavus'u tahta geçireceğini haber alan Keykubat, edindiği müttefikleri ile beraber kardeşini Kayseri'de muhasara ettiyse de başarılı olamadı ve Ankara kalesine sığındı. 1212'de yakalanarak önce Minşar, sonra Kezırgert kalesinde hapsedildi(1).

İzzeddin Keykavus ölünce (1220) devlet erkânı, saltanat mücadelesinde Keykavus tarafını tuttukları için Alaeddin'i tahta geçirmekte intikam alacağı korkusuyla tereddüt ediyorlardı. Yapılan görüşmeler sonucunda, başta Beylerbeyi Seyfeddin Ayaba'nın etkisi ile yine de onun saltanatına karar verdiler(2). Keykubat'ı hapse götürmüş olan Seyfeddin Ayaba, bu sebepten onun intikamına uğramamak için tahta çıkmak müjdesini bizzat verdi. Eski hataları için de af dileyerek ondan intikam peşinde koşmayacağına dair bir de ahidnâme aldı. Bunun üzerine Keykubat hızla Sivas'a geldi. Keykavus'un öldüğü ve Keykubat'ın tahta çıktığı haberleri ikisi bir arada ilân edildi. Bunu takiben biat yemini yapıldı. Üç gün süren yas töreninden sonra, sultanlık törenleri başladı. Tüm vilâyetlerden emirler, memurlar Sivas'a gelerek sultanın elini öpüp ihsanlarına nail oldular. Sultan Sivas'tan hareketle Kayseri-Aksaray güzergâhını takip ederek ve her uğ-

(1) Aksarayı. Aynı eser, 129

(2) Ebu'l-Ferec, II, 505

radığı yerde cülûs töreni ve şenlikleri yapılarak Konya'ya gösterişli bir şekilde girdi. Tahta çıkış töreni Konya'da daha ihtişamlı oldu. Sultan uç beylerine haberler göndererek başkente gelmelerini istedi. Beyler armağanlarıyla birlikte gelip sultanın elini öptüler. Sultanın ikram ve ihsanlarına nall olarak yurtlarına döndüler.

Halife en-Nâsir İldînilah, Alaeddin Keykubat'ın tahta geçtiğini öğrenince İslâm âleminin dîni reisi sıfatıyla, Şeyh Şihabeddin Ömer b. Muhammed Suhreverdi'yi hâkimiyet alâmetleri ile birlikte saltanatı onaylamak üzere Konya'ya gönderdi. Şeyh görevini yerine getirdikten sonra Konya'da kaldığı süre içinde tarikatını yaymakla meşgul oldu. Sultan nihayet bu uğurlu misafirini armağanlarla ve beyler refakatinde yolcu etti. Böylece halifelikle sultan arasında iyi münasebetler başladı.

Alaeddin Keykubat, memleket işleriyle meşgul olmak için Kayseri'de bulunduğu bir sırada; Moğollar'ın Bağdat'a akın edeceğinden endişe eden Abbasi halifesi, sultandan askerî yardım istedi. Beşbin kişilik bir Selçuklu ordusu Bağdat'a gönderildi, fakat herhangi bir Moğol saldırısı olmadığından, ordu Musul'dan geri döndü (1221).

Alaeddin Keykubat'ın saltanatı elde ettiği yıllarda, Asya'yı ateşe veren Moğollar, Orta Doğu için de en büyük tehlike olarak görülüyordu. Bu sebeple o, muhtemel bir istilâ hareketine karşı önceden hazır olmak için; başta Konya, Kayseri ve Sivas olmak üzere şehirlerin surlarını yeniden inşa ederken, sınır kalelerini de tahkim etti.

b. Devrındaki Olaylar

1 — *Alâîye'nin Fethi*

Selçuklular'ın daha kuruluş yıllarından itibaren Doğu Anadolu ve civarındaki İslâm ülkelerinde yayılmalarını sağlayan önemli bazı faktörler vardı. Bunlardan biri; Selçuklu hanedanı içinde Arslan Yabgu zamanında başlayan saltanat mücadelesi, onları fırsat buldukça Doğu Anadolu'ya gitmeye zorluyordu. İkincisi; İslâm Medeniyeti'nin yüksek olduğu Artuklu ve Ahlatşahlar'a ait bölgelere sahip olma isteğidir. Bir diğeri ise; *«Türkiye'de millî birliğin tamamlanması ve jeopolitik sınırlara erişilmesi düşünce ve iradesi idi»*(1). Bunun yanı sıra, Anadolu'ya karşı bir Moğol saldırı ve istilâsı şimdilik söz konusu değildi. Bunun üzerine Keykubat siyasi programına göre fetihlere başladı.

Sultan Kayseri'de iken, uç beylerine haberler göndererek Konya'da toplanmalarını emretti. Onun bu ilk fetih seferi Akdeniz'de askeri ve ticarî bakımdan mühim bir rolü olan Alâîye'ye yönelik idi.

(1) O. Turan, Aynı eser, 353

Rumlar'ın Kalonoros, Avrupalılar'ın Candelore adını verdikleri bu beldeye (şimdiki Alanya), adından Rum olduğu anlaşılan Kyr Vart adında biri hâkimdi.

Sultan, ordusu ve Antalya sübaşısı Mübarizüddin Er-Tokuş kumandasındaki donanma ile Kalonoros'u kuşattı. Mevsimin kış olması dolayısıyla kuşatma iki ay uzadı. Fakat sonuna kadar dayanamayacağını anlayan Kyr Vart, Mübarizüddin Er-Tokuş'un tavassatı ile canını kurtarabildi. Sultan kaleyi teslim almak, kızı ile evlenmek, buna karşılık ona Akşehir'in ve birkaç köyün mülkiyet menşurunu vermek suretiyle Kyr Vart ile anlaştı. Kaleden inen Kyr Vart sultandan af diledi ve üzüntülerini bildirdi. Böylece Kalonoros Selçuklu topraklarına katıldı (1223).

Fethi müteakip sultan bu yörenin şanına lâyık bir şekilde yeniden inşa edilmesini emretti. Aradan geçen birkaç yıl içinde inşaatın tamamlanmasından (1226) sonra burası sultanın adına İzafeten Alâ-iye adını aldı. Uzun müddet sultan ve haleflerinin kışlık merkezi oldu. Alâ-iye'nin fethinden sonra Keykubat kışlamak üzere Antalya'ya giderken yol güzergâhı üzerindeki Alara kalesini de teslim aldı.

Bu ilk fetihle Akdeniz'de Antalya'nın yanında ikinci bir ticaret limanı ve askerî üss elde edildi.

2 -- Sultan ve Beyler Arasındaki Mücadele

Alaeddin Keykubat, Alâ-iye'nin fethinden sonra geniş bir fütûhat planı geliştirmek istiyordu. Fakat bu sırada kendisine muhalif tavır takınan beyler engel teşkil ediyordu. Zaten beyler ve sultan arasındaki kutuplaşma ta baştan beri vardı. Çünkü onlar saltanat mücadelesinde Keykavus tarafını tutmuşlardı. Bunun yanı sıra sultanın Konya'dan sonra Sivas surlarının inşasına da emirlerle zorlaması hoşnutsuzluğu son dereceye getirdi.

Durum böyle olunca iki taraf da birbirini bertaraf etmek için plânlar kurmaya ve uygulama ortamı aramaya başladılar. Fakat bu mücadeleden karlı çıkan şüphesiz ki Alaeddin Keykubat oldu. Keykubat önce beylerin silâhlı olarak saraya (devlethâne) girmelerini yasakladı. Bu yasak bir âdet halini aldı. Sonra beyler saraya davet edildiler ve hazırlanan plân gereğince birer birer yakalanarak cezaya çarptırıldılar.

Beylerin en nüfuzlusu olan Seyfeddin Ayaba idam edildi. Zeyneddin Başara zindanda öldü. Mübarizüddin Behramşah, Zamantı kalesine gönderildi. Bahaeddin Kuluğca da Tokat'a gönderilip bertaraf edildi. Sonradan büyük bir makam elde edecek olan Kemaleddin Kâm-

yâr da sürgün edilenler arasında idi. Bertaraf edilen beylerin mallarına el kondu. Emir Komnenos, Ayaba'dan boşalan Beylerveyl makamına getirildi (6 Haziran 1223).

Sultan ve beyler arasındaki bu mücadeleye nüfuz çatışması sebep olmuş ise de; taht mücadelesinde beylerin Keykavus tarafını tutmalarının, kendisini mağlup edip hapsedmelerinin Keykubat'ta bıraktığı acı ve unutulmaz hatırayı gözden uzak tutmamak gerekir.

Bu dahillî olay, sanıldığı gibi tersine devleti zayıflatmamış, aksine bünyedeki mevcut ahenksizliğin giderilmesini sağlamış, böylece genç sultanın devlet adamlığı kimliğini ortaya koymuştur.

3 --- Ermeniler'e ve Haçlılar'a Karşı Seferler

XIII. yüzyılda Anadolu, Ortadoğu ve Avrupa arasında gelişen ticari faaliyetlerin odak noktasını teşkil ediyordu. Ancak, güney kervan yolları, Ermeniler'den, Akdeniz'deki müslüman tacirler de Haçlılar'dan şikayetçiydi. Keykubat yapılan şikâyetler üzerine yolların emniyetini sağlamak için sefere karar verdi.

Ermeniler üzerine yapılacak seferi kolaylaştıran bir sebep de bu sırada Ermeniler'in içinde bulunduğu kargaşa ortamıydı. Çünkü Antakya Prinkepsi Bohemund, Ermeniler'le aralarında geçen olaylardan (1219-1225) kârlı çıkmak amacıyla Keykubat'a anlaşma teklifi yaptı. Sultan da siyasetine uygun gördüğü bu teklifi kabul etti. Buna karşılık Ermeniler de Halep hükümdarı Şihabeddin Tuğrul ve Kıbrıs Haçlıları'yla ittifak yaptılar. Selçuklu ordusu sefere iki merkez ve üç koldan girdi. Antalya'dan hareket eden Selçuklu donanması ve ordusu Mübarizüddin Er-Tokuş kumandasında idi. Görevi ise kıyılardan Ermeniler'e karşı saldırı ve Kıbrıs Haçlıları'nın Akdeniz kıyılarına çıkmalarını önlemektir. Er-Tokuş bu görevi tam bir başarı ile yerine getirdi. Manavgat, Anamur vb. sahil kalelerini ele geçirip Silli-ke'ye kadar ilerledi.

Kayseri'den hareket eden diğer bir Selçuklu ordusu güneye iki koldan yollandı. Emir Çavlı kumandasındaki kol Lârende ve Göksum vadisini takip ederek Silli-ke yönüne doğru ilerledi ve bütün İsavrla (İç-İl) bölgesini ve Silli-ke'yi fethetti. Beylerbeyi Komnenos kumandasındaki kol ise; Maraş ve Ceyhan vadisini izleyerek Kilikya'ya doğru ilerledi ve Çin-Çin kalesi ikinci kez fethedildi.

Selçuklu ordularının bu sıkı saldırı ve zaferleri karşısında birşey yapamayacaklarını anlayan Ermeniler anlaşma teklifinde bulundular. Kışın yaklaşması sebebiyle Keykubat teklifi kabul etti. Anlaşma şartları şunlardır:

1) *Ermeni Prensiği civar belde ve kaleleri Selçuklular'a terk edecek.*

- 2) Selçuklu Sultanlığı'nın metbuluğunu tekrar kabul edecek.
- 3) Savaş zamanı sultana asker yardımında bulunacak,
- 4) Eskiden verdikleri haracı iki katına çıkaracaklar, sultan adına para bastırıp, hutbe okutacaklardı.

Bu anlaşmanın yapılmasından sonra, Selçuklular aldıkları bölgeleri koruyarak çekildiler (1225). Bu seferde takip edilen son gaye ise; uçlarda biriken Türkmen kitlelerine yurt bulmaktır. Bu gayeye de ulaşıldı. Türkmenler fethedilen yerlerden en önemlisi olan İç-İl'ı iskân edildiler, bölgenin yönetimi de Kamedreddin Lala'ya verildi.

4 — Fırat Boylarındaki Fetihler

Ermenistan seferinden sonra sultanın, Fırat boylarına yönelişinin iki sebebi vardır, biri Diyarbekir (Amid) Artuklu hükümdarı Melik Mesud Selçuklu tâbiyetinden çıkarak hutbe ve parayı Mısır Eyyubi hükümdarı Melikü'l-Kâmil adına değiştirmesi, onun tâbiyetine girmesi, diğeri Celâleddin Harezmişah ile ittifak kurmasıdır.

Bu sebeplerden dolayı, sultan sübaşılara fermanlar göndererek askerleri ile birlikte Malatya'ya gelmelerini emretti. Kendisi de 1226 baharında merkez kuvvetleri ile Malatya'ya hareket etti.

Selçuklu ordusu ayrı ayrı kumandanlar idaresinde muhasara aletleriyle birlikte Artuklular'a alt kalelerin fethine giriştiler. Mübarizüddin Çavlı komutasındaki askerler Adıyaman (Hısn-ı Mansur) ve Kâhta kalelerini, Emir Ayaz kumandasındaki diğ er ordu da Çemişkezek kalesini muhasara etti.

Melik Mesud, akibetini pek parlak görmediği için Melikü'l-Eşref'e müracaat ederek, kendisini bu durumdan kurtarmasını istedi ve ona tâbiyet teklifinde bulundu. Bu durum karşısında Melikü'l-Eşref siyasetini değiştirdi ve Keykubat'a elçi göndererek Melik Mesud ile anlaşmasını ve fethedilen yerlerin kendisine bırakılmasını istedi. Oysa Melikü'l-Eşref Keykubat'ın ta cülûsundan beri dostu idi. Sultan, dostunun bu ikiyüzlülüğüne çok kızarak tekliflerini reddedince o da Şam'a giderek ağabeyinden kuvvet istedi. İzzeddin b. Bedr kumandasında 10.000 kişilik bir orduyu Artuklular'ın yardımına gönderdi ise de bu kuvvetler müthiş bir şekilde bozguna uğradı. Bu arada Selçuklu kumandanlarının muhasara ettikleri kaleler de fethedildi.

Bu olaylardan sonra Melik Mesud kaian yurdunu korumak için sultana bir elçilik heyeti gönderdi. Bir dana isyan etmeyeceğine de söz verdi. Bu durumda Keykubat doğudaki Harezmişahlar ve arkasın-

daki Moğol tehlikesini hesaba katarak bu barış teklifini kabul etti. Bunun yanısıra Melikü'l-Eşref'le de süratle dostane ilişkilere girişti. Esir Arap kumandanı İzzeddin b. Bedr'i derhal serbest bıraktı, ihsanlarda bulunarak Şam'a gönderdi. Bu dostluğu kurmak ve kuvvetlendirmek için de, Melikü'l-Eşref'in kızkardeşi Gâziye Hatun'la 1227 yılinda evlendi.

5 . Doğu Siyaseti ve Erzincan'ın İlhakı

Alaeddin Keykubat'ın doğuya yönelmesinde en önemli sebep, Celâleddin Mengübürti'nin Azerbaycan'a yerleşmesinden sonra Doğu Anadolu işlerine karışması ve onun arkasında da Moğol tehlikesinin varlığı idi. Bunun yanısıra doğudan gelecek bu tehlikelerden memleketin zarar görmemesi için Erzincan ve Kemah bölgesinde hüküm süren Küçük Mengüçük Devleti'yle Erzurum'a hâkim olan Keykubat'ın amcası oğlu Cihanşah'ın güven vermeleri gerekiyordu. Oysa Selçuklular'a tâbi oldukları halde bu siyasi kuruluşların gösterdikleri manzara şöyledi:

II. Kılıç Arslan'dan itibaren Selçuklular'la kız alıp-vermek ve metbu tanımak suretiyle, 60 yıldan beri hüküm süren Erzincan Mengüçük devleti hükümdarı Fâhreddin Behramşah 1225 yılında ölünce yerine geçen oğlu Davudşah, babasının izlediği bu siyasetten sapaarak bağımsızlığını duyurma yolunu seçti. Kendi beylerinin uyarılarını da dinlemeyerek ve hattâ onlardan şüphe ederek bir kısmını hapsedmiş, korkuya kapılan bir kısmı da Keykubat'a sığınmışlardı. Bu emirlerin sultandan çok sevgi görmesi meliki şüphelendirerek Kayseri'ye gelmesine ve tâbi hükümdar gibi davranmasına neden oldu. Keykubat Mengüçük iline saldırmayacağına Davudşah da sultanın düşmanları ile birleşmeyeceğine dair ahidnâme imzaladılar. Fakat Erzincan'a dönen Davudşah'ın savaş hazırlıklarına başladığını haber alan Keykubat ordusunu Kayseri'de toplayarak sefere çıktı (1228).

Davudşah oğullarını rehin olarak sultana gönderdi ise de seferden vazgeçilemedi. Kaleler kuşatıldı, Davudşah'ın blzzat görüşme isteği de sultandan red cevabı aldı. Davudşah teslim oldu. Sultan ona Iğın ve Akşehir'i iktâ olarak verdi, Davudşah yeni yerine gönderildi. Mukavemet eden Kemah kalesi de Davudşah'ın tutuklanmasının etkisiyle teslim oldu. Mengüçük il dahilinde olan Kogonya kale ve bölgesi Davudşah'ın kardeşi Muzafferüddin Muhammed'in elinde idi. Sultan buranın fethi için Mübarizeddin Er-Tokuş'u görevlendirdi. Kale her türlü muhasaraya karşı temkinli ve tedarikli olduğu halde Muzafferüddin Muhammed mücadeleye gerek görmediği için kaleyi tes-

İlin etti(1). Kırşehir bölgesi muat ve müsellemler olarak sultan tarafından kendisine iktâ edildi.

Keykubat, Erzincan'dan sonra Erzurum'a asker sevkettiği halde sonradan seferden vazgeçti. Bunun sebebi; Cihanşah'ın Melik Eşref'i melbu tanıması ve Celâleddin Mengübirli ile de münasebetlere geçmesi idi. Moğol istilâsı tehlikesi'nin önemini kavramış bulunan sultan, Eyyubiler ve Celâleddin Mengübirli ile dostâne münasebetlerini bozmamak için seferi erteledi. Fakat bu sırada Trabzon Rumları'nın bu fırsattan faydalanarak Samsun ve Sinop limanlarına taarruzda bulunduklarına dair haberler daha fazla ehemmiyet kazanıyordu.

Bu seferin dönüşünde sultan, Sivas'taki oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i, Mengüçük iline tayin ederken, Eyyubî melikesinden olan küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı da bütün emirlerin başı ile kendisine vellaht yaptı.

6 - Suğdak ve Trabzon Seferleri

Moğollar Kıpçak ilini istilâ ve Kırım sahilindeki büyük ticaret şehri Suğdak'ı işgal edince (1223) yerli halk Anadolu sahillerine bilhassa Sincp'a göç ettiler. Suğdak şehrinin perişan olması ve Moğollar'ın çekilmesinden sonra Selçuklular'ın tâbil olan Rumlar'ın bu büyük ticaret şehrine yerleşme faaliyetleri ve çeşitli tecavüz, yağma, çapul hareketlerinden muzdarip olan tacirlerin de sultana şikâyet elmeleri ile Keykubat bu ticaret yolunu emniyete almak için deniz-aşırı bir sefere karar verdi.

Sultan bu sefere Kastamonu Uç Beyi Hüsameddin Çoban'ı görevlendirdi. Hüsameddin Bey askerlerini gemilere doldurarak karşı kıyıya hareket etti. Suğdak şehrinin aldıktan başka, Kıpçak ve Rus beylerini de itaat altına aldı. Hüsameddin Çoban Bey Suğdak'da dinî ve idari bir teşkilât kurduktan sonra, bol ganimet ile geri döndü. Selçuklular'ın Suğdak hâkimiyetli Moğollar'ın 1239'da buraya tekrar gelişlerine kadar sürer.

Bu seferin özel bir mânâsı da; Sinop'un fethinin üzerinden henüz on yıl gibi kısa bir zaman geçmeden burada geliştirilen deniz kuvvetlerinin önemini göstermesi bakımından da dikkate değer.

Moğol baskısı üzerine sahipsiz kalan Suğdak şehrine üşüşen Rumlar, gerek buradan elde ettikleri ganimetler, gerekse Karadeniz'de soydukları müslüman tüccarlardan elde ettikleri yağmalarla Trabzon'a dönerken fırtınaya tutulup Sinop limanına sığınmışlardı. Hukuki gelenek gereği sultanın oradaki donanmasını reisi Hayton da bu gemilere el koymuş ve tayfaları esir etmişti Celâleddin Harezmşah'ın

Doğu Anadolu işlerine karışmasını fırsat bilen Rumlar, Celâleddin'i melbu tanımakla kalmadılar, aynı zamanda Ünye'ye kadar Selçuklu hâkimiyetindeki kıyıları yağmalayarak Sinop ve Samsun ilmanlarına da saldırıp birçok Türk'ü esir aldılar. Sultan bu sırada Erzincan seferinde idi. Hayton Rum esirleri vererek Türkler'i kurtardı ise de, Rumlar yağmaladıkları malları geri vermediler. İşte Trabzon Komnenosları üzerine sefer bu olaylardan sonra düzenlendi. Kaynaklardan çoğunun böyle bir seferden haberi olmamakla beraber, bazıları da doyurucu bilgiden uzaktır. Sefer hakkında geniş bilgiyi Komnenoslar'a ait kaynaklar verir.

Alaeddin Keykubat Sinop, Samsun ve Ünye'ye kadar kıyıları Rumlar'ın elinden kurtardıktan sonra donanmayı Trabzon üzerine gönderdi. Selçuklu kara ordusu da Melik Gıyaseddin ve Atabegi Mübarizüddin Er-Tokuş kumandasında Zlgana dağlarını aşarak Maçka'ya doğru ilerledi. Bu Selçuklu gücü karşısında tutunamayan Rumlar Trabzon surları içine çekildiler. Selçuklular şehri güneyden ve kuzeyden kuşattılar. Şiddetli çarpışmalar oldu, en sonunda Rumlar karşı bir hareketle Selçuklular'ı püskürtmeyi başardılar. Her iki taraf da çok kayıp verdi. Selçuklular üç koldan tekrar hücumla geçtilerse de bu kez yağın şiddetli yağmur ve çıkan fırtına Selçuklu ordusunun birbiriyle olan irtibatını kestiği için, askerlerin kahramanlığına rağmen yine de sonuca ulaşamadı. Rumlar'ın Harezmşah'a tâbiyetli, Keykubat'ın 1230'da Harezmşah'a karşı Köseadağ'da kazandığı zafere kadar sürmüştür. 1230'da tekrar Selçuklular'ı melbu tanıyan Rumlar'ın bağıllık şartları I. İzzeddin Keykavus zamanındaki mevcut hükümlerin tekrar yürürlüğe geçmesiydi. Rumlar'ın bu tâbiliği de 1243'e kadar sürdü.

7 Selçuklu - Harezmşahlar Münasebetleri

Celâleddin Mengübirli, Asya'yı ateşe veren Moğollar'a karşı gırlıştlığı İnsanüstü gayret ve kahramanlıkla bu ıstılâ selini durdurmuş. Gürcistan'ı da ezerek Harezmşahlar Devleti'ni tekar diriltmeye muvaffak olmuştu. Celâleddin'in Azerbaycan, Batı İran ve Doğu Anadolu topraklarının bir kısmı üzerinde devlet kurması Selçuklular'ın tâbillerinde bir güvensizlik uyandırmasına rağmen, Alaeddin Keykubat Harezmşahlar'ın arkasındaki Moğol tehlikesini idrak ettiği için olmalıdır ki bu devletle başlangıçta dostâne münasebetlere girmişti. İlk elçi 1225 yılında Harezmşahlar'dan geldi. Celâleddin mektubunda Keykubat'a: *« Aynı din ve millete mensuhuz ve cihad yolunda müşleremiz. Batı padişahları arasında İslâm sınırlarını koruyan ve kâfirlerin kökünü kazıyan sizsiniz. Doğu'da da kılıç ile müşriklerin fitne ateşini yatıştıran biziz. Bu kadar irsi yakınlıklar ile mektuplaş-*

ma kapısını açmaz ve birlik yolunu tutmazsak kimi dost yapar ve hangi yolda yürüyebiliriz» ifadelerini kullandı(1). Keykubat bu dostluğun kurulmasına çok önem verdiği için elçiyi değerli armağanlarla yolcu edip akabinde Celâleddin'e bir elçi de kendisi gönderdi. Keykubat mektubunda: «Dostluk esaslarına ve millî yakınlık (kard'ın-ı cinsiyet) gereklerine göre hareket edeceğimi» bildirdi(2).

İki sultan arasında başlayan bu dostâne ilişkiler, Harezmşah'ın Ahlat'ı muhasarası ile siyasi gerginliğe dönüştü. Bu sırada kendisi için tehlikeyi sezen Erzurum meliki Cihanşah, Eyyubiler'den ayrılarak Celâleddin'in metbuluğunu tanımakla kalmayıp aynı zamanda onu Alaeddin'e karşı savaşa da kışkırttı. Bununla beraber Keykubat, siyaseti gereği Altun-Abâ'yı elçi olarak, kıymetli armağanlarla Celâleddin'e gönderdi ve ittifakı kuvvetlendirmek için de kızını oğlu Keyhüsrev'e istedi. Fakat Celâleddin, ne Ahlat muhasarasından, ne de Cihanşah'ı himayeden vazgeçti. Bunun üzerine sultan son kez Kemaleddin Kâmyâr'ı ültimatoma mahiyetini hâiz bir mektupla Celâleddin'e gönderdi. Mektubunda Ahlat muhasarasını bırakıp Moğollar meselesine eğilmesini istiyordu. Eyyubiler'in ve halifeliğin çabaları da bir sonuç vermedi. Nihayet Celâleddin 1230 yılında *Kubbetü'l-İslâm* olarak tanınan Ahlat'ı yağma ve tahrip etti(3). O bu hareketliyle İslâm âleminde evvelce Tatarlar'a karşı mücadele sonucunda edindiği iltibarını tamamen kaybetmiş oldu.

Diğer taraftan Ahlat fetihnâmesinde Anadolu ve Suriye üzerindeki emellerini açıkça beyan ettiği içindir ki, Melikü'l-Eşref ile Alaeddin Keykubat'a süratle savaşa hazırlanmaktan başka yol kalmadı.

8 — Yassı Çimen Savaşı

Ahlat'tan dönen elçiler sultana savaşın kaçınılmaz olduğunu bildirdiler. Zaten sultan, Ahlat muhasarasına devam ederken, onbin kişilik bir kuvveti Erzincan sınırına göndermişti. Cihanşah ile Celâleddin'in oluşturduğu ittifaka karşılık, Keykubat da Melikü'l-Eşref'le ittifak kurdu.

Alaeddin Keykubat, Harezmşah ile savaşı endişeyle karşılıyordu. Onun için tâbillerinin kefil olduğu askerleri de yanında götürüyordu. Sultan yirmibin kişilik kuvvetiyle Sivas'ta beklerken Eyyubi kuvvetlerinin de beş veya onbin kişiyle gelmesinden sonra ordu doğuya doğru hareket etti.

(1) O. Turan. Aynı eser. 364

(2) O. Turan. Aynı eser. 362

(3) Ebu'l-Ferec. II, 527

Harezmşah ile Cihanşah kuvvetlerinin miktarının ise kırk ilâ yüzbin civarında olduğu söylenir ki, ikisi arası bir rakamı kabul etmek yerinde olur(1). Harezmşah ile Cihanşah da Harput'ta birleşerek Sivas'a doğru harekete geçtiler.

İki ordu Erzincan ovasında, Yassı Çimen'de birbirinden habersiz olarak karşılaştılar. Savaş Selçuklu öncü kuvvetlerinin Harezmîler'in baskınına uğraması ile başladı. Dört veya yedibin kişi olduğu rivayet edilen bu seçme süvarilerin kaybı Keykubat'ı endişelendirdi ise de müteakip öncü çarpışmalarını Selçuklular kazanınca ordular saf halinde savaşa girdiler. Harezmîler'e doğru esen şiddetli rüzgârın da etkisiyle akşama doğru Harezm ordusu bozguna uğradı(2). Ölü sayısı, firar edenler ve ganimet oldukça fazlaydı. Rivayetler savaşın çok müthiş olduğu şeklindedir. Esirler arasında Cihanşah da vardı. Celâleddin Mengübürti ise firar etmişti. O siyasi hataları yüzünden yalnız kendi sonunu hazırlamakla kalmadı, Moğollar'a karşı Selçuklu ve Eyyûbîler'le teşkil olunacak seddin yıkılmasına da sebep oldu.

Daha sonra Keykubat onunla barıştı ise de Moğollar'a karşı istediği yardımı yapmadı. O da Moğollar'la yaptığı bir savaştan yenik olarak Melikü'l-Eşref'in yanına giderken bir yerli tarafından öldürüldü (Ağustos 1230) (3).

9 — Erzurum'un İlhakı

Yassı Çimen zaferinden sonra Keykubat, Melikü'l-Eşref de yanında olduğu halde ordusu ile birlikte Erzurum üzerine yürüdü. Ramazan bayramı ve zafer şenlikleri ikisi bir arada yolda kutlandı. Erzurum'a vardıkları zaman Cihanşah'ın kardeşi ve adamları şehrin kapısını kapatarak müdafaaya geçmişlerdi. Keykubat gönderdiği haberde; «*Ya sultanın hışmına uğramak veya ihsanlarına nâil olmak şıklarından birini tercih etmelerini*» istiyordu. Erzurum beyleri ise, geçmişten hesap sorulmaması ve başta Cihanşah olmak üzere kardeşinin ve kendilerinin canlarının, mallarının bağışlanmasını istediler. Sultan bunu kabul etti ve beylerin sultanın elini öpmesinden sonra saltanat sancağı şehre götürüldü. Ertesi gün şehre giren sultan, Melikü'l-Eşref'in ricası ile Cihanşah'ı af ve huzuruna kabul ettikten sonra onlara Aksaray ve Eyûphısarısını iktâ olarak verdi. Böylece 1202'de Süleymanşah tarafından alınarak Tuğrulşah'a verilen Saluk III tekrar Selçuklu ülkesine katıldı(4).

(1) Ebu'l-Ferec. II, 527

(2) Aksaraylı, Aynı eser, 129-130

(3) Ebu'l-Ferec. II, 528-529

(4) Ebu'l-Ferec. II, 528

Sultan Erzurum'da bir süre kaldıktan sonra Ahlat'ın hâkimiyet menşurunu verdiği Melikü'l-Eşref'i yolcu etti. Erzurum'da bazı tayinler yaptıktan sonra kendisi de Kayseri'ye döndü.

10 - Gürcistan Seferi ve Ahlat'ın Fethi

1232 yılında bir Moğol akıncı müfrezesinin Sivas yakınlarına kadar sokulması üzerine endişelenen Keykubat, Kemaleddin Kâmyâr'ı bu akının sebebini araştırmakla görevlendirdi. Kemaleddin kuvvetleri ile birlikte Erzurum'a kadar ilerledi ise de, hiç bir yerde Moğollar'a rastlamadı.

Doğu sınırlarını korumaya memur edilen Mübarizüddin Çavlı Moğol akınında Gürcü kraliçesi Rosudan'ın tahrikini görerek onu cezalandırmak gayesi ile Gürcistan sınırlarında onunla savaşa girdi. Bir kısım belde ve kaleleri fethetti. Celâleddin Harezmsâh tarafından ezilen Gürcüler'in zaten karşı koyacak güçleri olmadığı için Kemaleddin Kâmyâr'a barış teklif ettiler ve bunun üzerine bir antlaşma imzalandı. Kâmyâr ile Çavlı'nın bu başarısını ve ganimetlerle döndüklerini öğrenen sultan çok memnun oldu.

Ahlat ülkesi (Sökmen ili) Sökmenliler zamanında çok müreffeh bir Türk-İslâm beldesi iken 1207'de Eyyubiler'in işgali ile ihmal edilmiş. Gürcü, Harezmsâh ve Moğol istilâları ile de bu belde harap olmuştu. Keykubat Yassı Çimen zaferinden sonra burayı Eyyubî Melikü'l-Eşref'e vermişse de, Melikü'l-Eşref Ahlat ile pek ilgilenmemişti.

Bu sırada Keykubat'ın ülkesine bir Moğol akını söz konusu değilse de, sultan yine de tedbiri elden bırakmadı. Bu sebeple 1232 yılında Kemaleddin Kâmyâr'ı Ahlat ve çevresinin zaftına gönderdi. Bu bölgenin kalelerinin tekrar inşası ve tanzimi emrini de verdi. Kâmyâr, Ahlat'a gelince çok perişan bir durumda olan halk sultanın ordusunu ve sancğını sevinçle karşıladı. Kıtalara ayrılan ordu, Van-Bitlis, Vastan, Adilcevaş, Sürmarî gibi şehirlere gönderildi. Selçuklu ordusu adı geçen yerlerde de iyi kabul gördü. Bu haberleri alan sultan, derhal devlet büyüklerinden seçkin kişileri Ahlat işlerinin düzenlenmesi ile görevlendirdi(i). Devlet adamları bölgenin nüfus sayımını, arazi ve emlak tahririni yaptıktan sonra dağılmış olan yöre halkını tekrar eski yurtlarına iskan ettiler. Onlara devlet eliyle yardımlarda da bulundular. Çekici bir merkez durumuna getirilen Ahlat'a Azerbaycan yöresinden gelen göçlerle de eski canlılığı kazandırıldı. Bölgenin sübaşılığına da Sinaneddin Kaymaz getirildi. Sinaneddin Kaymaz, Tatvan yöresinde oturan Harezmi beylerine karşı tutumunun ne olacağını sultana sormuş, sultan da onları güzel sözler-

le iknaya ve hizmete davet etmesini bildirmişti. Bu tutum içerisinde gelişen münasebetler sonucunda büyük Harezm beylerinden Kayır Han ve diğerleri maiyetleri ile birlikte sultanın hizmetine girdiler. Sultan da onlara memleketin iç bölgelerinde ıktalar verdi.

11 — Selçuklu - Moğol Münasebetleri

Alaeddin Keykubat'ın, Celâleddin Mengübirte'ye, *"Hüküm verenlerin dediği üzere yeni bir devlet kuran ve ilâhî kudrete bağlanan kavim ile savaşmak doğru olmadığından derhal Tatarlar'a elçi gönderip onlarla anlaşmak..."* gerektir şeklindeki dahiyâne uyarılarının yerine getirilmesi, Harezmşah'ın ortadan kalkmasıyla sultana düşmekteydi. Bununla beraber Keykubat'ın cülûsundan bu yana Moğollar'a karşı; gerek kalelerin tahkimi ve surların inşaaı, gerekse tehlikeyi davet edecek küçük devletleri ortadan kaldırması çalışmaları hep bu konudaki endişelerini ortaya koyuyordu.

Bununla beraber Moğol akınlarının Doğu Anadolu ve Fırat mecrasına kadar uzanması, bir müfrezenin de Sivas yakınlarına kadar gelmesi olaylarından sonra Keykubat, Moğollar'a bir elçi göndermeye karar verdi. Böyle bir girişim için zaman da elverişliydi. Çünkü; Cengiz Han'ın bile kahramanlığına hayran kaldığı Harezmşah Celâleddin'i Yassı Çimen'de yenmesiyle Keykubat'ın gücü Moğollar tarafından da anlaşılmıştı. Bu şartlar altında Moğollar'a 1232 yılında bir elçi gönderilmiş ve bir anlaşma yapmaya muvaffak olunmuştu. 1237 baharında da Moğollar'dan sultana bir elçi geldi. Emir Şemseddin Ömer adındaki bu elçi bir tacir idi. Moğol hanından sultana altın, gümüş eşya ve bir de yarlıg getirmişti. Elçi Kayseri'de huzura kabul edildi. Kagan yarlığında *"Tanrı bizi yücelttiği için dünyayı bizim uruğumuz (soyumuz)a lâyık gördü. Sen beğenilen yolda bulunduğundan siziz bizimle «İl» yolunda olmaya ve ferman tutmaya daveti saydaktı buluyoruz. Çünkü bizimle «il» olmayanlara ve kafa tutanlara zararımız dokunur, ordumuzu onların memleketine gönderir, kendilerini keser, kadın ve çocuklarını esir alırız, yurtlarını harap, mallarını yağma ederiz"* diyordu(1). Keykubat derhal *"İl olma"* tabirinin mânâsını sordu. Elçi bu tabirin hâkimiyet kurma veya istilâ anlamında olmadığını, yalnız her yıl Kagan'a armağan göndermek ve dostluktan ibaret olduğunu söyledi.

"Cihan hâkimiyetli meşkürest ve gücü ile tarih sahnesine çıkan Moğollar'ın Keykubat'a karşı bu özel müsamaha ve muamelelerinde, sultanın siyaseti ve şöhreti yanında, Selçuklu Devleti'nin gösterdiği

kudret, kazandığı zaferler ve özellikle Harezmşah'ın yenilgisi başlıca sebep oldu(1)

12 Selçuklu - Eyyubi Münasebetleri

Eyyubiler, Diyarbekir ve Meyyafârikin'li Artuklular'dan, Ahlat'ı da Sökmenliler'den almakla Selçuklular'a güneyde olduğu gibi doğuda da komşu olmuşlardı. Keykubat cülûsunu takiben bu kuvvetli komşusu Melikü'l-Eşref ile dostluk kurmayı ihmal etmemişti. Bununla beraber bu dostluk sultanın Fırat boylarındaki fetihleri sırasında bozulmuşsa da yine sultanın çabaları ve Eyyubi melikesi ile evlenme-
siyle tekrar kurulmuştu (1227).

Melikü'l-Eşref, sultanın dostu ve müttelikli olarak Yassı Çimen savaşına katılmıştı. Sultan da zaferi müteakip ona Ahlat'ın hâkimliyet menşurunu vermişti. Ancak Melikü'l-Eşref sonradan Şam hükümdarı olunca Ahlat'ı ihmal etmiş, Keykubat da yaklaşan Moğol tehlikesine karşı Ahlat'ı tekrar alınca aralarındaki dostluk bozulmuştu (1232) (2).

Melikü'l-Eşref'in girişimiyle sayısı onaltıya varan Eyyubi melikleri Keykubat'a karşı bir cephe oluşturdular. 1234'te Melikü'l-Kâmil liderliğinde Anadolu'ya yönelen Eyyubi kuvvetlerinin sayısı yüzbin geçiyordu. Hedefleri Anadolu'yu zaptetmek olan bu ordu, Halep-Kayseri kervanyolunu izleyerek geliyordu. Göksu vadisinde ilerleyen Eyyubi ordusu Akça Derbend'e gelince Selçuklu kumandanı Kemaleddin Kâmyâr tarafından bu geçidin tutulduğunu gördüler. Bunun üzerine Eyyubi ordusu Duzahdere'ye yöneldi, fakat buradan da geçemediler. Eyyubiler'le ilişkilerin gerginleştiği günden beri Selçuklu ülkesinden Suriye'ye ihracat kesildiğinden orduda laşe sıkıntısı da başladı. Bu arada müttelikler arasında Melikü'l-Kâmil'in Keykubat'la gizlice anlaştığı şeklinde yapılan propagandalar da etkili oldu.

Eyyubi ittifakının kurulması zamanında Selçuklu tâbiiyetini bırakıp Melikü'l-Kâmil'i metbû tanıyan Harput Artuklu hükümdarı, el-Kâmil'e Anadolu'nun Harput yönünden kolaylıkla zaptedilebileceği fikrini vererek müttelik ordunun o tarafa sevkini sağladı. el-Kâmil Adıyaman kalesini tahrip edip Fırat nehrini geçerek Siverek'e vardı. Kendisi orada kalarak orduyu Harput üzerine gönderdi.

Zira daha başlangıçta Keykubat da Kemaleddin Kâmyâr'ı peşinden bu bölgeye hareket ettirmişti. Keykubat, Eyyubi kuvvetlerinin Harput'a yönelmesi üzerine Selçuklu ordusunun da Harput'a hareketini emretti. 1234 yılının Temmuzu'nda yapılan savaşta Selçuklu or-

(1) O. Turan, «Keykubad I», İA, VI, 655

(2) Ebu'l-Ferec, II, 532

dusu Eyyubiler'i yendi. Ağustos ayında da Harput kalesi teslim oldu ve Artuklular'ın bu kolu da tarihe karıştı. Sultan Artuklu hükümdarını bağışlayıp ona Akşehir'i iktâ olarak verdi. Bu sonucu öğrenen el-Kâmil mağlup olarak Mısır'a dönerken, Keykubat'da kış yaklaştığından Alâîye'ye döndü(1).

Alaeddin Keykubat Eyyubi seferinin ikinci safhasını başlatmak için 1235 yılı ilkbaharında ordusunu Kayseri'de toplayarak Malatya'ya hareket etti. Malatya'da kalan sultan, Kemaleddin Kâmyâr'ı Urfa, Harran, Seruc, Rakka ve Siverek ile Âmid şehirlerinin fethine memur etti. Âmid müstesna olmak üzere adı geçen bütün kale ve bölgeler fethedildi. Muhteşem Âmid surları karşısında özel bir hazırlığa gerek duyulunca, ordu tekrar Kayseri'ye döndü.

Sultanın Kayseri'ye dönmesinden sonra fethedilen bu bölgeye gelen Melikü'l-Kâmil bir çok yerleri ele geçirdi. İntikam duyguları ile halkın nefretini çeken vahşetlerini yörede bulunan halka ve Selçuklu kuvvetlerine uygulamaktan geri kalmadı. Urfa kalesini yıktırdı, Mardin civarındaki Koçhisar şehrini cami dışında tahrip etti. Bu istilâları haber alan sultan, Taceddin Pervane kumandasında bir orduyu doğuya gönderdi. Harezm askerlerinin de katıldığı bu ordu, Âmid'i kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Bu arada Harezm askerleri çevrede bazı yağma hareketlerinde bulundular. Bu arada sultan, Şemseddin Muhammed İsfehani'yi yeni bir ordu ile kuşatmanın devamı için gönderdi ise de kış yaklaştığı için yine bir sonuç alınamadı. Keykubat 1237 yılında bizzat ordunun başında bulunarak Âmid'i almayı kararlaştırdı ve bu sebeple askerlerin yurtlarına dağılmasına izin verdi.

Gerçekten de, 1237 yılında sultan ordusunu hazırlamıştı. Bu sırada Eyyubi melikleri arasında bulunan, yurtlarının Melikü'l-Kâmil tarafından alınacağı endişesini taşıyan kişiler ittifakın çökmesine sebep oldu. Halep hükümdarı ve Melikü'l-Eşref başta olmak üzere bir çok Eyyubi meliki sultan ile barış yapmak için elçilerini uzlaştırmaya Kayseri'ye gönderdiler. Moğol istilâsı Musul'a kadar uzanınca durumdan endişelenen halife de Melikü'l-Kâmil ve sultan Keykubat'ın arasını bulmak için elçisini Kayseri'ye yolladı.

c. Alaeddin Keykubat'ın Son Günleri ve Ölümü

Sultan, Eyyubiler'e son darbeyi vurmak, Âmid gibi müstahkem bir mevki elde etmek ve Anadolu'da millî birliği sağlamak için çıkacağı büyük sefer sebebiyle Kayseri'de bulunuyordu.

(1) Ebu'l-Ferec. II. 533-534

Bu sırada sultan, devletin geleceğini ilgilendiren bazı önemli kararlar da almıştı. Büyük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i tekrar Erzincan melik, Şemseddin Altun-Aba'yı da ona atabeg ve beylerbeyi tayin etti. Fahreddin Ayaz'ın ölümüyle boşalan Sivas valiliğine de Kayır Han'ı tayin etmekle sultan, Harezm beylerine verdiği itibarı gösterdi. Alman bu kararların en önemlisi, şüphesiz küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı kendisine vellaht yapmasıydı.

1237 yılının Ramazanı'nda Kayseri, sultana gelen elçilerle dolup taşıyordu. Moğol, Eyyubi ve halifelik elçileri yanında yabancı devletlerden de elçiler gelmekteydi. Keykubat bayramın üçüncü günü elçiler şerefine düzenlediği ziyafet sırasında Çaşnıgır Nasreddin Ali'nin ikram ettiği pısmış bir kuş etinden rahatsızlandı ve Keykubadiye sarayına kaldırıldı ve 1 Haziran 1237 Pazartesi günü öldü(1). Cenazesi Konya'da Kümbet-Saray'a defnolundu.

17 yıldan fazla süren bir saltanattan sonra öldüğünde kırkbeş-elli yaşlarında bulunan Keykubat'ın bir suikaste kurban gittiği muhakkaktır. Bazı kaynaklar bu tertipte büyük oğlu Gıyaseddin'in parmağı olduğu imajını vermek isterse de bu konu pek açık değildir.

Derin bir ilim ve tarih şuuruyla sahip olan I. Alaeddin Keykubat Türkiye'nin ilim, kültür ve iktisadi bakımdan yükselmesine büyük katkılarda bulundu.

d. I. Alaeddin Keykubat Zamanında İktisadi Durum

Jeopolitik yönden, müslüman ve hristiyan kavimler arasında bir geçiş yeri olan Anadolu'nun fethi Selçuklu fetihlerinin mutlu sonuçlarından biridir. Ama ne var ki, devam eden savaşlar sırasında Anadolu iktisadi yönden tam bir çöküntü içindeydi. Anadolu Selçukluları; Haçlılar'ı ve Bizans'ı tam anlamıyla hezime uğratarak, dahili siyasi kuruluşları da ilhak veya vassal duruma getirerek devletin bünyesinde istikrarı kurduktan sonra iktisadi kalkınma faaliyetlerine girişmişlerdir.

Özellikle I. Alaeddin Keykubat devrinde dikkatli bir iktisadi siyaset güdüldüğüne şahit oluyoruz. Onun iktisadi ve ticari faaliyetleri artırmak için çeşitli araçlara, birçok teşvik edici ve koruyucu önlemlere başvurduğunu görüyoruz. Ticaret yollarının güvenliği ve tacirlerin rahatı için yapılan kervansaraylar, bu devir Türkiye'sinde ticari faaliyetlerin ne kadar yoğun olduğuna delildir. Doğu-Batı, Kuzey-Güney yönünde yol alan kervanların her türlü ihtiyaçları burarlarda eksiksiz karşılanıyordu; çünkü bu kervansarayların vakıfları vardı. Diğer yönüyle kervansaraylar, zengin ticari malları ve nakit

meblağları tehlikelere karşı güvenle koruyan sığınaklar⁽¹⁾. Koruyucu tedbirlerin bir diğeri de ıssız yollarda ve vadilerde kervanların soyulmaması için onların refakâtine askerî müfrezeler verilmesidir. Ticareti teşvik için alınan tedbirlerden en önemlisi olarak gerek denizlerde ve gerekse karada saldırıya uğrayan tacirlerin zararı devlet hazinesinden karşılanıyordu ki, bu suretle ilk kez bir çeşit devlet sigortası gerçekleştirilmişti. Ticaret yollarının güvenliğinin bozulmasına neden olan devletlere karşı sefer düzenlenmesi Keykubat'ın ticari siyaseli ve görüşlerinin tatbikatı olarak çok önemli olaylardır. Alâiye'nin fethi, Ermeni ve Haçlı seferleri ile Suğdak seferi bu konuya örnek oluşturur. Ticareti koruyucu önlemler arasında sultanın daha tahta çıkışının ikinci ayında, Venedikliler'le yaptığı ticaret anlaşmasını, Türkiye'ye gelen yabancı tüccarlara asgari gümrük tarifi uygulanmasını, Antalya ve Sinop gibi İman kentlerine ticari değiş-tokuşları kolaylaştırmak için sermaye sahiplerinin yerleştirilmelerini, sıralamak mümkündür.

Bu önlemlerin ışığı altında Anadolu'da gelişen uluslararası ticari faaliyetler iktisadi kalkınmayı çok hızlandırmış, Keykubat da bu sayede büyük bir imar faaliyetine girişmiştir. Büyük şehirler, surlarla çevrildikten sonra cami, medrese, hastahane, tersane köprü ve kervansaraylarla da memleket donatılmıştır. Onun inşaatları arasında Alâiye, Kubad-Abad, Kayseri'de Keykubadiye ve Konya sarayları çok önemlidir.

12) II. GYASEDDİN KEYHÜSREV (1237-1246)

a. Tahta Çıkması

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi olan Mâh-Peri Hatun'un aslı hristiyan olup Kalonoros (Alâiye) hâkımı Kyr Vart'ın kızıdır. Alaeddin Keykubat onunla evlenirken dinine dokunmayacağına söz vermişti. Türk sarayında ve İslâmî düşünce içinde yaşayan bu kadın bir müddet sonra İslâm dininin güzelliğini görüp müslüman olmuş, din-darlığı ve hayır işlerine düşkünlüğü ile tanınmıştır. Mâh-Peri Hatun'un 1238 yılında Kayseri'de inşa edilmiş ve Selçuklu âbideleri içerisinde küçümsenemeyecek bir değerde olan külliyesi vardır.

Alaeddin Keykubat'ın, Keyhüsrev'den başka Eyyubi melikesinden olan İzzeddin Kılıç Arslan ve Rükneddin adlı iki oğlu daha vardı. Büyük oğlunun yetersiz olduğunu bilen sultan ölümünden önce Kılıç Arslan'ı vellaht tayin etmişti. Fakat ölümüyle daha cenaze sarayda iken Keyhüsrev'in taraftarları giriştikleri tertiplerle kendisini tahta çıkardılar(1). Alaeddin Keykubat'ın Mâh-Peri Hatun ile 1221 yılında evlendiği ve 1237 yılında öldüğü düşünülürse Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıktığında 16 yaşında olduğu kabul edilebilir. Şemseddin Altun-Aba, Taceddin Pervane, Cemaleddin Ferruh Lala, Sadeddin Köpek ve Gürcü oğlu Zâhîrüddevle, Keyhüsrev'i Keykubadiye'den Kayseri sarayına götürerek, kendisine biat ve saltanatını tebrik ettiler.

Sultanın ölümü ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkarılmasını haber alan Harezmli Kayır Han ve Hüsameddin Kaymeri gibi emirler, Alaeddin Keykubat ile yaptıkları anlaşmaya aykırı olan bu teşebbüs karşısında gazaba geldiler. Harezm beylerinin başı olan Kayır Han, Kemaleddin Kâmyâr'a haber göndererek asıl vellaht Kılıç Arslan'ı tahta geçirmek için teşebbüse geçmelerini bildirdi. Fakat Kemaleddin Kâmyâr ihtiyatlı davranarak harekete geçmedi. Bu sırada merkezden Kemaleddin Kâmyâr'a gönderilen haberde herşeyin bittmiş olduğu, gelip Gıyaseddin Keyhüsrev'e biat etmezlerse akıbetlerinin iyi olmayacağı bildirildi. Biat etmekten başka çare kalmadığını

gören Kemaleddin Kâmyâr, Hüsameddin Kayır Han ve İhsameddin Kaymeri ile birlikte şehre girdi ve yeni sultanı tebrik ettiler.

Gıyaseddin Keyhüsrev böyle bir tertiple sultan olunca yas elbisesi giyerek tahta çıkıp taziye kabul etti. Üç gün sonra elbiselerini değiştirerek cülûs şenlikleri başladı. Bu günün şerefine tutuklular serbest bırakıldı ve saltanat fermanlarıyla bütün yurda duyuruldu.

Keyhüsrev, sultan olunca babasının ölümünden önce Kayseri'ye gelen elçileri kabul etti. Ögedey Han'ın elçisini Moğolistan'a gönderdi. Eyyûbî hükümdarı Melikü'l-Kâmil'in elçisini de bir anlaşmayla gönderirken Kayseri zindanlarında bulunan Mısır esirlerini, Urfa ve havalisindeki Türk esirleri ile mübadele etti. Keyhüsrev Halep hükümdarı Melikü'l-Nâsir'ın kızı Gâziye Hatun'la evlenirken, kızkardeşi Melike Hatun'u da Melikü'n-Nâsir'a verdi. Bundan sonra Halep'te Keyhüsrev adına okunan hutbe ve basılan paralar tâbîlik ifadesi olup zamanımıza kadar geldi. Sultan, Harran'lı Melikü'l-Muzaffer'e, Habur'u Hıms hükümdarı Melikü'l-Mücahid'e, Nusaybın ve Sincar yörelerini de Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan'a ıktâ olarak verdi. Buralarda Keyhüsrev adına hutbe okundu ve para basıldı.

Eyyubî ve Artuklu hükümdarları Gıyaseddin Keyhüsrev'in tâbiyetini kabul ederek ülkelerini ele geçirmek isteyen Mısır Sultanı Melikü'l-Kâmil'e karşı bir ittifak meydana getirdiler. Şam Hükümdarı Melikü'l-Eşref'le de bir ittifak yapılmıştı. Bu ittifaklara rağmen Melikü'l-Kâmil Halep üzerine bir ordu gönderdi. Keyhüsrev, seçkin askerlerinden kurulan bir kıtayı göndererek Halep'te savunma tedbirleri alırken, bir taraftan da Melikü'l-Kâmil'i tecavüzden vazgeçirmeye çalıştı. Mısır Sultanı bu istekleri reddedip Halep üzerine yürüdüyse de yolda hastalanarak 1238'de ölmesiyle bu mesele kapandı.

b. Saadeddin Köpek ve Siyasi Karışıklık

Saadeddin Köpek, sultanın yanından ayrılmayarak bütün işlerinde ona rehberlik ediyordu. Sultana karşı tehlikelerin Harezmi beylerinin başı olan Kayır Han'dan geleceğini söyleyerek, onu yakalatıp Zamanlı (Pınarbaşı) kalesinde zindana attırdı. Ağır hapis şartlarına dayanamayan Kayır Han burada öldü. Kayır Han'ın ölümüyle İktidarın aleyhlerinde başka tertiplere girişmesinden endişe eden diğer Harezmi beyleri Selçuklu hizmetini terkedip Kayseri'den ayrıldılar. Bu olay karşısında telaşa düşen Selçuklu Hükümeti, Kemaleddin Kâmyâr'ı, merkez ordu kumandanı tayin edip Harezmîler'i geri çevirmek için gönderdi. Kemaleddin Kâmyâr, Malatya sübaşısı Seyfû'd-devle Er-Tokuş ve Harput sübaşısı Seyfeddin Bayram ile Harezmîler'in önüne çıktılar. Selçuklular'ın gururu. Harezmîler'in de anlaşmaya

yanışmamaları üzerine aralarında çarpışma başladı. Harezmliler, Seyfeddin Bayram'ı öldürüp Seyfû'd-devle Er-Tokuş'u esir aldılar. Dudoğlu adlı bir Türkmen beyinin de kendilerine katılmasıyla sayıları 70.000'i bulan bu kuvvetler uzun zaman Doğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de huzur ve asayiş bozdular.

Harezmliler'in devlet bünyesinde açtıkları bu yaradan sonra, Saadeddin Köpek, ileri gelenleri bertaraf etmek için sultanı devamlı bunlar aleyhinde kışkırtıyordu. Bu tehlikeli gidişi gören Atabeg Altun-Aba «*Bu köpeği sultanın yanından uzaklaştırmak lazımdır*» di-yordu(1). Bu sözleri duyan Köpek, II. Kılıç Arslan ve II. Süleymanşah devrinden beri hizmet eden bu emektar, temiz insanı Yatakcı Candar'a teslim ederek öldürttü. Bundan sonra Köpek, Taceddin Pervane'yi bertaraf etmeye karar verdi. Tehlikeyi gören Pervane, hayatını kurtarmak için ıktası Ankara'ya gitti. Bu imha hareketlerine rağmen Keyhüsrev hâlâ saltanatın elinden gitmesinden korkuyordu. Bu yüzden vellaht İzzeddin Kılıç Arslan ve şehzade Rükneddin'i, Borgulu kalesine göndererek hapsedtirdi. Henüz çocuğu olmadığından bunları öldürmediyse de üç çocuğu olduktan sonra Mübarizüddin Armağanşah'ı bunları öldürmek üzere Borgulu'ya gönderdi.

Taceddin Pervane'nin Alâiye'den Ankara'ya giderken Akşehir'de eski Harput Artuklu hükümdarının şarkıcı bir cariyesinin yanında kalmıştı. Taceddin'in onunla gayrimeşru münasebette bulunduğunu duyan Saadeddin Köpek, bunu fırsat bilerek zina yapan kimsenin taşla öldürülmesi (recm) gerektiğine dair bir fetva almış, fetvanın gereğini yapmak üzere sultan da kendisine ferman vermişti. Bu hükümlerle Ankara'ya gelen Köpek, şehrin din adamları ve ileri gelenlerini toplayarak bu hükümleri okumuş, Ankara meydanına getirilen Taceddin Pervane, recm edilmek suretiyle öldürülmüştür.

İktidarını arttırmak ve muhaliflerinin dedikodu yapmalarını önlemek için Saadeddin Köpek, kendi eliyle bir zafer kazanmak arzusuyla Sümeysat'a hareket ederek kaleyi kuşattı. Kale 1238 Temmuzunda teslim alınarak, civardaki kaleler de fethedildi.

Saadeddin Köpek, büyük bir devlet adamı olan Kemaleddin Kamyâr'ı Konya bölgesindeki Gâvele kalesine göndererek hayatına son verirdi. Büyük emirlerden Hüsameddin Kaymeri'yi de bir suçla suçlayıp Malatya'da tutuklattırdı. Böylece Saadeddin Köpek devletin ileri gelenlerini birer birer ortadan kaldırmış oldu.

1) Saadeddin Köpek'in Sultan Olma Arzusu

Saadeddin Köpek devlet ileri gelenlerini bertaraf ettikten sonra, tahta çıkmak gibi, görülmemiş bir hayal beslemeye başladı. Osman-

İlâh'da görüldüğü gibi Selçuklular'da da sultanın hanedandan olması lâzımdı. Oyuncak gibi kullandığı Gıyaseddin Keyhüsrev'i bertaraf ederek sultan olmayı plânlayan Saadeddin Köpek hânedana mensup olduğunu ispat etmeyi düşünüyordu. Onun tertip ve hikâyesine göre, anası Şehnâz Hatun Konya'nın zengin ve ileri gelenlerinden birinin kızı olup I. Gıyaseddin Keyhüsrev bu kıza düşküncü. Anası bu kıızı birgün saraya götürmüştü. O gelin olup Köpek'in babasının evine gittiğinde iki aylık hamileydi. Böylece Saadeddin Köpek «*Ben yedi ay sonra dünyaya geldim*» diyerek kendisinin Selçuklu soyundan olduğunu ileri sürüyordu(1).

2) Saadeddin Köpek'in Öldürülmesi ve Şahsiyeti

Gıyaseddin Keyhüsrev devlet adamlarının birer birer ortadan kaldırılması ve sıranın kendisine gelmesi üzerine çok inandığı bir hassa kölesini gizlice Sivas sübaşı Hüsameddin Karatay'a göndererek, bu önemli meselenin çözümü için derhal gelmesini bildirdi. Hüsameddin Karatay Kubad-Abad'a giderken, Saadeddin Köpek'in misafiri olup kendisine tam bir iltimat telkin etti. Hazırlanan plâna göre, birkaç gün sonra sarayda verilen bir ziyafet sonunda Saadeddin Köpek saraydan ayrılırken, kendisine hürmet gösterir durumda olanlar üzerine saldırdılar. Bayraktar Togan kılıcı ile Saadeddin'i öldürdü.

Saadeddin Köpek'in cinayetlerini anlatan İbn Bîbî, aynı zamanda meziyetlerini de sayar. Müellife göre; O halka karşı iyi muamele eder, zalimi cezalandırır, zengin-fakir ve yabancı-yakın arasında fark gözetmezdi. Toplu yerlerde insanlara çok sert davranır ve herkes kendisinden titrerdi. Fakat hususî dostları ve ailesiyle yalnız bulunduğu zaman çok yumuşak ve hoş sohbet davranırdı. Çok cömert idi ve köylüler onun idaresinden memnundu. İktâ sahibi çiftçilerden vergi haklarından başka bir kuş kanadı fazla birşey almazdı. Onun Anadolu'nun büyük kervan yolu üzerinde (Konya-Aksaray arasında) 1237 yılında inşa ettirdiği kervansarayı vardır ki, kitabesinde de adının Saadeddin Köpek şeklinde yazılması lâkabinin bir hakaret kastıyla söylenmediğini gösterir(2).

c. II. Keyhüsrev'i Metbû Taniyan Devletler

Selçuklu devleti Saadeddin Köpek'ten kurtulunca ikinci derece de kaldıkları için öldürülmemiş olan beyler hizmete çağrıldı. Mühezzibüddin Ali vezirliğe, Şemseddin Muhammed İsfehani naipliğe, Ve-

(1) O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 411-412

(2) O. Turan, Aynı ser, 412-413

Hyüddin Tercüman Pervaneliğe, Necmeddin Muhammed tercümanlığa ve Celaleddin Karatay da hazine-i hassa'ya tayin edildi.

Gıyaseddin Keyhüsrev'in yetersizliğine ve büyük devlet adamlarının bertaraf edilmiş olmasına rağmen, Türkiye'nin iç ve dışta yüksek itibarı devam ediyordu. Mısır sultanı ayrı olmak üzere Halep hükümdarı ve diğer Eyyubî melikler, Mardin Artukluları, Killkya Ermeni Prenslığı, Trabzon ve İznik Rum devletleri Gıyaseddin Keyhüsrev'i metbû tanıyor, anlaşma gereğince asker ve haraç gönderip adına hutbe okutarak, para bastırıyorlardı.

Gıyaseddin Keyhüsrev, Necdeddin Muhammed'i Harezmîller'e göndererek hizmete dönmelerini ve itaat etmelerini istedi. Harezm hanları sultanın gönderdiği hil'atleri giyip alınlarını yere koyarak itaatlerini bildirdiler. Sultan kendilerine ikta menşurları gönderirse adına hutbe okutup para basacaklarını ve askerlerinin Selçuklu vilâyetlerine akın yapmayacağını taahhüt ettiler. Bir müddet sonra Harezmîller'in tekrar sağa-sola akınlara başlamaları üzerine, Malatya sübaşı Tercüman Zâhiredin Mansur, Malatya, Harput, Elbistan ve Maraş askerlerinden meydana gelen üçbin kişilik bir süvari kuvvetiyle Birecik'ten Fırat'ı geçip Harran'da toplanan Harezmîller'i yendi. Bereket Han'ın vezirliğini yapan Şihabeddin Harran kalesini Selçuklular'a teslim etti ve bu yöre Eyyubîler'e bırakıldı.

d. Diyarbakır'ın Fethi

Harezmîller'in yenilgisinden sonra Diyarbakır muhasarasına giden, Zâhiredin Mansur, sultandan asker ve silah istedi. Sultan Sivas sübaşı Mübarizüddin Çavlı ile Niksar (Neklsar) sübaşı Mübarizüddin Yav-Taş kumandasında bütün Danışmend-İlî askerlerinin gönderilmesini emretti. 1240 yılında Diyarbakır muhasara edilerek müstahkem surları dövülmeye başlandı. Muhasara devam ederken cesaretiyle ünlü Kaymazoğlu Nasireddin Arslan surların altına yanaşarak o sırada burçlar üzerinde oturan Fahreddin Dinâri ile münasebete girip şehrin mutlaka düşürüleceğini, eğer kendisi teslim ederse sultanın ihsanlarına boğulacağını söyledi. Fahreddin Dinâri ise, 400.000 dirhem karşılığında şehri teslim edeceğini bildirdi. Zâhiredin Tercüman, durumu başkumandan Çavlı'ya bildirince memnun olan Çavlı, derhal beylerin altın ve gümüşlerini toplayıp sandıklara doldurarak mühürledi. Fahreddin Dinâri'nin oğulları geceleyin kemencele Selçuklu askerlerini surlar üzerine çıkarırken, hıyaneti gören muhafızlar ışık yakıp durumu başkalarının görmesini sağladılar ve surların müdafaasını terk ettiler.

Fahreddin Dinâri tarafından şehrin satılmakta olduğunu gören Diyarbakır büyükleri Nasireddin Arslan ile haberleşip bütün Selçuk-

lu kumandanlarıyla Babu'l-Ma (nehir kapısı)'da görüşme: üzere anlaşılar. Diyarbakırlılar'dan şehir kadısı Necmeddin Habir, Mancınıkçı Cafer ve ileri gelenlerden bir heyet Selçuklu beyleri ile görüştü ve iki taraf şehrin teslimi üzerinde anlaşmaya vardı. Anlaşmaya göre; Diyarbakır halkı bütün haklarına sahip olacak, Dicle kenarında bulunan tarla ve bağlar divânî vergilerden muaf tutulacaktı. Böylece iki tarafın anlaşması üzerine ertesi gün bütün Selçuklu sübaşları ve beyleri kendi sancak ve askerleriyle şehre girip bayraklarını surlar üzerine dikerek, şenlik yapmaya başladılar. Selçuklu kumandanları, halkı saltanat sarayında kabul edip sultana biat ettirdiler. Diyarbakır Sübaşılığı Mübarizüddin İsa Candar'a verildi.

e. Baba İshak'ın Peygamberlik İddiası

Moğollar'ın doğudaki istilâları dolayısıyla gelen Türkmen göçleri sel halinde akmakta ve Anadolu-Suriye sınırında bir topluluk oluşmaktaydı. Türkmenler daha ziyade Sûmeysat, Behisni ve Maraş yöresinde yerleşiyorlardı. Böyle bir ortamda Sûmeysat'a yakın Kefer-sud bucağında meydana çıkan Baba İshak, bu bölgede ictimâî, dînî ve siyasi tesirleri kullanarak Türkmenler'i etrafında topluyordu. İn-zıvâî hayatı ve oruçlu hall, kımseden bir şey kabul etmemesi ile git-tikçe şöhretli yayılıyor ve herkes ona koşuyordu. Henüz kuvvetini yet-terli görmeyen Baba İshak birgün Kefersud'dan kayboldu ve bir müd-det sonra Amasya'nın bir köyünde koyun çobanlığı yaparken görüldü. Hayvanlara bakımı, şefkati, dindarlığı ve inzivâî hayatı ile köy hal-ki kadın-erkek kendisine bağlandı.

Baba İshak müridleri ve şöhretli artınca köyün yakınında bir te-pe üzerinde zaviye (som'a) kurarak ibadetle meşgul olmaya başladı. Bir süre sonra Baba İshak sultanın Allah ve Hulefa-ı Raşidîn yolun-dan ayrıldığını söylemeye başlayarak Türkmenler'i isyana davet et-meye başladı. Bunun üzerine Türkmenler mallarını satıp at ve silâh alarak, Sûmeysat, Kâhta ve Hıan-ı Mansur (Adıyaman) bölgelerini işgale, kendilerine uymayanları öldürüp mallarını yağmalamaya, yurtlarını tahribe başladılar. Bunun üzerine Malatya sübaşı Muzaf-ferüddin Allâz askerleriyle Baballer'i takibe gırlıtlıse de aralarında meydana gelen savaşta çok kayıp vererek bozguna uğradı. Muzaffe-rüddin tekrar asker toplayarak savaşa gırdı fakat yine yenildi. Böy-lece İman ve cesaretleri daha da artan Baballer Sivas'a doğru yürüdüler. Sivas halkı Âsilere karşı çıktı, fakat bozguna uğrayıp Amasya ta-raflarında bulunn Baba Resul'un yanına gıttılar.

Gıyaseddin Keyhüsrev bu kötü haberleri alınca dehşete kapılıp Kubad-Abad'a gıderken, Anadolu'da çok sevilen Mübarizüddin Arma-ğanşah'ı Amasya sübaşılığına ve Âsileri takibe memur etti. Armağan-

şah, âsillerden önce Amasya'ya varıp şehre hâkim oldu ve Baba'yı zaviyesinden çıkararak kale burcunda astı(1).

Baba İshak'ın ölüm haberini alan müridleri onu arayıp bulamadılar. Buna rağmen Baba'nın hiç bir fânî tarafından öldürülemeyeceğine inandıklarından, kadın-erkek büyük bir şiddetle «*Baba Resul Allah*» diye naralar atarak saldırıya geçtiler. Bu savaşlarda Selçuklu komutanı Armağanşah şehit edildi. Babailer saldırılarına devam ederek Konya'ya doğru ilerlemeye başladılar.

Gıyaseddin Keyhüsrev Moğollar'a karşı Erzurum ucunda bulunan ordunun Babailer'e karşı gelmesini emretti. Sivas'taki cephanelikten silahlarla donatılan bu ordu Kayseri'ye geldi. Selçuklu hizmetinde bulunan Frank ve Gürcü askerleri de âsillere karşı gönderildi. Necmeddin Behramşah kumandasındaki Selçuklu ordusu 60.000 süvariye ulaşmıştı. Bu ordu, âsillerle Kırşehir vilâyetinin Malya sahrasında karşılaştı. Öncü olarak savaşa sürülen hristiyan askerlerinin, âsillerin ilk hücumlarını etkisiz bırakmaları üzerine müslüman askerlere cesaret geldi ve Babailer'in manevî bir güce sahip olmadıkları görülünce toptan saldırıya geçtiler, savaş sonunda Babailer'den hiç kimseyi bırakmaksızın öldürdüler(2).

f. Selçuklu - Moğol Münasebetleri

1) Moğollar'ın Anadolu'yu İstilas

Moğollar İran'ın istilasını tamamlayıp Gürcistan'ı yağma ederek kendilerine tâbi duruma getirdikten sonra, Irak'a akınlar yapıp Türkiye sınırlarında dolaşmaya başladılar. Tarihi yollar Moğollar'ı da Selçuklular gibi Anadolu'ya çekiyordu. Fakat Selçuklu devletinin güçlü olması dolayısıyla sınırlara tecavüzde tereddüde düşmüşlerdi. Babal hareketiyle devletin zayıf düşmesi üzerine Alâeddin Keykubat tarafından kabul edilen ve ölümüyle oğlu Keyhüsrev tarafından Moğolistan'a gönderilen elçinin gelmesini dahi beklemeden saldırıya geçtiler. İlk Erzurum'a hücum edip Anadolu'yu istilâ yoklamasına giriştiler.

Erzurum, Türkistan ve Türkiye kervanyolu üzerinde bulunan zenginliği ve Anadolu'nun kapısı olmakla Selçuklular'ın önemli şehirlerinden biri idi. Arran ve Mugan ovalarında ordugahlarını kurmuş olan Moğollar, Gürcü ve Ermeni gibi mahalli halklardan da temin ettikleri kuvvetlerle 1242 yılının sonbaharında Doğu Anadolu'ya karşı harekete geçtiler. Moğol ordusu başkomutanı olan Baycu Noyan Erzurum önüne gelince şehrin sübaşı Sinaneddin Yakut'tan tes-

(1) Ebu'l-Ferec. II. 539-540

lını olmasını istedi. Yakut bu isteği reddedince şehir Moğollar tarafından kuşatıldı. Kuvvetli surlarının yanı sıra, Frank askeri ile de takviye edilmiş olan Erzurum Moğollar'ın bütün taarruzlarına dayandı. Türkler'in dayanma gücü ve kışın yaklaşması dolayısıyla cesaretleri kırılan Moğollar dönüp gitmek niyetinde idiler. Baycu Noyan, son defa şehrin teslimini istedi, fakat Yakut Bey'den yine red cevabı aldı. Baycu son olarak şiddetle surlara taarruza geçti ve Moğollar şehre girmeye muvaffak oldular. İçkaleye çekilen Yakut'a teslim olmaktan başka çare kalmadı. Moğollar, çocuk, ihtiyar demeden halkı kılıçtan geçirdiler ve şehri yağmaladıktan sonra üsleri olan Mugan'a döndüler.

2) Köseadağ Savaşı

Moğollar'ın Erzurum'u tahrip ettikten sonra Mugan kışlağına çekilmeleri Selçuklular'a hazırlanma fırsatı verdi. Devlet erkânı sultanın huzurunda toplanarak Moğol meselesini etraflica müzakere edip müslüman ve hristiyan devletlere elçiler göndererek yardım talebinde bulunulmasını kararlaştırdı. Nâib Şemseddin İsfehani, milyonlarca altın ve gümüş parayla Halep'e ve diğer Eyyubî hükümdarlarına gitti. Şemseddin İsfehani Eyyubî melikleriyle yapılan anlaşmalara rağmen, sadece Halep'ten askeri yardım sağlayabildi. Nasihüddin Fâris 2000 kişilik Halep askeriyle 1243 Haziranı'nda Sivas'a vardı. Savaşın sonucundan emin olmayan Eyyubî hükümdarları taahhütlerine sadık kalmadılar. Gıyaseddin Keyhüsrev kış mevsiminde hazırladığı ordusunu Kayseri'de topladı. 70.000 kişiyi bulan Selçuklu kuvvetleri Kayseri'den Sivas'a doğru hareket etti. Sivas'a varınca Halep ve diğer Türk askerlerinin de iltihakıyla ordunun sayısı 80.000'e ulaştı. Selçuklu ordusu Sivas'ta beklerken, Baycu Noyan kumandasındaki Moğol ordusunun hareket ettiği haberi geldi. Tecrübeli devlet adamları ordunun silah ve erzakla dolu olan Sivas'ta kalmasını, burada tertibat alınarak yorgun düşecek olan Moğollar'ın karşılanmasını ileri sürüyorlardı. Bu sebeple Derbend ve geçitleri tutmak için birkaç emrin komutasında bir miktar asker çıkarıldı. Sivas' adayanılarak emrin komutasında bir miktar asker çıkarıldı. Sivas'a dayanılarak Vlsak-Başı(1) gibi savaş görmemiş kişiler ortalığı gürültüye vererek, *«Erzincan ve havalisi Moğol kılıçlarına yem olurken, biz burada boş yere vakit geçiriyoruz,»* diye feryada başladılar. Sultan, izzet-i nefsi ni tahrir edici bu sözler karşısında orduya hareket emrini verdi. 80.000 kişilik Selçuklu ordusu Sivas'tan hareket ederken, Moğollar da Erzincan'ı geçmiş Sivas'a doğru ilerlemeye başlamışlardı. Selçuklu kuv-

(1) Sultanın muhafız komutanı.

vetleri Zara-Suşehri arasındaki Köseadağ'a varınca Moğol askerleri de buraya yakın olan Akşehir civarındaki ovaya gelmişti.

Selçuklular burada Türkiye'nin kaderi üzerindeki ikinci önemli savaşı yapacaklardı. 10 Ağustos 1230'da yapılan ikinde Alâeddin Keykubat, Celâleddin Mengübürti'yi yenerek devletini kurtarmıştı. Şimdi ise Selçuklu kuvvetleri, Baycu Noyan'ın kumandasındaki Moğol kuvvetleriyle karşı karşıya bulunuyordu.

Selçuklu ordusu Köseadağ'da askeri bakımdan müdafaası sağlam ve düşmanın tecavüzüne imkân vermeyen bir arazi üzerinde konakladı. Vezir Mühezzıbüddin Ali ve Gürcüoğlu gibi kişiler sultana bulundukları mevkiin askeri bakımdan emin olduğunu, düşman akınlarından hiçbir endişe bulunmadığını bildirdilerse de sultan, yakınları olan Nizameddin Suhrab ve diğer cahillerin sözlerine uyarak orduya hücum emri verdi. Devlet adamları çok kızgın olarak, bu akıbeti bilinmeyen serüvene sürüklenip 20.000'i bulan kuvvetleriyle ovaya inerek Moğollar'a karşı hücumla geçtiler.

Selçuklu kuvvetlerinin hücumu karşısında Moğollar, eski Türk savaş taktikğine göre sahte bir ricatle geri çekildiler. Öncü kumandanları Moğollar'ın bozulduğunu zannederek zafer sevincine kapıldılar. Fakat biraz sonra Baycu Noyan hücum emrini verince Selçuklu öncüleri şehit edildi ve beyler askerleriyle birlikte kaçmaya başladılar. Yenilginin başladığını anlayan sultan, akşam üstü allesini ve bir kısım hazinesini Tokat'a gönderdi. Kendisi de cuma gecesi, otağını ve hazinelerini bırakıp kolay taşınır mücevheratını yanına alarak Tokat'a kaçtı. Kendisini burada da emniyette hissetmeyen sultan Konya'ya gitmek için yola çıktı. Yolda kendisine yetişen Mübarizüddin Çavlı'yı Beylerbeyi rütbesiyle Malatya ve Elbistan taraflarına gönderip buralarda düzeni korumaya memur etti.

Sultanın kaçışından haberi olmayan bir kısım Selçuklu askeri tepeler üzerinde gece yarısına kadar görevlerine devam ettiler. Ordugâha geldiklerinde eşyadan başka birşeye rastlamayan bu askerler bozgunu anlayarak kendileri de kaçtılar. Sabahleyin ordugâha yaklaşan Moğollar otağ ve çadırlarda hiç kimseyi görmeyince Selçuklular'ın pusu kurduğu düşüncesiyle bir müddet ordugâhtan uzak kalmışlar; fakat hiçbir hareket göremeyince, ordugâha girmişlerdir. Böylece ilk öncü çarpışmasından sonra hiçbir ciddi mukavemet gösterilmeden 3 Temmuz 1243 (14 Muharrem 641) yılı Cuma günü bu savaş bitmiş ve Selçuklu ordusu yenilgiye uğramıştı.(1).

Kaynakların ittifakına göre; Moğollar Selçuklu ordugâhından hesapsız ganimetler elde ettiler. Bazılarına göre bu ganimetler 300

(1) Ebu'l-Ferec, II, 541-542

deve yükü altın(1), 3000 hayvan yükü altın ve gümüş eşya olarak büyük bir evi dolduracak miktardaydı.

3) Sivas'ın Moğollar'a Teslimi

Baycu Noyan, Köseadağ'da Selçuklu ordusunu bulamayınca hızla takibe koyularak Sivas'a doğru ilerledi. Sivas kadısı Kırşehirli Necmeddin Moğollar'a mukavemet edilemeyeceği düşüncesiyle şehrin ileri gelenlerini teslim razı etti. Yapılan anlaşma gereğince Sivaslılar hayatlarını, mallarını ve paralarını kurtaracaklardı. Baycu şehri teslim alınca Erzincan Kapısı hariç bütün kapılarının kapatılarak üç gün yağma edilmesine izin verdi. Selçuklular'ın önemli bir askeri üssü olan Sivas'taki bütün savaş âletlerini, maddelerini ve silahları yakıtarak, surların bir kısmını tahrip ettirdi(2).

4) Kayseri ve Erzincan'ın Moğollar'ın Eline Geçmesi

Moğollar Sivas'tan sonra Kayseri üzerine yürüdüler. Şehir halkı Samsamüddin Kaymaz ile Topal Fahreddin Ayaz kumandasında surları ve burçları tamir ederek Moğollar'ı beklemeye başladılar. Moğollar Kayseri'ye gelince varoşları işgal edip yağmaladı ve yaktılar. Buldukları insanları da öldürdüler. Şehri şiddetli bir şekilde muhasara altına alan Moğollar, surlar ve burçlar üzerinde büyük yarıklar açılmasına rağmen içeriye giremediler. Muhasaradan vazgeçip ertesi yıl gelmek kararındayken Kayseri, İğdiş-Başı bulunan Hajukoğlu Hısam adlı bir Ermeni'nin hiyaneti durumu değiştirdi. Hajukoğlu bir gece gizlice Baycu ile temas kurup şehrin durumu ve büyükleri hakkında bilgi verdi. Şehrin sübaşı Fahreddin Ayaz da aynı yolu izleyerek taraftarları ile Baycu'nun karargâhına vardı. Bu olaylar üzerine Moğollar dönüşten vazgeçerek kuşatmayı şiddetlendirdiler. Şehirde yalnız kalan Emir Samsamüddin Kaymaz savaşa devam ediyordu. Moğollar Sivas kapısı burcunu mancınıkla döverken bütün askerlerini de bu kapı üzerine saldırıya geçirdiler. Türk savaşçıların azalması sebebiyle Moğol askerleri burç üzerine çıkarak rastladıklarını şehit ettiler. Kapıları ve kilitleri gürzle kıran Moğol askerleri şehrin içine dalarak kaleyi ele geçirdiler.

Moğollar, şehrin bütün servet ve hazinelerini yağmaladılar. Yağma bittikten sonra Kayserililer'in bir çoğu kalıçtan geçirildi. Şehrin saray, köşk ve güzel evleri, surları yakılıp yıkıldı. Şehir harabeye çevrildikten sonra Meşhed'e götürülen esirler, genç erkekler ve kadınlar

(1) Her yük 40.000 Sultanî İdi (O. Turan, Aynı eser, 437).

(2) Ebu'l-Ferec, II. 542

harıç kılıçtan geçirildiler. Kayseri'de öldürülen insanların sayısının onbinlere ulaştığı kaynaklarda belirtilmektedir(1).

Kayseri'nin tahribinden sonra Moğollar kışık karargâhları olan Mugan'a dönerken yolda Erzincan'a uğrayıp istedikleri altını alamayınca kuşatına makinelerini kurarak surları yıkıp şehre girdiler. Yağma ve katliamlardan sonra şehir tamamıyla harap oldu. Moğollar arasında şiddetiyle ünü olan Baycu Noyan, kolayca kazandığı Köseadağ zaferiyle Selçuklu ordusunun zayıflığını görüp bazı şehirleri tahrip, yağma ve savaşız teslim aldığından, ikinci bir seferle Anadolu'nun istilasını tamamlamak düşüncesiyle karargahına döndü(2).

5) Selçuklu - Moğol Antlaşması

Köseadağ bozgunu üzerine Amasya'ya çekilen vezir Mühezzibüddin Ali, Baycu'nun Anadolu'dan ayrılışını haber alınca, bu şehrin kadısı ile birlikte önemli armağanlar alıp Baycu ile görüşmek üzere Moğollar'ın peşine düştü. Erzurum'da Moğollar'a yetişen bu elçilere Mugan'a gelmeleri bildirildi. Baycu Noyan, Mugan yurduna varınca Selçuklu vezirini kabul edip geliş gayesini ve isteğini sordu. Mühezzibüddin Ali, Moğol kumandanına siyasi bir dille barış isteğini ileri sürerek onu ikna etti. Baycu Noyan bu konuyu Cormagon Noyan ile görüştüktan sonra barış şartlarını belirlerken her yıl Anadolu'dan Moğol hanına ve noyanlara ne kadar mal göndereceklerini sordu. Mühezzibüddin Ali kadı ve malyetliyle özel bir görüşme yapıp ödenmesi gereken, at, deve, koyun, sığır, elbise, mücevherat, av köpekleri, köle ve carıye miktarını tespit edip Baycu'ya verdi. Moğol kumandanı bazılarını beğendi ve bazılarını da az buldu. Mühezzibüddin bazı ilâveler yaptıktan sonra bu yıllık vergi üzerine bütün noyanların huzurunda anlaşmaya varıldı.

Gıyaseddin Keyhüsrev, Köseadağ'dan kaçarken Mübarizüddin Çavlı'yı Doğu vilâyetlerini idareye memur etmişti. Mübarizüddin Çavlı Halep'ten dönen Şemseddin İsfehani ve diğer devlet adamlarını karşılayarak bunların gelişini sultana bildirmiş; Mühezzibüddin Ali'den haber gelmemesi ve devletin vezirsiz kalamayacağı düşüncesiyle Şemseddin İsfehani'ye vezirlik menşuru verilmesini istemiştir. Onlar bu suretle Malatya'dan Konya'ya gitmek için Obruk'a varınca Gıyaseddin Keyhüsrev'ir vezirlik menşuru da ellerine verildi. Fakat Şemseddin İsfehani, Mühezzibüddin Ali'nin devlet nizamı ve selâmeti için kendisini tehlikelere atıp sulh işiyle meşgul olduğu bir zamanda onun yerine vezareti kabul etmedi.

(1) Ebu'l-Ferec. II, 542

(2) Ebu'l-Ferec. II, 544

Mühezzbüddin Ali, bir süre sonra Baycu ile barış yaparak Konya'ya döndü. Geliş ve aldığı netice Konya'da bayram sevinci yarattı. Sultan vezirlik makamını tekrar Mühezzbüddin Ali'ye verirken bir çok armağanların yanısıra bazı iktalar da verdi.

Selçuklular'ın Baycu ile yaptıkları barış Türkiye'de nizamın yeniden kurulmasını sağladı. Yapılan bu anlaşma nihayet bir Moğol kumandanı ile akd edilmiş olduğundan, bunun Moğol hanı tarafından onaylanması ve garanti altına alınması gerekiyordu. Durumu görüşen Selçuklu Hükümeti Başkar, Bulgar (Kazan havallisi) Kıpçak (Kuman) ve Rus ülkelerine hâkim bulunan ve bütün Batı Moğolları'nın başı olan Batu Han'a bir elçilik heyetinin gönderilmesine karar verdi. İdil (Volga) nehri ağzında oturan hana, Nâib Şemseddin İsfehani'nin başkanlığında, Amasya Kadısı Fahreddin ve tercüman Medceddin Muhammed(1) elçi olarak gönderildiler. Bu elçilik heyetinin beraberinde mücevherat, ağır kumaşlar, murassa eşya, altın takımlı atlar ve başka hediyeler de bulunuyordu.

Batu Han, tahtının sağında hatunlar ve solunda şehzadeler olarak kabul ettiği elçilere çok iltifatlarda bulundu. Selçuklular ile Moğollar arasında mevcut olan anlaşma sağlam esaslara göre yeniden imzalandı. Han Selçuklu elçileri dönerken sultana verilmek üzere hâkimiyet alâmetleri olan ok-yay, kılıç, külah gönderdi. Şemseddin İsfehani'ye de «*Nizamü'l-Mülk saldu'l-âlem*» ünvanını vererek Türkiye'ye hâkim olmasını emretti.

Elçilik heyeti Şemâhi ve Şirvan yoluyla Anadolu'ya döndü. Sultan ve vezir Akşehir'den Konya'ya gelirken Mühezzbüddin Ali İlgın'da hastalanarak öldü. Bu esnada Şemseddin İsfehani Altınordu Hanı'ndan dönmüş ve Karahöyük'te sultana yetmişmiş. Gıyaseddin Keyhüsrev onun han nezdinde başarı kazanmasından dolayı çok memnun oldu ve kendisine vezirlik menşuru ile birlikte Kırşehir'li iktâ etti. Ayrıca şehrin sübaşılığını da verdi. Sultan bütün memleket işlerini Şemseddin İsfehani'ye bıraktığından bu vezir ölümüne kadar Selçuklu Devleti'nin mutlak hâkimi oldu.

Selçuklu devleti Köseadağ yenilgisinden sonra eski tâbillerini kaybettiler. Moğollar'ın galip geleceğini hesap eden Ermeniler göndermekle mükellef oldukları askerlerden başka, aldığı para karşılığında da kuvvet göndermemiş ayrıca Selçuklu ordusunun yenilgi haberi üzerine 1244'te Moğollar'ı metbû tanıyarak Selçuklular'a karşı düşmanca teşebbüslere girişmişlerdi. Trabzon Rumları da Selçuklular'ı bırakarak Moğollar'a tâbi oldular.

(1) İbn Bibi'nin babası (O. Turan, Aynı eser, 450).

g. Selçuklu - Ermeni Münasebetleri

Yukarıda belirtildiği gibi Çukurova'daki Ermeni prensi, tâbl devlet olarak Köseadağ muharebesine mükellef olduğu askerden başka, aldığı para karşılığında göndermeyi taahhüt ettiği kuvvetleri de göndermemişti. Bunlardan daha mühim Selçuklular'ın Moğollar'a mağlup olması üzerine Ermeniler elden gelen her düşmanlığı yapmışlardı. Köseadağ bozgunu sebebiyle Haleb'e kaçan Türkler'e tecavüz etmişler, onları yağmalamışlar ve Türkiye'ye alt olan bazı kaleleri de işgal etmişlerdi. Sultan adına okuttukları hutbeyi ve ezanı kesmişler, İslâmiyet'e ve Hz. Peygamber'e hakaret etmeye başlamışlardı. Bu hadiseler sebebiyle Moğollar'ın Ermeniler'i korumasına rağmen, Şemseddin İsfehâni'nin Batu Han'ın sevgisini kazanması sonucunda Ermeniler üzerine bir sefer yapmak için engel kalmamıştı.

Konya'da toplanan Selçuklu ordusu Şemseddin İsfehâni, Şerefeddin Mahmud, Seyfeddin Toruntay ve Siraceddin Sarica gibi kumandanların idaresinde hareket ederek, Senyör Konstantin'in kılavuzluğuyla Babaron dağından ovaya indirildi. Ermeniler Türk ordusu karşısında mukavemet gösteremediler. Çukurova'nın büyük bir kısmı Selçuklular tarafından istilâ edildi. Ermeni prensi süvarileriyle Adana'ya sığınırken babası Konstantin ve Saint Pat da Tarsus'a kaçıp orada müdafaa'ya geçti. Selçuklu ordusu tepenin eteğinden ve nehrin karşısından Tarsus'u muhasara ederek, mancınıklarla surları dövmeye başladı. Uzun süren kuşatma esnasında iki taraf da ağır kayıplar veriyordu. Tarsus çayının şehre girdiği yerde surlar çökmeye başladı. Şehir düşmek üzereyken tufan gibi yağan yağmur ve coşan seller Selçuklu ordusunun hareketini engellediğinden şehrin alınması gerçekleşemedi.

Tarsus kuşatması bu durumda iken Alâiye'deki sultanın aniden öldüğü ve ordunun derhal Anadolu'ya dönmesi gerektiği bildirildi. Şemseddin İsfehâni, Ermeniler bu haberi duymadan bir anlaşma yaparak mümkün olan herşeyi koparmayı düşündü. Ermeniler sultanın ölümünden habersiz olarak, vezirin yaptığı barış teklifini memnuniyetle karşıladılar. Yapılan anlaşmaya göre prens savaş tazminatı olarak Ermeniler'in yaptıkları zararları ödüyor, işgal ettikleri yerleri ve kendilerine alt olan Bragana kalesini de, Tarsus'a karşılık Türkler'e teslim ediyordu.

Böylece Türk ordusu 1245 sonbaharında yağmur ve seller yüzünden hareket edemez bir duruma geldiği, bu sebeple de erzak ve laşe zorluklarıyla karşılaştığı bir zamanda sultanın ölümünü duyurmadan Ermeniler'le başarılı bir anlaşma yaparak dönmeye mecbur kaldı. Bu sefer esnasında Ermeni Prensligi'ni ortadan kaldırmak mümkün olduğu halde yukarıda belirttiğimiz olaylar buna imkân vermedi.

13) İZZEDDİN KEYKAVUS (1246-1249)

a. Tahta Geçiş

Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in sultan adayı olabilecek üç erkek çocuğu vardı. Bunlar: İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıç Arslan ve Alaeddin Keykubat'tı. Ancak en büyükleri olan Keykavus bile henüz çocukluk çağındaydı. Sultan Keyhüsrev, en küçük oğlu Alaeddin Keykubat'ı vellaht tayin etmişse(1) de, devlet adamları yaşça en büyük olan Keykavus'un sultan ilân edilmesine karar verdiler. Vezir Şemseddin İsfehani'nin liderliğindeki emir ve kumandanlarca alınan bu karar gereğince, Keykavus Uluborlu'dan Konya'ya getirilerek tahta çıkarıldı. Devlet adamları, emirler, kumandanlar, şehir ileri gelenleri ve halk yeni sultana bağlılıklarını arz ettiler. Bu biat töreni dolayısıyla Konya süslendi ve şehirde büyük şenlikler yapıldı.

b. Vezir Şemseddin İsfehani

Yeni sultanın küçük yaşta bulunması yüzünden bütün işler emirlerin elinde kaldı. Bu sebeple zaten iyi gitmeyen devlet işleri yavaş yavaş aaha da bozulmaya başladı. Emir ve kumandanlar arasındaki siyasi ihtiras ve rekabetler, memlekette huzursuzluğa sebep oluyor, nizam ve intizam sağlanamıyordu. Bu devlet adamlarından Şemseddin İsfehani, Batu Han'ın iltifatına nâil olarak eski vezirin yerine getirildi. Dolayısıyla yeni sultan Keykavus'a da vezir olan İsfehani çok geniş yetkilere sahipti. Kendi rakiplerini, türlü hile ve siyasi entrikalarla bertaraf etmeye başladı. Bu emirleri ya kendi tarafına çekerek veya birbirine düşürerek nüfuzunu kuvvetlendirdi. İsfehani'nin bu şekilde kendi menfaatlerini gözetmesi yüzünden bazı kumandanlar, girdikleri savaşlarda, kazanırsak vezirin şöhretli artacak düşüncesiyle, gevşek davranıyorlardı.

İsfehani'nin bu davranışlarına daha fazla tahammül edemeyen emirlerden Rûzbe ile Has-Oğuz, ona karşı birleştiler. Ancak onların birleştğini duyan İsfehani, Akşehir ve Ilgın'dan büyük vaatlerle kiraladığı ayak takımını, Rûzbe ve Has-Oğuz'u öldürmeye ikna etti. Hazırlanan sulkaşt gereğince bu iki şahıs öldürülerek malları gasp

(1) Aksaraylı, 133; Ebu'l-Ferec, II, 545

edildi. Bu şahısların öldürülmesine rağmen İsfehani'ye karşı yeni rakipler türedi. Önceki isyan olayında vezire yardım eden Pervane Ebû Bekir ile Emir-i Dâd Nusret kendi nüfuzlarını arttırmak için çalışmaya başladılar. İsfehani onların bu hareketlerini farkedince, aldığı tedbirler neticesinde Emir Nusret'i Hafik kalesine, Ebû Bekir Pervane'yi Darende kalesine ve oğlunu da Kâhta kalesine hapsedtirdi. Daha sonra da İsfehani sultanın annesiyle evlendi. Fakat kendisinden memnun olmayanlar onun bu cüretkâr hareketini, Selçuklu hânedânına karşı bir saygısızlık olarak gördüler. Halk da bu saygısız hareketi büyük tepkiyle karşıladı. Bu yüzden Erzincan eski sâbaşı Şerefeddin Mahmud isyan ederek Erzincan'a doğru yola çıktı. Şerefeddin'in bu hareketinden şüphelenen vezir, aralarında Kadı Cemaleddin'in de bulunduğu bir elçilik heyetini onu yatıştırmak için gönderdi. Ancak Şerefeddin Mahmud kendisine teklif edilen Erzincan ve Niksar sâbaşılığı ile 300.000 (dirhem) gümüş parayı reddetti. Müteakiben de kuvvetlerini toplayarak Niksar'a hareket etti. Bunun üzerine İsfehani ona karşı Yav-Taş komutasında bir ordu gönderdi. Niksar civarında yapılan savaşı kaybeden Şerefeddin kaçıp silah ve erzak dolu olan Kemâh kalesine girdi ve müdafaaya hazırlandı. Fakat Kemâh halkının kendisinden kuşkulması üzerine teslim oldu. Merkeze götürülürken gizlice gelen emir üzerine Çubuk'ta öldürüldü. Ayrıca Darende kalesinde bulunan Ebû Bekir Pervane ve Kâhta kalesinde bulunan oğlu da yay girişiyle boğduruldu.

Bu olaylardan sonra Vezir İsfehani tek başına devlete hâkim oldu. Memlekette de biraz olsun huzur sağlandı. Ancak bu sükûnet devri iki yıl sürdü. Ahmed adlı bir Türkmen'in isyanını bastırmak için gönderilen askerin gevşek davranması isyana katılanların sayısını arttırdı. Bunu gören İsfehani, isyanı bastırmak için bizzat kendi muhafızlarını da gönderdi.

İşte tam bu sıralarda, Göyük Han'ın tahta çıkışı münasebetiyle Moğolistan'a gitmiş olan Rükneddin Kılıç Arslan, Moğol hanından 2.000 Moğol askeri, ağabeyi Keykavus'un saltanattan, vezir İsfehani'nin de vezaretten azline dair bir yarlıg ile geri döndü ve Sivas'ta sultanlığını ilân etti. Kılıç Arslan'ın bu sultanlığı Kayseri, Malatya, Harput ve Amid'de de tanındı. Böylece üç yıl süren Moğolistan gezisinden sonra, Selçuklu tahtı, 1249 yılında Kılıç Arslan'a intikal etti. Bu durumda Moğol hanının yarlıgı gereğince İsfehani yakalanarak öldürüldü (25 Mart 1249).

14) MÜŞTEREK SALTANAT DEVRİ (1249-1257)

(II. İZZEDDİN KEYKAVUS, IV. RÜKNEDDİN KILIÇ ARSLAN, II. ALAEDDİN KEYKUBAT)

a. Celâleddin Karatay

Rükneddin Kılıç Arslan'ın Moğol hanından getirdiği yarlığ gereğince İsfehani'nin bertaraf edilmesinden sonra yeni bir buhran devresinin eşliğine gelindi. Çünkü Kılıç Arslan kendisinin tek sultan olduğunu söyleyerek kardeşinin sultanlığını tanımadı. Bunun üzerine şehzâdeler üzerinde büyük bir manevi otoritesi bulunan Celâleddin Karatay bir hal çaresi düşündü. İleri gelen devlet adamlarıyla yaptığı toplantıda, üç kardeşin birlikte saltanat sürmelerini teklif etti. Karatay, *«Büyük kardeş dururken küçüğünün takdim edilip memleketi onun idaresine vermek dine, örf ve insanlığa uygun düşmez»* diyor, ayrıca böyle bir icraatı yaptıkları takdirde halifenin, halkın ve yabancı milletlerin buru hoş karşılamayacağını da belirtiyordu. Nihayet onun görüşüne kıymet verilip üç kardeşin birlikte saltanat sürmeleri karar altına alındı. Böylece Moğol hanının da arzusu kısmen yerine getirilmiş oldu. Alınan bu karar Sivas'ta istiklâlini ilân eden Kılıç Arslan'a elçiler aracılığıyla bildirildi. Bu şekilde iki kardeş arasında gidip gelen elçiler en sonunda iki kardeşin maiyetleriyle birlikte Aksaray'da buluşması görüşünde birleştiler. Ancak bu buluşma esnasında üstünlüğün Kılıç Arslan'da kalmasını yarlığ gereğince istediler. Bu anlaşmazlık iki tarafın Rûzbe ovasında savaşmasına ve Kılıç Arslan taraftarlarının yenilmesine sebep oldu (14 Haziran 1249). Esir edilen Kılıç Arslan'a Keykavus çok iyi davrandı. Bu hadiseden sonra Karatay her üç kardeşin de atabegliğini üzerine alarak aralarında uyum sağladı. Bu suretle 1249 yılından 1254 yılına kadar hutbe, para ve fermanlarda üç sultanın adı birden zikredilmek üzere Türkiye Selçuklu tarihinde *«Müşterek Saltanat Devri»* de denilen bir devre başladı(1). Bununla beraber bu zamana alt kitabelerde çok defa büyük sultan sıfatıyla yalnız Keykavus'un adıyla yetinildi.

(1) Bu müşterek saltanat zamanında hutbede ve sikkede tabiatıyla üç sultanın adı birden zikrediliyordu. Bununla beraber Alaeddin Keykubat'ın saltanata ıstırâkı bir addan ibaret kalmıştır (Aksaraylı, 133).

Bu sıralarda eski vezir Şemseddin İsfehani'nin durumunu araştırmak ve ödenen haracı arttırmak gayesiyle Moğol hanından gelen elçilerle beraber, Şemseddin Mahmud Tuğrai başkanlığında bir heyet Altın Ordu'ya gönderildi(1). Bu heyet hana çok kıymetli hediyeler götürmüştü. Bu gidenlerin hepsi han tarafından yeni mevkilere tayin edilerek döndüler. Han sultana hil'at, ok, yay ve Karatay'a da kürk gönderdi. Yeni mevkilerle geri dönen bu ihtiras sahibi kişilerin hareketleri, başta Karatay olmak üzere ciddi devlet büyükleri tarafından nefretle karşılandı. Muhterisler az sonra kendi aralarında kavgaaya gıştılar. Hatta aralarındaki anlaşmazlığı çözmek için Baycu Noyan'a bile gittiler. Devlete ihanet eden Mahmud Tuğrai hapsedildi(2). Yine bu sıralarda Moğolistan'dan gelen elçi, sultanın Moğolistan'a gelmesi emrini getirdi. Bu emir, Selçuklu İleri gelenlerine çok ağır gelmişti. Ancak Moğol elçisinin birkaç kez gidip gelmesi ve Büyük Han'ın ısrarları üzerine sultanı Moğolistan'a göndermek için devlet ricallı Kayseri'ye geldiler. Ancak sultan Kayseri'de etrafındaki sikkilik şahsiyetli kişilerin tesiriyle içki, kadın ve kumara alıştı. Çevresindekilere hakaret etmeye başladı. Vasıfsız kişilere yüksek makamlar vererek, hazinayı hızla israf etti.

Nihayet Kayseri'de bulunan Keykavus Moğolistan'a yolcu edildi. Ancak Sivas'a vardıkları sırada, Celâleddin Karatay'ın ölüm haberi geldi (Ocak 1254). Bu durumda yollarına devam edemeyen sultan perişan bir durumda geriye döndü. Karatay'ın üç kardeşi bir arada saltanatı sürdürerek devlet nizamını koruması, onun iyi idareciliği sayesinde olmuştu.

Keykavus etrafındaki menfaatçiler yüzünden itibarını hızla kaybetti, onun içki ve kadın gibi kötü alışkanlıkları yüzünden halk kendisinden soğudu. Hatta onun yerine Kılıç Arslan'ı getirecekleri dedikodusu da yayıldı. Bunun üzerine telaşlanan Keykavus, derhal Konya'ya döndü. Moğol hanının ısrarla kendisini istemesine karşılık, kardeşi Keykubat'ı Moğolistan'a gitmek üzere yola çıkardı.

Alaeddin Keykubat yolcu edildikten sonra, Konya'da kalan iki kardeş artık huzursuzdular. Çünkü onlar Keykubat'ın saltanat sahibi olarak döneceğini ve nüfuzlarının kalmayacağını düşünerek, ken-

(1) Mahmud Tuğrai başkanlığındaki bu heyette Reşideddin Cüveyni, Reisü'l-Bahr Şücaeddin Abdurrahman, Emir-i Dâd Hatıreddin Zekeriyâ, Sarımuiddin Alp-Saru ve Bahaeddin Erzincani vardı.

(2) Mahmud Tuğrai gizlice bir mektup yazıp Baycu'ya gönderirken Bamsamüddin Kaymaz devlet erkânı aleyhinde yazılan bu mektubu ele geçirerek Karatay'a verdi. Bunun üzerine Mahmud tevkiif edilerek Antalya'ya gönderildi ve hapsedildi (O. Turan, Aynı eser, 471).

di adamlarını Moğol hanına gönderdiler. Halbuki Keykubat Erzurum'a varınca ansızın öldü (1254) (1).

Keykubat'ın ölmesi veya öldürülmesi sonucunda, iki kardeş birbiriyle mücadeleye başladılar ve ülkede iç huzur bozuldu. İki sultanın mailyetinde bulunan emir ve kumandanlar, kardeşleri birbirine düşürmek için çalışarak menfaatleri olduğu müddetçe her türlü entrikaları ve mücadeleleri yapmaktan çekinmediler. Devlet işleri gittikçe bozuluyor ve Moğollar'ın istediği aşırı vergiler yüzünden ülke yoksullaşıyordu. Anadolu halkı artık Alaeddin Keykubat zamanındaki refah ve mutlu hayatı arar olmuştu.

b Keykavus - Kılıç Arslan Mücadeleleri

II. Alaeddin Keykubat'ın vefatı, siyaset sahnesinde iki kardeş karşı karşıya getirmişti. İki tarafa mensup kimseler de kardeşler arasındaki gerginliği körükliyorlardı. II. Keykavus'un hristiyan dayıları IV. Kılıç Arslan aleyhinde çirkin lâflar söylüyorlar ve Keykavus'u onun aleyhinde kışkırtıyorlardı. Ancak bu teşebbüsler Keykavus'un halkın gözünden düşmesine sebep oluyor ve itibarını kaybettiriyordu. Bir kısım emir ve kumandanlar da onun aleyhtarı olmuşlar ve Kılıç Arslan'a bir mektup yazarak, Kayseri'ye davet etmişlerdi. Kılıç Arslan da kıyafet değiştirerek, adamları ile birlikte Develü'ye geldi. Sübaşılar tarafından karşılanarak 1254'te tahta çıkarıldı (2).

Sultan İzzeddin Keykavus bu muhalefeti önlemek için Beylerbeyi Yav-Taş'ı Kayseri'ye yolladıysa da Yav-Taş tevkif edildi ve Kılıç Arslan'a sadakatlı için yemin ettirildi. Bundan başka bazı kumandanlar da Kılıç Arslan'a iltihak ediyor, yeni kuvvetler katılıyor ve halk da onu seviyordu. Gücünün çoğaldığını gören Kılıç Arslan, taraftarları ve askerleriyle harekete geçip Alaeddin Kervansarayı'na saldırdı (3). Mukavemet görünce kapıları kırarak içeri girdiler. tâcirlerin bir kısmını öldürüp mallarını aldılar. Konya'ya gönderilen elçinin, memleketi ikiye taksim teklifi ise Keykavus tarafından reddedildi.

Bunun üzerine Keykavus kardeşine elçiler göndererek eline geçirdiği yerlerle yetinmesini ve huzursuzluk yaratmamasını istedi. Ancak Kılıç Arslan'ın gönderdiği elçiler yeni yerler isteyince anlaşma olmadı. Elçilerin gidip gelmelerinden de bir sonuç çıkmadı. Bunun üzerine Keykavus Kıpçak ve Türkmenler'den ücretli askerler tutarak savaşa hazırlandı. İki kardeşin kuvvetleri Ahmed-Hisar'da savaşa girdi. Kılıç Arslan mağlup edildi ve kaçarken Türkmenler tarafından

(1) Ebu'l-Ferec. II. 559-560

(2) Nitekim Kılıç Arslan adına 652 (1254)'de kesilen para zamanımıza kadar gelmiştir.

(3) Bu kervansaray Aksaray'a iki menzil uzaklıktadır.

yakalanarak Kayseri'ye getirildi. Keykavus kardeşini iyi karşıladı, ona hil'at, at ve altın gibi armağanlar verip Amasya'da ikamete mecbur etti. Daha sonra da Borgulu kalesine gönderdi.

Anadolu'da bu olaylar olurken, öte yandan da Moğol noyanlarından sık sık elçiler geliyordu. Bu elçiler dönüşlerinde külliyetli miktarda para ve mal götürüyorlardı. Bu vergilerin azaltılması için noyanlara gönderilen Selçuklu elçileri reddediliyor, Anadolu âdeta soyuluyordu.

c. Türkmenler'in Faaliyetleri

Moğol istilâsı sırasında Anadolu'ya büyük guruplar halinde gelen Türkmenler sayesinde, Türk sınırları, Rum ve Ermeniler'in aleyhine genişliyordu. Bu Türkmenler doğu, batı, kuzey ve güney sınırlarında yerleşerek yeni yeni Türk beylikleri kuruyorlardı. Bu yüzden Ermeni ve Rum azınlık gitgide kayboluyordu. Ancak bu göçebe Türkmenler bazen memleket içinde de yağma ve baskın hareketlerinde bulunuyorlardı. Onların bu kanun dışı hareketleri nizam ve asayiş bozuyordu. Zaten buhran geçiren devlet için yeni mesguliyetler oluşturmuyorlardı. Kendileri sıkıştırılınca sınırlara toplanarak, Hristiyan ülkelerinden kendilerine yurt ve geçinme imkânları buluyorlardı. İslâm dini bunlara iyice tesir edince de gaza ruhu onları kahramanlaştırıyordu. Türkmenler'in bir kolu olan Ağaç-eriler 1254'te bir istilâya girişmişler ve bu sayede bol miktarda para ve mala sahip olmuşlardı. Selçuklu kuvvetleri bu sırada Moğollar'ın ikinci istilâlarına karşı hazırlık yaptıklarından, Türkmenler'e gereken cezayı verememişti. Bundan cesaret alan Ağaç-erî Türkmenleri yeni istilâlarda bulunarak, birkaç yıl istedikleri gibi hareket ettiler. Ağaç-eriler'in çıkardıkları bu huzursuzluklar yanında, Selçuklular'a yararları da oldu. Sultan Keykavus'un Anadolu'yu ikinci defa istilâya başlayan Moğollar'a karşı açtığı savaşlarda bu Ağaç-eriler, Selçuklu ordusunun safalarında yer aldılar ve kahramanca çarpıştılar. Moğollar'a karşı Malatya'yı bunlar müdafaa ettiler.

d. II. Moğol İstilâsı

Selçuklu ordusunun 1243 yılında Köseadağ savaşında Moğollar'a yenilmesi sonucunda, Selçuklular Moğollar'a haraç vermek zorunda kalmışlardı. Verilen haraçlar sık sık gönderilen elçiler aracılığıyla Moğol hanı tarafından devamlı arttırılmaktaydı. Anlaşma dışı yapılan bu arttırma ve haksızlıklara karşı devlet yöneticileri bir şey yapamıyorlardı. Bu amaçla Moğolistan'a gönderilen Selçuklu elçisine de Moğol Hanı hiddetlenmişti. Anadolu toprakları artık Moğollar için ekilip biçilir olmuştu. Halk ise gittikçe yoksullaşarak zor durumlara düşmüştü.

Mengü Kaan kardeşi Hülagu'ya, İl-Han ünvanı vererek İran'a gönderdi. Hülagu kışlak merkezi olarak Mugan'ı seçince, buradaki Baycu ailesi, askerlerini ve hayvanlarını alarak Anadolu'ya göçe mecbur kaldı. Baycu bu sebeple 1256 yılında Sultan Keykavus'a gönderdiği haberde Anadolu'ya gelişinin sebebini anlatıyor ve kendileri için bir kışlak, bir yaylak tayin edilmesini istiyordu. Baycu'nun bu istekleri Selçuklu hükümetini endişeye düşürdü ve hazırlıklara girildi, mevcut kuvvetlerden başka Türkmenler'den de asker alındı. Bir kısım devlet adamı Baycu'nun isteğinin yerine getirilerek, barış yapılmasını teklif ederlerken, diğer bir kısmı da Baycu'ya inanılmamasını ve savaş edilmesini istiyorlardı. Bu sırada Baycu ordusu Erzurum'dan Aksaray'a gelmiş, geçtiği yerleri yakıp yıkarak ilerlediğinden savaş kaçınılmaz olmuştu. İlân edilen cihat ile toplanan kuvvetler son hazırlıklarını yaptı. Vezir İzzeddin, Beylerbeyi Yav-Taş ve Arslan-Doğmuş kumandasındaki Selçuklu ordusu Konya'dan Aksaray'a doğru hareket etti. Bu durumdan haberdar olan Baycu da yoluna devamla ertesi gün Sultanhanı'na geldi. Burada yapılan savaşı Baycu kazandı. Başta Selçuklu veziri olmak üzere bir çok kumandan ve asker şehit oldu (15 Ekim 1256). Sultan Keykavus kötü haberli duyunca yakınlarını, hazinesini alarak Konya'dan ayırdı ve Alâiye'ye sığındı.

Baycu, Sultanhanı zaferini müteakiben hızla Konya'ya doğru ilerledi. Keykavus'un ayrılışıyla şehir tamamen sähipsiz kalmış ve dışarıdan gelmesi pek yakın olan tehlikeye karşı hiç bir mukavemet gösteremeyecek bir duruma düşmüştü. Sultan Keykavus'un Konya'yı terketmesinden sonra, bozgundan kaçan Selçuklu emir ve kumandanları Konya'ya gelip aralarında kavgalara başladılar. Ancak bu sıralarda Nizameddin Ali bu kavgaları yatıştırdı. Moğollar'ın her an Konya'ya girme ihtimali olduğundan şehir yağma, kıtal ve tahribata uğrayabilirdi. Halk bunu önlemek için Baycu'ya elden geldiği miktarda değerli armağanlar verilmesi, ona karşı koyulmaması ve askerlerinin bütün ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği kanaatine vardı ve aralarında para toplamaya başladılar.

Konya hatibi de Cuma günü camiye gelirken kendisine ve hanımına alt bütün değerli eşyaları getirdi ve minbere çıkıp cemaate: *«Ey müslümanlar! Böyle bir düşman karşısında bu felâkete uğradık. Şimdi bizi kurtaracak servetimizden başka birşeyimiz kalmamıştır. Malınızı esirgmeden harcıyıp hayatınızı satın alınız. Aramızda mal toplayıp canımız, kadın ve çocuklarımız uğrunda feda edelim»* dedi(1). Hatibin bu konuşması üzerine bütün cemaat evlerinde ve eşlerinde olan değerli mal, para ve mücevheratı getirdiler. Toplanan bu arma-

ğanlar Baycu'ya gönderildi ve bu mallar sayesinde Konya katliamından, yağmadan ve harap olmaktan kurtuldu. Bazı kaynaklar Baycu'nun kaleyi yıkmak için yemin ettiğini, ancak armağanları alınca yalnız dış surları yıkarak yeminini yerine getirdiğini açıklarlar.

Baycu, Sultan Keykavus'un Konya'dan kaçtığını duyunca, onu takip etmeye başladı. Fakat onun Antalya'ya ve oradan da Alâîye'ye gittiğini öğrenince torunu Yısutay'ın yanına bin atlı verdi ve o tarafa gönderdi. Ancak Yısutay eli boş döndü, zira orada kendisini güvende hissetmeyen Keykavus, Denizli'ye giderek İznik İmparatoruna sığınmak istemiş ve bu amaçla Alâîye'den ayrılmıştı.

Baycu, Keykavus'un Bizans'a sığınmasından sonra yerine IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı Selçuklu tahtına geçirmek niyetindeydi. Aslında o iki kardeşi bir arada kendi emri altında görmek istiyordu. Ancak Keykavus ülkeyi terkettiğinden bu arzusunu gerçekleştiremedi. Bu arada Keykavus kuvvetlerinin Sultanhanı'nda Baycu'ya yenilmesi üzerine, Arslan-Doğmuş ve başka emirler Borgulu'da hapis olan Kılıç Arslan'ı kurtardılar ve 4 Mart 1257'de de Selçuklu sultanı ilân ettiler. Kılıç Arslan'ın sultan olması Moğollar ile yeni bir barış anlaşması yapılmasına sebep oldu.

Ancak Kılıç Arslan'ın bu müstakil sultanlığı uzun sürmedi. Zira İlhanlı hükümdarı Hülagu Bağdat üzerine sefere hazırlanıyordu, bu amaçla Anadolu'da bulunan Baycu'ya da haber yollayarak bu sefere katılmasını emretti. Bu durumda Kılıç Arslan koruyucusunu kaybetmiş oluyordu. Baycu'nun ayrıldığı haberini duyan ve Bizans'a sığınmış olan Keykavus, İznik İmparatorundan aldığı üçbin Frank askeriyle Konya tahtını tekrar ele geçirdi (3 Mayıs 1257). Kılıç Arslan maiyetiyle birlikte Kayseri'ye çekildi; ancak Keykavus kuvvetleri onları takibe koyulunca Tokat'a gitmek zorunda kaldı. Orta Anadolu şehirleri de tekrar Sultan Keykavus'a itaat etmeye başladılar. Tahtı kaybeden Kılıç Arslan Moğollar'a giderek İl-Han'ın teveccühünü kazandı ve saltanat yarlığı ile geri döndü, mevsim ilerlemiş olduğundan kışı Erzincan'da geçirdi. Bahar gelince de yardıma gelen Moğol tümenleriyle birlikte Kılıç Arslan'ın allesinin bulunduğu Tokat'a doğru hareket ettiler. Bunu haber alan İzzeddin Keykavus da Şemseddin Yav-Taş komutasındaki askerlerini bunlara karşı gönderdi. Yıldızdağı mevkiinde vukubulan savaşlarda Kılıç Arslan yenilerek Erzincan'a kaçtı (1258). Kılıç Arslan ikinci bir savaş için Alıncak Noyan komutasında 10.000 kişilik bir Moğol yardımı sağlayıp birlikte yeniden harekete geçtiler. Bu kuvvetler Niksar'ı aldı ise de Tokat'ı ele geçiremedi. Niksar halkı tarafından çok iyi karşılanan Kılıç Arslan buranın sübaşılığını Muineddin Süleyman'a verdi.

İzzeddin Keykavus, Moğollar'a kin besleyen Türkmen guruplarını cihada davet için her tarafa fermanlar ve adamlar gönderdi. Böylece Hülagu'nun ve Baycu'nun Bağdat seferinde bulunmalarını fırsat bilerek mücadeleye başlamak istiyordu. Gönderilen fermanlar sonucu Keykavus'a iltihaklar oldu. Ancak Moğollar Erzincan ve Kemah'ı ele geçirdiler. Bu yenilgileri duyan Keykavus Malatya'ya Ali Bahadır'ı gönderdi. Halk Ali Bahadır'ı iyi karşılayıp sultan Keykavus'a biat etti. Fakat Baycu'nun Bağdat muhasarasına giderken Elbistan'ı yakıp yıkması, yedibin kişiyi öldürmesi ve bir çoklarını esir etmesi üzerine durum değişti. Baycu hızla Malatya üzerine yürüdü ve Ali Bahadır şehirden kaçtı. Malatya'ya giren Baycu halka zorla Kılıç Arslan'a biat için yemin ettirdi ve Kılıç Arslan'ın emirlerinden Fahreddin Ayaz'ı şehir valiliğine getirdi. Bu sırada Ağa-eri Türkmenleri de Sultan Keykavus'un hizmetine girdiler.

e. Selçuklu Ülkesinin Taksimi

Keykavus - Kılıç Arslan mücadeleleri sürüp giderken Moğol hanına gönderilen ve yolda ölen Alaeddin Keykubat'ın adamları, uzun bir yolculuktan ve türlü serüvenlerden sonra ülkeye dönmüşlerdi. Bu heyet Moğolistan'da Batu Han'ın huzuruna varınca, Alaeddin'in ölümlüyle ilgili olarak sorguya çekildiler. Bu heyette bulunan Seyfeddin Toruntay, hanın teveccühünü ve güvenini kazandı. Moğol hanı sözlerine güvendiği bu Selçuklu emirinden izahat aldı. Toruntay, *«Sultan İzzeddin Keykavus'un büyük olduğu için saltanatın ona verilmesini ve kendisine bir yarlıq yazılmasını, Kaana vergi göndermek şartıyla Tatar akınlarına da son verilmesini»* istedi. Mengü Kaan bu ricaları kabul ederek, Keykavus'a altın payza gönderdi. Toruntay'a da değerli armağanlar verdi. Ancak bu sırada Baycu'dan gelen haberde, Keykavus'tan şikâyet ediliyordu. Bu habere kızan Mengü Kaan, Toruntay'a çıkıştı. Toruntay ise uzun zamandır ülkeden ayrı olduğunu, orada olup bitenlerden haberi olmadığını söyledi. Bu durumdan yararlanmak isteyen ve Kılıç Arslan taraftarı olan Mahmud Tuğrai, saltanatın Kılıç Arslan'a verilmesini talep ettiyse de kabul olunmadı. Nihayet Mengü Kaan Selçuklu ülkesini ikiye bölerek, kardeşlerin ikisinin de saltanat sürmelerine karar verdi. Buna göre: Kızılırmak'ın batısında kalan Bizans sınırına kadarki bölge Keykavus'a, doğusunda kalan bütün yerler ise Kılıç Arslan'a veriliyordu. Heyet bu yarlıq ile ülkeye dönmek için Moğolistan'dan iki grup olarak yola çıktı. Yolculukları bitip Anadolu'ya geldikleri zaman kardeşler arasındaki mücadele hâlâ devam etmekteydi.

Keykavus ve Kılıç Arslan arasında, karşılıklı gidip gelen elçiler sayesinde anlaşma sağlandı. Tabii ki, anlaşma Mengü Kaan'ın iste-

şi doğrultusundaydı. Bu anlaşma sayesinde Alıncak Noyan'ın Keykavus'a karşı tasarladığı saldırı plânları da etkisiz kaldı. Tam bu sıralarda Suriye seferinde bulunan Hülagu, gönderdiği bir elçiyle İki Selçuklu sultanının huzuruna gelmelerini emretti. Ancak Moğollar'a karşı savaşlarda bulunan Keykavus, Hülagu'nun bu yüzden kendisine kızgın olduğunu biliyor, gıdıp gitmemekte tereddüt ediyordu. Nihayet iki sultan onu ziyarete karar verdiler. Tebriz'de bulunan Hülagu'yu 28 Temmuz 1259'da ziyaret ederek, armağanlarını sundular. Hülagu Keykavus'un acınacak durumunu görünce, ona merhamet ederek, bütün Selçuklu ülkesini Mengü Kaan'ın yarlığı gereğince pay etti ve iki sultanı bir müddet yanında tuttu(1).

f. Muineddin Süleyman'ın Siyasi İhtirasları

Moğol Kaanı'nın Selçuklu ülkesini ikiye bölmeye sonucunda, her iki Selçuklu sultanı da kendi bölgelerinde hüküm sürmeye başlamışlardı. Ancak Sultan Keykavus hristiyan dayılarını yanına alarak, Konya'yı terkedip Antalya'ya gitti. Sultan Antalya'da sefahat ve eğlenceye dalarak günlerini geçirmeye başladı. Onun bu zaufiyetini Kılıç Arslan ve veziri Muineddin Süleyman çok iyi biliyorlardı. Bu sebeple iç ve dış siyasetlerini bu duruma uygun olarak tespit ettiler. Bilhassa ince zekâsı ve Moğollar yanında kazandığı güven sayesinde Sultan Kılıç Arslan'ın üzerinde geniş bir nüfuzu bulunan Muineddin Süleyman, Keykavus'u saltanattan düşürmek siyasetini güdüyordu. Muineddin böylece iki sultanlığı birleştirip kendi çıkarı doğrultusunda idare ederek nüfuzunun daha da genişleyeceğini sanıyordu. Nitekim Hülagu'nun Selçuklular'a gönderdiği ve Mahmud Tuğra'nın yaptığı borçları almaya gelen elçiler, önce yol üzerinde bulunan Kılıç Arslan'a uğradılar. Muineddin Süleyman bu elçileri çok iyi karşıladı ve iyi muamelede bulundu. Ağır lama bitince elçilere Sultan Keykavus'un başkenti terkederken Antalya'da zevke daldığını, uçlarda bulunan Türkmenler'le birleşerek Moğollar'a isyan etmek niyetinde olduğunu, vergi toplama işine onun ülkesinden başlanmasını talep etti. Elçiler Süleyman'ın bu söylediklerine inandılar ve Keykavus'un yanına giderek Hülagu'nun emirlerini bildirdiler. Sultan Keykavus, para vermeyi kabul etmedi ve elçilere: *«Sultan Rükneddin yolunuz*

(1) Moğollar ile yapılan anlaşmaya göre Selçuklular yıllık haraç olarak 20 tümen yani 200.000 nakit dinar altın (dirhem ile hesaplanırsa 2.000.000 gümüş dirhem), 500 ipekli kumaş, 3.000 top altın işlemeli dibâ, 500 ahtâyânî at ve 500 katır olarak kararlaştırıldı. Anadolu'da bulunan Moğol Noyanları ve askerlerinin masrafları İl-hana gönderilen bu vergilerin dışında kalıyordu (O. Turan, Aynı eser, 491-492).

üzerinde bulunduğundan ilk defa oradan tahsilâta başlamanız, daha sonra bu tarafa gelmeniz ve bizim payımıza düşeni almanız gerekir» diyerek, onları geri çevirdi(1). Tehriz'e dönen elçiler durumu olduğu gibi anlatınca, istenilen paranın gönderilmemesine ve Konya'nın boş bırakılıp zevk u sefaya dalınmasına çok hiddetlenen Han, artık Keykavus'a kendilerinin iyi gözle bakmayacaklarını bildirdiler. İlhanlılar'ın bu şekilde bir tavır almasında şüphesiz Muineddin Süleyman'ın rolü büyüktü. O kendi çıkarı gereği Keykavus'u devamlı kötülüyor, Keykavus'un deniz yolu ile Memlûkler ile ilişkide bulunduğunu ve İlhanlılar'a karşı ittifak hazırlamakla meşgul olduğunu söylüyordu. Kendi aleyhinde cereyan eden bu durumdan telaşlanan Keykavus tekrar Konya'ya dönerek Muineddin ile bozulan ilişkileri düzeltmek için bir süre boşuna uğraştı.

Hülagu 1261 yılında, Sultan İzzeddin Keykavus'u yanına çağırdı. Ancak sultan bizzat gitmeyerek yerine saltanat nâibi Yav-Taş'ı gönderdi. Yav-Taş Erzincan'da hristiyanların çılgınca bayram yaptıklarını görünce çok sinirlendi ve Kılıç Arslan'ın bunlara izin vermesine üzüldü. Müdahale etmek istediye de kendisinin ancak Keykavus'a alt yerlerde bunu yaptırmama yetkisi bulunduğu ve buranın Kılıç Arslan'a alt olduğu gerekçesiyle izin vermediler. Sultan Keykavus Moğollar'a gönderilecek paranın toplanması için Konya'da bulunuyordu, fakat gerek Muineddin'in İlhanlılar'ı aleyhine kışkırtması ve gerekse istenilen haracın zamamında verilmemesi İlhanlılar'ı Keykavus'a karşı harekete geçirdi. Ordu komutanı Alıncak Noyan'ı Kılıç Arslan ile Muineddin karşıladı. Bu durumu haber alan Keykavus, veziri Fahreddin Ali'yi harekâtın sebebini öğrenmek amacıyla Kılıç Arslan'a gönderdi. Aksaray'a gelen Fahreddin Ali, Kılıç Arslan'ın vezirliğini üzerine almıştı. Vezirin gayesi iki sultanlığı birleştirerek Moğol harekâtına bir son vermekti. Keykavus, bu Moğol harekâtına karşı bir önlem olarak otağını Rûzbe ovasında kurdu ise de Alıncak Noyan'ın o gece saldırıya geçeceğini öğrenen II. Keykavus ülkenin savunmasını komutan ve emirlerine bırakarak Antalya'ya çekildi. Onun çekilmesi sonucunda Moğollar ile, Altun-Aba Kervansarayı yanında yapılan şiddetli savaşı Selçuklular kaybetti.

g. II. Keykavus, Baybars ve Berke Han İlişkileri

Sultan İzzeddin Keykavus ordusunun zayıflığını görerek kendisine yardım edebilecek bir müttefik aramaya başladı ve Mısır-Suriye Türk Memlûkluları Sultanı Baybars ile irtibat kurarak kendisine acele yardım etmesini istedi. Ancak bu yardım haberini duyan Moğollar

(1) O. Turan, Aynı eser, 493-494

hızla harekele geçerek Konya'yı kuşatmaya karar verdiler. Çaresiz kalan Keykavus ise Antalya'dan, yanında yakınları ve mâlyeti bulunduğu halde, gemiye binerek İstanbul'a gitti. Onun Anadolu'dan bu hazin ayrılışından sonra, Türkmenler'in büyük çoğunluğu Sultan Rükneddin Kılıç Arslan'ın idaresine girdiler.

Keykavus Bizans İmparatoru Mihail Paleologos tarafından çok iyi karşılandı. Çünkü imparator da bir zamanlar Keykavus'a iltica etmek zorunda kalmıştı. Bu sebeple o da Selçuklu sultanına gereken ilgiyi göstererek İstanbul'da istediği gibi dolaşmasına, muhafız taşımasına izin verdi. Ayrıca kaybettikleri tahtına yeniden kavuşmayı arzulayan II. Keykavus'a yardım edeceğini de vaad etti.

Bu sırada Altınordu Hükümdarı Berke Han İslâm dinini kabul etmiş, ihtilâf halinde bulunduğu putperest akrabası İlhanlılar'a karşı Sultan Baybars'la bir ittifak kurmaya çalışıyordu. Keykavus da bu yeni durumdan yararlanmak için İstanbul'dan Baybars'a elçi gönderdi. Berke Han da Sultan Keykavus'a yardım edilmesi gerektiğini belirtiyor ve Baybars'a düşmanı üç taraftan sıkıştırmaları halinde başarılı olacaklarını bildiriyordu. Ancak kurulmak üzere olan bu ittifakın önüne yeni bir engel çıktı; Hülagu'nun ağır baskısını hissederek Bizans İmparatoru artık yeni bir siyaset izlemeye başladı. Berke Han'a giden Sultan Baybars'ın elçilerini 1264'te İstanbul'dan geçerken tevkîf ettirip mallarına el koydu. Bu haberi duyunca çok kızan Sultan Baybars, derhal elçileri bırakmasını istedi. Bu tehdit karşısında sıkışan imparator, elçileri serbest bıraktı ve elçiler yollarına devamla Berke Han'a gittiler.

ğ. Keykavus'un ölümü

Bizans İmparatoru'nun Keykavus'a karşı siyaseti de değişti. Hatta onu 1262'de Meriç ırmağının ağzında bulunan Enez kalesine hapsedtirdi. Selçuklu komutanlarını da hristiyan dinine girmeleri için zorladı, işkence etti, kabul etmeyenlerin bir kısmını öldürdüler ve bir kısmının gözlerine mil çektiler. Bu vahşice hareketlerin Hülagu'nun emriyle olduğunu anlayan Berke Han, 20.000 kişilik bir kuvvetle Balkanlar'daki Bizans şehirlerini istilâ ettirdi. Bu kuvvetler Enez'de tutsak bulunan Keykavus'u kurtarıp Berke Han'a götürdüler. Ayrıca sultanın oğulları Mesud ve Keyumers de beraber gitti. Berke Han mısafirlerine çok iyi muamele etti(1) ve Keykavus'u evlendirdi. Ona Suğdak ve Solhad'ı ıktı etti. Burada rahat bir hayat süren Keykavus 1279'da vefat etti.

(1) Aksarıyî. 163: Ebu'l-Ferec. II, 585

Sultan İzzeddin Keykavus çok tantanalı bir saltanat ve hayat sürdü. O da babası gibi, her bakımdan zayıf bir şahsiyetti. Kendi devlet adamları da zayıf karakterli olduklarından, Moğol baskısı ülke içinde daha da tesirli oldu.

15) IV. RÜKNEDDİN KILIÇ ARSLAN (1262-1266)

IV. Rükneddin Kılıç Arslan, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ortanca oğludur. Güyük Han 1246'da Selçuklu sultanını Karakurum'a davet edince, Sultan İzzeddin kendi yerine kardeşi Kılıç Arslan'ı Bahâeddin Tercüman ile birlikte göndermişti. Kılıç Arslan Karakurum'dan dönerken Han'dan aldığı bir yarlığ ile 1249 yılında Sivas'a geldi. Burada kendi sultanlığını ilân etti. Bu durum üzerine Celâleddin Karatay araya girerek, taht mücadelesine meydan vermemek için üç kardeşin ortak sultanlığını karara bağladı (1249). Nihayet Moğollar'a dayanan ve onları maharetle idare eden Muineddin Süleyman Pervane 1262 yılında II. İzzeddin Keykavus'u Konya tahtından atıp IV. Kılıç Arslan'ı tek başına Selçuklu sultanlığına getirdi. Kılıç Arslan'ın bu bağımsız ve gerçek saltanatı fermanlar ile bütün ülkeye duyuruldu.

a. Türkmenler ile Mücadele

Saltanatı elde eden IV. Kılıç Arslan'ın ilk işi Türkmenler ile mücadele oldu. Moğollar'ın ve veziri Muineddin Süleyman'ın etkisi altında olan Kılıç Arslan Türkmenler ile olan mücadelesini Muineddin Süleyman'ın öncülüğünde ve Moğollar'ın desteği ile sürdürdü. Gerçekten Türkmenler, Moğol istilâsı önünde Anadolu'ya kaçıyor ve onlarla mücadeleye devam ediyorlardı. Türkmenler arasında en kuvvetli grup Denizli bölgesinde yurt tutanlardı. Başlarında «Kahraman» ve «Uc gâzisi» sıfatlarını taşıyan Mehmed, İlyas, Ali, Sevinç ve Salur gibi beyler vardı. Selçuklu sultanına tâbi olan Mehmed Bey Konya'ya sık sık gidip tâbiyetini bildiriyor, vergisini veriyor, beyliğine alt meseleleri ve devlet ile ilişkileri düzene koyuyordu(1).

İzzeddin Keykavus Moğollar'a karşı cihadın savunucusu olarak meydana çıktığı cihetle Mehmed Bey ve Türkmenler onun davasına sahip çıkarak, Kılıç Arslan'ın sultanlığını tanımadılar. Bu sebeple Selçuklu - İlhanlı askerleri Türkmenler üzerine yürüdü. Gücünü ye-

teril görmeyen Mehmed Bey Moğollar'la anlaşma yoluna gitti(1). Hülagu bu anlaşmaya rağmen Mehmed Bey'e ve Türkmenler'e inanmıyordu. Mehmed Bey'in bizzat gelerek, itaatını arz etmesini istedi. Aynı güvensizlik Mehmed Bey'de de olduğu için Hülagu'nun bu isteğini reddetti. Bu durum karşısında Hülagu, Kılıç Arslan ve Anadolu'daki Moğollar'a Mehmed Bey üzerine yürümelerini emretti. Fakat Türkmenler'in kudretini de iyi bildiğinden başka bir önleme başvurdu. Ali Bey, kendisine Türkmen beyliği vaadiyle gizlice kazanıldı. Nitekim Selçuklu ve Moğol askerleri Ali Bey'in önderliği sayesinde Türkmen beldelerine girdiler. Daiaman ovasında yapılan şiddetli bir savaşta, Ali Bey'in hıyaneti ile Mehmed Bey yenilip dağlara kaçtı. Başta İlyas Bey ve Salur Bey olmak üzere bir çok Türkmen esir edildi. Bu durum karşısında Mehmed Bey elçi gönderip kendisine eman verilmesini, eman verildiği takdirde itaat edeceğini bildirdi. Bu teklifi kabul edildi. Fakat Kılıç Arslan'ın emirleri onu Konya'ya götürürken Borgulu'da öldürdüler. Bu olaydan sonra Ali Bey bütün Denizli Türkmenleri'nin Beyi oldu(2).

Bu beylik Ali Bey zamanında merkeze bağlanmış, onun oğulları ve torunları zamanında da zayıf kalmıştır. Karamanlılar'ın Selçuklu ve Moğollar'a karşı ayaklandığı sırada Ali Bey bağımsızlığını duyurduysa da, Selçuklu-Moğol ordusu Uluborlu ovasına varınca Denizli lileri gelenleri bağılıklarını arzetmişlerdi. Ali Bey Karahisar (Afyon) kalesine hapsedilmiş ve orada ölmüştür.

b. Karamanlılar ile Mücadeleler

Karamanlılar, Denizli beylerinden sonra II. İzzeddin Keykavus davasına bağlanarak, Kılıç Arslan'a ve Moğollar'a karşı harekete geçmişlerdi.

Bütün uç vilayetleri gibi Ermenek de bu dönemde Moğollar önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan Türkmenler'le dolmuştu. Karaman Bey bir müddet sonra birçok Türkmen beylerini emrine alıp çok güçlendi.

Kılıç Arslan'ın tahta geçmesiyle artan Moğol baskısı Türkmenlerin Moğol düşmanlığını ve bağımsızlık ihtiraslarını arttırmıştı. Bu

(1) Mehmed Bey Hülagu'ya elçi gönderip Han'a bağlılığını, vergi ödeyeceklerini, İhanlı-Selçuklu devletinin kendi yollarında bir şahne bulundurmalarına razı olduklarını bildirdi ve aynı zamanda Moğol hükümdarlarından menşur ve sancak isteyerek, beyliklerinin tanınmasını rica etti. Hülagu Mehmed Bey'in bu önerilerini kabul etti. (O. Turan, Aynı eser, 515).

(2) Tarihçilerin bulundukları bölgeye nisbette Denizli veya Lâdik Beyleri adını verdikleri bu beylik Ali Bey'in oğlu İnanç Bey'e atfen de İnançoğulları namıyla tanınmıştır.

İki sebep onları Moğollar'a ve Kılıç Arslan'a karşı mücadeleye sevketti. Karamanlılar'ın Moğol düşmanlığını çok iyi bilen Muineddin Süleyman, Kamareddin ilini Karaman Bey'e ıktâ ederek onun beyliğini tanımıştı. Bunsuz'u da Emîr-i Candarlığa yükseltip Karaman Bey ve Bunsuz'u kazanmak istemişti. Fakat Moğol ve Selçuklu ordusu Mehmed Bey üzerine Denizli'ye sevkedilince sıranın kendilerine geleceğini iyi bilen Karamanlılar 20.000 süvari ile Konya'ya yürüdüler. Ama Muineddin Süleyman Karamanlılar'ı Gavele kalesi ovasında bozguna uğrattı, Bunsuz ve Zeynü'l-Hac esir edildi. Bu iki önemli Karaman beyi Konya sokaklarında dolaştırılarak halkın hakaretlerine maruz bırakıldı. Daha sonra iç kalenin kapısına asılarak üzerlerine ok atıldı. Bu zafer o kadar önemli sayıldı ki; yazılan ferman ve fetihnâmelerle bu olay bütün vilâyetlere müjdelendi(1).

c. Anadolu'da Diğer Karışıklıklar

Moğol-Selçuklu ordularının kazandıkları bu başarılarla rağmen ülke yine de huzura kavuşamamıştı. Çünkü Ali Bahadır Ankara ve Çankırı havâlisini altüst etmiş, bu durum başka yerlerde de karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Sâilme kalesini ele geçiren Emîr-i Ahur Esed altı ay kadar Aksaray bölgesinde karışıklıklara sebep oldu. Birkaç yıl önce Muineddin Süleyman'ı bozguna uğratan Şah Melik de, isyanının başarılı olamayacağını anlayarak, Moğol Hanı'na bağlılığını arzetti. Kılıç Arslan dönüşünde onu Sımre sübaşılığına tayin etti. Bununla beraber Şah Melik buhranların devamından cesaretlenerek ikinci defa isyan edip Kadagre kalesine sığındı. Muineddin Süleyman onu bu kalede esir alıp Moğollar'a gönderdi. Moğollar, Şah Melik'i hemen öldürdüler.

Muineddin Süleyman Moğol-Selçuklu askerleriyle Türkmenleri bir müddet tenkil etti. Denizli Türkmenleri tamamıyla ezilmesine rağmen Karamanlılar'ın kudretleri devam etti. Bunun yanı sıra Batı Anadolu'da başka Türkmen beylikleri de ortaya çıkmaya başladı.

d. Kılıç Arslan - Muineddin Süleyman İlişkilerinin Bozulması

Muineddin Süleyman aslen Horasanlı olup vezir Mühezzibüddin Ali b. Muhammed'in oğlu idi. Moğollar'a dayanarak bir sultan gibi davranan Muineddin Süleyman çeşitli düzenlerle rakiplerini bertaraf etmiş, kendi kudretiyle de nizâm ve asayiş sağlamayı başarmış idi. Gerçekten Moğollar'ın ağır malî baskılarına, mücadele ve isyanlara rağmen Pervane zamanında Türkiye genel refah ve mamurluğunu ko-

(1) Aksaraylı, 159-160

ruyor, ülkenin bir asırdan herli kazandığı medeniyet hamlesi ve uluslararası ticaret şartları fazla bir sarsıntıya uğramıyordu.

Anadolu'daki karışıklıklardan yararlanan Trabzon Komnenleri Karadeniz'in en önemli askeri ve ticari limanı Sinop'u işgal etmişlerdi. İç savaşlar sona erdikten ve Muineddin Süleyman asayişini sağladıktan sonra hayali önemi bulunan Sinop limanını kurtarmak gerekiyordu. Nitekim Kılıç Arslan ve Muineddin Süleyman 1265 Teinmu-zu'nda tahta çıkan Moğol hakanı Abaka Han'a(1) büyük armağanlarla gidip kutladılar ve ondan sonra da Sinop'un kurtarılması iznini alarak döndüler. Muineddin Süleyman ıktâi olan Tokat'a dönünce Danişmend-İli, Niksar ve Samsun askerlerini de toplayarak Sinop üzerine yürüdü. Trabzon hükümdarı da Rum ve Frank askerleriyle Sinop'u savunmaya girişti. Uzun süren kuşatma sonunda iki taraf da önemli insan kayıplarına uğradı. Teslim teklifine red cevabı alan Muineddin Süleyman kuşatmayı şiddetlendirdi. Savaşın sertleştiği bir sırada Taceddin Kılıç'ın, Rum valisini öldürmesiyle Sinop teslim oldu (1266) (2).

Muineddin Pervane Sinop'un fethinden sonra Kılıç Arslan'dan şehrin kendisine temlikini istedi. Fakat sultan hiç bir padişahın bir şehri bir kimseye bağışlamayacağını, Pervane'nin gittikçe atalarının devletini kendi elinden aldığını, saltanatın artık hükümsüz kaldığını, devlete ve kendisine mensup bulunan insanların birer birer mevkilerinden atıldığını söylüyor, Pervane'nin adamlarının meselâ Niğde ıktâina sahip bulunan Hatiroğlu Şerefeddin'in de emirlerini dinlemediğinden şikâyet ediyordu. Hatiroğlu Ziyaeddin sultanın bu sözlerini kardeşi Şerefeddin aracılığıyla Muineddin Pervane'ye naklediyordu. Nihayet Muineddin Süleyman'a karşı dayanamayan Kılıç Arslan sonunda yazdığı bir temliknâme ve şer'i hücceti gönderip Sinop'u ona vermeye mecbur kaldı.

e. Kılıç Arslan'ın Öldürülmesi

Sinop'un fethinden sonra Muineddin Süleyman ıktâi olan Tokat'a gelince Kılıç Arslan'ı kendi ıktıdarına engel sayarak onu bertaraf etmeye karar verdi. Bu sebeple Kılıç Arslan'ın Baybars yanlısı olduğunu, her taraftan asker toplayarak Moğollar'a saldıracağını, kendisinin buna engel olduğunu etrafa yaydı. Süleyman Pervane sultandan kurtulmanın plânlarını yaparken Moğol kumandanının isteği üzerine Aksaray'a hareket ederken Kılıç Arslan'ı da oraya çağırdı.

(1) Ebu'l-Fercc, II, 585

(2) Fetih tarihi olarak değişik yıllar verilmektedir (Bkz. O. Turan, Aynı eser, 528): Aksarayı, 168-169

Aksaray'a gelen sultan ile Süleyman Pervane arasındaki gerginlik patlak verdi. Pervane sultana karşı ağır laflar sarfetti. Nihayet Aksaray yakınında çadırdaki tertip edilen bir ziyafette Kılıç Arslan yayının kırılsı ile boğduruldu. Cesedi Konya'daki Sultanlar Türbesine defnedildi (1266).

Kılıç Arslan: kuvvetli, yakışıklı, cesur, neşeli, at binmeye, kılıç ve mızrak kullanmaya meraklı, içkiye ve eğlenceye düşkün bir kişiydi. Onun Mevlâna Celâleddin ve Türkmen babaları ile de sıkı ilişkileri bulunuyordu(1).

(1) O. Turan. "Kılıç Arslan IV." mad: İA., VI. 706; Aksarayl, 167; Ebu'l-Ferec. II. 587

16) III. GİYASEDDİN KEYHÜSREV (1266-1284)

Rükneddin Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra yerine küçük yaşlarda bulunan oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıkarıldı. Muineddin Pervane onun tahsil ve terbiyesi için Kadı Nureddin ile Üstadü'd-Dâr (saray nazırı) Eminüddin İsfehani'yi tayin etti. Saltanat değişikliği ile devlet makamlarına yeni atamalar yapıldı(1) Bu suretle hanedandan birinin sultan olmasına rağmen, Muineddin Süleyman Pervane yönetimi tamamen eline geçirmiş oldu.

a. Fahreddin Ali-Muineddin Pervane İlişkileri

Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta geçmesiyle yapılan tayinlerde Muineddin Pervane'nin adamları devlet makamlarına getirilmişti. Yalnız Fahreddin Ali eski bir devlet adamı olarak mevkiinde kalmıştı. Pervane ve adamları ilk fırsatta onu da mevkiinden düşürmek istiyorlardı. Kırım'da sürgün hayatı yaşayan eski sultan İzzeddin Keykavus'un Fahreddin Ali'ye bir mektup göndermesi, Pervane'nin Fahreddin Ali'ye karşı bir komploya girişmesine sebep oldu. İzzeddin Keykavus mektubunda eski vezirine gurbet hayatından, mallı sıkıntılarından ve vatan özleminden söz ediyordu. Fahreddin Ali bu mektubu Pervane'ye göstermeyi de ihmal etmemişti. Muineddin Pervane, Fahreddin Ali'ye İzzeddin Keykavus'a yardım yapılmasının gerekli olduğunu belirtti. Bunun üzerine Pervane'nin onayını alan Fahreddin Ali eski sultana güvenilir bir aracı ile bir miktar altın ve armağanlar gönderdi (1271). Muineddin Süleyman, Fahreddin Ali'yi tasfiye için bu olayı fırsat bildi ve derhal faaliyete geçti. İlk iş olarak kuvvetlenden ve askerlerinden çekindliği vezirin büyük oğlu Taceddin Hüseyin'i tutuklattırdı. Haklı savunmasını yapmasına rağmen Fah-

(1) Sahib Fahreddin Ali ile birlikte Eminüddin Mikâli, Erzincanlı Mecdeddin Muhammed Celâleddin ve Hacıoğlu Şerefeddin makamlarını koruyor, devletin haklarını bulanan Muineddin Süleyman, Pervane (İnvani) ile emirlik mevkiinde bulunuyordu. Moğollar namına Anadolu'da bulunan Taceddin Mutez de İltihâtların gelirlerine ve mallı hesaplarına bakıyor ve devlet müşaviri sıfatını taşıyordu (O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 532; Aksaraylı, 172-173; Ebu'l-Fercc, II, 587).

reddin Ali de dinlenmeyerek adliye nazırı Eminüddin'in evinde hapsedildi. Bu oyunlardan kendini kurtaran Fahreddin Ali'nin küçük oğlu kaçarak Abaka'ya gitti ve handan getirdiği bir yarlığ ile babasını hapisten kurtardı.

Fahreddin Ali hapisten çıkınca 1274 yılına kadar bir süre evinde oturdu, büyük anıtların onarımı, hayır kurumlarının işleme, vakıf ve emlakının geliri meseleleriyle ilgilendi. Bu sırada aleyhinde bazı dedikoduların sürmesi ve Abaka'nın da kendisini çağırması üzerine Han'a giderek suçsuzluğunu kanıtladı. Bu sayede vezirlik makamını tekrar kazandığı gibi oğullarına da Karahisar, Denizli ve Honas sübaşılıkları verildi. Bunların karşılığında Abaka Han'a bir miktar vergi ödeyecekti.

Birçok Selçuklu sultanına vezirlik ve 40 yıldan fazla yüksek makamlarda bulunarak devlete hizmet etmiş olan Fahreddin Ali büyük hayır kurumları ile de bütün Türkiye'de hatta İslâm dünyasında tanındı. Yaptığı hayır kurumları ve bağışları dolayısıyla Anadolu halkı arasında "*Sahib Ata*" adıyla anıldı(1).

b. Muineddin Pervane - Moğol İlişkilerinin Bozulması

Muineddin Pervane kendi ıktidarını korumak amacıyla kendisine engel saydığı devlet adamlarını ve sultanları hep Baybars dolayısıyla İzzeddin Keykavus taraftarı göstererek tasfiye etmişti. Bunu yaparken de Anadolu halkının Baybars (1260-1277) gibi büyük bir İslâm mücahidine ve bu Türk padişahına karşı beslediği sevgi duygularını kendi çıkarı için tersine bir yönde kullanmıştı. Baybars Haçlılar ve Moğollar'a karşı kazandığı zaferlerle İslâm dünyasının yanı sıra Anadolu Türklüğü için de bir kurtuluş umudu olmuştu. Bu durumu iyi bilen Abaka Han, Pervane'nin bağlılığını ve kendi askerlerini başlıca güvence saymış, Selçuklular'a bir türlü güvenememişti.

Sultan Baybars 1271 Haziranı'nda Şam'da bulunurken Samagar Noyan ve Muineddin Pervane'nin iki elçisini kabul etmiş; bunların iki komşu devlet arasında dostluk kurulması ve Abaka Han'a elçi gönderilmesi teklifleri ile karşılaşmıştı. Baybars bu teklifleri kabul etti. Nitekim Abaka'ya giden elçiler ona, Samagar Noyan'ın isteği üzerine sultan tarafından gönderildiklerini ve İl-Han'ın Müslüman ülkelerden el çekmesini bildirmeye görevli olduklarını söylediler. Abaka Han bu duruma çok sinirlendiyse de Pervane bundan memnun kaldı. Çünkü baskılarını gördüğü Acay ve Samagar'dan bu fırsatla kurtulmak istiyordu. Fakat bu tertibinin geri teptiğini ve Moğollar'ı teredüte sevkettiğini çabuk anladı Gerçekten Pervane bu sefer Baybars'a

adam gönderip onu Moğollar'ı Anadolu'dan çıkarmak gayesiyle gizlice davet ediyor; Gıyaseddin Keyhüsrev ile birlikte Türkiye'de Selçuklu hâkimiyetini korumak şartıyla Memlûk askerlerinin ülkede bulunmasına razı oluyordu. Bu sırada Han Muineddin Pervane'nin isteğine uyarak Acay ve Samagar Noyanları çekmeğe karar verince Baybars - Pervane ilişkileri kesildi. Kardeşinin haklılığını öğrenen Abaka kardeşine «*Pervane kim oluyor; onun hayatı senin elindedir*» dedi. Bunu duyan Pervane büyük hediyeler sunarak, özürler dileyerek Acay'ı teskin etti. Fakat yine de rahat değildi; bir önlem olarak memleketin tanınmış kimseleri tarafından yazılan ve imzalanan yazılarla Acay'ın Toka Noyan'ı ve kendisini öldürüp Baybars ile birleşmek kararında olduğunu Abaka Han'a bildirdi.

Baybars ile Abaka arasındaki rekâbet Muineddin Süleyman'ın tahrikleriyle Türkiye üzerinde geliyordu. Pervane şimdi de Anadolu'da kendisine engel saydığı Moğollar'ı bertarafa çalışıyordu. Abaka Han durumu öğrenmek için Muineddin Pervane ile birlikte Moğol beylerini de huzuruna çağırdı. Kılıç Arslan'ın kızı Selçûkî Hâtun'u oğlu ile evlendirme kararına göre gelinin de getirilmesini emretti. Çehiz hazırlığından sonra Gıyaseddin Keyhüsrev ve Muineddin Süleyman yola koyuldular. Pervane endişeliydi, hanın muamelesinden ve Anadolu'da çıkabilecek olaylardan şüpheleniyordu. Tebriz'e vardığında Abaka Han'ın huzuruna çıkıp sadakatini ispata çalıştı. Abaka Han Anadolu'da olup bitenlerde Pervane'nin rolü olduğunu bilmesine rağmen onu elde tutmanın lâzım geldiğine inanıyordu. Bu sebeple Selçuklular'a güvenemeyen Moğollar Baybars'a ve müslümanlara karşı hristiyanları ve bilhassa Ermeniler'i koruduklarından Ermeniler Türkler aleyhinde taşkunluklarda bulunmaya başlamışlardı. Pervane ise bu gelişmeler arasında Moğollar'ın güvenliğini kaybetmiş ve ilibarsız bir duruma düşmüştü.

c. Hatiroğlu Hareketi

Muineddin Pervane ile Moğol beyleri Abaka Han'a giderken Anadolu'daki boşluktan yararlanan Hatiroğulları Moğollar'a karşı cihat bayrağını açmış, Sultan Baybars'a elçi gönderip onu Anadolu'ya davet etmişlerdi. Gerçekten Hatiroğlu Şerefeddin, Baybars'a Muineddin Pervane ve Moğol Noyanları Abaka'ya gittikleri için bu güzel fırsatta Kayseri'ye varıp meseleyi diğer Selçuklu beylerine bildireceğini ve orada bulunan Sultan Gıyaseddin'i de alıp huzuruna yetiyeceklerini bildiriyordu. Bu sebeple Elbistan'a gelen Memlûk emiri Bedreddin Beg-tut, Şerefeddin'e ve diğer Anadolu beylerine mektuplar getirerek, ittifakı hazırlıyor, Baybars'ın geleceğini de bildiriyordu. Olanlardan memnun kalan Hatiroğlu uç beylerine ve özellikle Karamanoğlu-

lu Mehmed Bey'e elçi gönderip, onları askerleriyle birlikte Niğde'ye çağırdı. Şerefeddin bu hazırlıklardan sonra 1276 yılı Haziranı'nda Kayseri'ye gelip oradaki beyleri de mücadeleye zorladı. Askerlerine şehirde bulunan Moğollar'ı öldürmek ve mallarını yağmalamak emrini verdi. Pervane yanlısı olan Taceddin Giv gibi muhalfler öldürüldü. Arslan-Doğmuş oğlu Sinaneddin de son elçi olarak Baybars'a gitti. Hatiroğlu'nun artık cihadı ilân etmesi 6.000 kişilik bir Memlük kuvvetinin Elbistan'a gelmesi, Baybars'ın da hareket edeceği umudunu uyandırdı. Bu sırada Karamanoğlu Mehmed Bey'in kardeşlerinin ve Türkmenler'in Tatarlar'a baskın yapıp sahilleri ellerine geçirdikleri haberi geldi. Karamanlılar, Ulukışla bölgesini korumakla görevli bulunan 200 Moğol'u da, reisleri Urla ile birlikte öldürüp başlarını Niğde'ye gönderdiler.

Baybars'ı ordusuyla bir an önce Anadolu'ya getirebilmek için Hatiroğlu Şerefeddin birçok önemli adamlarını ona elçi olarak gönderdi. Fakat Baybars hemen gelmesinin mümkün olmadığını elçilere bildiriyordu. Bu sıralarda Muineddin Pervane ve Moğol noyanları da Abaka'nın yanından Anadolu'ya dönmüşlerdi. Moğol noyanları ve Pervane bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra ciddi bir istilânın olmadığını anlayıp Niğde'ye doğru hareket ettiler. Şerefeddin Hatir 4.000 kişilik gücüyle karşı koymaya kalktıysa da yanındakiler bunun imkânsız olduğunu belirttiler. Şerefeddin arkadaşları ile vedalaşıp Ulukışla kalesine sığınmak istediysen de kale muhafızı onu yakalayıp Muineddin Pervane'ye gönderdi.

Gedük veya Karahisar-ı Yavaş'ta toplanan Selçuklu ve Moğol beyleri Hatiroğlu Şerefeddin ve arkadaşlarını yargıladılar. Sultan Gıyaseddin çocukluğunu bahane ederek, Seyfeddin Toruntay, Atabeg Muceddin Muhammed, Müstevfi Celâleddin Mahmud da zoraki katıldıklarını bildirerek kurtuldular. Şerefeddin ise idam edildi. İsyanda faal rol oynayan Kılavuzoğlu Seyfeddin, Alemeddin Sancar, Kayı-Abâ ve birçok Türkmen kısa bir yargılamadan sonra derhal öldürüldüler. Hatiroğlu hareketli bu suretle bastırılmış oldu. Fakat Moğollar'ın Selçuklular'a artık hiç güvenleri kalmamıştı. Nitekim Selçuklu devlet adamları o kıs devamlı gözhapsinde tutuldular(1).

d. Baybars'ın Anadolu'ya Gelmesi

Sultan Baybars Selçuklu beylerinin ve özellikle Muineddin Pervane'nin çağrı mektuplarına ve kendisine sığınan Anadolu'lu devlet adamlarının teşviklerine göre zaten bir Anadolu seferine girişmek kararındaydı. Gayesi müslüman olan Anadolu Türklüğünü, putperest

Moğollar'ın baskısından kurtarmaktı. Zaten Baybars Haçlılar'a ve Moğollar'a karşı kazandığı zaferleriyle iki tehlike arasında ezilen İslâm dünyasının tek umudu olmuştu. Fakat Yakın Doğu'nun iki büyük devleti olan Moğollar ve Memlûkler birbiriyle savaşa girmekten çekiniyorlardı. Ama savaş artık kaçınılmaz olmuştu. Nitekim Mısır sultanı, Muineddin Pervane ile gizlice anlaştıktan sonra sefere çıktı.

Elbistan Savaşı

Kahire'den hareket eden Baybars, Halep'te ordusunu topladı. Bu hareketin haber alınması üzerine Moğol askerleri ve Muineddin Pervane'nin başında bulunduğu Selçuklu kuvvetleri de Kayseri'de toplanıp Baybars ordusunu karşılamaya çıktılar. Yalnız Moğol ordusunun Toku ve Tudavun kumandasındaki askerlerin sayısı 30.000 idi. Bu büyük Moğol ordusu karşısında ilk zafer Baybars'ın öncülerinden olan Sungurü'l-Aşkar tarafından elde edildi. Bu komutan Giray kumandasındaki 3.000 kişilik Moğol öncülerini yenerek esir etti. İki taraf en sonunda Elbistan ovasında karşılaştı. Moğollar Selçuklular'a güvenemediklerinden hristiyan olan Gürcü ve Ermeniler'i ileri sürdüler. Şiddetli bir çarpışma sonunda Moğollar, bozguna uğradı, kaçanlar bile kurtulamadı. Savaşa girmeyen Selçuklu askerlerinin bir kısmı Baybars'ın ordusuna katıldı, bir kısmı da Baybars'a gönüllü olarak esir oldu(1).

Baybars'ın daha ilk çarpışmada zafer kazanması üzerine Moğol intikamından çekinen Muineddin Pervane beraberindekilerle, Tokat'a çekildi(2).

Baybars Elbistan zaferinden sonra Kayseri'ye doğru ilerlerken yol boyunca halkın coşkun sevgi gösterileriyle karşılaşıyordu. Memlûk sultanı Kayseri'de Selçuklu tahtına çıktıktan sonra kendi imparatorluğu bölgelerine fetihnâmeler yolladı. Bu arada Anadolu halkı

- (1) Memlûk ordusuna ilihak eden önemli Selçuklu beyleri arasında Pervane'nin oğlu Beylerbeyi Mühezzibüddin Ali, Atabeg Muceddin Muhammed'in kardeşi ve Erzurum valisi Kudbeddin Mahmud, hemşire-zâdesi ve Hoca Yunus'un oğlu, Sivas sâibası Seyfeddin Sungurca, emir-i dad Seyfeddin Çalıs Arızlıbey, Emir Kemaluddin, Türkmen Ali-şir (et-Türkman), Seyfeddin, Müşrif Zahiruddin Mütevev, Hatiroğlu Şerefeddinoglu Evhaduddin, Hatiroğlu Sarımeddin'in çocukları, Türkiye Başkadısı Hüsamuddin, Malatya sahibi Reşideddin'in oğulları, Sivas ve Sinop valileri Nusretuddin Behmen ve Mikâil, Taceddin Giv'in kardeşi, Nureddin Mancınıkları de bulunuyorlardı (O. Turan, Aynı eser, 545-546).

- (2) Muineddin Pervane'nin beraberinde Gıyaseddin Keyhüsrev, Vezir Fahreddin Ali, Atabeg Muceddin Muhammed, Müstevfi Celâleddin Mahmud, yeğeni nâip Eminuddin Mikâil, karısı Gürcü Hatun, kızı Gürcü Hatun ve 400 cariyesi vardı. (O. Turan, Aynı eser, 546).

bayram sevinci yaşıyordu. Sultan Baybars adına hutbe okundu, para kesildi ve şahsına armağanlar sunuldu. Yine bu sırada Karamanoğlu Mehmed Bey ve Muineddin Pervane de elçiler yollayarak bağlılıklarını bildirdiler. Baybars Pervane'yi çağırarak eski mevkilini almasını istediysen de Muineddin Pervane Moğol korkusuyla kesin tavrını belli edemedi. Memlûk ordusu da zaten Kayseri'de laşe zorluğu çekiyordu. Baybars bu sebeple Seyfeddin Çalış'ı Kayseri valisi atayarak, ülkesine dönmeye karar verdi. Muineddin Pervane ve Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev ona elçi yollayıp kalmasını sağlamaya çalışılsan da Baybars, Pervane'nin iki yüzlülüğüne kızarak elçileri azarladı ve tekliflerini reddetti. Memlûk ordusu daha sonra Şam'a yürüdü(1). Baybars burada aniden hastalanarak öldü ve Şam'da kendisinin yaptırdığı medreseye gömüldü.

e. Abaka'nın İntikamı ve Selçuklu Devleti'ne El Koyması

Muineddin Pervane Elbistan savaşından sonra beraberindekilerle Tokat'a çekilmişti. Bu ihtiyatlı bekleyişin bir yarar vermeyeceğini, gerekerek Seyfeddin Erbegi'yi Abaka Han'a elçi gönderip Baybars'ın gelişini, Moğol-Selçuklu ordusunun bozguna uğrayışını bildirmişti. Bu feci haber üzerine Abaka Han derhal büyük bir ordu ile Erzincan ve Divriği yolundan Elbistan'a ulaştı. Muineddin Pervane de onun bu hareketini haber alıp Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev ve devlet adamlarıyla birlikte Elbistan'a geldi. Abaka Han savaş alanını inceleyince her tarafın Moğol cesetleriyle dolu olduğunu, fakat bunların arasında bir tek Selçuklu cesedinin bulunmadığını gördü. İhanete uğradığını, Selçuklu askerlerinin savaşa girmeden alanı terkettiklerini anladı. Bu durum karşısında gazaba geldi. Bu arada Muineddin Pervane, Baybars'ın gelişinden haberdar olmadığını söyleyerek bu nazik durum karşısında mazeretini bildirdi.

Abaka Han Elbistan'a geldiğinde Baybars Şam'a varmıştı. Fakat Han ona karşı bir savaşı göze alamamış, bir elçi aracılığı ile ağır hitapta bulunmakla yetinmişti(2).

Moğol Han'ı Elbistan'dan ayrılıp Kayseri'ye döndüğünde şehirde askerlerine katli ve yağma yapmalarını emretti. Kayseri ileri gelenleri araya girip hanı yatıştırdıysa da Kayseri'de pek çok insanın öldürülmesine engel olamadılar(3).

(1) Aksarayı. 191-192: Ebu'l-Ferec. II, 598-601

(2) Hitap aynen şöyledir: «Tanrı dünya ülkelerini Cengiz Han'a ve onun uyruğuna verdi, bütün başkaldırıları ve hükümdarları bizim emrimiz altına koydu.» (O. Turan, 550).

(3) Öldürülenlerin başında: Kayseri kadısı Celâleddin Habîb, Fahreddin Göç-begî, Nureddin Karaca, Zahirreddin Hüd geliyordu.

Karamanlılar'ın öldürülmelerini ve Anadolu'nun yönetimini Şehzade Kongurtay Noyan'a bırakan Abaka Han, Muineddin Pervane ve Vezir Fahreddin Ali'yi yanına alarak Azerbaycan'a dönmek üzere yola koyuldu(1). Yola çıkışları esnasında askerlerine Anadolu'da müslüman Türkler'in ve özellikle Türkmenler'in öldürülmesini ve her tarafın yağma edilmesini emretti. Han'ın veziri bulunan Şemseddin Cüveyni, Han yanında halkın suçsuzluğunu bildirdiyse de yol üzerindeki yerleşme yerlerini yağma ve katliamdan kurtaramadı. Moğol Hanı'nın bu intikam seferinde farklı rivayetlere göre 200.000 - 600.000 kişinin öldürüldüğü ve bir bu kadar da tutsak alındığı belirtilir. Kaynaklar bu seferde Moğollar'ın hristiyanlara dokunmadıklarını da belirtmektedirler.

f. Muineddin Pervane'nin Ölümü

Abaka Han Azerbaycan'a döndüğünde Muineddin Pervane'nin Tokat'taki mallarına el konulmasını emrettiği gibi onun ıktalarından olan Şebinkarahisar'ın da teslimini istedi. Muineddin Süleyman bu işi icra için yanında muhafızlarla Şebinkarahisar'a gitti. Durumu arzettiğinde kale muhafızı ona: «*Sen artık tutsaksın*» diyerek kalenin teslimini reddetti. Bu olayı öğrenen Abaka Han'ın Pervane'ye olan güvensizliği daha da arttı ve Muineddin Pervane'yi daha sıkı kontrol altına aldırdı. Moğol hanı Tebriz'den Aladağ'a(2) varınca Moğol Noyanları ile Muineddin Pervane meselesini görüştü. Noyanlardan bir kısmı Pervane'nin tekrar Anadolu'ya gönderilip bozulan düzeni kurmasını ve haraç yüklerini göndermesini isterken, diğerleri de idamını istiyorlardı. Bu sırada, Elbistan savaşında öldürülen Toka, Tudavun ve diğer noyanların karıları Pervane'yi hanın yanında görünce feryada başlayıp Muineddin Pervane'nin mutlaka idam edilmesini istediler. Bu feryatların etkisiyle Abaka Han idam emrini verdi. 32 kişilik yakınları ve köleleriyle birlikte tayin olunan idam mevkiline götürülen Muineddin Pervane iki rekât namaz kıldıktan sonra 1277 yılı Ağustos başlarında kılıçla başı vurularak öldürüldü(3).

Muineddin Pervane'nin öldürülmesi büyük buhranlara sebep oldu. Bu olaydan sonra devlet düzeni ve güvenlik bozuldu. Moğollar'ın baskı ve mali soygunları gittikçe bir yıkım durumuna geldi(4).

(1) Aksarayı, 192-193

(2) Aladağ, Van gölü'nün kuzeyinde, İlhanlılar'ın yazlık merkezidir.

(3) Ebu'l-Ferec, II, 600

(4) Aksarayı, 193-197

g. Selçuklu - Karamanlı İlişkileri

1) Karamanlı İstilası

Hatiroğlu Şerefeddin İsyan edince Mehmed Bey ile ittifak etmiş, ona Kamaraddin İl'ni ve batı uçlarına kadar bütün sahillerin idaresini bırakmıştı. Bu fırsattan yararlanan Mehmed Bey kendi sınırları içinde ve sahillerinde bulunan bütün Moğollar'ı temizlemiş, Selçuklular'a vergi ödeme ve onlara bağlılık durumuna son vererek bağımsızlığını ilân etmiş ve hâkimiyetini güçlendirmişti. Muineddin Pervane de, Bedreddin İbrahim'in ısrarı ile yapılan hareketi cezalandırmak için Karamanlı seferine karar vermişti.

Bedreddin İbrahim Selçuklu ve Moğol ordusunun başında Karaman (Larende)'a yürüdü. Karamanoğulları elçi göndererek, İsyanlarının cezası olarak devlet hazinesine yüzbin dinar altın ödemek suretiyle bağlılıklarını bildiriyorlardı. Bedreddin İbrahim bu teklifi kabul etmedi ve devletin başına büyük bir galle açtı. Bedreddin İbrahim'in önünden kaçan Karamanlılar dağlık bölgelere çekilerek Selçuklu ordusunu hırpalayıp kayıplara uğrattı. Daha sonra da Karamanlılar Bedreddin İbrahim'i Göksu derbendinde bozguna uğrattılar. Pek çok esir, at ve silâh elde ettiler. Bu yenilgiyi haber alan Moğollar Bedreddin İbrahim'i sığındığı kaleden kurtarmak için yeni bir kuvvetli Larende'ye gönderdilerse de onlar da yenilerek geri çekildiler. Bu zaferler Karamanlıların kudret ve şevketini arttırdı, bütün sahilleri idareleri altına alarak istilâlarını genişlettiler.

Göksu istilâsının peşinden Karamanoğlu Mehmed Bey önce Ak-saray'ı kuşattı, fakat bu kuşatmayı bırakarak Eşref ve Menteşe beyleri ile beraber mühim bir kuvvet ile Konya üzerine yürüdüler. Konya muhafızı Eminüddin Mikâll, Karamanlılar'a karşı savaşmak istediye de gücünün yetersiz olduğunu düşünerek surlar içine çekildi. Şehrin bütün kapılarını kapayarak, savunmaya başladı. Bu sırada devlet adamları Tokat ve Kayseri'ye çekilmişlerdi(1). Karamanlılar Atpazarı ve Çanşığı kapılarına yığdıkları odunlarla kapıları yaktılar. Kapıların durumunu gören Eminüddin Mikâll, artık şehri savunmaya imkân kalmadığını anlayarak kılıç değiştirip Tokat'a kaçmak istediye de Kaymaz Kervansarayı'nda yakalandı. Mallarının ve hazinelerinin yerleri kendisine söyletildikten sonra öldürüldü. Sahil beyi olan Bahaeddin Muhammed de öldürüldükten sonra Karamanoğulları 1277 yılı 15 Mayıs Perşembe günü şehre girdiler, bu büyük ve zengin şehri yağmaya giriştiler. Değerli mallar, altın, gümüş ve mü-

(1) III. Keyhüsrev, Pervane ve diğer devlet adamları Tokat'ta Baybars da Kayseri'de bulunuyordu (O. Turan, Aynı eser, 561).

cevheratla dolu hanları, çarşı ve pazarları, beylerin konaklarını ve büyüklerin evlerini talan ettiler(1).

Karamanoğlu Mehmed Bey ile beraber bu istilâ hareketinde Kırın'da ölen II. İzzeddin Keykavus'un oğlu Siyavuş da bulunuyordu. Konya'ya girildikten sonra Mehmed Bey ve Selçuklu hanedanına bağlı bulunan Konya'nın ileri gelenleri de eski sultanlarının oğluna biat ettiler.

2) Siyavuş (Cimri)'un Sultan İlan Edilmesi

Karamanlılar 15 Mayıs 1277'de Konya'yı istilâ ettiklerinde Filo-bat köşkünde bulunan Alaeddin Siyavuş'u başı üzerinde Selçuklu sancağı olduğu halde şehre getirdiler. Mehmed Bey onun önünde yer öpüp biat etti. Selçuklu hanedanına bağlı bulunan Konya'nın ileri gelenleri de eski sultanlarının oğluna biat ve yemin ediyorlardı. Siyavuş Selçuklu hâkimiyet usûlüne göre tahta çıktı, kapısında beş nevbet (mehter) çalındı, adına hutbe okundu ve para basıldı(2).

Siyavuş tahta çıkış töreninden sonra ata binerek Türkmen beyleri, çavuş, candar ve diğer muhafızlarıyla şehir etrafında bir gezinti yaptı, dönüşte divanda toplandılar. Etrafa fermanlar gönderip valileri ve mevki sahiplerini itaate ve tâbilyete çağrdılar. Karamanoğlu Mehmed Bey vezirliğe tayin edildi. Ayrıca bu divanda Mehmed Bey: *"Bundan sonra divanda, dergâh ve bargâh (saray ve resmi toplantılar) da, mecliste ve meydanda Türkçe'den başka dil kullanılmayacaktır,"* şeklinde önemli bir karar da aldı(3).

3) Akşehir Savaşı

Konya'nın Siyavuş ve Karamanlılar'ın hâkimiyetine geçmesi üzerine Sahib Ataogulları merkezleri Karahisar'da asker toplayarak, başkente doğru hareket ettiler. Bu hareket haberini öğrenen Siyavuş ve Karamanoğlu Mehmed Bey de, süvari ve yaya ordusu ile Akşehir yönünde ilerlediler. Sahib Ataogulları Değirmen Çayı yanında Kozagaç köyüne varınca Karamanoğulları da Altuntaş köyüne gelmişti. Taceddin Hüseyin çayı geçerken atından düşürülüp öldürüldü. Bu suretle başlayan savaşta Moğollar'a karşı dalma soydaşlarının tarafını tutan Germiyanlı Türkmenlerle Fahreddin Ali'nin oğullarını terkedince diğer askerler de savaş alanından uzaklaştı. Karamanoğulları bu savaşta önde gelen Selçuklu devlet adamlarını da öldürdüler.

(1) Aksarayı. 189-190

(2) Aksarayı. 204-205

(3) O. Turan. Aynı eser, 562

4) Akşehir ve Konya'nın Karamanlı İstilasından Kurtuluşu

Karamanlı Mehmed Bey Akşehir savaşını kazandıktan sonra Konya'ya gelmiş ve Siyavuş'un Moğollar'a karşı Erzurum'a kadar sefer yapacağı ve Anadolu'yu kurtaracağı sözlerini yayarak halkın kendilerine güvenlerini sağlamaya çalışmıştır. Çünkü bu esnada III. Keyhüsrev ve Sahib Ata, büyük bir Moğol ordusuyla ilerliyorlardı. Mehmed Bey bu haberi gizli tutuyor, gündüz Siyavuş'la birlikte Konya'da kalıyor, akşamları ise Filobat köşküne gidiyorlardı. Karamanlılar Konya'yı kaybetme ihtimalini düşünerek, Akşehir savaşında ve diğer savaşlarda kazandıkları altın, gümüş ve değerli eşyaları da Filobat'a sevkettiler. Selçuklular Akşehir tarafından harekete geçerken Moğollar da arkadan kendilerini izliyorlardı. Selçuklular Karamanlıların Akşehir, Çaylak ve Ilgın'da bulunan sübaşılarını, askerleri ve beraberindekileri birlikte öldürdüler. Kadınlarını ve çocuklarını da esir ederek Konya üzerine yürüdüler. Siyavuş ve Mehmed Bey ordusu ile Filobat'ta ordugâh kurunca Konyalılar Gıyaseddin Keyhüsrev Fahreddin Ali ve Moğollar'ın gelmekte olduğu haberini aldılar. Şehri savunmaya hazırlandılar. Ahmedek kapısını açık bırakıp, surların diğer kapılarını kapadılar ve hendekler üzerindeki köprüleri yıktılar. Savaş makine ve âletlerini kurdular. Bu sırada Mehmed Bey ordusuyla Filobat'tan gelip kapıların açılmasını ve askerlerin alış-veriş yapmasını istedi. Konya'da bulunan Selçuklu Başkadamı Siraceddin Mahmud Urmevi bir fetva çıkararak şehir halkını Karamanlılar'a karşı savaşa kışkırtırken kendisi de bizzat bir burcun üzerinden onlara karşı ok atmaya başladı. Bu hareket bütün Konya'halkının ve âhiller'in savunmaya katılmalarına sebep oldu. Bu durumda Karamanlılar şehri kuşattılar. Şehirde bir gürültü ve sıkıntı başladı. Türkmenler bu durumda şehir dışındaki köşkleri, ma'mureleri ve bağları tahrip ederek, Ermenek taraflarına çekildiler. Siyavuş'u da yanlarında götürdüler. Böylece Siyavuş'un 37 günlük saltanatı sona erdi.

5) Karamanlılar'ın Kurbağahisarı Bozgunu

Konya'nın istilâdan kurtulmasından sonra Selçuklu ve Moğol askerleri Siyavuş ve Karamanlılar'ı Akdeniz'e kadar takibe karar verdiler. Karaman sınırında pek çok tutsak ve mal elde ettiler. Bu sırada kış mevsiminin gelmesiyle Karamanlılar müstahkem mevkilere çekildiler. III. Keyhüsrev ve Sahib Ata Konya'ya, Moğollar da Tokat'ın Kazova kışlağına döndüler. Moğol ve Selçuklu kuvvetleri bozulan Karamanlılar'ın toplanmasına fırsat vermeden tekrar harekete geçtiler ve Mut ovasına girdiler. Mehmed Bey Siyavuş'u iç kalelerden birinde güven altına aldı. Kendisi de yakınlarıyla birlikte bizzat

durumu öğrenmek için harekete geçti. Mehmed Bey bir Moğol karakoluna rastlayınca onlara mızrakla saldırdı. Fakat Kurbeğahısarında, dar bir geçitte ok yağmuruna tutuldu ve öldürüldü. Yanında bulunan iki kardeşi ve bir amcazâdesi de aynı şekilde öldürüldü. Karamanlılar liderlerini kaybedince bozguna uğradılar. Siyavuş saklandığı kalede kurtuldu, batı uçlarına giderek Türkmenler'i etrafında topladı ve mücadeleyi bizzat eline aldı.

Siyavuş Karamanlılar'ın bozguna uğramasından sonra, Batı bölgelerine giderek tek başına mücadele vermeye başladı. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Sahip Ata bütün bey ve askerleri toplayarak, Seyid Gâzî bölgesine ve oradan da Yedikapı'ya hareket ettiler. Bu sırada Siyavuş askerleriyle beraber Pınarbaşı mevkiine vardı. Selçuklu kuvvetleri Siyavuş'a karşı Bolvadin yönünde Sakarya suyu köprüsünü geçip ilerledi. Selçuklular savaş düzenine girip taarruza geçti. Savaşın hareketli olduğu bir zamanda Sübaşı Alemeddin Kayser derhal atılarak, Siyavuş'un sultanların kümbethânesinden götürdüğü Sultan Alaeddin Keykubat'a alt bir sancağı alıp Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'e teslim etti. Bu Selçuklu ordusunun şevkini artırdı. Siyavuş'un kumandanlarından olan Sahib Ata'nın oğullarını öldüren Saru-ala tutsak edilip sultanın huzuruna götürüldü ve öldürüldü. Siyavuş akşam karanlığından yararlanarak kaçmaya çalıştı. Kaçarken Germiyanlı Ali Şir'in oğlu Hüsameddin'e mensup Türkmenler onu sultanlara mahsus kırmızı çizmesinden ve muhafızlarından tanıyarak yakaladılar ve sultanın huzuruna getirdiler. Sultan Selçuklu devletinin başına büyük bir gaile açan Siyavuş'u öldürttü (30 Mayıs 1279) (1). Selçuklu tarihçileri Siyavuş'dan *Cimri* diye sözederler. *Cimri*, bir isim olmayıp eski Türkçe ve Farsça'da eşkiya, serseri, dilenci, sefil anlamlarında kullanılıyor ve saltanat mücadelesine girişen bu Selçuklu şehzadesi tzhkir gayesiyle bu sıfatla adlandırılıyordu (2).

ğ. İlhanlı - Memlûk İlişkileri ve Selçuklular

Abaka Han Anadolu'ya gelirken veziri Muhammed Cüveynî'yi de getirerek ülkenin vergi kaynaklarını ve vilâyetlerin kanunlarını ona tetkik ve tespiti ettirdi. Cüveynî Selçuklular'ın borçlarını faizleri ile birlikte ödeyemeyeceğini düşünerek Erzincan ve çevresini Moğol hanedanı hesabına, şer'i mubayaa usûlüne göre satın alıp bu meseleyi Moğollar'ın çıkarına uygun olarak çözümlendi. Cüveynî Anadolu'daki Türk beylerini itaate almak için gereken emirleri verdi. Mali işlerin görüşülmesi için oğlu Şerefeddin Harun'u, Göhürge Ağa ile birlikte

(1) Aksarayı, 209-211

(2) O. Turan, Aynı eser, 571

Anadolu'da bıraktı. Daha sonra Koyulhisar yoluyla Erzincan'da İl-Han'a kavuştu.

Abaka Han Müclüddin Emirşah'ı 1280'de Anadolu'da Moğollar namına mukataaya verilen vilâyetlerin yönetimine ve vergilerin tahsiline memur etti(1).

1) İlhanlı - Memlûk Savaşı

İlhanlı ve Memlûk devletleri arasında Anadolu sınırlarında devamlı savaşlar olmuş, şimdi bir yenisi daha zuhur etmişti. Kilikya Ermenileri Moğollar tarafında, Karamanlılar ise Memlûklular tarafında bu savaşta etkili olmuşlardır. Bu sırada Baybars ölmüş, yerine Seyfeddin Kalavun sultan olmuştu. Karamanlılar Kalavun'a yardım önermişler, kendilerinin Kilikya'ya geçmelerine yardımcı olunmasını istemişlerdi. Sultan Kalavun'un gönderdiği bir kuvvet Karaman ordusunu Kayseri yakınından Killkya'ya geçirdi. Birleşik kuvvetler Kozan'a kadar ilerleyip yağmalar yaptılar. Bir müddet önce Türkmenler'den kurulu kalabalık bir göçebe grubu da Tell-Hamdun'a kadar iltîlâya girişip, Ermeni beldelerini yağma ve tahrip etti(2).

Kalavun'un saltanatını onaylamayan Memlûk emiri Sunguru'l-Aşkar, Abaka Han'a mektup yazarak onu Suriye'yi işgale teşvik ediyordu. Esasen Abaka Han da Ayn Calut ve Elbistan yenilgilerinin öcünü almak için bir sefer yapmanın zamanının geldiğini düşünüyordu. Abaka Han, Memlûklular'a karşı kardeşi Mengü Timur kumandasında bir orduyu gönderirken, Anadolu-Moğol kuvvetlerinin Samagor Noyan komutasında Kayseri-Elbistan yoluyla ona katılmasını bildiriyordu. Abaka Han kendi ordusuyla Rahba kalesine gitti. İki tarafın kuvvetleri de hemen hemen aynı sayıdaydı(3).

Moğol kuvvetleri Ayntab, Derbesak ve Bagras kasabalarını alarak, son olarak Halep'e vardı. Şehirde yağma, öldürme ve yıkımlar da bulundu. Halep'ten ilerleyen Moğol ordusu Hama ve Hıms arasındaki bir mevkiye Memlûk ordusuyla karşılaştı. Her iki taraf da çok kayıp verdiler. Ermeni Leon ve Gürcü Dimitri'nin komutasında bulunan sağ kol, Memlûklular'ı yenerken, sol koldaki Mengü Timur'un komutasındaki kuvvetler bozguna uğrayarak geri çekildiler. Kalavun'un ordusu, savaş tutsakları ve yağmalarıyla Şam'a girdi, büyük bir sevinçle karşılandı. Savaşın peşinden, Abaka Han Nisan 1282'de kederinden, Mengü Timur da Cezire'de zehirlenerek öldüler. Türk-

(1) O. Turan, Aynı eser, 574

(2) Aksarayı, 212

(3) Moğol ordusu; Moğol, Türk, Gürcü ve Ermeniler'den kurulu ve 80.000 dolayındadır. Memlûklular ordusu; Türkmenler ve Araplar'dan kurulu olup aynı sayıdaydı, (O Turan, Aynı eser, 575).

menler Moğollar'ı izleyerek Tell-Hamdun'a kadar ilerlediler, çok miktarda mal elde ettiler.

2) Ahmed Teküdar'ın İlhanlı Tahtına Geçmesi

Abaka Han'ın ölümünden sonra kardeşi Teküdar veya oğlu Argun Han'ın tahta geçmesi bekleniyordu. Çoğunluk Teküdar'ı istediği için İlhanlı tahtına o geçti. Teküdar müslümanlığı kabul ettiği için Ahmed adını adlı, İlhanlı İmparatorluğu'na İslâmî bir kimlik verdi(1).

İslâmiyet'i kabul ettiği için Memlûklular'la dostluk kurmaya karar verdi. Bu amaçla Temmuz 1282'de yüksek şahıslardan kurulu bir elçi heyetini Mısır sultanı Kalavun'a gönderdi(2). Teküdar elçilerle gönderdiği mektubunda; «Allah'ın yardımı ile dinin bayraklarını yüceltmek, kan dökülmesine son verip İslâm kardeşliği esasına göre iki devlet arasında barış ve dostluğu kurmak istediğini, artık din farkı kalmadığından iki tarafın da İslâmiyeti savunmak zorunda bulunduğunu ve kindarlık sebebinin ortadan kalktığını, Allah'ın iradesine uygun olarak içten düşüncelerini bildiriyor, sultanın da Tanrı'nın emrine uyarak, müslümanların barışı ve kurtuluşu uğrunda bu önerilerin onayını, bu taktirde hanın doğru niyetinin ödülünü göreceğini» ifade ediyordu(3).

Sultan Kalavun bu mektuba aynı uzunlukta ve samimi bir dille cevap vermiş, İslâmiyet'i kabulünü memnurlukla karşılamıştır. Fakat sultan İlhanlı namına Anadolu'yu yöneten ve vergilerini kendi hazinesi hesabına toplayan Kongurtay'ın bu ülkede öldürme hareketlerinde bulunduğunu ve kadınlara tecavüz edip sattığını ilerli sürmek suretiyle anlaşıma önerisini de kabul etmemiştir.

Teküdar'ın müslüman olması Memlûklular'ı ve Moğollar'ı memnun etmedi. Teküdar'ın İslâm dininin yücelmesi yolunda yaptığı çalışmalar kendisine karşı bir muhalefetin oluşmasına sebep olmuştur. En sonunda beklenen savaş yapılmış, Sultan Teküdar yenilmiş, saltanatı ile birlikte hayatını da yitirmiştir (1284) (4).

Yerine geçen Argun Han (1284-1291) Teküdar'ın tam tersi bir siyaset uygulamış, İslâmiyet'e ve müslümanlara karşı cephe almıştır.

- (1) Bir ferman çıkararak, vakıf gelirlerinin vakfiye şartlarına uygun olarak harcanmasını, yahudi ve hristiyan doktor ve falcıların maaşlarının hazineden ödenmesini, hristiyan mabetlerinin ve puthanelerinin camiye çevrilmesini emretti. (O. Turan, Aynı eser, 576); Ebu'l-Ferec. II, 610
- (2) Bu heyette Şeyh Abdurrahman, Sivas kadısı Kudbeddin Şirazi, Atabeg Bahaeddin ve Mardin Artuklu hükümdarlarının veziri Şemseddin Muhammed bulunuyorlardı. (O. Turan, Aynı eser, 577).
- (3) O. Turan, Aynı eser, 577; Aksaraylı, 214-216
- (4) Ebu'l-Ferec, II, 615

17) II. MESUD (1284-1296 ve 1302-1308)

II. Mesud, II. İzzeddin Keykavus'un altı oğlundan biridir(1). II. Mesud'un babası Moğollar karşısında tahtını ve Türkiye'yi terkedip önce İstanbul'a gitmiş, daha sonra da Berke Han'ın kendisine tahsis ettiği Kırım'daki Soğdak şehrinde ailesiyle birlikte yaşamıştır.

II. İzzeddin Keykavus İstanbul'a giderken yine tahtını kazanacağı umudunu taşınış, Kırım'da da bu umudunu yitirmemiş ve bu duyguyu oğullarına da aşılamıştı.

a. Tahta Çıkışı

II. İzzeddin Keykavus ölünce Mesud 1280 yılında Karadeniz üzerinden Sinop'a çıktı. Kendisinden önce Anadolu'ya gelen kardeşi Geyümers, Mesud'un halk tarafından iyi karşılanması ve sultan olarak tanınması sebebiyle ona bağlı kalmıştır. Altın Ordu hükümdarı Mengü Timur Moğol geleneklerine göre Mesud'u hanın soyundan Orbay Hatun ile evlenmeye zorladı. Mesud İslâmiyet'e ve ahlâka aykırı düşen bu teklifi kabul etmeyerek Kayseri'ye geldi. Kayseri'de bulunan Moğol Noyanları Mesud'u Abaka Han'a gönderdiler. Abaka Han kendisini iyi karşıladı. Erzincan, Erzurum ve Sivas vilâyetlerini içine alan Doğu Anadolu'yu kendisine verdi. Bu sırada Abaka Han öldü, yerine Ahmed Teküdar han oldu. Teküdar Selçuklu ülkesini III. Keyhüsrev ve II. Mesud arasında pay etmişti. Bu paya razı olmayan III. Keyhüsrev, Kongurtay ve vezir Fahreddin Ali'yi yanına alarak, Teküdar'a gitmek için yola çıktı. Fakat, Teküdar'ın kendisine karşı saltanat mücadelesi yapan Argun'un Kongurtay ile işbirliği yaptığını bildiğinden bu yolculuktan vazgeçti. Bu sırada İlhanlı tahtına Teküdar'ın yerine Argun Han geçti ve Mesud sultan olarak tayin olundu.

(1) II. İzzeddin Keykavus'un: Gıyaseddin Mesud, Rükneddin Kılıç Arslan, Rükneddin Keyümers, Alaeddin Sıyavuş ve Feramurz adında beş oğlu yanında bulunuyordu. II. İzzeddin Keykavus'un bir oğlunun daha olduğu «Takrîrü'l-Menâsib» adlı vesikadan öğrenilmiştir. Bunun adı da Geyümers'dir (O. Turan, Aynı eser, 580).

Mesud 1284 yılı Şubatı'nda önce Kayseri'de, sonra da Konya'da törenle tahta çıktı. Emirler ve devlet büyükleri ona biat etti(1).

Sultan Veled, Mesud'un 25 Rebiülevvel 680 (16 Ağustos 1281) Pazar günü sultan olduğunu göstermekle diğer kaynaklardan üç yıl öncesini verir. Bu farkın Mesud'un Anadolu'ya gelişiyle sultan oluşu tarihlerinin karıştırılmasından ileri geldiği söylenebilir.

Sivas'ta Sultan Mesud namına basılan 681 (1282) tarihli bir sikkenin de Teküdar'ın Anadolu'yu Mesud ile Keyhüsrev arasında paylaşmasıyla ilgili olduğu bazılarınca kabul edilmektedir(2).

II. Mesud'un tahta geçmesi Selçuklu ülkesinde sevinç yaratmıştır. Kongurtay'ın Karamanlılar'ı Konya'dan Ermenek ve Mut'a kadar sürmesi de onun zamanında meydana geldiğinden kendisine mâl edilmiştir. Gerçekte ise Sultan Mesud, yakın selefleri gibi bir gölgeden ibaret kalmış, Selçuklu devletinin idaresini putperest Moğol kumandanları ile İlhanlılar adına gelen müslüman devlet adamları yürütmüşlerdir. Fakat bunlar da Moğollar'a hoş görünmek için ülkede işkence ve zulümden başka bir şey yapamamışlardır(3).

b. Geyhatu'nun Genel Valiliği

Argun Han 1285 (684) yılında Türkmenler'i mahvetmek amacıyla kardeşi Geyhatu'yu 20.000 kişilik bir güçle Anadolu'ya gönderdi. Geyhatu o yıl Erzincan'da kaldı. Vezir Sahib Ata kendisine ve ordu-suna erzak sağlamaya çalıştı. İlhanlılar'a verilen haraç ve Anadolu'da bulunan Moğol bey ve askerlerinin harcamaları da Selçuklu hazinesinden ödendiğinden erzak bulunmasında çok zorluk çekmiştir. Bu sırada devlet hazinesi boş kalmış, Müciüddin Emirşah ve beylerbeyi masrafları katkıda bulunmak ıstememişlerdir. Sahib Ata bu masrafları Karahırsar'da bulunan kendi hazinesinden karşılamıştır.

Geyhatu 1286'da Erzincan'dan hareketle Sivas ve Kayseri'den Aksaray'a geldi. Geyhatu'nun bu hareketinden kuşkulanan pek çok kişi evlerini ve vatanlarını bırakıp dağlara sığındılar. Karamanlılar'ın bir elçiyi öldürmesi üzerine Geyhatu Konya üzerine yürüdü. Geyhatu, bu sırada Sultan Veled ile karşılaşmış ve Mevlânâ Celâleddin'e saygısından dolayı sakinleşmişti.

- (1) Selçuklu ve İlhanlı taht mücadeleleri sırasında Karaman ve Başrefoğulları Konya ve Akşehir taraflarında yağmalar yapmışlardır. Bu hareket üzerine Kongurtay Karamanlılar'ı yok etme hareketine girişmiş, bu hareketini de Ermenek ve Muş'a kadar sürdürmüştür. Mesud'un Konya'da hükümdarlığı bu olaydan sonra olmalıdır (O. Turan, Aynı eser, 584).
- (2) O. Turan, Aynı eser, 583
- (3) Aksaraylı, 216-218

II. Mesud'un başkentte bulunmadığı bir sırada Keyhüsrev'in anası, devletin Mesud ile Keyhüsrev'in iki oğlu arasında paylaştırılmasını istedi. Bu iş için Karamanoğlu Güneri Bey'e beylerbeylik, Eşrefoğlu Halil Bey'e saltanat naibliği vaad ederek, Konya'ya çağırdı. Sahib Ata Valide Sultan'ı yatıştırmak istediysen de başarılı olamadı. İki taraf arasında çatışma başladı ve ölenler oldu.

Karaman ve Eşrefoğulları'nın Konya'ya yaklaşması üzerine Konya halkı silahlandı. Bu Türkmenler önce İzzeddin Keykavus sonra Siyavuş ve şimdi de Gıyaseddin Keyhüsrev'in çocukları adına Moğollar'a karşı ayaklanıyorlardı. Bunlar Keyhüsrev'in çocuklarını 15 Mayıs 1285 Perşembe günü Selçuklu tahtına çıkardılar. Fakat Sahib Ata'ya mensup Has Balaban, bir ay sonra ordusu ile Konya'ya gelince Valide Sultan'ın adamları Konya'ya terketti.

Bu olaylardan sonra Sultan Mesud, Keyhüsrev'in anasını ve iki çocuğunu 6 Eylül 1285'te Argun Han'a gönderdi. Yapılan yargılama da bu iki çocuğun Keyhüsrev'e ait olmadığı anlaşıldı, öldürülen çocukların başları Türkmenler'e gönderildi(1).

c. Vezir Sahib Ata'nın Ölümü ve Şahsiyeti

Vezir Sahib Ata, vezirliği süresince Anadolu halkının ve Moğollar'ın güvenini kazanmış ve devleti bu şekilde ayakta tutmaya çalışmıştır. Kırk yılı aşan hizmet süresinde Türkmenler'in istilâları ve bunlara karşı yapılan savaşlarda Anadolu'da siyasi nizam ve asayiş bozulmuştur. Moğollar'ın ağır vergileri ve soygunları da zulmü daha ziyade arttırmıştır.

Moğollar'ın mali tazyikleri Sahip Ata ile İlhanlılar namuna hareket eden Mücirüddin Emirşah'ın arasını açmış idi. Bu münasebetle Argun Han her ikisini de huzuruna çağırdı. İhtiyar vezir, hanın ağır vergi talepleri ve Anadolu halkının daha fazla ezilmesi karşısında çok muzdarip oldu ve Tebriz'den Konya'ya hasta olarak döndü. Akşehir'in Nadir köyünde iken 1288 yılında öldü. Tabutu Konya'ya götürülüp, türbesine gömüldü(2).

Sahip Ata, Emir-i dâd, saltanat naibliği ve vezirlik görevlerinde bulunmuştur. Moğollar'ın kudretli karşısında bir başarı imkânı bulamayan Sahip Ata onlar ile iyi geçinme yolunu tutmuş, bununla beraber kişilik ve ağırbaşlılığını korumasını bilmiştir. Bu siyaseti ile devleti korumaya çalışmıştır. Tahsili olmadığına dair söylentiler varsa da, devlet işlerinde, idarede çok dikkatli ve kuvvetli idi. Servetini hep hayır işleri ve halka bağışlar için kullanmıştır. Bu sebeple Anadolu'da yüzyıllarca «Ata» lakabı asıl adına baskın çıkarak bu güne

(1) Aksaraylı, 223-224

(2) O. Turan, Aynı eser, 591

kadar yaşamış ve birçok şehirlerde bulunan anıtları onun adına ölüm-süzleşmiştir(1).

d. Moğollar'ın Selçuklu Yönetimine Elkoymaları

Vezir Sahib Ata'nın ölümünden sonra yerine Fahreddin Kazvini geçirildi. Fahreddin Kazvini hayli zamandır Selçuklu vezirliğine geçmeyi istemekteydi. Bu sebeple Moğollar'ı daha fazla vergi ödemek vaadiyle kazanıyor ve Anadolu'ya bu taahhülle geliyordu. Fahreddin Kazvini, hanın yarlığı ve Mücrüddin Emirşah ile birlikte 1288 yılı sonlarında bütün ülke işlerini görmek üzere Anadolu'ya geldi. Yanında büyük bir memur kalabalığını da getirdi(2). Kazvini devlet makamlarına kendi adamlarını tayin etti. Bu durumda Selçuklu ülkesi tâbliyet durumundan da düşmüş, Moğollar askeri, siyasi, idari, mali, hemen bütün devlet işlerine elkoymuş, sultan ve saray erkânından başka yüksek Selçuklu devlet adamı da kalmamıştı. Vezir Kazvini idareye başlayınca yeni mali kanun, resim ve kuralları koyarak vergileri arttırdı ve pek çok yeni vergi ihdas etti. Çünkü tek amacı İlhanlılar'a söz verdiği vergiyi ödemek, kalabalık memurlarına ve kendisine bolca gelir sağlamak. Artan vergiler halkı çok güç durumda bıraktı. Ağır vergi ve zulümden bıkan halk yurtlarını terketmeye başladı. Bu sebeple Anadolu harap olmaya yüz tuttuğundan Kazvini umduğu geliri sağlayamıyordu. Bu durumda da halka işkence ve zulüm yapıyordu.

Moğollar Selçuklu devletine tamamen el koyunca baskı, zulüm ve soygun dönemi başladı. Anadolu Fahreddin Kazvini ve Mücrüddin Emirşah arasında pay edildi. Kazvini Kayseri'den uclara kadar uzayan batı vilâyetlerinin, Emirşah da Sivas, Tokat, Kastamonu, Sinop ve Samsun sahillerinin idaresini eline aldı. Her ikisi de hâkim oldukları bölgelerde, baskı ve zulümden başka bir şey yapmadılar. Bunların idaresine karşı feryatlar yükseldiği bir sırada Argun Han onları Tebriz'e çağırdı. Argun Han üzerinde etkili olan İlhanlı veziri Sadüddeve, Fahreddin Kazvini'yi öldürttü (1291). Mücrüddin Emirşah ise büyük âlim Kutbeddin Şirazi sayesinde ölümden kurtulabildi(3).

- (1) Eserlerinin adı ve bulunduğu şehir hakkında bilgi verilmemiştir. O. Turan, Aynı eser, 59
- (2) Anadolu'ya gelirken; Tebrizli, Hemedanlı, İsfahanlı, Horasanlı, Iraklı, Tiflisli, Nahçıvanlı, Arranlı, Merendli, Gürcü ve Alanlar'dan kurulu büyük bir memur kalabalığını da yanında getirmiştir.
- (3) Sadüddeve, Mücrüddin Emirşah'ı da harcamak istemiş, fakat Anadolu'da müderrislik ve kadılıklar yapmış olan âlim Kutbeddin Şirazi o sırada Han'ın yanında bulunduğu ve çok yüksek bir saygıya sahip olduğu için Emirşah'ı ölümden kurtarmıştır (Aksaraylı, 227).

Fahreddin Kazvini'nin öldürülmesinden sonra, İlhanlı veziri Sadüddeve, yahudi Şemseddin Ahmed Lâkuş'ı vezir olarak bir yarlığ ile Anadolu'ya gönderdi. Onunla beraber Anadolu'ya gelen Moğol komutanları da her tarafa tecavüz ve yağmalara başladılar. Halk bu tecavüz ve yağmaların etkisiyle yurtlarını terkediyordu. Neticede Anadolu'da tam bir huzursuzluk dönemi başlamış oldu.

Bu tecavüz ve zulümlerin esas sebebi aslen yahudi olan Sadüddeve idi. Sadüddeve, Argun Han'ı etkisi altına alarak yönetimi ele geçirmişti. Anadolu'daki bir çok memuru görevinden alıp yerlerine kendisine bağlı adamları geçirmişti. Sadüddeve İslâm ülkelerinde mevcut bütün müslüman büyüklerin listesini yapmış, birçok önemli insanların tasfiyesi ve öldürülmesi işine girişmişti. Sadüddeve bu nüfuz ve kudreti sayesinde, müslüman büyükleri gibi Moğol noyanlarını da öldürtüyor ve İl-Han'ın sarayına ancak yahudiler girebiliyorlardı. Moğol emirleri bile vezirin izni olmadan han ile görüşemiyorlardı. Sadüddeve bu suretle Anadolu'da bir yahudi hâkimiyeti kurmak istiyordu. Bu niyet Anadolu ve İran halkının yahudiler'e cepne almasıyla sonuçlandı. Fakat bu durum uzun sürmedi ve Sadüddeve Moğollar tarafından öldürüldü(1). Buna rağmen Anadolu halkının huzursuzluğu devam etti. Sadüddeve'ye karşı Karamanoğulları ve Germiyanogulları mücadele etmişlerse de kesin bir başarı elde edemediler. Fakat Moğollar'ın mali soygunlara, zulme ve şiddete dayanan bu düzenleri İlhanlı devletinin çöküşünü de sağlayacaktı.

e. İlhanlı Hükümdarlarının Anadolu'ya Baskılarını Artırması

1) Geyhatu Dönemi

Argun'un kardeşi ve halefi olan Geyhatu tahta çıkmadan önce Anadolu valiliğinde bulunmuştu. Argun'un ölümüyle 1291 yılında İran Moğolları (İlhanlılar) (2) tahtına geçen Geyhatu 1295'e kadar hükümdarlık yaptı. Hükümdarlığı sırasında selefleri gibi zulüm yapmamışsa da, eğlenceleri ve giderleriyle imparatorluk ülkelerini ağır vergiler altında ezmış, ülkeyi sıkıntı ve acı içinde bırakmıştır.

Geyhatu zamanında Anadolu'da ağır vergiler altında ezilerek, askerlerin yönetiminde kalan «miri» toprak düzeni yıkıldı, hanlara ve noyanlara «*incü (hass veya malikâne)*» olarak ayrılan bir kısım vi-

(1) Aksarayi, 232-237

(2) İlhanlı sülâlesini kuran Hülagu'dur (1256-1265). Hülagu'dan sonra sırasıyla Abaka (1265-1282), Ahmed Teküdar (1282-1284) ve Argun (1284-1291), Geyhatu'dan önce hükümdarlık yapmışlardı (Aksarayi, 240; Ebu'l-Ferec, II, 636-639).

lâyet ve şehirler yanında bir de «dalay»(1) yönetimi kuruldu. 1293 yılında Taycu Noyan incüler'in, Hasan Bey de dalay (mirı) hukukuna bağlı vilâyetlerin yönetimine görevlendirildi, bunlar Anadolu'ya maliyeci, hâkim, yargıcı ve kâtipler ile gelli soygunculuk yapmışlardı. Geyhatu kısa süren hükümdarlığı sırasında Karabağ'da yeni bir şehir kurmaya ve başka yerlerde büyük inşaa çalışmalarına girişmiş, ancak onun giriştiği bu çalışmalar gün geçtikçe hazineyi boşaltmış, maliye idaresi sarayın giderlerini kapamak için yaptığı büyük borçları vadesinde ödeyemez hale gelmişti. Bu durum üzerine İlhanlı devletinde Çin'de uygulanmakta olan kâğıt para (çav) yöntemi uygulanmaya başladı, bu da halk arasında rağbet görmedi (1294). Esnaf, tüccar ve halk bu paraya güvenemedikleri için alış-veriş bırakmış, uluslararası ticaret tamamen durmuştu. İktisadi ve ticari hayatın felce uğraması karşısında İl-Han Geyhatu kısa zamanda kâğıt para düzenini kaldırdı. Bu iktisadi buhrandan yararlanan Baydu, hanlığı ele geçirdi ve Geyhatu da 21 Nisan 1295'te boğduruldu(2).

2) Çoban Oğulları'nın Moğollar'a Karşı Mücadelesi

Çobanoğlu Beyliği, I. Alaeddin Keykubat zamanında onun Kastamonu uc beyi bulunan büyük emirlerinden Hüsameddin Çoban ile başlamış, oğlu Alp-Yünük'ü ve daha sonra Alp-Yünük'ün oğlu Yavlak Arslan'ın yönetimine geçmişti. Çoban Oğulları ve üçüncü beyleri Yavlak Arslan Selçuklular'a ve İlhanlılar'a bağlı kalmıştır.

Moğol yönetiminin zulmü dayanılmaz bir şekil alıp ülke anarşi içinde kaldığı için, Yavlak Arslan da diğer bazı beyler gibi bağımsızlık davasına girişmiş ve bu sırada Kastamonu'ya daveç edilerek gelen Kılıç Arslan'ı(3) sultan ilân etmek suretiyle hem kendi beyliğini güçlendirmek ve hem de Anadolu'yu kurtarma mücadelesine başlamak istemişti.

İlhanlı hükümdarı Geyhatu, Karaman, Eşref, Menteşe beylerine karşı tenkil hareketini yaptıktan sonra Kılıç Arslan'a ve Çobanoğlu Yavlak Arslan'a karşı da bir ordu gönderdi. Bu ordunun başında Sultan Mesud, Müclüddin Emirşah ve Vezir Necmeddin bulunuyordu. Moğol askerleriyle birlikte komutanları Anıt, Göktaş ve Gıray 1292'

(1) Dalay idaresi de miri devlete ait toprakları oluşturmaktadır (O. Turan. Aynı eser, 614).

(2) Aksarayı. 249: Ebu'l-Ferec. II. 647-648

(3) Kılıç Arslan II. İzzeddin Keykavus'un oğlu olup babasının ölümü üzerine Kırım'dan Anadolu'ya gelmiştir. Sultan Mesud bu kardeşine Akşehir vilâyetine bağlı Alp-Saru köyünü malikâne hukukuna göre temlik etmiştir ki. buna dair bir vesika vardır (O Turan. Aynı eser, 609).

de Kastamonu üzerine yürüdüler. Selçuklu - İlhanlı ordusu Derbendler bölgesine yaklaştıkları zaman Kılıç Arslan'ın büyük bir Türkmen ordusuna sahip olduğunu öğrendiler ve handan bir miktar daha asker istediler. Geyhatu Türkmenler'e güvenmediği için kuvvet göndermedi. Mesud ve Moğol emirleri birkaç gün Derbend'de konakladıktan sonra orayı geçmeye başladılar. Ormanda pusu kurmuş olan Türkmenler, ordu yaklaşıncaya, kös çalarak ve sancaklarını kaldırarak, sayısız atlı ve yaya ile saldırıya geçtiler. Türkmenler çarpışmaya başladığında kendini toparlayamayan ve şaşuran Moğollar bozguna uğradı. Sultan ve Moğol emirlerinin bir bölümü Türkmenler tarafından esir edildi. Fakat bozgunundan habersiz kalan Giray, öncü kuvvetleriyle dönüp dağınık bulunan Türkmenler'e bir baskın yaparak, Moğol kuvvetlerinin toparlanmasına imkân verdi, sultan ve emirleri kurtardı. Böylece yenilgiden galip duruma geçen Moğollar çok sayıda Türkmen'i kılıçtan geçirdi. Kastamonu Türkmenleri reisi Muzafferüddin Yavlak Arslan ile birlikte Kılıç Arslan şehit oldu. Türkmenler yenilmesine rağmen Kastamonu işgal edilemedi. Mesud ve Moğol kumandanları Osmançık'a çekildiler. Yavlak Arslan'dan sonra Çobanoğlu Beyliği son bulmamış, oğlu Mahmud Bey Kastamonu emiri olmuştur.

3) *Gazan Han Dönemi (1295-1304)*

Geyhatu'dan sonra hanlığı ele geçiren Baydu İslâm'a karşı siyaseti yüzünden büyük bir huzursuzluk yaratmış ve Moğol memurları da Anadolu'da daha çok zulüm yapmışlardı. Baydu Han'ın kötü yönetimi bir yıl dolmadan tahttan düşmesine sebep olmuş ve Horasan valisi Mahmud Gazan, hanlığı ele geçirmişti (1).

Mahmud Gazan, Baydu'ya karşı giriştiği hanlık mücadelesinde İslâmiyet'i kabul etti. Onun tahta geçmesiyle Hristiyan, yahudi ve putperestlerin daha önce yapmış oldukları taşkınlıklara müslümanlar cevap vermeye başladılar. Fakat Gazan Han yüksek kişiliği sayesinde devlet düzenine derhal hâkim oldu. Tebriz ve Azerbaycan'da Moğollar'a alt budist mabetlerini yıkarak, ırkdaşlarını İslâmiyet'i kabule zorladı. Gazan Han birçok yenilik çalışmaları ve kuruluşlarıyla da imparatorluğa yeni bir düzen getirdi. Bununla beraber kudret ve otoritesine düşkün olduğundan kendine engel saydığı bir çok önemli kişiyi ortadan kaldırdı (2).

(1) Ebu'l-Ferec, II, 648-657

(2) Ebu'l-Ferec, II, 657

f. Anadolu'da Moğol İsyanları

1) Baldu İsyanı

Gazan Han müslüman ve yüksek niteliklere sahip büyük bir hükümdar olmasına rağmen, Moğol yönetimi Anadolu'da bir düzelmeye göstermedi, arka arkaya meydana gelen Moğol isyanları birçok yerin harap olmasına, halkın daha çok soyulup ezilmesine sebep oldu.

Gazan Han 1296 Şubatı'nda Toğaçar Noyan'ı Anadolu Genel Valiliği'ne tayin etti. Daha önce de bu ülkede bulunan Toğaçar, kendi tümeni ile birlikte Karabağ (Arran)'dan hareket ederek, Azerbaycan, İran ve Horasanlı pek çok macera meraklısı kişileri yanına alıp Dânişmend ül'nin merkezi olan Tokat'a geldi. Burada bu şehrin ve çevre vilâyetlerin halkını ezerek, varlıklarına el koydu, bunları askerlerine dağıttı. Toğaçar'ın değişken ve isyancı tabiatını hesaba katan Gazan Han, arkasından yarlığ ile bir adam gönderip Anadolu'da bulunan Baldu ve Samagaroğlu Arab Noyan'a, Toğaçar'ın öldürülmesini gizlice emretti. Han'ın emrini alan Baldu ve Samagaroğlu askerleriyle Delüce kışlağına gelerek, Deminlü Karahırsar'a konmuşlardı. Toğaçar izlenmekte olduğunu anlayarak, Sivas'a çekilmişse de Baldu ve Samagaroğlu tarafından yolu kesilerek öldürüldü(1).

Baldu, Toğaçar'ı yakalayıp öldürdükten sonra kendi gücü ve kudretine güvenerek, Gazan Han'ın emirlerine uymadı ve hanın onu birkaç kez Tebriz'e çağırmasına rağmen çeşitli bahaneler göstererek gitmedi. Sultan Mesud'un hana gitmesine de engel oldu. Baldu'ya uymayan Mücürüddin Emirşah Gazan Han'a gidip Baldu'nun isyan ettiğini bildirdi. Gazan Han bu haber üzerine Kutluğşah'ı 30.000 kişiyle derhal Anadolu'ya gönderdi, Anadolu'da bulunan Arab, Sülemiş ve Abışga Noyanlar da Kutluğşah'a katıldılar. Kırşehir'in Malya ovasında meydana gelen çatışmada; Baldu, askerlerinden bir bölümünün Kutluğşah'a geçmesi üzerine uç taraflarına doğru kaçtı ve Sülemiş tarafından takip edildi. Baldu kendisine bağlı kalan birkaç bin askeri, hâne halkı, parası ve mallarıyla Beyşehir bölgesine gitti, fakat burada umduğunu bulamayan Baldu Ermeniler tarafından yakalanarak, Sülemiş'e teslim edildi ve Tebriz'e gönderildi. Aladağ'dan dönen Gazan Han, Baldu'yu şehrin meydanında idam ettirdi. Anadolu'da kalan adamları ise yakalanıp malları yağmalandı(2).

2) Sülemiş İsyanı

Gazan Han 1298 Eylülü'nde Tebriz'den Bağdat kışlağına hareket etmişti. Han'ın maksadı Memlûkler'e karşı bir sefer yapmaktır. Çün-

(1) Aksaraylı, 252-257

(2) Aksaraylı, 251-252, 257-260

kü Memlûkler birkaç kez Moğollar'a ağır darbeler vurmuş, 1297'de de Amid'i işgal etmişler, Moğollar'ın karakolu durumunda bulunan Ermeniler'in yerlerini de Türkmenler'le istilâya girişmişlerdi. İşte Gazan Han bu olaylar sebebiyle Memlûklar'a karşı sefere çıkarken Anadolu'da bulunan Sülemiş'i askerleriyle beraber bu sefere katılmaya ve Halep'te kendisiyle buluşmaya çağırdı. Fakat Baldu isyanını bastırmakta ve onu yakalayıp Tebriz'e götürmekte büyük rolü olan Sülemiş, Han'ın Bayınçar'ı Anadolu'ya göndermesine çok kızarak bu sefere katılmadı. Ayrıca Baycu'nun torunu olan Sülemiş, Anadolu'da kendini hak sahibi sayıyor ve bu sebeple bağımsız bir devlet kurmaya çalışıyordu. Bununla beraber bu Moğol kumandanı halk arasında sevilen bir kişi değildi.

Sülemiş, Akbal ve Taş-Timur gibi Moğol emirlerini kendi davasına kazanıp Karaman Oğullarıyla anlaşmış, Karamanoğlu Güneri Bey ile kardeşi Mahmud Bey bin atıyla onun çağrısına katılmışlardı. Sülemiş Muhlisüddin Rûmi'yi de Mısır Sultanı Lâçin'e gönderip yardım etmesini istedi. Mısır sultanı da yirmibin atlı gönderdi. Sülemiş Anadolu'da işsiz ve ayak takımından pek çok kimseyi de alarak ellibin dolayında asker toplamayı başardı. Askerlerine çok miktarda para dağıtan Sülemiş artık kendisinden son derece emin olarak harekete geçip karşısında bulunan ve Sultan Alaeddin'in beraberinde Anadolu'ya gelmiş olan Rum Orduları Başkumandanı Boçukur Noyan ile Moğol Genel Valisi Bayınçar'ın kuvvetlerini bozguna uğratıp bu iki kumandanı öldürttü.

Gazan Han, Sülemiş isyanı üzerine Suriye seferinden vazgeçip Kutluğşah, Emir Çoban, Mulay, Sütay ve Başgına gibi kumandanlarla birlikte otuzbeşbin atlıyı 16 Mart 1298'de Diyarbakır'dan Sülemiş üzerine gönderdi. Sülemiş, hanın ordularının gelmekte olduğunu duyunca, Sivas'ı kuşatmayı bırakıp gelen orduyu Erzincan Akşehirinde 1298 Haziran başlarında karşıladı. Burada yapılan savaşta askerlerinden bir bölümü hanın ordusuna geçti, Karaman Oğulları da savaş alanını bırakıp ülkelerine döndüler. Mısır sultanının gönderdiği kuvvetler de yetişmediği için çaresiz kalan Sülemiş besyüz atlısıyla birlikte Suriye'ye doğru kaçtı, kendisiyle beraber olan Akbal ve Taş-Timur esir oldu. Sülemiş önce Şam'a, sonra Kahire'ye gitti ve buralarda çok saygı gördü(1).

Sülemiş Anadolu'da kalan ailesini kurtarmak için Mısır sultanının Halep emiri Seyfeddin Beg-Timur kumandasında yardım ettiği kuvvetlerle yeniden Anadolu'ya döndü(2). Beg-Timur ve Sülemiş kırk-

(1) Aksaraylı. 288-292

(2) Sülemiş'in Mısır'ın yardım vaadlerine kanarak yeniden mücadele için Anadolu'ya döndüğü fikri mevcuttur (İ. Kafesoğlu, VI, 682).

bin kişiyle Akça-Derbend'e geldiklerinde burada Moğol ve Ermeni kuvvetleriyle karşılaştılar. Yaptıkları çarpışmada Beg-Timu. öldü. Sülemiş yine yoluna devamla Ankara'ya kadar geldi, fakat Ankara'da kaçma imkânı bulamayıp kendisini izleyen Emir Çoban Bey ve Başgırd tarafından yakalandı. 1298 Eylülünde Tebriz'e götürülen Sülemiş Tebriz meydanında feci şekilde öldürüldü ve cesedi de yakıldı(1).

g. Anadolu'da Soygunlar

Baldı isyanından sonra (1296) Sultan Mesud tahttan indirilmiş ve yerine Selçuklu hanedanından kimse sultanlığa getirilmediği için Türkiye Selçuklu saltanatı iki yıl boş kalmış idi. Bu zamanda Türkiye dört bölgeye ayrılarak doğrudan İlhanlılar'a bağlı kalmak üzere Cemaleddin Mehmed vezirliğe, Muineddin Mehmed Bey Pervaneliğe, Kemaleddin Tiflisi saltanat naipliğine ve Şerafeddin Osman Müstevfiliğe tayin edildiler. Mücrüddin Emir Şah da bunlara dahil olup İlhanlı hazinesine 600.000 dirhem ödeme vaadiyle bir makam elde etti. Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelen bu kişiler ülkeyi dört bölgeye ayırıp Muineddin Mehmed Bey Kastamonu bölgesini, Kemaleddin Tiflisi Amasya ve Samsun, Şerafeddin Osman Niğde, Vezir Cemaleddin Diyarbakır bölgesini kendi paylarına aldılar.

Muineddin Mehmed Bey Kastamonu bölgesine varınca babası Muineddin Süleyman'ın adamları da onun yanına geldi. Mehmed Bey geçmiş ve gelecek yıllara ait vergileri birden almak ve askerlerinin ihtiyaçları için yeni vergiler koymak suretiyle zoraklı tahsilâta başladı ve babasının ün ve saygınlığını zedeledi.

Kemaleddin Tiflisi kendi payına düşen Amasya ve Samsun bölgesindeki halkı ağır vergiler altında ezdi, halkın evlerini ve yurtlarını bırakmasına sebep oldu. Şerafeddin Osman da Niğde'ye gelince diğerleri gibi soygunculuğa başladı. Vezirlik rütbesine sahip bulunan Cemaleddin de Diyarbakır bölgesinde adaletten uzaklaşarak, keyfi tahsilâta girişti. Gazan Han 1296'da başlayan dörtlü yönetimin kötülüğünü çok geçmeden anladı ve 1298'de III. Alaeddin Keykubat'ı Türkiye Selçuklu sultanlığına getirdi. Alaeddin'in gelişyle bu pay yönetimi son bulmuşsa da bu kişiler yine aynı bölgelerde kalmış ve soygunlarına devam etmişlerdir. Ancak bunlardan Muineddin Mehmed Bey topladığı çok para ve asker sayesinde Moğollar'a karşı 1299'da mücadeleye başlamak istemiş. Moğollar'a olan borçlarını ödememiştir. Mehmed Bey, Moğollar'a kurşu bir harekete girişmeden tehlikeli bir hastalığa tutularak ölmüş, bu sebeple Moğollar'a karşı yapmak istediği mücadeleye de imkân bulamamıştır (1299).

Vezir Nizameddin Devri

İlhanlı devleti Anadolu'da vergi d senini sağlamak gayesiyle Vezir Nizameddin Yahya'yı 1298'de Anadolu'ya gönderdi. Nizameddin Anadolu'da araziyi yeniden  k p vergileri tayin etmek, yazılmamış yerleri bulmak, diğer gelirleri meydana çıkarma görevlerini yapmak için yanında Horasanlı, Nişapurlu, Azerbaycanlı, S veli, Kırımlı, İsfahanlı pek çok kimseyi de getirdi. Vezir gelirirken Sülemiş isyanıyla iliğisi bulunmadığını Gazan Han'a anlatmak için giden III. Alaeddin ile Erzincan'da karşılaştı ve sultanı beraberindekilerle birlikte soydu.

Sultan ve m liyetini soyarak işe başlayan Nizameddin Erzincan'da bir çift öküz ile sürülen arazi için bir dinar yerine on dinar ve iki-   bin dinarlık yerlere 50.000 dinar vergi koyup toplattı. Sivas'a gelince Kızıl adlı bir sarraf düşük ayarlı gümüş parayı piyasaya sürüşü b hanesiyle 15.000 dinar altın cezaya çarptırdı ve buradan Amasya'ya geçti. Amasya'da vezirlerden Taceddin Pervane'nin çocuklarını suçlu gösterip onlardan zorla 8.000 dinar aldı. Tokat'ta Kadı Sadreddin'in emlak ve mirasına karşılık aliesinden 20.000 dinar ve yirmi değerli kitap aldı. Emirşah'ı, Rükneddin Pervane'yı ve diğer emirleri de 100.000 dirhem ödemeye zorladı. Muineddin Pervane'nin kızına suç isnat ederek onu da 70.000 dirheme mahkûm etti. Diğer şehir ve vilâyetlere gönderdiği mültezimler de tasallutlara girişerek, her çiftlik arazisinden 10.000 dirhem vergi aldılar. Aksaray'a gelen Nizameddin burada da soygunlarına devam etti. Vezirin yanında bulunan M stevs  şerafeddin Abdurrahman bu haksızlıklara dayanamadığı ve şerefini kurtarmak istediği için ondan uzaklaşıp Samsun'da bulunan Emirşah'ın yanına gitti. Fakat Nizameddin arkasından Horasanlı birini göndererek Abdurrahman'ı geceleyin uyurken  ld rt . En sonunda Nizameddin Türk beyleri tarafından Gazan Han'a şikâyet edilip öldürüldü(1).

 . Olcaytu Dönemi

Gazan Han'ın 1304'te ölümü ile yerine geçen Muhammed Olcaytu Anadolu'da hüküm süren başıbozukluğu düzeltmek için İre in Noyan'ı 1305 Temmuzunda bu ülkenin asker ( erik)leri komutanlığına tayin etti.

Karamanlılar'dan kaçan Memreē adlı bir T rkbeyi Aksaray yöresinde Konya yolunda *Büyük Sultan Hanı (Alaeddin Kervansarayı)*'na sığnırmış, burada olan mücadelede de kervansarayın burçlarından ikisi yıkılmıştı. Büyük kervansaraylar yolcuların ihtiyaç ve dinlenmeleri için olduğu kadar, zengin kervanların güveni bakımından da

önemli ve müstahkem yerlerdi. Bu asayişsizlik sebebiyle Konya-Aksaray yolu işlemez hale geldi, Gazan Han zamanında Selçuklu vakıflarının bakımına memur olan Kerimüddin Aksarayî, kervansarayın yıkılan iki burcunu 10.000 dirhem gider ile tamir ettirdi. Fakat İlyas Bey adlı biri de Moğollar'a karşı bu kervansaraya sığınmış, Moğol kumandanı İrencin, İlyas'ı yakalamak için 20.000 asker ile kervansarayı kuşatmıştı. İrencin mancınık, arrade ve neffâte gibi taş ve ateş atan kuşatma araçlarıyla iki ay geçelli gündüzlü savaşmış ise de İlyas'ı yakalayamadı. Moğol ordusu başarısızlığa uğrayınca İrencin sorumluğu hanı onaran Kerimüddin Aksarayî'ye yükledi. Aksarayî'yi öldürülen her Moğol askeri için 6.000 dirhem tazminata mahkûm etti.

İrencin Aksaray ileri gelenlerinden Ali Paşa ve kardeşi Ahi Ahmed'in emlakına dokunmadıysa da Şengitoğlu adlı biri onları İrencin'e düşman gösterdi. İrencin de bu adama kanıp onların öldürülmelerini emretti. Aksaray Darü's-Sıfasi'na sığınan Ali Paşa daha sonra buradan ayrılıp Sâlime kalesine gitti. Fakat Şengitoğlu Aksaray kadısı Necmeddin Marendî'nin torunuyla girdi Ali Paşa'yı kaleden çıkardı ve birkaç adamıyla birlikte öldürttü. 100 yaşında muhterem bir insan olan Şeyh Cemaleddin Hacı Hamus, Aksaray karışıklıklarından kaçarak o da Sâlime kalesine sığındı. Şengitoğlu onu da oradan çıkartıp 12.000 altınını aldıktan sonra öldürttü. İrencin Noyan'a para hazırlayan Şengitoğlu Aksaray'da Ahi Ahmed, Şerafeddin Hoca, Ömer Hoca, Yakut Hacı Yusuf, Ferhad Pır-başı, Saruca Müşrif gibi zengin kişileri şehrin ayaktakımı aracılığıyla öldürüp mallarına el koydu. Karaman Oğullarıyla mücadele etmekte olan Memreşoğlu Moğol emiri Sutay tarafından korunuyor ve onun izniyle Eyyubhisar kalesinde oturuyordu. Şengitoğlu halka bir zararı olmayan bu bey üzerine de yürüdü, fakat kaleyi alamadı. Ancak Memreş şehre çıkıp yalnız kaldığı bir zamanda camiye sığındı, Şengitoğlu camiye yaktı ve dışarı çıkan Memreş'i yakalayıp öldürdü. Şengitoğlu, Memreş'in kalede gömülü bulunan altın, gümüş ve üçyüzbin dirhem parasını çıkartıp iki katır yüküyle İrencin'e götürdü(1).

İrencin Niksar'da da tahribatlarda bulundu ve halkı ağır vergilerle ezdi. Onun bu hareketleri ülkeyi kargaşalığa boğdu. Bu zulümlere karşı başkaldıran Karamanoğulları Konya'yı işgal edince Olcaytu Han İrencin'i geri çağırıp Emir Çoban Bey'i 1314'te Anadolu'ya gönderdi.

(1) Aksarayî, 338-399

h. Karamanlılar'ın Konya'yı İşgali

Karamanlılar'ın 1312'de Konya'yı işgalleri üzerine Anadolu'ya İrcin'in yerine gönderilen Emir Çoban Bey ordugâhını Karanbük'de kurdu ve bütün Türkmen beylerini huzuruna gelmeye ve itaate çağırdı. Boğulu'dan Hamidoğlu Feleküddin Dünder Bey, Karahisar'dan Sahip Ata'nın torunları, Beyşehir'den Eşrefoğlu, Kütahya'dan Germiyan beyleri, Kastamonu'dan Süleyman Paşa (Candaroğlu) ve Sığirci Ermeni prensi armağanlarla gelip bağlılıklarını arzetttiler. Fakat Türkmenler'in en güçlüsü olan ve Konya'yı ellerinde tutan Karaman Oğulları, askerlerinin çokluğuna güvenerek temsilci göndermediler. Çoban Bey bu durum üzerine Konya'ya yürüdü ve başkent'in önünde ordugâhını kurdu. Karaman Oğulları şehrin kapılarını kapayıp bir müddet Çoban Bey'i elçilerle oyalamaya çalıştılsa da Çoban Bey'in ordusu güçlü olduğundan savaşı göze alamayıp bir gece atlarına binip 1314 yılı Ocak'ında Larende yönüne doğru çekildiler. Çoban Bey, Karaman Oğulları'nı bir süre takip ettirdikten sonra Konya'ya girdi.

ı. Memlûkler'in Malatya'yı İstilası

Selçuklular döneminde Malatya; Anadolu'nun sanayi ve ticaretle ilgili, zengin bir şehriydi. Olcaytu Han, Emir Çoban'ı Anadolu'ya gönderirken Malatya'yı kendisine malikâne olarak vermiş ve yerli beylerden Cemaleddin Hızır'ı ona naib tayin etmişti. Şeyh Mandu (Mandive)'yu da haraç işlerine bakmakla görevlendirmişti. Çoban Bey'in naibi Cemaleddin ve Mandu Malatya halkına ve mülklerine saldırılarda bulunduğu gibi, ayrıca Malatya'da bulunan Moğollar, Memlûkler'in İlhanlılar'a karşı Anadolu seferlerinde, Bebisni, Gerger, Kâhta bölgelerine gidiş dönüşlerinde onlara saldırıyorlardı. Mısır sultanı bu saldırıları önlemek maksadıyla bir orduyu Halep naibi Seyfeddin Tengiz kumandasında 1315 Nisanı'nda Malatya'ya gönderdi. Seyfeddin Tengiz Malatya'ya gelince Cemaleddin Hızır, şehrin kadısı ve büyükleriyle birlikte eman dilediler, Seyfeddin bu dileklerini kabul ederek ordugâhını şehrin dışında kurdu. Askerlerin şehre girip yağma etmemesi için şehrin kapısını güven altına aldırdı. Bu tedbire rağmen şehre giren askerler, müslüman ve hristiyan farkı gözetmeksizin Malatya halkını soyup çok sayıda esir aldılar. Askerler Malatya'yı yağma edip dönerken şehirde yangınlar da çıkartıp birçok binayı yakıp şehri viraneye çevirdiler. Alınan esirler arasından Malatya'da müslümanlara çok zarar veren Tatar şahnesi Gür-Boğa oğlu ile Mandu kaçmayı başardı.

Karaman Oğulları'ndan Konya'yı kurtarmış olan Emir Çoban Memlûkler'in çekilmesinden sonra ordusuyla malikânesine ulaşmış,

Malatya'nın savunması için 2.000 atlı bırakarak, 1315 baharında Tebriz'e dönmüştür. Emir Çoban'ın dönüşünden bir yıl sonra Olcaytu Muhammed ölmüş (1316), yerine oğlu Ebû Said Han geçmiştir(1).

Ebû Said Han zamanında Emir Çoban, İlhanlı devletinin en kuvvetli kişisi durumuna geldi. Devletin eyaletlerini oğullarına pay ederken, Anadolu Genel Valiliği'ni de bir diğer oğlu Timurtaş'a verdi.

i. Timurtaş'ın Anadolu Valiliği

Timurtaş, Anadolu'ya gelirken ünlü vezir Reşidüddin'in(2) oğlu Celâleddin'i mali işleri görmek üzere beraberinde getirmiş, Anadolu işlerini iyi bilen Selçuklu emiri Sinaneddin Arız'i kendine vezir yapmıştı. Anadolu'ya gelen Timurtaş ordugahını Sakarya kıyısında kurup bir müddet burada ülke işleriyle uğraştı ve Kayseri'yi devlet merkezi yaparak yaklaşık on yıl Anadolu'da hüküm sürdü.

Selçukoğulları'nın zayıflaması ile Moğollar'a karşı mücadele vermekte olan Türkmen beyleri içinde en güçlüsü olan Karaman Oğulları 1320'de yine Konya'yı işgal ettiler. Timurtaş Karaman Oğulları'ndan Konya'yı kurtarıp kendisinin Selçuklu'nun varisi olduğunu söyleyerek hâkimiyetini Akdeniz kıyılarına kadar genişletti. Ayrıca Antalya'yı Hamid Oğulları'ndan (Yunus Bey), Beyşehir'i Eşrefoğlu Süleymanşah'tan 1326'da aldı. Timurtaş batı uçlarında Bizanslılar'a karşı savaşan Türkmenler üzerine de yürüyerek, Germiyan Beyliğini kendine bağladı. Orta Anadolu'da bir beylik kuran Uygur aslından Ertene Bey'i de Karahisar'ın kuşatmasıyla görevlendirdi.

Timurtaş Sakarya kıyısında kaldığı sırada devlet işleriyle de uğraştı. Anadolu'da düzen ve güvenliği kurup güçlü bir yönetim oluşturdu. Sıkı bir İslâm siyaseti izlemeye başlayan Timurtaş, dinî emirleri uyguluyor, şarap içmeyi yasaklıyor ve Hz. Ömer'e atfolunan zımmi (gayri müslim) hukukuna göre hristiyan ve yahudilere mahsus kıyafetlerin uygulanışını sıkı bir şekilde takip ediyordu. Uzun zamandır Moğol zulmü altında ezilen Anadolu halkı üzerinde yarattığı olumlu etkiyle Timurtaş bağımsızlığını ve *«dîr zamanın kurtarıcısı Mehdi»* olduğunu ilan etti (1322). Kendi adına hutbe okutmaya başlayan Timurtaş, Memlûkler'e elçi gönderip Ebû Said Han'm hâkimiyetine son vermek maksadıyla yardım etmelerini istedi. Onun bu davranışlarını haber alan babası Emir Çoban merkezde güç duruma düştü ve Ebû Said Han'a oğlunu cezalandırmak için Anadolu'ya bizzat gitmeyi teklif etti. Han buna muvafakat edince, kış mevsiminde Anadolu'ya hareket etti. Timurtaş babasına karşı savaşa hazırlandıysa da iki

(1) Aksaray, 340-341

(2) Aynı zamanda tarihçi de olan Reşidüddin 1318'de idam edilmiştir. (Barthold Spuler, İlhaniler, V. 870).

tarafın devlet adamları araya girip savaşı önlediler. Emir Çoban oğlunu hana götürdü, Ebû Said Han, Timurtaş'ı bağışlayıp yine Anadolu valiliğine yolladı. O da Türkmenler'i sıkı bir disiplinin altına alıp İlhanlılar lehine Anadolu'da otoriteyi sağlamlaştırdı.

Timurtaş Anadolu'da Türkmenler'e karşı hareketini sürdürdüğü bir sırada (1327) babası Emir Çoban'ın, Ebû Said Han ile arası açıldı ve bir iç savaş başladı. Bu karışıklıklar arasında kardeşi Dımaşk Hoca'nın öldürüldüğü haberini alan Timurtaş sıranın kendisine geleceğini düşünerek, Anadolu'da önemli oranda vergi topladıktan sonra Mısır sultanına sığınmak üzere 22 Aralık 1327'de Kayseri'den hareket edip 1328'de Kahire'ye gitti. Timurtaş, Ebû Said Han'ın elçilerinin ricası ve Karamanoğlu Musa Bey'in düzeniyle Mısır sultanı Nâsır tarafından 22 Ağustos 1328'de idam edildi. Timurtaş'ın Anadolu'dan ayrılması Türkmenler'e rahat bir nefes aldırılmış, Moğollar bir daha Anadolu'ya hâkim olamamış, üstelik Ebû Said Han'ın (1335) ölümüyle İlhanlı devleti de yıkılmıştır (1336) (1).

/

18) YIKILIŞ

a. II. Gıyaseddin Mesud

Gıyaseddin'in ölümüyle Tebriz'de bulunan II. Mesud Anadolu'ya gelerek önce Kayseri ve sonra da Konya'da 1284 yılı Şubat başlarında Türkiye Selçuklu tahtına çıktı. Sultan Mesud tahta geçince kardeşlerini de unutmadı. Onlara geçimlerini sağlamaları için bir takım yerler tahsis etti. Sultan Mesud'un Moğollar'a bağlı olması kardeşlerini isyana sevketti. Bunlardan Kayseri meliki olan Keyümers'in istiklâl peşinde koşması Mesud'un saltanatına tehlike teşkil etti, fakat bu isyan kısa bir süre sonra bastırıldı.

Selçuklu şehzâdelerinin isyanından sonra Anadolu Moğol kumandanlarının isyanlarına sahne oldu ve Türkiye'de siyasi, iktisadi ve sosyal hayat daha çok sarsıldı. İsyân edenlerden biri olan Baldu, Sultan Mesud'u zorla yanında tutarak Mesud'un kendisini desteklediği izlenimini vermiş idi. Bu isyanı bastıran Kutluğşah, Mesud'u hana itaatsizlikle suçlayarak onu Gazan Han'a götürdü. Mesud, hana Baldu'nun zoruyla onun yanında kaldığını ve iyi niyetini anlattıysa da 1296'da tahtından atılıp Hemedan'a sürüldü. Orada 1302 yılında yem'inle yeniden sultanlığa getirilinceye kadar perişan bir hayat sürdü.

b. III. Alaeddin Keykubat

Mesud'un tahttan indirilmesi ve iki yıllık bir aradan sonra (1298) III. Alaeddin Keykubat Gazan Han tarafından Selçuklu Sultanlığı'na getirildi. Sultan Alaeddin, han tarafından kendisine vezir tayin edilen Tebrizli Ahmed Lâkuşi ile birlikte Anadolu'ya geldi. III. Alaeddin'in Anadolu'ya gelişiyle dörtlü pay yönetimi son buldu. Vezir Ahmed Lâkuşi ise Tebriz valisiyken uğradığı zararlarını Anadolu vergilerinden çıkarmak gayesindeydi. Fakat istediği kadarını temin edemeyince divâna ait emlakı satmaya başladı. Böylece ülke toprağının büyük bir kısmı mülk hâline geldi.

Gazan Han 1299 yılında Müclüddin Emirşah'ı Anadolu'ya gönderip bu ülkede hüküm süren kargaşalıklara son vermek istedi. Emirşah Sıtay Noyan ve diğer güvenilir memurlarıyla Niğde'ye geldi. Kısa bir süre içerisinde Niğde ve Aksaray'da intizamı sağladı.

Emirşah Aksaray bölgesinden sonra Bafra ve Samsun bölgelerini ele geçirmiş olan Sinop hâkimli Mesud Bey'in üzerine yürüdü. Emir-

şah'ın gelişle Mesud yine Sinop'a çekildi ve Emirşah ile anlaşarak ona damat oldu. Mesud 1310'a kadar Sinop hâkimliği yaptı, yerine geçen oğlu Gâzi Çelebi deniz savaşlarında Cenevizliler'e karşı başarılar kazandı.

Gazan Han, Sülemiş İsyanının bastırılmasından sonra çıktığı Suriye seferinde (1299) perişan olmuştu. III. Alaeddin sadık bir tâbi sıfatıyla Moğol hükümdarını Diyarbekir bölgesinde karşılayınca Gazan Han sultanın bu hareketinden son derece memnun olup Alaeddin'i bütün Türkiye'nin sultanı ilan etti ve Erzurum sınırlarından Antalya kıyılarına, Diyarbekir'den Sinop'a kadar olan yerleri ona verdi. Ayrıca Moğol hanedan altesinden Hülâgu'nun kızıyla evlendirdi. Hazırlattığı yeni bir saltanat yarığıyla sultanın vezirliğine Alaeddin Savi'yi, müstevfiliğine Nasrüdîn Muhammed'i, müşrifliğine Şerafeddin Hamza'yı tayin etti. Gazan Han'ın vermiş olduğu saltanat yarığına rağmen sultanın hâkimiyeti yalnız hukuki olup bu kişiler üzerinde hiç bir nüfuzu yoktu.

Sultanın yanındaki kişiler Harput'a geldiklerinde başta Şerafeddin Hamza olmak üzere burada erdemliliğiyle tanınmış ve dönemin sayılı hadis ve tefsir âlimi Kadı Mecdeddin'e işkence yapıp ölünceye kadar dövdüler. Malatya'dan geçerken de Emir Şahab Divani'ye aynı işlemleri yapıp Sivas'a geldiler. Sivas'da müslüman halka türlü saldırılarda bulunarak halkın ramazanını cehenneme çevirdiler(1). Danişmend İli'ne giden Şerafeddin Hamza burada vergi adı altında müsadereye girişti. Gazan Han bu haberleri öğrenince Yabanlu yaylağında bulunan Abışga Noyan'a gönderdiği yarığ ile sultanın Abışga Noyan'ın izni olmadan hiç bir iş yapmamasını bildirdi, ayrıca sultanın yaylakta ve kışlakta onun yanında olmasını emretti. III. Alaeddin, Abışga, Emirşah ve Vezir Alaeddin Savi'den kurtulmak için bir ara Konya'ya gitti. Onun bu davranışı Gazan Han'ı kızdırdı ve kendisini Tebriz'e çağırdı. Gazan Han Selçuklu sultanının öldürülmesine karar verdi. Hülâgu'nun kızı olan karısı sultanı güçlükle ölümden kurtardı. İsfahan'a gönderilen III. Alaeddin çok geçmeden beraberindeki-lerden biri tarafından yaralandı ve bunun sonucunda öldü (1302)(2).

III. Alaeddin'in yerine Hemedan'da bulunan Mesud, Selçuklu sultanlığına getirildi, fakat onun saltanatı da bir addan ibaret kaldı. Altı yıl saltanat süren Mesud'un 1308'de ölümüyle III. Keyhüsrev'in oğlu V. Kılıç Arslan tahta geçti. 1318'e kadar Konya tahtını korudu. Onun ölümüyle Anadolu'yu bir Türk Yurdu yapan Türkiye Selçuklu Devleti tarihe karıştı.

(1) Aksaraylı 318-319

(2) Aksaraylı. 325

C -- DEVLET TEŞKİLATI VE SOSYAL HAYAT

I) DEVLET VE SARAY TEŞKİLATI

a. Hükümdar

Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, Türkiye Selçukluları'nda da ülke hükümdar ailesinin müşterek mesuliyeti altında idi. Ancak bu uygulama, bilhassa Bizans İmparatorluğu'nun zaman zaman Selçuklu meliklerini tahrikiyle ortaya çıkan saltanat mücadeleleri ile tatbikattan düşmüş ve birçok melikin öldürülmesi neticesini doğurmuştur. Eski an'ane ise ülkenin hükümdar ailesi arasında idari yönden taksim edilmesi şeklinde idi. Nitekim II. Kılıç Arslan, ömeden önce ülkesini onbir oğlu arasında paylaştırmıştı. Ancak ortaya çıkan mahsurlar neticesi I. Alâeddin Keykubat'tan sonra bu hususun terkedildiği görülmektedir.

Türkiye Selçukluları'nda da şehzadeler, daha küçük yaşlarda iken, devlet idaresine alışmak üzere bir Atabeg veya Lala(1) adı verilen bir komutanın himayesinde vilayetlere gönderilirdi. «Melik» olarak adlandırılan bu genç şehzadenin validesi de, umumiyetle beraberinde giderdi(2). Sultan tarafından saltanata aday olarak düşünülen şehzade ise, ya merkezde babasının yanında kalır veya yakın bir vilayette bulundurulurdu. Bu tip şehzadeler, veliaht olarak da gösterilebilirdi. Hükümdar sağlığında ümera ile ileri gelenleri toplar, onlardan yeminli teminat alarak oğlunu veliaht olarak ilân ederdi. Eğer bir veliaht ilân edilmemişse, sultan olacak şehzadeyi çoğu kez ümera ile vezir kararlaştırırdı.

Türkiye Selçukluları'nda, hükümdar ailesinin devamı esas sayılırdı. Şehzadelerin, sultan olmaları hakkında kesin bir kanun yoktu. Her şehzade —veliaht gösterilmemişse— hükümdarlığa aday sayılırdı. Bu husus, şehzadeler arasında saltanat mücadelelerine sebep olmaktaydı.

Sultan ilân edilen şehzadeye tahta geçmeden önce vefat eden hükümdarın ölüsü gösterilir daha sonra tahta oturtulurdu. Biat mera-

(1) Lala tabiri ilk defa Türkiye Selçukluları'nda görülmektedir.

(2) İ.H. Uzunçarşılı, Medhal, 61

sinil ise bundan sonra başlardı. Yeni sultan, cülüsundan sonra baba ve cedlerinin türbelerini ziyaret eder, sadaka dağıtırdı. Hükümdarlığının ilk üç gününde matem tutması usûldendi. Matem alâmetli olarak beyaz maşlah giyilirdi(1). Cülüsundan sonra hükümdarın şerefine para saçılırdı. Yeni hükümdar, biatten sonra komutanlarına, vezir ve devlet adamlarına derece ve mertebelerine göre hil'at giydilirdi. Ayrıca yeni ferman ve menşurlarla onları makamlarında bırakır veya rütbe ve iktalarla taltif ederdi. Bütün berat, ferman ve menşurlar değiştirilirdi. Hutbe yeni hükümdar adına okunur ve adına para basılırdı.

Yeni hükümdar, devlet merkezine başka bir vllayetten gelmişse "*Hakk-ı Kudüm*" da denilen "*Pişkeş*" takdim edillirdi(2).

Abbasi halifesi yeni hükümdara, hükümdarlık menşuru ile hil'at, sarık ve âsâ gönderir, böylece onun sultanlığını tasdik ederdi. Ayrıca halifeler, sultanlara ünvanlar da verirdi(3).

1 — Hükümdarlık Alâmetleri

1a — Sikke

Türkiye Selçukluları, binden fazla değişik para bastırmışlardır. Para kesmede usûl, Büyük Selçuklular'da olduğu gibidir. Türkiye Selçukluları'na ait elimize geçen ilk dört para, Rükneddin I. Mesud'a aittir. Bu paralardan ikisinin ön yüzünde I. Alexios Comnenos'un büstü bulunmaktadır. Bu husus I. Keyhüsrev'e ait bir parada da görülmektedir. Büyük Selçuklu paralarından farklı olarak, Türkiye Selçuklu paralarında bir takım süvari tasvirleri de yer almaktadır. Bu gibi hususlar, Anadolu'daki büyük beyliklerin paralarında da vardır. Altın, gümüş ve bakır olan bu paralar; Konya, Kayseri, Aksaray, Sivas, Malatya, Erzincan, Bayburt ve Kastamonu gibi Anadolu'nun önemli merkezlerinde darbedilmişlerdir. Bu paraların bir yüzünde sultanlara, diğer yüzünde (bir tasvir yoksa) halifelere ait terkipler yer almaktadır. Ayrıca bir kısım işaret ve arabesk süslemeler, paralar üzerinde görülmektedir.

1b — Tevki ve Tuğra

Bütün ferman ve menşurlarda, hükümdarlara gönderilen mektuplarda "*Tevki-i Hümayun*" veya sadece "*Tevki*" denilen sultanlık alâ-

- (1) Beyaz renk Abbasiler'de de matem rengidir.
- (2) I. İzzeddin Keykavus'a 100.000 dirhem, 5.000 kızıl altın takdim edilmişti. Bkz: İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 66
- (3) Rükneddin Süleyman'a Sultan-ı Kahir, İzzeddin Keykavus'a Sultan-ı Galip ünvanları verilmiştir.

meti bulunurdu. Bu tevkiler ferman, menşur ve misal olarak üç kısımda ortaya çıkmaktadır. Misal'ın ferman ve menşurlardan daha basit işler için istimal edildiği ve vezirlerin de «Misal» gönderdikleri Selçuknâmeler'de görülmektedir.

Türkiye Selçukluları'nda tevki ve tuğra farklılık arzetmektedir. Bazı paralar üzerinde tevki olduğu kuvvetle muhtemel olan ibarelere rastlamaktayız: Mesela, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, IV. Kılıç Arslan ve III. Keyhüsrev'in paralarında «*el-Minnetullah*», I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in «*el-Melikullah*», II. Gıyaseddin Mesud'un «*el-Muazzamatullah*», II. İzzeddin Keykavus'un ise «*el-İzzetullah*» gibi terkipleri tevki olarak kullanmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Aynı şekilde Türkiye Selçukluları'na ait bazı paralarda «*» işareti de bulunmaktadır ki bunun damga olma ihtimali mevcuttur. Saltanat tuğrasının ise kemançeye yani yay kavsine benzediği bazı kaynaklarda kaydedilmektedir(1).

1c -- Ünvan ve Lakaplar

Türkiye Selçukluları'nda da ünvan ve lakaplar, hükümdarlık âlâmetleri arasında idi. Sultan ve meliklerin kullanmış oldukları ünvanlar asker ve sivil erkânın kullandıklarından farklı idi. Ünvanların en sıhatli şekilde tesbiti, kîtâbe ve paralardan mümkün olmaktadır. Türkiye Selçukluları'nın paralarına bakıldığında, sultanların şu ünvanları kullandıkları görülür:

I. Mesud (1116-1156): *es-Sultânü'l-Muazzam*;

II. Kılıç Arslan (1156-1192): *es-Sultânü'l-Muazzam*;

I. Keyhüsrev (1192-1195), I. cülûsu: *es-Sultânü'l-Muazzam*, II. cülûsu (1205-1211): *es-Sultanü'l-Muazzam, Gıyasü'd-Dünya ve'd-Din, Ebu'l-Feth*;

II. Süleymanşah, a) Meliklik devri: *el-Melikü'l-Kühir*, b) Sultanlık devri (1196-1204): *es-Sultanü'l-Kâhir, Ebu'l-Feth*;

I. İzzeddin Keykavus (1211-1219): *es-Sultanü'l-Gâlip, İzzü'd-Dünya ve'd-Din*;

I. Alaeddin Keykubat, a) Meliklik devri: *el-Melikü'l-Mansur*; b) Sultanlık devri (1219-1237): *es-Sultanü'l-Muazzam, Ebu'l-Feth, Aldü'd-Dünya ve'd-Din*;

II. Keyhüsrev (1237-1246): *es-Sultanü'l-Azam, Gıyasü'd-Dünya ve'd-Din*;

II. İzzeddin Keykavus (1246-1248): *es-Sultanü'l-Azam, İzzü'd-Dünya ve'd-Din, Ebu'l-Feth*;

(1) İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 70, İbn Bibi Selçuknâmesi'ni kaynak göstermektedir.

IV. Kılıç Arslan (1257-1265): *es-Sultanü'l-Âzam, Rüknü'd-Dünya ve'd-Din*;

II. Alaeddin Keykubat (1249-1257): *Alâü'd-Dünya ve'd-Din*;

III. Keyhüsrev (1265-1282): *es-Sultanü'l-Âzam, Gıyasü'd-Dünya ve'd-Din, Ebu'l-Feth*;

III. Alaeddin Keykubat (1284-1284) (1293-1294) (1305-1307): *es-Sultanü'l-Âzam, Alâü'd-Dünya ve'd-Din, Ebu'l-Feth*.

Id -- Nevbet

Türkiye Selçukluları'nda da Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, hükümdar kapısında namaz vakitlerinde günde beş defa nevbet çalınırdı. *Nevbet-i Penç, Nevbet-i Pençgâne* de tabir edilen nevbetin, kös, davul, zurna, nakkäre ve nefir (borular) den müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.

Ie --- Çetir ve Sancak

Çetir :

Büyük Selçuklular'da olduğu gibi Çetir, Türkiye Selçukluları'nda da saltanat alâmeti olarak kullanılmıştır. Türkiye Selçukluları, hilâfete duyduğu saygının bir sembolü olarak Abbasiler'in şiarı olan siyah rengi, kullandıkları çetirlerde tercih etmişlerdir.

Çetre, "Çetr-i Cihangir-i Saltanat", "Çetr-i Mansur", "Çetr-i Şahinşahi" ve "Çetr-i Hümayun" da denilmekteydi. Bazen ise rengine istinaden "Ükab-ı Çetr-i Hümayun" tabiri kullanılmaktaydı.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev, çetrinin rengini, veziri Sadeddin Köpek'in tavsiyesi ile maviye çevirtmişti.

Alaylarda hükümdar, bir mızrak üzerinde başına doğru açılan çetriyle alayın ortasında yer alırdı. Muharebe esnasında ise çetir hükümdar sancağıyla birlikte bulunurdu. Çetri, *çetirdâr* denen bir kişi, hükümdarın biraz arkasında gerektiğinde at üstünde tutardı. Çetrin tepesinde uğlarda olduğu gibi bir hilâl'in bulunduğu da kayıtlarda görülmektedir. Bu hilâle "Mahçe-i Çetr" denilmekteydi.

Halifeler hükümdarlara çetir de yollamaktaydılar(1).

Sancak :

Türkiye Selçukluları'nda hükümdar sancağına "Sancağ-ı Saltanat", "Sancağ-ı Hümayun", "Râyât-ı Saltanat" veya "Râyât-ı Cihangir" tabir edilirdi. Hükümdar sancağının yanısıra halifelerin saltanat

(1) Halife en-Nâsir İldinillah, Rükneddin Süleymanşah'a bir çetir yollamıştır. İ.H. Uzuncarşılı. Aynı eser. 72

menşuru ve diğer alâmetlerle beraber yolladığı bir bayrak vardı. Bu bayrağın rengi siyahtı. Hükümdar bayrağının rengi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Her hükümdarın bayraklarında değişik renkler kullandığı da kuvvetle muhtemeldir. Meselâ; Alaeddin Keykubat, Alaiye'nin fethi sırasında sarı renkli, Kâhta seferinde ise siyah renkli bayrak kullanmıştır(1).

Selçuklu hükümdar sancakları sırkılarının üstünde, «Mahçe-i Sancak», «Mahçe-i Râyât» veya «Mahçe-i Alem» tabir edilen bir hilâl'in bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunun ne zamandan beri var olduğu veya bayrak bezinin üzerinde bir işaret veya şeklin olup olmadığı bilinmemektedir.

Sancakların çekilmeleri ise bir usûle bağlı idi. Meselâ; yeni fethedilmiş bir kalenin burcuna hükümdar bayrağı çekilirdi. Teslim olma durumuna düşen bir kale veya şehir halkı karşı orduya bir heyet gönderir, kendi burçlarına asmak üzere bayrak isterdi ki bu husus, o yerin teslim olmayı kabul ettiğinin alâmeti sayılırdı.

Muharebelerde çetir ve sancak hükümdarın yakınında bulunurdu. Bunlar dikkatle korunur, düşmesi hali yenilgi anlamına gelir, askerler arasında şaşkınlık yaratabilirdi.

2 — Diğer Hükümdarlık Alâmetleri

Türkiye Selçuklu hükümdarları Cuma namazlarına merasim ile giderlerdi. Bu merasim Emir-i Mahfil tarafından düzenlenirdi. Kadılar, allimler, emirler ve bir takım devlet rıcâli bu merasime katılırdı.

Selçuklu sarayları ve hükümdar çadırları (otag-süradik) yine hükümdarlık alâmeti sayılırdı. Ayrıca hükümdar yüzüğünün ayrı bir önemi vardı. Hükümdar, yüzüğünü kime verirse, o kişi bir işe hükümdar tarafından tayin edilmiş kabul edilirdi(2).

b. Saray Teşkilâtı

Türkiye Selçukluları, saray teşkilâtlarını Büyük Selçuklular'dan almışlardır. Bunlarda da saray ve hükümet işleri birbirinden ayrılmıştır. Saray hizmetlileri, genellikle muhtelif milletlerden köle veya esir

- (1) Büyük Selçuklular'da da bu husus göze çarpmaktadır: Suriye Meliki Tutuş, Berkyaruk'a karşı saltanat için giriştiği muharebede, Tutuş'un yanındaki emirlerden Aksungur ve Bozan'ın Berkyaruk tarafına geçmelerini, Berkyaruk'un babasının bayrağını açmış olmasına bağlayan kaynaklar mevcuttur.
- (2) Saadeddin Köpek, Şemseddin Altunbey'i sakalından tutarak divandan kaldırtıp öldürttüğü, ayrıca Taceddin Pervane'yi de Ankara'da yarı beline kadar toprağa gömdürüp recmettirdiği zaman, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in iki defa yüzüğünü istimal etmiştir.

olarak alınmış ve sarayda türkleştirilerek eğitilmişlerdir. Bunların arasından bazıları devlet hizmetlerine de alınmışlar ve yüksek mevkilere kadar çıkmışlardır(1).

Türkiye Selçukluları'nın Enderun teşkilâtına baktığımızda şu vazifelileri görmekteyiz:

1 — *Hacibü'l-Hüccâb*(2)

Hükümdarla hükümet arasında irtibat kuran hacipler, saraydaki vazifelileri de kontrol ederler, onların iyi hizmet görmelerini de sağlarlardı. Ayrıca sultan huzuruna gelen misafirlerin kabul ve uğurlanmalarında hizmetli idiler. Alâmet olarak ellerinde bir çomak bulundurlardı.

Habibü'l-Hüccaplar'ın malyetinde *Hâcîp* veya *Perdedar* denilen vazifeliler vardı.

Perdedarlar saray kapılarını açıp kapamakla mükellestiler. Bunlar vazife itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki «Kapıcılar»a benzetilmekteydi.

2 — *Üstadüddar*

Bunlar saraya ve saraya ait umumi harcamalara nezaret ederlerdi. Mutfak ve şaraphane gibi yerlerin sarfına memurdurlar. Ayrıca buralardaki memur ve hademelerin amiri durumundaydılar. Üstadüddarların üzerinde evkafın nezaret ve murakebesi vazifesi de vardı(3).

Büyük Selçuklu saray teşkilâtı arasında görülmeyen bu müesseseye Abbasiler'de, Harezmşahlar'da ve Memlûklular'da rastlamaktayız.

3 — *Emir Çaşnigir*

Emir Çaşnigirler, İtlmada lââyık ümera arasından seçilirlerdi. Bu vazife mevki itibariyle haciplik ve üstadüddarlıktan sonra geliirdi. Bunlar hükümdarın sofracısı olup hem sofrâ hizmetini görürler ve hem de hükümdardan önce yemeği tatmakla görevli idiler. Çaşnigirler arasından komutan tayin edilenler de vardı.

(1) Esedüddin Arslan Doğmuş, Şemseddin Hasoğuz, Celalettin Karatay, Mübarizeddin Ertokuş bunlardandır.

(2) Türkçede «Agacı» denilen haciplere «Emir Hacıp», «Hacıb-ı Büzürk», «Hacıb-ı Kebir» gibi adların verilmiş olduğu Büyük Selçuklu teşkilâtında görülmektedir.

(3) Cemaleddin Ferruh Atabey, I. Alaeddin Keykubat zamanında Üstadüddar idi.

4 — *Emir Candar*

Sarayın muhafazası ile vazifeli olan Candarlar'ın âmirine «Emir Candar» denilirdi. Atlı bir muhafız birliği olan Candarlar harp zamanında ve konak yerlerinde hükümdarın yakınında muhafaza hizmetinde de bulunurlardı. Bunlar, ata iyi binen, cesaretli ve heybetli görünüşlü kişiler arasından seçilirlerdi. Bunlardan bazıları ise divan muhafızlığında vazife görürlerdi(1).

5 — *Emir-i Silah*

Silahdarların âmiri olan Emir-i Silah, silahhanenin muhafız ve komutanı olup merasim ve alaylarda hükümdarın silahını taşırdı.

6 — *Emir-i Meclis*

Emir-i Meclis, hükümdarın «bezm» denilen meclisine bakardı. Hükümdar sarayındaki ziyafet ve meşrubat salonuna bezmhaneye denilirdi ki, buradan Emir-i Meclis sorumlu idi. Büyük Selçuklular'da olmayan böyle bir vazifeliye Memlûklular ile İlhanlılar'da rastlanmaktadır.

7 — *Emir-i Şikâr*

Av esnasında hükümdarın yanında bulunan Emir-i Şikâr, bu işle vazifeli kişilerin âmiridir. Av köpeklerinin, doğanların, atmacaların vb. gibi avda kullanılan kuş ve hayvanlarını bakımıyla bunlar ilgilenirdi.

8 — *Emir-i Alem*

Hükümdarın sancağını taşıyan, onu muhafaza eden ve emir ile birtakım vazifeli bulanan kişiye Emir-i Alem denilirdi.

9 — *Emir-i Ahur*

Sultanın atları ile ilgilenen ve alaylarda hükümdarın alının yularından tutup yanında yürüyen Emir-i Ahur'un emrinde ahur hademeleri de bulunmaktaydı. Bunlara «Cenâib-i Has» denilmekteydi(2).

(1) Alaeddin Keykubat, hükümdar ilan edilip Konya'ya geldiği zaman malyetinde 120 muhafız candar vardı. Bunlar altın işlemeli hamayıl ile asılı kılıç taşırlardı. (İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 81).

(2) Böyle bir memuriyetin Hacılar vasıtasıyla Avrupa'dan alındığı tahmin edilmektedir. Emir-i Ahur'a «Künd İstabl» (Künd: Kont; İstabl: Ahur) da denilmiştir (İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 83).

10 — Emir-i Devat

Devatdar da denilen Emir-i Devat, vezaret alâmetli olan divitli taşır ve muhafaza ederdi. Gizli evrakın yazılması onun vazifeleri arasındadır.

11 — Emir-i Mahfil

Hükümdarların Cuma resmi kabullerinde, merasimlerde teşrifatçılık vazifesi yapar, sultana duada bulunurdu.

12 — Cümedar

Ümeradan olmayan Cümedarlar hükümdarın giyim işleriyle uğraşır onların elbiselerini muhafaza ederdi(1).

13 — Şarabdar

Şarabsalar da denilen Şarabdar, saraydaki «Şarabhane-i Sultan» veya sadece «Şarabhane» denilen yeri idare ve muhafaza eden kişidir. Hükümdarın meşrubatını hazırlamakla vazifelidir. Şarabnane ve kilerde çalışan görevlilerin âmiridir.

14 — Taştar

Hükümdarın yemek öncesi ve sonrası veya abdest alırken, leğen tutup eline su döken hizmetliye Taştar veya İbrikdar denilmekteydi.

Taştar'ın emri altında, «Taştane» denilen yerde çalışan hademeler de vardı. Taştane'de kumaş ve çamaşır yıkanır. Ayrıca hükümdarın oda takımları, yastıkları da burada bulunurdu.

Hükümdar bir sefere çıkacak olursa kendisiyle beraber, «Faraştane»(2), «Şarabhane», «Mutfakhane» ile «Taştane» de giderdi

15 — Havâyic Salar

Sarayın ahçısına Havâyic Salar denilirdi. Havâyichane denilen mutfakta Havâyic Salar'ın emrinde uşaklar, hizmetliler bulunurdu. Buranın ayrıca bir de kileri vardı(3).

(1) Osmanlı sarayındaki Çuhadarların vazifesine benzemektedir.

(2) Faraşçılar (süpürgeçiler), sultanın odasının temizliği ve düzenlenmesiyle vazifeliydiler. Bu sınıfı Dimaşk ve Musul atabegliklerinde de görüyoruz. İmadeddin Zengî'yi öldüren Frank asıllı Yarınkuş bu sınıfa mensup olmalıdır.

(3) IV. Kılıç Arslan, Konya'da kardeşinin yanında göz hapsinde iken. Havâyic Salar Kemaleddin'in yardımı ile Havâyichane uşağı kılığına girmiş, başında taşıdığı bir tepsi ile saraydan kaçmıştı.

16 -- Çavuş veya Serhenk

Bunlara «Durbaş» da denilmekteydi. Hükümdar alaylarının önünden gider ve yol açarlardı. Böyle bir sınıfı, Büyük Selçuklular'da, Harezmşahlar'da ve Memlûklular'da da görmekteyiz.

Serhenkler, Osmanlı Devleti'ndeki Divan-ı Hümayun çavuşlarının hizmetine benzer bir vazîfeyi ifa etmekteydiler. Divanlarda, merasimlerde, alaylarda ve hatta muhaberat işlerinde kullanılırlardı. Bunların ellerinde murassa değnekler ve bellerinde gümüş kemerler bulunurdu.

Bir kayda göre Alâeddin Keykubat devrinde, bunların sayısı beşyüz kadardı(1).

Serhenkler, hükümdar cülûclarında veya hükümdarın divanhane bulundukları sırada, dergâh-ı saltanatta kapı önünde durur, halkın şikâyet ve isteklerini yüksek sesle sorar ve durumu hükümdara arzederlerdi.

c. Hükümet İşleri

1 -- Divânlar

Türkiye Selçukluları'nda hükümet işlerini yürüten divânlar; Büyük Divân, Müstevî Divânı, Tuğra veya İnşa Divânı, Müşrif Divânı ve Divân-ı Arız idi.

1a) Büyük Divân

Büyük Divân'a «Divân-ı Saltanat» veya «Divân-ı Âlî» adı verilirdi. Bu divân devlet merkezinde veya hükümdarın bulunduğu yerde olur ve devlet işlerini yürütürdü. Divân-ı Saltanat'a «Sahib-i Azam» veya «Sahib» denilen vezir başkanlık ederdi(2).

Devatdar, divân günleri vezaret alâmetli olan divlî sahib veya vezirin önüne koyar, vezire alt tahrîratı yazar ve yazılanları muhafaza ederdi.

- (1) Alâeddin Keykubat ilk defa tahta olduğu vakit, serhenklerle candarlar huzurunda kendilerine mahsus yerlerde durmuşlar ve yeni hükümdar da bu esnada devlet ricâlinin ve ileri gelen kişilerin tebriklerini kabul etmişti. Keza aynı hükümdar Konya'ya giderken mal-yetinde Kazvinli, Deylemlî ve Frank asıllı beşyüz serhenk veya çavuş bulundurmaktaydı. (İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 85).
- (2) I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den Alâeddin Keykubat'ın ölümüne kadar, Türkiye Selçuklu sultanlarının, selamlık sofasında oturup divân işleri ve adli işlerle ilgilendikleri ve meseleleri vezire havale ettikleri kaynaklarda kayıtlıdır.

Divân, sofa denilen salonda kurulur vezir yerini aldıktan sonra, sağına ve soluna münsiler (divân kâtipleri) ve tercümanlar otururdu.

Büyük divâna, naib, atabeg, müstevlî, tuğral, pervane, emir-i arız ve işraf-ı memâlik katılan azalar arasında bulunmaktaydılar(1). Divânın emniyetini «Emir-i Şimsir» denilen muhafız sağlardı.

Divâna gelen meseleler münsilere verilir ve gerekli kararlar alınır. Ecnebi hükümdarlara gönderilen mektupları tercümanlar yazar, gerektiğinde divânda tercümanlık yaparlardı.

Daha önce yazılmış olan mîsal ve menşurlar, «Kabız-ı Divân» denilen vazifeli kişi vasıtasıyla vezir huzuruna götürülerek vezirin alâmeti yazılırdı.

«Defatir-i Divân-ı Alâ» denilen divân muamelelerinin yazıldığı defterler vardı. Bu defterler, devletin gerek malî, gerek arazi yani has, vakıf, mülk ve ıktalarını ihtiva ediyordu.

Divânda alınan hükümleri, sultan adına atabegin nişanladığına dair kayıtlar mevcuttur. Divândaki kayıtlar, Fahreddin Ali'nin vezaretine kadar Arapça tutulmaktaydı. Bundan sonra ise devletin resmi dili olan Farsça ile yazılmaya başlandı(2).

Büyük divân; daha alt seviyedeki diğer divânlara onlarla alâkalı işleri havale eder, onlar da kendilerine havale edilen işleri tamamlayarak divân-ı saltanata arzederlerdi.

1b) Diğer Divânlar

Bunlar *Niyâbet-i Saltanat* veya *Niyâbet-i Hazret, Müstevlî, Pervane, Tuğra* veya *İnşa, Arız ve İşraf-ı Memâlik* idi.

Niyâbet-i Saltanat :

Türkiye Selçukluları'na Eyyubiler'den geçtiği tahmin edilen bu divâna, ileri gelen devlet adamları ve komutanlar tayin edilirdi(3). Bu makama *Naibü'l-Hazret* de denilirdi. Buraya tayin edilen kişiye *Naib* denilmekteydi ki; naibin vazifesi, sultanın merkezde bulunmadığı zamanlar onun yerine devlet işlerini takip etmektir. Naiblere, niyâbet alâmeti olarak altın kılıç verilir.

Türkiye Selçukluları, Moğollar'ın nüfuzları altına düştükleri zaman, Moğollar da merkezde sultanın kendi naibinden başka bir naip

- (1) Emir-i Dad'ın bu divâna katılmadığı. İ.H. Uzunçarşılı'ya göre kesin-
dir (İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 80).
- (2) Hatta Emir Mahfil tarafından Cuma günleri yapılan dua da Farsça
idi (İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 80).
- (3) Selçuklu komutanlarından Fahreddin Ali, Seyfeddin Ebû Bekir, Saad-
eddin Köpek, Celaleddin Karatay gibi kişiler bu divâna tayin edil-
mişlerdir.

bulundurmaya başlamışlardır. Bu naibe *Naib-i Hazret*, makamına ise *Niyâbet-i Hazret* denilmekteydi. Moğol naibinin vazifesi ise; bütün hadiselerden Moğol kağanını haberdar etmektir. Bazen de Selçuklu sultanının naibi ile Moğol kağanının naibi aynı kişiler olmuşlardır(1).

Divân-ı İstifa :

Büyük Selçuklular'da da rastladığımız bu divâna *Mesned-i İstifa*, *Mansıb-ı İstifa* veya sadece *İstifa* divânı; âmirine *Müstevfi* veya *Sahib-i Divân-ı İstifa* denilmekteydi. Bu divân, devletin mali işlerini yürütmekle görevli idi.

Pervanecilik :

Büyük Selçuklular'da değişik bir tarzda uygulanan pervanecinin vazifesi, Büyük Divân'da bulunan arazi defterlerini muhafaza etmek, has ve ıktalara ait menşur ve beratları hazırlamaktır. Arazi ile ilgili bu berat ve menşurlara da *Pervane* denilmekteydi. Pervaneci Büyük Divân'ın üyelerinden olup, emrinde kâtipler bulunurdu(2).

Divân-ı Arız :

Bu divân, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, ordunun levazımat ve diğer ihtiyaçlarıyla ilgilenir, askerın maaşını verir, bu hususla ilgili defterleri tutardı. Bu divâna âmirlik eden Emir-i Arız, Büyük Divân'a katılır, ancak ordunun sevk ve idaresine karışamazdı. Ordunun sevk ve idaresini, Melikü'l-Ümera (Beylerbeyi) denilen komutanlar yürütürdü(3).

Divân-ı Tuğra :

Menşûr, berat ve her türlü yazışmayı kaleme alan, hükümdar alâmet ve tuğrasını çeken bu dairenin âmirine *Tuğrai* denilirdi. Tuğrai'ler bilgil, Arapça ve Farsça bilen âlim ve ediplerden tayin edilirdi.

Divân-ı İşraf :

Önemli divânlardan biri olan Divân-ı İşraf, devletin mali ve idari işlerini kontrol ederdi. Emrinde naibler vazife yapardı. Bu divânın âmirine; *Müşrif-i Memalik*, *Müşrif-i Mülk* *Müşrif* ve *İşraf-ı Memalik* gibi adlar verilmekteydi.

- (1) Türkiye Selçukluları naibi Mehmed İstehani. Batu Han'ın yanına gittiği zaman Moğol hanı ona kendi adına niyâbet vermişti ki, İstehani böylece her iki naibliği undesinde toplamıştı. (O. Turan. Selçuklular Zamanında Türkiye, 159; İ.H. Uzunçarşılı. Aynı eser, 94).
- (2) Osmanlılar'da Pervanecilik tabiri yoktur. Ancak Pervanecinin yaptığı işi yapana «Nişancı» denilmektedir.
- (3) Önemli merkezlerde Arızü'l-Ceyş (askeri defterdar) ler vardı.

d. Devlet Rıcalı

1 — Vezir

Hükümdardan sonra, devletin en büyük idarecisi vezirdi. Vezir, hükümdar tarafından *Menşûr-u Vezaret* denilen fermanla tayin edilirdi. Alametleri ise; altın divit, taç veya külahtı. Divân günleri *Devât-ı Vezaret* denilen vezirlik alametini, *Devatdar* denilen kişi, vezirin önüne koyardı. Yeni tayin edilen vezire hil'at giydirmek âdeti. Vezire *Sahib-i Azam* veya sadece *Sahib* denilirdi.

Vezire maaş olarak ikta verilir. Vezirlerin münşilikten yetiştirilmesi gerekirdi. *Erbab-ı Seyf* denilen ümeradan da tayin olunabilirdi. İlimiye sınıfından da yetişip vezir olanlar vardı(1).

2 — Atabeg

Şehzadeler, küçük yaştan itibaren devlet işlerine alıştırmak üzere; *Atabeg* veya *Lala* adı verilen mutemet kişilerin yanına verilir ve bir eyalet veya vilâyete gönderilirlerdi. Lala, şehzadenin talim ve terbiyesinden mesuldü. Daha sonra ise, Türkiye Selçukluları'nda «Hükümdar Atabegliği» ortaya çıktı. Bu şekilde tayin edilen atabeglerin, hükümdarı yetiştirmiş olmaları şart değildi. Hükümdar münasip gördüğü bir ordu mensubunu kendi atabegliğine tayin ederdi. Atabegliğe tayin edilen kişi, Büyük Divân'a katılır, devlet işlerinde önemli rol oynardı(2).

3 — Emir-i Dâd

Emir-i Dâd, tevkiî işleriyle yakından ilgilenir, gerektiğinde vezir ve diğer divân azalarını da tevkiî edebilirdi. Bu vazifeleriyle, bir bakıma önemli kişilerin hapsedildiği hapishanenin müdürü idi. Osmanlılar'daki Çavuşbaşılik'a benzer bir vazifeyi ifa eden Emir-i Dâd, Büyük Divân'a azâ olarak katılamazdı.

Hukuk işlerine ise, Kadi'l-Kudat veya Kadileşker'ler bakarlardı.

4 — Beylerbeyi (Melikü'l-Ümera)

Beylerbeyi; Selçuklu ordusunun baş komutanı idi. Ordudaki 30-başlıklar'ı Seraske: veya Serleşkerler'e, onlar da Melikü'l-Ümera'ya (Bey-

(1) Sahib Şemsüddin Mehmed Tuğral, Mecdeddin Mehmed Erzincani ve Baba İskaniyle maruf Şemseddin Mahmud; İlimiye sınıfından yetişmiş idiler. (İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 90).

(2) Meşhur atabegler arasında; Mübarizeddin Ertokuş (II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in), Mübarizeddin Armağanşah (II. İzzeddin Keykavus'un) zikredilebilir.

lerbeyi'ne) tâbi idler. Beylerbeyi, merkezde veya merkeze yakın ıktalarında otururlar(1), harp zamanında ordunun başında cepheye giderlerdi. Devlet işlerinde nüfuz sahibi olan bu kişileri sultan titiz bir şekilde seçerdi.

II) İDARİ TEŞKİLAT

Türkiye Selçukluları'nda ülkenin idari yönden kaç eyalet veya mıntıkaya ayrıldığı hususu sarih değildir. Ancak eyaletlerin idaresi, birinci derecede şehzadelere tevdi edilirdi. Şehzadelerin yanlarına, bir atabeg veya lala verilirdi. Şehzadeler, gittikleri eyaletlerin valilik vazifesini yürütürlerdi(2). Şehzade gönderilemeyen vilâyetlere ise emirler (Emir-i Sipehsalar) gönderilir, bunlar hem vali ve hem de komutanlık vazifesini ifa ederlerdi. Ülke ıktâ suretiyle vali, komutan ve sipahilerin idaresine verilmişti. Şehzadeler hangi vilâyetin valisi ise, o vilâyetten bir kısım arazi ıktâ olarak kendisine verilirdi.

Bir kısım mühim mahallerde *Serleşker* ve *Sübaşılar* inzibatlık işlerinden mesuldüler. Önemli şehir merkezlerinde *Şahne* bulunurdu. Bir merkez valisi olan *Şahne*, idari ve asayiş işlerine bakardı(3).

Sahil vilâyetlerin vali ve komutanlarına *Emir-i Sevâhil* veya *Melik-i Sevâhil* denilirdi. Bunların emrinde donanma var ise de bunların komutanları ayrı idi.

Kısaca vilâyetlerin örfi ve idari işleri; ya meliklere, ya da ıktâ sahibi emirlere (Seraskerler'e) bırakılmıştı ki Osmanlılar'da bunlara *Beylerbeyi* denilmekteydi.

Vilâyetlerin şer'i ve hukuki işlerine Kadılar bakarlardı. Mali işlerini ise, *Divan-ı İstifa*'ya mensup memurlar takip ederlerdi.

Bir vilâyete tayin edilmiş olan Şehzadeler, küçük olmak üzere ıktâ tevcihatı yapabilirlerdi. Vali ve şehzadelere devlet işlerinde yardımcı olmak üzere küçük çapta divânların bulunduğu da kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçuklular'ı Moğol nüfuzu altına düştüğü zaman, idari yönden değişik bir tatbikat ortaya çıkmıştı. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümüyle, şehzadeler arasında saltanat mücadelesi başlamış, Hülâgu Han da Selçuk ülkesini idari yönden birinin merkezli Kon-

(1) Beylerbeyi Şerefeddin b. Hatir'in ıktâ bölgesi Niğde idi.

(2) II. Kılıç Arslan, Ülkeyi onbir oğlu arasında taksim etmişti. Ayrıca diğer bazı vilâyetleri de hesaba katarsak bu devirde Türkiye Selçuklu ülkesindeki vilâyetlerin otuzdan fazla olması gerekmektedir.

(3) Kayseri şehri, devletin diğer bir merkezli olduğundan sonraları burası ıktâlı vilâyet addedilmeyip şehrin idare ve inzibatı Şahne ismiyle bir emire verilmişti.

ya, diğerinin merkezi Sivas olmak üzere ikiye bölmüş, Konya'ya II. İzzeddin Keykavus'a, Sivas'ı Rüküeddin Kılıç Arslan'a vermişti.

III) ASKERİ TEŞKİLAT

Türkiye Selçuklularının askeri teşkilâtı içinde, Büyük Selçuklular'dan farklı olarak bir deniz kuvveti mevcuttu. Bu bakımdan Türkiye Selçuklu askeri teşkilâtını iki ana bölümde ele almak mümkündür.

a. Kara Ordusu

Türkiye Selçuklularında ordunun esasını; Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, sultanın yanında (merkezde) bulunan askerlerle (kapıkulu), topraklı süvarî (tumarlı sipahi) birlikleri teşkil etmekteydi. Ayrıca bu ana kuvvetlere ilâveten diğer Selçuklu hakimiyetlerinde de gördüğümüz gibi, yardımcı kuvvetler mevcuttu. Bütün bunlar da kendi aralarında bazı sınıflara ayrılmışlardı:

a — Kapıkulu

- aa — Müfret (çoğulu Müfadere)
- ab — Halka-i Has (Dergâh)
- ac — Gulâmân-ı Dergâh
- ad — Mülâzımân-ı Yatak veya Yayak

b — Tımarlı Sipahi

c — Geçici ücretli askerler (Ecr-i Hâr)

1 — Kapıkulu

Kapıkulu askeri, hükümdarın şahsına mahsus asker olup muhtelif milletlerden ya esir edilmek veya köle olarak satın alınmak suretiyle teşkil edilmiş bir kuvvettir. Bunlar küçük yaşlarda saraya alınıp, yetiştirilerek bilgili ve eğitilmiş hâle getirilirdi. Bunların bir kısmı, müfadere askeri olarak ayrılırdı. Bu sınıf askerin içinde atlı olanlar da vardı.

Kapıkulu askerinden biri grup *Halki Has* birliğini meydana getirmekteydi. *Halki has*ın en başta gelen vazifesi, candarlarla beraber sultanın emniyetini temin etmektir.

Gulâmân-ı Has (dergâh) denilen diğer sınıf, yine kapıkulu askeri arasından teşkil edilirdi. Bu sınıfın mevcudu hakkında bir bilgimiz olmamakla beraber İbn Bibi, Selçuknâme'sinde, «Ahla'ın fethinden sonra, buranın arazisinin tahriri için yolladığı veziri Pervâne'nin emrine

bazı memurların yanısıra müfader ve gulamân-ı has'tan bin süvarinin verildiğini» kaydetmektedir(1).

Kapıkulu askerî bünyesinde yer alan bir diğer sınıf da Mülâzımân-ı Yayak idi. Bunlar sefer esnasında hükümdarın çadırını beklerlerdi(2). Bu sınıf asker, her zaman silahlı olmayıp, gerektiğinde silahlandırılırdı.

Kapıkulu askerinin tamamı, yılda dört defa *Biteğâni* yani maaş alırlardı.

2 — Tımarlı Sipahi

Türkiye Selçuklu ordusunun temelini tımarlı sipahiler teşkil etmekteydi. Bunlar, ocakzâde yani babadan oğula geçmek suretiyle ordunun esasını meydana getirmekteydiler. Tımarlı sipahinin önemli merkezlerdeki komutanlarına *sübaşı* denilirdi. Sübaşılar aynı zamanda, bulundukları vilâyetin emniyet ve aşayışı ile meşgul olurlardı. Vilâyetteki tımarlı sipahilerin ellisi bir müfreze teşkil eder, bunların başındaki komutana da *Ellibaşı* denilirdi.

Sübaşılardan, Emir-i Sipehsalar veya Serleşker adı verilen mıntıka komutanlarına bağlı oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçuklu ülkesi; *Uc* vilâyetleri haric, bir takım Serleşkerliklere ayrılmıştı. Bunların önemlileri arasında; Kayseri, Amasya, Antalya, Malatya, Erzurum, Erzincan, Ladik, Ahlat gibi yerler bulunmaktaydı.

Vilâyetlerde tımarlı sipahinin yanısıra, piyade askerinin de bulunduğu görülmektedir. Ancak bunların ihtiyaç neticesinde ücretli olarak tedarik edilmiş olmaları ihtimali büyüktür.

Tımarlı sipahiler gibi Türkiye Selçuklu ordusunu teşkil eden bir askerî sınıf da *Uc*, yani hudut askerleri idi. Bunlar ıktalı olup sınır bölgelerinde bulunurlardı(3).

3 — Geçici Ücretli Askerler (*Ecri Har*)

Türkiye Selçuklu ordusu bünyesinde bir sınıf teşkil etmemelerine rağmen, gerekli hallerde ücret karşılığında geçici olarak alınan askere *Ecri Har* denilirdi(4). Ücretli askerlerin bazı hallerde yabancı milletlerden de seçildiği olurdu.

(1) İbn Bibi, Selçuknâme'den naklen, İ.H. Uzunçarşılı, Aynı eser, 101

(2) Osmanlılar'daki yenicheri solaklarına benzetilebilir.

(3) Sonraları *uc* komutanlarından bazıları küçük birer beylik kurmuşlardır. Karaman, Gerniyan, Eşref ve Hamid Oğulları bunlardandır.

(4) Kösedag Muharebesi'nde bu tip asker kullanılmıştır.

4 — Ordu Düzeni

Selçuklu ordusunun temelini teşkil eden timarlı sipahiler, Ellibaşı, Sübaşı, Emir, Serasker, Emir-i Sipehsalar ve Melikü'l-Ümera gibi komutanların emrinde idi. Bunların her biri verilmiş olan ıktâ nîspe-tinde asker besler, savaş esnasında bu kuvvetler hükümdarın uygun gördüğü yerde toplanırlardı.

Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerine *Pişdar*, *Muhaddeme*, *Talâ-ye* veya *Talia*, sağ kola *Meymene*, sol kola *Meysere*, merkez kuvvetleri-ne *Kalb dümdara* (arda) *Saka*, *Karargâha* da *Muasker* denilirdi.

Selçuklu ordusunda; çarh veya tîrîçarh(1), ok, yay, kılıç, kargı, gürz, topuz, nacak gibi savaş aletleri bulunurdu. Ayrıca mancınık ve arrâde en çok kullanılan muhasara aletlerindendi.

Ordu içerisinde, neftçiler, barutçular, nekkâblar (duvar deliciler) birer sınıf teşkil etmekteydiler.

Savaş sonunda elde edilen ganimetin beşte biri *Hums-ü hâs* tabiriyle hazineye alınırdu.

Türkiye Selçuklu ordusunun mevcudu tam olarak bilinmemekle beraber zaman- zaman çoğalıp-azaldığını kabul etmek gerekir. Meselâ, Köseadağ Muharebesinde ordunun mevcudu yardımcı kuvvetlerle birlikte yetmişbin kişiydi. Bu yekundan ücretli asker (Ecîrî Har) mevcudu düşüldüğünde, Köseadağ Muharebesi'nde Selçuklu ordusunun elli-bin civarında olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir. Yassıçemen Muharebesi'nde ise Selçuklu kuvvetleri yirmibin kişi kadardı. Bu rakamlara göre, Türkiye Selçuklu ordusunun asker mevcudunun yirmi-bin ile elli-bin arasında değiştiği görülmektedir.

b. Deniz Kuvvetleri

Türkiye Selçukluları, Akdeniz kıyısında Antalya ve Alalye ile Karadeniz kıyısında Sinop limanlarını ele geçirdikten sonra, buralarda donanma inşa ettirdiler ve böylece ilk deniz kuvvetlerini tesis ettiler. Ancak bu donanma kuvvetinin miktarı hakkında henüz fazla malumat bulunmamaktadır.

Donanma askerinin sınıfları ve diğer teşkilâtları bilinmemekle beraber, donanma komutanına *Reisü'l-Bahr* denilmektedir. Kullanılan gemilerin ise, kadırğa tipi olduğu kabul edilebilir.

(1) Baş parmak kalınlığında, dirsek uzunluğundak, okları atan zenbe-rekli alet. Bu oka enburek denilmektedir.

IV) ADLİYE TEŞKİLATI

Türkiye Selçukluları'nda da adli işler, şer'i ve örfî olmak üzere iki kısımda toplanmaktaydı. Halka mahsus olan hukuk işlerine kadılar bakarlar ve hükümlerini Hanefî fıkıhı üzerine verirlerdi.

İlmîye sınıfını meydana getiren bu kadıların en üst makamında *Kadı'l-Kudât* denen Konya kadısı bulunurdu. Kadı'l-Kudât, merkezde mahkeme reisliği yaptığı gibi bütün kadıları da murakabe ederdi.

Askeri davalara ve miras işlerine *Kadıleşker* denilen ordu kadıları bakarlardı. Bunlar Memlûk ve Osmanlılar'daki Kadıaskerlere benzer-mektedir.

Kadılar, sultan veya vezir tarafından tayin edilmekteydiler(1).

Ülkede hukukî nizamı sağlayan kadılar, suçlulara değişik cezalar verirlerdi. Bu cezaların başında *Kıyas* ve *Diyyet* vardı. Recm ve hadım edilme gibi cezaların uygulandığı da görülmektedir.

Kadıların hükümleri kesindi. Ancak bir Kadı'nın kasden yanlış verdiği bir hüküm, diğer birkaç kadı tarafından imzalı açıklamalarla sultana arz edilebilirdi(2).

Kadıların, mahkeme reisliğinin yanısıra tereke, vakıfların tan-zimi ve idaresi gibi vazifeleri de vardı.

V) TOPRAK VE HALK

Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Türkiye Selçukluları'nda da ev, bahçe, ağıl gibi emlak; özel mülkiyete dahil ise de, tarım arazisi dahil olmak üzere bütün topraklar ve ormanlar devlet malı idi.

Hâs, İktâ ve Haracı olmak üzere toprak üç ana kısımda mütalaa edilirdi. Hâs tabiri yalnız hükümdara aitti. Saraya alt Hâs'lar dışındaki topraklar, iktâ arazisi olarak ordu mensupları arasında bölüş-türülmüştü. Vezir ve bir kısım devlet adamlarına da iktâ arazi verilirdi.

İktâ vazife ile kalırdı. Vazifeden azledilen kişinin elindeki arazi de alınırdı. Tımarlı sipahilerin tımarı devlete hizmetleri şartıyla er-kek evlâda intikal ederdi ki, bunlara *Ocağzade tımarları* denilirdi.

Emirî yani devlet malî arazinin bir kısmı vakıf ve mülk arazi haline getirilmişti.

a. Vakıf Arazi

İlmî ve içtimai müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis olunan araziye *Vakıf Arazi* denilmekteydi. Bu arazinin geliri, gerekli-ği surette sarf olunurdu.

(1) A. Tanerî, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, 40

(2) İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, 311

b. Mülk Arazi

Bir kısım devlet adamlarına, devlete hizmetli görülenlere bir miktar arazi mülk olarak veriliirdi. Mülk araziye sahip olan şahsın arazi üzerinde tam bir tasarruf hakkı vardı. Toprağı elinden alınamaz, ölmü halinde bu toprak evlâdına miras kalırdı. Bu tip mülk araziye sahip olan kişi, isterse toprağını satar, hibe eder veya vakfedebilirdi. Satılan arazi, alan şahsın mülkü olurdu(1).

Ülkenin bütün arazisinin kaydı (tahriri) yapılır, en küçük İskân yerlerine kadar vergiye tâbi nüfus ile, herkesin vergiye tâbi varlığı kayıt ve tespit edilerek, şer'i ve örfî vergiler halinde tahsilat yapılırdı. Hâs ve Haracı topraklardan elde edilen para devlet hazinesine, ıktalardan alınan vergiler de ıkta sahiplerine ödenirdi.

Ikta arazilerde çalışan köylü-çiftçi (reâya) den alınan vergiler, Büyük Divân'da bulunan *Defâtir-i Divân-ı Âlâ* adı verilen defterlerdeki kayıtlar üzerinden tesbit edilirdi. Ikta sahipleri, üretilen madenin cinsine ve verim derecesine göre divânca tespit edilmiş miktarın üzerinde vergi talep edemezdi. Aşırı bir talep halinde halk, ıkta sahibini divâna ve hatta sultana şikâyet edebilirdi.

Ikta arazisindeki halk, ıkta sahibinin reâyası addedilirdi. Toprak Vakıf veya Mülk arazisi ise reâyâ da oranın raiyeti olurdu. Ancak reâyâ, isterse ıkta bölgesini değiştirebilirdi. Bu özellikleri dolayısıyla köylü, asla esir olarak düşünülemezdi.

Türkiye Selçuklularında arazi defterlerini tutanlara *Pervâne* denilirdi(2). Zaman zaman arazilerin tahrirleri yapılırdı. Yeni bir yer fethedilmişse, vakit kaybedilmeden o bölge arazisi hâs ve ıktalara ayrılırdı.

Büyük Selçuklularla başlamış olan ıkta usulü, askeri olduğu kadar idari idi. Ikta sahipleri ıktaları karşılığı asker besledikleri gibi, o bölgenin de idari sorumlusu idiler. Ancak Moğol İstilası, Türkiye Selçuklularındaki bu sistemi bozdu. Yurtluk tabir edilen Mülk arazi usulü ortaya çıktı. İktasız kalan alpaghların çıkardıkları huzursuzluklar ile yeterince asker beslenememesi yüzünden ordu zayıfladı. Hatta dağıldı. Bu husus, Türkiye Selçuklu devletinin çökmesine yolaçan başlıca sebeplerden biri oldu.

(1) Alaeddin Keykubat, Hüsameddin Çoban'a mülk arazi olarak Kastamonu taraflarını vermiştir. Keza Süleyman Pervâne'ye Sinop mülk arazi olarak verilmiştir.

(2) Osmanlılar'daki Nişancı gibi.

VI) MESLEKİ BİRLİKLER VE AHİLİK

İslam ülkelerinde mesleki birlikler, IX. yüzyılda iktisadi gelişmenin bir sonucu olarak doğup-gelişmeye başlamışlardır. Bağdat, Basra, Halep, Şam, İskenderiye, Rey, İsfahan, Hemedan, Merv, Semerkant ve Belh gibi önemli şehirlerde görülen ve temel sebebi teknik gelişmelerin yanısıra elverişli siyasi şartların da bulunması olan bu ekonomik gelişmenin ana karakteristiği, sermayenin ve emeğin büyük ölçüde birikimi idi. Sermaye birikiminde ise, yöneticilere yakın olan ve onlara ödünç para sağlayan yahudi ve hristiyanlardan oluşan zümreler büyük rol oynuyorlardı.

Daha önceki bütün mesleki birliklerde olduğu gibi, İslam ülkelerindeki mesleki birlikler de kuruluş ve gelişmeleri bakımından, dini bir karakter taşımışlar ve bu durumlarını uzun süre devam ettirmişlerdir. Bu birlikler, eski mahalli Bizans ve Sasanî loncalarından da etkilenmiş olmakla birlikte, doğuşundan itibaren kendilerine özgü ve yepyeni özellikler göstermişlerdir. İslam mesleki birliklerinin doğup-gelişmesi; IX. yüzyıl ile XII. yüzyıl arasında, bütün İslam âlemini kaplayan büyük sosyal, siyasi ve dini ayaklanma şeklinde beliren Karmati hareketine sıkı sıkıya bağlıdır. Karmatiler, çok sayıda esnaf ve zenaatkâr, işçi ve rençberleri, istilâcı zümrelere karşı, tüccarları da yanlarına alarak büyük bir cemiyet kurmuşlar ve bunun bütün İslam âlemine yayılmasında önemli rol oynamışlardır.

969 yılında, Kahire'nin kontrolünü ele geçiren Fatımiler'in kendilerine destek olup bir takım haklar ve imtiyazlar vermesi neticesinde, bu hareketin geliştirdiği loncalar kesin bir başarıya ulaşmışlardır. Fakat Fatımiler'in çöküşü ile loncaların gelişimi sona ermiştir. Bu hareket, Şiilikle sıkı-sıkıya bağlı görüldüğünden, Sünni İslam devletlerince tepkiyle karşılanmış ve sıkı kayıtlar altına alınmıştır. İslam âlemindeki çeşitli devletler tarafından gösterilen bu tepkiler, meslek birliklerinin büyük ölçüde bağımsızlıklarını yitirmelerine yol açmıştır. Anadolu'da esnaf birliklerine karşı yönetilen ve uzun süre devam eden tenkit ve kötölemelerin bir kaynağı da, mezhep ayrılıkları olmuştur.

İslam ülkelerindeki mesleki birlikler; dini, hamasi (kahramanlık, yiğitlik) ve hatta zaman zaman siyasi özellikler arzettektydi. İslam ülkelerindeki mesleki birliklerin örgütlenmelerinde ve fonksiyonlarını yerine getirmelerinde dini, tasavvufi ve hamasi akımların büyük payı bulunmaktadır. Fakat ne varki, bu hareketin İslam içindeki başlangıç yıllarında Şiilikle birleşip o havaya bürünmesi daha sonraları Sünni devletlerce tepkilere maruz kalması, onların mesleki birlikler olma özelliklerini ve etkinliklerini azaltmıştır. Buna karşılık XIII. yüz-

yıldan itibaren İslâm ülkelerinde ve özellikle Horasan'da olgunlaşmış, oradan Irak, Anadolu ve Suriye'ye yayılan ve bir sürü tarikatlarla ilgisiz bulunan ve yayıldıkları ülkelerde gerçek bir kuvvet durumuna gelen *Fütüvvet* teşkilâtının daha sonraları meslekleri örgütlenmesinde çok büyük öneme hâiz oldukları görülmektedir.

«İslâm Cengâverliği» yiğitlik, erlik, gençlik gibi anlamlara gelen *Fütüvvet* akımı, başlangıçta hükümdarlar dahil geniş zümreleri içine almış bulunuyordu. *Fütüvvet* akımının, meslekî birlikler ve özellikle esnaf ve zenaatkâr birlikleri ile sıkı bir bağlantı içinde bulunduğu da muhakkaktır. Hatta *Fütüvvet* ile esnaf ve zenaatkâr birliklerinin aynı şey olduğu da bilinmektedir. «Geleneksel kaynağını Sasânîler devrinden alan *Fütüvvet*'in», esnafı teşkilatlandırmasından, inancın iktisadî alana etkisinden doğmuş olduğunu belirten araştırmalar da bulunmaktadır.

XIII. yüzyılda bütün Ortadoğu'ya yayılan ve kuvvetli bir teşkilât kuran *Fütüvvet*'in esnaf ve zenaatkârları örgütlenmesinde etkin bir rol oynamakla birlikte, başlangıçta esnafın teşkilatlanmasından doğan bir hareket olmadığı muhakkaktır. Çünkü *Fütüvvet* şeyhlerine *Ahi* denilmesinden dolayı Anadolu'da *Ahi Teşkilâtı*: diye anılan bu teşkilâtın köylerde bile bulunduğu ve çeşitli sosyal tabakaları, hükümdarları devlet büyüklerini, zengin tüccarları, şeyhleri ve âlimleri, esnaf ve zenaatkârları, askerleri ve hatta işsiz-gücsüz serserileri içine aldığı bilinmektedir. Daha sonra tasavvuf esaslarını iyice benimseyen Ahilik, bu esaslara en uygun düşen zümre olan «*esnaf ve zenaatkârların tarikatı*» durumuna gelmiştir. Bunların Anadolu'da daha çok Sünnî karaktere büründüklerini, ancak menşelerinden gelen bir takım eğilimleri de devam ettirdiklerini belirtmek gerekir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Anadolu'nun ilk devirlerindeki gelişmeleri ile Ahilik, hemen hemen tümüyle esnaf ve zenaatkârların örgütlenmesini sağlamış ve onlar arasında yayılma imkânı bularak esnaf ve zenaatkârların tarikatı durumuna gelmiştir.

Selçuklular ve Osmanlılar devrindeki meslekî birlikler; dîni, mistik ve hamasî özellikler taşıyan cemaatler idiler. Ahilerin temsil ettiği meslekî birliklerin, kendilerine has pirleri vardı ve genellikle bu piri Peygamberlere, İslâm büyüklerine veya yakınlarına bağlamaktaydılar. Her meslek sahibi, mutlaka o mesleği ilk ortaya koymuş piri tanımak zorunda idi. Bunu tanımamak büyük ayıp ve hattâ meslek dışı edilmeyi gerektiren bir eksiklik sayılırdı. Piri olmamak, aşağılık işlere mahsustu. Pirler silsilesi, Hz. Âdem'den başlayıp çeşitli peygamberlerden İslâm büyüklerine kadar ulaşırdı. Hz. Ali çoğu esnafın piri sayılırdı. Zenaat pirlerine ilk şeddi onun bağladığı, daha sonra silsile halinde beline şedd bağlanan kişiler, yeni esnaf ve zenaat-

kârların beline merasimle şedd bağlarıydı. Fütüvvetnâmelerde bu konuda geniş bilgi verilir. Bu pîrler, tarihi ve gerçekten yaşamış kişiler olduğu gibi, aslında hiç yaşamamış veya o meslekle ilişkisi olmayan kişiler de olurlardı.

Dini ve mistik birer hareket olan mesleki bilgilerin de tarikatlar gibi kendilerine has tekkeleri olurdu. XIV. yüzyılda Anadolu'yu gezen ünlü Arap seyyahı İbn Battuta, Ahi tekkelerini büyük bir sitayişle övmektedir.

Ahi olan kişi, bir tekke yaptırarak burasını halı, kıllım, kandil vb. gerekli eşyalarla donatırdı. Gündüz çalışan birlik üyeleri, kazandıklarını ikindiden sonra, topluca getirip Ahi'ye verirlerdi. Bu gelen paralarla tekkenin ihtiyaçları karşılanır, topluca yenilir, musiki dinlenir ve tekkenin misafirleri ağırlandı.

Bu tekkeler, aynı zamanda birer kültür yuvasıydı. Çırak ve kalfaları orada bulunan ustalar yetiştirirdi. Ayrıca kadılar, hatipler, hattatlar, ve silâh öğretmenleri çeşitli konularda dersler verirler, okumayazma yine bu Ahi ocaklarında öğretilirdi. Fütüvvetnâmelerde, Ahi ocaklarının yapımı ve özellikleri ile ilgili kurallar belirtilmiştir. Nasîrî'nin Fütüvvetnâmesinde Ahi ocağının, dört tarafının açık, temiz, mümkünse havuzu, suyu, duvarlarının beyaz, kapısında bir bekçi bulunması gerektiği belirtilmektedir. Buna göre ocağın dış kapısına perde takılmamalı, Astane'de kadın misafir kabul edilmemelidir.

Kısacası Ahi tekkeleri, üyelerin toplantı, eğitim, misafir ağırlama yerleri olduğu gibi, aynı zamanda bir lonca merkezidir. Fakat bu hususiyetlerine rağmen, bu meslek birliklerinin kargaşalıklar, ayaklanmalar ve suikastlerde de rol oynadıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra Moğollar'ın Anadolu'yu istilâları sırasında, büyük şehirler ve hatla kasabalar ve köylerde asayiş ve düzeni kendi örgütleri ile ahi birlikleri korumuşlardır. Fıtyahı, yani ahi gençlerini hem şehirlerde ve hem de köylerde *Yığılbaşlı*ların komutasında örgütleyip silâhlandıran bu kuruluşlar, hem şehrin ve hem de bölgenin asayiş ve düzenini sağlıyorlardı. Esnaf teşkilâtının başkanları olan Ahiler'in, bazen şehir valisi olarak vazife aldıklarını da görmekteyiz. Anarşi dönemlerinde düzenin korunması ve güvenin sağlanmasını üstlenen Ahi örgütlerinin ileri gelen başkanlarından birinin, şehrin yönetimi için «halkı oturdukları şehre vali seçmeleri usûl haline geldiği» görüşü, pek sık olmasa bile Ahilerin Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirlerde ve özellikle Ankara'da bir nevi kendi idarelerini kurdukları iddiasını da incelemek gerekmektedir.

Osmanlılar zamanında da faaliyetlerini sürdüren Ahi birlikleri, orduya katılıp çeşitli görevler de yüklenmişlerdir. Selçuklular devrinde Ahi birliklerinin ve özellikle tüccarların, bazan diplomatik vazife-

ler yüklenip, istihbarat işleri de görmeleri onların siyasi etkinliklerine bir örnek teşkil etmektedir. Bunlar, Osmanlı idaresinde esnafın yöneticileri olarak kadının başkanlığı altındaki şehir kurullarına katılan üyeler şeklinde kendilerini de göstermişlerdir. Bu teşkilât mensupları, genellikle kendi güçlerini, devletin tesir ve etkisinden koruma çabası içine girmişlerdir. Bu teşkilâtın bazı ayaklanmalarda etkileri olması, devlet otoritesinin arttığı zamanlarda onların da baskı altına alınmasıyla neticelenmiştir.

İbn Battuta'ya göre; «*Ahi, bekâr ve zenaat sahibi olan gençlerle diğerlerinin, kendi aralarında bir topluluk meydana getirip içlerinden seçtikleri kimseye*» denilmektedir.

Başlangıçta her şehrin tüm esnafını temsil eden bir de *Ahi Baba* vardı. Bu yönetim teşkilâtı içinde, Ahi babalardan sonra her esnafın ahileri, sonra yığitbaşları (Ahinin sübaşısı) gelirdi. Daha sonraki gelişmelerde durum oldukça değişikliklere uğramıştır. Buna rağmen başlangıçtaki kuruluş gayelerine bağlı kalmışlardır.

Her esnafın şeyhi, nâkibi, yığitbaşısı, duacısı, çavuşu ve kethüdası vardı. Esnafın kendi aralarından seçtikleri şeyhler, nâkibler ve duacılar sonraları kaldırılmışlar, onların yerine kethüdalar ve eskiden beri gelen yığitbaşılar geçirilmiştir. Yığitbaşılar kethüdadan sonra gelir ve çoğunlukla inzibat işleri ile uğraşırdı. Teşkilâtın bir yardımlaşma sandığı bulunduğu, müşkül duruma düşmüş esnafa yardım ettiği, ayrıca fakir, yoksul kişilere yardım ettiği bilinmektedir(1).

VII) SELÇUKLU DEVRİ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATINA BİR BAKIŞ

Selçuklular, Arap dilini İslâm diniyle beraber kabul etmezden evvel, aralarında pek yaygın olmasa bile Uygurca'yı kullanmaktaydılar. Uygurca, Orta Asya devletleri arasında uzun müddet resmî yazışmalarda da kullanılan bir dil idi. Uygur ve Kıtay hanlarından Gazne sultanı Mahmud'a gelen bir elçi, Türk usûl ve takvimine göre Uygurca yazılmış bir mektup da getirmişti. Meşhur müsteşriklerden Minorsky, Mervezi tarafından bu mektubun Arapça'ya tercümesini neşretmiştir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, Kaşgar'dan Yukarı Çin'e kadar bütün Türkler'in, kağan ve sultanlarının Uygurca kullandıklarını, Çin ve diğer doğu devletlerinin de Türkler'e mektuplarını Uygurca yazdıklarını ve bu bölgede Türkçe konuşulduğunu söylemekte, böylece Uygurca'nın Asya'da ne kadar yaygın olduğunu belirtmektedir.

Harezmsahlar'ın son veziri Mucirü'l-Mülk, Nişapur'da ülkeyi istila etmekte olan Moğol komutanına bir heyet ve Uygurca yazılmış bir

(1) Geniş bilgi için bkz. S. GÜLLÜOĞLU, *Ahîlik*, İstanbul, 1976.

mektup göndermiştir ki bu, Harezmsahlar'ın Doğu Türkleri ile Uygurca muhabereleyip yapan kâtiplere de sahip olduğunu göstermektedir.

Karahanlılar ise, İslâmiyeti kabulleri ile birlikte ilim ve edebiyat dili olarak Arapça'yı ve Farsça'yı kullanmalarına rağmen, halka ait edebi bir dil olarak Uygurca'yı da kullanmışlardır. Kutadgu-Bilig ile Atabetü'l-Hakayık gibi İslâmî ilk büyük eserler Uygurca yazılmışlardır.

Selçuklular'ın İslâm dünyasına hâkim oldukları sıralarda Arapça, İslâm dünyasının ilim ve medeniyet dili olarak hüküm sürmekteydi. Bir asra yakın bir süre İslâm ülkelerinde göçebe olarak yaşayan Selçuklular, muhitleri icabı İslâm komşularıyla münasebette Arap harflerini ve Farsça'yı kullanmaya başlamışlardı. Selçuklular, daha ilk olarak İslâmiyet'i kabul ederlerken kendilerine Harezm'den müslümanlığı öğretecek hocalar getirdikleri zaman, din ile birlikte onun yazısını da daha evvelki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, kabul etmişlerdi veya Şamanî Türkler nasıl Mani ve Hristiyan dinlerini kabul ederken Orhun alfabesini terketmişlerse, müslüman olan Selçuklular da aynı şeyi yapmışlardır. Uygurca'nın resmi dil olarak terkedişi, Selçuklular'dan önce başlamış ve Selçuklular da kendilerinden önce hâkimiyetlerini sürdüren Türk-İslâm devletlerinin yolundan gitmişlerdir. Resmi dilin Farsça, ilim ve edebiyat dilinin Arapça olmasının yanısıra, Türkçe saray ve ordunun konuşma dili olarak kalmaya devam etmiştir. Nitekim Sultan Melikşah bile Farsça şiir yazarken, yakın dostlarına yazdığı mektuplarında Türkçe'yi kullanmıştır(1).

Selçuklu sarayının resmi dilinin değişmesine rağmen, İslâmiyet henüz sathî bir biçimde kabul eden Türkmenler, bir çok eski yaşayış ve inanışlarını muhafaza etmekte ve millî destanlarına bağlı bulunmaktaydılar.

Türkçe'nin XII. yüzyılda yeniden dikkate alındığını görmekteyiz. Türkçe'nin bir ilim ve edebiyat dili olabilecek ölçüde olduğuna hakkı olarak inanılanlar, eserlerini Türkçe vermeye başlamışlardır. Hoca Ahmet Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet* adını alan şiirleri de Türkçe yazı ve tasavvufun Türkler arasında geniş ölçüde yayılmasına sebep olmuştur.

Yine bu devirlerde Celâleddin Harezmsah, Cendli Fahreddin Ali'yi Türkçe'yi çok iyi bildiği için vezirliğe tayin etmişti. Ayrıca atabegler idaresindeki eyaletlerin ordugâh ve saraylarında Türkçe konuşulmakta ve bu vesilelerle Türk dili, Türk ekseriyetinin bulunmadığı Afganistan, Irak, Suriye ve Mısır gibi yerlerde de etkili bir şekilde hâkimiyetini sürdürmekteydi. Böylece Selçuklu idaresi altındaki bu

bölgelerde yaşayan üç ayrı kavmin (Türk, Fars ve Arap) bir bölümü, birbirlerinin dilini anlamaya başlamışlardı. Anadolu'nun büyük kültür merkezlerinden biri olan Ahlat'ta, Türkçe mevcudiyetini ispatlanmış ve Türk oymaklarının geniş ölçüde bölgeye yerleşmesiyle en geçerli dil hâline gelmişti. Bu husus Selçuklu hâkimiyeti altına giren her bölge için aynı özelliği arzetyektydi. Fakat bütün bunlara rağmen, bir çok ünlü Türk ilim ve edebiyat adamı, Türkçe eserlerin yanısıra Arapça ve Farsça eserler de vermeye devam etmekteydiler. Bunun en büyük sebebi, Selçuklular'ın İslâm dinine sınımsıkı bağlanmaya başlamış olmaları, İslâm öncesi devrin eserlerini, İslâm diniyle bağdaştırmayıp, bir nevi putperestlik hatıraları saymaları olmalıdır. Bu görüşü kuvvetlendiren güzel bir mısıl de XIV. yüzyıl başlarında, Mısırlı Türk tarihçisi Aybeg ed-Devadari tarafından verilmiştir. Bu tarihçi, Türkler'in menşesine ait bir destani eserden ancak şeriatın müsadesi nispetinde bahsedebileceğini kaydetmekte ve: *"Bu bilgiler onların Ulu-Ata Bitikçi denilen kitaplarında mevcuttur. Eski Türkler'den gelen bu kitaba, Moğollar ve Kıpçaklar büyük taziim gösterirler. Oğuz Türkleri de Oğuznâme dedikleri kitaba aynı hürmeti gösterirler. Bu kitapta «Tepe-Göz» denilen kimse, onların ülkesini harap etmiştir. Onun başı üzerinde tek bir gözü olduğuna ve kılıç işlemediğine inanırlar... Türkler'in bu turtü hurafelerine akıl erdirmemez»* demektedir(1).

Bu ifade ile göçebelerin, eski an'ane ve eserlerini nasıl korudukları, diğer taraftan da bir takım münevver Türkler'in eski devrin fıkır ve edebiyat mahsullerini, İslâmiyeti kabul ettikten sonra nasıl değerlendirdiklerini açıkça göstermektedir.

Anadolu'da Türkçe'nin yazı ve edebiyat dili olarak ortaya çıkması, XIII. yüzyıla rastlamak tır. Türkiye Selçukluları da Büyük Selçuklular gibi; Arapça'yı ilim dili, Farsça'yı edebiyat ve devlet dili olarak kullanmaktaydılar. Türkçe ise halk arasında, orduda ve sarayda yine geçerli idi. Fakat Mevlâna Celaleddin ve oğlu Sultan Velad gibi fikir ve edebiyat adamları, Farsça yanında Türkçe şirler de yazmakta, hatta Sultan Velad'ın Türkçe bir divânı da bulunmaktaydı. Bunların yanısıra, Konya ve Orta Anadolu şehirlerinde Ahmed Fakih, Hoca Dehhanî, Hoca Mesud ve Şeyyad Hamza gibi şairler, sadece Türkçe'yi kullanmaktaydılar. Hele Yunus Emre'nin büyük edebî kudretli ve tasavvufi aşkı ile Türkçe en güzel örnekleriyle Anadolu'da yaşayan bir dil olmuştı. Henüz yerleşmemiş göçebeler arasında Oğuzname ve Dede Korkut destanları ile gaziller arasında çok rağbet bulan Danışmentnâme'nin bu devirde sözlü edebiyattan yazıya intikal ettiği de kayıtlar arasındadır.

D — ANADOLU SELÇUKLU SANATI

Anadolu Selçuklu sanatı, XI. yüzyıl ortalarından başlayıp yaklaşık XIII. yüzyılın sonuna kadar süren bir üslup devresi halinde kendini belli eder. Türk ve İslâm sanatlarının uzun gelişim çizgisinde çok özel bir yer tutan bu devre, bir bakıma İran Büyük Selçuklu sanatının uzantısı ile üzerinde yaşamaya başladığı Küçük Asya kültürlerinin bir sentezi gibidir. Temel anlayış olarak, genel İslâm sanatı ve daha sonra şekillenecek olan Osmanlı sanatıyla benzerlikler göstermekle birlikte, belirli tarihi ve coğrafi faktörler, Selçuklu sanatını farklı bir çehreye büründürmüş, başka devrelerde ve bölgelerde örneğine rastlanmayan eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Selçuklu sanatı araştırmaları, hem dünyada hem de Türkiye'de yeni ve taze bir ilgi alanıdır. Batı'da oryantalizm ve türkoloji akımlarının bir uzantısı halinde gelişen çalışmalar, Türkiye'de akademik çevreler ve popüler yayınlar vasıtasıyla yayılmakta olan araştırmalar küçük bir kütüphaneyi doldurabilecek sayıya ulaşmıştır.

Yaklaşık 200 yıl sürerek, Anadolu'nun pek çok yöresine yayılan Selçuklu sanatı, Türkler'le birlikte bu yarımadaya girmiş, daha sonraları aynı topraklarda hüküm sürecek olan Beylikler ve Osmanlı sanatına esas olacak gelişmelerin estetik çekirdeğini ortaya koymuştur. Çeşitli zamanlarda Anadolu'da kurulmuş olan devletlerin siyasi ve kültürel hâkimiyetleri bazen tam olgunlaşmamış, bir bölgenin çeşitli kesimlerinde farklı üsluplar ortaya çıkmıştır. Büyük Selçuklu ve diğer İslâm kültür çevrelerinin kaynaklarında «*Memâlik-i Rum*» veya «*Diyâr-ı Rum*» deyimleriyle bir Roma ülkesi olduğu varsayılan Anadolu, tarihin çeşitli devrelerinde birbirinden çok farklı kültürlerin oluşturduğu tabakların bir koleksiyonu gibidir. Selçuklular gelinceye kadar, çeşitli halkların renklendirdiği bu tablo karşısında genel bir Anadolu Sanatı kavramı oluşmamıştır.

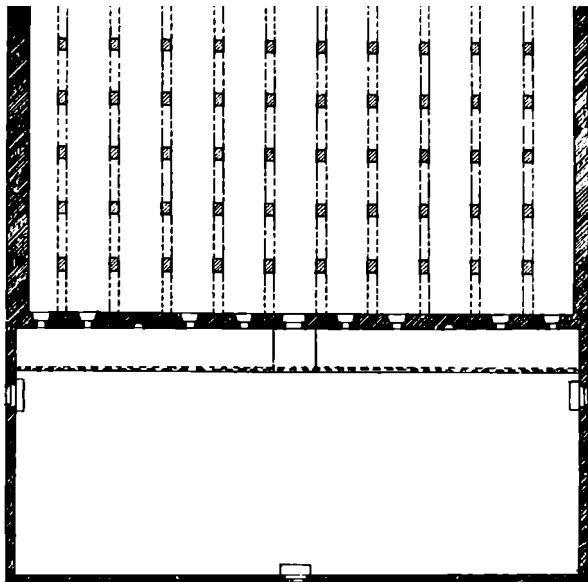
XI. yüzyılda ilk Türkmen göçebeler ve düzenli Selçuklu ordularının gelmesiyle birlikte Anadolu'da yeni bir kültür alanı açılmış olur. Bir anlamda Doğu'ya hâkim olan Türk-İslâm sanatının sınır çizgisi Batı'ya doğru genişlemektedir. XII. ve XIII. yüzyıllar boyunca Orta ve Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurmuş olan Saltuklu, Men-

güçüklü, Danişmendli ve Artuklu beylikleri bazı küçük farklılıklara rağmen, temelde aynı olan mimari ve dekorasyon örnekleri verdiklerinden bu Türkmen beyliklerini aynı bütün içinde, Selçuklu üslubu başlığı altında toplamak gerekmektedir. Haçlılarla ve Bizansla savaşlar, iç isyanlar ve siyasi baskılar her zaman Selçuklu kültürünü tehdit etmiştir. Buna rağmen normal gelişme imkânlarını aşmış, devrine göre beklenmeyen bir sanat üslubu ortaya koyabilen eserlerin sayısı oldukça fazladır.

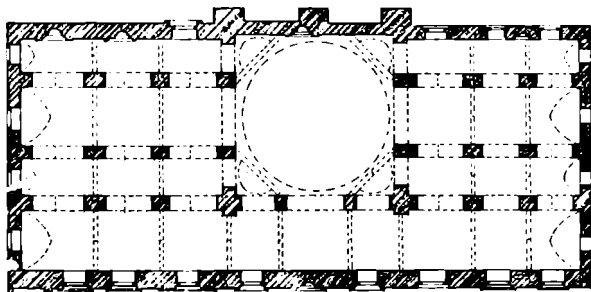
Selçuklu sanatının üç önemli kaynağa dayandığı söylenebilir. Bunlardan birincisi İslâm'ın temel felsefesini oluşturan, biçimlerin işlenişindeki manevî özüdür. İkinci kaynak yerli kültürlerin kaçınılmaz etkisidir. Üçüncü olarak, başlangıçları İslâm öncesi devrelere kadar inen Asya Türk sanatının motifleri gözükmektedir. Bir bütüne katılan bu unsurların nerede başlayıp nerede son bulduğunu kestirmek her zaman mümkün olmayabilir. Selçuklu sanatının çekiciliği ve enerjisi bir bakıma kaynaklarındaki çeşitlilik ve zenginliğe dayanmaktadır diyebiliriz.

Bütün İslâm toplumlarında olduğu gibi, Selçuklu toplumu için de cami, hayatın odak noktasıdır. O devirde daha çok «mescit» adını taşıyan bu yapılar, sadece beş vakit namaza açık tutulmanın ötesinde, şehrin veya kasabanın ileri gelenlerinin toplandığı, siyasi ve günlük işlerin konuşulduğu, kararların alındığı bir merkez gibiydi. Bu anlamda, yerleşme merkezlerindeki büyük camiler «mescid-i cuma» adıyla anılmakta, devrin sanat üslubu bu yapılara önemli ölçüde yansımaktadır. Gerek mekânın organizasyonu ve plân, gerekse kütle kompozisyonu ve dekorasyonu bakımından Selçuklu mimarisinin en dikkate değer yapı guruplarından biri böylece belirmektedir. Selçuklu cami ve mescitlerinde içte mihrab, dışta ise taçkapı, dekorasyonun en yoğun olduğu kısımlardır. Bunun dışında, cepheler genellikle küçük pencereli, düz sağır duvarlarla âdetâ bir kale görünümündeydi. Bazen, bir kümbet formunda çıkıntı yapan kubbe yükseltisi veya aydınlık feneri ve minare, ana kütleyle hareketlendirmekteydi. Osmanlı camilerinde görülen düzenli ve büyük açıklıklar halindeki pencereler, revaklı avlu ve simetrik minareler sistemi henüz Selçuklu camilerinde gelişmemiştir. Bununla birlikte, mimari plân bakımından önemli bir gelişme sayılan mihrap önündeki büyük kubbe fikrinin yaratıcıları Selçuklu mimarlarıdır.

İslâmiyet'in ilk yıllarından beri bilinen ve sanat tarihî çevrelerinde «küfe tipi» olarak adlandırılan camilerin plân şeması, çok sayıdaki destek dizilerine oturan bir çatıyla tarif edilir. Bu tipin Anadolu'daki ilk örneklerinden biri sayılan *Sivas Ulu Camii*, 1197 yılında

Sivas Ulu Camii Planı

Silvan Ulu Camii Planı

II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Kutbeddin Melikşah zamanında Kızıl Arslan tarafından yaptırılmıştır. Plân, mihrap duvarına paralel beş sıra destekle adeta bir direkler ormanı gibidir. Bu destekler kemerlerle birbirine bağlanarak oldukça tekdüze bir mekan anlayışı ortaya çıkmıştır. Mihrap duvarında ve son cemaat yeri duvarında açılan pencerelerle ışık kaynağı sağlanmıştır. Cami bünyesine bitişik dikdörtgen avlu oldukça geniştir. Sekizgen kalde üzerine oturan minare doğrudan mihrap duvarına bağlı olarak inşa edilmiştir.

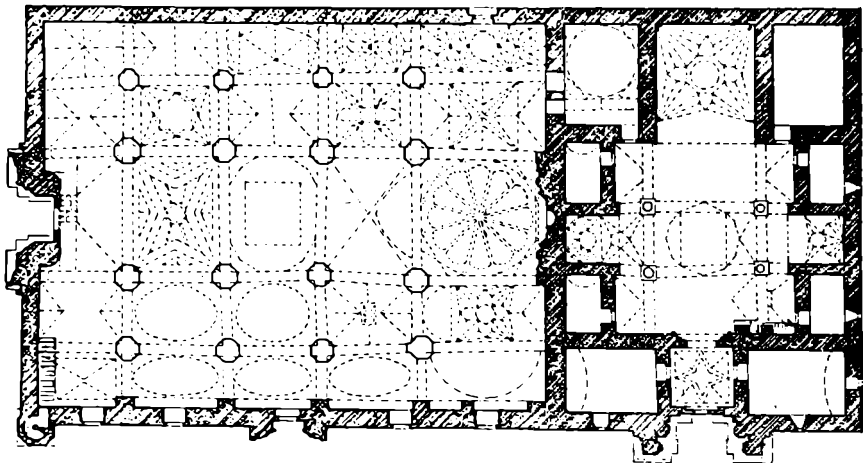
Yakın Doğu ve Anadolu'nun değişik yerlerinde bu plânın benzerlerine sıkça rastlanır. Mihrapla giriş kapısı arasındaki orta eksele, özellikle mihrabın hemen önündeki bölgenin özel bir şekilde değerlendirildiği bir başka gelişme, Anadolu'daki kubbe mimarisinin ağırlık kazanmakta olduğunu haber verir. Diyarbakır'ın ilçesi Silvan'da yapılmış olan bir Artuklu eseri bu gelişmenin en iyi örneğidir. Enlemesine dikdörtgen konumdaki *Silvan Ulu Cami*'nin 1157 yılında tamamlandığı kabul edilir. 13.50 m. çapındaki kubbe tromplar üzerinde yükselirken dışta sekizgen bir kasnakla kuşatılmıştır. Tamamen taştan inşa edilmiş olan yapı, çift katlı pencereleriyle açıklıkları artmış, plânı bakımından daha sonraki kubbeli medreseler ve Beylikler devri cami mimarisine ilham veren bir eser halinde karşımıza çıkmıştır.

Selçuklular'ın anıtları arasında bir eğitim kurumu olan medreselerle kervan yolları üzerinde bulunan kervansaraylar hem gördükleri işler bakımından, hem de süslemeleri açısından fazlasıyla dikkati çeken yapılardır. Medreseler, daha ilk günlerden başlayarak İslâm kültürü, özellikle de Sünnî politikanın beslendiği merkezler olmuştur. Dini ve din-dışı derslerin okutulduğu bu yapıların bir kısmının rasathane, bir kısmı ise şifâhane olarak kullanılmıştır.

Selçuklu sanatıyla ilgilenen bütün araştırmacıların önemle ele aldıkları yapılardan biri, Divriği'de bulunan *Külltpe*'dir. Mengüçükülüler'den Ahmedşah ile Melike Turan tarafından 1228'de tamamlanan eser, bir cami ile ona bitişik darüşşifânın meydana getirdiği dikdörtgen bir yapı kütesal halindedir. Cami kısmının kuzeybatı köşesinde genişçe bir taban üzerine oturtulmuş minare daha geç devirlerde, Kânunî devrinde yapılmış bir Osmanlı eseridir. Bütün Selçuklu yapılarında görüldüğü üzere, taçkapılar dikdörtgen bloklar şeklinde taşkın çıkıntılar halindedir. Sonradan yapılan onarımlara rağmen hareketli kırma dam yüzeyleri, içeriye ışık veren aydınlık feneri ve kümbetlere benzer çıkıntılar halinde dışa yansıyan kubbelerle, örtü slatemlî olağanüstü hareketlidir. Bütün yapı düzgün kesme taş ve insanı hayrete düşüren bir dekorasyon zenginliği sergiler. Kitabesine göre külliye'nin mimarı Muğis oğlu Ahlat'lı Hürremşah'dır.

Divriği Kütüphanesi

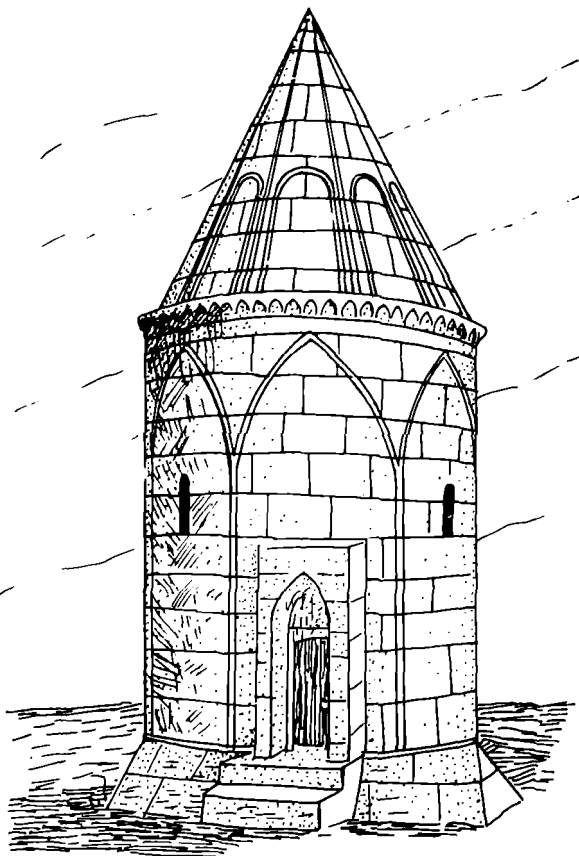

Divriği Külliyesi Planı

Caminin güney cephesine bitişik inşa edilmiş olan darüşşifa, kendi duvarları içinde uzun eksene göre simetrik bir plâna sahiptir. Bu plân ana hatları bakımından, bir iç avlu etrafına sıralanan üç eyvan ile bunların aralarında yer alan farklı büyüklükteki odalardan oluşur. Anıtsal girişten sonra bir ön bölmeye, daha sonra da orta mekana geçilir. İç avlu niteliğindeki bu mekanda dört büyük sütunun taşıdığı kemerler bir tonoz sistemiyle çatıya ulaşır. Orta kesimdeki tonozda yer alan bir aydınlık feneri içeriye ışık sağlar. Bunun tam altında bir havuz bulunmaktadır. Örtü sistemini taşıyan ayaklar, tonozlar, iri kaval silmeler, bitki formları ve geometrik kompozisyonlarla etkili bir atmosfer yaratır. Günümüzde kalan izlerden, orijinal durumda yapının renkli bir dekorasyonla bezendiği anlaşılmaktadır. Destekler arasında kalan bölmeleri örten tonozların herbiri ayrı formda, yıldız, dilimli ve oval biçimlerle olağanüstü bir zenginlik sergiler. Bu bakımdan çatı örtüsü Selçuklu taş işçiliğinin bütün inceliklerini anlatan önemli bir uygulamadır.

Küllîye plânında daha geniş bir yer tutan cami bölümü, kible yönünde uzunlamasına bir gelişme gösterir. Ortada geniş, yanlarda daha dar olarak tasarlanmış beş sahnin dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Camiye birkaç farklı yönden girilebilmekle birlikte, asıl anıtsal giriş kuzeydeki taçkapıyla belirlenmiştir. Desteklerin taşıdığı kemerler birbirlerine ve duvarlara bağlanırken yirmibeş bölümü meydana getiren örtü sistemini de taşırlar. Benzeri diğer bazı Selçuklu yapılarında tekrarlandığı üzere; kuzeydeki taçkapı ile mihrap arasında belirleyici bir eksen ortaya çıkar. Bu ana eksen üzerindeki orta sahnin genişlik ve yükseklik bakımından yanlardakilere göre farklı tutulmuştur. Merkezi bölümdeki kubbe bir aydınlık feneri ile içeriye ışık sağlamaktadır. Böylece pencere ve mazgallardan gelen ışığın gücü artırılmıştır. Etkili bir loş ışıkla aydınlanan caminin iç mekanı asıl gücünü tonozlardaki form çeşitliliğine borçludur. Adeta her bir bölmede yepyeni bir tasarım denenmiş, taş ustaları bütün becerilerini burada göstermişlerdir. Cami bir bütün olarak uzunlamasına plânlanmıştır. Bazen «*bazilikal*» tip olarak da adlandırılan bu plân şemasının en yakın benzerleri olarak, Niksar, Erzurum, Devell Ulu Camileri, Kayseri Külük ve Huand Camileri gösterilebilir.

Anadolu'daki Selçuklu kümbetleri pek çok bakımdan İran Büyük Selçuklu kümbetlerinin bir devamı veya uzantısı gibidir. Çoğu zaman daha küçük ölçülü olmakla birlikte biçim, inşa ve dekorasyon teknikleri açısından her iki bölgenin mezar anıtları arasındaki yakın benzerlik araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Diğer yapı tiplerinde olduğu gibi, XII. yüzyılın ilk örneklerinde tamamen tuğla malzeme ile inşa edilirken giderek sadece taştan yapılmaya başlamıştır.

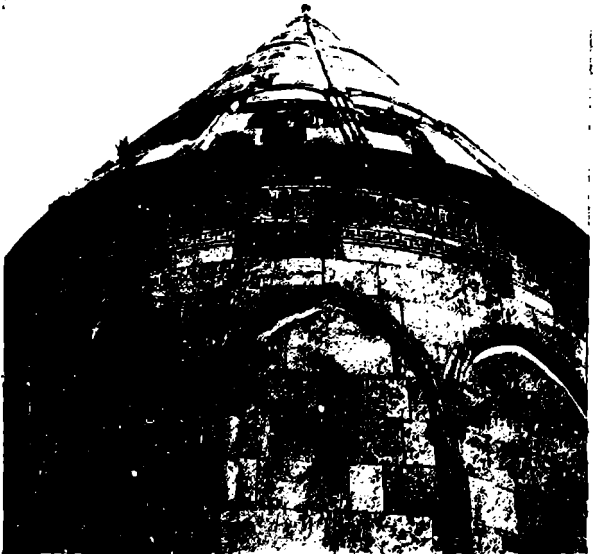

Silindirik Formlu Selçuklu Kümbeti

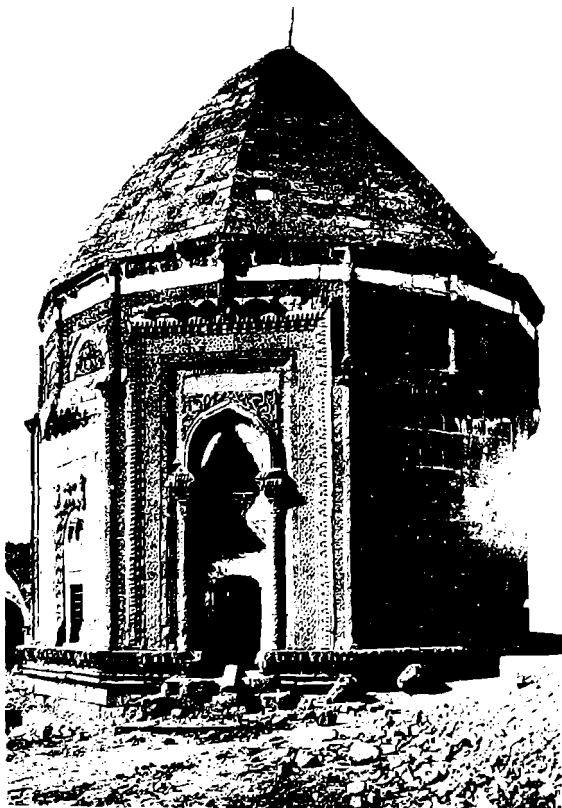

Erzurum'da İki Kümbet

Şekil olarak, silindirik gövdeli, sekiz, on veya oniki köşeli olanları sıkça kullanıldığı gibi, dörtgen plânlı olanlarına da rastlanmaktadır. Basık kule gövdeli bu yapıların üstü bazen piramidal bazen de konik külahla örtülmektedir. Dıştan bakıldığında bir kule şeklinde görünen kümbet genellikle iki katıdır. Birinci kat, toprak seviyesinde, birkaç merdivenle girişi olan kısımdır. Burada sanduka mezar ve bazen küçük bir mihrap nişi bulunur. Asıl mezar alt katta, yani toprak seviyesinin altında, mumyalık denen kısımdadır. Üst kattaki sanduka sembolik bir mezar şeklindedir. Burasını daha çok bir ziyaretgâh veya mescit gibi düşünmek gerekir. Bu şekilde yapılaşma kazanmış kümbet geleneğinin, İslâm âleminde daha çok Türkler'in yerleştiği bölgelerde yayılmış olması dikkat çekicidir.

Erzurum'da Yekür

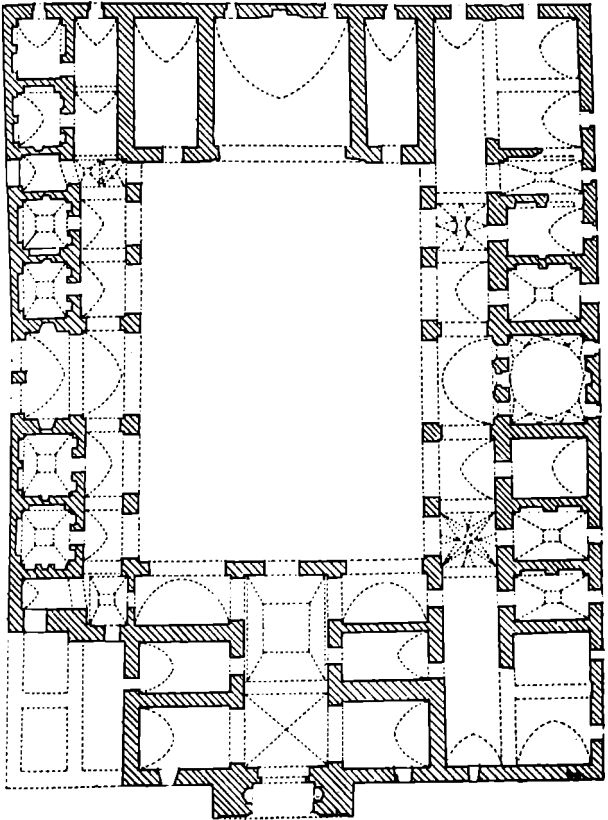

Niğde, Hüdayend Hatun Kumbet

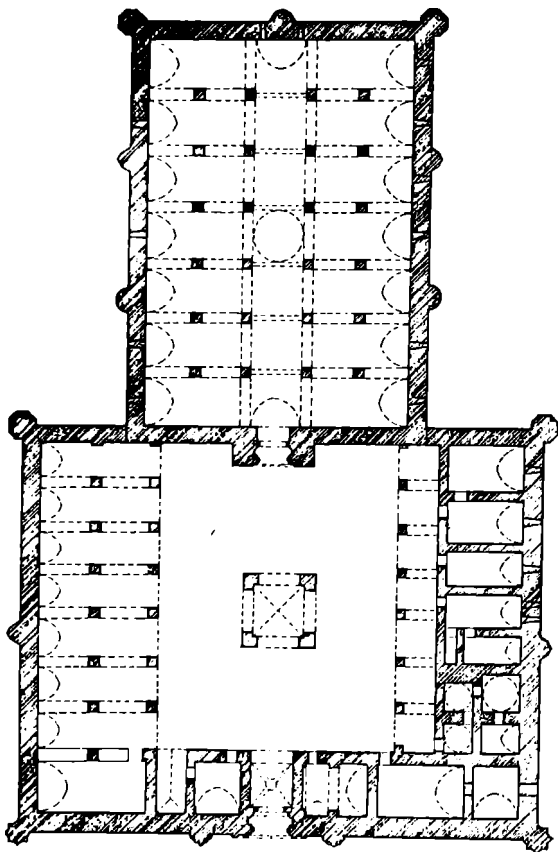
Sembolik bir mezar anıtı niteliğindeki kümbetler çoğu zaman bağımsız mimari eserler halinde görülmekte, bazı durumlarda medrese veya cami yapılarının bünyesine bağlı olarak inşa edilmektedir. Erzurum'da Saltuklular'a bağlanan üç kümbet kesme taş anıtsal yapıları ve sağlam mimarileriyle dikkat çeker. Tamamen düzgün kesme taş örgülü konik külâhlar XIII. yüzyıl işçiliğini çok iyi temsil etmektedir. Silindirik gövdenin en üst kesiminde yer alan yatay şeritler kuvvetli gölge-ışık oyunları yaparak plastik etkilerini sunarlar, Bordürler, üçgen çıkıntılı dizi, halat motifli, kırık çizgilerle, pek çok yapıda yüzlerce defa tekrarlanan düzenlemeleri başarıyla tekrarlar. Silindirik gövdenin düz etkisi sivri kemerli düzey dekorasyonu ile hareketlendirilmiş, tek ve çift halat şeklindeki silmeler yapıyı çepeçevre dolaşarak adeta yüzeyel nişler halinde bütün yüzeyi teşkilatlandırmaktadır.

Erzurum'daki Yakutiye Medresesi'ne bağlı olarak inşa edilen kümbet (1310), mezar anıtı geleneğini bölgedeki taş işçiliği ile bağdaştıran en güçlü denemelerden biridir. Konik külâh üzerine işlenen çift katlı yüzeyel kemerler, gövde üzerinde daha da zenginleşerek tekrarlanır. Silindirik cephe boyunca yükselen çift sütunceler hafifçe taşkınlık yapan başlıklarla sivri kemerlere bağlanır. Koni eteğinin altındaki iki bordür ölçülü bir plastik anlayışla işlenmiştir. Üstteki enli şerit, dörtlü düğümler yaparak ilerler, şeritlerin uç kısımları kufi yazıyı andıran rumili çıkıntılar halindedir. Bu kompozisyon, çini ve ahşap gibi malzemelerde de görülen tiplik bir Selçuklu dekorasyonudur. Bu şeridin altında, antik mimaride sıkça tekrarlanan kırık çizgilerle bir meandr motifli ilerlemektedir.

Taş kümbet uygulamaları bölgelere göre yeni ve dikkat çekici uygulamalar göstermektedir. Erzurum yöresinin sade ve ağır etkili eserleri Orta Anadolu'da yerini ince işlenmiş bir üsluba bırakır. Niğde'de bulunan Hüdavend Hatun Kümbeti (1312), sekizgen gövde üzerine altıgen bir külâhla tamamlanmıştır. Gövde yüzeylerini ayıran köşelerde yükselen sütunceler yukarıda mukarnas kornişe kadar uzanır. Belirli bir seviyenin üstünde her bir cephe ikiye bölünerek dekoratif yüzey bölümleri arttırılmış, üst yüzeylerde yeralan sivri kemerlerin içi zengin bitkisel motiflerle dolgulanmıştır. Kümbetin doğu cephesi gösterişli bir taçkapı şeklinde düzenlenmiştir. Enli geometrik bordürler ve mukarnas şeridiyle çerçevelenen giriş iki yanda sütuncelerle çerçevelenmiştir. Bunun üzerine oturan iri plastik başlıklar bir sivri kemerli taşımaktadır. Bu düzenlemenin alt kesimindeki basık kemerin üstünde iki satırlık kitabe yer alır. Mukarnaslı kavsara ile yükselen dekorasyon sivri kemerin üstünde güzel istifli bir kitabeğe bağlanır. Sivri kemerin iki yanındaki üçgen köşelikler rumili

Sivaz, İzzeddin Keykavus Şifahanesi Planı

Kayseri - Sivas Yolundaki Bir Kervansarayın Planı

zengin bir kompozisyonudur. Taçkapının üst seviyesinden itibaren enli bir geometrik bordür bütün yapıyı çepeçevre kuşatır. Lunun üzerinde düz bir şeritten sonra mukarnaslı korniş gelir. Aynı şekilde bir başka korniş yapıyı toprak seviyesinde kuşatmaktadır. Piramidal külahın sade kesme taş yüzeyleriyle cephelerin ince oymaları arasındaki tezat dikkat çekicidir.

Selçuklu mimarları dini yapılarda olduğu kadar medrese, konaklama tesisi ve hastane gibi yapı tiplerinde de başarılı eserler vermişlerdir. Bunlar arasında her türlü sağlık işlerini bünyesinde toplayan şifahaneler önemli bir yer tutmaktadır. Sivas'ta I. İzzeddin Keykavus'un yaptırmış olduğu *darüşşifa*, 48x58 m. ile oldukça büyük bir medrese görünümündedir. 1218 yılında tamamlanan yapı esas olarak, ortada büyük bir avlu ve onun etrafına sıralanan mekanlardan oluşan bir plân gösterir. Dik eksenlerdeki dört eyvanın araları revaklı bir galeri ve odalarla donatılmıştır. Ocaklı odalar, koğuşlar ve dersaneleriyle bu yapının bir tür uygulamalı tıp okulu olarak kullanıldığı anlaşılır. Eyvanlardan birinin arkasında yer alan Keykavus'un türbesi on cepheli gövdesiyle konik külahlı bir kümbet halinde çıkıntı yapar. Taş, tuğla ve çini süslemelerle zenginleştirilen yapıya anıtsal bir taçkapıdan girilir. Mekanlar değişik şekiller gösteren tonozlarla örtülüdür.

Bizans ve Haçlılarla savaş, bunun yanında sık sık karşılaşılan Moğol baskılarına rağmen XIII. yüzyılda Anadolu önemli bir ticaret ağına sahipti. Kervanların rahat ve emniyet içinde yolculuk etmelerini sağlamak üzere ticaret yollarında belirli aralıklarla kervansaraylar inşa edilmişti. Dış görünüşü bakımından bir kaleyi andıran bu yapılar çok sayıda insan, hayvan ve eşyayı barındırabilecek şekilde plânlanmıştır. Kayseri-Sivas yolu üzerinde Alaeddin Keykubat'ın emriyle inşa edilen *Sultanhanı* bu tesislerin en iyi örneklerinden biridir. 1236'da inşa edildiği anlaşılan yapı 4000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Esas olarak, biri kapalı diğeri açık iki bölümden oluşan yapıya anıtsal bir taçkapıdan girilerek, orta kısmında küçük bir mescit bulunan orta avluya çıkılır. Bu avlunun etrafı çeşitli kapalı bölmelerle çevrilidir. Bu mekanlarda yolcuların gecelediği ve dinlendiği anlaşıyor. Arka kısımdaki ikinci bölme kapalı mekanlarıyla hayvanlara ayrılmış ahırlardan oluşmaktadır. Yapı kalın dış duvarları çok dar mazgal pencereleri ve destek kuleleri ile dıştan gelebilecek tehlikelere karşı korunmuş bir üs görevini de rahatça karşılayabilmektedir.

Gerek medrese ve camilerde gerekse kervansaraylarda taçkapı önemli bir mimari eleman olarak vurgulanır. *Konya - Aksaray Sultanhanı* (1229)'nda, en gelişkin örneği sergilenen taçkapı, birkaç fark-

Konya - Aksaray Sultanhanı Taçkapısı

lı elemanın belirlediği güçlü bir dekoratif organizasyon gösterir. En dışta oldukça geniş tutulan geometrik çerçeve, iki kenar boyunca zeminden yükselerek üst kısımda dönüş yapar. Bundan sonra gelen mukarnas dizileri de aynı çerçeveyi tekrarlar. Altta gövdeleri zikzak motifli iki sütunceye oturan bittkisel başlıklarla taçkapı derin bir girinti yapar. Üstteki sivri kemer boyunca kırık çizgilerden oluşan geometrik desen, yer yer madalyonlarda da görülür. İri mukarnaslarla dolgulanmış kavsara kapı üstündeki kitabeyi taçlandırmaktadır.

Selçuklu sanatı anlamlı ve çekici olmakla birlikte bu sanatın dekorasyon konusu insan değildir. Bu yüzden insanın hikayesi ve günlük hayatını konu alan görüntülere süslemecilik alanında rastlayamayız. İslâm sanatının bir uzantısı veya Anadolu'daki yorumu olduğundan, Selçuklu sanatının açıklanması İslâm düşüncesinin küllî boyutları içinde yapılabilir.

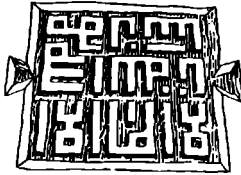
Selçuklu tezyinatı daha çok yüzeysel olmakla birlikte hacimli süslemelere de yer vermiştir. Bittkisel süslemelerde kıvrılıp dönen çizgiler bir fasit daire gibi bütün kompozisyonu dolaşır. Geometrik kompozisyonlarda görülen kırık çizgiler de kesintiye uğramaksızın, birbirini aşan şeritler halinde kendi düzenlerini sürdürerek düzeni tamamlarlar. Süslemelerdeki yoğunluk ve doluluk güçlü bir geleneğin ürünü olarak karşımıza çıkar.

Selçuklu sanattında mimari ile hat'ın özel bir yeri vardır. Bu üstünlüğü de gözönüne alarak yaklaştığımızda, bugünkü sanat düşüncesi açısından anlamakta güçlük çektiğimiz bazı sorunlarla yüzyüze geliriz. Bu sanatlarda insan figürünün belirgin bir önceliğe sahip olmayışı, İslâm dininin yapısında bulunan bazı yasaklayıcı hükümlerden kaynaklandığı izlenimini vermektedir. Türk ve İslâm sanatı üzerinde çalışanlar «*tasvîr yasağı*» sorununa değişik açılardan yaklaşmışlardır. Konuyu biraz daha netleştirebilmek üzere bu konuya kısaca değinmeyi gerekli görüyoruz. Hayvan ve özellikle insan figürlerini, plastik sanatlar alanında her zaman göremeyenler, bu figürleri, sanat temalarının dışında tutan bazı nedenlerin var olabileceği düşüncesi üzerinde durmaktadırlar. Yasaklamanın İslâm dininden geldiğini ileri süren düşünceyi benimseyenler haklı olarak «*tasvîr yasağı*» deyimini sıkça kullanırlar.

Minyatür konusuna gelince, bu sanat insan figürlerini de içeren bir çeşit resimleme (illustration)'dır. Bu anlamda, minyatürlü el yazmalarını yalnızca seyredilmek üzere hazırlanmış birer resim albümünü sayınak pek doğru değildir. Minyatüre konu olan insan figürleri, içinde yer aldıkları kitabın konusunu açıklayan birer aracı, anlatımı kolaylaştıran görsel malzemelerden biridir. Saray, yüksek zümre, belirli meslek guruplarına (tıp, astronomi, mühendislik vb. fen

Figürlü Süsleme Örnekleri

Tezyini Yazı Örnekleri

bilimleri) yazılmış fonksiyonel el kitaplarındaki figürler, çoğu kez gölge-ışık kullanılmadan renklendirilmiş, karikatüresü ve naif görünümlü varlıklardır. Bu resimlere bakanlar «canlılık» izlenimi almazlar. İslâm insanı iki boyutlu olmak zorundadır, ahiret ve dünya arasında bir denge hali her plânda aranır. Yukarıdan yönetilen kuk-

lalar dünyasındaki oyuncak bebekler gibi görünen insan resimleri, küçücük yüzeylere sığdırılmış, kitap sayfaları içinde kalmış; hiçbir zaman duvara asılan tablo kimliğine bürünmemiştir. Ayrıca, kaynaklarda minyatür resimlerini yapan sanatçılara hiç bir zaman «resam» veya «musavvir» denilmeyip; nakkaş denilmesi de, bu tür süslemelerin daha çok «nakış» anlayışı içinde düşünüldüğünü göstermektedir.

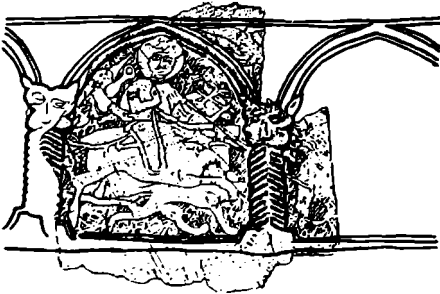
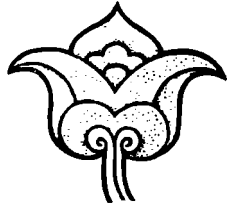
Sanat tarihi açısından, tasvir yasağının en büyük delili, mîmari süslemedeki figürlü tasvirlerin öteki formlara göre sayıca çok az olmasıdır. Anadolu'nun yerli (antik) gelenekleri ve Asya hayvan üslubu gibi iki köklü geleneğe rağmen, Anadolu eserlerindeki figürlerin azlığı dikkat çekicidir (Başka İslâm ülkelerinde bazen bu kadarını bile bulmak zordur).

Anadolu Selçuklu eserlerinde görülen figürlü temalar, yazı, bitki ve geometrik süslemelerle boy ölçüşemeyecek kadar az ve cılızdır. Mîmari süsleme ve el sanatlarında figürlü süslemeye rastlanılmaktadır. Belirli sayıdaki bu figürlerde dikkatli çeken noktalar şunlardır: Üzerinde figürlü süslemelerin yer aldığı yapıların hemen hepsi de kervansaray, medrese, saray ve köprü gibi profan yapılardır. Saraylarda yer alan insan figürlü çinileri, geniş halk kitlelerinin görebileceği düşünülemez. Öteki yapılarda yer alan, yırtıcı hayvan, balık, ge-yik vb. hayvanlar ise, yapıların göze çarpmayan yerlerinde, adeta gizlenmiş gibidir. Bazı çötenler dışında, bu figürler heykel karakteri taşımaz. Oransız, kabaca yontulmuş, hatta bazen gülünç görünümdeki birkaç arslan figürü dışında gerçek heykele rastlanmayışı; hacimli, etrafında boşluk olan (gölgesi düşen) canlı modele yakın oyulmuş tasvirlerden kaçınıldığını gösterir. Olağanüstü duyarlık ve incelikle, üç boyutlu mukarnas sistemlerini oyup çıkaran sanatçının el mahareti ve işleme yeteneğinden kuşku duyamayız. Selçuklu figürlerindeki gerilik ve karikatüresü deformasyon, gözlem gücünün eksikliği ile ilgili değil, bir yasaklamanın getirdiği tutukluktan kaynaklanır, sanatçının dünyaya bakışı ile ilgilidir. Geometrik ve bitkisel örneklerde gördüğümüz olağanüstü yetenek, sanatçının daha seyrek ve korkak tavırla işlediği figürlerde gerilemiş ve primitif kalmıştır. İnsan figürlerinde bilinçli deformasyon bir üsluplaşmaya ulaşır. Bu görüntü farkına ek olarak dekorasyonda görülen figürlerin ancak XIII. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürebildiği, Beylikler çağında iyice azaldığı ve Osmanlı döneminde bütünüyle ayıklandığı bir gerçektir. Geç Osmanlı döneminde (XVIII. yüzyıl başlarından sonra), benimsenen Barok ve Rokoko üslupları Osmanlı Türkiye'sinde uygulanırken, insan figürlerinden arındırılmıştır.

Camilerde, figür hemen hiç görülmez. Caminin, İslâm'ın temel kurumu ve İslâm mimarisinin odak yapısı olduğu düşünülürse, figür yasağının hangi kurumdan kaynaklandığı sorununa daha gerçekçi yaklaşmış oluruz.

Bizans'ın tasvir yasağı, Hristiyanlığın ortaya çıkışına göre oldukça geç tarihlerde kendini belli etmiş, coğrafi değişkenlikler gösteren ve sürekliliği olmayan bir harekettir. Buna karşılık İslâm'ın figürü yasaklaması daha başlangıçta belirginlik kazanmış ve süreklilik arz etmiştir. İslâm'ın yayılmasıyla ona katılan toplumların sanatları yeni bir yön kazanmış; Yakın ve Orta Doğu'daki figürlü sanat geleneği ağır ağır sönmeye başlamıştır. Tasvir yasağının, genel İslâm sanatı kadar, Anadolu Türk sanatı için de ağırlığını duyurduğu apaçık görülmektedir. Böyle bir yasaklamanın en önemli sonucu, sanatın konularıyla bu konuların işleniş üslubunda görülür.

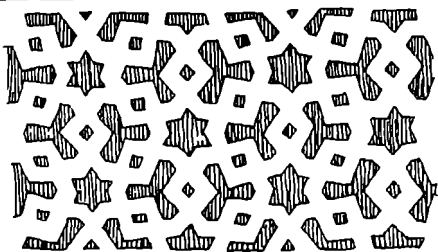
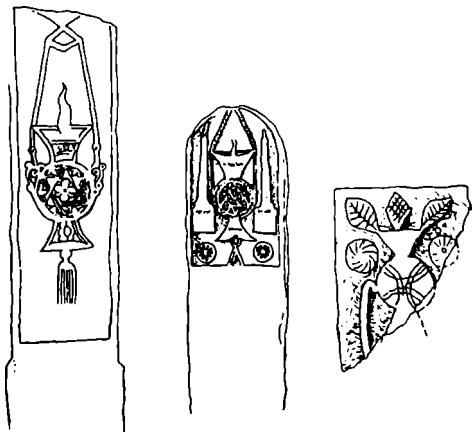
Halbuki Batı sanatının tarihi, bir bakıma insan figürünün tarihidir. İnsan vücudu; proporsiyon, hareket, poz ve ifade kavramları önemlidir. İslâm'da ise, insanın vücudu bu bağlamda önem taşımaz; Anatomik çalışma sanatçının değil, doğa bilimcisinin işidir. Minyatür de dekoratif bir düşünce resminin ötesine gitmez. Gerçekte «yasaklanan» şey, insanı aşan şeyin somut görüntülerle irdelenmesidir. İslâm'da insan vücudunun yapısı ve güzelliğini sistematik olarak irdelenmek söz konusu değildir (hatta edebiyat dışında sanat eleştirisi de yapılmaz). Anadolu Türk sanatında görülebilen insan figürlerinin; anatomik inceleme, yani insan vücudunun kopye edilmesi esasına dayanmayışı bundandır. Selçuklu döneminde yuvarlak yüzlü, küçük ağızlı ve örgülü saçlı figürler yaygındır. XIV. - XV. yüzyıllarda Moğol tiplerine rastlanır. İnsan figürünün baş kısmının etrafını çeviren daire hâle önemli simaları vurgular. Bu belirti XII. yüzyıldan sonra sıkça görülür. Alev şeklini alan hâle, Hz. Muhammed, Hz. Ali ve öteki önemli kişiler için kullanılmıştır. İslâm Peygamberi'nin yüzü çoğu kez bir peçeyle örtülüdür. Önemli kişiler için kullanılan ideal tip, sık olmamakla birlikte sıradan halk için de kullanılmıştır. Çıplak ve yarı çıplak insan figürü, Cennet'te Adem ve Havva yabancı etkilerle gelmiştir. Bunun dışında insan figürü az veya çok giyimli hemen her zaman çağın elbiseleri içindedir. İnsan vücuduna ait parçalar ise sembolik anlamlarla karşımıza çıkar. Bunlar arasında, el ve göz motifleri ön planda gelir. Göz motifli, eski Yakın Doğu'da ve klasik antikitede olduğu gibi, İslâm'da da popülerdir. Şeytan'ın gözünden korur. Parmakları açık el motifli (hams) XI. yüzyılda herhalde Şii etkileriyle «*Ali'nin Eli*» (*Pence-i Ali*) olarak veya Kerbelâ'da bir elini kaybeden Hz. Ali'nin oğullarından birinin anısını canlandırmaktadır. Aynı motif Mağrip'te «*Fatma'nın Eli*» olarak saygı görür. Hz.

Bitki Motifleri. Dekoratif Kemer İçinde Figür Tasvir

Ali'nin çatal ağızlı kılıcı (Zülfikar) ve atı Düldül, güç ve kuvvet sembolleri olarak minyatürlerde görülür. Bir başka at ise, İslâmî peygamberinin Miraç'da bindiği Burak'tır. Yine çokça rastlanan melek figürü, cinsiyetli belirtilmeksizin, sık sık karşımıza çıkar. Bu figür bazen demon, cin gibi fantastik yapı içinde görünür.

Kendisini Tanrıyla doğrudan ilişkili kuramayacak kadar güçsüz ve çaresiz hisseden insan, karşılaştığı zorlukları yenmek için; ne Tanrı, ne insan ve ne de hayvan sayılamayacak bazı yaratıkların yardım ve desteğini ummuştur. Tasvir edilmeye çalışılan bu ühaf yaratıkların karışık bir biçim sunmaları gerekiyordu. Toplumun ortak inançları ve

Kandil, Vazo Motifleri ve Geometrik Kompozisyon

düşünce tablosuna yerleşen bu yaratıkları, insan fantazyasının ürünü olduklarından «*fantastik figürler*» olarak adlandırıyoruz. Çift başlı kartal, ejderler, sfenks ve sirenler bu figürler arasında yer alır. İslâm ikonografisinde *Anka*, *Zümrüd-ü Anka* veya *Hüma* kuşu, sıkça karşılaşılan fantastik kuşlardır. *Anka*, çok yüksekte uçar ve hiç yere konmazmış. Uzun boyunlu ve insan yüzlüymüş. Devlet kuşu olarak da nitelendirilir. *Hüma*, ayakları olmayan, gölgesi kimsin başına düşerse o kimseyi padişah yapan bir efsane kuşudur.

Genel olarak, Türk sanatında ve Anadolu'da uygulanan örneklerden oluşan zengin topluluk içinde; birbirinden farklı varlıklar, semboller, stilize ve soyut nesneler yer almaktadır. Bitkisel motiflerle, insanlar ve hayvanlar, canlı varlıkların iki büyük gurubunu oluştururlar. Yazı, zengin türleriyle apayrı bir alandır; metin olarak taşıdığı muhteva yanında dekoratif bir boyuta da sahiptir. Geometrik motif ve kompozisyonlar, insan düşüncesinin mücerret buluşlarıyla örülü düzenlemelerdir. Bu düzenlemelerin en yalın türü, yatay doğrultuda gelişen bordürlerdir. Daha karmaşık olarak, merkezli gelişen türler ve sonsuz karakterli kompozisyonlara da sıkça rastlanır. Bu düzenlemelerde yer alan unsurlar, kapalı şekil geçmeleriyle çizgi sistemlerinden oluşmaktadır. Bir başka motif gurubu da, mimari karakter gösteren; kemer, sütun gibi elemanlardan oluşur. Bunlar yapısal özelliklerini dekoratif etkiye terkeden süs elemanlarıdır. Mimari yapılar, mezar taşları ve el sanatlarında karşımıza çıkan bir grup günlük eşya motifli vardır ki, şamdan, vazo, kandil ve silah motiflerini bu grupta sayabiliriz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AK-KOYUNLULAR

A. SİYASİ TARİH

1 — Kuruluş

Ak Koyunlular, Diyarbekir bölgesinde yerleşmiş bir Türkmen boyları birliğidir. Ak Koyunlular'ın ne zaman ve hangi yolla Anadolu'ya geldikleri bilinmemektedir. Ancak Moğol istilâsı üzerine Anadolu'ya pek çok Türkmen gurubunun geldiği bilinmekte olup, onların da bu son gelenlerden olmaları muhtemeldir(1). Ak Koyunlular'ın Moğol devrinde Artuklular'a bağlı olarak yaşadıkları sanılmaktadır. XIV. yüzyılda Anadolu'nun doğusunda, güneyde Urfa ve Mar-din, kuzeyde Bayburt olmak üzere Fırat ile Dicle'nin muhtelif kollarının suladığı sahalarda kışlak ve yaylak yaparak dolaşan Ak Koyunlu ulusu bu yüzyılda Anadolu'nun doğusunun içinde bulunduğu büyük anarşi sırasında birçok ihtilâllere ve muharebelere karışmıştır(2).

Ak Koyunlular'ın idareci sınıfının eski Oğuz boylarından Bayındır ulusundan bir oymak olduğu belirtilmektedir(3). Nitekim Ak Koyunlu hanedanı Bayındır ve Bayındırlı adları ile de anılmaktadır. Bu arada hanedanın Uzun Hasan Bey'den önce Hamza Bey zamanında (1437-1444) Bayındır damgasını paralara koydurmak sureti ile resmen kullandığı da görülmektedir. Ak Koyunlular, hanedanın asıl kurucusu olarak görülen Tur Ali Bey idaresinde tarih sahnesine çıkmışlardır (1346). Moğollar birbirlerine ağır darbeler vurup kendi siyasi varlık ve kudretlerini yok ederken Türkmen beyleri, mahallî emirler, yöre şehirlerin dirayetli valileri daha fazla serbestlik kazanıyorlardı. İlhanlılar'dan Gazan Han'ın maliyetinde Suriye seferine iştirak eden Tur Ali Bey, bu seferde büyük bir gayret ve kahramanlık göstererek Gazan Han'ın teveccühünü kazanmış ve emânet payesine nâil olmuştur. Diyarbekir ve çevresinde oturan Tur Ali Bey, başına

-
- (1) Faruk Sümer. «Ak Koyunlular», Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1986, sayı. 40, 3
 - (2) M. Halil Yınanç. «Ak Koyunlular», İ.A., 251
 - (3) C.E. Bosworth. İslâm Devletleri Tarihi, 211

30.000 kişilik bir kuvvet toplayarak Anadolu, Suriye ve Irak hudutlarına akınlarda bulunuyordu. Tur Ali Bey zamanında Ak Koyunlular'a bu beyin şöhretinden dolayı Tur Alıllı de denilmekteydi(1).

Tur Ali Bey 1348'de Bayburt hâkimi Mahmud ve Erzincan hâkimi Gıyaseddin Ahi Ayna Bey ile beraber bir ittifak vücuda getirerek Trabzon'u muhasara altına aldı. Müttefik kuvvetler bu seferde bir başarı gösteremediler ise de İmparator III. Aleksios'a büyük bir korku vermişlerdi. Nitekim bu endişe sebebiyle İmparator, kız kardeşi Maria'yı Kutlu Bey'e vererek babası Tur Ali Bey ile akrabalık tesisi etmiştir(2). Böylece III. Aleksios herı Tur Ali Bey'in yapacağı yeni akınlardan ve hem de onun hilmâyesi ile diğerlerinin hücumlarından kurtulacağını hesaplamıştır ki bu teşebbüsünde muvaffak olarak 1360 yılına kadar bu taraftan herhangi bir hücumu maruz kalmamıştır.

Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin ortadan kalkmasından sonra Sotay, Çoban ve Celayir hanedanları nüfûz mücadelesine başlamışlardı. Bu mücadele sırasında Kara Koyunlular Irak'taki Celâyir ailesinin, Ak Koyunlular ise Musul ve Diyarbekir taraflarında hâkimiyet tesis eden Sotay Oğulları'nın hizmetine girmişlerdi. Şiddetli muharebeler sonunda Sotay Oğulları'nın mücadeleyi kaybetmeleri ve Musul ile Diyarbekir'i elden çıkarmaları üzerine Ak Koyunlular Mardin'de hüküm süren Artuk Oğulları ile ittifak etmişlerdir. Nitekim bu ittifak necitesinde Ak Koyunlular Diyarbekir bölgesinde bazı kalelere sahip olmuşlardır. Bu ittifaktan dolayı bazı tarihçiler Tur Ali Bey'in oğlu Fahreddin Kutlu Beyi Artukiu ümerasından olarak göstermektedirler. Kutlu Bey zamanında Ak Koyunlu oymağı gittikçe kuvvetlenerek büyük bir ulus haline gelmeye başlamıştır. Çünkü Ak Koyunlular'ın fütuhât hareketlerinde muvaffakiyet kazanması diğer boy ve oymaklarının kitleler halinde onlara ilthak etmesini sağlamıştır. Bu boy ve oymaklar arasında başlangıçta Bayat, Döğer, Çepni boyları ile Çakırlı, Arapkirli, Musullu, Hacılı, Köpek, Duharlı ve Blçenli oymakları gösterilebilir.

Tur Ali Bey'in 1362 yılında vefatı üzerine Ak Koyunlular'ın başına oğlu Fahreddin Kutlu Bey geçmiştir. Nitekim Trabzon İmparatoru III. Aleksios'un 1363 de yeni Ak Koyunlu başbuğu ve damadı Kutlu Bey'i ziyaret etmek istemesi, bu tarihte Kutlu Bey'in iktidarda olduğunu teyid etmektedir. Tur Ali Bey'in halefi Kutlu Bey zamanında (1362-1388) Anadolu'nun siyasi tablosunda önemli gelişmeler

(1) M. Halil Yınanç, «Ak Koyunlular», İ.A., 152

(2) F. Sümer, «Ak Koyunlular», 4

vukü bulmuştur. Kara Koyunlular hükümdarları Bayram Hoca'nın idaresinde Musul'dan Erzurum'a kadar olan yerlerde hâkimiyet tesis etmişlerdi. Erzincan hâkimi Ahi Ayna Bey'in ölümü üzerine (1362) ise hâkimiyet bölgesi Şebinkarahisar hâkimi Pir Hüseyin Bey'in eline geçmişti. 1365 yılında Kutlu Bey zevcesi Despina ile birlikte İmparator Alekslos'u ziyaret için Trabzon'a gitmiş ve burada sekiz gün misafir kalmıştır. Bu ziyarete mukabil olarak İmparator da ertesi yıl maiyeti ve ikibin kadar askeri ile Kutlu Bey'in yanına gelmiş ve birkaç gün kalmıştır. Kutlu Bey bu sırada orta ve doğu Anadolu'da ortaya çıkan emâret kavgalarına da iştirak etmiştir. 1378 yılında Pir Hüseyin Bey'in ölümü üzerine Erzincan ve Bayburt Mutahharten'in eline geçmişti. Bu durumu kabul etmeyen Eretna Devleti hükümdarı Alaeddin Ali Bey'in Erzincan üzerine saldırısı sırasında Erzincan emiri Mutahharten zor durumda kalmış ve Ak Koyunlular ile Dulkadir Oğulları'ndan yardım istemişti. Bu isteği kabul eden Kutlu Bey, oğullarından Ahmed Bey kumandasında mühim bir kuvveti Mutahharten'e yardıma göndermişti(1). Eretna oğlu Alaeddin Ali Bey, üzerlerine gelen Ak Koyunlu Türkmenleri'ni karşılama görevini ümerasından Cüneyd Bey'e vermiş, fakat Ak Koyunlu kuvvetleri karşısına çıkan Eretna kuvvetlerini büyük bir bozguna uğratmışlardı(2). Bu zafer, Eretna Oğulları'nın moralini bozarken Erzincanlılar'ın maneviyatını yükseltmiş ve şehrin kurtulmasında en büyük âmil olmuştur.

Kadı Burhaneddin Ahmed'in Eretna hanedanını ortadan kaldırıp Sivas'ta saltanatını ilân etmesinden sonra da Mutahharten ile düşmanlık devam etmiştir. Nitekim Kadı Burhaneddin, Amasya emiri etrafında toplanan aleyhindeki ittifak ile mücadele ederken Mutahharten ile Kutlu Bey'in oğlu Ahmed Bey idaresindeki Ak Koyunlu kuvvetlerinin Sivas'a saldırdığı ve üzerlerine gelen Emir Yusuf Çelebi'yi mağlup ve katlettikleri görülmektedir(3). Bu olaylar bize Ak Koyunlular'ın faaliyetlerini babası Kutlu Bey adına en büyük oğlu Ahmed Bey'in idare ettiğini göstermektedir. 1387 de Malatya valisi Mintaş, tâbli olduğu Memlûklü sultan ile arası açıldığından şehri Kadı Burhaneddin'e teslim etmek istemişti. Bu sebeple Kadı Burhaneddin'in Malatya yöresi sınırındaki Kulmaça'ya geldiğinde, orada bulunan Ahmed Bey katına gelerek önceden vukubulan olaylardan dolayı özür dilemiş ve affa mazhar olmuştur. Bu arada kardeşlerini de yanında getirmiş olan Ahmed Bey, Kadı Burhaneddin'e sa-

(1) F. Sümer, «Ak Koyunlular», 6

(2) Aziz Esterabadî, *Bezm ü Rezm*, 163

(3) Yaşar Yücel, «Mutahharten ve Erzincan Emirliği», 683

mimliyeyini göstermek üzere de kardeşi Kara Yülük Osman Bey'i rehlin olarak bırakmıştır(1).

Fahreddin Kutlu Bey 1389 yılında vefat etmiş olup Bayburt'un Sinor köyüne defnedilmiştir. Bu köyde Ak Koyunlular'a alt bir de cami bulunmaktadır. Kutlu Bey'in dört oğlunun adı bilinmekte olup bunlar Hüseyin, Ahmed, Pır Ali ve Kara Yülük Osman'dır. Vefatından sonra oğullarından Ahmed Bey Ak Koyunlular'ın başına geçmiştir. Ahmed Bey zamanında Erzincan emiri Mutahharten ile Ak Koyunlular'ın arası açılmıştır. Bilhassa Kadı Burhaneddin'den istediği tavizleri koparamayan Mutahharten, eski dostu Kutlu Bey'in ölümü üzerine Ak Koyunlular hâkimiyetindeki doğu ve kuzeydoğu ülkelerine göz koymuş. çok geçmeden de buralara akınlarda bulunup Ak Koyunlular'ın mal ve hayvanlarını yağma etmeye başlamıştır(2). Bütün bu tecavüz hareketlerine karşılık Ahmed Bey büyük bir kuvvelle Mutahharten'in üzerine yürüdü. Yapılan savaşta ağır bir yenilgi alan Erzincan kuvvetleri geri çekilirken Mutahharten yaralı olarak savaş meydanından güçlkle kaçabildi.

Ak Koyunlular'dan yediği bu ağır darbe Mutahharten'in prestijini sarsmıştır. İntikamını alabilmek için ikinci kez Ahmed Bey üzerine yürürse de tekrar yenilir ve Ak Koyunlular'ın ezeli düşmanı Kara Koyunlu beyi Nâsireddin Kara Mehmed Bey'e ittifak teklif eder(3). Aralarında zaten bir husumetin devam edip gelmesi yüzünden Mehmed Bey bu teklife olumlu karşılık verir. Nitekim Mutahharten ile ittifak içinde olan Kara Koyunlu askerleri Ak Koyunlular'a taarruz ederek onları ağır bir bozguna uğrattılar. Yapılan savaşta askerlerinin büyük bir kısmını kaybeden Ahmed Bey çok kötü bir duruma düşmüş ve yanında kardeşi Hüseyin Bey de olduğu halde Kadı Burhaneddin'e iltica etmiştir. Kadı Burhaneddin onları çok iyi karşılamış ve reisleri Ahmed Bey'e ikram ve iltifatta bulunarak hil'at giydirmişti(4). Bu hadiselerden sonra Erzincan emiri Mutahharten, Kara Koyunlularla işbirliği yaparak Kadı Burhaneddin ülkesine karşı faaliyetlere geçerken, Burhaneddin de Ak Koyunlu ve Dulkadir Oğlu beylerini onlara ve hatta diğer düşmanlarına karşı kullanmaya başlamıştır.

Bununla beraber çok geçmeden Ak Koyunlu Ahmed Bey metbuu aleyhine birtakım zararlı faaliyetlere girişmekten geri kalmadı. Nite-

(1) Aziz Esterabadı, Aynı eser, 347

(2) T. Erdoğan Şahin, Erzincan Tarihi, I, 384

(3) Faruk Sümer, Kara Koyunlular, 49

(4) Aziz Esterabadı, Aynı eser, 370

kım Kadı Burhaneddin'in Amasya üzerine yaptığı seferde birkaç defa isyan teşebbüsüne girişti ise de bir netice elde edemedi. Ancak o Amasya emiri Ahmed ile ittifak ederek Tokat üzerine yürüme kararı aldı. Fakat bunu öğrenen Kadı Burhaneddin derhal harekete geçerek Ak Koyunlular'ı cezalandırmak için Tokat üzerine yürüdü. Kadı Burhaneddin'in bu ani hareketi karşısında Ahmed Bey mukavemet edemeyeceğini anladığından bir kere daha bağlılığını sunmak zorunda kaldı. Tokat'ta ümerayı toplayan Kadı Burhaneddin, Ak Koyunlu beylerini affederek memleketlerine dönmelerine müsaade etti. Kara Yülük Osman Bey'in de bu sırada ağabeyisi ile gittiği anlaşılmaktadır.

Kara Koyunlu beyi Kara Mehmed'in 1389 da ölümünden sonra da Mutahharten Kara Koyunlularla iyi ilişki ve ittifakını devam ettirmiştir. Kara Mehmed Bey'den sonra Kara Koyunlular'ın başına geçen Kara Yusuf (1389-1420) Mutahharten'e Ak Koyunlular üzerine birlikte sefere çıkmak istediğini bildirmiş ve bu teklifi kabul eden Mutahharten büyük bir ordu hazırlayarak Kara Koyunlu beyleri ile beraber Endris'te Ak Koyunlular'ın karşısına çıkmıştır. Fakat yapılan savaşta müttefik kuvvetler büyük bir bozguna uğrarken Kara Yusuf Bey esir düşmüş, Mutahharten ise canını zor kurtarabilmiştir. Bu savaşta bilhassa Ak Koyunlular'dan Kara Yülük Osman Bey büyük bir gayret ve kahramanlık göstermiş olup muharebenin kazanılmasında önemli rol oynamıştır.

Bu yenilginin intikamını almak isteyen Mutahharten tekrar hazırlıklarını yaparak emrindeki askerlerle birlikte harekete geçer. Ancak Ak Koyunlu beyi Ahmed kızını Mutahharten'e vermiş olduğundan dolayı barış yapmak istemektedir. Fakat bu isteğe şiddetle karşı çıkan Osman Bey, ağabeyisini savaşa ikna eder. Nitekim Murat ırmağı kenarında Güllüşker'de vukubulan savaşta Mutahharten bir kez daha mağlup olarak çekilir(1). Mutahharten bu mağlubiyetten sonra üç-dört yıl akınlardan uzak durmuş, bilhassa ülkesinin iktisadi ve ictimai faaliyetlerini geliştirmek için uğraşmıştır.

1384 yılında Kadı Burhaneddin Ahmed Erzincan üzerine sefere çıkmıştı. Bu durumu haber alan Ak Koyunlu Ahmed Bey elçi ve mektuplar göndermek suretiyle kuvvetleri ile kendisine katılabileceğini bildirmiş, böylece aradaki eski dostluğu tekrar tesis etmek istemişti. Kadı Burhaneddin'in de muvafakatıyla Ak Koyunlu kuvvetleri Erzincan hududunda Sivas kuvvetlerine katıldı. Böylece daha da güçlenen Kadı Burhaneddin Ahmed, Erzincan vilâyetli içlerine kadar

girerek bir ay müddetle Mutahharten'in ülkesini o zamana kadar görülmemiş bir biçimde yağma ve tahrip etti (1395)(1). Erzincan beyi ülkesinin batı kesiminde yer alan Ezdebir, Sıs ve Burtuluş kalelerini de zapteden Kadı Burhaneddin, büyük yardımlarını gördüğü Ak Koyunlu Ahmed Bey'e ise Bayburt'a kadar olan havalliyi ıktâ olarak verdi ve Sivas'a döndü. Kadı Burhaneddin'in çekilmesinden sonra Mutahharten harekete geçerek Ezdebir, Sıs ve Burtuluş kalelerini tekrar almaya muvaffak oldu.

Bu sırada Ak Koyunlu Devleti içerisinde bir takım karışıklıklar çıkmış ve Kara Yülük Osman Bey, ağabeyi Ahmed'e karşı isyan etmişti. Osman Bey daha sonra emrindeki kuvvetlerle Kemah kalesini sıkıştırmaya başladı. Bu durum üzerine ordusuyla Osman Bey üzerine yürüyen Kadı Burhaneddin, O'nun Kemah'dan çekilmesini sağladı. Fakat Osman Bey daha sonra Kadı Burhaneddin'in hizmetine girdi(2). Bu durum bilhassa Kadı Burhaneddin Devleti için çok mühim bir hadise idi. Çünkü bilindiği gibi Kadı Burhaneddin'in daha sonra ölümüne sebep olacak olan Ak Koyunlu beyi işte bu Kara Yülük Osman'dır. Buradan yeniden Mutahharten üzerine yürüyen Kadı Burhaneddin, Erzincan ve çevresinde günlerce yağmalarda bulunmuş fakat Pulur sahrasında yaptığı savaşı kaybederek çekilmek zorunda kalmıştır. Bu savaşa Ak Koyunlu kuvvetlerinin Ahmed Bey idaresinde katıldığı sanılmaktadır(3).

Pulur savaşını kazanması Mutahharten'i ümitlendirmişti. Nitekim fırsat buldukça Kadı Burhaneddin'in arazisine akınlar yapmaya başlar ve bu arada Akşehir kalesini ele geçirir. Bu sırada dahili mücadeleler içerisinde bulunan Burhaneddin Ahmed bu gâileleri atlattıktan sonra 1395 de ikinci kez Mutahharten üzerine yürür. Burhaneddin'in bu seferine de iştirak eden Ak Koyunlu Ahmed Bey, bu sırada Timur'un gelmekte olduğu haberi ile ordudan ayrılır ve önce Diyarbekir'e, oradan da Malatya'ya gelir. Niyetli bu havallide yağmada bulunarak ganimet elde etmektir. Onun bu hareketine kızan Kadı Burhaneddin ordusuyla Ak Koyunlu arazisine girince Ahmed Bey derhal geri dönerek Onun emrinde olduğunu bildirmiştir. Ahmed Bey'i affederek Erzincan havallisini zabta memur eden Kadı Burhaneddin, buna rağmen kendisine karşı bir güvensizlik duymaktaydı.

Nitekim Kadı Burhaneddin'in Karamanoğlu üzerine yaptığı sefere katılamayacağını bildiren Ahmed Bey böylece ittifaktan ayrıl-

(1) Azîz Esterabadi, Aynı eser, 534

(2) F. Sümer, «Ak Koyunlular», 8

(3) M. Halil Yınanç, «Ak Koyunlular» 1A, 255

miş oluyordu. Onun bu hareketi ve Sivas'a yapabileceği muhtemel bir baskından çekinen Kadı Burhaneddin, Sivas'ta bir iltiyat kuvveti bırakmak zorunda kalmıştır. Yine Kadı Burhaneddin, isyan ederek Karaman-oğlu ile ittifak eden Kayseri valisi Şeyh Müeyyed'in üzerine yürüdüğü zaman Ahmed Bey yine kendisine iştirak etmemiştir. Ancak Şeyh Müeyyed'in öldürülmesiyle neticelenen bu seferde Kadı Burhaneddin Ak Koyunlu Kara Yülük Osman Bey'in büyük yardımını ve desteğini görmüştür. Bu sebeple Kadı Burhaneddin 1397 yılında Osman Bey'i Şarki Karahisar hâkimi yaptı ve Melik Ahmed Bey'in hâkimiyet hududuna bir kale inşa etmekle görevlendirdi(1). Bu suretle Kadı Burhaneddin hem Erzincan emirini ve hem de Karahisar hâkimini daimi tehdit altında tutmuş olacaktı. Ancak Kadı Burhaneddin'in Kayseri'nin zaptı ve Şeyh Müeyyed'in öldürülmesi hadisesinden sonra Kara Yülük Osman Bey'le arasının açıldığı görülmektedir. Bunun sebebi ise Şeyh Müeyyed'in Osman Bey vasıtasıyla canına dokunulmayacağına dair teminât aldıktan sonra teslim olması ve Kadı Burhaneddin'in verilen teminata rağmen Müeyyed'i öldürtmesi olmuştur(2).

Kara Yülük Osman Bey'le Kadı Burhaneddin'in aralarının açılması ve neticede Kadı Burhaneddin'in ölümü ile sonuçlanan olaylar zinciri kaynaklarda büyük farklılıklar göstermektedir. Ancak Kadı Burhaneddin'in Osman Bey'i Karahisar civarında bir kale yapımıyla görevlendirmesi (1397) çatışmanın bu tarihten sonra vukubulduğunu göstermektedir. Nitekim bu olaydan sonra Kara Yülük Osman Bey'in vermekle mükellef olduğu yıllık vergiyi ödemediği görülmektedir(3). Bu arada Niğbolu Meydan Muharebesinde Yıldırım Bayezid'e esir düşen ve bu devrin vekayillerini iyi bilen Şiltberger'in hatıratından Kara Yülük Osman Bey'in Kadı Burhaneddin'den sürüleri için bir yaylak yeri istediğini, Kadı'nın ise bu isteğini sonbahara kadar ertelemesinden dolayı kızarak memleketinden ayrıldığını öğrenmekteyiz. Buna kızan Kadı Burhaneddin ise Osman Bey'in üzerine yürümüştür. Netice olarak kaynaklarda değişik olaylar sebep olarak gösterilmiş de olsa Burhaneddin ile Osman Bey'in arası açılmış ve Sivas haricinde savaşa tutuşmuşlardır. Burhaneddin'in hazırlıksız olarak giriştiği anlaşılan muharebe esnasında Osman Bey başlangıçta zor bir duruma düşmüş olmasına rağmen cüretli bir kararla ani bir baskın düzenleyerek Kadı Burhaneddin'i gâfil avlamış ve yakaladıktan sonra da öldürtmüştür (1398) (4).

(1) Azîz Esterabadî, Aynı eser, 534

(2) Kıtâb-ı Dîyarbekrîyye, I, 41

(3) İbn Arabşah, 83

(4) Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, 150-150

Kadı Burhaneddin'in katlinden sonra devlet erkânı ve emirler onun hayatta kalan tek oğlu Alaeddin Ali Çelebi'yi hükümdar ilan ettiler. Bu sırada Kara Yülük Osman Bey Sivas'ı muhasaraya başlamıştı. Sivas'ı Ak Koyunlular'a teslim etmek istemeyen yeni hükümdar, Osman Bey'e mukavemet edemeyeceğini anlayınca Kara Tatar beyinden yardım istedi. Ancak Kara Tatarlar'dan Sivaslılar'a yardıma gelen büyük bir kuvvetli Osman Bey Sivas-Karabel arasındaki mevkiye bozguna uğrattı. Tatarlar'ın çekilmesinden sonra Osman Bey, Sivas'ı daha şiddetli olarak muhasaraya başladı. Sivaslılar Ak Koyunlular'ın şehirde girişecekleri katliamdan ve bu sırada gelen Timur tehlikesinden kurtulmak için bu defa Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid'e müracaat ederek şehri teslim almasını istediler. Bu teklif üzerine Yıldırım Bayezid büyük oğlu Süleyman Çelebi'yi mühim bir kuvvetle Sivas'a gönderdi. Süleyman Bey idaresindeki Osmanlı kuvvetleri, Ak Koyunlu Kara Yülük Osman Bey'i mağlup ederek Sivas'a sahip olmuşlardır. Bu suretle Kadı Burhaneddin arazisinden büyük bir kısmı (Tokat, Niksar, Sivas ve Kayseri) Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

Erzincan einiri Mutahharten daha önce düşmanca ilişkiler içinde bulunmasına rağmen, amansız düşmanı Kadı Burhaneddin'i ortadan kaldıran Ak Koyunlu Kara Yülük Osman Bey'e karşı fevkalade iltifat ve ikramlarda bulundu. Fakat Kadı Burhaneddin'in ortadan kalkması Mutahharten'i bu kez Osmanlı Devleti ile sınır komşusu yapmış ve karşı karşıya getirmiştir. Mutahharten Ak Koyunlu Osman Bey'i bilhassa Osmanlılar'a karşı kendi safında kullanmak istiyordu. Fakat Mutahharten'in hizmetinde fazla kalmayan Osman Bey, Memlûk sultanına başvurarak onun tâbiyetine girmiştir(1). Bu sırada Memlûk sultanı Berkuk ölmüş ve yerine küçük yaşta bulunan oğlu Farac tahta çıkmıştı.

Memlûk tahtında vukubulan bu değişiklikten yararlanan Yıldırım Bayezid, Memlûklular'a dahil topraklara inerek Elbistan, Malatya, Darende, Divriği, Kahta ve Behisni'yi kendi topraklarına ilhak eder. Böylece Osmanlı padişahının Mısırlılar elinde bulunan Anadolu şehirlerini alması ve Suriye'ye doğru sefere hazırlanması üzerine Kara Yülük Osman Bey, Memlûklular'dan yardımını keserek daha önce tâbiyetini arzettiği olduğu Timur'un yanına gitmeyi menfaatına uygun buldu. Nitekim 1399 yılında Karabağ'da kışlamakta olan Timur'un yanına giderek bütün kabilesi ile birlikte hizmetinde olduğunu bildirdi. Timur, kendisine karşı her yerde şiddetli mukavemet göstermekte olan Kara Koyunlular'ın amansız düşmanı Ak Koyun-

(1) T. Erdoğan Şahin. Aynı eser, 397

lular'ın tâbliyet ve hizmetlerini kabul ederek Kara Yülük Osman Bey'e ikram ve iltifatta bulunmuştur. Yine kendisine Anadolü'da bir bölgeyi emâret olarak vereceğini vaad etmiştir.

Timur'un 1400 yılında Anadolu'ya yürüyüşü sırasında öncülük yapan Osman Bey, Sivas'ın zaptı ve katliamında, daha sonra da Elbistan ve Malatya'nın Osmanlılar'dan alınmasında bulunmuş ve gösterdiği gayretler dolayısıyla Malatya Timur tarafından kendisine verilmiştir. Bu savaşlarda Kara Yülük'ün oğlu İbrahim Bey de fevkalade kahramanlık gösterdiğinden Timur ona da Diyarbekir (Amid) şehrini vermiştir. Timur'un 1402 de Yıldırım Bayezid'le yaptığı Ankara Savaşı'na Ak Koyunlular'dan Kara Yülük'ün yanısıra biraderi Ahmed ve Pir Ali Beyler de iştirak etmişlerdir. Savaş esnasında Cihanşah ile birlikte Osmanlılar'ın sol cenahına kumanda eden Süleyman Çelebi'nin kuvvetlerine hücum eden Kara Yülük Osman Bey, bu cenahı bozguna uğratmış ve savaşın kazanılmasında önemli rol oynamıştır. Kışı Anadolu'da geçiren Timur, 1403 de ülkeyi terkederken Sivas'a geldiği zaman Osman Bey'e hil'at giydirmiş ve ona Diyarbekir ile çevresinin emâretini vermiştir. Bu arada Timur'un Ankara savaşımdan sonra Anadolu'da elde ettiği ganimetin bir kısmını doğuya göndermesi sırasında Ak Koyunlular'dan Ahmed ve Pir Ali Beyler bu mallara hücum etmişlerdi. Bu sebeple Timur bu iki beyi hapsedirmiş ve bir daha da bırakmamıştır. Böylece Kara Yülük Osman Bey Amid'e gelerek ağabeylerinin emri altındaki diğer Ak Koyunlu cemaatlerini de idaresi altında toplamaya muvaffak olarak Ak Koyunlu Devleti'ni kurmuştur (1403) (1).

Kara Yülük Osman Bey'in 1403 yılında resmen devletini kurduktan sonra 1435'de ölümüne kadar ömrü mücadele içerisinde geçmiştir. Saltanatının ilk yıllarında Timur'a tâbi olan Osman Bey, onun ölümünden sonra oğlu Şahruh'a bağlanmıştır. Osmanlı hükümdarlarıyla iyi geçinmeye de dikkat eden Kara Yülük, bilhassa Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un şiddetli darbelerine maruz kalmıştır. Memlûklular'dan Sultan Farac ve Sultan Müeyyed Şeyh ile dostane ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Ancak bu devletin başına Sultan Barsbay'ın geçişinden sonra münasebetler bozulmuştur.

Bu sırada Sultan Farac'ın dirâyetlîliğinden istifade ederek Halep'te hâkimiyetini ilân eden Memlûk emirlerinden Çekim, Mardin hükümdarı Mecdeddin İsa ile beraber Diyarbekir'i kuşattı. Ak Koyunlu beyi için büyük bir tehlike teşkil eden ve Diyarbekir önünde vukubulan savaşta müttefik kuvvetler büyük bir bozguna uğratılırken, Emir Çekim ve Mecdeddin İsa ise öldürülmüşlerdir. Muharebe

enasasında Kara Yülük Osman Bey de yığılılığı ile tanınmış genç oğlu İbrahim'i kaybetmiştir (1407) (1). Buna rağmen Ak Koyunlu beyinin Emir Çekim'i yenmesi ve katletmesi mevkiini kuvvetlendirdi ve şöretini artırdı.

Ancak bu sırada Timur'un torunu Ebû Bekr'e karşı parlak bir zafer kazanarak Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almış olan Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf, Ak Koyunlular'ı tehdide başlamıştı. 1409 yılında Mardin'i, 1410 da ise Erzincan'ı ülkesine katar. Kara Yusuf Ak Koyunlular'ı iki taraftan da çevirmiş bulunuyordu. Buna karşılık Kara Yülük Osman Bey Timur'un kumandanı Şemseddin'in elinden Kemah kalesini almak suretiyle Kara Koyunlular'a karşı durumunu kuvvetlendirmeye çalıştı. Ayrıca kendisini Çağatay hükümdarı Şahruh ile Memlûk sultanı da desteklemekteydi. Bilhassa Memlûklar Ak Koyunlular'ın sükûtu halinde Kara Koyunlular'ın kendileri için büyük bir tehlike arzedeceğini biliyorlardı. Bütün bu desteklere rağmen 1417 yılında Kara Yülük üzerine yürüyen Kara Yusuf, Ak Koyunlu beyini bozguna uğratmış ve akuncuları Malatya'ya kadar bütün yöreyi yağmalamışlardı (2).

Bu durum üzerine iki taraf arasında Savur kalesinin Kara Koyunlular'a bırakılması şartıyla barış yapıldı ise de bu anlaşma fazla uzun ömürlü olmadı. Nitekim Ak Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey, Memlûk sultanı ve Şahruh'un teşvikleri ile Mardin'i kuşatmış ve çevresini de görülmemiş bir biçimde yağmalamıştı. Bunu haber alan Kara Yusuf süratle gelerek Osman Bey'i iki defa mağlûbiyete uğratmış ve Haleb'e kaçırmıştır (1418). Kara Yusuf bu sefer enasında Memlûklular'a alt Antep ve Bire gibi şehirler ile bunların çevresini günlerce yağmalamış ve böylece Memlûk sultanına bir gözdağı vermek istemiştir (3). 1420'de Kara Yusuf'un Erzincan valisi Pir Ömer, Ak Koyunlular'a bağlı Kemah üzerine yürüyerek karşısına çıkan şehrin hâkimi Kara Yülük'ün oğlu Yakub'u yenip esir almış fakat kalenin fethine muvaffak olamamıştır. Ancak Kara Yülük Osman Bey Tercan yakınında Kara Koyunlular'ın asıl kuvvetleri gelmeden Pir Ömer Bey'i yenerek tutsak etmiş ve birkaç gün sonra da öldürtmüştür (4). Kara Yusuf sâdik, cesur ve dîrâyetli emiri Pir Ömer Bey'in öldürülmesine çok üzülmüş olmakla beraber, elinde esir bulunan Kara Yülük'ün oğlu Yakub Bey'e bir şey yapmamıştır. Erzincan'a oğlu Ebu Said'i vali olarak göndermiştir.

(1) F. Sümer. Ak Koyunlular, 10

(2) F. Sümer. Aynı eser, 11

(3) F. Sümer. Kara Koyunlular, Ank. 1967, 98 vd

(4) F. Sümer. «Ak Koyunlular», 12

1420 yılında Kara Yusuf'un vefatı, Kara Yülük Osman Bey'e rahat bir nefes aldırılmıştır. Nitekim 1422'de Osman Bey Erzincan'ı Ak Koyunlu topraklarına ilhak etmiştir(1). 1408'de son Artuklu prensi Melik Salih Ahmed'in Kara Koyunlu beyi Kara Yusuf'a terketmiş olduğu Mardin'i uzun mücadelelerden sonra 1432 yılında Dulkadir Oğulları Devleti'ne katan Kara Yülük Osman Bey, bu arada Çoruh havzasını kâmilen zaptederek hükümetinin hududunu Trabzon İmparatorluğu arazisinden Urfa güneyine kadar genişletmiştir. Kara Yülük Osman Bey'in Kara Koyunlu Yusuf Bey'den sonra en amansız düşmanı olarak bu defa onun oğlu İskender Mirza karşısına çıkar. Korkunç bir muharip olan İskender Mirza ile birçok defa harbeden Osman Bey, bunların ekserisinde bozguna uğratılır.

İskender'in yağma ve yıkım hareketlerine maruz kalanlardan biri de Şirvan şahıdır. Bir sebepten dolayı babası ile arası açılan İskender Mirza'nın oğlu Yar Ali, babasından korkup kaçarak Şirvan şahına sığınmıştı. Şirvan şahı da onu babasına iade etmeyerek Şahruh'a göndermişti. Bu duruma kızan İskender Mirza, 1434 de Şirvan'a gelerek etrafı dehşet içerisinde bırakmıştır. Şirvan şahı ise onunla tek başına baş edemeyeceğini anlayınca Timur'un oğlu Şahruh'dan ve Ak Koyunlu hükümdarı Kara Yülük'den yardım ister. Nitekim Kara Yülük Osman Diyarbekir'den büyük bir kuvvetle gelerek Duharlı Pır Ahmed Bey'lr. İskender Mirza adına idare ettiği Erzurum'u muhasara ederek zapteder. Muvaffakiyetini Şahruh'a bildiren Kara Yülük, şehrin idaresini oğlu Şeyh Hasan'a verir.

1435 yılında Şirvan şahının yardım talebi üzerine Azerbaycan'a gelen Şahruh'la başa çıkamayacağını anlayan İskender, Tebriz'den ayrılarak Erzurum'a doğru kaçır. Onun bu istikamette gideceğini anlayan Şahruh, Kara Yülük'e haber iletir İskender'in önünü kesmesini ister. Kara Yülük ordusu ile gelerek Erzurum'un kuzey-batı kesiminde İskender'i sıkıştırır. Ancak yaptığı muharebede oğullarından ikisi ve torunlarından bazıları ile beraber kendisi de maktûl düşerek başları Memlûklı sultanı Barsbay'a gönderilmiştir (1435) (2).

Vefatı esnasında yaşı sekseni geçmiş olan Kara Yülük Osman Bey, döneminin en dikkate şayan Türkmen liderlerinden birisi olup cesur, atilgan ve yılmak bilmeyen bir şahsiyete sahip idi. Ak Koyunlular adına ilk kez Erzincan'dan Urfa'ya kadar olan yerler arasında beylik kurup Memlûklular'ın Şam Beyliği'nin elinden Afşar, Bayat ve İnallı türkmen boylarını da alıp bunları Suriye'den getirterek kendi ordusuna katmıştı. Böylece Erzincan, Harput, Kemah, Çemiş-

(1) T. Erdoğan Şahin. Aynı eser, I. 414

(2) F. Sümer. «Kara Koyunlular», 134

gezek. Mardin, Erzurum, Bayburt ve Çoruh havzasını elde ederek bu-
raların türkleşmesinde büyük yararlıkları olmuştur.

Kara Yülük'ün vefatından sonra hayatta bulunan oğullarından her biri ülkesinin bir kısmına hâkim olmuştu. Şahruh ise bunların içinde Kara Yülük'ün vellahtı olan Ali Bey'e pederinin yerine beylik menşûrünü göndermiştir. Bu arada Ali Bey de kızkardeşini Şahruh'un oğluna vererek Timuriler ile akrabalık tesis etmiş ve böylece mevkilini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Ancak Şahruh'un çekilmesi üzerine Ak Koyunlu hanedanı arasında yeniden saltanat mücadelesi başlamıştır. Ali Bey'e karşı kardeşi Hamza Bey muhalefete başlamıştır. Ali Bey Memlük askerlerine dayanmak suretiyle kardeşini mağlup etti ise de (1) Memlükîlular'ın da çekilmesinden sonra Hamza Bey tekrar faaliyetlerine başlamıştır. Kardeşi Hamza Bey'e karşı koymayacağını anlayan Ali Bey, mücadeleyi terk ederek Mısır'a gitmiş ve ölünceye kadar da orada kalmıştır. Ali Bey'in çekilmesinden sonra Ak Koyunlu Devleti'nin Mardin hâkimi olan Hamza Bey, Kara Yülük Osman Bey'in on üç oğlu arasında en dîrâyetlisi idi. Bu bey Mardin'i geri almak için büyük bir kuvvetle üzerine yürüyen Bağdat hâkimi Kara Koyunlu İsfahan Mirza'yı 1437'de ağır bir mağlubiyete uğratmış ve bu mühim zafer mevkilini kuvvetlendirmişti. Daha sonra kardeşi Erzincan hâkimi Yakub Bey ile mücadeleye giren Hamza Bey, onun hâkimi bulunduğu Erzincan'ı ele geçirdi (1439). Hamza Bey Urfa'ya yerleşmiş bulunan Cihangir Mirza'dan şehri almak istedi ise de muvaffak olamadı. Cihangir Mirza'nın en büyük yardımcısı Bircik'i idare eden Uzun Hasan Bey'di. Uzun Hasan bu sırada ondört yaşında bulunuyordu. Hamza Bey Cihangir Mirza ile baş edemeyeceğini anlayınca kızını ona vermek suretiyle kendisine bağlamak istemiştir.

Hamza Bey'in 1444'de vefatından sonra Ak Koyunlu Devleti'nin başına Ali Bey'in oğlu Cihangir geçmiştir. Cihangir Mirza, amcasının zamanında Urfa'nın hâkimi idi. Urfa'dan gelerek Hamza Bey'in nüfûzunda olan bölgelere hükmeden Cihangir Mirza'nın bütün saltanatı, başta Kara Koyunlu Cihanşâh olmak üzere amcaları Mahmud, Şeyh Hasan, Kasım Beyler ve diğer amca oğulları ile mücadele içerisinde geçmiştir. Bu sırada Uzun Hasan Bey de Caber'den ağabeyinin yanına gelerek onun hizmetine girdi. Ancak Urban'ın Caber üzerine yürümesi üzerine 400 atlı ile Caber'e giden Uzun Hasan Urban'ı mağlup ederek büyük bir ganîmet ele geçirdi. Fakat onun bölgeyi terketmesinden sonra Caber bütünüyle Urban'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Cihangir ise Ergani'yi Uzun Hasan'a ikta olarak ver-

(1) Aşıkpaşazâde. Tevârih-i Âl-i Osman, 248

miştir. Cihangir bilhassa Hasan Bey'in büyük gayret ve yardımları neticesinde Ak Koyunlular'ın idaresine tam olarak sahip olabilmıştır. Sadece Erzincan, amcası Mahmud Bey'in elinde kalmıştı. Bu sırada Kara Koyunlu Devleti içerisinde İsfahan Mirza'nın ölümü ile başlayan nüfuz mücadelesi sırasında amcası Cihan Şah'a isyan eden Elvend Mirza başarılı olamayarak Ak Koyunlu hükümdarı Cihangir'e sığınmıştır. Cihan Şah Elvend Mirza'nın kendisine teslim edilmesini istedi ise de bu isteği Cihangir tarafından şiddetle reddedilmiştir. Bu durum üzerine Cihan Şah Ak Koyunlular'a savaş ilân ederek Erzincan üzerine büyük bir ordu göndermiştir (1450). Bunu fırsat bilen Ak Koyunlu hanedanından Şeyh Hasan'ın oğlu Bayezid ile Piltin'in oğulları Halil ve İskender de Cihan Şah'ı desteklemeye başladılar. Kara Koyunlu ordusu, Cihangir Mirza'nın da yardıma gelmemesi üzerine Erzincan'ı kolaylıkla zaptetti (Ekim 1450). Mahmud Bey ve diğer Ak Koyunlu ileri gelenleri ise Kara Koyunlular'a esir düştüler(1). Daha sonra Kara Koyunlu Rüstem Bey'in Mardin'i kuşatmasıyla kanlı bir şekilde devam eden savaşlar 1452'de Cihangir Mirza'nın Şah Cihan'ın metbûlûğunu tanınmasına kadar sürdü.

2 — Yükselme Devri

Ak Koyunlular'ın Kara Koyunlular'ın tâbiliğine düştüğü bu barışı Uzun Hasan Bey tanımadı ve ağabeyi Cihangir'e karşı cephe aldı. Cihanşah'ın Çağataylar ile uğraşmasından da yararlanan Uzun Hasan Erzincan ve Van gölü çevresini yağmaladı. Amcası Ahmed Bey'in oğlu Kılıç Arslan ile, yine amcası Mazgirt hâkimi Kasım Bey'in kuvvetlerini bozması ve nüfuzlarını kırması ününü ve kudretini artırdı. Hasan Bey Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan'ı itaat altına almak üzere gittiği sırada ağabeyi Cihangir'in Diyarbekir (Amid)'den ayrıldığını haber aldı. Süratle Amid önüne gelen Hasan Bey, hile ile kaleye girmiş ve böylece kolaylıkla şehri ele geçirmiştir. Cihangir Mirza kardeşi Üveys Bey'le beraber birkaç kez Uzun Hasan'a karşı savaşa girseliyse de hepsinde bozguna uğramış ve Kara Koyunlu Cihan Şah ile ittifak etmiştir(2). Cihan Şah 1457 yılında Piri, Savalan, Rüstem, Şah Hacı, Gaverüdl ve Ali Şeker Bey kumandalarındaki büyük bir kuvveti Cihangir'in yardımına göndermiş, fakat Uzun Hasan Diyarbekir yakınında bu müttefik kuvvetleri büyük bir hezime uğratmıştır. Savaş sonunda Cihangir ve Piri Bey güçlkle canlarını kurtararak kaçarlar. Küssüf savaşı maktûl düşerken, diğerleri de esir alındılar. Bunlardan başkumandan Târbân-

(1) F. Sümer, *Ak Koyunlular*, 18

(2) T. Erdoğan Şahin, *Aynı eser*, I, 420

oğlu Rüstem öldürüldü. Diğerleri ise hapsedildiler. Kara Koyunlu ordusunun kolaylıkla hezime uğratılmasında Cihangir Bey ve kuvvetlerinin isteksiz çarpışmalarının da büyük etkisi olmuştur. Nitekim çok geçmeden Cihangir'in emrindeki emir ve askerlerinin çoğu Hasan Bey'in hizmetine girdiler. Bu durum karşısında Cihangir Bey de oğullarından Ali Han Mirza'yı Hasan Bey'in katına göndermek suretiyle kardeşinin metbuluğunu tanıdı ve bundan sonra ölümüne kadar (1469) Hasan Bey'e sadakatle bağlı kaldı.

Amid Meydan Muharebesi neticesinde kardeşlerini kendisine itaate mecbur eden Uzun Hasan, aynı yıl içerisinde Erzincan'ı da beyliğine katmış ve böylece Ak Koyunlular'ı büyük bir imparatorluğa götüreceği yolu açmıştır. Nitekim Uzun Hasan Bey'in otuz sene süren hükümeti zamanı Ak Koyunlular'ın geniş ve teşkilâtli mükemmel bir devlet kurdukları devirdir. Devletin içindeki iç çekişmeleri ortadan kaldıran Uzun Hasan, 1457 yılında Hısn-ı Keyfa'daki son Ey-yubi hükümdarını ortadan kaldırdı. 1458'de müttefik Karaman Oğulları'nın üzerine saldıran Dulkadirli Arslan Bey'i mağlup ederek geri çekilmeye mecbur etti. 1459'da Fırat'ın kuzey kesiminde bulunan Irmuk yaylasında topladığı güçlerle, Atabegler'in eline geçen Çoruh boyu topraklarına girmiş ve buradan Gürcistan üzerine yürümüştür (1). Uzun Hasan başarı ile bitirdiği bu seferinde Gürcüler'den altı kale zaptetmiş ve Selçuklular soyundan geldiklerini iddia eden ve birkaç asırdan beri hüküm süren Eğil beylerini ortadan kaldırmıştır. Bu tarihten itibaren Osmanlılarla komşu olan Ak Koyunlu Hasan Bey, doğu kesimindeki düşmanlarından ayrı olarak ve onlardan çok daha güçlü olan Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed ile de siyasî mücadelelere başlayacaktır. Nitekim, Ön Asya'da büyük bir imparatorluk kurmak isteyen Ak Koyunlu hükümdarı, hem Ön Asya ve hem Avrupa'da aynı gayeyi taşıyan hasmı Osmanlılar'a karşı çevre ülke hükümdarlarıyla ittifak kurmaya başlamıştır. Bunlar Anadolu'da Karaman Oğlu ve İsfendiyar Oğlu Beylikleri ile Avrupa'da Venedik Cumhuriyeti ve Anadolu'nun kuzey-batı kesiminde de Trabzon Rum İmparatorluğu'dur. Rum İmparatoru IV. Yuannis'in kızı Katherina ile de evlenen Uzun Hasan, onları Fatih'e karşı savunacağına söz verir. Gerçekten 1460'da Uzun Hasan tarafından İstanbul'a gönderilen bir elçilik heyeti, hem Trabzon'un vergiden affedilmesini istemiş, hem de vaktiyle Osmanlılar tarafından Ak Koyunlular'a ödemesi kabul edilmiş, fakat ödenmemiş olan parayı da talep etmişti. Fakat Uzun Hasan'ın elçileri, Fatih'in *"Haydi siz rahatça gidiniz, gelecek sene ben kendim gelir, borcumu öderim"* tarzındaki mânâlı sö-

zünden başka bir netice alamamışlardı(1). Uzun Hasan'ın Trabzon'u himayesi altına alması yalnızca Rumlarla olan ittifakının bir neticesi değildir. O aynı zamanda göz dikmiş olduğu bu sahillerin Osmanlılar'ın eline geçmesini istemiyordu. Bu sebeple Osmanlı topraklarına tecavüze başlayan Uzun Hasan, Koyulhisar'ı da zaptetmeye muvaffak oldu(2).

Uzun Hasan'ın bu tecavüzl hareketlerine karşılık olarak Fatih Şarabdar Hamza Bey'i Koyulhisar üzerine gönderir. Ancak Hamza Bey kalenin fethini başaramaz, kuvvetleriyle çevredeki köy ve kasabaları yağmaladıktan sonra geri döner. Hamza Bey'in bu hareketi üzerine Karaman Oğulları'na yardım maksadıyla adamlarını gönderen Uzun Hasan, bilhassa Tokat'ta büyük ölçüde yağma, tahrip ve mezâlim yaptırmıştır(3). Fatih Sultan Mehmed bu defa kendisi büyük bir orduyla asıl hedef Trabzon olmak üzere harekete geçmiştir. Ancak o, Uzun Hasan'ın tecavüzlerinin artması üzerine Trabzon üzerine yapacağı seferde kendisini arkadan vurabilecek bu devleti etkisiz hale getirmek için Silvas'a doğru yönelmiş ve Ak Koyunlular'ın bir süre önce elde ettiği Koyulhisar'ı üç günlük bir çarpışmadan sonra fethetmeye muvaffak olmuştur. Bu arada Uzun Hasan'ın amcazâdesi Hurşid Bey'in kuvvetleri ile Gedik Ahmed Paşa idaresindeki kuvvetler arasında bir çarpışma olmuşsa da Hurşid Bey'in kuvvetleri savaşı kaybetmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed ise Trabzon işini bir tarafa bırakarak Uzun Hasan'la çarpışmak üzere Erzincan'a yürümüş ve Yassı Çimen denilen yerde ordugâh kurmuştu. Bu şekilde Osmanlı padişahının Uzun Hasan'a hücumu hazırlandığı sırada Uzun Hasan tarafından gönderilen bir elçilik heyeti Osmanlı ordugâhına geldi. Bunların arasında Uzun Hasan'ın annesi Sare Hatun ile Çemişgezek beyi Hasan da vardı. Padişahın çok değer verdiği ve Ana diye hitap ettiği Sare Hatun'un ricaları ve Mahmud Paşa'nın da iltimâsı üzerine Osmanlı memlekelerine ve onların himâyeleri altındaki yerlere tecavüz elmemek ve Trabzon Rum İmparatorluğu'na yardımda bulunmamak şartıyla onlarla bir anlaşma yapıldı. Fatih bu anlaşmadan sonra kuzeye doğru dönerek Trabzon üzerine yürümüş ve 15 Ağustos 1461 tarihinde sulhen kaleyi fethetmiştir(4). Allesi dolayısıyla vâris olduğu için Trabzon hazinesinin bir kısmı Uzun Hasan Bey'e gönderilmiştir.

(1) Hammer, Devlet-i Osmanîye Tarih, İrc. M. Ata, III, 61

(2) Selahaddin Tansel, Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faalliyetleri, 264

(3) Tacî'l-Tevârih, III, 48

(4) Şehabeddin Tekinok, «Trabzon», İA.

Fatih'in Trabzon'un fethi ile meşgul olduğu aynı sene içinde Uzun Hasan da Kara Koyunlu meselesini halletmek için doğuya yönelmiştir. 1462'de Gürcistan'a ikinci defa sefer yaparak birçok muvaffakiyetler kazanan Uzun Hasan, aynı yıl Hısn-ı Keyfa şehrinin fethederek bu şehirdeki Eyyubi hâkimiyetine son vermiş oldu(1). 1463'de ise Gerger kalesini zaptetmiştir. 1464'de Karaman Oğulları Beyliği içerisindeki olaylara karışan Uzun Hasan, şehzâdelerden İshak Bey'e yardımında bulunmuş ve onun kardeşini mağlup ederek tahtı ele geçirmesine yardımcı olmuştur. Fakat çok geçmeden bu defa Fatih Sultan Mehmed'in gönderdiği kuvvetlerin Karaman Beyliği'ne Pîr Ahmed Bey'i nasbetmeleri üzerine İshak Bey Uzun Hasan'ın yanına kaçmıştır. 1465'de Dulkadir Oğulları üzerine yürüyen Uzun Hasan, Arslan Bey'i bozguna uğratarak hükümet merkezi Elbistan'a kadar ilerlemiş ve Harput'u zaptetmiştir. Neticede Harput Ak Koyunlular'da kalmak üzere sulh yapılmıştır.

Uzun Hasan Bey bu defa 1467 yılında Ak Koyunlular'ın en müthiş rakibi olup Horasan hariç bütün İran'a, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Erzan ve Anadolu'da Van Gölü havzasına kadar hâkim bulunan Kara Koyunlu hükümdarı Cihan Şah üzerine yürümüştür. Bu devleti tamamen ortadan kaldırmak niyetinde olan Uzun Hasan, çetin kış şartlarının sürdüğü ve Cihan Şah'ın eyalet ve aşiret askerlerini terhis ettiği bir zamanda 6.000 kişilik bir kuvvetle ansızın Cihanşah'ı kazarğâhında bastırdı ve malyeti ile beraber öldürdü. Ertesi sene Cihan Şah'ın halefi ve oğlu Hasan Ali'yi de Hemedan'da bozguna uğratan Uzun Hasan, Kara Koyunlu Devleti'ni tamamen çökerterek İran ve Irak-ı Acem taraflarını elde etti. Hasan Ali ise Timuriler'den Ebû Said Han'a sığınarak Ak Koyunlular'a karşı yardımını istedi. Maveraünnehr ve Horasan hükümdarı Ebû Said Han bu istek üzerine 1469'da büyük bir kuvvetle Azerbaycan'a doğru yürüdü. Uzun Hasan, Cihan Şah'a nazaran çok daha güçlü olan bu rakibine karşı kendini hazırlıklı bulmadığından anlaşabilmek için heyetler gönderdi. Ancak Ebu Said, Uzun Hasan'ın Azerbaycan'ı alıp Irak'ı kendisine verme teklifini kesinlikle reddetti. Uzun Hasan'a büyük bir darbe vurmak tasavvurunda olan Ebu Said, kendisine çok güvenmenin ve rakibini küçümsemenin cezasını hayatı ile ödedi. Nitekim Karabağ'da kışlamak üzere Aras nehrine doğru ilerleyen Maveraünnehr kuvvetlerini kısa kaç altına alan Uzun Hasan, Sultan Ebû Said'in büyük ordusunu perişan ederken, kendisini de önce esir ve sonra da kat-

letti (1). Daha sonra Horasan'a kuvvet göndererek mülteci olarak yanında bulunan Baysungur'un oğlu Yadigar Mirza'yı oraya hükümdar tayin etti (1470). Böylece Uzun Hasan Horasan'dan Sivas'a kadar olan yerler üzerinde güçlü İmparatorluğunu kurmuş oluyordu. Uzun Hasan aynı sene içinde Kara Koyunlu Cihanşah'ın oğullarını birbiri arkasına mağlup ederek bu ülkeyi de tamamen hâkimiyeti altına aldı. Bu arada Gürcüler'e de büyük bir darbe vurup memleketlerini elde ederek onları da haraca bağladı. Doğu Anadolu'da Ahlat ve Cezire (Cizre) yöreleri Bayındır Bey (1472), Muş, Pilten Bey oğlu Halil (1471), Bitlis ise birbuçuk yıl muhasaradan sonra (1473) Bilen oğlu Süleyman Bey tarafından fethedildiler.

Bilhassa Kara Koyunlu İmparatorluğu'nu bir hamlede ortadan kaldırarak devletine dahil eden Uzun Hasan, bu ulusa bağlı boy ve oymakların çoğunu Ak Koyunlu ulusuna ilâve etmiş ve muazzam bir kuvvet meydana getirmiştir. Başarıları nisbetinde gururu da artan Ak Koyunlu hükümdarı artık cihangirlik sevdasına düşmüştü. Nitekim o, Horasan hükümdarı Ebû Sâid'i mağlup ettiği gün atını meydana sürmüş ve *"Bu diyarın serdarları şecaatım dîârını gördüler, fırsat elverirse cür'et ve celâdetim Hüdavendîgâr'a (Osmanlı sultanı) da göstereyim."* (2), demiştir. Görüldüğü üzere Uzun Hasan kendisine ilk hedef olarak Osmanlı ve ayrıca Memlûklı sultanlarının ülkelerini seçmiş bulunuyordu. Ancak Osmanlı Devleti şimdiye kadar mağlup ettikleri ile kıyaslanamayacak kadar kuvvetli idi. Bu itibarla Uzun Hasan, başarı sağlayabilmek ve Osmanlıları zayıf düşürmek için her tedbire başvuracak yani Osmanlılarla ihtilâf halinde bulunanları himâye edecek, onlara bilfiil askeri yardımda bulunacak ve Osmanlılar aleyhine hristiyan devletlerle ittifak edecektir. Nitekim 1472'de kendisine sığınan Karaman Oğlu Pîr Ahmed ve Kasım Beyleri himâye ederek onlar ile birlikte Osmanlı ülkesine elli bin kişilik bir kuvvet göndermiş ve bunların kumandanlığını da yeğeni Yusufca Mirza ile Ömer Bey'e vermişti. Bu kuvvetler Tokat ve Kayseri civarını işgal ve yağma ettiler (3) ise de Konya civarında şehzâde Mustafa tarafından mağlup edildiler. Yusufca Mirza ise Osmanlı kuvvetlerine esir düştü. Aynı yıl içinde Gürcistan'a üçüncü seferini yapan Uzun Hasan, Tiflis dahil olmak üzere bir çok şehirleri zaptetmiş, Gürcü prenslerini itaat altına almıştır. Ancak bu sırada Suriye üzerine yaptığı seferde bir muvaffakiyet elde edememiştir.

(1) İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 192

(2) Kemalpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osman, v 171

(3) Müneccimbaşî Tarihî, 342

Uzun Hasan'ın Osmanlılar'ı karada ve denizde meşgûl edecek birtakım devletlerle anlaşması, Osmanlılarla muhalefete düşen her kuvvetin Uzun Hasan'ın dostu olması ve bilhassa Karamanlılar'ı tutmakta çok ileri giderek Osmanlı ülkesine teravüzde bulunması üzerine Fatih Sultan Mehmed, bu devlete karşı harekâta karar verdi. Nitekim Uzun Hasan meselesini kesin olarak çözümlemeye kararlı olan Fatih, 1473 baharında yaklaşık yüzbin kişilik ordusuyla İstanbul'dan hareket etmiştir. Bu arada Fatih kendisi yürüyüşe geçmeden önce özellikle Tokat'a yapılan tahribatın acısını çıkarmak için akıncı beyi Miheloğlu Ali'yi görevlendirir. Ali Bey, Kayseri sancak beyi olan kardeşi İskender, Niksar sübaşısı Bâli Bey ve Rumeli akıncıları da yanında olduğu halde Ak Koyunlular'ın batı sınırında bulunan Erzincan, Kemah ve Hayburt yörelerini vurarak yağma ve talan etmiştir(1). Osmanlı akıncılarının Ak Koyunlular'a alt sınır bölgelerine baskınlar düzenlemesi üzerine Uzun Hasan oğlu Uğurlu Mehmed komutasında yüz bine yakın bir süvari kuvvetini bunların üzerine gönderir ki bu çarpışmalarda Uğurlu Mehmed askerlerinin çokluğu ile akıncılara ve bu arada şehzâde Bayezid'in göndermiş olduğu üçbin kişilik kuvvete ağır kayıplar verdirmiştir.

1472 yılı kışı bu sınır çarpışmaları ile geçtikten sonra hazırlıklarını tamamlayan Fatih Sultan Mehmed, 11 Nisan 1473 tarihinde harekete geçti. Ordu Sivas'a gelinceye kadar şehzade Mustafa ve Bayezid'in kuvvetlerinin de katılmalarıyla yüzbin kişiyi bulmuştu. Sivas'dan sonra her an düşmanla karşılaşabileceğini hesap eden Fatih, bir ihtiyât tedbirli olmak üzere ordusunu burada iken tertiplemişti. Bu tertibe göre, Padişah sağ kola, şehzade Bayezid'i komutan yapmış ve emrine de Rumeli beylerbeyi Has Murat Paşa ile kırk sancak beyi vermişti. 20.000 Rumeli azabı bu kolda bulunuyordu. Sol kola şehzade Mustafa komuta edecekti. Anadolu beylerbeyi Davut Paşa ile yirmidört sancak beyi ve yirmibin azap da şehzadenin emrinde idiler. Padişah ise ortada, sipahi ve silâhtar bölüklerinin başında idi. Yeniçeriler Padişahın önünde yer almıştı. Rumeli beylerbeyi Has Murat Paşa, öncülere komuta etmekte idi. Onun arkasından Anadolu beylerbeyi Davut Paşa ilerliyordu(2).

Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan, üç saf halinde Erzincan'a varıp Fatih'i orada karşılama kararı alır. 1-10 Temmuz arasında Erzincan'a gelen Uzun Hasan, 300.000 civarındaki ordusunu burada toplama ve disipline sokma işiyle uğraşmaya başlamıştır. Bu sırada Fatih, Sivas'tan kalkıp Niksar, Koyulhisar, Şebinkarahisar yolu üze-

(1) Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 202

(2) S. Tansel, *Aynı eser*, 314

rinde ilerlemekte idi. Bu arada Uzun Hasan üstlerinden uzaklaşmak suretiyle işesiz kalan Osmanlı kuvvetlerini ezmek maksadıyla, evvelce Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah ile Timur'un torunlarından Ebu Sald'e tatbik ettiği müteaddid tuzaklar kurmuş idi. Nitekim iki ordunun öncüleri Fırat nehri kenarında karşılaştıkları zaman Ak Koyunlular sahte bir çekilme hareketi yapmış ve bu çekişme aldanan Osmanlı öncü kuvvetleri kumandanı Has Murad Paşa da vezir-i azamın ikazlarına aldırmayarak nehri geçmiş ve pervasızca ileri atılmıştı. Halbuki Ak Koyunlular birkaç yerde pusu kurmuş bulunuyorlardı. Nitekim bu sırada Uzun Hasan kuvvetleri birdenbire ortaya çıkmış, çekilmekle olan kuvvetler de geriyeye dönmüşlerdi. Murad Paşa durumu anlamış ise de iş işten geçmişti. Muharebeyi kabul etmekten başka çaresi kalmamıştı. Murad Paşa idaresindeki bu seçme askerler üstün kuvvetler karşısında üç saat içinde eridiler. Kaçabilenlerden bir kısmı ise nehrde boğuldular. Osmanlılar savaşı kaybetmişlerdi. Has Murad Paşa da dahil olmak üzere ölenlerin sayısı 12.000 kişiyi buluyordu. Bu arada Turhanoglu Ömer Bey, Hacı Bey ve Fenaroglu Ahmed Paşa gibi değerli şahsiyetler de esir düşmüşlerdi.

Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed'in komuta ettiği Ak Koyunlu kuvvetlerinin fevkalâde taktikleri, Has Murad Paşa'nın ise tedbirsiz hareketi neticesinde vuku bulan savaşın sonucu Osmanlıyı hayli sarımsıtır. Uğurlu Mehmed Bey, Osmanlılar'ın bu zaafından faydalanmak için derhal hücumla geçilmesini söyledi ise de Uzun Hasan bu teklifi kabul etmedi ve çok önemli bir fırsatı kaçırdı. Hatta muharebeyi terk etmek niyetinde olan Osmanlılar, Fırat vadisinden çekilerek Bayburt'a doğru yönelmiş ve altı gün yolculuk yaptıkları halde Uzun Hasan kuvvetlerinden bir haber alamamışlardı. Fakat yedinci gün, yani 11 Ağustos 1473 Çarşamba günü Tercan civarında Otlukbeli (Uçağızlı) mevkiine geldiğinde Uzun Hasan Bey'in askeri Osmanlılar'ın sağ cenahında görüldüğünden, Osmanlı ordusu ister istemez savaşı kabule mecbur oldu.

Osmanlı ordusunun sağ kesiminin kumandanı şehzade Bayezid idi ve karşısında Ak Koyunlu ordusunun sol kesim komutanı Uğurlu Mehmed vardı. Osmanlı sol kolunun komutanı şehzade Mustafa'nın karşısında ise Uzun Hasan'ın diğer oğlu ve o ordunun sağ kesimi komutanı Mirza Zeynel Abidin (Kör Zeynel) vardı. Merkezler ise her iki hükümdarın emir komutasında idi. Savaş Fatih'in görevlendirildiği Davut Paşa ve Mahmut Paşa'nın karşı tarafın ön kesiminde bulunan Gavur İshak'a saldırması ile başlar. Davut Paşa Anadolu askeri ile atılarak Gavur İshak kuvvetlerinin aşağı inmelerine ve yolları tutmalarına imkân bırakmamıştır. Onun bu müthiş saldırısı karşısında Gavur İshak geri çekilirken, Davut Paşa emrindeki as-

kerlerle düzlüğe çıkmış ve bu önemli stratejik mevkiye harp nizâmı almıştı. Azaplar ise ordunun en önünde yer almıştı. Gavur İshak'ın çekilmesinden sonra Davut Paşa önünde Ak Koyunlular'ın sağ kanat komutanı Kör Zeynel kuvvetlerini buldu. Bunlar Davut Paşa kuvvetleri üzerine atlılarını sürünce birdenbire bu düzlükte kanlı bir savaş başladı. Davut Paşa'nın Uzun Hasan kuvvetlerine karşı gösterdiği mukavemet ve onları lüzumu kadar oyalaması Fatih'in asıl kuvvetlerle bulunduğu dereden kurtulup düzlüğe çıkmasına sebep olmuştur. Düşüğü kötü durumdan kurtularak düzlüğe çıkan Osmanlı ordusundan Şehzade Mustafa ve komutasındaki birlikler olanca güçleriyle Kör Zeynel'in kuvvetlerine yüklenirler. Artık savaşın en zorlu anları yaşanmaya başlar. Çok geçmeden çevredeki dağ yamaçlarından hızla Osmanlı ordusuna saldırmak için binlerce Ak Koyunlu süvarisi sel gibi akmaya başlar. Görülen manzara müthişti. Yerden kalkan toz içerisinde ölen insan ve at kanları birbirine karışıyordu. Ak Koyunlular'ın kurt gibi saldıran hafif süvarilerini önleme işinde Osmanlı'nın zırhlı azap askerlerinin büyük rolü vardı. Bunlar her iki taraftan saldırının hızını kesip onları hırpalamaya çalışıyorlardı. Her iki tarafın şehzadeleri aynı şekilde savaşın içinde kıyasıya vuruyorlardı. Hatta bir ara Uzun Hasan bile vuruşmaya iştirak etmişti. İşte bu sıralarda çilgınca harbe giren ve büyük bir gayretle savaşmakta olan Uzun Hasan'ın oğlu Kör Zeynel, azap askerlerinin arasına düşmüş ve öldürülmüştü. Kesilen başı Azap ağası Mahmud Ağa tarafından şehzade Mustafa'ya, o da süngüye takılı kafayı teşhir ile Sultan'a gönderir. Zeynel Bey'in ölümü ile Ak Koyunlu ordusunun sağ cenâhı çökertilmiş ve orta cenaha, yani Uzun Hasan'ın emir komutasında bulunan kuvvetlere yüklenilmeye başlanmıştır.

Ak Koyunlu ordusunun sol cenâhında bulunan Uğurlu Mehmed'e gelince; O, eğer Osmanlı bozulacak olursa onların önünü kesip telef edecek veya kendileri bozguna uğrarsa bu kez Osmanlı'yı arkadan vuracaktı. Ancak yapılan tahminler unudukları gibi çıkmamıştı. Şehzade Bayezid'in karşısına çıkan Timuriler'den Melimed Bakır gereği gibi mukavemet edememiş, bu sebeple de Uğurlu Mehmed ne Osmanlı'yı arkadan çevirmeye ve ne de babasına yardıma gidebilmiştir. Yaptığı tek iş Osmanlılarla arasında kalan bir derenin müdafaasından ibaret olmuştur. Artık muharebede Osmanlılar Ak Koyunlular ile eşit bir duruma gelmiş bulunuyordu. Bu sırada oğlu Zeynel'in ölüm haberini alarak son derece üzülen ve Uğurlu Mehmed'den de yardım göremeyen Uzun Hasan'ın Karaman Oğlu Pır Ahmed'e dönerek, *"Karamanoğlu, hanedanın harap olsun, beni bir ciğerparemden, bunca dilaverden çıkarup bednâm olmama sebep oldun. Benim Osmanoğlu ile ne işim vardı"* diye bağırarak pişmanlığını dile getirmişti.

Bu arada yanında 25.000 kişilik bir kuvvetle muharebeyi tepeden seyretmekle olan Fatih Sultan Mehmed, zaferin kazanılmakta olduğunu görünce bu taze güçleri de savaşa soktu. Bunların harp sahasında görünmesi Uzun Hasan'ın ümitlerini bütünü kırdı. Esasen sol kanattaki durumu da iyi değildi. Bu sebeple mukavemetin mânâsızlığını idrak ederek savaş meydanını terketti. Hatta bu sırada Osmanlı askerleri hemen hemen Ak Koyunlu merkez kuvvetlerinin ortasına kadar ilerlemişlerdi ki Uzun Hasan bunlardan yerine kendisine çok benzeyen Alpagut Pir Mehmed Bey'i bırakarak kurtulabildi. Öte yandan babasının kaçtığını ve kardeşinin öldürüldüğünü duyan Uğurlu Mehmed Bey de geri çekildi.

İşte bu safhadan itibaren Ak Koyunlular'da tam bir bozgunluk başladı. Onlar kaçıyor, Osmanlılar öldürüyordu. Eğer Osmanlılar Uzun Hasan'ın karargâhını yağma etmeye dalmasalardı, düşman kuvvetlerinden hemen hemen hiç kimse kurtulamayacaktı. Öğleden akşama kadar sekiz saat süren savaş sonunda Ak Koyunlular'dan öldürülenlerin sayısı ellibini aşıyordu. Bir kısmı da esir edilmişti. Fatih, bunlardan bilgileri, sen adamlarını ve Ak Koyunlularla savaşmış Kara Koyunlular'ı tamamen affetti. Esir alınan Ak Koyunlu kuvvetlerinden beşbin kişi ile yüzyetmiş komutanı ise İstanbul'a gönderdi(1).

Otlukbelli savaşını müteakip Osmanlı kuvvetleri Uzun Hasan'ı takip etmeyerek ona alt olan ve Darab Bey tarafından müdafaa edilen Kemah yakınındaki Karahisar'ı kuşattılar. Darab Bey bilhassa bulunduğu toprakların sahibi olan Zeynel Bey'in ölümüyle çok üzülmüş olduğundan fazla mukavemet etmeden kaleyi Fatih'e teslim etmiştir (29 Ağustos 1473).

Osmanlılar'ın Otlukbelli'nde kesin galibiyetleri üzerine Uzun Hasan Batı ile ilişkilerini kesmiş olup kendisinden çok şey bekleyen ve Türk'ü Türk'e kırdırmaktan zevk duyan Papa, Macar, Leh, Sicilya ve bilhassa Venedik krallarının bütün ümitlerini kırmıştır. Bu sırada Gürcüler de Otlukbelli mağlûbiyetinden dolayı kendisini tanıtmaya başlamışlardı. Bu sebeple 1476 yılında dördüncü defa olarak Gürcüler üzerine sefer yapan Uzun Hasan, onları mağlûp ederek vatanına kadar bir daha ayaklanmalarını önlemiş oldu. Uzun Hasan, 1474'de oğulları Halil ile Yakub'un anaları olan kadının etkisiyle bu oğullarını vârisliğe namzet göstermişti. Ancak diğer oğlu Uğurlu

(1) Osmanlılarla Ak Koyunlular arasında vakubulan Otlukbelli savaşı için bkz.: Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 200 vd.; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, 140 vd.; Kemalpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 190 vd.; Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârih*, III, 125 vd.; Münecclimbâşi *Tarihî*, II, çev. İ. Erünsal, II, 343 vd.; İ.H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 95 vd.; S. Tansel, *Fatih*, 319 vd.

Mehmed, vârisliğe kendisinin değil de üvey kardeşlerinin aday olarak gösterilmesine kızarak isyan eder(1). Önceleri Memlûk hükûmeti ile işbirliği yapan Uğurlu Mehmed, buradan beklediği yardımı elde edemeyince Fatih Sultan Mehmed'e sığınmıştır. Fatih, Uğurlu Mehmed'e iltifat ederek kendisine kızını vermiş ve daha sonra da Sivas'a beylerbeyi olarak göndermiştir. Uğurlu Mehmed'in Sivas beylerbeyisi olarak Ak Koyunlularla hudut olmasından endişeye kapılan Uzun Hasan'ın hanımı Selçuk Begüm Sultan, onu hile ile ortadan kaldırmayı düşünür. Bu hususta Erzincan valisi Bayındırlı Emir Bey'le ittifak ederek ondan yardım sözü alır. Nitekim Emir Bey, Uğurlu Mehmed'e haber göndermiş ve ona hükümdarlık mücadelesinde yardımcı olacağını belirterek Erzincan'a davet etmiştir. Bu habere inanan Uğurlu Mehmed, yanına eş Gevherhan Sultan ve küçük yaşta oğlu Ahmed'i alarak Erzincan'a gitti ise de buraya gelir gelmez Bayındırlı Emir Bey tarafından yakalanarak öldürülmüştür (1477). Fatih Sultan Mehmed Uğurlu Mehmed'in öldürüldüğünü duyunca kızı ile torununu İstanbul'a getirtmiştir(2).

Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan 1478 senesi başında Tebriz'de vefat etmiştir. XV. asrın büyük fâtih komutanlarından ve hükümdarlarından olan Uzun Hasan, paytahtını Amîd'den Tebriz'e taşımış ve Anadolu'da Ak Koyunlu ulusuna bağlı bulunan boy ve oymakların çoğunu da İran'a götürerek geniş İmparatorluğunun muhtelif bölgelerini bunlara ıktâ eylemiş ve bu suretle doğu Anadolu'da Türk ırkının zayıflamasına sebep olmuştur. Uzun Hasan başarılı seferleri yanında memleketinin imârına ve kültür hayatının gelişmesine de hizmet etmiştir. Tebriz'de muhteşem bir saray teşkilâtı yapan, ulemâ ve şuarayı etrafında toplayan Uzun Hasan Bey bunlarla ilmi mubahese ve münakaşalardan zevk duyardı. İlim adamlarını hilmâye etmesi üzerine memleketin her tarafından gelen fikir ve sanat adamlarının sayısı sarayında gittikçe artmıştır. Bunlardan meşhur Celâlüddin Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli* adındaki ünlü eserini Uzun Hasan Bey'e ithaf etmiştir. Meşhur heyet âlimi Ali Kuşçu da uzun bir müddet Uzun Hasan Bey'in sarayında yaşamış olup yine orun tarafından elçilikle İstanbul'a gönderilmiştir. Şemseddin İsfahânî'nin *Tevdîü'l-Envar* adındaki felsefe ve mantıktan bahseden eserini *Fevâid* adıyla şerheden Ahmed b. Yusuf, eserini Uzun Hasan'a ithaf etmiştir. Uzun Hasan Bey birçok dinî ve ilmi müesseseler de vücûda getirmiş, bu arada Osmanlı Devleti'nin teşkilâtını model alarak devletini tanzime ve teşkilâtlandırmaya uğraşmıştır. Nitekim o bu yolda kanunlar vazel-

(1) T. Erdoğan Şahin, Aynı eser, 439

(2) Tacüt-Tevârih, III, 331

miş ve bunlar Doğu-Anadolu'da Hasan Padişah kanunu diye meşhur olmuştur(1).

Ancak Uzun Hasan da bütün Türk devletlerinde olduğu gibi saltanat veraseti işini bir kanuna veya örf'e bağlayamamış ve yaptığı teşkilât, merkezi olamamıştır. Şehzadelere ve hanedana mensup kişilere imparatorluğun bulunduğu mıntikalarda beylik hakkı tanınması ve devletin hâkim sınıfı olan Ak Koyunlu ulusunu teşkil eden boy ve oymak beylerinin her birinin muhtelif mıntika ve bölgelerde kendi boy ve oymakları ile oturarak bulundukları yerlerde verâset ve yarım bir isticlâl ile hâkim olmaları, velhasıl devletin kabile ve aşiretler devletli olması, bu İmparatorluğun çürük bir temele dayandığını gösteriyordu. Nitekim büyük İmparatorluk saltanatını ele geçirmek isteyen şehzadeler ile her biri bir şehzadenin tarafını tutan beylerin birbirleri ile mücadeleleri yüzünden pek az bir zaman içinde tarihten silinmiştir.

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Ak Koyunlu tahtına hayatta olan altı oğlundan Halil Sultan geçti. Halil Sultan'ın tahta geçtikten sonra kardeşlerinden Maksud Bey'i hiçbir kusuru yokken öldürmesi aleyhinde bir cereyanın doğmasına sebep oldu. Çünkü bu olay üzerine diğer kardeşlerinin itimatları sarsılarak kendisinden yüz çevirmeye başlamışlardır. Nitekim 1478'de amcası Cihangir'in oğulları Murat ve İbrahim Beyler İsyan ettiler ise de Halil Sultan bu ayaklanmayı bastırdı. Bu arada annesinin devlet işlerine karışmasını istemeyen Halil Sultan, onu diğer oğlu olan Diyarbakır valisi Yakub Bey'in yanına göndermiş ve bu durum kendisinin tahta çıkmasını sağlamış olan annesinin gücenmesine sebep olmuştur. Çok geçmeden de Yakub Bey biraderine karşı İsyan etmiştir. Yakub Bey Sultan Halil'e karşı Hoy çayı kenarında gırıştığı mücadelede muvaffak olarak onu öldürmüş ve Ak Koyunlu tahtına sahip olmuştur(2). Hükümdarlığı altı ay kadar sürmüş olan Halil Sultan'ın, 1494'de öldürülen Ali ve 1479'da ölen Elvend Mirza adlarında iki oğlu vardır.

Elvend Mirza ile Kara Yülük'ün oğullarından Şeyh Hasan oğlu Köse Hacı Bey, Sultan Yakub'a İsyan ettilerse de Sultan bu İsyanları kolaylıkla bastırdı. 1480 yılında Memlûk sultanı Kayıtbay, Emir Yaş Bey kumandasında Diyarbekir üzerine kuvvet sevk etmişti. Sultan Yakub'un bu orduya karşı Bayındır Bey, Süfl Halil Bey ve Blçen oğlu Süleyman Bey idaresinde gönderdiği Ak Koyunlu kuvvetleri Urfa'yı ele geçirmek üzere olan Mısır ordusunu perîşan etmiştir. Bu zaferi

(1) J.H. Uzuncarsılı, Anadolu Beylikleri, 104

(2) F. Sümer, Ak Koyunlular, T.D.A., 25

muteakip Bayındır Bey merkeze karşı isyan etti İse de Sultan Yakub üzerine gelerek kuvvetlerini bozmuş ve kendisini de katletmiştir (1481). 1482 yılında Gürcistan üzerine sefer yaparak Ahıska başta olmak üzere bazı kaleleri fetheden(1) Sultan Yakub, Gürcüler'in, devletine olan bağlılıklarını kuvvetlendirmiştir. Bu sırada Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar, etrafına topladığı binlerce müridi ile Şii mezhebini yaymaya çalışıyor ve dört bir tarafa akınlar düzenliyordu. Nitekim Haydar 1488'de babasının ölümünün intikamını almak için Şirvan üzerine sefer düzenledi. Kalabalık ve iyi teçhiz edilmiş ordusuna rağmen Seyh Haydar'ın müridleri karşısında çok zor duruma düşen Şirvan şahı Ferruh Yesar, damadı bulunan Yakub Bey'den yardım istedi(2). Kendisi Sünni olan Sultan Yakub, Şeyh Haydar'ın şilik faaliyetlerini öteden beri endişe ile takip ediyordu. Bu sebeple aradığı fırsatı buldu ve Süleyman Bıçen komutasında bir orduyu Safevi şeyhi üzerine gönderdi. Şeyh Haydar bu çarpışmada az sayıda müridi ile büyük bir gayret göstererek Ak Koyunlu ordusuna galebe etmek üzere iken başundan okla vurularak öldüğünden kuvvetleri de dağılmış ve İsmail'den başka bütün oğulları katledilmişlerdir.

Ancak devletin bu mesud ve parlak günleri fazla devam etmemiştir. 1490 yılında çıkan bir veba salgını önce ana kraliçe Selçuk Şah Begüm'ü sonra oğullarından Yusuf Mirza'yı ve en sonunda da bizzat Yakub Bey'i alıp götürmüştür. Kara Yülük Osman Bey'in torunlarından olan Selçuk Şah Begüm devleti idare edebilecek ıdrayette bir kadın idi. Nitekim müstesna bir şahsiyet olan Uzun Hasan Bey'in icraatlarında dahi müessir olduğu görülmektedir. Her türlü ihtirastan uzak iyi kalpli bir genç olan Yusuf Mirza İse aynı zamanda âlim ve şairlerin en büyük hâmlisi idi.

1490 yılında 27 yaşında iken vefat eden Sultan Yakub Bey'in oniki yıl süren hükümdarlık zamanı bu devletin tarihinin parlak bir devrini teşkil eder. Uzun Hasan Bey'den sonra bu ailenin en kıymetli hükümdarı Sultan Yakub'dur. Ancak genç yaşta ölümü ve geride henüz bütüğü yaşına gelmemiş üç oğlu bulunması, devletin yirmi yıl kadar bir buhran içine düşmesine sebep olmuştur. Sultan Yakub babası gibi ilim adamlarını, şair ve sanatkarları himâye eder ve vaktinin çoğunu onlar ile sohbet ve müzâkerelerle geçirirdi. Namına birçok eser yazılan Sultan Yakub, kendisi de Türk ve Fars dillerinin her ikisinde de kıymetli şairdi.

3 — Ak-Koyunlular'ın Yıkılışı

Sultan Yakub'un yerine Sufi Halil ve diğer Musullu boyu beyleri ile Pirnak boyu beyleri tarafından henüz bölüğü yaşına gelmemiş olan Baysungur tahta çıkarıldı. Ancak memleketin diğer bölgelerinde de diğer boyların beyleri başka şehzadeleri hükümdar ilan ettiler. Bu sebeple ülke içerisinde karışıklıklar çıktı. Bu arada genç hükümdarın atabeyi olan Sufi Halil Bey, büyük bir kumandan olmakla beraber, bir devlet adamında bulunması gereken birçok vasıflardan mahrum, sert mizaçlı, müstebit ruhlu ve kindar bir adamdı. Nitekim daha Sultan Yakub'un vefat ettiği gece hanedandan divan beyi Sultan Halil'in oğlu Ali Mirza'yı öldürmüştü. Yine ahlâk ve fazilet sahibi bir zat olan ve Sultan'a, şehzadelere ve beylere yaptığı güzel telkinler ile Sultan Yakub devrinin mesud bir şekilde geçmesinde en önemli amlil olan Kadı İsa el-Savacı'yı da öldürmekten çekinmemişti(1). Böylece o, devlet idaresine hâkim oldu ise de bu durum fazla uzun sürmedi. Kendisinin despotça yönetiminden bıkan diğer emirlerin bir çoğu Diyarbakır valisi Süleyman Bîçen ile ittifak ettiler. Neticede bu kuvvetler Sufi Halil'i mağlup ederek yakalamışlar ve derhal katletmişlerdir. Süleyman Bîçen Bey Baysungur'a atabey nasbedilmiştir. Bu sırada Ümeranın bir kısmı ise Alıncak kalesinde mahpus bulunan Uzun Hasan'ın torunu Rüstem Mirza etrafında toplanarak onu hükümdar ilan etmişlerdi. Süleyman Bey ise bu kuvvetlerin üzerine yürümüş, ancak mağlup olduğundan Diyarbakır'a kaçmıştır. Bu gelişmeler üzerine Baysungur da kardeşleri ile beraber anası tarafından dedesi olan Şirvan şahı Ferruh Yesar'a sığınmıştır (1492). Baysungur'un saltanatı bir yıl kadar sürmüştür. Diyarbakır'a kaçmış olan atabeyi Süleyman Bîçen, orada yakalanarak öldürülmüştür.

Baysungur'un Şirvan şahına sığınmasından sonra Ak Koyunlu tahtına geçen Rüslem Bey'in beş yıllık saltanatı çeşitli gâlle ve mücadeleler içerisinde geçmiştir. Öncelikle saltanatı tekrar elde edebilmek emelinde olan Baysungur, kardeşi Hasan ile birlikte harekete geçti ise de ikisi de yakalanarak öldürüldüler. Ardından İsfahan valisi ile Gilan hükümdarı isyan ettiler ancak bu isyan da kısa zamanda bastırılmıştır. Bu sırada Sultan Yakub zamanında kendilerine büyük bir darbe indiren Safevi müridleri, Ali b. Haydar'ın etrafında yeniden toplanmaya ve teşkilatlanmaya başlamışlardı. Ali b. Haydar Ak Koyunlular'a iltihak etmeyen Kara Koyunlu boylarını da mâliyetine katarak bir hayli güçlenmiş ve müstakil bir devlet kurmak için harekete geçmişti. Ancak Ak Koyunlu kuvvetleri ona bu fırsat-

ni vermeyerek vuku bulan savaşta hezimele uğratılmışlar, Ali b. Haydar'ı ise katletmişlerdir. Bu arada Ugurlu Mehmed'in oğlu ve Fatih Sultan Mehmed'in kızıdan torunu olup boyunun ve kollarının kısalığı ve şişman olması sebebiyle Göde lakâbıyla meşhûr olan Ahmed Bey, dayısı Osmanlı hükümdarı II. Bayezid'den aldığı yardımlarla Ak Koyunlu tahtını elde edebilmek için harekete geçti. Rüstem Bey, Göde Ahmed'i ve kuvvetlerine karşı çıktı ise de bilhassa ümerasının kendisine hiyanet etmesi sebebiyle mağlûp oldu ve öldürüldü.

Böylece 1496'da Ak Koyunlu tahtına oturan Göde Ahmed Bey zamanında da İsyanlar eksik olmadı. Nitekim o da bir sene kadar saltanat sürmüş olup İsfehan tarafında çıkan bir İsyanı bastırmak üzere girdiği harekâtta öldürülmüştür. Göde Ahmed Bey'in ölümünden sonra Ak Koyunlu Devleti hemen hemen parçalanma noktasına gelmiştir. Ümeradan her biri Ak Koyunlu şehzadelerinden birini muhtelif mıntikalarda hükümdar ilan etmişlerdir. Bunlardan Sultan Yakub'un oğlu Murad Şirvan'da, Uzun Hasan oğlu Yusuf Bey'in oğullarından Elvend Mirza Azerbaycan'da, Mehmed Mirza ise Yezid'de hükümdarlığa getirilmişlerdir. Bu bölünmeyi müteakip Ak Koyunlu Devleti içerisinde şiddetli bir dahili harp başlamıştır. Devleti tamamen ele geçirmek için verilen bu mücadelelerde ümeradan birçok kimse telef olduğu gibi Mehmed Mirza da öldürülmüştür(1).

Nihayet 1501 yılında Ak Koyunlu Devleti Sultan Murad ile Elvend Bey arasında taksim edilmiştir. Bu paylaşmada Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars ve Kırman ülkeleri Sultan Murad'da kalırken, Azerbaycan, Erran ve Diyarbekir bölgesi de Elvend Mirza'nın hâssesine düşmüştür. Ancak İmparatorluk bünyesinde yıllarca süren harp ülkeyi harap etmiş, zaten iki asra yakın bir zamandan beri istilâdan istilâya ve felaketten felakete uğrayan şehirler büsbütün perişan olmuştu. Bu arada devletin her tarafında celâlliler türemiş, eşkıyalık artmış ve bu karışıklıktan en çok darbeyi yiyen köyler de perişan ve harap bir hale düşmüşlerdi. İç harp dolayısıyla birbirine düşman olan beyler kendi boy ve oymakları ile evvelden hâkim oldukları veya sonradan ele geçirdikleri memleketlerde müstakil olarak hâkimiyeti ele geçirmişlerdi. Ancak her iki hükümdarın da henüz genç ve tecrübesiz oluşu bunların büyük beylerin elinde birer oyuncak olmalarına yol açmıştır. Neticede ümeranın merkezi tanımamasından ve savaşlar dolayısıyla hazinede para kalmamasından dolayı onlar da pek müşkül bir vaziyete düşmüş bulunuyorlardı.

Ak Koyunlu Devleti'nin içinde bulunduğu bu müşkil vaziyet sırasında Erdebil şeyhinin oğlu olan ve ağabeyi Ali'nin katlinden sonra Safevi tarikatının postuna geçen ve daha sonra Şah ünvanını alacak olan İsmail Safevi ortaya çıkarak pederi Şeyh Haydar'ın müridlerini etrafına topladı. Bilhassa Ak Koyunlular'ın dahili mücadelelerinden faydalanarak bu ülke içerisinde istediği gibi dolaşmış ve yine bu devlete ait olan Erzincan'a gelip orada kolayca teşkilatlanma imkânını bulmuştu. Bu sırada Osmanlı sultanı II. Bayezid'in Modon ve Koron'un fethi ile meşgûl bulunması dolayısıyla Osmanlı teb'asından da binlerce kişi hududa çok yakın Erzincan'daki mürşidleri İsmail'in yanına hiçbir güçlük çekmeden gidebildiler.

Böylece Ak Koyunlular'a açık veya gizli düşmanlık besleyen Kara Koyunlu cemaatları, Ak Koyunlu ulusuna mensup olup dahili harpler neticesinde hükümete karşı cephe alan ve iç harplerin verdiği perişanlıktan muzdarip olan boy ve oymaklar ile İran, Irak ve Anadolu'nun her tarafına yayılmış Safevi tarikatı büyüklerinin propagandaları ile kandırılmış olan Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki Osmanlı ve Dulkadirli hükümetlerine tâbi boy ve oymakların Erzincan'daki şeyhlerinin etrafında toplanmaları neticesinde artık baş ile gövde yanyana gelmiş bulunuyordu. Etrafında toplanan bu müridlerini teşkilâtlandıran İsmail, 1501'de harekete geçerek önce Şirvan şahı Ferruh Yesar'ı büyük bir bozguna uğrattı. Ferruh Yesar bu savaşta öldürülmüştür. Safevi şeyhi İsmail bundan sonra Ak Koyunlu topraklarını istirdâda başlamıştır. Bu sebeple Elvend Mirza, kuvvetleriyle Safeviler'in üzerine yürüdü. İki ordu Nahçıvan havâlisindeki Şurur mevkinde karşılaştılar. Elvend Mirza sayıca ve silahca üstün bir durumda olmasına rağmen Safevi şeyhine yenildi(1). Ak Koyunlu ordusunun büyük bir kısmı ile beylerden bir çoğu savaş meydanında kaldı. Şurur Savaşı neticesinde Şeyh İsmail Azerbaycan'ı Ak Koyunlular'dan almış oldu. Akabinde Tebriz'de şahlık tahtına oturarak Safevi Devleti'ni resmen kurdu (1501) (2).

Şurur Savaşı'nda kuvvetlerinin büyük bir kısmını kaybeden Elvend Mirza, Erzincan taraflarında asker toplamaya başladı. O aynı zamanda Şah İsmail'in de göç ve ziyaret yolunu kapatmış bulunuyordu. Bu durum Şah İsmail'in asker kaynağının kesilmesi demek oluyordu ki tedbir almadığı takdirde başarılarının sonu olabilirdi. Bu sebeple Şah İsmail, derhal Sarukaya mevkinde bulunan Elvend'in üzerine yürüdü. Elvend Mirza ve askerleri ise mukavemete cesaret edemeyip ağırlıklarını bırakarak Tebriz'e doğru çekildiler. Bunu öğ-

(1) F. Sümer, Safevi Devleti'nin Kuruluşu, 21

(2) F. Sümer, Aynı eser, 22

nenen Şah İsmail de geri donerek Tebriz'e geydi. Tebriz'in güney-doğusunda ve ona iki konak mesafedeki Ucan'da bulunan Elvend, Hemedan yolu ile Bağdat'a kaçtı. Elvend Mirza, hükümetli ele geçirmek için çalışmalar da bulunmuş ise de muvaffak olamamış, ancak Diyarbakır bölgesinin cüz'i bir bölümünü eline geçirebilmiş ve 1504 yılında da vefat etmiştir.

Bu arada Elvend Mirza'yı bertaraf ettikten sonra İran'da hâkimiyetini sağlam bir şekilde tesis edebilmek için Fars ve Kırman'a da sahip olması gereken Şah İsmail, bu defa Ak Koyunlu Sultan Murad üzerine yürüdü. Sultan Murad Hemedan yakınında Alma Kulağı denilen yerde Şah İsmail kuvvetlerini karşıladı. Ancak yapılan savaşta büyük bir mağlûbiyete uğrayarak kendisi güçlûkle kaçıma muvaffak olurken, beylerbeyi ve akrabası Güzel Ahmed, Eslemes ve Ali Bey gibi büyük emirler ile binlerce Ak Koyunlu askeri savaş meydanında kaldı. Şah İsmail, bu büyük zafer ile Irak-ı Acem, Fars ve Kırman'ı devletine katmayı başardı (1503) (1). Daha sonra Diyarbakır bölgesini de elde eden Şah İsmail, böylece bütün Ak Koyunlu ülkesine sahip olmuş bulunuyordu. Şah İsmail'e mağlup olduktan sonra Suriye'ye kaçan Ak Koyunlu sultanı Murad ise daha sonra Dulkadir Oğlu Alaüddeve'ye iltica etmiştir. Sultan Murad Alaüddeve'nin kızlarından biri ile de izdivâc etmiştir ki bu izdivâçtan Hasan ve Yakub Beyler doğmuştur. Buradan Osmanlı ülkesine gelen Sultan Murad. Yavuz Sultan Selim'in İran seferine iştirak etmiştir. Çaldıran Zafarından sonra dönüşle Yavuz Sultan Selim onu yanına bir miktar kuvvet vermek suretiyle Diyarbakır'ın zaptına memur etti. Ancak Şah İsmail tarafından Urfa valisi bulunan Ece Sulkan Kaçar, buyruğundaki az bir kuvvetle gelerek, Murad'ın yedi bin kişilik kuvvetini bızguna uğratmıştır. Yapılan savaşta Murad Bey de öldürülmüş ve başı Şah İsmail'e gönderilmiştir.

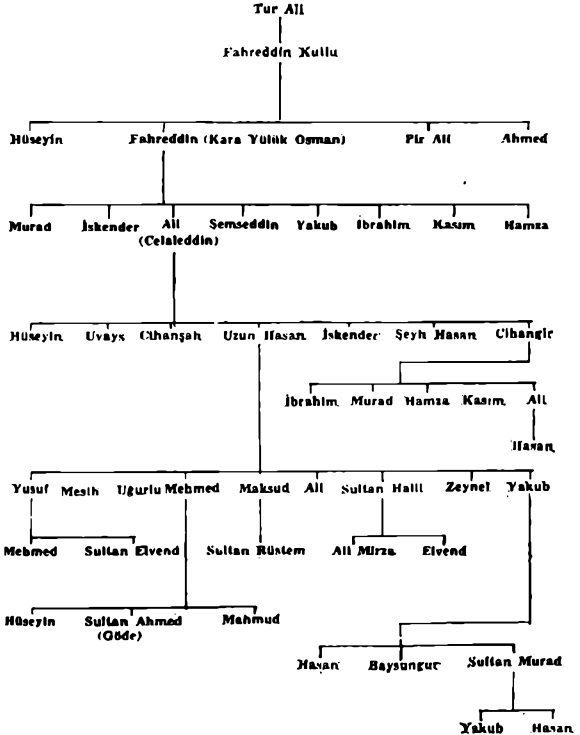
Şah İsmail, yalnız Ak Koyunlu hanedanını ortadan kaldırmakla kalmamış, Ak Koyunlu ulusuna ve devletine bağlı olan ve onların taraftarları bulunan bütün boyları ve oymakları da merhametsizce katliam ederek Azerbaycan, Diyarbakır, Irak-ı Acem, Fars ve Irak-ı Arab'da hunharlık göstermiş ve Ak Koyunlular'ın kökünü kazımişti. Katliamdan kaçıp kurtulabilen Ak Koyunlu boyları ve oymakları Memlûklular'a, Dulkadir ülkesine ve Osmanlılar'a iltica ettiler ve çok geçmeden de tamamen Osmanlı tebasına katılarak, beyleri ile birlikte Orta ve Doğu Anadolu'nun muhtelif kısımlarına dağıldılar (2).

Ak Koyunlu Sultan Murad'ın oğlu Yakub Mirza'nın nesli Trahzon'da yerleşmiş ve devam etmiştir. Yakub Mirza'nın oğlu Murad Pa-

(1) Hasan Rumlu, *Ahsenü'l-Tevârih*, yay. G. N. Beddon, 64

(2) M. Halil Yınanc, «Ak Koyunlular», IX, 283

şa, Kanuni'nin Irakeyn seferinde Osmanlılar'ın Irak-ı Acem beylerbeyisi olmuştur. Hemen hemen bütün Ak Koyunlu prensleri Osmanlı hizmetine girmişlerdir. Tur Ali Bey'in oğlu Zeynel Bey, Hâbil Bey'in Kâbil Bey ve Süleyman Bey'in oğlu Kum valisi Ferruhşad Bey Kanuni'nin Irakeyn seferinde, Doğu İran'da sancak verilen Ak Koyunlu prenslerindendir.

B. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Ak Koyunlu Devleti'nin esas teşkilâtı müslümanlıktan evvel ve müslümanlıktan sonra Türk ırkına mensup ulus ve boylara istinaden kurulan bütün Türk devletlerinin aynıdır. Devletin idaresi altındaki bütün memleket hanedanın mülkü idi. Hanedana mensup prenslerden biri diğerlerine reis olur, Uluğ Bey veya Han tesmiye edilen bu zat hükümdardır. Ak Koyunlu Devleti'nde hükümdar intihâbında aile ve aşiret reisleri müessirdi. Ulus riyasetine ulusu teşkil eden aile efradı ve aşiret beyleri tarafından kim intihâb edilirse Ulus'un idaresi ona ait olurdu(1). Hükümdar olan Ulus reisi kendi aile efradından herbirine ve emirlerine memleketin muhtelif yerlerinin idaresiyle beraber ıktalarını tevcih ederdi. Nitekim Kara Yülük Osman Bey hükümdar olduğu zaman Şarki Karahisar ve Kemah'ı oğlu Yakub Bey'e Tercan'ı yeğeni Musa Bey'e, Bayburd'u yine yeğeni Kutlu Bey'e, Ruha'yı yine kardeşinin oğlu Tur Ali Bey'e ıkta olarak vermişti. Emir İnak Hasan da bunun zamanında Erzincan Akşehiri ıktasına sahipti. Şehzade Yusuf b. Uzun Hasan'ın ıktası Kâşan muntakası ile bazı İsfahan beldeleri idi. Uzun Hasan oğullarından Maksut Mirza'ya Bağdat ve Halil Mirza'ya Fars eyaletlerini vermişti. Hükümdarlığın intikali bütün Türk devletlerinde olduğu gibi, muayyen bir kanuna tâbi olmadığından hükümdarın ölümünde ekseriya vasiyet ettiği şehzadesi tahta çıkarılıyorsa da bunun aleyhine diğer prensler isyan ediyorlar ve dahillî harp çıkarıyorlardı. Neticede saltanat, muvaffak olanın elinde kalıyordu. Ak Koyunlu Devleti'nin de diğer birçok Türk devletleri gibi çabuk yıkılmasını kolaylaştıran sebeplerden biri de işte bu teşkilât-ı esasîyenin bir kanun ve ananeye bağlanmamış olmasıdır(2).

Selçuklular'da olduğu gibi Ak Koyunlular'ın birinci derecedeki merkezinde umum devlet işlerinin tertip ve tanzim edildiği bir divan teşkilâtı vardı. Divan reisine Sahib-i divan denilmekte olup bunda divanın mühürü bulunur ve icap eden vesika ve hükümler bununla mühürlenirdi. Bunun yanında Sahip adını taşıyan vezirler ile her

(1) İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 199

(2) M. Halil Yınanç «Akkoyunlular», *İA.*, 266 vd.

biri bir nezârete tekâbül eden ve büyük divana bağlı olan eşrâf divanları (teftiş, nişân, istîfâ) ile cezaî ve askerî işlere bakan adlî ve arz veya arizî divanlarının nazırları olan zevat, kazasker ve pervanecî bulunurlardı. Bundan başka sultanat kanedanına mensup veya boy reisleri olan bazı büyük beyler de divanın tablî azası idiler. Bu beylerin en büyüğüne emir-i azam denirdi ki ekserîya divanın en nüfûzlu şahsiyeti olur ve hükümdarın iştirak etmediği seferlerde başkumandan vazifesini görürdü. Eyaletler veya vilâyetlerdeki şehzadelerin yahut beylerin emirleri altında da merkezdeki divanın aynı fakat daha küçük şekilleri bulunurdu. Vilâyetleri idare etmek ve bu suretle devlet işlerine alışmak için buralara gönderilecek hükümdar çocukları küçük iseler yanlarına hükümdarın iltîmat ettiği beylerden biri Atabey veya Lala ünvanıyla tayin olunurdu. Bunlar şehzade yetişinceye kadar ve hatta yetiştikten sonra da hükümet işleriyle bîzzat ilgilenirlerdi. Vilâyetlerin idaresi validen sonra kadı ve subaşılara bırakılmıştı. Kadılar şer'î işlere bakarlar ve kişiler arasındaki hukukî davaları hallederlerdi. Vilâyetin bütün askerî ve inzibâtî işlerinden ise Subaşılar mesul idiler.

Ak Koyunlular'da toprak idaresinin nasıl olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber bunların diğer teşkilâtları gibi bunda da İlhanîler'i örnek aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim tarihlerdeki kayıtlara göre hükümdar ailesinin emirlere ıktâa vermeleri aynı teşkilâtın devamı ettiğini göstermekte ve başka türlü olmasına da imkân verilmemektedir. Aynı zamanda arazinin zaman zaman tahriri için Divan emirlerinin memur edildiği görülmektedir(1).

Uzun Hasan zamanına kadar Ak Koyunlu ordusu hükümdarın maiyet hassası ile hükümdara bağlı olan diğer boy beylerinin kuvvetlerinden ibaret olup atlı idi. Ak Koyunlu Devleti'ni muntazam bir askerî teşkilâta bağlayarak onu nizâmî bir devlet haline sokmak isteyen Uzun Hasan Bey'di. Fakat onun zamanında dahi aşîret teşkilâtı hâkimdi. Bundan dolayıdır ki aşîret kuvvetlerini itaat altında tutmağa muvaffak olan bu büyük hükümdarın kendisinden sonra aynı kuvvet ve iktidarda olmayan oğulları zamanında ve pek az müddette aşîret kuvvetlerine istinat eden devletleri muhtelif sebeplerin de etkisiyle hızlı bir çöküşe maruz kalmıştır. Uzun Hasan giriştiği fethat hareketinden sonra Osmanlı Devleti'nin teşkilâtını taklit ederek yeni bir ordu kurmuştu. Bu orduda Bayındırlar esas olmak üzere ulusu teşkil eden muhtelif boyların içinden seçilen ve Hassa nökerleri denilen ve miktarı otuzbine varan piyade hassa askerî ile tipki Osmanlılar'da olduğu gibi kasabalılardan ve köylülerden topla-

nan piyade azaplar yer alıyordu. Ayrıca ümera denilen maliyyel beyleri derecelerine göre kendilerine verilen tımar nisbetinde asker beslemekle mükellef idiler. Tımar sahibi olan sipahiler vefat ettiklerinde tımarlarının evlatlarına intikali de kanun idi. Ak Koyunlu hassa askerleri Osmanlılar'da olduğu gibi daimi ve maaşlı idiler. Azaplar ile çerikler ise ancak harp zamanında maaş alırlardı. Ak Koyunlular beyaz renk ve beyaz bayrak kullanmışlardır.

Ak Koyunlular'ın ordu tertibatı ve ıstılahları tamamen İlhaniler'in aynıdır. Ordunun merkez koluna Uluğ kol, sağ koluna Barangar, sol koluna ise Cuvangar denilirdi(1). Harpte ordunun rıcat hatını temin için karargâh ve ihtiyat kuvvetleri asıl ordudan iki-üç günlük mesafede geride yerini alırdı. Bu ihtiyat ordu karargâhına Urug adı verilirdi. Ak Koyunlu kuvvetlerinin miktarına gelince, sulh zamanında Uzun Hasan'ın oğlu Fars valisi Halil Sultan'ın yaptırdığı ve arz denilen bir yoklama sırasında Sağ kol (Barangar) askerinin miktarı 9154 olup bunun 2392'si zırhlı, 3752'si ok ve yayla mücehhez ve 3900 neferi de kullukçu idi. Sol kol (Cuvangar) askerinin miktarı ise 7370 idi. Bunun 5802'si nöker, kalanları ise ok ve yaylı idiler. Halil Sultan maiyetinde bulunan hassa nökerleri ise 3230 neferdiler. Manglay denilen öncü kuvveti ise 5662 idi(2). Eyalet kuvvetleri ve şehzadelerin maiyetindeki kuvvetler hariç olarak yalnız şehzade Halil'in idare ettiği bu kuvvet miktarı otuz bin geçmektedir. Buna bizzat hükümdarla diğer şehzade ve eyalet kuvvetleri de iltilhak edince harp zamanında hudutlarda kalan kuvvetler hariç olmak üzere ordunun miktarı yüzbin geçmekteydi.

Ak Koyunlu Devleti'nin bütün tarihî hemen hemen dehlil ve harici muharebeler içinde geçtiğinden ve bu devletin hâkim olduğu ülkelerde bir türlü sükun ve intizamın tesisi edilememesinden bunlar zamanında medeniyet ve kültür bakımından bir ilerleme görülememektedir. Ancak bu alenin bazı Mardin beylerinin ilim ve hayır müesseseleri vücuda getirdiklerini Uzun Hasan ile oğullarından bazılarının, bilhassa Sultan Yakub'un ve onun ümerasından bazılarının âlimleri ve şairleri himaye ettiklerini ve birçok ilmi ve dinî eserler yaptırdıkları bilinmekte ise de bu faaliyetler iki hükümdarın zamanına münhasır kalmış gibidir. Nitekim yapılan eserlere bakılırsa Tebriz'de Uzun Hacı camii ile Mardin'de Kasım, Hamza ve Cihangir Mirza'ların zâviye, mesclit ve medreseleri ve yine bu alleden Bayındır Bey b. Rüstem'in Ahlât'taki İmaret, medrese, camii ve hamamından

(1) Reşit Rahmeti Arat, «Faik Sultan Mehmed'in Yarığı», *Türkiyat Mecmuası*, sayı 6. 300 vd.

(2) İ. H. Uzuncharsılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhâl*, 291

ibarettir. Uzun Hasan Bey, beyliğini büyük bir İmparatorluk haline getirirken kuvvetli esaslara da bağlanmak istiyordu. Bu sebeple mükemmel bir idare ve askerlik teşkilâtı vücuda getirdiği sırada memleketinde ilim ve fennin yayılmasına da çok ehemmiyet vermiş. Irak, İran, Maverâünnehr ve Türkistan'ın âlim, şair ve ediplerini davet ile sarayında toplamakla idi.

Efendisi Uluğ Bey'in katledilmesinden sonra oğlundan yüz çevirerek hacca gitmek üzere yola çıkan meşhur riyâziye ve heyet âlimi Ali Kuşçu, Tebriz'den geçerken Uzun Hasan Bey'in rica ve ısrarı ile orada kalmıştı. Yine yüksek ilim adamlarından Celâlüddin Devvânî, Uzun Hasan'ın pek çok ihsân ve iltifatına nâil olmuş ve İngilizceye de tercüme olunan *Lerâmü'l- İşrak fî mekârimü'l-Ahlâk* isimindeki meşhur eserini hükümdarına ithaf etmişti. Devvânî, Uzun Hasan Bey zamanında askerî durumu gösteren *Arznâme* adında bir eser daha yazmıştır. 1502 yılında vefat eden Celâlüddin Devvânî'nin Hallî Sultan nâmına *Hâşiye-i Kadime* ve Yakub Han adına da *Risâle-i Adâlet* adlı eserleri mevcuttur (1). Uzun Hasan Bey'in medreselerinde bu âlimlerden başka Tahranlı Mevlâna Ebû Bekir, yüksek riyâziyatçı olan Mahmud Can, âlim ve edip Kadî Muslihiddin İsa ve sonradan Osmanlılar'ın hizmetine geçerek mühim görevlerde bulunan İdris-i Bîlîsî, görev yapan diğer şahıslar arasındadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARA-KOYUNLULAR

A. Siyasî Tarih

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Van Gölü kıyısındaki Erciş mm-tıkası merkez olmak üzere kuzeyde Erzurum ve güneyde Musul havallisine kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde devlet kuran bir Türkmen kabilesidir.

Bugün ilim âleminde hâkim olan umumî kanaate göre Kara Koyunlular kabilesinin adı, totemlerinin koyun olması ile alakalı sayılıyorsa da, eski Türkler'de olduğu gibi totem olarak kabul edilen hayvanın etinin yenmesinin memnû' olması dolayısıyla bu görüş uzak bir ihtimaldir(1). İran, Irak-ı Arab ve Doğu Anadolu'daki Moğol hâkimiyetinin çökmeye başlaması ile kendi ad ve hesaplarına siyasî faaliyete geçen Doğu-Türkmenleri'nin en belli başlı kollarından biri olan Kara Koyunlu Oymağı'nın Oğuz veya İslâm ülkelerinde daha yaygın adıyla Türkmen elini teşkil eden yirmidört boydan hangisine mensup olduğu hakkında kaynaklarda açık bir kayda rastlanmamaktadır. XV. yüzyılın Osmanlı müverrihlerinden Şükrullah eserinde Kara Koyunlu hanedanının Deniz Han'dan geldiğini söylemekte ve bu ifadeyi bizzat Cihan Şah'ın ağzından nakletmektedir(2). Nitekim Oğuz Han ananesine göre Deniz Han evladından sayılan Yıva boyu ile Kara Koyunlular arasında kabilevi bir akrabalığın mevcut olduğu hakkında izler bulunmaktadır(3). Ayrıca yaygın bir kanaat olarak Kara Koyunlular'ın mensup olduğu boy ve kabile Baranlı veya Baraniler adı ile görülmektedir. Ancak bu adın bir şahıs veya oymak adından mı yoksa bir yer adından mı geldiği kesin olarak tesbit edilememektedir. Baran kelmesi bir şahıs adından gelebileceği gibi, Kara Koyunlu hanedanının taşıdığı aile adının Doğu Anadolu'da vakıtle para kestirebilecek derecede ehemmiyetli olan bir mevkiden gelmiş olması da mümkündür. Nitekim Muş'un Varto kazasına ve Çapakçur (Bingöl)'a bağlı bu adı taşıyan iki köy vardır(4). Babur'un meşhur halıratında Kara Koyunlu hükümdarı Cihan Şah, Barani nisbetiyle anılmaktadır(5).

(1) Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I, 13, Ankara, 1984.

(2) Behçetü'l-Tevarih, Atsız tercemesi, 27, İstanbul, 1939.

(3) Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, «Kara Koyunlular», İA., VI, 292.

(4) Köyleriniz, Dahiliye Vekaleti, 87, İstanbul, 1933.

(5) Babur, Baburnâme, neşr. R. Rahmetî Arat, I, 9, Ankara, 1943.

Kara Koyunlu eli arasında yer alan ve Kara Koyunlu ulusunun çekirdeğini meydana getiren Kara Koyunlu oymağı, oynadığı idareci rolle kabilevi özelliğini kaybetmiştir. Kara Koyunlu elini meydana getiren diğer oymaklar şunlardır: Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpağut, Cakırlu, Ayınlı, Bayramlı, Ağaç-eri, Döğer ve Hacılu. Bunlara Süleymani, Zirki ve Mahmudi gibi bazı Kürt oymakları da ilâve edilebilir.

Kara Koyunlular'ın Anadolu'ya gelişleri hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Osmanlı kaynaklarında Ak Koyunlular'ın Argun Han zamanında (1284-1292) kardeşleri Kara Koyunlular'la beraber Türkistan'dan Azerbaycan'a geldikleri ve sonra Ak Koyunlular'ın Diyarbekir bölgesinde, Kara Koyunlular'ın ise Erzincan ve Sivas hölgelerinde yerleştikleri yazılıdır(1). Ancak bu rivayetlerin tarihî hakikatlerle pek ilgisi bulunmamaktadır. Asıl olarak yaklaşık otuzbin çadırından müteşekkil olan Kara Koyunlular, Cengiz Han'ın hücumu üzerine Türe Bey adındaki reislerinin idaresi altında Türkistan'dan Maveraünnehr'e ve oradan da İran yoluyla Doğu Anadolu'ya göç etmişlerdir(2). Türe Bey, Kara Yusuf'un yedinci oğlu Oğuz Han'ın torunlarındanır. Diyarbekir yöresine geldikten sonra da Kara Koyunlular, ana yurtlarından çıkmalarına sebep olan Tatarlar ile mücadeleye devam etmişlerdir.

Kara ve Ak Koyunlular'ın siyasi bakımdan ehemmiyet kazanmaları İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın ölümü (1335) ve Moğol noyanlarının dahill bir mücadeleye girmeleri ile başlar. 1333-1334 yılları arasında Anadolu'yu gezen meşhur seyyah İbn Battuta Erzurum'a da gelmiş ve bu şehrin büyük bir bölümünün iki Türkmen oymağının mücadelesi yüzünden harab bir hale geldiğini yazmaktadır(3). Bu iki Türkmen oymağının Kara ve Ak Koyunlular olduğunda şüphe yoktur. Kara Koyunlular'ın ilk zamanlarda Irak'taki Celâyir aliesinin ve Çoban Oğulları'nın hizmetinde oldukları görülmektedir. Bilhassa 1350 yılından sonra Barınbayoğlu İbrahim Şah'ın ölümü ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki nüfuzu sona eren Solay hanedanının rolünü Türkmenler'in aldığı görülmektedir. Böylece XIV. yüzyılın başlarında Erciş mıntıkasında beyliklerini tesis etmeye muvaffak olan Kara Koyunlular'ın ilk reisleri olarak Bayram Hoca ilk katli çekmektedir.

Bayram Hoca, Sincar hakimî Pir Muhammed'i öldürerek emirliği ele geçiren Hüseyin Bey'in maiyetinde bulunuyordu. Hısn-ı Keyfo

(1) Âl. Künhü'l-Abbâr, III, cüz 3, 26

(2) Mahmud b. Abdullah-ı Nisapuri, Tarih-i Türkmenîyye, Ankara Maarif Vekaleti Kütüphanesi, nr. 390, 21-22

(3) İbn Battuta, Seyâhatnâme, terc. Şerif Paşa, II, 328

hükümdarı Melik Adil'in etrafında toplanan belli başlı Kürt hâkim, emir ve reisleri Türkmenler'in hâkimiyetine son vermek için Hüseyin Bey'i Batman yakınında Salat çayı kenarında yaylakdan dönmekte iken karşıladılar. Ancak üstün bir savaş tekniğine sahip olan Türkmenler, Bitlis, Ahlat ve Meyyafarikin ve Hısn-ı Keyfa hâkimlerinin getirdiği bu müttefik kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğrattılar. Melik Adil esir olarak Türkmenler'in eline geçti. Bu savaşa Hüseyin Bey'in en yakın emirlerinden biri olarak katılan Bayram Hoca, savaşın kazanılmasında en büyük âmil olmuştur. Bu savaş sonunda şöhreli bir kat daha artan Bayram Hoca, çok geçmeden Hüseyin Bey'i ortadan kaldırarak (1351) yerine geçti. Kendisine bağlı kuvvetlerle derhal Musul üzerine yürüyen Bayram Hoca, Hüseyin Bey'in yeğeni Ordu-Boga'nın daha önce davranarak şehre hâkim olması üzerine teşebbüsünde muvaffak olamadı. Hüseyin Bey'in ölümünden sonra Türkmenler'in ekserisi nüfuz ve kudret itibarıyla Hüseyin Bey'den sonra gelen ve belki de onunla yakın bir akrabalığı bulunan Bayram Hoca'nın emirliğini tanımışlardır.

1356 yılında Celâyirli'lerden Şeyh Hasan'ın ölümü üzerine yerine oğlu Üveys geçmişti. Azerbaycan, Arran ve Irak-ı Acem ise Çobanlı Melik Eşref'in idaresinde bulunuyordu. Ancak kötü idaresi yüzünden halkın nefretini kazanan ve hakkında şikâyetler artan Melik Eşref, Altın Ordu hanı Canı Bey tarafından yakalanarak öldürüldü. Canı Bey'in ülkesine dönmesinden sonra ise Bağdat hükümdarı Celâyir Şeyh Üveys 1359'da Azerbaycan'ı kendi idaresi altına alarak buradaki kötü idare ve anarşiye son verdi. 1364 yılında Bağdat valisi Hoca Mercan'ın isyanı üzerine Tebriz'den gelerek isyanı bastıran Şeyh Üveys burada iken Mardin hükümdarı Melik Mansur'un elçisi gelerek Bayram Hoca'dan şikâyetle bulundu. Gerçekten de Bayram Hoca Mardin'i kuşatmış ve üzerine gelen Artuklu kuvvetlerini de ağır bir bozguna uğratmıştı(1).

Melik Mansur'un isteği üzerine Sultan Üveys 1366 senesi baharında Bağdat'tan hareketle Musul'a gelerek fazla bir mukavemet görmeden şehri ele geçirmiştir. Şehrin hâkimi olan Bayram Hoca'nın kardeşi Berdi Hoca'yı da esir alan Sultan Üveys, oradan Mardin'e gitmiştir. Bu sırada Üveys'in Mardin'e geldiğini öğrenen Bayram Hoca kuşatmayı kaldırarak Muş havalisine çekildi. Bayram Hoca'nın Muş yolunu tutması sebebiyle büyük bir güçle Çapakçur yoluyla Muş ovasına gelen Sultan Üveys burada Bayram Hoca'nın kuvvetleriyle karşılaştı. Burada vukubulan ve çok şiddetli geçtiği anlaşılan savaş sonunda Bayram Hoca büyük bir bozguna uğrayarak çekildi. Zafere

(1) Kâtıp Ferdi, Mardin Mülûk-ı Artuklu Tarih, 55

rin akabinde Kara Koyunlu elini görülmemiş bir şekilde yağmaya tâbi tutan Sultan Üveys buradan Tebriz'e gitti(1).

Bu hezimetten sonra Celâyir hükümdarına tâbi olduğu anlaşılan Bayram Hoca, aynı zamanda Sultan Üveys'e vergi vermeye başlamıştır. 1371 yılında Musul'u abluka altına alan Bayram Hoca, uzun bir muhasaradan sonra şehre hâkim olması an meselesi iken bir Memlûk ordusunun gelmesi üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Sultan Üveys'in 1374'de ölmesinden sonra Bayram Hoca daha serbest hareket etme imkânını bulmuştur. Çünkü Üveys'in yerine geçen Sultan Hüseyin zayıf bir şahsiyet olup ülke içinde emirler arasında rekâbet ve dışarıda Muzafferiler hanedanının tehdidi altında bunalmıştı. Bu durumu fırsat bilen Bayram Hoca derhal harekete geçerek Musul ve Sincar'ı yeniden eline geçirmiş, Sürmelü, Alakilise, Hoy ve Nahçıvan havalilerine de sahip olmuştur.

1375 yılında Musul, Pîr Baba adlı bir Türkmen emiri tarafından işgal edilmiştir. Bayram Hoca, Hısn-ı Keyfa ve Mardin emirlerinin de yardımları ile dört aylık bir kuşatmayı müteakip Pîr Baba ile anlaşmak suretiyle şehre tekrar hâkim olmuştur. Buna karşılık Bayram Hoca Sincar'ı Pîr Baba'ya bırakmış ayrıca kızını da onunla evlendirmiştir(2). Bayram Hoca, Musul'un idaresini yeniden kardeşi Berdi Hoca'ya vermiştir. Musul, bu tarihten itibaren devletlerinin yıkılışına kadar Kara Koyunlu hanedanının elinde kalmıştır.

Bu arada Azerbaycan ve Irak'a girmiş olan Muzafferiler'den Şeyh Suca'yı bu bölgeden çıkaran ve devlet içinde istikrarı sağlayan Celâyirliler'den Sultan Hüseyin, Bayram Hoca'yı tekrar tâbiyeti altına almak için harekete geçti. Aladağ havalisindeki bazı kaleleri alan Celâyir ordusu, daha sonra başında Bayram Hoca'nın kardeşinin oğlu Kara Mehmed'in bulunduğu Erçiş kalesi önlerine geldi. Kara Mehmed Bey bir taraftan teslim olma vaadiyle Celâyir ordusunu oyalar-ken, diğer taraftan Erzurum'da bulunan Bayram Hoca'dan yardım istemişti. Ancak Bayram Hoca'nın gönderdiği kuvvetleri bozguna uğratan Sultan Hüseyin, elde ettiği esirlere iyi muamele etmiş ve bu durum Mehmed Bey'in itaatinde önemli bir rol oynamıştır. Celâyir bayrak ve sancağını kaleye dikerek bağlılığını gösteren Kara Mehmed Bey ertesi yılda Tebriz'e gelerek vergisini vermişti. Bu durum Celâyir emirlerinin Kara Koyunlular'a karşı sevgi ve itimat beslemelerine sebep olmuştur(3).

Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sahada bir emâret kurmak suretiyle Kara Koyun'lu kabilesini tarih sahnesine çıkarmış olan Bayram Hoca 1380 yılında ölmüş ve yerine kardeşi Berdi Hoca emâretin başına geçmiştir. Ancak Berdi Hoca hakkında kaynaklarda verilen malumat çok az olup hatta emâretin başındaki faaliyetlerinden hiç söz edilmemektedir. Bu durumda Berdi Hoca'nın Kara Koyunlu emâretinin başına ya hiç geçmediği veya çok az kaldığı sanılmaktadır. Bayram Hoca'dan sonra Kara Koyunlu hanedanının başında siyasi faaliyetlere girişen şahıs, Bayram Hoca'nın kardeşinin oğlu Kara Mehmed olmuştur.

Bu sırada Celâyirîliler içerisinde bazı hadiseler cereyan etmekteydi. Celâyir hükümdarı Sultan Hüseyin 1382'de kardeşi Ahmed tarafından katledilmiş ve Ahmed böylece tahta oturmuştu. Diğer kardeşi Şeyh Ali ise Ahmed'in hükümdarlığını kabul etmeyerek mücadeleye girişmiştir. Kumandanı Pir Ali Bar Rey ile asker toplayarak Azerbaycan üzerine yürüyen Şeyh Ali karşısında askerlerinden bir kısmının Tebriz yakınında kardeşi tarafından geçmesi üzerine Sultan Ahmed geri çekilerek Nahçıvan'a gelmiş ve Kara Koyunlu beyi Kara Mehmed'den yardım istemiştir. Bu isteği kabul eden Mehmed Bey, Ahmed Bey'i takiben gelen Şeyh Ali ordusunu askerlerinin sayısı az olmasına rağmen ustaca bir manevra ile ağır bir mağlûbiyete uğrattı. Kumandanı Pir Ali ve ikibine yakın askerinin yanısıra Şeyh Bar Ali de savaş meydanında kaldı. Ordunun bütün ağırlıkları Kara Koyunlular'ın eline geçti. Sultan Ahmed bu savaşa fiilen iştirak etmediği sebeple ganimetten pay almamış ve derhal Tebriz'e giderek Celâyiri tahtına rahat bir şekilde oturmuştur. Bu zafer Sultan Ahmed'e Celâyir tahtını kesin bir şekilde temin ettiği gibi, Kara Koyunlu beyi Kara Mehmed'in de şöhretini artırmıştır.

1383 yılında Ca'ber hâkimi Suriye Döğerlerinin beyi Salim Bey'in Musul hacıların yollarını keserek mallarını yağma etmesi, Mehmed Bey'in bu bey üzerine sefer yapmasına sebebiyet vermiştir. Bindirdiği gibi Musul ahâlisi Kara Koyunlu beyinin teb'ası durumundaydı. Bozdoğan beylerbeyisi Ziyaü'l-Mülk'ü de ittifakına alan Kara Mehmed Bey, onikibin kadar bir kuvvetle Salim Bey'in üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Salim Bey büyük bir bozguna uğrayarak güçlüğüle o sırada ordusuyla bu olaylar sebebi ile Ruha (Urfa)'ya gelmiş olan Memlûk sultanı Berkûk'un Halep nâibi Yılboga'ya sığındı. Kara Koyunlular Salim Bey'in obalarını yağma ederek pek çok ganimet ele geçirdiler.

Melikü'l-Muzaffer Davud'un ölümü üzerine Mardin hükümdarı olan Melikü'z-Zahir İsa'nın kızına talip olan Mehmed Bey, onunla ev-

lenebilmek için Sultan İsa'ya elçiler gönderdi. Melik İsa ise bu isteği reddetti. Bu sebeple Sultan İsa 1384 tarihinde Kara Koyunlu hükümdarı Kara Mehmed'in taarruzuna uğrayarak mağlup oldu ve kıymetli veziri Alameddin Sincari'nin oğlu esir düştü. Bu mağlûbiyet üzerine kız kardeşini Kara Mehmed Bey'e vermeye razı olan Sultan İsa, böylece barış yapmaya muvaffak olarak vezirini de esâretten kurtardı(1).

1387 yılında Erzincan emiri Mutahharten ile Ak Koyunlular arasında başlayan mücadele Mutahharten'in mağlûbiyetiyle sonuçlanmış ve o da Kara Koyunlu beyi Kara Mehmed'e müracaat ederek yardımını talep etmişti. Kara Koyunlular ile Ak Koyunlular Anadolu'da tarih sahnesine çıkışlarından varlıklarının sonuna dek birbirleriyle devamlı olarak mücadele etmişlerdir. Bu sebeple kaynaklarda «adavet-i kadime» olarak gösterilen düşmanlığın asıl nedeni ise belirtilmemektedir. Ancak Anadolu'ya gellşlerinden itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle, Erzincan havallısı bu iki Türkmen gücünün mücadele ve muharebe sahası olmuştur. İşte Kara Koyunlu beyi Mehmed Bey Ak Koyunlular ile aralarında eskiden beri sürüp gelen düşmanlık sebebiyle Mutahharten'in teklifini kabul etmişti. Müttefik kuvvetler Ak Koyunlular'ı sığındıkları bir kaleden veya dar bir yerde sıkıştırarak muhasara edip perişan bir duruma düşürmüşlerdir. Bu galibiyet o kadar kesin ve ezici oldu ki Ak Koyunlular'dan güçlkle kaçabilen Ahmed ve kardeşi Hüseyin beyler Kadı Burhaneddin'e sığınmak zorunda kaldılar(2). Bu hadiseden sonra Mutahharten Kara Koyunlular'la işbirliği yaparak, Kadı Burhaneddin ülkesine karşı eylemlere girdiği gibi, Kadı Burhaneddin de kendisine tâbi olan Ak Koyunlu beylerini (Ahmed Bey, Pır Hüseyin, Kara Yülük Osman) onlara ve diğer düşmanlarına karşı kullanmıştır. Ne var ki daha sonra Kadı Burhaneddin'in ölümü de Ak Koyunlular'ın elinde olmuştur(3).

Bu sırada Kara Koyunlular siyasi varlıklarını önemli bir şekilde etkileyebilecek büyük bir tehlike ile karşı karşıya gelmişlerdi. 1386 yılı başlarında Irak-ı Acem'e giren Timur, aynı yıl İçerîsinde Tebriz'e girmişti. Yazı Tebriz'de geçirdikten sonra Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerini işgal etmiştir. Azerbaycan'ı da alan Timur Doğu Anadolu'nun tamamını işgal etmek için gereken hazırlıkları 1387 kışında ordugahını kurduğu Karabağ'da yürütmeye başlamıştı. O yılın baha-

(1) Kâtip Ferdi, 61

(2) Azîz b. Erdeşir Esterabâdi, *Bezin-ü Rezm*, yay. K. Rifat, 370

(3) Şerafettin Turan, «Fatih Mehmed - Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik», *AÜDTCF*, III. sayı 4-5

rında Doğu Anadolu'ya yürüdüğü zaman karşısında kendisine itaat-ten çekinen Kara Koyunlu hükümdarı Kara Mehmed bulunuyordu. Kara Mehmed'in oğullarından Mısır Hoca'nın elinde bulunan Avnik kalesinin sağlam olarak tahkim edilmiş olması dolayısıyla buranın zaptına girişmeyen Timur, süratle Erzurum'a vardı ve bu şehri aynı gün fethetti. Erzurum'dan Çapakçur suyu kenarına gelen Timur, burada ordugahını kurduktan sonra oğlu Miran Şah kumandasında bir orduyu Kara Koyunlu Mehmed Bey'in üzerine gönderdi. Miran Şah Kara Koyunlu ülkesinden bol ganimetle dönmesine rağmen Kara Mehmed Bey'in Çapakçur'un sarp geçit ve boğazlarına çekilerek müdafaa yapması üzerine ona bir şey yapamamıştır. Mehmed Bey üzerine gelen Timur kuvvetlerini bozguna uğrattığı gibi Lala Hoca ve Şah Melik gibi Timurlu emirleri de çarpışmalarda öldürülmüştür. Dağlarda mevki almış olan Kara Mehmed'i ele geçiremeyeceğini anlayan Timur, Muş sahrasına gelerek burada yaylamakta olan oymakları itaat altına aldıktan sonra Ahlat'a ve oradan da İran'a doğru gitmiştir.

Bu hadiseden sonra Kara Mehmed, Sultan Berkuk'a karşı isyan etmiş olan Malatya nâibi Mintaş ile anlaşmış ve hatta Mintaş diğer mütefiki Kadı Burhaneddin'e sâhibi bulunduğu Malatya'yı gelip teslim almasını yoksa şehri Kara Koyunlu beyine vereceğini bildirmiş idi(1).

Timur'un çekilmesinden sonra 1388'de Tebriz için Kara Mehmed Bey ile Celâyir emirlerinden Şebil ve Şah Ali arasında büyük bir mücadele başlamıştı. Tebriz'den Devletyar'ın da daveti üzerine büyük bir ordu ile şehre gelen Kara Mehmed, Celâyir emirlerinin nâiblerini yakalayarak idareye hâkim olmuştur. Daha sonra Şebil komutasındaki Celâyir ordusuyla Heştrud'da karşılaşan Kara Koyunlular bu orduyu büyük bir bozguna uğratarken Şebil'yi de öldürdüler. Tebriz'den Mısır sultanı Berkuk'a elçiler gönderen Kara Mehmed, şehirde onun nâmına hutbe okutup para kestirdiğini haber vernişi idi(2). Bu olayın akabinde Kara Mehmed Bey Kara Hasan adındaki bir Türkmen emiriyle giriştiği mücadele sırasında öldürülmüştür (1389). Kara Mehmed Bey vekayilî tetkikinden anlaşılabileceği üzere çok cesur ve faal olup aynı zamanda teşkilâtçı bir devlet adamı idi. Lakâbı Nasîrüddin olan Kara Mehmed Bey'in, zamanında Doğu Türkmenleri'nin en büyüğü olduğu söylenmektedir(3).

(1) Rezm-ü Rezm, 45

(2) Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I, 52

(3) Aynı, İkdu'l-Cumân, Veliyüddin Efendi, Nr. 2395, 171

Kara Mehmed Bey'in ölümünden sonra Kara Koyunlu Türkmenleri'nin bir kısmı oğullarından Mısır Hoca'nın etrafında toplandılar. Fakat çok geçmeden Mısır Hoca'nın yerini kardeşi Kara Yusuf aldı (1389). Kara Yusuf, Pir Hasan'la çetin bir mücadeleye girdi ise de çok geçmeden Pir Hasan ölmüş, yerine oğlu Hüseyin Bey geçmiştir.

Kara Koyunlular Tebriz'de hâkimiyetlerini tesis etmelerinden sonra idaresini Çalık ve Kara Bistam'a vererek şehirden ayrılmışlardı. Ancak Kara Koyunlular'ın çekilmesinden sonra Tebriz Celâyir beylerinin eline geçmiş ve bu beylerin nüfûz mücadelesine sahne olarak elden ele geçmeye başlamıştı. Bu sebeple Kara Yusuf ilk iş olarak Tebriz'e gelerek şehri kolayca ele geçirmiştir. Birkaç gün burada kalan Kara Koyunlu beyi Satılmış ve Halil adındaki adamlarını şehrin muhafazasında bıraktıktan sonra Aladağ'a dönmüştür. Kara Yusuf'un şehirden ayrılmasını fırsat bilen Celâyiriler Tebriz'e hücum ettilerse de mağlup edilerek geri püskürtülmüşlerdir.

1392'de Kara Yusuf, Pir Hasan'ın yerine geçmiş olan oğlu Hüseyin Bey'e karşı harekete geçerken Tebriz'den Halil Bey'in de kendisine katılmasını istemiştir. Nitekim Halil Bey'in kuvvetleriyle gelerek katılmasından dolayı daha da güçlenen Kara Yusuf'un ordusu Hüseyin Bey'i kolayca bozguna uğratmıştır. Ancak bu sırada Halil Bey'in Tebriz'den ayrılmasından yararlanan Celâyiriler'den Mahmud Halhâli şehri ele geçirmişti. Bu sebeple Kara Yusuf bir kez daha Tebriz üzerine yürüdü ve Mahmud Halhâli'nin karşı koyamayacağını anlayıp çekilmesinden de faydalanarak kolayca şehre girdi. Burada bir müddet kalan Kara Yusuf ayrılırken şehrin idaresini yine emirlerinden Satılmış'a verdi. Tam bu sırada Timur ordusunun yaklaşmakta olduğu haberi büyük bir heyecan ve korku uyandırmıştır.

1393 yılında Irak-ı Arab'a sefer ederek ele geçiren Timur, buradan Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu beylerine de haber gönderip kendisine itaat etmelerini istedi. Timur Dicle'yi geçip Doğu Anadolu'ya geldiği zaman Erzincan emiri Mutahharten daha önce de yaptığı gibi muhteşem bir alay ve zengin hediyeler ile onun yanına gidip bağlılığını arzetti. Ordusuyla Mardin civarında Ra'sü'l-Ayn'a gelen Timur buradan büyük bir kuvvetli Kara Koyunlu arazilerine göndererek yağma ettirdi (1). Sarp dağlara doğru çekilen Kara Yusuf'un peşinden de büyük bir kuvvet gönderen Timur, kendisi ise Kara Koyunlu beyinin kardeşi Mısır Hoca'nın idaresinde bulunan Avnik kalesi üzerine yürüdü. Ancak beklenmedik bir mukavemetle karşılaştı. Er-

(1) Nizameddin Sami, Zafer-nâme, trc. Necati Lugal, Ankara, 1949, 146 vd.

zurum'un güneydoğusundaki bulunan bu kalenin sarp dağlar ve uçurumlarla çevrili olması müdâfaasını kolaylaştırıyordu. Mutahharten bizzat Timur'un elçisi pozisyonunda Mısır Hoca'nın yanına varıp teslim olması halinde canına ve malına dokunulmayacağını bildirdi ise de Mısır Hoca bu sözlere itibar etmeyerek müdâfaasını sürdürmüştür. Bu sebeple muhasara daha fazla şiddetlendirildi. Bununla beraber Mısır Hoca ve askerleri büyük bir gayret ve kahramanlıkla savaşmaya devam ediyorlardı. Ancak muhasaranın kırküçüncü günü Timur ordusundan bazı müfrezeler suhlara çıkmaya başladılar. İç kalede büyük bir panik yaşandığını gören Mısır Hoca, hisardan inerek Emir-zâde Muhammed Sultan'a sığınmış ve ondan babası nezdinde, bağışlanması için tavassutla bulunmasını istemiştir (1394). Neticede Mısır Hoca'nın canını bağışlayan Timur, onu Mardin meliki İsa ile birlikte Sultaniye'ye ve oradan da Semerkand'a göndermiştir(1). Timur Avnik'i, çok sevdiği emirlerinden Atlamış'a vermiş ve kendisi Altın Ordu hanı Toktamış'ı itaat altına almak üzere Gürcistan üzerinden Anadolu'yu terketmiştir.

Kara Yusuf, Timur'un Toktamış üzerine yürüyerek Doğu Anadolu'dan ayrılmasını fırsat bilerek geri dönmüş ve Erclîş'i zaptetmiştir. Timur'un giderken kendisini melbu'tanılamak şartıyla Van ve çevresinin hâkimliğini verdiği Kürt emiri İzzeddin Şîr yanında Çağatay askerleri de olduğu halde Kara Yusuf üzerine yürümüştür. Ancak küçük çapla bir çarpışmayı müteakip iki taraf arasında barış yapılmıştır. Kara Koyunlular geri çekilirken Avnik emiri Atlamış'ın dört yüz atlı ile İzzeddin Şîr ve Çağataylılar'ın yardımına gittiğini göerek, Erclîş ovasında bir gece baskını düzenlemişler ve Atlamış'ı esir alırken askerlerinin büyük bir bölümünü öldürmüşlerdir. Kara Yusuf, Timur'un yakın adamı ve çok sevdiği emirlerinden biri olan Atlamış'ı Memlûk sultanı Berkuk'a göndermiş ve orada hapsedilmiştir.

Ancak çok geçmeden Timur'un Hindistan seferini büyük bir başarı ile tamamlayarak yeniden Yakın Doğu'da görülmesi bütün düşmanlarını telâş ve endişeye sevk etmiştir. Kara Yusuf, Van Gölü çevresindeki atalarından kalma yur'unu boşaltarak Musul'a çekilmiştir (1399). Timur Karabağ'a geldiğinde Emîrzâde Rüstem kumandasındaki bir kuvveti Bağdat'ın zaptı için göndermişti. Bu durumda büyük bir korkuya kapılan Bağdat hükümdarı Sultan Ahmed Celâyir, kendisine hiyânel edeceklerinden şüphelendiği ümerâdan bazılarını öldürtmüştür. Bu hareket şehirde aleyhine olarak daha büyük bir hava meydana getirmiş ve burada duramayacağını anlayan Sultan

(1) Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I. 57-58

Ahmed, mâliyetinde pek az kimse olduğu halde Bağdat'tan ayrılarak Musul'da bulunan Kara Yusuf'un yanına geldi. Kara Yusuf, Sultan Ahmed'in gelişinden büyük bir memnuniyet duyarak kendisine hüsnü kabul göstermiştir. Bu sırada Emirzâde Rüstem Luristan'da Sultan Ahmed'e tâbi kaleleri tekrar tekrar düşürmeye devam ediyordu.

Bir müddet Musul'da Kara Koyunlu beyinin yanında kalan Sultan Ahmed, Emirzâde Rüstem'in geri döndüğünü işitince Kara Yusuf'a çeşitli vaadlerde bulunarak birlikte Bağdat'a gitmeyi teklif etti. Nitekim Sultan Ahmed, yanında Kara Koyunlu beyi olduğu halde Bağdat'a gelerek hiçbir güçlüğü uğramadan şehre hâkim oldular. Ancak bu sırada Bingöl yaylağında bulunan Timur, Sivas üzerine yürümeyi planlıyordu. Böylece Timur gerek Anadolu'yu zaptetmek ve gerekse Suriye hududuna inmek suretiyle onları arkadan çevirmiş olacaktı. Timur'un bu niyetinden haberdar olan Sultan Ahmed ve Kara Yusuf, Timurlular tarafından çember içine alınmaktan korkarak Memlûk Devleti'ne ilticaya karar verdiler(1). Nitekim Memlûk sultanı Ebu'l-Ferec'e iltica etmek istediklerini bildirmek üzere bir elçilik heyetini gönderen Sultan Ahmed ve Kara Yusuf, elçilerin dönüşünü bekleyemeden yanlarında emirleri ve kuvvetleri olduğu halde Kahire'ye doğru yola çıktılar. Ancak Halep nâibli Demirtaş'ın yollarını keserek Suriye'ye girmelerine mâni olmak istemesi, Halep önünde şiddetli bir savaşın vukuuna sebep oldu. Çok şiddetli geçen savaş sonunda Demirtaş ağır bir bozguna uğradı. Halep atabegi Canbeg el-Yahyavi maktul düşerken Hama nâibli Dokmak ve Bira nâibli Nâsirreddin esir düştüler. Dokmak yüzbin dirhem fidye-i necât vermek suretiyle serbest kalabildi.

Bağdat hükümdarı ile Kara Yusuf'un bu üzücü olaya kendilerinin sebep olmadığını, Halep nâibinin onları savaşa mecbur ettiğini belirten bir mektubu Ebu'l-Ferec'e göndermelerine rağmen artık bu devlete iltica etmenin yolları kapanmış bulunuyordu. Bu sebeple iki gurbetzede, Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid'in yanına gitmeye karar verdilerse de aralarında sebepli bilinmeyen bir anlaşmazlık çıkması yüzünden birbirlerinden ayrıldılar. Kara Yusuf ülkesine geri döndü. Timur ise onların hareketlerinden günü gününe haberdar olmaktaydı. Nitekim göndermiş olduğu kuvvetler Sultan Ahmed Celâ-yir'e aniden müthiş bir baskın yaptılar. Bağdat hükümdarı kızını, zevcesini ve hemşiresini esir verdikten ve bütün ağırlıklarını da kaybettikten sonra güçlüğü Osmanlı sultanına sığınabildi. Çok geçmeden Kara Yusuf da mâliyeti ile beraber gelerek Osmanlı hükümdarına ka-

(1) Aynı, İkdu'l-Cumân, 101

tlmış, Bayezid de kendisine hüsnü kabul göstererek Aksaray havalisini malşet ve ikamet yeri olarak kendisine vermiştir.

1400 yılında Timur, yanında Mutahharten ve Ak Koyunlu Kara Yülük Osman Bey olduğu halde Osmanlı ülkesine girerek Sivas'ı aldı. Kaledeki Osmanlı askerlerini öldürdüler. Sivas'ın alınışından sonra Kara Yülük Osman, Timur'la birlikte güneye Elbistan ve Malatya havalisine gitti. Mutahharten ise Erzincan'a geri döndü. Bu durum üzerine Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid, yanında Celâyir Ahmed ve Kara Koyunlu Kara Yusuf olduğu halde Erzincan üzerine yürüdü (1401). Çok geçmeden Erzincan, Kemah ve daha başka şehirler ve kasabalar Osmanlılar tarafından feth olundu. Mutahharten karşı koyamayacağını anlayınca teslim olmuştur. Bayezid Erzincan emirliğine Kara Yusuf'u getirdi. Ancak halkla uyuşamayan Kara Yusuf'un bu görevi sadece onaltı gün sürdü. Bunun üzerine Bayezid, şehir halkının, Celâyir Ahmed'in ve Kara Yusuf'un ricaları neticesinde Erzincan'ın kesin tâbiyetinin kabulü ve Kemah'ın doğrudan Osmanlı'ya bağlanması şartıyla Mutahharten'e bırakmıştır. Ayrıca Bayezid, Mutahharten'in tâbiyetinin temininin bekası için, Erzincan emirinin allesini rehin olarak Bursa'ya göndermiştir(1).

Allesinin Osmanlı hükümdarınca rehin olarak götürülmesi Mutahharten'i Timur-Bayezid arasında arabuluculuk yapmaya sevk etmiştir. Ancak Timur'un 1402 kışında Karabağ'da huzuruna kabul ettiği Osmanlı elçilerine daima müslümanlara tecavüz eden ve hac kâfilelerine saldıran bir şaki olarak vasıfladığı Kara Yusuf'un Bayezid tarafından öldürülmesini, yahut kendisine yollanmasını barış için şart koşması ve Bayezid'in ise bu isteği şiddetle reddetmesi savaşı kaçınılmaz kılmıştır(2).

Timur ordusuyla Sivas'tan Kayseri hattına doğru geldiği, sırada Kara Yusuf, Osmanlı ülkesinden ayrılmış ve Irak-ı Arab'a geleerek Fırat kıyısındaki Hit kasabasında karargâhını kurmuştur. Bu sırada Osmanlı ülkesinden daha önce ayrılmış olan Ahmed Celâyir aleyhine oğlu Tahir ve ümerâsından birçoğu arasında bir ittifak vücuda getirilmişti. Zor durumda kalan Ahmed Celâyir, dostu ve müttefikli Kara Yusuf'tan yardım istemiş ve onun sayesinde düşmanlarını bozguna uğratmıştır. Oğlu Tahir kaçmaya çalışırken suda boğularak ölmüştür. Sultan Ahmed, zaferin akabinde Kara Yusuf'a karşı vadedini yerine getirmemiş olmalı ki bu iki eski dostun arası açılmıştır. Nitekim Bağdat'a doğru harekete geçen Kara Yusuf, Ahmed Celâyir'i

(1) Şükrüllah, Behçetü't-Tevârih, çev. Alsiz, İst. 1047, 57-58

(2) M. Halil Yinanç, «Bayezid I», İA., cüz. 15, 383

kaçırarak şehre hâkim olmuştur. Böylece Kara Yusuf geçici bir zaman içinde de olsa Irak'ın önemli bir kısmına sahip olmuştur.

Timur, Ankara Meydan Muharebesi'nde (28 Temmuz 1402) Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'i mağlûbiyete uğrattıktan sonra dönüştü Kara Koyunlu emiri Kara Yusuf'a da kesin darbeyi indirmek istemiştir. Nitekim torunu Miranşahoğlu Ebubekir'e Diyarbekir bölgesinden Vasit ve Basra'ya kadar uzanan yerleri vererek onu mâliyetine kattığı ümera ile birlikte Kara Yusuf'a karşı göndermiştir. Ebubekir'in mâliyetinde Payende Sultan-ı Barlas, Pir Hüseyin-i Barlas, Sevinçlik, Sultan Sencer, Hacı Seyfeddin, Devlet Hoca-ı İnâk ve diğer bazı emirler olmak üzere Irak'a doğru hareket etti. Bu sırada Luristan'da bulunan Emirzâde Rüstem'e, Aras Boğa, Tuman Suçi ve Rüstemşah gibi emirleri de yanına alarak Ebubekir'e katılması buyruldu. Görüldüğü gibi Türkmen beyi üzerine gönderilen kuvvetin çokluğu, Timur'un Kara Yusuf'u hiç de küçümsemediğini ve onu tehlikeli bir düşman saydığını göstermektedir(1). Bu iki şehzade Hille civarında buluşarak Sîb köyü karşısındaki Nehrü'l-Ganem kıyısında kendilerini beklemekte olan Kara Koyunlular'a saldırdılar. Kara Yusuf, büyük bir şecaat göstermesine rağmen üstün kuvvetler karşısında bozguna uğrarken hiçbir savaşta yarından ayırmadığı kardeşi Yar Ali esir düşerek öldürülmüş, oğulları İskender ve İspend'in anneleri olan zevcesi de esir düşmüştür (1403) (2). Kara Yusuf ise güçlkle savaş meydanından kaçarak Dimaşk (Şam) nâibli Şeyhü'l-Mahmudi'ye sığınabilmiştir.

Dimaşk nâibli başlangıçta Kara Yusuf ve daha sonra yine buraya gelen Ahmed Celâyir'e iyi bir kabul göstermiştir. Ancak çok geçmeden Timur'un Memlûk sultanı Ebu'l-Ferec'e yaptığı tehdit ve bas-kılar meyvesini vermiş ve sultan mültecilerin tevkif ve hapsedilmelerini Şam nâibinden istemiştir. Şeyhü'l-Mahmudi bu isteği yerine getirmiş, fakat daha sonra onların öldürülmeleri hususunda emir çıkmıştır. Timur kendisine bir türlü baş eğmemiş olan bu iki hasmını Memlûk sultanına öldürtmek suretiyle rahatlamak istiyordu. Şeyhü'l-Mahmudi ise bu defa Ebu'l-Ferec'in emrini yerine getirmeyerek mültecileri öldürmemiştir. Buna rağmen Kara Yusuf ile Sultan Ahmed Celâyir bir yıl kadar zindanda kalmışlar ve bu arada dostluklarını yeniden kazanmışlardır(3). Nitekim hâpiste iken bu iki eski dost aralarında Azerbaycan Kara Yusuf'a ve Irak-ı Arab Sultan Ahmed'e ait olmak üzere anlaşmışlardır. Yine bu arada Kara Yusuf'un bir oğ-

(1) Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 84-85

(2) N. Şamlı, *Zafernâme*, 290

(3) Faruk Sümer, *«Kara Koyunlular»*, İA., 298

lu olmuş ve Pir Budak adı verilen bu çocuğu Ahmed Celâyir manevi evlât edinmiştir.

Bu sırada Mısır'da gelişen olaylar, Şam nâibi Şeyhül-Mahmudi ile Halep valisi Çekim'in Sultan Ebu'l-Ferec'i tahttan indirmek için anlaşmalarına sebep olmuş bulunuyordu. Girişeceği böyle bir teşebbüste Kara Yusuf ile Ahmed Celâyir'in nüfuzundan da faydalanmak isteyen Şeyh, bu maksatla onları serbest bırakmıştır (1404). Ayrıca Şeyhül-Mahmudi'nin ikram ve iltifatlarına da nâil olan Kara Yusuf ve Ahmed Celâyir, aynı yılda onun girişmiş olduğu ve muvaffakiyet-sizlikle sona eren Mısır seferine iştirak etmişlerdir. Bu muvaffakiyet-sizlikten sonra Kara Yusuf, mâiyeti ile birlikte Mardin'e geldi ve Melik İsa'nın misafiri oldu. Kara Yusuf'un burada iken bir oğlu daha dünyaya gelmiş ve çocuğa Cihanşah adı verilmiştir. 1405 kışını Musul'da geçiren Kara Yusuf, baharda Mardin ile Hısn-ı Keyfa arasında bir yerde Ak Koyunlu beyi Kara Yülük Osman Bey'le çarpışmış, fakat neticesiz kalan savaşın akabinde barış yapılmıştır(1). Buradan Van Gölü havalisindeki ecdâdının yurduna gelen Kara Yusuf, evvelce Timur'a itaat ederek kendisine düşmanlık etmiş olan Van hâkimi İzzeddin Şir üzerine yürüyerek hâkimiyeti altına almıştır. Kara Yusuf'un eski ülkesine sahip olması üzerine dört bir yana dağılmış olan Türkmen emirleri gelerek onun bayrağı altında toplanıyorlardı. Böylece daha da güçlenen Kara Koyunlu beyi Emir Doladay'ın elinden Avnik ülkesini de alarak Doğu Anadolu'daki ülkesine tamamı ile hâkim oldu. 1406'da Semerkand'dan vatanına dönmekte olan İspanyol elçisi Clavijo seyahatnâmesinde Kara Yusuf'un 10.000 atının başında olarak Hoy civarını yağma ve tahrip ettiğini ve daha sonra Erzincan'a giderek burayı yağmaladığını yazmaktadır(2).

Kara Yusuf'un bu faaliyetleri, Azerbaycan ve Irak-ı Arap hükümdarı Miranşahoğlu Ebubekir'in dikkatini çekmişti. Bu arada Ebubekir'in yanına kaçmış olan Van emiri İzzeddin, onu devamlı olarak Kara Koyunlu beyinin aleyhine kışkırtıyordu.

Nitekim çok geçmeden iki ordu Nahçıvan'ın batısında karşı karşıya geldiler. Kara Koyunlu ordusunun sağ koluna Sa'dlu oymağı başı Pir Hüseyin, sol kola ise Urmiye hâkimi Dizek kumanda ediyordu. Türkmenler ile Çağataylılar'ın arasını Aras nehri ayırıyordu. Başlangıçta ok atışları ile başlayan muharebe, daha sonra Ebubekir'in Kara Koyunlular üzerine saldırması ile şiddetlenmiş, ancak Çağatay or-

(1) Ebu Bekr-i Tihrani. Kitâb-ı Diyarbekriyye. yay. Necati Lügöl: Faruk Sümer. TTK. Ankara. 1962. I. 36 vd.

(2) Clavijo. Kadi's'ten Semerkand'a Seyahat. Türkçe terc. Ö.R. Doğrul. İstanbul. II. 115

dusu bozguna uğramıştır. Ebubekir'in kuvvetlerinden önemli bir kısmı ise Aras nehrinde boğuldu. Kurtuluşu kaçmakta bulan Çağatay şehzadesi Ebubekir ise önce Nerend'e, oradan da Tebriz'e geldi. Tebriz'i görülmemiş bir biçimde yağmalatan Ebubekir kendisini orada da emniyette görmeyerek Sultanîye'ye doğru çekilmiştir(1). Hille'de daha önce kendisini bozguna uğratmış olan Ebubekir'i büyük bir mağlubiyete uğratan Kara Yusuf'un ise bu zaferle şöret ve kuvveti bir kat daha artmıştır.

Zaferden sonra Kara Yusuf'a Tebriz'in ileri gelen eşrafından gelenler olmuş ve şehri kendisinin almasını istemişlerdir. Kara Yusuf bu isteği kabul ederek şehri muhafaza etmek için bir kuvvetli Tebriz'e göndermiştir. 1407'de yanında bazı Türkmen emirleri olduğu halde Ebubekir'in bulunduğu Sultanîye üzerine yürüyen Yusuf Bey, onu buradan da kaçırmış ve şehri yağmalamıştır. Bu sırada Semerkand yöresinden Rey'e gelmiş bulunan Nevruz ve Abdurrahman gibi emirler mâiyetleriyle beraber Ebubekir'e katıldılar. Böylece iyice güçlenen Çağatay şehzadesi Şen-bi Gazan yakınındaki Serd-rûd mevkiinde bir kez daha şansını denemek üzere Kara Yusuf'un karşısına çıktı. Ancak Irak emiri Bistam'ın da kendilerine katılması ile oldukça güçlenen Kara Koyunlular, Ebubekir'in ordusunu ağır bir mağlubiyete daha uğrattılar. Ebubekir'in babası Miranşah savaş meydanında kalırken, kaçmaktan başka çare bulamayan Ebubekir yine Sultanîye'ye doğru çekildi. Ölen Miranşah'ın zevce ve cariyeleri ile beraber Çağatay ordusunun bütün ağırlıkları Kara Koyunlular'ın eline geçti. Bu mallar arasında sadece bin parça samur kürkün bulunması elde edilen ganimetin çokluğunu ortaya koyar(2). Kara Yusuf'un Çağatay şehzadesi Ebubekir'e karşı kazandığı bu ikinci zaferin önemi pek büyüktür. Bu muvaffakiyetle Kara Yusuf Timur'un kurmuş olduğu imparatorluktan ehemmiyetli bir parçasını ayırmış ve bu topraklar üzerinde Kara Koyunlu Devleti'ni kurmuştur. Timur'un oğlu Şahruh'un babasının imparatorluğunu ihyâ etmek gayesiyle Azerbaycan'ı eline geçirmek üzere giriştiği faaliyetleri neticesiz bırakan Kara Yusuf, bu arzusun tahakkukuna mani olmuştur.

Kara Yusuf Ebubekir'e karşı kazandığı ikinci ve parlak zaferden sonra başta Bistam Bey olmak üzere bütün emirlere armağanlar vererek onların kendisine olan bağlılıklarını artırmıştır. Daha sonra Bistam Bey'i Irak-ı Acem'in fethine memur eden Kara Yusuf, kendisi Aladağ'a gitti. 1408'de Sultanîye'yi fetheden Bistam Bey buranın idaresini kardeşi Masum'a verdi. Sultanîye'nin alınmasından son de-

(1) Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I, 73

(2) Hasan Rumlu, Ahşenü'l-Tevarih, Nuruosmaniye ktb. Nr. 3317, 11b.

rece memnun olan Kara Yusuf, Bıstamı Bey'i Irak-ı Acem valiliğine tayin etti 1409'da zabl olunmaz olarak tavsif edilen Alıncak kalesi Kara Koyunlular'ın eline geçti. Alıncak kalesi hâkimi olan Kadı İmadeddin'in idarede Tacikler'i Türkmenler'e karşı terfih etmesi aleyhine bir cereyanın doğmasına sebep olmuş ve çok geçmeden de öldürülmüştür. Kaleyi ellerine geçiren Türkmenler daha sonra Kerkük'deki Kara Yusuf'un oğlu İskender'e haber göndererek şehri teslim almasını istediler. Bu istek üzerine süratle gelerek kaleyi teslim alan İskender(1) fetih haberini babası Kara Yusuf'a bildirdi, o da oğlunun bu kale üzerindeki hâkimiyetini tasdik etti.

Ak Koyunlu beyi Kara Yülük Osman 1409'da Mardin'i muhasara altına almıştı. Mardin hükümdarı Melik Salih Artuki, Kara Yusuf'a adam göndererek acele gelmesini, aksi halde şehrin düşeceğini bildirdi. Yanına Bitlis hâkimi Şemseddin ve diğer bazı Kürt emirlerini de alan Kara Yusuf süratle Diyarbekir (Amid) yöresine geldi. Burada büyük bir kuvvetle karşısına çıkan Kara Yülük'ü ağır bir bozguna uğratan Kara Yusuf Mardin'e girmiştir. Mardin hâkimi Melik Salih'i kızlarından biri ile evlendiren Kara Yusuf ona Musul'un idaresini verdi. Mardin'e ise beylerinden Ali'yi tayin etti. Böylece Kara Yusuf, üç asırdan fazla süren Artuklular Devleti'ni ortadan kaldırmış oldu (1409(2)). Melik Salih ise Musul'a gittikten bir müddet sonra zehirlenmek suretiyle öldürülmüştür.

Öte yandan Pîr Ömer ve İlyas Döğer'in kumandası altında Şekî hâkimi Seyyidi Ahmed'in üzerine bir ordu gönderen Kara Yusuf kendisi ise Erzincan üzerine yürümeyi düşünüyordu. Şekî üzerine giden kuvvetler Seyyidi Ahmed'e saldırmak cesaretini bulamadılar ise de Şirvan'ın bir kısmını yağma ettikten sonra Tebriz'e döndüler. 1410 yılı başlarında Aladağ'a ve oradan Avnik'e gelen Kara Yusuf'a birçok kimseler gelerek Erzincan hâkimi Şeyh Hasan hakkında şikâyetle bulunurlar. Bu durumu fırsat bilerek Erzincan önüne gelen Kara Yusuf kırkbeş gün süreyle burayı muhasara etti. Bir hayli direnmiş bulunan Şeyh Hasan nihayet teslim olmak zorunda kaldı(3). Kara Yusuf Şeyh Hasan'a Erzurum bölgesindeki kalelerden birini vererek Erzincan'a sadık ve fedakâr adamlarından Pîr Ömer'i vali tayin etti.

Kara Yusuf Erzincan'ın zaptı ile meşgul olduğu sıralarda hiç ümit etmediği bir durumla karşılaştı. Eski dostu ve gurbet arkadaşı olan Bağdat hükümdarı Sultan Ahmed Celâyir, onun Erzincan ile

(1) Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I. 76

(2) Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980, 199

(3) T. Erdoğan Şahin, Erzincan Tarihi, I. Erzincan, 1985, 406

uğraşmasından saydalanarak Tebriz'e girmiş ve şehirden ayrılan az sayıdaki Kara Koyunlu Türkmenleri'ni takip ettirerek bir çoğunu katlettiymişti. Kara Yusuf, hükümdarlığını dahi kendisinin muvafakıyetlerine borçlu olan Sultan Ahmed'in bu hareketine son derece hiddetlenerek derhal Azerbaycan'a girerek Tebriz'e iki konak mesafedeki Esed Köyü'nde karargâhını kurmuştur. Kara Yusuf'un üzerine geldiğini haber alan Sultan Ahmed, onunla savaşmak üzere şehirden çıkarak Şenb-i Gazan'da konakladı. Ahmed Celâyir burada iken etrafına toplanmış olan oymakların sayısı yirmibin evi bulmuştu(1). Birlikte acı günler yaşamış olan iki eski dost arasında 30 Ağustos 1410'da vuku bulan savaş, Türkmen ordusunun tam bir zaferiyle neticelendi. Sultan Ahmed askerlerinden büyük bir bölümü ile beraber Kara Koyunlular'ın eline esir düştü. Kara Yusuf bizzat Sultan Ahmed'in elinden Azerbaycan'ı oğlu Pir Budak'a, Irak'ı Arab'ı da diğer oğlu Şah Muhammed'e verdiğine dair bir yarlıg aldı(2). Sultan Ahmed'in hayatının bağışlanması tarafları olan Kara Yusuf, emirlerinden Bistam Bey ile diğer Irak emirlerinin ısrarları üzerine katline muvafakat etmiştir.

Öte yandan Sultan Ahmed Tebriz'e yürüdüğü esnada Şirvan hâkimî Şeyh İbrahim'den de yardım istemişti. Şeyh İbrahim de oğlu Keyümers kumandasında bir ordu göndermişti. Ancak Kara Yusuf bu orduyu da ağır bir bozguna uğratarak Keyümers'i esir almış ve Erciş kalesine göndermiştir. Zaferi müteakip Kara Yusuf Irak-ı Arap emirlerini oğlu Şah Mehmed ile birlikte Bağdat'ın fethine göndermiştir. Erbil'de konaklayan Şah Mehmed burada Bağdat'ın fethi hazırlıklarına başladığı sırada Kara Yusuf bütün Azerbaycan ileri gelenleri ile Türkmen beylerini Tebriz'e davet edip onların bulunduğu bir mecliste oğullarından Pir Budak'ı sultan ilân etti. Bundan sonra ferman ve menşurların başına Moğol usulünce: «*Sultan Pir Budak yarlığının Ebu'n-Nasr Yusuf Bahadır Noyan sözüümüz*» ibaresi yazılmıştır. Aynı sene içinde Şah Mehmed Erbil'den ılgarla Bağdat üzerine gelerek şehre girmiştir. Şah Mehmed Erbil'i küçük yaşta olan Şah Ali'ye verdi. Burası Şah Ali'nin atabeyi Hasan Aka tarafından idare edildi. Bundan sonra Şah Mehmed Celâyir şehzadelerinin elinde bulunan şehirleri birer birer zaptetmeye başladı.

1411 (h. 814) yılı sonlarını Aladağ'da geçiren Kara Yusuf, 1412'de oğlu Pir Budak'ın sultanlığı için Muş yazısında büyük bir toy vermiş, buradan Mardin'e gitmiştir. Daha sonra Amid-Ergani üzerine yürüdüğü sırada karşısına çıkan Ak Koyunlu beyi Kara Yülük Os-

(1) Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I. 83

(2) Hasan Rumlu Ahsenü'l-Tevârih, 16a-17b

man'lu savaşıp onu bozguna uğratmıştır. Fakat bu sırada Timur'un oğlunun Tebriz'e geldiğini duyan Kara Yusuf, Kara Yülük'le fazla meşgul olmayarak ülkesine dönmüştür(1).

Bu arada merkeze karşı bağlılığını kesmiş olan Irak-ı Acem valisi Bistam'ı itaat altına almak isteyen Kara Yusuf Sultaniye üzerine yürüdü ise de gayesine ulaşamadı. Çünkü bu sırada Şirvanşah Şeyh İbrahim, Şeki valisi Seyyidi Ahmed ve Gürcü kralı Köstendil'in kendisine karşı ittifak ederek birlikte harekete geçtiklerini haber aldı. Bu haber üzerine Sultaniye kuşatmasını kaldırarak süratle Tebriz'e dönen Kara Yusuf, oradan Karabağ'a geldi. Kara Yusuf burada iken Şeyh İbrahim'e barış için elçi gönderdi. Ancak onların bu teklifi reddetmeleri üzerine Kür ırmağını geçerek müttefik kuvvetlere hücum etti. Şiddetli geçen bir savaşın sonucunda Kara Yusuf en parlak zaferlerinden birini daha kazandı. Şirvanşah Şeyh İbrahim, kardeşi Şeyh Behlül, Şirvan kadısı Mevlana Zahreddin, Gürcü kralı Köstendil ile pek çok emir ve asker Kara Koyunlular'ın eline tutsak düştü. Bunlardan Şeyh İbrahim ile kardeşi ve kadısı ağır fidyeler mukabilinde hayatlarını kurtarmışlar ise de Gürcü kralına kardeşleri ve yüz otuz kadar aznavuru ile birlikte eman verilmeyip hemen öldürülmüşlerdir (1412) (2). Zaferi müteakip Şirvan topraklarını Şemahl'ye kadar yağma ettiren Kara Yusuf, büyük bir ganimetle Tebriz'e girdi.

Böylece büyük bir tehlikeyi zafere dönüştüren ve şöhretini artıran Kara Koyunlu beyi 1413'de tekrar Sultaniye üzerine yürüyerek bu şehirde ve Kazvin'de büyük tahribat yaptırdı. Fakat bu sırada Kara Yusuf için yeni bir tehlike başgösterdi.

Fars ve Irak-ı Acem'in bir kısmını idaresi altına alarak İsfahan'ı da kendisine merkez seçen Mirza İskender'in hedefi Azerbaycan'a sahip olmaktı. Nitekim o, bu gayenin tahakkuku için Luristan yolu ile bu ülkeye yürüyerek Nihavend'e gelmişti. Kara Yusuf derhal Mirza İskender'in üzerine yürüdü ise de ordusunda hastalığın baş göstermesi sebebiyle geri dönmek zorunda kalmıştır. İskender de harekâtına fazla devam etmeyerek İsfahan'a dönmüştür.

Öte yandan Kara Koyunlular'ın Irak'ta daha fazla ilerlemelerini önlemek ve Irak'ın bir kısmıyla Azerbaycan'ı Kara Yusuf'un elinden kurtarmak ve böylece babasının imparatorluğunu ihyâ etmek gayesine ulaşmak isteyen Şahruh, Halil Sultan kumandasında onbin kişilik bir orduyu bu maksatla yola çıkarmıştı. Fakat bu ordu Fars hâkimî Mirza İskender'in karşı çıkması üzerine hiçbir iş görememişti. Bu-

(1) Makrizi, Kitabü's-Sülûk, Fatih ktb. Nr. 4385. 370b.

(2) Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I. 91-92

na rağmen Şahruh, çok geçmeden Harezm-i fethetmesini müteakip yüzbin kişilik büyük bir ordu ile Herat'tan ayrılmıştır.

Önce Mirza İskender üzerine yürüyen Şahruh, İsfahan'ı kısa bir zamanda fethederek İskender'i tutsak almıştır. İsfahan'ı İskender'in kardeşi Rüstem Bey'e ve Luristan'ı da İskender'in diğer kardeşi Baykara'ya veren Şahruh Herat'a dönmüştür (1414). Kara Yusuf, İsfahan'ı zaptettikten sonra Herat'a dönmüş olan Şahruh'a 1415 yılı başında elçi göndererek Sultanîye'nin kendisinde kalması şartıyla kendisini metbu tanıyacağını bildirmişti(1). Ancak bu teşebbüsten bir netice alınamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kara Yusuf, Şahruh'a tâbiyyetini arzemiş olan Bistam'ın hâkimiyetli altındaki Sultanîye üzerine yürümüş bu defa şehri müdafaa edemeyeceğini anlayan Emir Bistam da Kum'a kaçmıştır. Kum valisi Sa'd Vakkas ise Emir Bistam'ı tutuklayarak Kara Yusuf'a göndermiştir. Bu olaya son derece sevinen Kara Yusuf Sa'd Vakkas'a vaadlerde bulunmuş ve Emir Bistam'ı da serbest bırakmıştır.

Bu olaylar ve Mirza Baykara'nın isyan ederek Fars'ı Şahruh'un oğlu İbrahim'in elinden alması Şahruh'un 1415 yılında ikinci defa olarak Fars üzerine yürümesine sebep oldu. Şahruh âslı Baykara'yı esir alarak Fars'da dirlik ve düzenliği sağlarken Ak Koyunlu hükümdarı Kara Yülük de fırsattan istifade ederek Erzincan'ı kuşatmış ve çevresini yağmalamıştır. Erzincan emiri Pîr Ömer, vilâyet hudutları içerisindeki bazı yerlerin yağmalanması ve merkezî olan Erzincan'ın kuşatılması karşısında yeterli gücü olmaması sebebiyle tâbîl olduğu Kara Yusuf'a haber göndererek yardım istedi. Bunun üzerine Kara Yusuf oğlu İskender Bey'i Ak Koyunlular üzerine gönderdi(2). İskender'in gelişi üzerine Kara Yülük Osman Bey kaçmış ve bu arada yağmaladığı malları da onlara bırakmıştır. Çok geçmeden de Kara Yusuf ile Kara Yülük arasında barış yapılmıştır. Fakat kısa bir süre sonra Kara Yülük Osman'ın yeniden Mardin'e tecavüz ettiğini duyan Kara Yusuf Tehriz'den Amid'e gelmiş ve Suriye'ye doğru kaçmaya çalışan Ak Koyunlu beyini takip ederek onu Memlûk arazisi içinde Mercidabık'ta bozguna uğratarak ağırıklarını yağmalamıştır (1418). Kara Yusuf bu sefer esnasında Şeyh'in Kara Yülük'ü himaye etmesi yüzünden Anteb ve Bire gibi Memlûkler'e alt yerleri de askerlerine korkunç bir şekilde yağmalatmış ve gönderdiği bir mektup ile şeyh tehdit etmekten de geri kalmamıştır.

1420 (823) mühim hadiselerin cereyan ettiği bir yıl olmuştur. Gerçekten bu yılın üçüncü ayında Memlûk hükümdarı Şeyh, ağır

(1) Hafız Ebru. Zilbedilî-i Tevarih, Fatih ktb. Nr. 4371, 521b.

(2) Faruk Sümer. Kara Koyunlular, I. 97

hasta olduğu halde Kara Yusuf ile savaşmak için emirlerine hazırlanmaları emrini vermişti. Aynı yılda Kara Yusuf'un Erzincan valisi Pir Ömer Kemah üzerine yürümüş, karşısına çıkan şehrin hâkimi Kara Yülük'ün oğlu Yakub'u yenip tutsak almış ise de şehri ele geçirememişti. Kemah üzerine yaptığı taarruz ve Yakub'u esir edilişinden dolayı Kara Yülük Osman'ın muhtemel bir hücumundan çekinen Pir Ömer, elindeki esir Tebriz'e göndermiş ve metbuu Kara Yusuf'tan yardım istemiştir.

Kendisine gönderilen Yakub'u hapseden Kara Yusuf, 1420 baharında divan beyi Bayram Bey ile Emir İlyas-ı Hacılu'yu yirmibin kişilik bir ordunun başında Pir Ömer'e yardım için gönderdi. Kendisi de isyankâr hareketleri görülen emiri Şah Mehmed'e dersini vermek gayesiyle Bağdat'a gitti(1).

Bu yılın önemli olaylarından biri de Kara Yusuf'un Memlûk ülkesinden dönüşü sırasında oğlu Pir Budak'ın ölümü ile karşılaşmasıdır. Bu olay Kara Koyunlu beyini son derece üzmüş ve günlerce Tebriz'den çıkmadan yas tutmasına sebep olmuştur. Bilindiği gibi Kara Yusuf bu çok sevdiği oğlunu *Han* ünvanı ile hükümdar yapmıştı. Yakışıklı ve iyi kaplı bir insan olan Pir Budak emirler arasında da çok sevilen bir vellaht şehzade idi.

Öte yandan Kara Yusuf'un kendisine gönderdiği yardımcı kuvvetleri haber alan Erzincan emiri Pir Ömer bu kuvvetler ile birleşmek üzere yola çıkmıştı. Bu durumu haber alan Kara Yülük Osman Bey ise ansızın Pir Ömer kuvvetlerine baskın yaparak onu esir aldı. Ak Koyunlu beyi Tebriz'de hapis bulunan oğlu Yakup'un kısas edileceği ihtimaline ehemmiyet vermeyerek birkaç gün sonra Pir Ömer'i ve akrabalarını öldürttü. Kara Yusuf, sadık, cesur ve dirâyetli emiri Pir Ömer'in öldürülmesine çok üzölmüş olmakla beraber Yakub Bey'e birşey yapmadı. Çünkü bu sırada Şahruh'un kendisine karşı harekete geçmek üzere olduğunun öğrenilmesi buna imkân vermemiştir(2). Yalnız Pir Ömer'in yerine en küçük oğlu Ebü Sald'i Erzincan valisi tayin etmiştir.

Gerçekten de Şahruh, Kazvin ve Sultanîye şehirlerinin teslimi ve kendisini metbu tanıması meyânındaki talebinin reddi üzerine, Kara Yusuf'a harp açmış ve 25 Ağustos 1420'de payitahtı Herat'tan ayrılmış idi. Ayrıca bu sırada Memlûk sultanı Şeyhü'l-Mahmudî de Kara Yusuf ile harbe hazırlanıyordu. Ancak Şahruh'un hareketli bu kararın ılliyat sahasına intikaline mani olmuştur. Şahruh'un ikiyüzbin

(1) Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, I, 69

(2) Hasan Rumlu, *Ahsenu'l-Tevarih*, 25b.

kişilik büyük bir ordu ve filler ile üzerine yürüdüğünü duyar duymaz, derhal mukabeleye hazırlanmış ve bu esnada ağır bir surette hastalanmasına rağmen kendisini bir mahve içinde taşıttırarak ellibin kişilik ordusunun başında Tebriz'den ayrılmış idi(1).

Çağatay ordusu sayıca o zamanlarda görülmemiş bir çoklukta olmakla beraber manevi kuvvetli son derece zayıftı. Nitekim Şahruh'un Kazvin ve Sultaniye'yi kendisine bırakması ve tâbliyetini arz etmesi karşılığında bütün Azerbaycan ve Irak-ı Arab'ın kendisinin olacağını bildiren teklifinin Kara Yusuf tarafından reddedilmesi onun savaşa hazırlanmakta olduğunu kesin olarak ortaya koyuyordu. Bu haber ise Şahruh ordusunda büyük bir kaygı ve korku meydana getirmişti. Şüphesiz Kara Koyunlu beyinin kuvvetli ve ne kadar tehlikeli bir hasım olduğu bizzat Şahruh tarafından olduğu kadar Çağatay askerlerince de iyi bilinliyordu. Nitekim bu endişe Şahruh'u sefere çıktıktan itibaren istihareye yatmak, evliyâ türbelerini ziyaret etmek ve hafızlarına Sure-i Feth'i devamlı okutmak suretiyle Cenab-ı Hak'dan niyâz ve istimdâd etmeye sevk etmişli(2).

Böylece Şahruh, ordusu ile beraber Sultaniye'ye doğru endişeli bir şekilde yürürken 17 Kasım 1420'de Ak Hoca mevkiine geldiğinde Kara Yusuf'un Ucan yöresinde vefat ettiği haberi geldi. Sultaniye kadısı Seyyid Abdullah'ın da doğruladığı bu beklenmedik haber Çağatay ordusunda derin bir sevinç meydana getirdi.

Gerçekten de Tebriz'den ayrılırken hazinesindeki bütün altınları askerlerine dağıtan Kara Yusuf, üçüncü konak yeri olan Saldabad köyüne geldiği sırada hastalığının ağırlaşması üzerine burada konaklamak zorunda kalmıştı. İşte Kara Koyunlu beyi Ucan'ın kuzeybatısında ve ona iki fersah mesafede olan bu köyde 13 Kasım 1420 tarihinde vefat etti(3). Kara Yusuf'un ölümü Kara Koyunlu ordusunda büyük ölçüde kargaşalık meydana getirdi. Çünkü bu sırada Kara Yusuf'un oğullarından hiç birisi ordugâhta bulunmuyordu. Nitekim Şah Mehmed Bağdat'ta, İskender Kerkük'te, İspend Adilcevaz'da, Cihanşah Sultaniye'de ve Ebu Said Erzincan'da idler. Bu sebeple Kara Koyunlu ordusu darmadağın olurken ümerânın her birisi kendi başının derdine düşmüş bulunuyordu. Öyle ki yıllarca kendilerini zaferden zafere koşturmuş olan hükümdarlarını tehliz ve tekfin dahl kimse'nin hatırına gelmemiş idi. Ancak iki gün sonra cesedi Tebriz'e ve

(1) Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 109-110

(2) A. Semerkandi, *Matlau's-Sa'deyn*, Esad Efendi Ktb. Nr. 2125, 404; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 107-108

(3) Münecclimbaşı, *Câmilü'd-Düvel*, Esad Efendi Ktb. Nr. 2103, 629a

oradan da Erclî'se götürülerek ata ve dedesinin mezarlarının yanında gömülmüştür(1).

Kara Yusuf Bey, Kara Koyunlu Devleti'nin asıl kurucusu olup aynı zamanda en büyük hükümdarıdır. O devletini kurduktan sonra Kazvin'den Erzincan'a ve Bağdat'dan Şirvan'a kadar uzanan geniş sahayı ülkesi içine katmayı başarmıştı. Bütün hayatı mücadele içinde geçmiş olan bu zat, çeşitli kaynaklara göre uzun boylu ve iri yarı bir insan olup son derecede seçil, kudretli, faal ve irade sahibi idi. Mükemmel bir harp adamı olup eşsiz yiğitliğine yalnız kendi askerleri değil, başta Çağataylar olmak üzere bütün düşmanları hayrandı. Nitekim o bu vasfı dolayısıyla ordusunu gayet iyi bir surette tehzil etmişil. Savaşlarda çeşitli manlalar ve bilhassa hendek kazdırmak yoluyla ordusunu emniyet altında tutardı. Onun Şahruh'a karşı son seferine çıkarken yaya askeri toplaması yeni bir savaş usulü deneyeceği intibaini vermektedir. Ancak buna ömrü kifâyet etmemiştir. Kara Yusuf, aynı zamanda tedbirli, dirâyetli, mert ve cömert bir şahsiyet idi. Liyâkatli insanların değerini takdir eder ve onlara her türlü itibarı gösterirdi. Nitekim çok sevdiği ümeradan Pîr Ömer öldürüldüğü zaman üzüntüsünden günlerce Tebriz'den çıkmamış ve yas tutmuştur. Cömertliği o derece idi ki hazinesinde hiçbir zaman para bulunmazdı. Savaşlarda ele geçen ganimeti emirler ve askerlerine bırakır, kendisine ise hemen hemen hiçbir şey ayırmazdı. Kara Yusuf adalet ve merhameti ile de tanınmış olup askerinin maaş ve erzakını muntazam olarak verirdi(2). Bu vasıfları Kara Koyunlu beyinin başarılarında en önemli rolü oynamıştır. Ölümünde altı oğlundan beşi hayatta idi. Çok sevdiği ve hayatta iken hükümdarlık makamına geçirmiş olduğu Pîr Budak, onun Kara Yülük üzerine yaptığı seferden dönüşünde genç yaşında ölmüştü. Diğerleri sıra ile Şah Mehmed, İskender, İspend (İsfahan), Cihanşah ve Ebu Sâid idiler.

Kara Yusuf'un öldüğünü ve ordusunun dağıldığını duyan Şahruh ise rahat bir nefes almıştır. Akabinde Mirza Bay Sungur'u Tebriz üzerine ve Mirza İbrahim'i Meraga'ya yollarken kendisi de Sultanîye'ye gelmiştir. Şahruh burada iken halka son derece şefkatli ve merhametli davranmıştır. Daha sonra Emir Musa'yı şehre vali olarak tayin eden Şahruh Muğan yolu ile Karabağ kışlağına gelmiştir (4 Ocak 1421). Bu sırada Bay Sungur ise hiçbir güçlükle karşılaşmadan Tebriz'e girmiş bulunuyordu.

(1) Abdurrahim Şerif, Ahlat Kitâbeleri, İst. 1932, 62

(2) Münecimbaşı, 620a; Hasan Rumlu, Ahşenü'l-Tevarih, 27b-28a; Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I, 112 vd.; «Kara Koyunlular», İA., 300

Diğer taraftan Kara Koyunlu şehzadelerinin her biri kendilerine iktidar yolunu açacak teşebbüsler içinde bulunuyorlardı. Kara Yusuf'un en küçük oğlu olup Erzincan valiliğinde bulunan Ebu Said babasının ölümünden hemen sonra şehir halkı tarafından istenmediği için dışarı atılmış ve yerine Mutahharten'in torunu Yar Ali getirilmiştir(1). Kara Koyunlu ulusunun en büyük ve itibarlı teşekkülü olan Sa'dlu oymağına dayanan İspend, kendini babasının halefi olarak ilân etirmeğe muvaffak olmuştu. Nahçıvan'da bulunan Şah Mehmed ise buradan ayrılarak Bağdat'a gelmiş, çok geçmeden kardeşi Şah Cihan da gelerek kendisine katılmıştır.

Bu sırada Kara Koyunlu beyinin ölümüne en çok sevinenlerden biri olan Ak Koyunlu beyi Kara Yülük, bu karışık durumdan faydalanmak isteyerek Mardin'i almak için harekete geçti. İse de karşısına Kara Yusuf'un oğullarından İskender çıktı. Babasının ölümünde Kerkük'te bulunan İskender Mirza, Kara Yülük'ün Mardin'e saldırıldığını duyunca yanında Musul emiri Yar Ali oğlu Zeynel Bey, Erbil hâkimi Mirza Ali ve bazı Döğer beyleri olduğu halde süratle Nusaybin yöresine geldi. Burada bulunan Şeyh Kendi mevkilinde yapılan kanlı bir savaşta (Mart 1421) Kara Yülük fena halde bozuldu ve savaş meydanından uzaklaştı(2). Bu zafer Kara Koyunlular'ın maneviyatlarını yükseltirken İskender'in de durumunu kuvvetlendirmişti. Nitekim Kara Yusuf'un diğer oğulları yanında yer alan Türkmenler, bu zaferin sonunda İskender'in etrafında toplanmaya başlamışlardır.

İskender Mirza karşısında ağır bir mağlubiyete uğrayan ve emirlerinden büyük bir bölümünü kaybeden Kara Yülük, bu sırada Van Gölü çevresine gelmiş olan Şahruh'a bir elçilik heyeti göndererek onu Kara Koyunlular'ın üzerine yürümesi konusunda tahrik etmiştir. Bu sırada Şahruh, İspend'in elinde bulunan Bayezid kalesini kuşatmış bulunuyordu. İspend'in teslim olma teklifini reddetmesi üzerine Şahruh şiddetli bir hücumla kaleyi ele geçirdi. Muş yöresine doğru çekilen İspend Mirza, Çağatay kuvvetlerinin kendisini takip etmesi üzerine Cezire taraflarında bulunan İskender'in yanına geldi. İskender ve İspend Mirza'lar bu esnada birkaç defa barış için Şahruh'a elçi göndermişler ise de bilhassa Kara Yülük'ün tahrikleri sonucu Şahruh bunu kabul etmemiştir. Kara Yülük'ün Şahruh'a *«Kara Yusuf'un oğulları tamamiyle yok edilmedikçe bu memlekelerde düzenin kurulamayacağı ve halkın barışa kavuşamayacağını»* söylediği ve onu

(1) T. Erdoğan Şahin, Erzincan Tarihi, s. 411

(2) Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarhekrîyye, I, s. 78

ikna ettiği anlaşılmaktadır(1). Barış tekliflerinin reddedildiğini gören İskender ve İspend Mirzalar ise savaş hazırlıklarına başlamışlardır.

İskender Mirza bilhassa Çağatay ordusundaki fillerden çekiniyordu. Çünkü bu zamana kadar giriştikleri muharebelerde atları fillere hiç karşılaşmamışlardı. Ancak İskender Mirza belki de tarihte eşine az rastlanır bir teşebbüsle çamurdan fil heykelleri yaptırarak üstlerine silahlı adamlar bindirmek veya ırlı öküzlerin sırtına saman çuvalları koymak ve ağaçtan boynuzlar yapmak suretiyle onları file benzetmiş ve atları ile onlara saldırarak alışkanlık kazandırmaya çalışmıştır. Bu suretle hazırlıklarını tamamlayan Kara Koyunlular Eleşkird yakınında Yahşi denilen mevkide savaş düzenine girmişlerdir. Kara Koyunlu ordusunun sağ koluna Sa'dlu oymağı başı Pir Hüseyin Bey kumanda ediyordu. Kardeş Pir Mehmed ile Alpağut oymağı beyleri de bu kolda idiler. Sol kol İspend Mirza'nın komutasına verilmişti. Yanında oğlu Şehsuvar Bey ile Bayram Bey bulunuyordu. Merkez kuvvetlerinin başında ise bizzat İskender Mirza bulunuyordu. Kara Koyunlu ordusu en fazla 40.000 kişi kadardı. Kendilerinden en az dört-beş mışlı fazla bir kuvvete sahip Çağatay ordusunun sağ kolunda Şahruh'un oğlu Fars valisi İbrahim Sultan, İsfehan hâkimi Şeyh oğlu Rüstem beyler yer almıştı. Sol kolda Emir İbrahim, Emir Cihanşah, Ak Koyunlu beyi Kara Yülük ve Emir Ferhan Şeyh bulunuyorlardı. Şahruh merkez kuvvetlerinin başında olup önünde filler yer alıyordu. Fillerin hemen arkasında ise okçu yayalar ver almıştı(2).

İlk gün öncü birliklerinin çarpışması şeklinde geçen harbin ikinci günü çok şiddetli olmuş, fakat kesin bir netice alınamamıştır. Ancak Kara Koyunlu ordusunun sağ kol komutanı Pir Hüseyin Bey esir düşmüştür. Üçüncü gün savaş yine şiddetle başlamış ve bu arada Çağatay sağ kolu, İspend Mirza komutasındaki Karakoyunlu sol kolunu bozguna uğratmıştır. Bunu gören İskender Mirza olanca kuvvetiyle Çağatay ordusunun merkezine saldırmış ve bu şiddetli saldırıya dayanamayan Çağatay kuvvetleri kaçmaya başlamışlardır. Şahruh derhal filleri öne sürdü ise de essiz bir yığıllıkla çarpışan İskender, bu fillerin hortumlarını kesmek suretiyle işe yaramaz duruma getirmiştir. Daha sonra okçular üzerine saldıran İskender Mirza onları da dağıtırken Çağataylar'a ağır kayıplar verildi. Bu sırada Kara Koyunlu sağ kolu da emirlerinin esir olmasının verdiği kızgınlıkla

(1) A. Semerkandi, Matla'u's-Sa'deyn, s. 450-451; Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I, s. 120

(2) F. Sümer, Kara Koyunlular, I, s. 121

Çağatay sol kolunu perişan ederken, birçok meşhur Çağatay emiri de öldürülmüştü. Savaş Kara Koyunlular tarafından hemen hemen kazanılmış gibiydi(1). Savaşın kaybedilmek üzere olduğunu gören Şahrüh, kendisi de dahil olmak üzere bütün askerlerini savaşa soktu. Üç gündür savaşmakta olan Kara Koyunlu askerleri yorgun ve bitkin bir durumda bulunmaları sebebiyle bu taze güçler karşısında geri çekilmeye başladılar. Bu arada İspend Mirza'nın öldürülmüş olduğu yalan haberi Kara Koyunlular'ın büsbütün maneviyatlarının bozulmasına yol açtı. Neticede Çağataylılar'ın ezici çoğunluğu karşısında daha fazla dayanamayan Kara Koyunlular bozguna uğradı. O gün her tarafa fetihnâmeler gönderen Şahrüh, ertesi gün Tebriz'e hareket etti. Tarihte ender görülen merhametli, âlîcenap ve cömert şahsiyetlerden olan Şahrüh Tebriz'e varmadan önce yolda esir almış olduğu bütün Kara Koyunlular'ı emirlerinden askerlerine kadar serbest bıraktı(2). Tebriz'de birkaç gün kalan Şahrüh, daha sonra Herat'a dönmek üzere Sultanîye'ye hareket etti.

Eleşkird Muharebesi'nden sonra İskender Kerkük'e gitmiş, İspend ise Doğu Anadolu'da kalmıştı. Şahrüh ise Tebriz'den ayrılmadan önce Azerbaycan'ın hâkimliğini oğullarına ve büyük ümerasına teklif etmiş ise de İskender'den çekindikleri için hiç birisi bu teklifi kabule yanaşmamıştır. Bu sebeple Şahrüh, Azerbaycan'ı eski sahiplerine bırakarak Horasan'a dönmüştür. Nitekim bu korku ve endişe çok geçmeden tahakkuk etmiş, Tebriz İspend tarafından işgal edilmiştir. Fakat Kerkük'te bulunan İskender süratle gelerek şehri onun elinden almış ve Azerbaycan'da hâkimiyetini tesis etmiştir. Erzurum bölgesindeki Avnik kalesine çekilen İspend ise daha sonra ağabeyi Şah Mehmed'in hâkim bulunduğu Bağdat'a gitmiş ve birkaç yıl sonra şehri ve Bağdat hâkimliğini onun elinden almıştır.

İskender Mirza'nın ilk saltanat yılları, Şahrüh'a tâbiyetlerini arz etmiş Doğu Anadolu'daki babasının eski metbuları olan kürt hâkimlerini cezalandırmakla geçmiştir. Önce Bitlis ve yöresini tamamiyle zapteden İskender, eniştesi olan Bitlis hâkimi Şemsüddin ile Van hâkimi İzzeddin Şir oğlu Sultan Ahmed'i tutuklatmıştır. Bunu müteakip İskender'in Delü Ahmed adlı bir kumandanı Sultanîye üzerine yürüyerek etrafı yağmalamıştır. Elde ettiği ganimetleri Tebriz'e göndermiştir. Ancak Deü Ahmed daha sonra Sultanîye'yi zaptetmek üzere giriştiği mücadelede Şahrüh'un hudut kumandanı İlyas Hoca'nın kuvvetleri karşısında bozguna uğrayarak çekilmiştir(3).

(1) A. Semerkandi, *Matlau's-Sa'deyn*, 460

(2) Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 123

(3) Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, I, 90

1423 yılında Ahlat kalesini kuşatan İskender yanında Bitlis hâkimi Şemsüddin'i de getirmişti. Kendisine tâbi kale komutanından şehrin İskender'e teslimini isteyen Şemsüddin'in sözlerinde samimi olmadığı anlaşılmış ve mâiyeti ile beraber boynu vurdurulmuştur. Buradan Van kalesi önüne gelen İskender şehri dört ay kadar muhasara etmiş olmasına rağmen almaya muvaffak olamamıştır. Kalenin teslim olmaması üzerine elinde mahpus bulunan Van hâkimi Melik Ahmed'i öldürten İskender, daha sonra kale muhafızı Melik Esed'in mâiyeti ve hazineleri ile şehirden ayrılmasına müsaade etmiş ve böylece Van'ı ele geçirmiştir. Daha sonra Melik Esed'in amcası Bahaeddin'i de bertaraf eden İskender, Van gölünün kuzey ve doğu yörelerini zaptetmiştir. Van'ın idaresini oğullarından Yar Ali'ye veren İskender Tebriz'e dönmüştür.

Müneccimbaşı'ya göre Kara Koyunlu beyi İskender 1427-1428'de Şirvan'a bir sefer yaptıktan sonra Sultaniye üzerine yürüyüp Şahruh'un Irak-ı Acem valisi İlyas Hoca oğlu Hoca Yusuf'u mağlup ve esir aldıktan sonra paytahtına dönmüştür(1). Sultaniye'nin idaresini ise emirlerinden Delü Ahmed ve Abdül'e bırakmıştır. İskender'in önce Delü Ahmed Bey'i göndererek Sultaniye ve havalisini yağma ettirmesi ve birkaç yıl sonra da bizzat kendisi gelerek oraları zaptetmesi üzerine Şahruh, yüzbin kişilik bir ordu ile Kara Koyunlular üzerine ikinci bir sefere çıkmak lüzumunu duymuştur. Şahruh'un Rey yolu ile Sultaniye'ye yürümesi üzerine Delü Ahmed ve Abdül şehri boşaltıp Tebriz'e döndüler. Bu arada İskender Bey ise cılıblın kişiden müteşekkil kuvvetlerini toplayarak Selmas ovasında mevzilenmiş bulunuyordu. Kara Koyunlu ordusunun sol kol kuvvetlerine İskender'in kardeşi Cihanşah kumanda ediyordu. Çağatay ordusunda ise sağ kola Fars valisi şehzade İbrahim Sultan, sol kola Bay Sungur Mirza ve merkeze de Horasan ve Mazenderan askerlerinin başında olan Şahruh komuta ediyordu. İhtiyat kuvvetlerinin başında ise Mirza Muhammed Cuki bulunuyordu.

17 Eylül 1429 tarihinde Çağatay ordusundan İbrahim Sultan'ın karşısında bulunan Cihanşah Mirza'ya saldırması ile başlayan savaş çok şiddetli geçti. İki gün süren savaş sonunda Kara Koyunlular gerek İskender'in ve gerekse ordusunun sol cenahı komutanı olan kardeşi Cihanşah'ın yiğitlikler göstermelerine rağmen kendilerinden iki kat üstün kuvvetler karşısında bozguna uğramaktan kurtulamadılar. Van bölgesine doğru çekilen Kara Koyunlu kuvvetlerini Şahruh, Emir Muhammed Cuki komutasında yirmibin kişilik bir kuvvetle takip ettirdi ise de Erciş yakınındaki Gorzor boğazında bu kuvvetleri

(1) Münecimbaşı, Camiü'd-Düvel, 629 a.

boşuna uğratan İskender, onları geri püskürtmeye muvaffak olmuştur (1).

Selmas Meydan Muharebesi'ni de güçlkle kazanan Şahruh, Kara Koyunlu tehlikesini zorla ortadan kaldıramayacağını anlamıştı. Bu sebeple Kara Yusuf'un oğulları arasında rekabet ortaya çıkarmayı düşünerek İskender'in kardeşlerinin kendisini metbu tanımak şartıyla bulundukları bölgelerde hâkim kalabileceklerini bildirmişti. Nitekim bu teşebbüsünde muvaffak olan Şahruh, Karabağ'da kışlamakta iken yanına gelen Kara Yusuf'un en küçük oğlu Ebû Said'e Azerbaycan hâkimliğini tevcih ettikten sonra baharda Kara Koyunlu ülkesinden ayrılarak Horasan'a doğru yola çıkmıştır.

Şahruh'un Azerbaycan'ı terk etmesinin üzerinden fazla bir zaman geçmeden Kara Koyunlu şehzadeleri arasında hesaplaşma başlamıştır. Şahruh'un korkusundan kaçmış olan İskender, onun ayrılışını fırsat bilerek süratle Azerbaycan'a gelmiş ve Ebû Said'i yakalayarak öldürmüştür (2). Türkmenler'in *Busad* dedikleri bu Kara Koyunlu şehzadesinin Azerbaycan hâkimliği ancak 5-6 ay kadar sürmüştür. Böylece İskender tekrar tahtına sahip olmuştur. Ertesi yıl Van ileri gelenlerinden birçok kişi gelerek İskender'e oğlu Yar Ali'den şikâyetle bulundular. İskender'in oğlu olup Van ve çevresinin idaresi kendisine verilmiş olan Yar Ali, müslüman ve hristiyan halktan gayri kanunî olarak zorla vergi almış ve zulümler yapmıştı. Bu şikâyetler üzerine İskender oğlunu yanına çağırdı ise de babasından korkan Yar Ali, Şirvan şahı Halilullah'a iltica etti (1432). Halilullah ise kendisini tutuklayarak metbuu olduğu Şahruh'a göndermiştir. Şahruh bu Kara Koyunlu şehzadesine hüsnü kabul göstermiş ve gayet iyi muamele etmiştir. Ancak paytahtı halkının bu yakışıklı Türkmen şehzadesine gösterdiği sevgi ve alâkadan hoşnud olmayan Çağatay hükümdarı, kendisini Semerkand'a göndermiş ve orada hapsedirmiştir.

İskender Mirza ise oğlu Yar Ali'yi tutuklayarak Şahruh'a teslim eden Şirvan şahı Halilullah'tan intikâm almak üzere bu ülkeye büyük bir sefer düzenlemiştir. 1434 yılında Şirvan ülkesine giren Kara Koyunlu askerleri bu ülkede görülmemiş bir yıkım ve yağma hareketine başladılar. Mahmudabad kalesinden mahsur kalan ve hiçbir iş göremeyen Halilullah, Şahruh'a bir elçisini göndererek ülkesinin mahvolmakta olduğunu ve acele yardıma gelmesini istedi. O aynı zaman-

(1) Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, 129-130

(2) Şerefnâme, Şerefnâme, II, (Osmanlı - İran Tarihi), çev. M.E. Bozarslan, İstanbul, 1971, 95

da Ak Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osmân Bey'i de acele olarak yardıma çağırmıştır. Bu talep üzerine Diyarbekir'den kalabalık bir güçle hareket eden Kara Yülük Oşman, Erzurum önlerine gelip şehri kuşattı. Erzurum, Kara Koyunlu hükümdarı İskender Mirza Bey adına Duharlı Pir Ahmed Bey'in yönetiminde idi. Pir Ahmed var gücü ile şehri savunmuşsa da sonunda teslim olmak zorunda kalmıştır. Erzurum'u kendi oğullarından Şeyh Hasan'a veren Kara Yülük, ayrıca muvafakiyetini Şahruh'a bildirmiştir(1).

Aynı yılda Irak-ı Arab'da da Kara Koyunlu allesini ilgilendiren olaylar cereyan ediyordu. İskender'den ayrıldıktan sonra ağabeyi Şah Mehmed'in yanına giden İspend, çok geçmeden ona karşı muhalefete geçerek Bağdat etrafındaki nahiyeleri zapta başlamıştı (1425). 1431'de ise Celâyir hanedanının son azası olan Hille hâkimi Sultan Hüseyin b. Alaüddavle'yi öldürdükten sonra yaptığı bir gece baskını ile Bağdat'ı almıştır. İspend'in elinden güçlükle kaçabilen Şah Mehmed ise Hanik'in civarında Şeyhan mevkinde Emir Baba Hacı Hemedani tarafından öldürülmüş ve başı Şahruh'a gönderilmiştir (1434) (2).

Bu sırada Halilullah'ın yardım talebi ve Kara Yülük Osman'ın Erzurum'u alması Şahruh'un İskender üzerine yeniden sefere çıkmasını gerekli kılar. Şubat 1435'de Rey'e gelen Çağatay hükümdarı şiddetli soğuklar yüzünden bir müddet burada kalır. Şahruh burada iken İskender'in amcası Mısır Hoca'nın oğlu Gazan Han ile Kara Koyunlu emirlerinden Çekirli Bayezid Bey, Aka Pırlı, Seyyidi Ahmed ve Alpagut Yakub Bey gelerek itaatlerini bildirdiler. Bu beylerin gelişinden son derece memnun kalan Şahruh, onların da isteği üzerine Van'da bulunan Cihanşah'a bir elçilik heyeti göndererek onu yanına davet etti. Esasen Cihanşah ile Bağdat hâkimi İspend Mirza İskender'e muhalif olmalarından dolayı Şahruh'u metbu tanımışlardı. Nitekim Cihanşah yanında yeğeni Şah Mehmed oğlu Şah Ali ve Ayınlü oymağı reisi Bayezid Bey olduğu halde Şahruh'un Rey'deki ordugâhına geldi ve onun tarafından kemer ve murassa kılıç ile taltif olundu(3). Daha sonra Şahruh kendisine tâbiyet arzeden bütün Kara Koyunlu emirlerini Cihanşah'ın emrine vererek onu İskender'in elinde bulunan toprakların zaptı ile görevlendirdi. Ayrıca Şirvan şahı Halilullah ile oğlu Muhammed Cukl'yi de Kara Koyunlu hükümdarı İskender Mirza'nın üzerine gönderdi.

(1) Ebu Bekr-ı Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, I. 107-108

(2) Kara Koyunlular, İA., 302

(3) Faruk Sümer, Kara Koyunlular, I. 134

Kardeşlerinden Cihanşah'ın Şahrüh'un yanına gitmesinden ve İspend'in de kendisine cephe almasından sonra yanında az bir kuvvet kalan İskender, bu durumda Şahrüh'la başa çıkamayacağını anlayarak Erzurum'a doğru çekilir. İskender'in kaçacağını sezen Şahrüh ise Kara Yülük Osman'a haber göndererek yolunu kesmesini ister. Kara Koyunlu hükümdarı Erzurum'a eriştiği zaman Ak Koyunlu beyinin kendisini Erzurum'un kuzeybatısındaki Karaz denilen eski Erzurum'da beklediğini gördü. Bu sırada mâliyetinde altmışbin askeri bulunan Muhammed Cuki de Çoban köprüsüne gelmiş bulunuyordu. Güç bir durumda kaldığını gören İskender yol vermesi için Ak Koyunlu beyinden izin istedi. Ezeli hasmını böylesine müsait bir ortamda yakalayan Kara Yülük ise bu teklifi reddetti. Bu durum üzerine iki Türkmen kuvveti arasında şiddetli bir savaş vuku buldu. Muharebede Kara Koyunlular'ın askeri çok az olmakla beraber, her zaman harp sanatını Ak Koyunlular'dan daha iyi bilmiş olmaları ve başlarındaki İskender Bey'in olağanüstü gayretli ve kahramanlıkları sayesinde onları mağlup ettiler(1). Çetin savaşta Kara Yülük Osman Bey attan düşürülerek birkaç yerinden ve bilhassa başından ağır surette yaralanmış, oğullarından Bayezid Bey ile damadı da öldürülmüştü. Birçok Ak Koyunlu beyi ile askeri de esir edilmiştir. Bu arada yaralı olarak Erzurum'a getirilen Kara Yülük Osman Bey de burada ölmüştür(2). Ölümünde 80 yaşında olduğu bilinen Kara Yülük Osman'ın bu yaşta çarpışmalara bizzat iştirak etmesi dikkate değer. Ak Koyunlu Devleti'nin kurucusu sıfatını taşıyan bu bey zamanında iki Türkmen ulusu arasındaki rekabet ve düşmanlık had safhaya ulaşmıştır. Kuvvetli şahsiyeti ile Erzincan'dan Urfa'ya kadar uzanan bölgede bir beylik kurmuş ve bu suretle bu bölgenin türkleşmesinde büyük bir hizmet olmuştur(3).

Öte yandan İskender, Kara Yülük'ün ölümünü müteakip Ak Koyunlular'ın Erzurum'u boşaltmalarından sonra bu şehre gelmiştir. Burada Kara Yülük ve oğlunun nâaşlarını mezardan çıkartan İskender, başarılarını kestirerek diğer başlarla beraber düşmanı olan Memlûk sultanı Melikü'l-Eşref Barsbay'a gönderdi. İskender daha sonra Şahrüh'un oğlu Mirza Muhammed Cuki kumandasında bulunan Çağatay kuvvetlerinin üzerine gelmesiyle Erzurum'dan ayrılarak teb'asıyla birlikte Osmanlı ülkesine gitmek üzere Erzincan'a gelmiş ve buradan Tokat'a doğru yürümüştür. Kara Koyunlular'ı takip eden Çağatay orusu ise onlara ait bazı eşyaları almakla birlikte kendilerini sadece

(1) Faruk Sümer, «Ak Koyunlular», Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 40, 14-15

(2) Ebu Bekr-i Tihranî, Kitâb-ı Diyarbekriyye, I, 113-114

(3) Faruk Sümer, Oğuzlar, 147-148

izlemiş ve Akşehir'e kadar peşlerinden gitmiştir. Aslında az bir kuvvetle Kara Yülük'ün askerlerini perişan eden ve ne denli muharip oldukları iyi bilinen İskender ve mâiyetine karşı savaşa girişmeyi göze alamayan Çağataylar, buradan dönerek Erzincan'a gelmişlerdir. Burada Kara Yülük Osman'ın kızı ile evlenen Mirza Muhammed Cuki (1 Ekim 1435) daha sonra babasının bulunduğu Karabağ'a gelmiştir.

Tokat'a varan İskender Bey, Osmanlı hükümdarı II. Murad'ın misafiri olarak bir müddet buralarda konaklamış ancak bir süre sonra belki de kendisine ikamet olarak gösterilen yerlerin kifayetsizliği sebebiyle bilhassa Ermeni yerleşim merkezlerine saldırılarda bulunmaya başlamıştır. Bu hadise üzerine canı sıkılan Osmanlı sultanı II. Murad, Anadolu beylerbeyi Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey'i bir ordu ile İskender'in üzerine sevketti. İskender ise Umur Bey'den gelen mektup üzerine askerlerini alarak Osmanlı ülkesini terketti(1). Malatya üzerinden Harput'a gelen İskender, Ak Koyunlu Ali Bey'e ait olan bu kaleyi kuşattı ise de karşılaştığı şiddetli bir mukavemet neticesinde fethe muvaffak olamadı. Harput önünden ayrılan İskender Erzincan ve Tercan yörelerini yağmalamış ve Erzurum'a gelmiştir. Bu sırada Kızılağaç mevkinde bulunan Cihanşah, İskender'in faaliyetlerini dikkatle takip ettirmekteydi. Nitekim İskender'in Çukur Çemen yaylağında, kışı geçirdikten sonra Tebriz'e yönelmesi üzerine Cihanşah da Kızılağaç'tan ayrılarak Erdebil'e gelmişti (1438). Daha sonra Cihanşah'ın Tebriz üzerine yürüdüğünü habır alan İskender, onunla savaşmak üzere Tebriz'den ayrılarak Heft Çeşme denilen yere geldi. Ancak mâiyetindeki beylerden Karamanlu Piri Bey'in kendisine ihanet ederek Cihanşah'ın tarafına geçmesi üzerine savaş meydanından kaçarak ailesi ve hazinelerinin bulunduğu Alıncak kalesine gelmiştir.

Cihanşah burada İskender'i aylar süren bir muhasara altına alırken İskender'in tek ümidi Memlûk sultanı Barsbay'ın göndereceği yardımda idi. Gerçekten de Memlûk sultanı, müttefikli İskender'i kurtarmak üzere önemli bir kuvvetli emirlerinden Korkmaz kumandasında Cihanşah üzerine sevketti ise de bu ordu yolda iken Sultan Barsbay'ın ölüm haberini almış ve hiçbir iş göremeden geri dönmüştür. Bu arada çok geçmeden İskender de bir gece sarhoş bir halde uyurken oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmüştür (21 Nisan 1438) (2). Bu olay üzerine kalede bulunan emirler Şah Kubad'ı İskender'in halefi ilan etmişlerdir. Şah Kubad, uzun bir müzakereden sonra Avnık

(1) Hoca Sadeddin, *Tacü'l-Tevarih*, I. 348-350

(2) Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I. 140

kalesi ile Pasin bölgesi kendisinde kalmak şartıyla amcası Cihanşah'la anlaşmış ve kaleyi teslim etmiştir. Cihanşah ise bir müddet sonra Şah Kubad'ı baba katili sıfatıyla idam ettirmiştir.

Kara Koyunlu Devleti'nin başında 16 yıl saltanat süren İskender, tarihte eşine pek az rastlanan çok yiğit ve savaşçı bir insandı. Ancak o yiğit ve savaşçı olduğu ölçüde aşırı sert bir mizaca da sahipti. Bu sebeple çevresindeki emirleri kırmakta ve onları kendisine düşman bir hale getirmekteydi. Nitekim oğlu tarafından öldürülmesi esnasında emirlerinin hiçbir müdahalede bulunmaması ve hatta Şah Kubad'a yardımcı olmaları bu hasletlerinin bir sonucudur. Onun Çağatay hükümdarı Şahrüh ile de sonu karanlık bir maceraya atılması ülkesi ve tebaası için hiç de iyi sonuçlar vermemiştir. Nitekim Azerbaycan'a üç defa girmek zorunda kalan Şahrüh'un bu seferleri sırasında Kara Koyunlu ülkesi harap bir hale gelirken, halk da büyük sıkıntılar içerisinde düşmüştür. Buna rağmen büyük bir imparatorluğun başında olarak muazzam ordulara komuta eden Şahrüh'a karşı eşsiz yiğitliği ile karşı durabilmiş ve ona Kara Koyunlular'ın siyasi faaliyetlerine son veremeyeceği kanaatini vermiştir. İskender'in ölümünde hayatta olan dokuz oğlu ve dört kızından çoğu babalarının ölümünden sonra amcaları olan İspend'in yanına gitmişlerdir.

İskender'in ölümü üzerine Cihanşah, karşısına bir mani çıkmaksızın Irak müstesna olmak üzere, bütün Kara Koyunlu ülkelerinin yegâne hâkimi oldu. Bu hükümdar devrinde Kara Koyunlu Devleti bir imparatorluk mâhiyetini alarak en parlak devrini yaşamıştır. Onun ölümü ile de bu parlak devir sona erecek ve Kara Koyunlu Devleti ortadan kalkacaktır.

Cihanşah, hükümdarlığının ilk harici seferini Gürcistan üzerine yapmıştır. Gürcü kralı Alexandr Cihanşah'ın kendisine itaat etmesi ve vergi vermesi teklifini kesinlikle reddetmişti. Bu sebeple büyük bir ordu ile Gürcistan'a giren Cihanşah, Tiflis üzerine yürüyüp burasını zaptetmiş ve akıncıları vasıtasıyla ülke içerisinde büyük ölçüde yağma ve talan yaptırdıktan sonra Tebriz'e dönmüştür (1440). Bu sırada Fazlullah Astarabâdî müritleri olan hurûfileri toplatarak Tebriz'de tamamını öldürten Cihanşah(1), böylece İslâm âleminde çıkması muhtemel korkunç bir sapıklık cereyanının önüne geçmiştir. 1444'de Gürcistan'a ikinci bir sefer düzenleyen Cihanşah, bu sırada Bağdat emiri kardeşi İspend'in ölümü ile başlayan olaylar üzerine dikkatini bu şehir üzerine çevirmiştir. İspend ölümünden önce tek oğlu Fulad'ın küçük yaşta olmasından dolayı kendi hizmetinde olan

(1) M. Hallı Yınanç. «Cihanşah». İA., III, 175

yeğeni İskender oğlu Elvend'in emâret makamına geçirilmesini vasiyet etmişti. Buna rağmen emirler, onun ölümünden sonra Fulad'ı tercih ederek onun etrafında toplanmışlardır. Bu sırada Elvend'in yanındaki beylerden bazıları Cihanşah'a gelerek onu Bağdat'ın zaptı için teşvik etmişlerdir. Nitekim bu fırsattan faydalanmak isteyen Cihanşah bütün kuvvetlerini toplayarak Bağdat üzerine yürümüş ve yedi aylık bir muhasaradan sonra şehri teslim almıştır (Haziran 1446). Bağdat'ta bir müddet kalan Cihanşah şehre küçük oğlu Mehmed Mirza'yı vali ve emirlerinden Abdullah'ı da ona atabeg nasbettikten sonra Tebriz'e dönmüştür.

Cihanşah 1447'de metbuu olan Şahruh'un ölümünden sonra tamamiyle müstakil bir hükümdar olmuş; *Sultan* ve *Hakan* ünvanlarını almıştır. Bu arada Şahruh'un ölümü ile başlayan şehzadeler arası mücadeleden istifadeye karar veren Cihanşah, emirlerinden Ali Şükür Bey ile İsfendiyar Bey'i göndererek Sultaniye ve Kazvin şehirlerini zaptettirdi(1). Daha sonra kendisi de büyük bir ordu ile bizzat Irak-ı Acem üzerine yürüdü. İsfahan valisi Hüseyin Terimi Cihanşah tarafına geçerek şehri ona teslim etti (1447). Bunun üzerine Şahruh'un halefi Mehmed Sultan da ordusunu hazırlayarak savaşa karar verdi ise de analığı olan büyük hatun Gevherşâd Begim'in tavassutuyla Kara Koyunlularla barış yapılmıştır. Yapılan sulhe göre Cihanşah kızını Mehmed Sultan ile evlendiriyor, buna karşılık fethettiği bölgelere kesin olarak sahip oluyordu.

1448'de Kara Koyunlu Elvend Mirza amcası Cihanşah aleyhine olarak faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. Bu sebeple Cihanşah, onun üzerine Rüstem Tarhan komutasında büyük bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvetler karşısında bozguna uğrayan Elvend Mirza, Akkoyunlu hükümdarı Cihangir'in yanına kaçmıştır. Cihanşah birkaç defa Cihangir'e haber gönderip mültecinin teslimini istedi ise de talebi reddedildiğinden Ak Koyunlular'a şiddetli bir darbe vurmaya karar verdi. Nitekim 1450'de Erzincan üzerine Arabşah Bey ile Kılıç Arslan Bey komutalarında büyük bir ordu gönderdi. Ak Koyunlu hanedanından Şeyh Hasan'ın oğlu Bayezid ile Pilten'in oğulları Halil ve İskender de Cihanşah'ın yanında yer aldılar. Bu sırada Cihangir Mirza yardıma gelmediği için Kara Koyunlu askeri Erzincan'ı kolayca ele geçirdi ve şehri müdafaa eden Mahmud Bey ile Ak Koyunlular'ın pek çoğu Kara Koyunlular'ın eline tutsak düştü(2). Diğer taraftan Rüstem Tarhan'ı da Yukarı Fırat vadisinden mühim bir ordu ile Mardin

(1) M. Halil Yınanç, «Cihanşah», İA., 175

(2) Faruk Sümer, «Ak Koyunlular», Türk Dünyası Araştırmaları, 18

üzerine gönderdi. Urfa emirinin şehri terk etmesi dolayısıyla buraya kolaylıkla sahip olan Rüstem Tarhan daha sonra gelerek Mardin'i kuşattı. Bu sırada şehri kurtarmak üzere gelen Cihangir Mirza kuvvetlerini bozguna uğratan Rüstem Bey, kale üzerine yaptığı muhasarayı şiddetlendirerek şehre hâkim oldu. Ancak Ak Koyunlular iç kaleye çekilerek mukavemete devam ettiler. Bundan sonra Rüstem Tarhan ile Cihangir ve onun başyardımcısı: Uzun Hasan Bey arasında uzun ve kanlı bir mücadele başladı. Bu mücadele iki yıl kadar sürdü. Sonunda Cihangir'in Cihanşah'ın metbuluğunu tanıması üzerine barış yapıldı (1452). Bu müddet içerisinde hiç tahmin etmediği bir mukavemetle karşılaşan Kara Koyunlu beyi neticede kuvvetlerini boşu boşuna yıprattığı gibi hiçbir arazi parçasına da sahip olamamıştı.

Öte yandan Şahruh'un halefi olarak ortaya çıkan Baysungur oğlu Babur ise Cihanşah'a önceden Şahruh'a göndermekte olduğu vergiyi bundan böyle kendisine yollamasını ve yine kendisini metbu tanımmasını içeren bir mektup göndermişti. Ancak Çağatayların içten bozulduğunu ve saltanat mücadelelerini iyi bilen Kara Koyunlu hükümdarı Tebriz'de bütün kuvvetlerini topladıktan sonra oğlu Pir Budak komutasına vererek Irak-ı Acem'in fethi ile görevlendirmiştir. Bu sırada Babur Horasan'da hükümdarlığını ilân eden kardeşi Alaüddöle ile uğraştığından Irak-ı Acem savunmasız bir duruma düşmüştü. Bu durumdan faydalanan Kara Koyunlular ümit etmedikleri ölçüde muvaffakiyetler kazandılar. Kum şehrini zapteden Pir Budak İsfahan üzerine yürürken, komutanlarından Aydın Bey ise Save'yi fethederek kale komutanı Şeyh Ali Bahadır'ı esir etmişti. İsfahan halkı ise Çağataylar'ın idaresinden memnun olmadığı cihetle Pir Budak'a haber göndererek şehri almasını istediler. Bu sebeple süratle İsfahan önüne gelen Türkmenler, Çağataylar'ın çekilmesinden de istifade ederek şehre kolayca girdiler. Bundan sonra bütün kuvvetlerini toplayan Pir Budak Şiraz üzerine yürüdü. Bu kuvvetlere mukabele edemeyeceğini anlayan Babur'un vekili Mirza Sencer ve Mirza Halil'in Horasan'a doğru çekilmesi ile Kara Koyunlular Şiraz şehri ile beraber bütün Fars bölgesini ele geçirmişlerdir(1). Bu fetihlerden sonra Memlük sultanına elçiler gönderen, Şah Cihan muzafferiyet ve fütuhâtını haber vermiştir. Ağabeyi Babur'a karşı mücadeleyi kaybeden Alaüddöle ise 1453'de Rey şehrine gelerek Cihanşah'a ilticâ etmiştir.

Yeni fetihlerle beraber Kaşan başta olmak üzere bütün Irak-ı Acem şehirleri Kara Koyunlular'ın eline geçmiştir. Cihanşah yeni fethedilen yerlerden Fars bölgesini Irak-ı Arab'a ilâve olarak Pir Bu-

(1) Cihanşah. İA., 178

dak'a, Irak-ı Acem valiliğini ise küçük oğlu Muhammed Mirza'ya vermiştir. Ancak bu oğlu çok küçük olduğu için bütün işler atabeyi Safer Şab'in elinde idi.

Kara Koyunlu hükümdarı hâkimiyetini doğu istikametinde genişletmekle meşgul iken batıda Ak Koyunlu ailesi arasında kendisini ve imparatorluğunu mahvedecek olan mühim bir şahsiyet ortaya çıkmıştı. Ağabeyisi Cihangir Mirza'yı emâret mevkiinden atan Uzun Hasan Bey, bütün Ak Koyunlu şehzade ve beylerini kendisine tâbi kılmış, kuvvet ve kudretini günden güne artırmaya başlamıştı. Buna karşılık Cihangir Mirza, kardeşinin faaliyetlerinden şikâyet etmek ve eski memleketlerini ondan geri alabilmek üzere kızının kayınbaba-sı olan Cihanşah'dan yardım istedi. Cihanşah daha önce Çağataylarla mücadele halinde iken fırsattan istifade ile Erzincan'ı ve çevresini yağmalayan Hasan Bey'e karşı büyük bir kin duyuyordu. Bu sebeple yardım istemek üzere katına gelen Cihangir Mirza'ya Ak Koyunlu elinin padişahlığını verdiği gibi Erzincan'ı da ona ıktı etti ve Cihangir'i Azerbaycan askeri ile Erzincan'a gönderdi. O ayrıca Erzurum'daki valisi Arabşah'a da haber göndererek Cihangir'le birlikte Hasan Bey'in üzerine gitmelerini emretti(1).

Erzincan'a gelen Cihangir Mirza durumunu Arabşah'a arzeder. Ancak Uzun Hasan'ın üzerine gitmekten çekinen Arabşah Erzincan'ı terk ederek Tebriz'e çekilir. Bu hareketi dolayısıyla Arabşah'a gücenen Cihangir Mirza, kardeşi Üveys Bey'i Cihanşah'a göndererek ondan şikâyetle bulunur. Cihanşah ise suçlu gördüğü Arabşah'ı hapsederek Cihangir'e yardım etmeleri için Rüstem Tarhan, Ali Şeker Bey, Savalan Bey ve Piri gibi büyük kumandanların idaresinde olmak üzere yirmibinden fazla atlı askeri göndermiştir. Ancak Şeyh Cüneyd'in müritleri olan Rafizî Türkmenler'i de maiyetine almış olan Uzun Hasan, sayıca az ve yoksul donatımlı askeri ile Cihangir Mirza ve Rüstem Bey'i Amlid (Diyarbakır) yakınlarında ağır bir mağlubiyete uğrattı. Savaş sonunda Cihangir ve Piri Bey canlarını zor kurtardılar. Cihanşah askerlerinin bir kısmı kumandanları ile beraber Uzun Hasan Bey'e esir düştüler. Bunlardan başkumandan Rüstem Tarhan öldürüldü. Ali Şeker ile oğlu Ali Mirza ve Savalan Bey ise tutuklanarak hapsedildiler(2). Bir sene sonra ise Uzun Hasan Cihanşah'la barış yaparak esirleri serbest bırakmıştır (1458).

Bu sırada Horasan'da Sultan Bahui ölmüş ve saltanat mücadeleleri tekrar başgöstermişti. Bu mücadeleyi fırsat bilen Cihanşah, Ho-

(1) Erzincan Tarihî, 420-421

(2) Faruk Sümer, «Ak Koyunlular», Türk Dünyası Araştırmaları, 21

rasan'ı istilâ etmeye karar verdiğinden Ak Koyunlular işini ihmal etmiştir. Nitekim oğlu Muhammed Mirza ile Emir Bistam'ı Damgan'ın ıethi ile görevlendirmiştir. Damgan valisi Nusreddin Samnan Kare Koyunlu kuvvetlerine mukavemet edemeyeceğini anladığından şehri teslim ederek Herat'a çekilmiştir. Cihanşah ise Rey'de kuvvetlerini topladıktan sonra gelerek Cürcan'ı işgal etmiştir (1458). Bundan sonra oğlu Muhammed Mirza'yı illeri gönderen Cihanşah Meşhed, Nişapur ve Batı Horasan'ı işgal ettirdikten sonra asıl hedef olarak Timur-lular'ın başşehri Herat'ı almak üzere harekete geçti. Şehirde bulunan Sultan İbrahim ve babası Alaüddevle hiçbir mukavemete kalkışmadan kaçma yoluna gittiler. Bu sebeple büyük bir rahatlık ve gösteriş ile Herat'a giren(1) Cihanşah, adına hutbe okuttu. Böylece Horasan'a sahip olan Cihanşah kendini Şahrüh'un halefi olarak görüyor ve hareketlerini ona göre ayarlıyordu. Horasan ülkesinde Şahrüh'un koyduğu usûl ve kaidelere göre hareket eden Cihanşah, ayrıca herkese karşı da adaletle muamele ediyordu. Bu hareketleri onun Tınurlu bazı şehzadeler tarafından ve bu arada bilhassa Alaüddevle tarafından tanınmasına yol açmıştır. Cihanşah için tek engel Maverâünnehr hükümdarı Sultan Ebû Said idi. Nitekim Cihanşah bu hasmı dolayısıyla Kırman valisi oğlu Yusuf ile Fars ve Irak-ı Arab valisi olan diğer oğlu Pir Budak'ı bütün kuvvetleri ile Horasan'a çağırdı. Bilhassa şecaatı ve cüreti ile ün yapmış Pir Budak'ın onsekizbin atlı ile gelmesi Cihanşah'a büyük bir güç kazandırmıştır.

Öte yandan Kara Koyunlu ülkesinde gelişen olaylar Cihanşah için hiç de iç açıcı görünmüyordu. Maku kalesinde hapis bulunan Hasan Ali, babası Cihanşah'ın Horasan'da bulunmasını fırsat bileerek buradan kaçmış ve Kara Yülük oğlu Mahmud Bey ile Arabşah Aynallu'yu yanına aldıktan sonra Tebriz'e girerek kendini sultan ilân etmişti. Oğlunun bu hareketlerini duyan Cihanşah Horasan'da kalmanın kendisine zarar getireceğini görerek Ebû Said ile barışmaya ve Azerbaycan'a dönmeye karar vermişti. Nitekim 1458 senesinin sonunda akdedilen bu sulh muahedesini müteakip Cihanşah Herat'ı boşaltmış ve bütün ordusu ile Nişapur'a gelmiştir(2). Burada iken oğullarının vilayetlerine dönmelerine müsaade eden Cihanşah, daha sonra Tebriz üzerine yürümüştür. Babasının Tebriz üzerine geldiğini duyan Hasan Ali, ümerasından Hassun oğlunu şehrin müdafaasında bırakarak Maku kalesine çekilmiştir. Fakat Hassun oğlu, Cihanşah'ın öncü birlikleri tarafından bertaraf edilmiş ve az bir zaman sonra da Tebriz'e gelen Cihanşah, oğlunun maiyetine giren ümerasından bir

(1) İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Ak Koyunlu Kara Koyunlu Devletleri, TTK. Ankara, 1984, 183

(2) M. Halil Yınanc, «Cihansah», İA., 181

kısmını öldürtmüştür. Hasan Ali ise veziri Şemseddin ile diğer ümerasasını öldürmek ve başlarını babasına göndermek suretiyle affa uğramıştır.

Cihanşah'ın Azerbaycan'da oğlu ile uğraştığı esnada Esterabad havalsine hâkırı bulunan Ebu'l-Gazi Hüseyin Baykara, topladığı kuvvetler ile Cürcan'a yürümüşü. Orada Cihanşah'ın valisi ve Kara Koyunlu ulusunu teşkil eden Türkmen boylarının en büyüklerinden biri olan Sa'dlı boyunun reisi bulunan Hüseyin Bey'i bozguna uğratıp katletmiştir (1459). Böylece Türkmenleri bu bölgeden kaçırmaya muvaffak olan Hüseyin Baykara, Şahrüh'un en büyük halefi olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Horasan'da Hüseyin Baykara ile büyük bir mücadeleye içerisine giren Ebû Said ile bir taraftan oğulları, diğer taraftan gün geçtikçe ününü ve kuvvetini artıran Ak Koyunlu Uzun Hasan'ın tecavüzünden çekinen Cihanşah arasında ister istemez bir dostluk başgöstermiş ve karşılıklı olarak iyi niyet elçileri gidip gelmeye başlamıştır.

Cihanşah bir müddet sonra Fars ve Irak-ı Arab'ı elinde bulunduran ve bir süredir muhalefet ve itaatsizliği görülen oğlu Pir Budak'ın açık bir isyanı ile karşı karşıya kaldı. Aynı zamanda diğer bir oğlu Hasan Ali de kuvvetleri ile Pir Budak'a katılmış bulunuyordu. Kendisine muhalif iki şehzadesinin birleşmesinden endişeye kapılan Cihanşah, yanında oğulları Muhammed, Yusuf ve Ebu'l-Kasım Mirza'lar olduğu halde 1465 yılının başında gelerek Bağdat'ı muhasara altına aldı. Şehre iki defa büyük ve umumî hücum yapıldı ise de düşürülemedi. Neticede uzun bir muhasarayı müteakip (birbuçuk yıl kadar) açlık ve sefâlet ile karşı karşıya kalan şehir halkı isyana kalkışınca Pir Budak eman dileyerek teslim olmak zorunda kalmıştır. Fakat Cihanşah bazı emirlerinin kışkırtmaları sonucu verdiği sözde durmayarak oğlu Pir Budak'ı öldürtmüştür. Ancak bu son hareketi onu en kuvvetli desteğinden mahrum etmiştir. Nitekim secat ve cesareti ile tanınan Pir Budak'ın şiddetinden çekinmekte olan Uzun Hasan Bey, onun katlini işittince pek memnun olmuş ve düşmanları olan Pir Budak ile Cihanşah'ı kastederek *"İki idi bir oldu, igit idi pir oldu"* demiştir (1).

Pir Budak gâlesini bertaraf eden Cihanşah, Irak-ı Arab ülkesini Irak-ı Acem ve Fars ülkelerine ilaveten oğlu Muhammed Mirza'ya tevcih etmiştir. Pir Budak ile ittifak halinde bulunan Hasan Ali'yi ise tekrar Maku kalesine hapsedirmiştir. Kışı Tebriz'de geçiren Cihanşah, babası Halilullah'ın ölümünü (1464) müteakip onun yerine ge-

çen Şirvan şahı Ferruh Yesar'ın itaatsiz hareketleri üzerine bu ölkeye sefer düzenlemiş ve Derbend'e kadar akınlarda bulunmuştur (1467). Neticede Ferruh Yesar tâbliyet şartlarını yerine getireceğini taahhüt etmek şartıyla ölkesini istilâdan kurtarabilmiştir.

Horasan bölgesi harîç olmak üzere hemen bütün İran, Arran, Irak ve Batı Anadolu'daki ve bölgelerinin hâkimi olan Cihanşah kendi ulusunun düşmanı olup Diyarbekir ve Yukarı Fırat bölgelerine hâkim olan Ak Koyunlu ulusunu ezmek ve onların reisi olup kendine her hususta engel olmaya çalışan Uzun Hasan Bey'i ortadan kaldırmak ve eski muvaffakiyetsizliklerinin intikamını almak emelini besledi. Nitekim 16 Mayıs 1467 tarihinde ümerasının ve ordusunun bir kısmı Derbend'den hareketle zahiren ecdadının ve ulusunun eski yurdu olan bölgesinde yaylak üzere hareket eden Cihanşah'ın asıl maksadı Ak Koyunlular'a tâarruz için fırsat kollamaktı. Çok geçmeden de Cihanşah aradığı bahancyi buldu. Van gölü yakınındaki Sukmanabad'a geldiği sırada, Uzun Hasan'ın onikibin askerle Kara Koyunlular'ın hareketini kontrol etmek üzere Kabes yaylağında toplanmasını savaş sebebi sayan Cihanşah, ümera ile meşveretten sonra Uzun Hasan üzerine yürümeye karar verdi. Ancak Kara Koyunlu hükümdarının kalabalık bir ordu ile üzerine gelmekte olduğunu haber aldığı zaman Hasan Bey hazırlığını bitirmiş ve savaş tarzını da belirlemişti. Bu usûl Kara Koyunlu ordusunu baskınlar ile yıpratmaktı. Bu arada Cihanşah'ın da bu seferden gayesi Hasan Bey'e açıkça metbuluğunu kabul ettirmekten ibaret olduğu zannolunmaktadır. Çünkü sefer esnasında ciddi bir hareketle bulunmayarak zamanını konaklarda oturarak ve eğlenerek geçirmesi bu hususu teyid etmektedir. Erçiş, Adilcevaz ve Ahlat'ı takip ederek Bitlis'e gelen Cihanşah, oradan Muş ovasına inmiştir. Ağustos sonlarında bu sahraya gelen Kara Koyunlu keşif müfrezeleri bu ovadaki kasaba ve köyleri yağmalamıştır. Ordu Şeyh İdris mevkiline geldiğinde Kara Koyunlu ileri karakollarına baskın yapan Ak Koyunlu Piltan Bey oğlu İskender aldığı esirlerden Cihanşah'ın ordusu hakkında bilgiler edinmiş ve bundan Uzun Hasan Bey'i haberdar etmiştir. Cihanşah Muş sahrasında iken büyük ümerasından İbrahim Şah'ı Çapakçur üzerine göndermiştir. Murat suyunu geçerek bu kaleyi fetheden İbrahim Bey muhafız kuvvetler bıraktıktan sonra geri dönmüştür. Fakat çok geçmeden üçbin kişilik Ak Koyunlu öncü kuvvetleri gelerek Pervaneci Kasım Bey komandasındaki beşbin kişilik Kara Koyunlu muhafız kuvvetlerini şiddetli bir çarpışmadan sonra kaçırmışlardır. Kasım Bey ise çarpışmadan güçlkle kaçabilmiş ve canını kurtarmıştır. Küçük çapta da olsa bu muvaffakiyet Ak Koyunlular'ın cüret ve cesaretini artırdığı gibi Kara Koyunlular'ın gözünü korkutmuştur. Bundan sonra Çapak-

çur ovasına gelerek duruma hâkim olan Hasan Bey oradan ilerleyerek Muş ovasını batıdan çeviren büyük dağların gerisini mevzi almış ve Cihanşah'ın büyük ordusuna karşı gerilla harbini uygulamaya başlamıştır. Cihanşah ordusunu müfrezelere ayırarak sırt lağlara taarruz ettirdi ise de ağır kayıplar vererek geri döndü. Ekim ayı gelip soğuklar başladığı zaman küçük bir başarı bile elde edilememiş, beyler ve askerlerde ülkelerine dönme arzusu başgöstermişti. Cihanşah Mirza da onlardan çoğunu ülkelerine gönderdi. Kendisi de, oğulları, bazı beyleri, yakınları ve bir kısım askeri ile arkadan yola çıktı(1). Sefer gelecek bahara bırakılmıştı. Bingöl vilâyetinin şimdi bir nahiye merkezi olan Sancak mevkiine konuldu ve eskisi gibi eğlenceler ile meşgul olundu. Düşünene ehemmiyet verilmediğinden onun nakkında haber almak lüzumunu dahi hissetmemişlerdi. Diğer taraftan Uzun Hasan Bey, Cihanşah'ın ordusunu dağıtıp, kışaklara göndermiş olduğunu ve kendisinin de Kığı istikametine çekilmekte olduğunu duyduğundan onun Erzincan ve Kemah şehirlerini zaptetmek üzere harekete geçtiğini zannetliyordu. Hasan Bey Cihanşah'ın ve ümerasının mağrur, gafil ve gece gündüz sarhoş kimseler olduklarını ve onların kuvvetinin çokluğuna bakmadan taarruz etmenin zamanı gelmiş olduğunu ileri sürüp emirlerini taarruz hücumuna ikna ederek Cihanşah'ı takibe koyuldu. Nitekim Cihanşah Sancak mevkiinde karargâh kurduğu zaman casusları vasıtasıyla padişahın ve ümerasının eğlence ile meşgul olduklarını, askerlerin de sarhoş, gafil ve başıboş bir halde bulunduklarını haber alan Hasan Bey yanına altının kadar güzide atlı asker alarak 10 Kasım 1467'de sabahın erken saatlerinde Cihanşah ordusunu birdenbire bastırmıştır. Kara Koyunlu ordusunun karakolları doludizgin gelen bu Türkmenleri uzaktan görerek evvela kendi mensupları zannetmişlerse de Ak Koyunlular olduğunu görünce dehşet içinde kalmışlar ve mukabele edemeyeceklerini anladıklarından kaçmaya başlamışlardır. Baskın büyük bir başarıyla uygulanmıştı. Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah meçhul bir asker tarafından öldürüldü. İki oğlu ve bütün beyleri ve inakları ise tutsak alındılar(2).

Cihanşah'ın otağına gelen ve bütün hazinesini ele geçiren Uzun Hasan Bey, hükümdarın esir edilen oğlu ve veliahdı Muhammed Mirza'yı öldürtmüş ve diğer oğlu Yusuf'un ise gözlerini kör ettirmiştir.

63 yaşında öldürülen Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın cesedi bilâhare Tebriz'e götürülerek orada yaptırmış olduğu imâretindeki türbesine gömülmüştür. Kendisine "İlhan" ünvanını veren ve

(1) Faruk Sümer, «Cihanşah», İA., 187

(2) Faruk Sümer, «Ak Koyunlular», Türk Dünyası Araştırmaları, 23

zamanındaki hükümdarların her bakımdan en büyüğü olduğunu söyleyen Cihanşah, aynı zamanda adalet ve imarcılığı ile de meşhur olmuştur. Nitekim devrin tarihçilerinden Abdürrezzak Semerkandî Cihanşah'ın âdil, kudretli ve becerikli bir sultan olduğunu kaydetmiştir(1). Saltanatı devrinde Tebriz'i mamur bir belde haline getirmişti. Cihanşah'ın Timur tarafından ortadan kaldırılmasına rağmen o devirde tekrar ortaya çıkan Hurûfîlik adlı sapıklığın önüne geçmesi ve hurûfîleri Tebriz'de toplatarak öldürtmesi onun İslâmiyet'e yaptığı hizmetlerden birisidir. Ancak Cihanşah'ın bütün alle efradı bazı hükümdarlarda olduğu gibi inancı zayıf olup Şîlîliğe meyilli vardı. Bununla beraber ilme ve âlimlere hürmetkâr olup ilmi ve âlimleri koruyup gözetmiş, medrese ve camiler yaptırmıştır. Tebriz'deki medresesinde meşhur âlimler ders okutmuşlardır. Tebriz'de muhteşem ve müzeyyen bir cami yaptıran ve memleketin muhtelif yerlerini âbidele ile süsleyen Cihanşah, şairleri himâye etmiş ve kendisi de «hakiki» mahlûsı ile Türkçe ve Farsça şîirler yazmıştır. Cihanşah'ın ölümü ile kör edilen Yusuf'tan başka Hasan Ali, Ebulkasım ve Ferruhzad sağ bulunuyorlardı. Cihanşah'ın ölümünün duyulmasından sonra Tebriz'de bulunan devlet erkânı ve ümera bunlardan Hasan Ali'yi hapisten çıkararak hükümdar ilân etmişlerdi.

Ancak Hasan Ali'nin hükümdarlığına karşı çıkan İskender Bey'in oğlu Hüseyin Ali Tebriz'de hükümdarlığını ilân etti. Kendisini iki kızkardeşi Arayış ve Şahsaray Begim'ler de desteklemekte idiler Fakat Cihanşah'ın zevcesi Can Begim kardeşi Kasım Bey kumandasında bir orduyu Tebriz üzerine sevketti. Süratle Tebriz'e gelen Kasım Bey, gırtlığı mücadeleyi kazanırken Hüseyin Ali'yi de katletti. Bu arada İskender'in her ikisi de şair olan kızları yakalanarak hapsedildiler. Bu sırada Hasan Ali de şehir önüne gelmiş bulunuyordu. Kasım Bey, şehirle beraber Hüseyin Ali'nin hazinelerini de Hasan Ali'ye teslim etti(2).

Yeni Kara Koyunlu hükümdarı Hasan Ali tahta geçer geçmez ilk iş olarak Ak Koyunlu Uzun Hasan'a karşı hazırlıklara girişti. Nitekim çok geçmeden de çevresinde yüzseksenbin kişilik büyük bir ordu topladı. Ancak Hasan Ali'nin bu sırada kendisinin tahta çıkmasında en büyük rolü oynamış olan babasının zevcesi Can Begim ile kardeşlerini anıl bir kararla öldürtmesi aleyhinde bir cereyanın doğmasına ve halkın kendisinden nefret etmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda onun Çull adını verdiği ayak takımından kimseler ile düşüp kalkması da ahlâkını bozmuştu. Neticede bütün bu sebeplerden dola-

(1) Semerkandî, Matlau's-Sa'deyn, 712 vd.; M. Hallı Yınanc. Cihanşah, İA., 188

(2) Faruk Sümer, «Kara Koyunlular», İA., 303

yi Hasan Ali, sayıca çok üstün olan ordusuna rağmen Merend'de karşılaştığı Ak Koyunlu Uzun Hasan kuvvetleri karşısında bozguna uğratarak darmadağın oldu (Ağustos 1468) (1). Savaşta güçlükle kurtulan Hasan Ali, Derdaa havalisindeki Karamanlı kabillesine sığınmış ve daha sonra Azerbaycan hududuna gelmiş olan Horasan ve Maveran-nehr hükümdarı Ebû Said'in yanına gitmiştir.

Sultan Ebû Said, Hasan Ali'nin de davet ve tahriki ile Azerbaycan'a girmiş ise de Uzun Hasan Bey tarafından mağlup ve katledilmiştir. Bu durum üzerine Hemedan yönüne doğru kaçmaya çalışan Hasan Ali, Ak Koyunlu kuvvetlerinin eline düşeceği bir sırada intihar ederek hayatına son vermiştir (Mayıs 1469). Onun ölümünden sonra Uzun Hasan 1469'da Kırman ve 1470'de Bağdat'ı ele geçirerek Kara Koyunlu Devleti'ne son vermiş ve Ak Koyunlu İmparatorluğu'nu kurmuştur (2).

Aklen malûl ve haris bir insan olan Hasan Ali'nin ölümünden sonra, Cihanşah'ın Uzun Hasan tarafından gözlerine mil çekilmiş olan oğlu Ebû Yusuf, Baharlı boyuna dayanmak suretiyle Fars bölgesinde tutunmak istemiş ise de Ak Koyunlu şehzadesi Ugurlu Mehmed gelerek bu bölgeyi de zaptetmiş ve Ebû Yusuf'u öldürmüştür.

Kara Koyunlu hükümdarları içinde Kara Yusuf Bey ile oğulları İskender ve Cihanşah, azim, cesaret ve cüretleriyle büyük bir İmparatorluk kurmaya muvaffak olmuşlardır. Kendileriyle muharebe halinde olan komşularının devamlı olarak Tımlurlular'a sığınmış olmaları onların bu devlet ile mücadelelerinin uzun sürmesine yol açmıştır. Ancak Çağatay askerlerinin zayıf noktalarını çok iyi tesbit etmiş olan Kara Yusuf Bey bu sırrı oğullarına da aşılamış olduğundan Kara Koyunlular onlardan asla çekinmezlerdi. Nitekim İskender'in Eleşkird savaşında ikiyüzbin kişilik Şahrüh ordusuna karşı büyük bir cesaretle saldırması hemen hemen galip gelecek kadar harbi maharetle idare etmesi, onun bu vasfından ileri gelmekteydi.

B. Kültür ve Medeniyet

Kara Koyunlular devlet teşkilatı hususunda hemen tamamıyla Celâyirli ve daha umumi bir tabir ile İlhanlı Moğol devlet anane ve müesseselerine bağlı kalmışlardır. Kara Koyunlu Devleti'nde hükümdar seçiminde Ak Koyunlular'da da olduğu gibi aile ve aşiret reisleri müessirdi. Ulus riyasetine ulusu teşkil eden alle efradı ve aşiret beyleri tarafından kim uygun görülürse (alanırsa) ulusun idaresi ona atıldı (3). Nitekim Kara Mehmed'in ölümünde yerine oğullarından bi-

(1) Faruk Sümer, «Ak Koyunlular», Türk Dünyası Araştırmaları, 23

(2) Faruk Sümer, «Ak Koyunlular», Türk Dünyası Araştırmaları, 23

(3) İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, TTK, Ankara, 1984, 269

ri ve daha sonra Kara Yusuf intihap edilmiş ve onun vefatından sonra da yine ulusun kararıyla ikinci oğlu İskender Mirza hükümdarlığa geçmişti. Hükümdar olan ulus reisi kendi ailesi esradından her birine ve emirlerine memleketin muhtelif yerlerinin idaresiyle beraber ıktalarını tevcih ederdi. Bu geleneğe uygun olarak Kara Yusuf'un oğlu Şah Mehmed ve daha sonra Cihanşah'ın oğulları Pir Budak ve ondan sonra diğer oğlu Muhammed Mirza Bağdat valisi olmuşlardı. Fars vilâyetli Pir Budak'ın ıktalı olup onun ölümünden sonra bu ıktalı diğer oğlu Mirza Yusuf'a verilmişti(1).

Diğer devletlerde olduğu gibi Kara Koyunlular'da da devlet işlerinin merclisi Büyük Divan idi. Bunun reisine «Sahib-i Divan» denilmekteydi. Bunun emrinde «Sahib-i Azam» adını taşıyan reisler mevcuttu. Divan'ın mührü Sahib-i Divan'da bulunur ve icap eden vesika ve hükümler bununla mühürlenirdi. Hükümdarlar verdikleri Tevki-ler'in başlarına isim ve elkâblarını ve sonunda mühürlerini basarlardı.

Kara Koyunlular'da vilâyetler hem ıktalı ve hem de idare suretiyle hükümdar ailelerinden olanlara ve emirlere verilirdi. Bunlar ıktalının gelirine göre kuvvet beslemek mecburiyetinde idiler. Bunların maiyetlerinde aşiret kuvvetleri de bulunurdu. Kara Koyunlu Devleti'nin en önemli vilâyetlerinden olan Fars, Yezd, İsfahan ve Bağdat'tan her biri bir şehzade tarafından idare olunmaktaydı. Bu şehzadelerin pek kalabalık maiyyetleri ve muntazam saray teşkilâtları vardı.

Kara Koyunlu Devleti'nde hükümdarın maiyyetindeki asker, ya ya ve atlı kuvvetlerden mürekkepti. Beylere bağlı tımarlı asker ile ayrıca mühim bir yekün teşkil eden tımarlı sipahi ve çerik denilen aşiret kuvvetleri bu devletin de esas askerî kuvvetini vücuda getiriyordu. Ak Koyunlular'da olduğu gibi bu devlette de çerik kuvveti çok fazla idi. Askerin toplanması gerektiği zaman askerler Tavacı denilen vazife sahipleri tarafından toplanarak ictimai emredilen yerde bulundurulurdu. Ordunun resmi geçit yapacağı askere yine bu Tavacılar vasıtasıyla duyurulurdu. Tavacıların amirlerine «Emir Tavacı» veya «Tavacıbaşı» denilmekteydi (2).

Ordu şimdiki takım, bölük, tabur ve alay gibi, Koşun, Tıp ve Feve diye birtakım guruplara bölünmüştü. Harp esnasında öncü birliklere «Pişdar» denilirdi. Ordunun merkez koluna Uluğ Kol, sağ koluna Barangar, sol koluna ise Cuvangar adı verilmişti. Savaş esnasında ordunun gerektiğinde ricat hattını temin için karargâh ile ihtiyat kuvvetleri asıl ordudan iki-üç günlük mesafede bulunurlardı. İhtiyat ordu karargâhına *Uruğ* denilmekte idi. Kara Koyunlu Devleti'nin ordu kuvvetleri hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Kara

(1) Ebu Bekr-i Tıhrani, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, 208

(2) Ebu Bekr-i Tıhrani, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, 208-209

Yusuf Bey'in oğlu İskender Mirza'nın Şahrüh'la yaptığı muharebede mailyyetindeki aşiret kuvvetlerinin miktarı otuzbin kadardı. Bu miktara kendi idaresi altındaki yerlerin ıktalı kuvvetleri de iltihak edilirse en az altmış-yetmiş bin kişilik bir ordu olur. Cihanşah ordusuyla Ak Koyunlu beyi Uzun Hasan'ın üzerine yürüdüğü zaman kendisine bir elçi göndermişti. Bu elçi Uzun Hasan'ın katına varınca ona hükümdarının yüzellibin kişi ile üzerine geldiğini söylemişti. Buna karşılık Uzun Hasan Bey «*Onun otuz binden fazla kuvveti yoktur*» demişti(1). Bu miktarlardan birincisi mübalağalı olmakla beraber otuz bin kadar da az değildi. Çünkü Cihanşah'ın mailyyet kuvvetleri yani hassa askerî en az otuzbin kişi idi. Buna Cihanşah'ın sahip olduğu Azerbaycan, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, İran ve Fars'taki ıktalı kuvvetleri de iştirak ettirilirse bütün ordu mevcudunun herhalde yüzbin bulacağında şüphe yoktur. Hükümdarın mailyyetindeki kapıkulu askerî, yani hassa nökerleri maaşlarını divândan alırlardı. Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf Bey askerlerinin maaşlarını tam zamanında almalarına pek ziyade dikkat ederdi. O bu iş için ayrıca bir teşkilât da vücuda getirmişti(2).

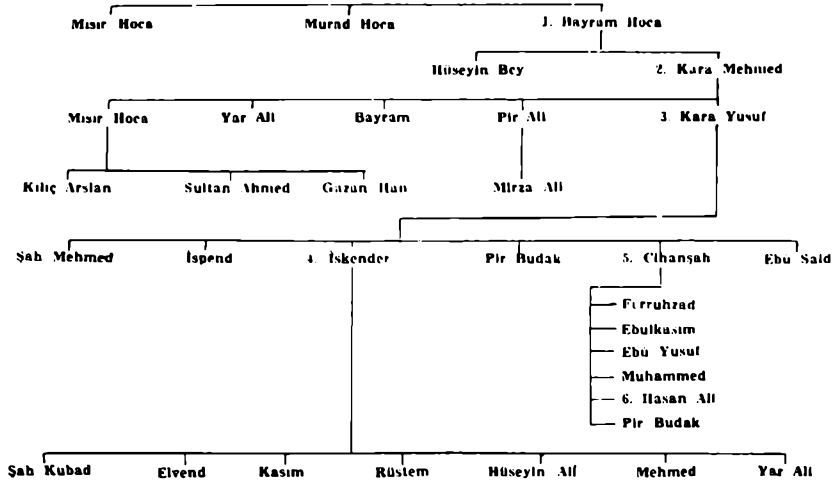
Kara Yusuf Bey'in oğullarından Cihanşah'ın hakiki mahlasıyla Farsça güzel şiirleri vardır. Onun oğlu Bağdat valisi Pîr Budak da şair idi. Keza İskender Mirza'nın iki kızı da şair olup Farsça şiirleri görülmektedir. Meşhur âlimlerden Celâleddin Devvanî Ak Koyunlular'a intisab etmeden önce Tebriz'de Cihanşah'ın medresesinde müderris idi. Devvanî Farsça olarak kaleme aldığı Risâle-i Hurûf ismiyle eserini Cihanşah adına telif etmiştir. Yine Şeyh Şücaeddin b. Kemaleddin Kirmanî, Hadikatü'l-Mearif adlı eserini Cihanşah namına kaleme almıştı. Ünlü şair Mevlana Tûsî de Cihanşah ile oğlu Şah Budak'a mensuptu.

Cihanşah'ın Tebriz'de tamamen mermer taştan yaptırdığı ve çiçekli çinilerle süslediği Gökmedrese veya Muzafferîye denilen medresesi çok meşhurdur. Medresenin bilhassa kapısı çok sanatlı idi. Cihanşah'ın zevcesinin de Tebriz'de büyük camî ve medresesi vardır.

Kara Koyunlular mezhep bakımından Şii'liğe meyilli olduklarından gerek Memlûk Devleti ve gerekse Ak Koyunlular ve diğer Sünnî mezhebe mensup devletler bunların alehtarı idiler. Bilhassa Ak Koyunlularla olan mücadelelerinin sebeplerinden biri de aralarında mevcut mezhep farkıdır. Buna rağmen Kara Koyunlu paralarında ilk dört halifenin adları ve kelime-i şehadet yazısı görülmektedir. Bu durum onların müfrit bir Şii olmadıklarının delilidir.

(1) Hasan Rumî, Absenü'l-Tevârîh, 98b.

(2) İ.H. Uzuncarsılı, Anadolu Beylikleri, 207

Kara Koyunlular'ın Şeceresi

ALTINCI BÖLÜM

ANADOLU BEYLİKLERİ

Giriş

26 Ağustos 1071'de vuku bulan Malazgirt meydan savaşı sonunda Anadolu, Türkler'e yeni bir vatan olmuştur. Nitekim, bu savaşa katılan Türkmen guruplarına ve kendi ailesi mensuplarına Anadolu'nun muhtelif bölgelerini ıktâ (tımar), yani mülk olarak veren Alp Arslan, bu memleketler ıktâ olarak verilen büyük emirler, mâiyetindeki kuvvetlerle Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yerleşmişler ve çok geçmeden buralarda birer Türk Beylikleri kurmaya muvaffak olmuşlardır.

Nitekim, Malazgirt savaşına katıldığını bildiğimiz Artuk Bey, kendisine tımar olarak verilen Amîd (Diyarbakır), Mardin, Hısn-Keyfâ (Hasankeyf) gibi şehirleri kapsayan bölgede kendi adını taşıyan bir beylik kurmuş, yine aynı savaşa katılan beylerden Saltuk Bey Erzurum ve havâlisinde, Mengücek-Gâzî de Erzincan, Divriki, Şebîn-Karahisar taraflarında birer beylik kurmuşlardır.

Öte yandan yine Malazgirt savaşına girdiği anlaşılan Danişmend-Gâzî, İç Anadolu'ya kadar ilerleyen Artuk Bey'in yerine geçerek Sivvas, Kayseri, Niksar ve Malatya bölgelerini eline geçirmiş ve buralarda adını taşıyan bir beylik kurmuştur. Sonradan bu beyliğe mensup Türkmen gurupları Kastamonu ve Balıkesir bölgesine kadar uzayan sahada bir-iki beylik daha kurmuşlardır.

Anlaşıldığına göre isimleri sayılan bu beyliklerin esasını teşkil eden Türkmenler Kayılara ve onlarla akraba olan Bayat ve Alka-eli (Alka-evli) boylarına dayanmaktadır. Zira bu beyler tarafından yapılan medrese ve camilerin kılâbelerinde ve paralarında zaman zaman bu saydığımız, boyların damgaları görülmektedir.

Bu birinci olarak vasıflandırabileceğimiz Türk Beylikleri bu ülkede birliği kurmak isteyen Anadolu Selçuklu Sultanlarının birleştirme teşebbüsleriyle karşılaşacaklar ve XIII. yüzyılın başına kadar da mukavemet edeceklerdir. Bilhassa Anadolu birliğini kurmak iste-

yen Selçuklu sultanlarından I. Kılıç Arslan, II. Kılıç Arslan ve I. Alaeddin Keykubat'ın teşebbüslerini misal olarak gösterebiliriz. Fakat Haçlı seferlerinin sebep olduğu buhran sırasında Anadolu'nun batı kısmının elden çıkması ve bugünkü Çukurova'da (Kilikya) bir Ermeni hâkimiyetinin kurulması, Anadolu Selçuklu sultanlığı için büyük bir tehlike oldu.

Nitekim I. Alaeddin Keykubat zamanında Kolonpros (Alâlyye) ve Sinop'un daha önce Antalya'nın Rumlar elinden alınmış olmasına rağmen, Antalya'dan Sinop'a kadar uzanan hattın batısındaki bölgeler Rumlar'ın elinde kalmıştır. Öte yandan merkezleri önce Tarsus, sonra Sis (Kozan) olan Ermeni krallığının Orta Anadolu için arz ettiği önem, Selçuklu sultanlığı için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. İşte bu sebeptendir ki, I. Alaeddin Keykubat, büyük babası II. Kılıç Arslan gibi Türkmenlerle yakından ilgilenmek ve bunları bu tehlikeli bölgelere yerleştirmek lüzumunu duymuştur.

Daha II. Kılıç Arslan, Selâhaddin Eyyûbi ile birleşerek Halep Türkmenleri'ni Kilikya'ya yerleştirmek üzere birçok teşebbüslerde bulunmuş ve söylediğimiz hududun batısında kalan bölgelere de pek çok Türkmen yerleştirmiş idi. Bu arada Tonguzlu (Denizli), Honas havâlisinde bulunan Türkmenler'in, II. Kılıç Arslan'ın rızâsı hilâfına, III. Haçlı seferine çıkan I. Frederik Barbarossa ile savaştıkları bilinmektedir.

I. Alaeddin Keykubat'ın da bu tehlikeli bölgelere zaman zaman sığınan Türkmenler'i, Uç teşkil etmek üzere İskân ettiği görülmektedir. Esasen, Moğollar'ın sebep oldukları buhran sırasında Maverâünnehr ve bilhassa Horasan'da bulunan Türkmenler çoluk-çocukları ve sürüleri ile birlikte I. Alaeddin Keykubat'ın memleketine gelmişler, bu ülkedeki Türkmen nüfusunu çoğaltmışlardır. Celâleddin Harezşâh'ın yanında bulunan münşisi Nesevi, Türkmenlerin, bu kaçıları sırasında bir köprüden geçerken nasıl birbirlerini ittiklerini ve nasıl heyecanlandıklarını uzun uzadıya tasvir eder.

Bu suretle Anadolu'ya gelen Türkmenler'in Boz-ok ve Üç-ok grupları, Alaeddin Keykubat tarafından iyi bir şekilde karşılanmış ve derhal hudutlara Uçları teşkil etmek üzere gönderilmişlerdir. Nitekim 1228'de Üç-ok'lardan Karamanlılar, Ermeniler'in teşkil ettiği Uça yerleştirildikleri gibi, Boz-ok'ların bir kısmı da batıdaki Uçu teşkil etmek üzere, Kastamonu, Eskişehir bölgelerine İskân edilmişlerdir. Sonradan Boz-ok'lardan olan Kayılar, aynı bölgeye gelerek ve daha da ileriyeye götürülmüş olduğu anlaşılan sahalara, yani Söğüt, Domanic ve Karacadağ civarına yerleşeceklerdir.

Selçuklular'ın takip ettikleri bu siyaset sonunda Uçlarda bulunan Türkmen guruplarının, beylerinin emrinde yavaş yavaş kendini hissettiren bir kuvvete sahip oldukları anlaşılmaktadır. I. Alaeddin Keykubat'ın Selçuklular'ın yapageldikleri bu yerleştirme siyasetine uygun olarak, 1230'da vuku bulan Yassıçimen savaşından sonra, esir düşen veya kendisine katılan Harezmîller'e de yeni topraklar, yani ıktalar vermek suretiyle Uçlara yakın yerlere yerleştirildiğine de şahit olmaktayız.

Nitekim, kendisine katılan Harezmîl emirlerden Berke'nin Amasya ve Kırhan'ın da Kırşehir civarında yurt tuttukları bilinmektedir. Hemen ilâve etmek gerekir ki, I. Alaeddin Keykubat'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev, babasının siyasetine sadık kalmayarak yakın adamı Saadettin Köpek'in tesirinde kalması yüzünden Harzemîller de memleketi terk ederek Suriye'ye çekilmişler ve bu hölgede bir çok hadiselerin çıkmasına sebep olmuşlardır. Fakat Eyyûbî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmüddin Eyyüb'un Mercu's-Soffer'de bunları yenmesi üzerine, bir kısmı Mısır'a giderek Bahriye Memlûkları arasına katılmak zorunda kaldı.

Bununla beraber Han sıfatını taşıyan bazı Harezmîl emirlerin ve Harezmîl adını taşıyan bazı gurupların, Anadolu'nun şurasına burasına yayıldıkları da gerçektir. Çağdaş kaynaklardaki haberler ile XV. ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerindeki kayıtlar da bu hususu te'yid eder mahiyettedir.

Selçuklular'ın Moğol hâkimiyetine girdikleri sıralarda Uçlarda bulunan Türkmen guruplarının kendi beylerinin etrafında toplandıkları ve birer beylik kurmak üzere faaliyete geçtikleri bilinmektedir. Selçuklu Devleti bazen bunlara ünvanlar vermek ve aldıkları bazı kalelerin fetihlerini kabul etmek suretiyle bunlara mü'mâşat etmiş; bazen de Moğollar'a dayanarak suretiyle bunları cezalandırma cihetine gitmişlerdir.

İşte bu sebeptendir ki, Anadolu'da Selçuklular'ın tutumu yüzünden zaman zaman şehirlerle karşı yürümelerinden veya beyliklerini ilân etmelerinden ileri gelen buhranlar çıkmış bu da Anadolu'da bazı yerlerin harap olması veya Türkmenler'in kitle halinde öldürülmeleleriyle neticelenmiştir. Nitekim 1231'de Baba İlyas-ı Horasanî, daha sonra bunun müridi Baba İshak-ı Horasanî'nin sebebiyet verdiği buhranlar sırasında Türkmenler Kırşehir'in Malva ovasında Selçuk ordusu tarafından şiddetle ezilmişlerdir.

Buna mukabil Türkmenler'den bir kısmı, meselâ Karaman Oğulları beyliklerini kurabilmişlerdir. Denizli ve Honas havalisinde bulu-

nan Türkmenler de Selçuklular'a karşı cephe almışlardır. Bununla beraber, Denizli ve Honas havrillalindeki Türkmenler, yani Uç-ok'ların başındaki Mehmet, Sevinç ve Ali Beyler, Selçuklu kuvvetleri tarafından ezilmişlerdir. Fakat bir müddet sonra buralarda da Türkmen Beylikleri kurulmaya başlayacaktır. Bütün bunlardan ayrı olarak Selçukluları destekleyen bazı Türkmen gruplarına da rastladığımızı belirtmek isteriz.

Nitekim Baba İlyas-ı Horasanî ve Baba İshak-ı Horasanî olaylarında olduğu gibi, 1277'de vuku bulan Cımrî hâdîsesi sırasında, daha önce Malatya'dan batı bölgelerine gelmiş olan Germiyan Türkmenleri, Selçuklularla birlikte hareket etmişler ve öyle anlaşıyor ki, Selçuklular kendilerine taraftar Türkmenler'den bir kısmını Batı Uçunun en önemli ve en ma'mur yerlerine Uçları teşkil etmek üzere yerleştirmişlerdir.

Muhtemelen Germiyan Türkmenleri, yaptıkları bu yardımlardan dolayı Selçuklular tarafından batıya yakın bölgelere iskân edilmişler, sonra da Sâhip Ata Fahreddin Ali'ye verilen ve merkezi Kütahya olan sahaya geçmişlerdir. Anlaşıldığına göre Selçuklular Germiyan Oğullarını yalnız bu bölgeye yerleştirmekle kalmamışlar, onlara maddî ve mânevî sahada da destek olmuşlardır.

Batı Uçlarında henüz Alp'lerin, yani Gâzi'lerin faaliyetinde bulunduğu bir sırada Germiyan Oğulları'nın bu şekilde yaptığı hamleler ve ortaya koyduğu misaller, diğer beylikler tarafından da çok geçmeden benimsenmiştir. Nitekim, eski an'aneye uyarak belil-başlı emirlerini Uç beyi olarak Ege sahillerine kadar gönderen Germiyan Oğulları buralarda evvelce örneklerini gördüğümüz şekilde beyliklerin ortaya çıkmasına âmil olmuşlardır. Aydınoğlu Mehmed Bey, Manisa ve yöresinde; Menteşeoğlu Muğla ve yöresinde birer beylik kurmuşlardır. Bütün bu beyliklerin Germiyan Oğulları'nın yüksek hâkimiyetini tanıdıkları bilinmektedir.

Germiyan Beyliği'nin, Osmanlı Beyliği'nin kurulmasından sonra bu beylikle rekabete girişmesini, Ege bölgesinde kurulduklarını belirttiğimiz beylikler de aynen takib etmişlerdir. Meselâ, Süleyman Paşa'nın emrinde Rumeli'ye geçen Osmanlı kuvvetlerini tehdit eden Aydınoğlu Umur Bey'in tutumunu belirtirsek kâfi bir fikir vermiş oluruz. Fakat Germiyan Oğulları sonradan tutumlarını değiştirmişler ve Osmanlılar'a yakınlaşmak zorunluluğunu duymuşlardır. Bu zorunluluğun duyulmasında Orta Anadolu'ya hâkim olan Karaman Beyliği'nin tutumunun da rol oynamış olabileceği akla gelebilir.

GERMİYAN OĞULLARI

A. SİYASİ TARİH

Kütahya ve civarında kurulan bir beyliktir. Germiyan, bir aşiretin ismi iken sonradan bir ailenin ve beyliğin adı olmuştur. Kelime eski yazı ile harekesiz olarak yazıldığından gerek baştaki kef harfinin hangi sesle okunacağı ve gerekse kelimenin bütün olarak nasıl telaffuz edileceği güçlük göstermektedir. Ancak bu kelimenin Germiyan olarak okunması gerektiği anlaşılmaktadır. Muhtasar Selçuk-nâme'deki kayıtlar Germiyan'ın aşiret ismi olduğunu göstermektedir (1).

1239'da Baba İshak İsyanı sırasında Selçuklu devleti hizmetinde Malatya civarında bulunan Germiyanlılar, Harezm hükümdarı Celaleddin Mengüberli ile Doğu Anadolu'ya gelmiş olmalıdırlar (2). Germiyanlılar'ın bu ismi nereden aldıkları kesin olarak belli değildir. Ancak, Malatya civarında Germiyan diye bir yer isminin bulunması isimlerini buradan almalarını kuvvetli bir ihtimal haline getirmektedir (3).

Germiyanlılar'dan ilk tarihi şahsiyet olarak Baba İshak İsyanı sırasında Malatya'da Alishir oğlu Muzafferüddin'i görmekteyiz. Saltanat mücadeleleri sonucunda Rum İmparatorluğu'na iltica etmiş olan Sultan II. İzzeddin Keykavus taraftarı olmakla itham edilen IV. Kılıç Arslan'ın emirlerinden Kerimüddin Alishir, 1264 yıllarında Selçuklu veziri Muinüddin Süleyman Pervane'nin şikâyetiyle diğer bazı Selçuklu emirleriyle beraber öldürülmüştür.

Germiyanlılar'ın menşelinin Türk olmadığı konusundaki iddiaların gerçekte ilgili olmadığı görülmektedir. Germiyanlılar'ın kesin olarak hangi tarihte Batı Anadolu'ya geldikleri bilinmemektedir. Ancak Kerimüddin Alishir'in 1264'te Konya'da öldürülmesi ve 1277 tarihlin-

(1) Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi* (1300-1429), Ankara 1974, 2.

(2) İ. Hakkı Uzuncarsılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1984, 39.

(3) Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi, trc. Hrant Andreasyan, Ankara 1982, 287; M. Ç. Varlık, Aynı eser, 3.

de meydana gelen Cımrî olayında bulunmaları, bu tarihler arasında batıya geldiklerini göstermektedir.

Karamanoğlu Mehmed Bey'in, Selçuklu şehzadesi olduğunu ileri sürerek Konya'da hükümdarlığı ilân edilen Cımrî yani Gıyaseddin Sıyavuş'u Germiyanlı Ališir oğlu Hüsameddin'in askerleri yakalayıp Selçuklu sultanına teslim etmiştir(1).

Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in öldürülmesinden sonra, yerine geçen Gıyaseddin Mesud'a karşı, Germiyan Türkleri karşı koymuşlar ve Ališir'in kızının oğlu Bedrüddin Murad 1288'de Denizli civarında Moğol ve Selçuklu kuvvetleriyle çarpışarak öldürülmüştür.

Daha 1276'dan önce Kütahya ve Denizli civarında kesin olarak gördüğümüz Germiyan Oğulları, ellerinden alınmak istenen Denizli için Selçuklu veziri Sahîp Ata ile yapılan uzun mücadelelerden sonra buraya sahîp olmuşlardır. 1289 tarihine kadar devam eden bu mücadele sırasında Germiyan aşiretinin reisi Hüsameddin bin Ališir'dir.

XIII. yüzyılın sonlarında artan Moğol baskıları ve Anadolu'daki iktisadi ve sosyal buhranlar sonucunda tevalif-i mulûk denilen beylikler, Selçuklu - Moğol idaresine karşı teşekküle başlamışlardır.

1283'lerde teşekküle başlayan Germiyanlılar'ın bu tarihlerde Selçuklularla olan münasebetleri çok önemlidir. II. Gıyaseddin Mesud ile olan münasebetleri karşılıklı mücadeleler şeklinde geçmiştir. 1286-1291 yılları arasında meydana gelen olaylarda bazen Germiyanlılar, bazen de Gıyaseddin Mesud'un kuvvetleri galip gelmişlerdir. Ankara'da Kızılbaş Camii minberinin 1299 (699) tarihli tamir kitabesinden, Germiyanlılar'ın Ankara'ya kadar uzandıkları, ancak Selçuklu hakiyetini tanıdıkları anlaşılmaktadır(2).

Bu kitabede adı geçen Yakup b. Ališir'dir. Yakup ise Kerîmüddin Ališir'in oğludur. Bu tarihlerde Ankara ve civarında Selçuklu emiri bulunduğu zaman, nüfuz sahasının Kırşehir'e kadar uzandığı ve onun bölgesine Yakup illi denildiği görülmektedir(3). Daha sonra 1300 tarihlerinde Yakup Bey'in bağımsız olduğu anlaşılmaktadır. Ališiroğlu I. Yakup Bey devri (1300-1340) Germiyan Oğulları'nın en kuvvetli zamanıdır. 1314 tarihlerinde Germiyan Oğulları Batı Anadolu'daki di-

(1) İbn Bîbî, Selçuknâme, nşr. M. Th. Houston, IV. Leiden 1902, 323; İbn Bîbî, El-Avâmirü'l-Alâyye fi'l-Ümürü'l-Alâyye, nşr. A. Erzi, Ankara 1956, 690; Yazıcızâde Ali, Tarih-i Âl-i Selçuk, Topkapı Revan, nr 1350, 504

(2) M. Ç. Varlık, Aynı eser, 31

(3) el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr, nşr. F. Taeshner, Leipzig 1929, 1-31

ger beylikleri de nüfuzları altında bulundurmakta idiler. Daha 1305 tarihlerinde Yakup Bey kendi subaşısı yani ordu kumandanı Aydın-
oğlu Mehmed Bey'i Ege Denizi'ne doğru topraklarını genişletmek üze-
re göndermiştir. Mehmed Bey daha sonra Birgi merkez olmak üzere
İzmir ve yöresinin fethine teşebbüs ederek Aydın Oğulları Beyliği'ni
kurmuştur.

el-Ömeri, seyyah Haydar Uryan ve seyyah Cenevizli Balaban'dan
naklen Germiyanlılar hakkında uzun uzun bilgiler vermektedir(1).
Germiyan hükümdarının Türk emirlerinin en büyüğü olduğu, hepsi-
nin memleketlerine hükmettiği, merkezinin Kütahya olduğunu bil-
dirir. Bu şehrin muazzam bir kalesi, geniş bir mülhakatı, her tarafı
bol mahsul veren köyler ve meralarla dolu olduğunu, 700 şehir ve pek
çok askere sahip bulunduğunu yazmaktadır. Haydar Uryan'dan nak-
len Germiyanlılar'ın 40.000 atlı askere sahip olduğunu bildirir. Cene-
vizli Balaban'dan naklen Germiyan askerlerinin Uryan'ın söylediğin-
den fazla olduğunu, harp zamanlarında 200.000 süvari ve piyade aske-
rini tam teçhizatlı olarak çıkarabildiğini kaydetmektedir.

Bu rakam Germiyanlılara tabi, Menteşe, Saruhan kuvvetlerinin
de toplamı olarak kabul edilmek gerekir. El-Ömeri, I. Yakup Bey dev-
rinde Bizans'tan her yıl 100.000 dinar vergi ve bazı kıymetli eşyaların
da hediye olarak geldiğini belirtmektedir. Yakup Bey'in büyük hü-
kümdarlar gibi emirleri, vezirleri, kadıları, hazineleri ve sarayları ol-
duğu, sultanlara mahsus herşeye sahip bulunduğu yazılmaktadır(2).

I. Yakup Bey zamanında Bizanslılarla karşılıklı savaşlar meyda-
n gelmiştir. 1304'te Yakup Bey Menderes nehri yakınlarındaki Tripo-
lis (Denizli'nin Buldan kıyısına yakın bir yer idi) şehrini alıp, Angiri
(Kilisceköy) fethetmiş ve daha sonra otuzbin kişiye yakın bir kuvvet-
le gelerek Filedelfin yani Alaşehir'i kuşatmaya başlamıştır. Bu ku-
şatmada Sasa Bey ile Aydınolu kuvvetlerinin de hazır bulunduğu an-
laşılmaktadır(3). Bu durum karşısında Bizans İmparatoru IX. Mihail,
Küçük Asya'da kalan son arazi parçalarını kurtarmak için teşebbüse
geçip, yabancı Katalan kuvvetlerini yardıma çağırıp, Roger de Flor
adındaki komutanın emrinde kuvvetler göndermiştir(4).

Bizans hâkimiyetindeki bu kuvvetler 1304 yılının ilkbaharında
Küçük Asya üzerine yürümek gayesi ile Kapudağ'daki Erdek'te kışla-

(1) el-Ömeri. Aynı eser. 34-35

(2) el-Ömeri. Mesallikü'l-Ehsar. 35. M. Ç. Vartık. Germiyan Oğulları Ta-
rihi. 36

(3) P. Wittek. Menteşe Beyleri. I. c. O. Ş. Gökyay. 43; M. Akin. Aydın
Oğulları Tarihi. Ankara 1968. 17

(4) P. Wittek. Menteşe Beyliği. 47

dılar. Germiyanlı Alişiroğlu Yakup tarafından muhasara altında tutulan Alaşehir baskı altında idi. Yakup Bey önce burasını elde etti. Daha sonra, Katalan kuvvetlerinin Alaşehir üzerine geldiğini öğrenince iki kuvvet arasında kalmamak için buradan uzaklaşma ihtiyacını duydu. Pachymeres'in Moncada'dan naklen anlattığı Alaşehir savaşının çok şiddetli geçtiği anlaşılmakta, Alaşehir'de yiyecek ve içeceğin çok pahalıya satıldığı misallerle anlatılmaktadır. Lebeau, bunları anlatırken Germiyanlılar ile Karamanlılar'ı karıştırmakta ise de bu tarihte meydana gelen Alaşehir savaşının Karamanlılarla bir ilgisi yoktur(1).

Lebeau, Bizans kaynaklarına dayanarak verdiği bilgilerde, Germiyanlılar'dan, Asya'nın en sağlam ve kahraman insanlarını yetiştiren memleketten gelen, ifadesini kullanmaktadır. Ordunun sekizbin süvari, onikibin piyade askerinden meydana geldiğini yazmaktadır(2). Bu teşebbüste Alaşehir'in alınmadığı görülmekte ise de 1314'te fethedildiği ve haraca bağlandığı bilinmektedir(3).

Yakup Bey'in sübaşısı olduğunu bildiğimiz Aydınoğlu Mehmed Bey, Rumlarla harp etmek üzere İzmir vilayeti bölgesine gönderildi. Menteşe Bey'in damadı olan Sasa Bey, bu bölgeye daha önce gelmiş, Tire ile Ayaslug'u alıp Sakız adasını da yağma etmişti. Bu sırada Mehmed Bey ile Sasa Bey'in dostane ilişkiler içinde bulunduğu görülmektedir(4). Ancak daha sonra ilişkiler bozulmuştur.

1314 senesinde İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ın veziri Emir Çoban, mühim bir kuvvetle Anadolu'daki beylikleri itaat altına almak istemiştir. Emir Çoban, Erzincan ile Sivas arasında ordugah kurmuştur. Bu durum Anadolu Beylerini kuşkulandırdı. Bunun üzerine Karamanoğlu'ndar, başkası Emir Çoban'ın yanına gidip hediyelerini vermek suretiyle itaatlarını bildirmişlerdi(5). Bu beyler arasında, Umerâ-i Germiyan ve ebna-i Alişir de bulunuyordu(6). Buradaki umerâ-i Germiyan tabiri ile Germiyan Oğulları'na tabi emirler, ebna-i Alişir'den de Germiyanlı Alişir soyundan gelenleri anlamak gerekir.

Daha sonra, İlhanlılar'ın Anadolu valisi Çoban oğlu Timurtaş, Hamidoğlu Dünder Bey ile Eşrefoğlu Süleyman Bey'i katledip Karamanoğlu'nu da zorla itaat altına almıştır. Bu sırada Karahisar emiri

(1) Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris 1835. XIX. 42

(2) Lebeau, Aynı eser, 42; M. Ç. Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi*, 39

(3) İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 42

(4) M. Yinanç, *Düsturname-i Enveri'ye Medhal*, İstanbul 1929. 17, 21

(5) Ş. Tekindağ, «Karamanlılar», İ.A. VI. 320

(6) Aksarayi, *Müşâveretü'l-Ahbar*, nşr. O. Turan. Ankara 1944, 311

Germiyanoglu Yakup Bey'e sığınmış olduğundan Timurtaş buna bir şey yapmamıştır. Bu hadiseden sonra, Karahisar emiri Yakup Bey'e damal olarak durumunu kuvvetlendirmiş ve Germiyanlılar'a tabi bir emir olarak Karahisar'da valilik yapmıştır.

Mevlânâ Celâleddin Rumi'nin torunu Ulu Arif Çelebi, 1312 yılından evvel, önce Denizli ve sonra Kütahya'yı ziyaret ettiği zaman Yakup Bey ile görüşmüştür(1). Yakup Bey devrinde Osmanlılar ile de münasebetler olmuştur. Germiyanlılarla Osmanlılar'ın münasebetleri, ilk zamanlarda düşmanca cereyan etmiştir. Çünkü Germiyanlılar I. Yakup Bey devrinde, Batı Anadolu'daki diğer beylikleri de himayesinde bulunduruyor ve bir bakıma Anadolu'da siyasi istikrarı sağlıyor, Bizans'tan yeni yeni memleketler feth ettiriyordu. Osmanlılar dışındaki Batı Anadolu beyliklerini himayesi altında tutarken, diğer taraftan Osmanlılar da yeni yeni fetihler yapmakta idiler. Zaten Germiyanlılar'ın kuzey komşusu olan Osmanlılar Anadolu birliği için kendisini lider görüyordu. Bu sebeple iki beyliğin arası açıldı(2).

Selçuklular, Germiyanlılarla aralarının açık olduğu zamanlarda, daha 1299'dan evvel, Eskişehir ile İnönü'yü Osmanlılar'a vermişti. Osman Gazi 1313 yılında Leblebici (Leblüce) hisarını feth ederken Germiyanlılar'dan çekindiği için oğlu Orhan Bey'i Kösemlal ve Saluk Alp ile birlikte Karacahisar'a (İnönü) göndermiştir. Germiyanlılar'ın teşvikli ile Çavdar Tatarları'nın Orhan Gazi'nin Eskişehir'de bulunmasından istifade ederek, Osmanlı topraklarına hücum ettiğini, Karacahisar şehrini ve pazarını yağmaladığı bilinmektedir(3).

Ayrıca Germiyanlılar'dan bir mültezim Eskişehir pazarında alışveriş yapan halktan vergi almak istemiş, bunun üzerine mültezim Eskişehir'den uzaklaştırılmış, bu hadise de iki beylik arasında savaşa sebep olmuştur. Yapılan savaşta Germiyanlılar'ın mağlup olduğu anlaşılmaktadır(4).

Anadolu beylerini ortadan kaldırmak isteyen İlhanlılar'ın Anadolu valisi Emir Çobanoğlu Timurtaş 1325'te Eşref ve Hamid Oğulları beylerini ortadan kaldırdıktan sonra, Germiyan ilini, Denizli, Alaşehir ve Menteşe illerini zaptetmek üzere, Eğridir'de hazırlık yapıp kendisi Denizli'yi almak üzere o tarafa giderek Karahisar-ı Sahip tarafına da malyetindeki emirlerden Eretna'ya göndermiştir(5).

(1) Eflaki, Menakihü'l-Arifin, nshr. T. Yazıcı, II, 946; M. Ç. Varlık, Germiyan Oğulları Tarihi, 41, 46.

(2) Aşıkpaşazade, Tevârih-i Âli Osman, nshr. Âli, 4, 11, 15.

(3) Aşıkpaşazade, Aynı eser, 25.

(4) M. Ç. Varlık, Germiyan Oğulları Tarihi, 43.

(5) İ. H. Uzuncarsili, Anadolu Beylikleri, 43.

Yakup Bey'in damadı olup onun himayesinde bulunan Karahırsar Beyi, Kütahya'ya kaçmış ve Yakup Bey ile Emir Eretna arasında bir savaş başlamak üzere iken, Timurlaş'tan gelen bir emirle Eretna kuvvetlerini birdenbire çekerek, 1327'de Sivas'a gitmiştir. Devrin kaynaklarında Yakup Bey hakkında daha fazla bilgi mevcut değildir. 1340 (h. 741) tarihinde Mısır ile mektuplaştığına dair de bir kayıt mevcuttur(1). 1307 (h. 707) tarihli Hân-ı Germiyan Ünvanlı, isimsiz sikke Yakup Bey'e ait olmalıdır(2).

Yakup Bey'e alt 1321 (h. 721) tarihli bir vakfiye sureti mevcuttur(3). Yakup Bey devri edebi ve ilmi faaliyetler bakımından da mühim gelişmeler göstermiştir. 1314 tarihli Umur b. Savcı'nın yaptırdığı ve sonradan Vacidiye diye anılan Kütahya'da bir medrese mevcuttur. Ayrıca Sultan Veled de Kütahya için gazel yazmıştır. Yakup Bey'in 1340'dan hemen sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Yerine oğlu Mehmed Bey geçmiştir. Yakup Bey'in halefi olan Mehmed Bey'den başka, Musa adında bir oğlu daha olduğunu 1363 (h. 765) tarihli bir temliknâmeden anlamaktayız(4).

Mehmed Bey devri (1340-1361) hakkında kaynaklarda pek az bilgiye rastlanmaktadır. Mehmed Bey'in Türkler'in elinden Katalanlar tarafından alınmış olan Kula ife Angir yani Simav'ı geri aldığı II. Yakup Bey'e (1387-1429) ait, Kütahya'da bugün hâlâ mevcut bulunan Türkçe Taş Vakfiye'de kaydedilmektedir. Kula ismi, bu Taş Vakfiye'de Küldi, Bizans tarihlerinde de Küle olarak geçmektedir. Mordtman, Kula'yı Kütahya olarak kabul etmekte ve Kütahya'nın da Mehmed Bey tarafından fethedildiğini yazmakta ise de doğru değildir. Kütahya'nın daha Selçuklular zamanında Hezar Dinari tarafından fethedildiği bilinmektedir(5).

Dalia I. Yakup Bey zamanında Kütahya ve civarına hâkim olduğu bu devrin bütün kaynaklarında zikredilmektedir. Mehmed Bey'in lakabının «Çahşadan» olduğu Şeyhoğlu Mustafa'nın Hürşid-nâme adlı eserinde yazılıdır(6). Şeyhoğlu Mustafa Hürşid-nâme isimli eserini Mehmed Bey'in büyük oğlu Süleyman Şah namına yazmıştır. Süleyman Şah'ın vefatı ile eserini Yıldırım Bayezid'e takdim etmiş ve Süleyman Şah için yazdıklarını da hiç değiştirmemiştir.

(1) Kalkaşandî. Subhu'l-A'şâ. Kahire 1333, VII. 281

(2) İ. H. Uzuncarsılı. Anadolu Beylikleri, 43

(3) VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), Mücedded Anadolu Defterli, nu. 6-592, 139, tercüme defterli, nu. 2134, 173-174; M. Ç. Varlık. Aynı eser, 43

(4) M. Ç. Varlık. Aynı eser, 46-40

(5) Mordtman. Germiyan. El (Almanca İslâm Ansiklopedisi I. baskı) III. 66; M. Ç. Varlık. Germiyan Oğulları Tarihi, 47

(6) Şeyh-oğlu Mustafa. Hürşidnâme, Süleymaniye, Hamidiye ktp. nu. 559 (mecmua içinde), vr. 4a

Şeyhoğlu'nun mesnevisinden Mehmed Bey'in büyük oğlunun Süleyman Şah olduğunu ve lakabının da Çahşadan diye beyan edildiğini görmekteyiz. Nitekim 1364 tarihli bir vakfiye suretinden Mehmed Bey'in Musa adında bir kardeşi daha olduğu yazılmaktadır. Bu vakfiyeden Germiyan hakimiyetinin Hamid Oğulları bölgesine giren Eğridir'e kadar uzandığı ve Hamid Oğulları'nın Karamanlılar'a karşı Germiyan himayesini benimsediği anlaşılmaktadır.

Mehmed Bey'in vefat tarihi kesin olarak belli değildir. Ancak Feridun Bey Münşeât'ında Dimetoka'nın fethi dolayısıyla, Orhan Gazi tarafından Gemlianoğlu'na gönderilen bir mektup suretli mevcuttur(1). Orhan Gazi, Mart 1362'de vefat etmiştir. Dimetoka'nın fethi, Edirne'nin fethinden biraz önce meydana gelmiştir. Edirne'nin 1361'de fethedilmiş olması lazım geldiği son araştırmalarda kabul edilmektedir. Mektup da Orhan Gazi'den Germiyanolu Süleyman Şah'a gönderilmiştir. Orhan Gazi'nin 1362'de vefat etmesi, Edirne'nin 1361'de fethedilmiş olması kabul edildiğine göre, 1361 tarihinde, Münşeât'taki mektuba dayanarak Süleyman Şah'ın Germiyan Beyliği'nin başında bulunduğu ileri sürülebilir(2).

Şeyhoğlu, Süleyman Şah ve Mehmed Bey'den şu şekilde bahseder :

*"Süleyman Şah Zamaniydi ki envet
Uzatdın bu kitabı düzmeğe el
Der-Medh-i Çahşadan
Ki Şahiidi tamamel Germiyan'un
Hem ulu oğlu idi Çahşadan'un"*

Süleyman Şah'ın (1361-1387) lakabının Kütahya'daki Analı Mescid kitabesinde ve arşivi belgelerinde "Şah-Çelebi" olduğu görülmektedir(3). Şeyhoğlu'nun Hurşidnâmesi bu devir için önemli bir kaynaktır. Eser mesnevî tarzında yazılmış olup, Süleyman Şah'tan uzun uzun bahseder. Fakat yazar, Süleyman Şah'ın vefatı sebebi ile eserini ona takdim edememiş, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'e takdim etmiştir(4).

*Kıtabun yarusun yazınca bari
Tamam oldu bu Şahun ömrü vâri
Eğer şahu eğer sultan eğer kul
Ger ulu ger kiçi ger bay u yoksul*

(1) Feridun Bey, Münşeât, İstanbul 1274, I. 72

(2) M. Ç. Varlık, Germiyan Oğulları Tarihi, 51

(3) M. Ç. Varlık, Aynı eser, 54; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu, no. 369

(4) M. Ç. Varlık, Aynı eser, 55-56

*Ecel cerginden iletmez kimesne can
Hayurlu candır ol kim kına ihsan
Ne sultan ibni sultan ibni
Şehinşah Bayezid İbni Murad Han*

Süleyman Şah, Karamanoğlu Alaeddin Bey ile Hamidoğlu İlyas Bey'in mücadeleleri sırasında, Karamanoğlu'na karşı Hamidoğlu'nu tutarak onun işgal edilen memleketlerini geri almıştır. Bu suretle Karamanlılarla sınır komşusu olmama yolunu tutmuştur. Bu hadise Germiyanlılarla Karamanlılar'ın arasının açılmasına sebep olmuştur(1).

Bir taraftan Karamanlılar'dan, diğer taraftan durmadan genişleyen Osmanlılar'dan çekinen Süleyman Şah, beyliğinin muhafazası için imkânlar aramıştır. Neticede Osmanlılarla sühriyet kurma yolunu araştırmış ve Devlet Hatun'u I. Murad'ın oğlu Bayezid'e (Yıldırım) vermiştir.

Bu arada Karamanoğlu Alaeddin Bey de Osmanlılarla sühriyet kurmak için Meylana Muslihüddin'i I. Murad'a göndermişti. Durum uygun görülerek, I. Murad'ın kızı Hafise Sultan Karamanlılar'a gelin edilmiştir. Bu hususun Germiyanlılar'ı tedirgin ettiği anlaşılmaktadır(2).

Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun'un düğünü dolayısıyla yapılan merasim kaynaklarda uzun uzun anlatılmaktadır.

Süleyman Şah, önce oğlu II. Yakup Bey'i yanına çağırır memleketlerinin Karamanlılar'dan korunmasının güç olduğunu, bunun için Osman Oğulları ile sühriyet kurmak istediğini, kızını I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermeyi düşündüğünü söylemiş ve vasiyette bulunmuştur(3).

Süleyman Şah, Osmanlılarla iyi münasebetler kurulmasını düşünürken, I. Murad, Anadolu'daki durumunu kuvvetlendirmek gayesi ile Süleyman Şah'ın kızını oğluna almak fikrinde idi(4). Bunun üzerine Murat Bey, Bursa kadısı Hoca Mehmed Efendi, Kapıkullarından emir-i alem Aksungur Ağa, Çavuşbaşı Demirhan, Bayezid'in dadısı ile kadı Mahmud Efendi'nin ve Aksungur'un zevcelerinin Kütahya'ya kızı istemek için gönderdi.

Buna karşılık cevabi bir mektupla Süleyman Şah da Cemaleddin İshak Fakih'i bir heyetle I. Murad'a gönderdi(5).

(1) Ş. Tekindag, «Karamanlılar», İA., VI. 332

(2) Şikâri, Karaman Oğulları Tarihi, nşr. Mesut Koman, Konya 1946, 146

(3) Aşıkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri, nşr. Nihâl Atsız, İstanbul 1949, 129

(4) Hammer, Devlet-i Osmanîye Tarihi, I. 224, trc. M. Ala İstanbul 1329

(5) Feridun Bey, Münşeat, I. 89

İshak Fakih bu heyetle giderken yanında pek çok hediyeler de götürmüştü. Bu hediyelerin içinde meşhur Germiyan atlası, Denizli bezleri, altın ve gümüş gibi gayet kıymetli eşyalar bulunuyordu. Her iki taraf da memleketlerinde tantanalı bir şekilde düğün yapmışlardı(1).

Süleyman Şah'ın kızının gelin gidişi sırasında Kütahya, Simav, Eğrisöz (Emet) ve Tavşanlı cihaz olarak Osmanlılar'a verilmiştir. Düğünün 1381 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır(2). Daha sonra da Bayezid Kütahya'ya vali olarak gönderilmiştir.

Düğün dolayısıyla cihaz olarak verilen bir kısmı Germiyan topraklarının tapu-tahrir defterlerinden de tesbit etmek mümkündür. M. H. Yinanç, Kütahya'nın merkez olması dolayısıyla verilmeyeceğini belirtmekte ise de, verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Süleyman Şah da bunun üzerine Kula'ya çekilmiştir(3).

Süleyman Şah'ın kızı olup Yıldırım Bayezid'in hanımı olan Devlet Hatun'un Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin oğlu Sultan Veled'in kızı Mutahhara Hatun'dan doğma olduğu bilinmektedir.

Süleyman Şah'a alt Denizli'de bulunan 1368 tarihli kitabeden Denizli'nin bu tarihlerde Germiyan hâkimiyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Düğünden sonra Kula'ya çekilen Süleyman Şah, daha sonra burada vefat etmiştir. Süleyman Şah'ın Kula'da vefat ettikten sonra orada gömülü olduğuna dair arşiv belgesi mevcuttur(4).

Süleyman Şah'ın vefat tarihini Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşidnâme* adlı eserinden çıkarmak mümkündür. Bu eserinde Süleyman Şah'a takdim etmek için yazdığı *Hurşidnâme*'nin yarısını tamamladığı zaman onun vefat ettiğini ifade ediyor. *Hurşidnâme* Nisan 1387'de bittiğine ve Süleyman Şah'ın vefatı ile Yıldırım Bayezid'e takdim edildiğine göre, Süleyman Şah'ın ölümü bu tarihten önce olmalıdır. Buna göre Nisan ayından bir müddet önce 1387 yılının başlarında vefat etmiş olabileceği neticesine varılabilir(5). Onun vefatı ile yerine oğlu II. Yakup Bey geçmiştir.

Süleyman Şah, ilim adamlarıyla ve ilmi eserlerle yakından ilgilenmiş, Ahmedi, Şeyhoğlu Mustafa, Ahmed Dai gibi alim ve şairler onun meclisinde bulunmuşlardır. Şeyhoğlu, Süleyman Şah'ın emriyle

(1) Aşıkpaşazade, 130; Neşri, *Cihannümâ*, nşr. F. R. Unat - M. Köymen, Ankara 1949, I, 95-98

(2) İ. H. Uzunçarşılı, «Germiyan Oğulları», İA., IV, 768

(3) M. Ç. Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi*, 61

(4) B. A. İbnü'l Emin Evkaf, nu. 6167; M. Ç. Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi*, 65

(5) Şeyh-oğlu Mustafa, *Hurşidnâme*, Hamidiye ktp. nu 550, vr. 40a; M. Ç. Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi*, 65

Merzubannâme'yi, farsçadan türkçeye çevirdiği gibi, *Kabusnâme*'yi de farsçadan, türkçeye tercüme etmiştir(1).

Süleyman Şah adına basılmış bazı sikkeler de mevcuttur(2).

II Yakup Bey'in babasının Süleyman Şah olduğu çeşitli kitabe ve sikkeler ile de sabittir. Annesi I. Yakup Bey devrinin inешur kumandanlarından Mübarizüddin Umur b. Savcı'nın kızıdır. II. Yakup Bey'e, Yakup Çelebi denildiği Taş Vakıye, 1422 tarihli arapça vakıfe ve arşiv belgeleri ile tapu-tahrir defterlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır(3).

Germiyan Beyliği'nin II. Yakup Bey'in babasının yerine beyliğin başına geçtiği 1387'den 1390 tarihine kadar olan devresi, sükûnet içinde geçmiştir. Kosova savaşı sırasında 1389, Osmanlı ordusuna Kastamonu, Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid beylikleri, kuvvet gönderdikleri gibi, Yakup Bey de yardımcı olmak için asker göndermiştir(4). Yapılan savaşta I. Murat'ın şehid olması üzerine başta Karaman Oğulları olmak üzere, diğer beylikler de harekete geçmişlerdi. Babası I. Murat'ın vefatı üzerine tahta geçen Yıldırım Bayezid ilk iş olarak şehzade Yakup'u katlettirmişti.

Bu durumu bahane ederek başta Karamanoğlu olmak üzere zaten toprakları Osmanlılar tarafından alınan Hamid ve Germiyan beyleri ile Kadı Burhaneddin(5), Saruhan ve Menteşe beylikleri Bayezid aleyhine ittifak yaptılar. Yakup Bey bundan istifade ederek kız kardeşinin cihazi olarak Osmanlılar'a geçen yerlerden bazılarını geri aldı ve bazılarını da almağa çalışıyordu(6). *Bezm-ü Rezm*'deki kayıta Şah-çelebi-i Germiyanî denilen şahıs II. Yakup Bey'dir. Bu arada Karamanoğlu da Beyşehir'ni ele geçirmiştir. Bu durumu gören Yıldırım Bayezid önce Rumeli taraflarını güven altına alarak Sırplarla anlaşmış ve Bizans'taki taht kavgalarını kendi istediği gibi neticelendirdi(7). Bundan sonra, aleyhine ittifak yapan Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerine saldırmış ve hepsinin topraklarını zaptetmişti(8). Bu durum-

(1) Zeynep Korkmaz, «Kabusnâme ve Merzubannâme çevirileri kimindir?», *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1987, 287

(2) İ. H. Uzuncarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 46

(3) M. Ç. Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi*, 68

(4) Hoca Saadeddin Efendi, *Tacü'l-Tevarih*, İstanbul 1280, I. 69; Hammer, *trc. M. Ata*, I. 212

(5) Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara 1970, 105

(6) Azız b. Ardeşir Esterabadi, *Bezm u Rezm*, 387, nşr. Kilişli Rifat, İstanbul 1926

(7) Orçun b. Adil, *Tevarih-i Âl-i Osman*, nşr. Babinger, Hannover 1945, 26; Lâîfî Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osman*, nşr. Ali, İstanbul 1341, 44. M. H. Yinanç, «Bayezid I», *İA.*, II. 369-370

(8) H. Akin, *Aydınogulları Tarihi*, 60, Aşıkpaşazade, *Aynı eser*, nşr. Ali, 142

dan çekinen II. Yakup Bey, Yıldırım Bayezid'i hediyelerle karşılamaya çıktı. İse de Bayezid, Yakup Bey'e itimat etmeyip, onu ve subaşı Hisar Bey'i İpsala kalesine hapsedtirmiştir. Böylece 1390 tarihinde bütün Germiyan illi Osmanlılar'a geçmiştir.

II. Yakup Bey 1390 tarihinden itibaren bir müddet Trakya'da İpsala kalesinde hapis olarak kalmıştır. Sonra hapisten bir yolunu bularak kaçmış ve Timur'a sığınmıştır(1). Yakup Bey'in Timur'un yanına gitmesi 1399 (h. 802) olarak gösterilmektedir(2). Yakup Bey'in İpsala kalesinden kaçış tarihi hakkında kaynaklarda bilgi yok. İse de 1399'da Timur ile buluştuğuna göre bu tarihte kaçmış olmalıdır. Yakup Bey Timur'un yanına gidince kendisini tanıtmış, memleketini elde etmek için ondan yardım istemiştir. Timur da bu isteği kabul etmiştir(3).

Ankara savaşı sırasında Timur'un yanında Aydınoğlu ve Menteşeoğlu'nun ve bazı Anadolu beylerinin bulunduğu bilinmektedir(4). Savaş vuku bulmadan önce Timur'un Bayezid'den istekleri arasında Anadolu beylerinden aldığı yerlerin geri verilmesi ve kendisinin Anadolu beylerine taahhütte bulunduğu hususu da yer almakta idi(5). Nihayet mukadder savaş vuku bulmuş ve 1402'de yapılan Ankara meydan muharebesinde Bayezid, Timur'a esir düşmüştür. Savaş sırasında kendi beylerini Timur'un yanında gören Aydın, Menteşe ve Germiyan askerleri Yıldırım'ın yanından karşı tarafa geçmişlerdir(6). Yıldırım'ın askerleri dağıldığı halde kendisi harbe devam etmiştir. İşle bu sırada Yıldırım Bayezid'i görüp tanıyan II. Yakup Bey onu tanıttı ve esir ettirdi(7).

Timur'un Ankara savaşını kazanmasından sonra Anadolu beyliklerinin memleketleri geri verilmiş ve bu arada Osmanlılar'a cihaz verilen yerler de dahil olma küzere Germiyanoglu II. Yakup Bey 1402

- (1) «Germiyanoglu İpsala hapsinden veziri ile kaçtı. Ayıcılara, meymunculara uydu. Temur'a vardı» (Aşıkpaşazade, nşr. Atsız, 142)
- (2) Münecclimbaşı Sahâifü'l-ahbâr, III, 34
- (3) Aşıkpaşazade, nşr. Atsız, 142
- (4) P. Wittek, Menteşe Beyliği, 87; H. Akin, Aydın Oğulları, 64; M. Halil Yınanc, «Bayezid I., İA., II, 380
- (5) Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 307'den naklen Chalcondyl, 50-51
- (6) P. Wittek, Menteşe Beyliği, 87; H. Akin, Aydın Oğulları, 64; «Bayezid Han tarafından Tatar hâlin, zira Erzincan beyi kim Mutahharten Bey'dir. Eredna kardeşi oğludur; pes kendü beyleri oğludur. Taharten'e döndüler ve Germiyan leşkeri dahi Germiyanoglu'na döndü. muhassal her vilayetin leşkeri kendü beylerine döndüler ki kaçıp ol beyler Timur'a gelmişlerdi» (Neşri, TTK, I, 350)
- (7) Neşri, TTK, I, 353; «Germiyanoglu gördü. Eyıldı: Hey! Bu cenge-den Bayezid Han kendüdür. Ne durursuz? dedi. Filhal adamlar üsdiler. Atının dört yanına sarmaşdılar. Duldılar. Temür'e gettirdiler» (Aşıkpaşazade, 144)

(h. 805)'de tekrar memleketine sahip olmuştur(1). Böylece, Yakup Bey 1390'dan 1402 tarihine kadar olan 12 yıllık bir fasıladan sonra tekrar beyliğinin başına geçmiştir. Timur Ankara savaşından sonra Kütahya'ya gelmiş ve burada bir müddet kalmıştır(2). Timur Kütahya'ya geldiğinde ahalişine dokunmamış, yalnız kurtuluş parası (fidye-i necat) almakla yetinmiştir. Kütahya'da bu civarın, Osmanlılar'ın tayin ettiği beylerbeyi bulunan Sarı Timurtaş Paşa'nın hazinelerini onun elinden almıştır(3).

Timur Kütahya'da iken Bursa'dan esir alınarak buraya getirilen Seyyid Muhammed Buhari ile devrin meşhur âlimi Molla Fenâri ve Şemseddin Cezeriye ilümlerine hürmeten hüsn-i muamelede bulunmuştur(4). Bu arada Karamanoğlu Alaeddin Bey'in oğulları Mehmed ve Ali Bey de Bursa'daki hapis hayatından kurtarıldılar. Mehmed Bey Timur'un yanına getirildi ve böylece Timur kendisine Karaman vilayeti'ni tekrar iade etti. Ali Bey de Mehmed Bey'e tabi olarak Niğde'ye sahip oldu(5).

Daha sonra İzmir'e müteveccihen yola çıkan Timur yolda Batı Anadolu'daki beyliklere de uğradıktan sonra İzmir'e vâsıl olmuştur (6). Hristiyanlar elinde bulunan İzmir kuşatılarak zaptedilmiş ve Foça ile Sakız da haraca bağlanmıştır(7). Bundan sonra her vilâyetli yine eski beylerine vermiş bulunan Timur, Anadolu'dan hareketle Semerkant'a gitmiştir. Bu arada Yıldırım Beyezid Akşehir'de ölmüş ve tahnît edilen cesedi oğlu Musa Çelebi'ye teslim edilmiştir(8).

Yıldırım Beyezid'in ölümünden sonra Osmanlı tahtında şehzadeler mücadelesi başlamıştı. Bu şehzadeler mücadelesinde Bayezid'in büyük oğlu Şehzade Süleyman Çelebi, Aydın oğlu Cüneyd Bey'i(9) te-

(1) İdris-i Bitlisi, *Neşr Behiş, Süleymaniye, Ayasofya Ktp. nu. 3541, vr. 274a*

(2) Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafername*, Calcutta 1888, II, 449; Nizâmüddin Şâmi, *Zafername*, Praha 1937, I, 261; Türkçe tercümesi, N. Lugal, Ankara 1949, 312

(3) Hammer, *trc. Mehmet Ala*, II, 79

(4) İ. H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 316

(5) Ş. Tekindağ, «Karamanlılar», *İ.İ.*, VI, 323

(6) P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, 88; H. Akın, *Aydın Oğulları*, 67

(7) Nizâmüddin Şâmi, *Zafername*, 266-269, Türkçe tercümesi, N. Lugal, 318-321

(8) Münecçimbaşı, *Sahâifü'l-abbâr*, III, 316; Yıldırım Beyezid'in ölümü hakkında bilgi için bkz. F. Köprülü, *Demirkafes rivayeti*, Belleten, sayı 2, (Ankara 1937), 531-603; M. Halil Yınanç, «Bayezid I.», *İA*, II, 388; İ. H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 320-321

(9) Daha önce Cüneyd Bey'in Aydın Oğulları sülalesinden olduğu bilinmediği için İzmir beyi olarak tanınmıştı, Fakat onun Aydın Oğulları'ndan olduğu H. Akın tarafından ortaya konmuştur. Bkz. H. Akın, *Aynı eser*, 68-77

dib için harekete geçmişti. Bu durumdan korkan Cüneyd Bey alalecele Konya ve Kütahya'ya gelerek, Karaman ve Germiyanlılar'ın desteğini temine çalışmıştır. Her iki beylik de gerekli hazırlığı yapıp yardım için Efes'te karargâh kurmuşlardır. Bu durumu öğrenen Şehzade Süleyman Çelebi Efes'e doğru yola çıkmıştır. Fakat bu arada Cüneyd Bey her nedense müttefiklerine güvenemeyerek Süleyman Şah'ın yanına gılmış ve ona teslim olmuştur. Ortalıkta Cüneyd Bey'i görmeyip, durumu öğrenen Germiyan ve Karamanlılar alalecele geri çekilmek zorunda kalmışlardır(1). Bu hadise II. Yakup Bey'in şehzadeler mücadelesinin başında Osmanlılar'a karşı bir vaziyet aldığını göstermektedir.

Germiyanoglu II. Yakup Bey, Aydınoğlu Cüneyd Bey hadisesinden sonra Osmanlılar tarafına meyletmış ve Çelebi Mehmed'i tutmaya başlamıştır. Karaman Oğulları bu yakınlığı hiç de benimsememişler ve bu şekilde yavaş yavaş iki beyliğin arası açılmıştır. Bu hadisenin 1410 (cemâziyelevvel 813) tarihinde olduğu kaydedilir. Aynı(2) sadece h. 813 yılında Germiyanlılar ile Karamanlılar arasında savaş olduğunu kaydedip hangi ayda olduğu hakkında bilgi vermez. Makrîzi(3) eylül 1410 (cemâziyelevvel 813) diye kaydedip ayını da vermektedir. Ertesi yıl h. 814/1411, Karamanoğlu Mehmed Bey Kütahya'yı muhasara ile zaptetmiştir(4). Böylece bütün Germiyan III. Karaman Oğulları eline geçmiştir. II. Yakup Bey, böylece, ikinci defa, Taş Vakfıyes'i'nde de açıkça kaydedildiği gibi, üç buçuk yıl memleketinin idaresini elinden kaçırmıştır. Bu takiben Çelebi Mehmed Rumeli'de Musa Çelebi ile uğraşırken(5) Karamanoğlu Nasirüddin Mehmed Bey de Bursa'ya kadar ilerlemiş ve şehri kuşatmıştır h. 816/1413(6). 31 gün kadar devam eden bu kuşatmadan(7) sonra Bursa'yı ateşe ve-

- (1) Dukas, Bizans Tarihi, trc. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, 48; Hammer, trc. M. Ata, II, 97-98; H. Aydın, Aydın Oğulları, 80; Mortmann, «Cüneyd», İA., III, 239
- (2) Aynı, İkdü'l-Cum'an, Türkçe trc. Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. nu. 2911/19, 217
- (3) Makrîzi, Kitâb'ü-sülûk, Süleymaniye, Ayasofya Ktp. nr. 3372/4, vr. 27b
- (4) Bu husus meşhûr Taş Vakfıyes'i'de akislerini bulmuştur: «str. 2... Yakub Bey bin Süleyman Şah Hıllide mülkehü ilâ gayetizzaman binâ etdi bu imâretli âhiretli için peygamber hicretinin 814'ünde tamam oldu. str. 3. Kapısı açıldı. İşlendi biş ay işlendikten sonra Karaman oğlu sebebi ile iki buçuk yıl muattal kaldı. Andan sonra tanıı str. 4. Hudavendigârın devletin arttırsın geldi Karamanoğlunu sürdürü bu yerleri hep giru aldı, bana verdi...
- (5) Çelebi Mehmed'in Musa ile olan mücadelesi hakkında bilgi için bkz. Ş. Tekindağ, «Musa Çelebi», İA., VIII, 661-666
- (6) Ş. Tekindağ, «Karamanlılar», İA., VI, 324; İ. H. Uzunçarşılı, «Hacı İvaz Paşa'ya dair», TD, sayı 14, (İstanbul 1959), 27
- (7) Karamanoğlunun Bursa muhasarası sırasında şehri Hacı İvaz Pa-

ren Karamanoğlu Nasirüddin Mehmed Bey'in bu hareketli Çelebi Mehmed'i pek üzmüştü. Rumeli'de kardeşi Musa Çelebi meselesini halledip, devlet idaresini eline almayı başaran Çelebi Mehmed, hemen Anadolu'ya geçmek zaruretinin duymuştur(1). Musa Çelebi'nin 1416'da vefat edip na'sının Bursa'ya getirilmesi üzerine, Karamanoğlu da muhasarayı terkedip alelacele geri çekilmiştir(2). Geri çekilirken Germiyan Oğulları'ndan aldıkları yerleri de terk etmesi ile II. Yakub Bey, Çelebi Mehmed vasıtası ile tekrar memleketine sahip olmuştur(3). Bundan sonra Çelebi Mehmed Karamanoğlu üzerine yürürken yanında İsfandiyar Bey'in oğlu Kâsım Bey komutasında Candaroğlu kuvvetleri de bulunmakta idi(4). Bu hareket sırasında Germiyan oğlu Yakup Bey de ordunun erzak ve levâzımâtını tedârik ile görevlendirilmiş olup, bunda büyük başarı sağladığı kaydedilir(5).

Taş Vakfiye'de kaydedilen Yakup Çelebi'nin imâretli h. 814/1411'de tamam olmuş, beş ay işledikten sonra Karamanoğlu tarafından bütün Germiyan ili istilâ edilmişti; bunu takiben yukarıda da belirtildiği gibi iki buçuk yıl sonra Çelebi Mehmed'in Karamanlılar'ı bu diyardan uzaklaştırması ile, 1414 (817) tarihinde Yakup Bey ikinci defa memleketine sahip olmuştur(6). II. Yakub Bey Çelebi Mehmed sayesinde bu şekilde memleketine sahip olunca imâretli tekrar açılmış ve adı geçen Taş Vakfiye dikilmiştir. Çelebi Mehmed'in 1421 (824) yılına kadar olan zaman içinde Germiyan Beyliği sükûnet içinde bir devir geçirmiştir. II. Murad zamanında Osmanlı-Germiyan münasebetleri yeni bir safhaya girmiştir.

II. Murad Osmanlı tahtına geçtiği zaman, Çelebi Mehmed'in oğlu yani kendi kardeşi Küçük Mustafa Çelebi, Hâmid III sancak beyliğinde bulunmakta idi. Küçük Mustafa Çelebi'nin sancak beyliği zamanında Karamanlılar Hâmid III'ü de ele geçirmişti(7). Bu durumda Germiyan oğlu II. Yakup Bey şehzâde Mustafa Çelebi'yi II. Murad'a karşı tutmak suretiyle memleketinin geleceğini teminat altına almak istiyordu. Bunun için Karamanoğlu ile II. Yakup Bey'in teşvik ve tav-

şa müdafaa ediyordu. Bu müdafaa hakkında bilgi için bkz. Uzunçarşılı, «Hacı İvaz Paşa», TD, sayı 14, 26 vd.

- (1) İ. H. Uzunçarşılı, «Mehmed I.», İA., VII, 501
- (2) Ş. Tekindağ, «Musa Çelebi», İA., VIII, 665
- (3) İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 49
- (4) İ. H. Uzunçarşılı, «Mehmed I.», İA., VII, 501
- (5) Tâcü'l-Tevârih, I, 277-278
- (6) Taş Vakfiye, str. 2, 3, 4, bkz. Vesikalar.
- (7) H. İnalcık, «Murad II.», İA., VIII, 599

siyeleri üzerine Mustafa Çelebi harekete geçti(1). Bu hususta Aşıkpaşazâde'nin(2) açıkça kaydettiği gibi, Yakup Bey asker bakımından yardım etmiş, Karamanoğlu da Turgutlu aşireti türkmenleri ile Osmanlı tarihinin bu kritik devresinde cereyan eden taht mücadelesinde Küçük Mustafa Çelebi'yi desteklemişlerdir. Bu sırada Mustafa Çelebi'nin İstanbul'a giderek Bizans İmparatoru Manuel ve çocukları ile buluştuğu ve İmparatorun hastalığı sebebi ile aynı gün kendisiyle görüşmeden Bursa'ya döndüğü de bilinmektedir(3).

Küçük Mustafa Çelebi Bursa önlerine gelince Bursa halkı kendisine sevgi gösterilerinde bulundu ve hediyeler gönderdi ise de, şehrin kapılarını kapatıp onu içeri almadılar. Bunun üzerine Mustafa Çelebi, İznik'e yürüyerek kaleyi kuşatmıştır. Bu zamanda İstanbul muhasarası ile meşgul olan II. Murad, İznik muhafızına ve Tâced-dinoğlu Şarabdâr İlyas'a mektuplar göndererek şehzadenin ele geçirilmesini istemiştir(4). Bu sırada İznik teslim olmuş ve Küçük Mustafa Çelebi de şehre girip hükümdarlığını ilân etmiştir. İznik'te kalmayı kendileri için teklikeli bulan Karamanlılar idaresindeki Turgutoğlu aşireti ile Germiyanoglu kuvvetleri geri dönerken, Küçük Mustafa da bunlarla beraber gitmek istedi ise de, II. Murad'ın emrine tâbi olan Şarabdâr İlyas, şehzadenin şehirde kalmasını temin etti(5). Daha sonra Anadolu'ya gelen II. Murad süratle İznik'e gelerek, şehri ele geçirmiş ve kardeşi Küçük Mustafa Çelebi'yi öldürtmüştür(6).

Küçük Mustafa Çelebi'nin ölümü üzerine II. Murad ile iyi geçinmekten başka çare olmadığını ve beyliğinin hayatliyetinin bu şekilde devam edeceğini anlayan II. Yakup Bey, artık onunla dost olma yollarını aramıştır. Böylece daha önce her iki hükümet arasında geçen hoşnutsuzluklar unutulmuş ve iyi münasebetler devri başlamıştır.

(1) Ş. Tekindağ. «II. Mustafa Çelebi». İA., VIII, 689

(2) «Sultan Murad'ın bir kardeşi kim o küçük kardaşudur. ana Mustafa dırler İdi, atası ana Hâmid eli vermiş İdi. Ve hem Germiyanoglu daha anı oğlu edinmiş İdi. Sultan Murad kim Düzme'yi (Aşıkpaşazâde burada Düzme Mustafa ile Küçük Mustafa'yı karıştırmıştır. Bunun Düzme Mustafa değil Küçük Mustafa olması gerekmektedir ve nitekim hadise de Küçük Mustafa ile ilgilidir) kova, Rum eline geçdi. Mustafa'yı dahi yerinden kaldırdılar. Germiyanoglu dahi leşker koşdı. Karamanoğlu dahi Durgutlu'dan haylı er koşdı. Mustafa dahi Bursa'ya hücum etdi» (Aşıkpaşazâde, ngr. Atsız, 160)

(3) Ş. Tekindağ. «II. Mustafa Çelebi». İA., VIII, 689'dan naklen Phrantzes, Chron. Hist. Byzantinae, Bonn 1836, 117

(4) Ş. Tekindağ. «II. Çelebi Mustafa». İA., VIII, 689'dan naklen Behiştî Tevârih-i Âl-i Osman, Brit. Mus. Add 7869, Tarih Semineri Kütüphanesindeki fotoğrafından istifade edilmiştir.

(5) Aşıkpaşazâde ngr. Atsız, 161

(6) Ş. Tekindağ. «II. Mustafa Çelebi». İA., VIII, 689

II. Murad'ın İsfendiyaroğlu İbrahim Bey'in kızını almak için yapılan düğün sırasında 1424, gelini almağa gidenler arasında kadınlardan Vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa'nın hanımı Dâya Hatun ile Yakup Bey'in hanımı Paşa Kerime Hatun da bulunmakta idi(1). Kaynaklardaki bilgilere göre(2), II. Murad'ın Yakup Bey'in hanımına Şah Ana demesi, iki beylik arasındaki iyi münasebetlerin bir delili sayılabilir. Esasen II. Murad, bu sırada Aydın ve Meneste beyliklerini tamamen Osmanlılar'a bağladığı halde II. Yakup Bey'e dokunmamıştır. Çünkü artık Germiyanlılar bir bakıma Osmanlılar himayesinde bulunmakta idiler.

Yakup Bey'in erkek evladı olmadığı için, memleketini vefatından sonra, kızkardeşinin çocuklarına da bırakmak istemediğinden beyliğini Osmanlılar'a vasiyet etmiştir(3). Yaşının ilerlediği bir sırada Edirne'ye giderek memleketini ölümünden sonra II. Murad'a vasiyet etmiştir. II. Yakup Bey'in Edirne'ye geliş tarihini Aşıkpaşazâde'nin kaydından 1428 (832) olarak tespit etmek mümkündür(4). Zira, Edirne'den döndükten bir yıl sonra da vefat etmiştir.

Yakup Bey, Edirne'ye gitmek üzere Kütahya'dan yola çıkınca, bunun haberi II. Murad'a geldi, o da gerekli izzet ve ikramın gösterilmesini emretti. Yakup Bey Bursa'ya gelince Sultan II. Murad'ın

- (1) «Düğün csbâbı cemî müheyyâ olduktan sonra gelin getürmeğe gidenler, erenlerden Çeşnigir başı Elvan Beg idi. Ve kapudan hayli kullar bile koşdılar. Ve iki hadım bile koşdılar. Biri Şerefeddin Paşa ve biri Reyhan Paşa idi. Ve Hatunlardan gidenler gelin almağa Hacı Halil Paşa Hatunu ve Sultan Mehmet dadusu Dadu Hatun ve Merih Bula ve dahî Paşa Kirece? (Kerime) kim Germiyanoglu Yakub Beg'ün hatunu idi. Ana hünkâr «Şah Ana» der idi (Aşıkpaşazâde, Atsız, 164).
- (2) Aşıkpaşazâde, Atsız, 164; Tâcü't-Tevârih, I, 320; Solakzâde Tarihi, 151; Münecclimbaşı, III, 342; Hayrullah Efendi, Yakup Bey'in hanımının adını «Paşa Kerime Hanım» diye kaydeder (VII, 54)
- (3) «Meğer kim pâdîşah-ı Germiyanın
Kim Yakub Bey dînür adına anın
Görür kim oğlu yok kala yerine
Bu geldi fikrederken hatırına
Gele Sultan Murad'ın hizmetine
Dua ide devam-ı devletine
İde mülkîni şâha vasiyyet
Penâh ide âsitanın bula izzet»
(Hadidi, Üniversite ktp. Türkçe yazmalar, nr. 1268, 92)
- (4) «Vilayctinde bir yıl miktarı dirî oldu. Andan sonra Allah rahmetine vardı. Memleketini Sultan Murad'a vasiyet etti. Vilâyet-i Germiyan bu vech ile feth olundu Sultan Murad'a. Germiyanoglu Yakub Beg sekizyüzotuziki tarihinde Sultan Murad'a geldi» (Aşıkpaşazâde, Atsız, 172)

emri üzerine kendisine fevkalâde izzet ve ikramda bulunuldu. Burada Orhan Bey ve Osman Bey'in mezarlarını ziyaret etti, âlimlere ve fakirlere sadaka dağıttı. Sonra Edirne yolunu tuttu. Sultan II. Murad, beylerini ve paşalarını karşılamaya gönderdi. Böylece Ergene köprüsünden geçip Edirne'ye gittiler(1).

Yakup Bey Edirne'de bir müddet kaldıktan sonra memleketini ölümünden sonra II. Murad'a vasiyet edip, yine mükellef bir merasimle memleketine uğurlanmıştı(2). Memleketine geldikten bir müddet sonra hastalanmış ve bu sırada memleketini II. Murad'a vermek için yaptığı şifâhî konuşmayı bir vasiyetnâme göndererek teyit etmiştir(3). Yakup Bey memleketine döndükten bir yıl sonra 1429 tarihinde vefat etmiş ve kendisinin yaptırmış olduğu İmâret mescidinin içine, mihrâbın arkasına defnedilmiştir. Yanında Paşa Kerime Hatun'un sandukası ile beraber halen orada mevcuttur(4).

Yakup Bey devri, ilim ve fikir hayatı bakımından pek canlıdır. Daha sonra Osmanlı şâirleri arasında görülen, Şeyhoğlu Mustafa, Ahmedî, Ahmed-i Dâî ve Şeyhî Sinan hep Germiyan sarayında yetişmişlerdir.

Germiyanlılar devrinin meşhûr âlimi Hacı Haliloğlu İshak Fakih bu devrin vakfiyelerinde, vakfiyenin baş kısmında hukuka uygunluğunu tanzim ve tasdik eden İcrâ organının başında olarak görülmektedir. II. Yakup Bey devrine âit kitabeler ve gayet kıymetli vakfiyeler de mevcuttur.

Germiyan ilinin fillen ve tamamen Osmanlılar'a geçiş tarihi Yakup Bey'in vefat tarihi olan 1429 yılı ise de, Germiyanlılar'ın Osmanlı himayesinde bulunduğunu gösteren vesikalar vardır. Yani bu tarihten bir müddet önce Osmanlı himayesine girmişlerdir. Bu hususta II. Yakup Bey'e alt vakfiyeler ile Yakup Bey devrinde Kütahya'da (Germiyan) basılmış II. Murad'a alt sikkelerin tetkiki konuyu aydınlatacak mahiyettedir. Bu bakımdan önce II. Yakup Bey'e alt vakfiyeleri tetkik gerekir.

(1) Aşıkpaşazade, Atsız, 172

(2) Aşıkpaşazade, Atsız, 172

(3) Tâcü'l-Tevârih, I, 341

(4) Bugün Vâhî Paşa Kütüphanesi diye anılan bu mescidî Yakup Bey yaptırmış. Mezarlarında kitâbe yok ise de Kütahya'da defnedilmiş olduklarına dair arşiv vesikaları mevcuttur. Vâhî Paşa'nın vakfettiği kitaplar önce Yıldırım Bayezid'in inşaya başlattığı Ulu Camii'nin bir odasında iken sonradan buraya nakledilmiştir. Halen kütüphane olarak kullanılmaktadır.

Bugün Başbakanlık Arşivi'nde «Yakup Beg b. Süleyman b. Âl-i Germiyan»a ait bir Arapça vakfiye sûretli bulunmaktadır(1). Bu vakfiyede adı geçen şahıs Süleyman Şah'ın oğlu II. Yakup Bey'dir. Ancak vakfiyenin tarihi. Receb 763 1362 olarak yazılıdır. Bu suretteki kayda göre II. Yakup Bey bu tarihte, Şuhud nâhiyesinin(2), Seydi köyünü(3), Sinanoğlu Şeyh Halil'e tahsis ile vakfetmiştir.

İ. H. Uzunçarşılı, böyle bir vakfiyenin varlığından bahisle, vakfedilen yer ismine dayanarak babasının sağlığında vâli olarak bulunduğunu yazmaktadır(4). İ. H. Uzunçarşılı, böyle söylemesine rağmen vakfiye dikkatle okunduğunda, Süleyman Şah'ın bu vakfiyede geçen tarihte vefat etmiş olduğu ve bu yerlerin kendisine babasından kaldığı kaydedilmektedir(5). Buna göre 1362 tarihinde II. Yakup Bey'in babası Süleyman Şah'ın vefat etmiş olması gerekiyor. Halbuki Süleyman Şah bu tarihte sağ olup beyliğinin başında bulunmakta idi. Süleyman Şah'ın bu tarihte sağ olduğunu, h. 770-1368 tarihli Denizli'deki Ulu Câmîî kitabesi(6), Kütahya'daki h. 779/1377 tarihli Kal'a-i Bâlâ Câmîî kitabesi(7) ve kızının 1381 tarihinde Yıldırım Bayezid'e verilmesi ile yapılan düğün sırasında hazır bulunması da açıkça göstermektedir.

Bu vakfiyenin içindeki bilgileri teyid eden başka bir arşiv vesikası da mevcuttur(8). Bu vesikadan, Afyon'a tâbi şuhud kazasının Seydi adlı köyünde II. Yakup Bey'in vakfı olduğu, zâviyedârlık tevcihl meselesi ile kadı siciline kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bu durum-

- (1) Böyle bir vakfiyenin mevcudiyetinden İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri isimli eserinin ikinci baskısında (17 not 1) bahsetmiştir. Başbakanlık Arşivi'nde yaptığım çalışmalar sırasında adı geçen vakfiyenin Ali Emiri tasnifinde (I. Murad devri nu. 12) bulunduğu tesbit edildi. Bu vakfiye suretinin buraya nereden ve ne sebeple nakledildiğine dair herhangi bir bilgi yoktur.
- (2) Aynı isimle bu gün Afyon'a bağlı nâhiye.
- (3) Bugünkü Hallaç köyü yakınında (Şuhud'a bağlı) bir yerdir. Daha önce burasının bir köy olduğu ve sonradan Hallaç'a nakledildiği, Seydi mevkiindeki mezarlıktan anlaşılmaktadır.
- (4) İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 47
- (5) «el-Münkâlibetü lleyhl bil irsi eşşer'l min ebihl el-müteveffâ el-mezbûr» (adı geçen vakfiye, str. 26, 27)
- (6) Ahmed Tevhid, «Kütahya'da Germiyan Beyleri», TOEM, yıl 1, 509
- (7) Âl-i Germiyan kitâbeleri, 115
- (8) «der devlet-i arz-ı dâî kemîneleridir ki, nezâret-i evkaf-ı hümayun-ı mülûkâneye mülhak evkafdan livâ-i Karahisar-ı sahîbe tâbi Şuhud kazâsına müzâfe Seydi nâm karyade vâkı' Germiyanzâde Yakub Beg vakfının vezife-i muayyene ile zâviyedârlık cihetine bâberbat-ı âlî mutasarruf olan... (Afyon Müzesi, Kadı sicili, nu. A 81, 59)

da vakfiyenin esas ve muhteviyatından şüphe edilecek bir husus yoktur. Ancak vakfiyenin sonunda yazılı Receb 763/1362 tarihinde Süleyman Şah'ın da sağ olduğu tesbit edildiğine göre vakfiyenin tarihi üzerinde durmak gerekir. Bu vakfiyenin aslı bugün elimizde yoktur, başka bir sûretli ne Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, ne de Kütahya ve Afyon Kadi sicilleri üzerinde yaptığımız çalışmalar sırasında tesbit edilememiştir. Netice olarak vakfiyenin sonunda bulunan Receb 763/1362 tarihi aslından sûretine nakledilirken bir zuhul eseri olarak yanlış kaydedilmiş olmalıdır. Süleyman Şah'ın, Şeyhoğlu'nun *Hurşid-nâme* adlı eserine dayanarak 1387 tarihinde vefat ettiği tesbit edildiğinden, vakfiye suretinin sonundaki h. 763 tarihinin tanzim tarihi olmayıp, 1387 (789) tarihinden sonra olması icab etmektedir.

II. Yakup Bey'in Kasım 1392 (muharrem 795) tarihli, Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veleddin Mehmed Bahâeddinoğlu Mehmed'e Afyon Karahisar'a tâbi bulunan, vakfiyede adları ve sınırları ile zikrolunan beş yerdeki arazi ve akarları temlik ve gelirlerinin mevlevî fakirlerine verilmesine dair olan bir vesikası mevcuttur(1). Vakfiyenin üst tarafında *"sûret-i vakfiye-i ma'mulün bihâdır ki aslından... ile nakl ve lahrir olundu"* ibaresi vardır. Aslından mukâbele ile yazılan vakfiyenin bir i'lâm şeklinde verildiği anlaşılmaktadır. Vakfiyenin içinde Yakup Bey şu şekilde geçmektedir: *"El-Hayrül'-a'zam ve'l-müşir el-a'dil el-efhâm Ya'kûb Han İbni Germiân-ı Alişir..."* Vakfiye'nin sonundaki şahıtlar arasında; Sîrâcü'd-errâc Yahyâ b. Dâvud, Abdullah b. Ahmed el-Buhârî, Mehmed b. Ali, İsmail b. Mikâll adları geçmektedir. Aslından nakil ile verilen i'lâm Vakfiye'nin sağ altı kenarında yazılı olup 1717 (Reblülevvel 1129) tarihini taşımaktadır. Vakfiye bu tarihli i'lâm ile Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin imzalarını hâvidir.

Yakup Bey'in Ekim 1422 (Zilkade, 825) tarihli bir Vakfiyesi'nin orijinali neşredilmiştir(2). Vakfiye Germiyanoglu II. Yakup Bey'in Afyon Karahisar'a bağlı Sincanlı nâhiyesindeki Gezler köyünü hududu ve hukuku ile, mevlevilerden Çelebi Adil'in oğlu Cemâleddin Çelebi'ye vakfettiğine dair bir vesikasıdır.

(1) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mücedded Anadolu Defteri, nu. 9, 103, sıra nu. 96; Aynı vakfiyenin bir sûretli Mevlânâ Müzesi Arşivi, nu. 8'de mevcuttur. Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi'ndeki belgelerin muhtevâsı hakkında bir makale neşredilmiştir (A. Gölpınarlı, «Konya'da Mevlânâ dergâhının Arşivi», İktisat Fak. Mec. XVII (İstanbul 1959), 158-178).

(2) Feridun Nafiz Uzluk, «Germiyanoglu Yakup II. Bey'in vakfiyesi», V.D. VIII, 86'dan sonraki ek.

II. Yakup Bey'in g nd m ze kadar gelen ve zamanının iktisadî ve sosyal hayatını tasvir ettiği gibi, Türk dili tarihi bakımından da çok  onemli olan, otuz satır okunabilen, Türkçe büyük bir ta  kitâbesi vardır (1). Bu Ta  Vakfiye'nin bir s retli Kütahya Kadı Sicilleri üzerinde çalışırken tesbit edilmiştir (2). Sicille nakledilen bu s ret, Vakfiye'deki kelimeleri yazıldığı gibi muhafaza etmemekle beraber, okunduğu gibi yazılmış olması bakımından ayrı bir önem taşır. Ayrıca, daha önce ne ir edilmiş bulunanlarda okunamayan bazı kelimeleri sicildeki bu Vakfiye'nin s retinden okumak mümkündür.

Ta  kitâbe büyük bir dikilita  şeklinde olup, boyu 3.30 m. ve eni 2.10 m.dir. Vakfiye'nin muhtev sından Yakup Bey'in mescit, medrese ve bir imâret yaptırdığı anlaşılmaktadır. Ta  Vakfiye, im retin 1411 (814) tarihinde i lemeğe ba layıp, be  ay sonra Karamanoğlu istilası sebebi ile muattal kaldığı ve iki buçuk yıl sonra tekrar Yakup Bey'in memleketine sahip olması üzerine 1414 (817)'de dikilmi tir (3). Esasen mescit, medrese ve im retten müteşekkil olan bu eserlerden bugün sadece mescit mevcuttur (4). Türk Tarihinde eski Göktürk ve Uygur kit belerinden sonra ta a yazılmış Türkçe vesikalar bakımından Timur'un Ulutav'daki Uygarca kitâbesi ve deha sonra da II. Yakup Bey'in bu Türkçe Ta  Vakfiyesi ile Bursa'daki Umur Bey kitâbesi

(1) Bu kitâbede yazmamakla beraber, ekseriya Ta  Vakfiye şeklinde bahsedilmektedir. Otuz satır okunabilen, gerisi tamamen tahrir olmuş bulunduğundan okunamamaktadır. Bu vakfiyeyi ilk defa Necib Asım Bey yalnız 19 satırını ve bunların arasında da bazı kelimeler okunamamakla beraber, Fransızca tercümesiyle birlikte ne retmi tir (Balhasan oğlu, Un Inscription Turque a Kütahya, Keleti Szemle, VI, Budapest 1905. 351-359). Daha sonra Halil  them Bey, bazı kelimelerin okunamaması ile beraber kitabenin otuz satırını mükemmel bir şekilde ne retmi tir ( l-i Germiyan kitâbeleri, 116-120); nihayet İ. H. Uzunçarşılı da 1932 yılında neşrettiği kitabında bu vakfiyeyi otuz satır olarak tekrar ne retmi tir (Kütahya  ehri, 79-82).

(2) Kütahya Müzesi, Kadı sicilleri, nu. 60, sıra nu. 93. 45. v.d.

(3) Ta  Vakfiye, str. 2, 3, 4

(4) Medrese ve imâret tamamen yıkılmıştır. İmâret mescidi de bugün V hit Paşa K t ph nesi adı ile kullanılmaktadır. Yıldırım Bayezid'in Kütahya'da in aya başlattığı Ulu Camii ile bugün V hit Paşa k t ph nesi diye anılan imâret mescidinin arasında inşa edilmiş olan medresenin son zamanlara kadar kalıntıları mevcut idi ise de, 1935 yılında tamamen ortadan kaldırılmıştır. Halen yol geçmekte olup, geniş bir bo luktur. Adı geçen Ta  Vakfiye'nin vakfiyele medresenin bahçesinde dikili olduğu, yol geçmesi sebebi ile aynı yıl oradan alınıp,  imdiki V hit Paşa K t ph nesi'nin giriş kısmının sol tarafına yerleştirildiği Kütahya'da yaptığım tetkikler sırasında tesbit edilmiştir.

si baş sırayı işgal etmektedir(1). Kıtâbe, esasen otuzdört satır olup, yalnız otuz satırı okunabilmektedir(2).

Taş Vakfiye'de görüldüğü üzere, Taş Vakfiye'nin Karamanoğlu istilâsından 1411 (814), ikibuçuk yıl sonra 1414 (817), Çelebi Mehmed tarafından kurtarılarak Germiyan III, II. Yakup Bey'e verilmiştir. Bu tarihi, yani 1414 (817), Germiyan Oğulları'nın müstaklil fakat Osmanlı himayesine girdiği zaman olarak kabul etmek gerekir, çünkü Taş Vakfiye'nin bir çok satırlarında «Çelebi Mehmed kabûl tutup nişan verdi» (3) diye yazılıdır. Bu cümlelerden II. Yakup Bey'in imâretine vakfettiği, Taş Vakfiye'de adı geçen yerlerin Çelebi Mehmed tarafından kabul edilip, nişan verildiği anlaşılmaktadır. Nişan verme işi imârete vakıf geliri olarak tahsis edilmiş yerlerin fiilen Çelebi Mehmed'e ait olduğunu gösterir.

Bu arada II. Yakup Bey gerek Çelebi Mehmed devrinde ve gerekse II. Murad'ın ilk zamanlarında duruma göre Osmanlılar'a karşı zaman zaman Karamanlılarla işbirliği yapmıştır. II. Murad'ın ilk zamanlarında Yakup Bey ona karşı saltanat iddiasında bulunan Küçük Mustafa Çelebi'yi tutmuştur. Küçük Mustafa Çelebi'nin öldürülmesinden sonra artık II. Murad ile Germiyanoglu II. Yakup Bey arasında iyi münasebetler tesis edilmiştir.

II. Yakup Bey'e alt Zilkade 825/Ekim 1422 tarihli neşredilmiş bir vakfiyenin muhtevâsı hakkında daha önce geniş olarak bilgi verilmişti. Bu vakfiyenin başında büyük olarak yazılmış olan Yakup kelimesinin sağ tarafında «Murad Han b. Mehmed el-Muzaffer dâimâ» diye yazılı bir tuğra vardır(4). Bu tuğra II. Murad'a aittir. II. Murad 25 Haziran 1421 tarihinde Osmanlı tahtına geçtiğine göre(5) adı geçen vakfiyenin tanzim tarihinde, Osmanlılar'ın başında bulunmaktadırlar. II. Yakup Bey'in tanzim ettiği Ekim 1422 (Zilkade 825) tarihli

(1) A. Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 379

(2) Otuz satırdan sonraki kısımlar kırık vaziyettedir. Bu kısımlarda mütevellilerin bazı yükümlülükleri olduğu ve bu sebeple kasıt neticesi kırılmış olabileceği halen Kütahya'da halk arasında söylenmekte ise de, Kadı sicilindeki suretin sonunda zamanla tabii şartların etkisiyle tahrib olduğu yazılıdır. Bu kısımların ne zaman kırıldığı hakkında bilgi bulunamamıştır. Kadı sicillerinin eski tarihli olanları, meydana gelen birkaç yangında telef olmuştur. Elde mevcut sicillerde ise bu hususta bir kayda rastlanamamıştır. Son zamanlarda okunamayan satırlarda yeniden bir temizlik yapılarak okunmak istenmiş ise de muvaffak olunamamıştır. Tek tük okunabilen harf veya kelime varsa da bir mânâ ifade etmemektedir.

(3) Taş Vakfiye str. 7, 11, 13, 17

(4) Adı geçen vakfiye bkz. Vesikalar.

(5) Halil İnalcık, «II. Murad», *İA*, VIII, 599

vakfiyede II. Murad'ın tuğrasının bulunması, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.

Bunun yanında bugüne kadar bilinmeyen ve Arkeoloji Müzesi teşhir koleksiyonu içinde de bulunmayan mühim bir sikke vardır. Bu sikke Kütahya Müzesi'nden gelmiş ve halen Arkeoloji Müzesi, sikkeler kısmında bir dolapta muhafaza edilmektedir(1). Sikke Osmanlılarla Germiyanlılar'a ait müşterek bir paradır. Sikkenin ön yüzünde Murad b. Mehmed, arka yüzünde Yakub b. Süleyman yazılıdır. Basıldığı yer (darb) ve tarihi yoktur. Sikkenin II. Yakup Bey ile II. Murad'a ait olduğu görülmektedir.

II. Murad'a ait Germiyan'da (Kütahya) basılmış iki tip h. 825 tarihli sikkeler mevcuttur(2). Bunlardan bir tanesinin ön yüzünde; Murad b. Mehmed Han, arka yüzünde Germiyan 825 yazılıdır(3). Diğer paranın ön yüzünde; Murad b. Mehmed Han diribe Germiyan, arka yüzünde hailede mülkehü 825 yazılıdır(4).

Gerek 1422 (825) tarihli vakfiyede II. Murad'ın tuğrasının bulunuşu ve gerekse II. Murad ile II. Yakup Bey'in müşterek sikkeleri ile II. Murad'ın Germiyan'da (Kütahya) basılmış sikkeleri Germiyanlıların Osmanlı himayesi altında bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Osmanlı tarihlerinin belirtmediği himâye (tâbîliyet) keyfiyetli bu sikkeler ve vakfiye ile ispatlanmış olmaktadır. Osmanlı tarihleri daha önceki bahiste yazıldığı gibi, sadece, II. Yakup Bey'in 1428'de Edirne'ye giderek beyliğini II. Murad'a vasiyet etmesini(5) ve bir yıl sonra da hastalanarak yazılı vasiyet göndermesi ile(6), 1429'da Germiyanlıların kat'i olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmesi hususunu kaydetmişlerdir.

B. TEŞKİLAT VE KÜLTÜR

Daha XIII. yüzyılda Batı Anadolu'ya Uç teşkilatına bağlı olarak yerleştirilen beylikler, Anadolu Selçuklularının zayıf durumlarından istifade ederek yavaş yavaş istiklallerini kazanmışlardır. Uçlarda eski

- (1) Bu sikkeyi göstermek ve okumak lütfunda bulunan İbrahim ve Cevriye Artuk'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca aynı sikkenin başka bir tipi de vardır (Ş. Erel. Nâdir birkaç sikke, sayı 3, İstanbul 1970, 40, nu. 64. fotoğrafı için bkz. Levha 5, nu. 64).
- (2) Nuri Pere, Osmanlılar'da madeni paralar, İstanbul 1968, 84, nu. 54; Ş. Erel. Nâdir birkaç sikke, sayı 2, İstanbul 1967, 10, nu. 23
- (3) Ş. Erel, Nâdir birkaç sikke, sayı 2, 10, nu. 23
- (4) Nuri Pere, Osmanlılarda madeni paralar, 84, nu. 54
- (5) Aşıkpaşazâde, Atsız, 172
- (6) Tâci't-Tevârih, I. 341

Türk şehir ve göçebe hayatını devam ettiren bu aileler zamanla Bizans'tan fethettikleri araziye yerleşmişlerdir. Beyliklerin devlet anlayışı tâ Orta Osta'dan gelen eski Türk âdet ve an'anelerine uygundu(1). Germiyan Oğulları'nın da bütün teşkilâtı Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları teşkilâtının bir devamı şeklindedir. Germiyan topluluğunun başında Ali-şîr ailesi hâkimiyet kurmuştu. Germiyanlılar'ın Batı Anadolu'ya yerleştikten ve Kütahya'yı kendilerine merkez edindikten sonra XIV. yüzyılın başlarında en kuvvetli bir beylik olduğu bilinmektedir.

XIV. yüzyıl başında Ali-şîr ailesinden I. Yakup Bey, beyliğin idaresini elinde bulundurmakta idi. Bu sırada Batı Anadolu'daki Aydın, Saruhan ve Menteşe Oğulları da Germiyanlılar'a tâbi birer beylik idiler. Nitekim Aydınoğlu Mehmed Bey, I. Yakup Bey'in ordu kumandanı, yâni subaşı idi.

I. Yakup Bey, ailenin en ileri gelen şahsiyetli olarak, devletin reisi durumunda, yani «Ulu Bey» idi. İşte bu Ulu Bey'e tâbi olan diğer beyler eski Türk âdetine göre ailenin müşterek malı olan araziyi üleşmüşler(2), yani paylaşmışlar ve zamanla müstakil hale gelmişlerdir (3). I. Yakup Bey devri (1300-1340), Germiyanlılar'ın en kuvvetli zamanına rastlamaktadır. I. Yakup Bey'in Mûsa adında bir oğlu olduğunu sicildeki bir vakfiye suretinden anlamaktayız(4). Bu vakfiyede Germiyan Oğulları'ndan olduğu anlaşılan Musa Bey şu şekilde kaydedilmektedir: «Musa Bey bin Yakub Han ibni Germiyan-ı Alişîr». 1364 (Rebiülahır 765) tarihli olan bu vakfiyeden Mûsa Bey'in Antalya'nın Eğridir kazası Mevlevihânesine yaptığı vakıftan bu cıvara yakın yerlerin valisi bulunduğu anlaşılmaktadır. 1364 tarihinde Germiyan Beyliği'nin başında Süleyman Şah bulunmakta idi. Buna göre Musa Bey'in valilik yapması eski Türk âdetine göre memleketin ailenin müşterek malı sayılması hususunu ortaya çıkarmaktadır. Selçuklular'da da varlığını bildiğimiz bu an'ane devletin zayıf düşmesini ve parçalanmasını kolaylaştırarak yıkılışına sebep olmuştur. Osmanlılar bu an'aneyi geliştirerek merkezî bir sistem kurup, büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir.

- (1) K. Köprülü, «Orta zaman Türk-İslâm feodalizmi», Belleten, sayı 19, (Ankara 1941), 332. K. Köprülü, «Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları», Belleten, sayı 27, 402
- (2) Abdülkadir İnan, «Orun ve Ütüç meselesi», Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1963, 241-254
- (3) O. Turan, «Anatolia in the period of the Seljuks and the Beyliks», «The Cambridge History of Islam, The Central Islamic Lands, Cambridge 1970, I, 252
- (4) Afyon Kadı sicilleri, nu. A. 144

I. Yakup Bey devrine ait olan kitâbeler, bu zamanda Germiyan Beyleri'ne verilen ünvanları açıkça göstermektedir. Bugün Sandıklı'da bulunan Çavuş Çeşmesi'nin iki tarafındaki kitâbede(1), «*el-Emirü'l-ecellü'l-kebir Sultânü'l-Germiyâniyye Çelebi-i A'zam 'Azzemallahu Kadruhü*» şeklinde geçen ibare I. Yakup Bey'e aittir. Kitâbede(2), Yakup Bey'in adı geçmiyor ise de 1324 (725) tarihini taşıyan kitâbenin I. Yakup Bey'e ait olması gerekir. Çünkü bu sırada Germiyan Oğulları'nın başında I. Yakup Bey'in bulunduğu bilinmektedir.

I. Yakup Bey'e ait 1299 (h. 699) tarihli Kızıl Bey Câmîi minber kitâbesinin(3), ikinci satırında Yakup Bey şu şekilde geçmektedir: «*el-Emirü'l-ecellü'l-kebir Yakub b. Alıgir cedde'lallahu mecduhü*». I. Yakup Bey devrine ait, Yakup Bey'in kumandanlarından Umur b. Savcı'ya ait Vâcidiye(4) Medresesi diye anılan medresenin kitâbesinin ikinci ve üçüncü satırlarında şunlar bulunmaktadır(5): «*el-Mevle'l-muazzam melikü'l-ümerâ ve'l-küberâ Mübârizüddin Umur b. Savcı*».

Süleyman Şah devrine (1361-1387) ait kitâbelerde de aşağıdaki ünvanlar yer almaktadır: «*es-Sultânü'l-muazzam el-Germiyâniyye Süleyman Şah b. Mehmed Beg*»(6). Diğer bir kitâbede(7), «*Hazretü'l-emirü'l-kebir a'delü'l-verâ Sultânü'l-Germiyâniyye Süleyman Şah b. Mehmed b. Yakub*...» şeklinde geçmektedir. Bu kitâbelerden Germiyan beylerinin ne gibi ünvan ve lâkaplar kullandıkları öğrenilmektedir. I. Yakup Bey devrinde Tripolis'in muhasarası sırasında Ali-şiroğlu'nun (yani Yakup Bey), nevbet çaldığı kaydedilmektedir(8). Germiyan beylerinin adlarına para bastırdıkları, memleketlerindeki arâzileri vakıf ve mülk(9) olarak verdikleri arşiv vesikalarından öğrenilmektedir.

- (1) Bu kitâbe aslen kaleye ait olup sonradan getirilerek çeşmeye yerleştirilmiştir.
- (2) İ. H. Uzunçarşılı, Kitâbeler, II. 42
- (3) Âl-i Germiyan kitâbeleri, 113
- (4) II. Yakub Bey'in ana tarafından dedesidir.
- (5) Âl-i Germiyan kitâbeleri, 126
- (6) Denizli'deki h. 770 tarihli Ulu Câmîi kitâbesi (Ahmed Tevhid, «Kütahya'da Germiyan Beyleri», TOEM, yıl 1. 1509)
- (7) Âl-i Germiyan kitâbeleri, 115
- (8) Pachymeres, trc. Cousin, 814
- (9) Süleyman Şah'ın Afyon Karahisar'da mülk verdiğiine dair elimizde bir vesika mevcuttur (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Atık sarı muhâsebe defteri, nu. 466, 382)

Germiyanlılar devrine ait gerek kütâbelerde ve gerekse vakfiyelerde «*Sultanü'l-Germiyanîyye*» ibaresine sık sık rastlanmaktadır. Bu tabir ilk defa I. Yakup Bey zamanında 1324 (h. 725) tarihli Çavuş Çeşmesi üzerine sonradan yerleştirilen kale kütâbesinde görülmektedir. Süleyman Şah devrine ait kütâbelerde de «*Sultanü'l-Germiyanîyye*» ve «*Sultanü'l-Muazzamü'l-Germiyanîyye*» ünvanı kaydedilmektedir. II. Yakup Bey'e ait Başbakanlık Arşivi'nde bulunan vakfiyede(1), Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Temmuz 1422 (şaban 825) tarihli vakfiyede(2) ve nihayet Ekim 1422 (zilkâde 825) tarihli vakfiyede(3) Sultan tâbiri kullanılmaktadır.

I. Yakup Bey devri Germiyanlılar'ın en kuvvetli zamanı idi. Hatta ilk zamanlarda Aydın, Saruhan ve Menteşe Oğulları da Germiyanlılar'a tâbi idiler. Sultan tabiri Aydın(4) ve Menteşe Oğulları(5) ve diğer beyliklerde de görülmektedir. II. Yakup Bey'in Osmanlılar'a tâbi olduğu zamanlarda da Sultan(6) ünvanının halife tarafından tevcih edilmiş bir âlâmet olması imkânı hatıra gelmemelidir(7). Germiyan Beyleri devletin en yüksek icrâ organının başında, her türlü yetkiyi hâiz olup, harp yapmak, sulh akdetmek hep kendi yetkileri içinde idi.

Germiyan Beyliği sarayı hakkında çağdaş kaynaklarda belirli bir bilgi mevcut değildir. Fakat, daha sonraki devirlerde buna dâir bilgi verilir. Mesela XVII. yüzyılın meşhur seyyâhı Evliya Çelebi(8), Kütahya'da bir saray olduğunu ve bunun Germiyan Oğulları'ndan kaldığını kaydeder. Bu sarayın 360 tane odası olduğu, divanhâneleri, hamamları ve geniş bahçesi olduğu yazılmaktadır. Evliya Çelebi, sarayın bahçesinin Halep sarayının meydana kadar büyük olduğunu, üzerinin kiremit ile değil de toprak ile örtülü bulunduğunu anlatmaktadır.

I. Yakup Bey'in sarayında; emirleri, vezirleri, kadıları, kâtipleri,

(1) Ali Emiri tasnifi. I. Murad devri, nu. 12

(2) Mücedded Anadolu defteri, nu. 605, 253, sıra nu. 340

(3) F. N. Uzluk, «Germiyanoglu Yakub II. Bey'in vakfiyesi», VD. VIII, 86'ya ek.

(4) H. Akin, Aydın Oğulları, 104 vd.

(5) P. Wittek, Menteşe Beyliği, 132 vd.

(6) Sultan Ünvanının kullanılışı ve çeşitli manâları için bkz. J. H. Kraemers, «Sultan», İA., XI, 24-28

(7) Sultan Ünvanının Memlûklular'da kullanılışı kelimenin tarihi kaynaklardaki yeri hakkında bilgi için bkz. Ş. Tekindag, Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı, İstanbul 1961, 127-132

(8) Evliya Çelebi, Seyahatnâme, IX, 10-20

diğer memurları, köleleri olduğunu Şihâbüddin el-Ömerî(1) haber vermektedir. I. Yakup Bey devrine ait olan bu bilgilerin daha sonraki devirlerde de mevcut olduğu bilinmektedir. Süleyman Şah'ın kızı 1381 tarihinde Osmanlılar'a gelin giderken, Germiyan sarayında çasnigir başı(2) Paşacık Ağa'nın da Osmanlılar'a gelin ile birlikte gönderildiğini kaynaklar zikretmektedir(3). II. Yakup Bey devrinde Germiyan sarayı aynı zamanda bir ilim ve kültür mahfeli olmuştur. Bu sebeple pek çok âlim ve şâir yetiştirdiği bunların edebî sahada muazzam eserler meydana getirdikleri bilinmektedir.

Burada belirtilmesi gereken husus Germiyan sarayının yalnız hükümdarın ikâmetine ait bir kuruluş olarak değil esas olarak devletin idare edildiği, yönetildiği yer olarak düşünölmek gerekir. Zira devletin çeşitli kuruluş ve müesseseleri burada toplanmıştır. Evliya Çelebi'nin 360 odalı bir saraydan bahsedişli bu bakımdan değeriendirilmelidir.

Germiyan Oğulları'nın bir divanı olması icabettiği XIV. yüzyılın ilk yarısında Memlûk İnşa divânında bulunan İbn Fadlullah el-Ömerî'nin(4) ifadesinden anlaşılmaktadır. Bu divanda emirler, vezirler, kadılar ve kâtiplerin bulunması icabetmektedir(5). Ayrıca I. Yakup Bey'in hazineleri, büyük ahırları, matbahları, konakları raht-ı mülûk', yani meliklere mahsus herşeyin mevcut olduğu, sultanlara mahsus görünüşü (hey'etün sultanîyyetün) bulunduğu(6) bildirilmektedir(7).

Emirler: Germiyan Oğulları'nın emirleri olduğu çeşitli kayıtlardan anlaşılmaktadır. I. Yakup Bey'in ilk zamanlarında Aydın, Menteşe ve Saruhan beyleri Germiyanlılar'ın Uç beyleri yani emirleriydiler. Ayrıca 1324 (825) tarihli Sandıklı'daki kitâbede Hüsameddin Yakup bin Umur'un(8) baş tarafında Emirü'l-muazzam sıfatı bulunmaktadır. Bunun Germiyanlılar'ın kendi iç teşkilâtları içinde, Uç beylerinden ayrı olarak büyük emirleri olduğu anlaşılmaktadır.

(1) el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, 35

(2) Çasnigir başı sarayda yapılan yemeklerin ve dağıtımın kontrolünü yapan başkandır.

(3) Aşıkpasazâde, Atsız, 130-131

(4) el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, 35

(5) el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, 35

(6) Bu kelimenin çeşitli anlamları için bkz. R. Dozy, Supplément aux dictionnaires Arabes, Leiden, 1827, II, 773

(7) el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, 35

(8) İ. H. Uzuncarsılı, Kitâbeler, II, 42

Vezirler: Vezir, divan işlerine bakmakla görevli en yüksek bir me'muriyettir, bunun mevcudiyeti divanın olduğuna dair bir delil olarak gösterilmektedir(1).

Kadılar: *Mesâlikü'l-Ebââr*'da(2), Germiyan Oğulları'nın kadılarının bulunduğu yazılmaktadır. Bu durumda birkaç kadı ve bunların başkanı durumunda olması icabeden birinin de bulunması gerekmektedir. İshak Fakih'in(3) vakfiyelerin hemen başında vakfın hukuka uygunluğu tanzim ve tasdik eden yazılarının varlığı bilindiğine göre, bu zâtın en büyük kadı olması gerektiği anlaşılmaktadır. İshak Fakih 1381 yılında Süleyman Şah'ın kızının Yıldırım Bayezid'e verilmesi için yapılan mektuplaşma sırasında Bursa'ya giden hey'eti başında diploması işlerini yürüten zat olarak da görülmektedir.

Nişancı: Bu tâbir, Şeyhoğlu Mustafa'nın eserinde(4) bizzat kendisi için geçmekte olup, onun ayrıca «*nişancılık ve defterdarlık*» da yaptığı başka bir eserde(5) kaydedilmektedir. Nişancılık, Selçuklular'da Pervâneçilik olarak kullanılmakta idi. Nişancı, divanda bulunan arâzi defterlerinde toprak tevcihatını yapan dairenin başıdır. Defterdarlık da, arâzi vergilerini düzenleyen bir memuriyet olup, Selçuklular'da buna mustavfî denilmekte idi.

I. Yakup Bey devrinde Germiyan ordusunun İmtadı, Seyyah Balaban'ın rivâyetine göre 200.000'i aşkın yaya ve atlı olarak gösterilmektedir(6). Bu miktar I. Yakup Bey zamanında Aydın, Saruhan ve Menteşe emirlerinin Germiyanlılar'a bağlı oldukları devire alt ve hepsinin müşterek kuvvetleri şeklinde olmak gerekir. Yine İbn Fatlullah el-Ömerî kitabında(7) Seyyah Haydarı Uryan'a dayanarak Germiyan ordusunun İmtarını 40.000 olarak göstermektedir. Bu iki rakam arasındaki fark dikkatle incelenecek olursa durum hemen anlaşılmaktadır. Demek ki yalnız Germiyan kuvvetleri 40.000 civarında olmaktadır.

Beylikler devrinde ordu kumandanlarına subaşı denildiği ve Germiyanlılar'ın Aydınoğlu Mehmet Bey, Özbek subaşı ve Hisar Bey subaşı gibi kumandanları olduğu zikredilmiştir.

(1) İ.H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 138

(2) el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebââr*, 35

(3) İshak Fakih 1384 (h. 765) tarihli vakfiyede ilk defa görülmekte ve ondan sonra da her vakfiyede imzası bulunmaktadır.

(4) *Hürsüdnâme*,

(5) Sehi Bey, *Tezkire*, 55

(6) el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebââr*, 35

(7) el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebââr*, 35

Germiyan ordusundaki askerlerin tâlim yaptıklarını, tam teçhizatla sahip bulunduklarını, geçit resmi yaptıklarını, önceden harp planlarının hazırlandığını, askerlerin cesur ve kahraman olduğunu el-Ömerî'den(1) anlamaktayız.

Beylikler devrinin toprak idaresini bugün elimizde mevcut olan Osmanlılar'a alt tapu-tahrir defterlerinden tetkik etmek mümkündür. Doğrudan-doğruya beyliklere ait bu mahiyetteki bir defter bugüne kadar ele geçmemiştir. Ancak daha Selçuklular zamanından beri Osmanlı tapu-tahrir defterlerine benzeyen defterlerin olduğu beylikler devrinde de bunların devam ettiği ve nihayet Osmanlılar zamanında en mükemmel şeklini bulduğu anlaşılmaktadır(2). Bugün İstanbul Başbakanlık Arşivi ile bir miktar da Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, kuyud-ı kadime arşivinde bulunan defterlerin tetkiki ile beylikler devrine ait pek kıymetli bilgileri elde etmek imkânı mevcuttur. Bu defterlerin önemi daha önce tutulmuş olan atik veya köhne defter diye adlandırılan defterlerden yapılan nakillerdir.

Osmanlılar zamanında ilk tethedilen yerlerin tahriri yapılmış ve sonraları o memleketin durumu aynen muhafaza edilmiştir. Bu tahrir yapılırken il-yazıcı denen tahrir memurları mevcut bütün vakfiye, nişan, berat, mektup, misal, bitti gibi vesikaları tetkik edip, o şekilde bir tanzim ve tahrir yapmışlardır. Bu bakımdan bugün tetkik edilen, elde mevcut tapu-tahrir defterleri(3), beylikler devri bilgilerini de ihtiva etmektedir. Germiyan Oğulları Beyliği'ne ait bilgileri, beyliğin merkezi olan Kütahya'ya ait olup, Osmanlılar devrinde tanzim edilmiş olan tapu-tahrir defterlerinden incelemek mümkün olmaktadır.

Bu defterlerdeki eskiye giden dağınık kayıtlar vasıtasıyla Germiyan Oğulları arazisi hakkında Süleyman Şah devrinden (1361-1387) itibaren bilgi edinebilmek mümkün olmaktadır. Burada şunu belirtmek yerinde olacaktır ki, Süleyman Şah'ın sarayında bulunan meşhur edip Şeyhoğlu Mustafa'nın aynı zamanda nişancılık ve defterdarlık yaptığı da bilinmektedir. Fakat, beyliğin Osmanlılar'a intikallerinden sonra yapıldığı anlaşılan tahrirlerde, onun bu görevde çalış-

(1) el-Ömerî, Mesâlikü'l-Febâir, 35

(2) Ö. Lütfi Barkan, «İmparatorluk devrinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri», İktisat Fak. Mec., II, 28 vd. İstanbul, 1940

(3) Ö. Lütfi Barkan, bunların önemini ve mahiyetini İlim Alemine tanzimmiştir («Türkiye'de İmparatorluk devrinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus İstatistik defterleri», İktisat Fak. Mec., II, sayı 1, 20-38, İstanbul, 1940; sayı 2, 214-228, İstanbul 1941

tuğına dair, tapu-tahrir defterlerinde bir kayda rastlanmamaktadır(1). Nişancı, divanda bulunan arazi defterlerinde has ve tımara alt tevcihati yapan ve bunlara dair nişan, misal, mektup bitli ve beratları(2) hazırlayan dairenin başıdır. Selçuklular'da pervanecilik olarak kullanılan bu tâbir Germiyan Beyliği'nde nişancılık olarak geçmektedir.

Beylikler, diğer teşkilâtlarda olduğu gibi arazi, yani toprak idaresinde(3) de Selçuklu teşkilâtını devam ettirmişlerdir(4). Bazı Batılı ilim adamları tarafından beyliklerin ve Osmanlılar'ın, Bizans teşkilâtının te'siri altında kaldığı söylenmiş ise de, bunun bu şekilde olmayıp, doğrudan doğruya eski Türk âdet ve an'anelerine bağlı olarak kurulan Büyük Selçuklular'ı tâkiben Anadolu Selçukluları, beylikler ve Osmanlılar'da da tatbik edildiği ispatlanmıştır(5).

Anadolu Selçukluları kendilerine tâbli olarak bazı emirleri Bizans sınırlarındaki Uçlara yerleştirmişler ve o arazıyla de ıktâ, olarak vermişlerdir. Bu emirler, zamanla Bizans'tan yeni yeni yerler fethederek, bu yerlerde aynı sistemi tatbik etmişlerdir. Germiyan Oğulları'na da, Kütahya ve civarının Cümri hâdisesi sırasında Selçuklular'a yaptıkları hizmete karşılık ıktâ olarak verildiği anlaşılmaktadır. Germiyan Oğulları kendilerine tâbli olan Aydın, Saruhan ve Menteşe emirleriyle beraber Bizans'tan yeni yeni fetihlerde bulunmuşlar ve buralarda Selçuklu toprak sistemini tatbik etmişlerdir.

İktâ sisteminin tımar adıyla Osmanlılar ve beylikler zamanında da tatbik edildiğine dair tapu-tahrir defterlerinde pek çok misal bulunmaktadır.

- (1) «Nişan u defter u ınal u hazine Çoğına bakmaz idi vü azına Kamusun ben kula bildirmiş idi Eteğüm bunlara ildürmüş idi» (Hurûdnâme, vr. 4a)
- (2) «Mevlâna Şeyh oğlu, Germiyanoglunun huzurunda olup, nişancılık ve defterdarlık hizmetini ıderdi» (Sehi Bey, Tezkire, 155)
- (3) Bu tâbirlere tapu-tahrir defterlerinde sık sık rastlanmaktadır. Bkz. biraz ileride nakledilen metinler.
- (4) Tımar sisteminin İslâm'dan önceki Türk devletlerindeki tatbikatı için bkz. Bahaeddin Ögel, İslâm'dan önceki Türk devletlerinde tımar sistemi. IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1952, 242-251
- (5) İ. H. Uzünçarşılı, «XIV. ve XV. asırlarda Anadolu Beyliklerinde toprak ve halk idaresi», Belleten, sayı 5-6, (Ankara 1938), 99 vd.; İ. H. Uzünçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtına medhal, 147; O. Turan, «Türkiye Selçuklularında toprak hukuku», Belleten, sayı 47, (Ankara 1948), 558
- (5) F. Köprülü, «Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar», THİTM, İstanbul 1931, 165-207 (ayrı basım).

Meselâ, Altıntaş nâhiyesine bağlı Saraycık köyündeki bir çiftlik, eskiden beri vakıf olarak işlenirken, Şeyh Osman ve Şeyh Müsâfir ve oğlu Dedebalı, Germiyan oğlu Süleyman Şah'ın «bitistyle» tasarruf etmişler; bu çiftlik sonra tebdil ve tağyir olup timara verilmiştir (1). Kezâ Aslan-apa'ya tâbi Lüle karyesini Ahmed Fakih adlı bir şahıs Germiyanoglu Şah-çelebi ve Yakup Çelebi mektuplarıyla vakfiyel üzere tasarruf etmekte idi, kayıt zamanında neshedilmiş olup, timara verilmiştir (2).

Germiyan Oğulları'nda toprak sisteminin timar, vakıf ve mülk olarak tatbik edildiğine dair daha pek çok misaller vardır. Meselâ Aslan-apa'ya tâbi Karanlığ köyünü Germiyanoglu Şah-çelebi, «Çimşir oğlu Şeyh Ali'ye haddiyle, sınırıyla ve çayırıyla vakıf verdim» diye hüküm vermiş, Yakup Çelebi de bu hukuki durumu kabul edip, Şeyh Ali Oğulları'na vermiştir (3).

Bunun gibi, Kütahya'ya tâbi Büğdüz köyünü burada bulunan tekkeye Şah-çelebi vakfetmiştir (4). Kezâ Yoncalı'ya tâbi Yenice köyünde Şeyh Aslanlı öteden beri bir çiftlik yeri Şah-çelebi'nin nişanı ile vakıf olagelmış, sonra oğulları Ahmed ve Bahadır Osmanlı hükümdarı merhum Sultan Mehmed Han nişanı ile tasarruf etmişlerdir (5). Kezâ Kalın-viran'a tâbi Şeyh Ömer köyünü, Süleyman Şah Hasan Seydi'ye vakfetmiş Hüdâvendigâr zamanında müselleme tutup, nişan vermiştir (6).

- (1) «Karye-i Saraycık, karye-i mezkûrede Halifeoğlu çiftliği demekle maruf çiftlik vakf-ı kadim imiş, Şeyh Osman ve Şeyh Müsâfir ve oğlu Dedebalı tasarruf etmişler merhûm Şah-çelebi bitistyle, sonra tebdil ve tağyir olup timara verilmiş...» (BA, Tapu, nr. 369, 374)
- (2) «Karye-i Lüle, tâbi-i Aslan-apa, Ahmed Fakih nam kimesne merhum Şah çelebi ve Yakub Çelebi mektuplarıyla vakfiyel üzere tasarruf idermiş evan-ı nesihle mensuh olup timara verilmiş...» (BA, Tapu, nu. 369, 374).
- (3) «Karye-i Karanlığ, tâbi-i Aslan-apa, Merhûm Germiyanoglu Şah-çelebi Çimşiroğlu Seyh Ali'ye karye-i mezbûru vakıf verdim, haddiyle, sınırıyla diyil hüküm verilmiş, merhum Yakub Çelebi, Şeyh Ali evlâdından Seyh Durdu'ya vermiş...» (BA, Tapu, nu. 369, 371)
- (4) «Karye-i Büğdüz, tâbi-i Kütahya, karye-i mezkûre tekkesine Şah-çelebi vakıf itmiş...» (BA, Tapu, nu. 369, 35)
- (5) Karye-i Yenice tâbi-i Yoncalı, karye-i mezkûrede Şeyh Aslanlı matakaddemden bir çiftlik yeri el'an vakıf olagelmış, Şah-çelebi nişanı ile, sonra oğulları Ahmed ve Bahadır merhûm Sultan Mehmed Han tâbe serâhu nişanı ile tasarruf iderlermiş... (BA, Tapu, nu. 369, 61, 62)
- (6) «Karye-i Şeyh Ömer, tâbi-i Kalın-viran, Şah-çelebi Hasan Seydi'ye vakıf itmiş, Hüdâvendigâr zamanında dâhl müselleme tutup nişan vermiş...» (BA, Tapu, nu. 369, 54-55)

Mülk olarak verilen arazilere gelince; Süleyman Şah'ın Afyon'da verdiği bir mülknâmesi vardır(1). Kalın-viran'a tâbi İnegazi köyünü. I. Murad zamanında Ömer oğlu İdris vermiş sonra Yakup Çelebi, Şemsüddin Fenâri'ye mülklüğe vermiştir(2). Kezâ Kütahya'ya tâbi Kara-ağaç köyünü Yakup Çelebi Bayezid Paşa'ya mülklüğe vermiştir(3). Toprak idaresine dair pek çok misal vermek mümkündür(4).

Bu kayıtlardan, Germiyan Oğulları'nın Selçuklular'dan gelen ıktâ sistemine dayalı olarak araziye vakıf ve mülk olarak teşkilâtlandırdıkları açıkça anlaşılmaktadır. Bundan çıkacak sonuç, devlete ait toprak rejiminin timar, vakıf ve mülk diye esas olarak üçe ayrıldığıdır. Mirî toprak rejiminin esasını da, timar rejiminin teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Halkın işlediği toprak, aslen kendisinin olmayıp devlete aittir. Halk, yani reâyâ bu topraklara geçici olarak yani bir kiracı gibi tapulanıyordu. Fakat, bu durum tatbikatta çok değişmiştir. Bu topraklar işlenmek şartı ile evlât ve toruna intikal etmek-

- (1) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, atık sarı muhasebe defterleri, nu. 468, 382 bkz. Vesikalar.
- (2) «Karye-i İnegazi, tâbi-i Kalın-viran, Hüdâvendigâr zamanında kadimî Ömeroğlu İdris yirmiş, sonra Yakub Çelebi mülkü'ü-ulemâ ve'l-fudela, Mevlâna Şemsüddin Fenâri'ye mülklüğe vermiş...» (BA, Tapu, nu. 369, 47)
- (3) «Nâhiye-i Kalın-viran, tâbi-i Kütahya, Karye-i Kara-ağaç tâbi-i mezbûr, Hüdâvendigâr zamanında Süle yermiş merhûm Yakub Çelebi Bayezid Paşa'ya mülklüğe vermiş, Bayezid Paşa'dan sonra kızı Melek Paşa'ya miras deddi. Sûret-i defter budur...» (BA, MAD, nu. 617, 74)
- (4) «Karye-i Bölücek ve şehir arısında yerli kim Yakub Çelebi'nin atasından kalmış mülküdür, mezkûr yerleri hududu ve sınıriyle kendü imâretine vakfeylemiş mukarrer, sûret-i defter-i atık budur...» (BA, Tapu, nu. 369, 185); «Karye-i Kızılca-viran tâbi-i mezbûr -nâhiye-i Aslan-apı merhûm Germiyanoklu, Çımsadoğlu Seyh Gallîbe karye-i Kızılca'yı vakıf verdim haddiyle, sınıriyle ve çayırıyla diyü hüküm verilmiş, merhûm Yakub Çelebi seyh evlâdından Şeyh Durdu'ya vermiş...» (BA, MAD, nu. 617, 85); «Karye-i Alayuntlu, tâbi-i Kütahya, karye-i mezkûre Hısar Bey subaşının -II. Yakup Bey'in subaşı olup onunla beraber Yıldırım Bayezid tarafından İpsala kalesine haps edilmiş-i hüccet-i ser'iye ile satın alınmış mülkü olup ba'dehü mümâzıyeden Mehmed Han bin Bayezid Han ve Sultan Murad bin Mehmed Han mülkiyetli mukarrer kilup eline mukarrer-nâme verilmiş, ba'dehü mezkûr Hısar Bey subaşı, mülk-i mezbûru-oglu Mustafa'ya temlik idüp, eline ser'i mektup-nameler verdikten sonra...» (BA, Tapu, nu. 369, 15; Tapu Kadastro Arşivi, nu. 560, 22); «Karye-i Şaphâne köprücüğü, tâbi-i Eğrigöz, Hüdâvendigâr zamanında Hüdâvendigâr'ın haası imiş, şimdiki halde Aslancuk Bey elindedir, Germiyanoklu, Aslancuk'a mülklüğe vermiş...» (BA, Tapu, nu. 438, 21)

teydi. Toprağı işleyen reâyâ buna alt öşür ve resmini devletin tayin ettiği, emir veya sipâhiye veyahutta bir vakfa vermekte idi. Buna alt bilgiler daha evvel işaret edildiği gibi XV. yüzyılın ilk yarısına alt olduğundan, XIV. yüzyıl hakkındaki tatbikat için kesin bir şey söylememektedir.

Germiyan Beyliği'nin kurucusu I. Yakup Bey devrinde (1300-1340), beyliğin, en kuvvetli olduğu bir zamanda iktisâdî ve içtimâî hayatın da ilerî bir safhada olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Memlûk İnşa divanında bulunan Şihâbüddin el-Ömerî, Germiyan Beyi'nin 700 şehir ve kalesi olduğunu, buralarının meskun ve mamur bir durumda bulunduğunu kaydetmektedir(1). I. Yakup Bey'in mükemmel bir ordusu olup, askerlerinin tam teçhizatlı olduğu, kırmızı atlastan zînetli elbiseleri bulunduğu, her birinin bazı kıymetli eşya ve hayvanlara sahip olduğu anlaşılmaktadır(2). Bu devirde kudretli olduğu beyan edilmiş olan Germiyan Beyliği'ne Bizans'tan her yıl 100.000 dinar ve kıymetli eşyaların hediye olarak geldiği bilinmektedir(3). Yakup Bey'in hazineleri, matbahları, kökleri, konaklarının mevcudiyeti sosyal ve ekonomik hayatı gösteren önemli örneklerdendir. I. Yakup Bey zamanında ordunun her bakımdan mükemmel harp silâhları olduğu, zaman zaman resmi geçitler yapıldığı da bilinmektedir(4). Gümüş-sar adı verilen bol gümüş madeninin bulunduğu yerin zamanla bir şehir haline geldiği ilave edilmelidir(5). Yakup Bey'in büyük bir sarayı olduğu devrin içtimâî hayatının seviyesini gösteren diğer bir delildir(6).

Germiyan Oğulları'na alt olup, Osmanlı kayıtlarına geçmiş belgeler vasıtasıyla içtimâî ve iktisâdî hayatı daha iyi aydınlatmak mümkündür. Bu kayıtlardan en önemlileri vakfiyelerdir, bunların ayrı ayrı tetkiki de bu hususta aydınlatıcı olmaktadır. Meselâ I. Yakup Bey'e alt 1321 (h. 721) tarihli vakfiyeden(7) Uşak'a bir zâviye tesisi ve buna ile buraya bir şeyh tayin ettiği öğrenilmektedir, zaviyeye aynı yere bağlı Hâcım köyü ile etrafındaki arazi vakfedilmiştir, bunların gelirini zâviyeye uğrayan yolculara, fakirlere ve miskinlere sarf edilme- si gerektiği şart edilmiştir.

(1) el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, 35

(2) el-Ömerî, Aynı eser, 35

(3) el-Ömerî, Aynı eser, 35

(4) el-Ömerî, Aynı eser, 35

(5) el-Ömerî, Aynı eser, 35

(6) Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, IX, 19, 20

(7) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mücedded Anadolu Defteri, nu 552, 139

Süleyman Şah devrinde 1381 yılında yapılan düğün sırasında Osmanlılar'a giden hediyeler arasında Denizli bezinin de gönderildiği kaydedilmektedir(1). Osmanlılar'ın Bursa'da o devrin âdet ve an'anelerine göre yaptıkları düğün uzun uzadıya anlatılmaktadır(2). Aynı şekilde Kütahya'da da düğün yapılmış ve sonra Süleyman Şah'ın kızı I. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid'e gelin gitmiştir(3).

1324 (h. 765) tarihli, I. Yakup Bey'in oğlu Musa Bey'e ait bir vakfiyede(4), Antalya'ya bağlı Eğridir Mevlevihanesinde oturan fakirlerle günde 18 akçe, mütevelliyeye iki dirhem gümüş verilmesi kaydedilmiştir. Vakfiyede Eğridir kazasına bağlı Peynir-pazarı, Bedesten, Kemer-kapu ve kale-duvarı içinde kalan emlakın gelirinin mevlevihâneye vakfedildiği yazılıdır.

Uzun yıllar Germiyan sarayında kalan Şeyhoğlu Mustafa'nın *Kenzü'l-küberâ ve Mehakku'l-ulemâ*(5) adlı eserinde verdiği bilgilerin devrinin sosyal hayatı bakımından çok önemli olması gerekirdi(6).

- (1) «İshâk Fakı'yı elçi gönderdiler. Murad Han Gâzi'ye geidi eyü atlar peşkeş getürdü. Ol zamanda altın gümüş az idi. Donuzlu'da (Denizli) alemli ak-bezler olur idi. Hil'at ahu geydürürler idi. Sırtak tekele dikerler idi. Alagehir'ün Kızıl İvlâdısın sencef ıderler idi. Hil'at anı geydürürler idi. Donuzlu'nun o bezlerinden bile peşkeş getürdü. (Aşıkpaşazade, 129)
- (2) «Kazan kaydadı çok koyun bişürdi
Öküz kebabın later oldu ferrâş
A'talar eyledi altın ve akça
Hocalar gibi oldu Cimri kulmâş» (Aşıkpaşazade, 130)
- (3) «Ve hem Germiyanoglu düğünü Kütahıyye'de etmiş idi. İzzet ile dönürleri kondurdular. Konak ağaları getürdiler. bunlara eyü ağırliklar etdiler. Ve ol konaga getürenlere bunlar dahi anıların gönüllerin gayelden hoş ettiler» (Aşıkpaşazade, 131)
- (4) Afyon Müzesi, Kadı sicilleri, nu. A. 144, bkz. Vesikalar.
- (5) Bu eserin yegâne nüshası F. Köprülü'nün husûsî kütüphanesinde iken, vefatından sonra Yapı Kredi Bankası tarafından diğer kitapları ile beraber satın alınmıştır. Eser halen Yapı Kredi Bankası elindedir. Bu eserden faydalanmama müsaade eden bankanın kütüphane işleri müdürü Haluk Bey'e teşekkür ederim.
- (6) F. Köprülü bu kitap hakkındaki ilk tetkiklerinde (Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar, İstanbul 1918, 269; Litterature Turque Ottomane, EI, IV, 993; «Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri», İstanbul 1931, 233-234) devrinin içtimâî hayatını belirtmesi ve Türk edebiyatı tarihi bakımından bu kitaba büyük önem atfetmektedir. Daha sonraki bir tetkikinde (Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları, Belleten, sayı 27 (1943), 449, not 1), KENZÜ'L-KÜBERÂ'yı, Necmeddin RÂSİ'nin MİRÂDÜ'L-İBAD adlı kitabının hülasatı tercümesi olduğunu yazmaktadır. Son çıkan, ilk Mutasavvıflar adlı eserinin yeni baskısında ise (Ankara 1968, 205 not. 84), KENZÜ'L-KÜBERÂ'dan bahsettiği halde tercüme olup olmadığı hususunda hiçbir şey söylememektedir.

Ancak Necmeddin Razi'nin *Mirsadü'l-ibâd* adlı Farsça kitabının son kısmının tercümesidir(1). Eserin sonuna doğru Recep 803 (Mart 1401) tarihinde yazıldığı kaydedilmektedir(2). Bu eser siyâsetnâme şeklinde mensur Türkçe bir eser olup, Germiyan sarayında geçirdiği uzun yılların tecrübesine dayanılarak kaleme alınmış olabileceği(3) üzerinde durulmakta ise de tercüme olunca bu özelliği kalmamaktadır. *Kenzü'l-Küberâ*'nın ilk sahlifelerinde tanzim ve tertip tarzı ile neleri ihtivâ ettiği yazılıdır. Buna göre:

1. Bâb-ı evvel Padîşahlar gidişinde
2. Bâb-ı duvvum Melikler ve Ulu Begler dirliğinde
3. Bâb-ı sevvum Vezirler ve Naibler gelişinde
4. Bâb-ı çehârum Alimler, Kadılar ve Vâizler hâlinde dört kısma ayrılmaktadır(4).

Bunlar da cemiyetin tümünün değil, idare, asker ve ilmiye gibi üst tabakanın ayırımından ibarettir. Burâda belirtilmemekle beraber bu zümreler halk tabakalarının üzerinde icrâ, idâre ve ahkam yürütmektedirler. Halkın da genel olarak iki kısma ayrıldığına hükmedilebilir. Birisi, şehir, kasaba ve köylerde yerleşik bulunanlar diğeri de konar-göçerlerdir. Konar-göçerlerin hayvancı bir ekonomik düzene sahip oldukları, köy ve kasabalarda oturanların ise ziraatçı ekonomiyeye sahip bulundukları bir gerçektir. Ancak, devlet merkezli olan Kütahya bölgedeki bu değişik ekonomik karakterleri ayarlamakta, daha doğrusu ticaret merkezliğini yapmaktadır.

Germiyan Oğulları zamanında Kütahya'da çıkan şapıların ve pirincin ihraç edildiği de bilinmektedir(5). Nitekim Türkler Batı Anadolu'yu yani Ege ve Marmara sahillerini de ellerine geçirince artık deniz ticareti önem kazanmış oluyordu. Ayrıca 1432'de Şam'dan Bursa'ya gelen ve Kütahya'dan da geçen Bertandon de la Broquede(6), geçtiği yerlerin ticarî hayatı hakkında bilgiler vermekte ve Bursa pazarından her nevi ipekli kumaşın bol ve ucuz olduğuna işaret etmek

- (1) Necmeddin Razi, *Mirsadü'l-ibad*, der matbaa-ı meclis be-tab'ı resid (Tahran) 1351
- (2) Seyh-oğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, vr. 118a (İstanbul Yapı Kredi Bankası).
- (3) Ö. Faruk Akün, Seyhoğlu, İA., XI, 484. eseri görmediği için kitabın adının son kelimesini Umerâ olarak yazmıştır, halbuki Ulemâ'dır. Bkz. *Kenzü'l-Küberâ* ve *Mehakku'l-Ulemâ*, vr. 5a, 118a
- (4) Seyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, vr. 5a (Yapı Kredi Bankası). Eser ve mahiyeti hakkında bilgi için bkz. Kılıslı Rifat, *Ferheng-nâme-i Sa'dî* tercümesi, İstanbul 1340-1342, 610
- (5) W. Heyd, *Historie du Commerce du Levant au Moyene age*, II, 267
- (6) *Le Voyage, d'Outremer*, nşr. Ch. Schefer, Paris 1892, 58-137

tedir. Buradan bir kısım ticaret mallarının Kütahya'dan Bursa'ya getirilip satıldığı anlaşılmaktadır. Bütün bunlardan Germiyan Oğulları zamanında ziraat, sanat ve ticaret işleriyle uğraşıldığı, bunların da ekonomik hayatı canlandırdığı neticesine varılabilir.

Germiyan Oğulları zamanında edebî ve ilmi faaliyetin çok canlı olduğu dikkati çekmektedir. Türk dili bu bölgede büyük bir gelişmeye mazhar olmuş ve XIV. yüzyılda Batı Anadolu'da Türkçenin bağımsızlığını ve şahsiyetini kazandığı bir merhale katetmiştir. Çünkü bu devirde Şeyhoğlu Mustafa, Şeyhi Sinan, Ahmedî ve Ahmed-i Dâî gibi dil ve fıkır sahasında çeşitli eserler vermiş müellifler Türkçe bir edebî cereyanın mübeşşirleri olmuşlar ve yeni muakkiblerinin bu cereyana katılması ile XV. yüzyıl Türk edebiyatının doğmasına sebep olmuşlardır. Aynı zamanda Türk dilinde bir Taş Vakfı'ye'nin yapılması da Batı Anadolu'nun bu yanında Türkçeye ne kadar önem verildiğini ve şuurlu bir davranış olduğunu isbat etmektedir. Kezâ bunların yanında Molla Abdülvâcîd ve İshak Fakih gibi ilim adamları da yetişmiştir.

Beyliğin ilk göze çarpan edebî şahsiyetli Şeyhoğlu Mustafa'dır. Şeyhoğlu Mustafa'nın Germiyanolu Mehmed Bey (1340-1361), Süleyman Şah devirlerini idrak ettiği ve Süleyman Şah'ın 1367 (769) yılında ölümü üzerine, Yıldırım Bayezid'e intisap ettiği bilinmektedir(1). Daha evvel işaret edildiği gibi Şeyhoğlu Mustafa'nın diğer bir eseri de *Kenzü'l-küberâ ve Mehakku'l-ulemâ*'dır(2).

Kitabın I. Bayezid zamanında kaleme alındığı tarihinden anlaşıldığı gibi, içinde de ayrıca isim zikredilmektedir. Şeyhoğlu eserini I. Bayezid zamanında kaleme aldığı halde onu Osmanlı devlet ricâlin-den Paşa Ağa b. Hoca Paşa'ya takdim etmiştir. Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-küberâ*'sı, *Mirsadu'l-İbâd*'ın beşinci tâbinin serbest bir tercümesi mahiyetindedir(3).

Şeyhoğlu'nun Süleyman Şah'ın isteği üzerine yaptığı, *Merzubanâme* ve *Kabusnâme* tercümeleri vardır.

Germiyanlı sarayında yetişmiş diğer bir şair de Şeyhi'dir. II. Yakup Bey'in musahıp ve tabibidir. Bilhassa göz hekimliği ile şöhret bulmuştur(4).

(1) Ö. Faruk Akün, «Şeyhoğlu», İA., XI, 481

(2) Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ*, vr. 118a

(3) M. Ç. Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi*, 124; Necmeddin Razi, *Mirsadu'l-İbâd*, Tahran 1352; M. Çetin Varlık, «Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ ve Mehakku'l-Ulemâ*», I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 15-20, X, 1973, 2, 544; O. Ş. Gökyay, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehakku'l-ulemâ*, Çevren, Piriştine Mart 1976, no. 9, 37-51; Haziran 1976 no. 10, 43-79; Eylül 1976, no. 11, 173-175; Kemal Yavuz bu eser üzerinde bir doçentlik çalışması yapmış olup baskıdadır.

(4) F. K. Timurtaş, *Şeyhi, hayatı ve eserleri*, İstanbul 1968, 83

Germiyan Oğulları sarayından yetişmiş diğcr bir edib de Ahmedî (1334-1413)'dir. Süleyman Şah zamanında Seyhoğlu Mustafa ile beraber Germiyan sarayında bulunmuş ve Süleyman Şah'ın lütfuna mazhar olmuştur. *İskendernâme* adlı, Makedonyalı İskender'in hayatının destani bir tasviri şeklinde olan eserini Süleyman Şah namına yazmış, fakat onun vefatı üzerine Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi'ye takdim etmiştir. Ahmedî'nin Cemşid ve Hurşid adlı mesnevi tarzında aşk hikayelerini anlatan eseri Emir Süleyman Çelebi'nin arzusu üzerine yazılmıştır(1). *Tervihu'l-ervâh* adlı diğcr bir mesnevisi Süleyman Çelebi namına yazılmış olup, bir nevi sıhhati koruma kitabıdır(2). Ahmedî'nin şairlik bakımından özelliklerini gösteren en mühim eseri olan Divan'ı II. Murad namına yazılmıştır. *İskendernâme*'nin sonuna eklenmiş olmakla beraber *Dasitân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman*'ı da ayrıca zikretmek gerekir(3). Yıldırım'ın oğlu Süleyman Çelebi'nin ölüm tarihi olan 1410'dan evvel bu eser bitirilmiştir. Ahmedî'nin bunlardan başka Hayretü'l-ukalâ adlı Türkçe bir kasidesi (Kaside-i Sarsarı şerhi) *Mirkatü'l-edeb* adlı lugata alt manzûm bir eseri daha var ise de bugün elde mevcut değildir(4).

Germiyan sarayında yetişmiş bir diğcr şair de Ahmed-i Dâi'dir. II. Yakup Bey'in emriyle farsçadan türkçeye tercüme ettiği *Ta'bîrnâme* adlı bir çevirisi vardır(5). Ahmed-i Dâi'nin daha pek çok eser ve tercümeleri olup, bunları Osmanlı sultanları için yazmıştır(6). *Ta'bîrnâme*, isminden de anlaşılacağı üzere rüyaları yorumlamak mânâlarını vermek için yazılmış bir kitaptır. *Ta'bîrnâme* tercümesinin hemen başında II. Yakup Bey'in emriyle Türkçeye çevrildiği mukaddimesinden sonra «*Fi medhi Sultan b. Sultan Yakub*» başlığı altında II. Yakup Bey'e yazdığı bir kaside vardır(7).

(1) N. S. Banarlı, *Dasitân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman ve Cemşid ve Hurşid Mesnevisi*, 88-111, F. Köprülü, Ahmedî, İA., I, 219

(2) F. Köprülü, Ahmedî, İA., I, 219

(3) Bu eser N. S. Banarlı tarafından çeşitli nüshaları karşılaştırarak negredilmiştir (*Dasitân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman ve Cemşid ve Hurşid mesnevisi*, İstanbul 1939-TM, VI'dan ayrı basım-).

(4) Ahmedî hakkında daha fazla bilgi için bkz. F. Köprülü, Ahmedî, İA., I, 218-221; Nihat M. Çetin, Ahmedî'nin bilinmeyen birkaç eseri, TD. II, sayı 3-4, İstanbul 1950-1951, 103-108

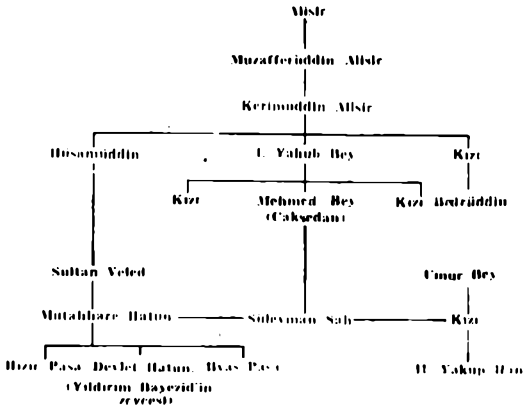
(5) İ. Hikmet Ertaylan, Ahmed-i Dâi, hayatı ve eserleri, İstanbul 1952, 14-15'den naklen *Kitâbü'l-Ta'bir*, Fatih Millet Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nu. 588, 1.

(6) Ahmedî Dâi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. İ. H. Ertaylan, Aynı eser, 1-191

(7) Aydın Sayılı, Vecidiye Medresesi, Belleten, sayı 47 (Ankara 1948), 656

Kütahya'da Umur b. Savcı tarafından 1314 tarihinde yaptırıldığı kitâbesinde yazan, sonra Molla Abdülvâcîd isimli bir zâatın buraya gelip uzun yıllar müderrislik yapmasıyla Vâcîdeye Medresesi olarak bilinen bir ilim yuvası daha vardır. Medresenin müderrisi Abdülvâcîd b. Muhammed Horasan'ın Meşhed şehrinde doğmuş ve Germiyanoglu Süleyman Şah zamanında Kütahya'ya gelmiştir(1). Vefatına kadar bu medresede müderrislik yapmış ve 1434 yılında vefat etmiştir. Müderrisliği sırasında çeşitli eserler meydana getirmiştir. *Fıkıhtan Şerhü'n-nikâye* adlı eserini 1403 (806) yılında yazmıştır. Astronomiye ait Çağmini'nin *Mülâhhas* adlı kitabına bir şerh yazmıştır. Bu kitabını Germiyan ilinin 1429'da Osmanlılar'a geçmesinden sonra II. Murad'a takdim etmiştir(2).

Vâcîdiye Medresesi'nde nakli ilimlerin yanında heyel ve astronomi gibi ilimlerin de okutulduğu anlaşılmaktadır(3). Abdülvâcîd'in astronomiye ait olan şerhi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Vâcî-

Germiyan Oğulları'nın Şercesesi

- (1) Taşköprüzâde, *Şekayiku'n-Nu'maniyye*, Mecdi Efendi tercümesi, İstanbul 1280, I. 66
- (2) A. Sayılı, «Vâcîdiye Medresesi», *Bellelen*, sayı 47, 657
- (3) A. Sayılı, «adı geçen makale», *Bellelen*, sayı 47, 658

diye Medresesi'nin rasathane olarak kullanılmış olduğu meselesi üzerinde durulmaktadır(1). Abdülvâcîd'in mezarı medresenin içinde bulunmakla beraber kitabesi yoktur.

Germiyan Oğulları zamanında (1300-1429) yetişen ilim ve fikir adamları Germiyan ilinin Osmanlılar'a geçmesi üzerine Osmanlılar zamanında da ilmi ve edebi sahada pek çok eserler vücuda getirmişlerdir. Yukarıda ismi geçen ilim ve fikir adamlarının eserlerini Türkçe yazmaları veya Arapça ve Farsçadan Türkçeye eser tercüme etmeleri, Türkçenin inkişafı bakımından bu devrin özelliği olmuştur. Nitekim, II. Yakup Bey'in meşhur Türkçe Taş Vakfiyesi de ayrı bir öneme hâladır. Medreselerde nakli ilimlerin yanında aklı ilimlerin de okutulduğu ve bu sahada da eserlerin verilmiş olduğu, hatta Vâcidiye Medresesi'nin bir rasathane olarak kullanılmış olabileceği, bu zamanda ilim hayatının ilerliği için güzel bir misaldir. Netice olarak Germiyan Beyleri ilim ve fikir adamlarını korumuşlar, onlara yüksek değer vererek ilmin ve fikrin gelişmesine hizmet etmişlerdir.

(1) Bu hususta fazla bilgi için bkz. A. Sayılı, «Vâcidiye Medresesi», Belleten, sayı 47, 655-686; A. Sayılı, The Observatory in Islam, Ankara 1960, 254 vd.

MENTEŞE OĞULLARI BEYLİĞİ

XIII. yüzyılın başlarından itibaren Moğol istilası Türk boylarını kitleler halinde Küçük Asya'ya sürmüştü. Bu Türk kabileleri Anadolu'ya geldikleri zaman her şeyden önce hudut mıntikalarında yer buldular ve yerleşmeye başladılar. Bu arada Selçuklu Devleti'nin nüfuzunun Moğollar tarafından gün geçtikçe kırılması uclarda toplanmış olan Türk unsurlara gittikçe artan bir hareket serbestisi vermektedir. Ancak Menteşe Beyliği'nin teşekkülü diğer Anadolu beyliklerine nazaran önemli değişiklikler arz etmektedir. Çünkü bu beyliği teşkil eden Türkmenler deniz yoluyla gelerek Meğri (Fethiye) sahilinden içeri doğru girmişler ve sahil ile Denizli dağları arasında yerleşmişlerdi. Bu Türkmen birliğinin başında ise Menteşe Bey bulunuyordu(1).

Menteşe Oğulları'nın bölgeye nasıl geldiğini anlayabilmek için Selçuklular'ın donanma ile ilgili faaliyetlerini incelemek gerekir. Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubat Alâya'yı fethettikten sonra 1229-1236 yılları arasında burayı kuvvetli bir tersane ile techiz ettirdi. Bu durum Selçuklular'ın denizcilğe gereken önemi verdiklerinin bir işareti. Böylece Selçuklular'ın denize ve mükemmel bir tersaneye kavuşmalarından sonra müslüman denizciler Küçük Asya sahillerinde kendilerine önemli üsler elde etmeye başladılar. İşte Menteşe Beyliği'ni kuran Türkmenler'in de Anadolu Selçuklularının elinde bulunan Pamphylia (Antalya) ve Lykia (Antalya'nın batısı) kıyılarından bu tarafa gelerek denizde faaliyetlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Meğri sahilinden içeri girdikten sonra karada Rumlar'ın zararına olarak genişlemeye başladılar. Bu sırada faaliyetleri son derece kısıtlı olan bu havalideki Bizans donanmasının Menteşe donanmasına katıldığı görülmektedir(2). Beyliğin kurucusu Menteşe'nin kaynaklarda Salpakıs Menteşe (Sahil beyi Menteşe) diye geçmesi bu beyin denizle ilgisini ayrıca ortaya koyması bakımından önemlidir.

(1) Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, 46

(2) İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Ak Koyunlu - Kara Koyunlu Devletleri*, 70

Menteşe Bey idaresindeki Türkmenler 1261'den itibaren Karia (Muğla) ve çevresini hâkimiyetleri altına almaya başladılar. Ancak Türkler'in, aleyhlerine olarak devamlı genişlemeye başlaması üzerine Bizans İmparatoru VIII. Mihail'in kardeşi Johannes 1269'da Karia'ya doğru harekete geçti. Gayesi Türkler'i bu bölgeden tamamen almak olan Johannes ancak iç bölgeleri Mentese'nin elinden almaya muvaffak olabildi. Sahil şeridinde mevzilenen Türkmenler Johannes'in Balkanlar üzerine gitmesinden sonra Karia ve çevresine daha sağlam bir şekilde yerleşmeye başladılar. İmparator VIII. Mihail 1278 yılında bu defa oğlu Andronikos'un kumandasında Anadolu'ya yeni bir ordu gönderdi. Andronikos Anadolu'ya geldiği zaman Menderes havalisi, Karia ve Antiochia'nın tamamen Türkler'in eline geçtiğini gördü(1). Andronikos Türkler'i sahip oldukları bölgelerden çıkarmayacağını anlayanca Tralles (Aydın) ve Nyssa (Güzelhisar)'yı tahkim etmekle yetindi. Andronikos'un Nife çekilmesi üzerine 1282'de Mentese Bey idaresindeki Türkler Aydın'ı abluka altına aldılar. Yeni tahkim edilmiş olan kale, içindekilerin şiddetli bir şekilde savunma yapmalarına rağmen kısa bir süre sonra Türkler'in eline geçmekten kurtulamadı. Aydın'ın alınmasından sonra derhal Güzelhisar (Nyssa) üzerine yürüyen Mentese Bey burayı da zaptetmekte gecikmedi(2). Böylece Türkler Menderes havzasına tamamen hâkim olurlarken, Bizanslılar bu duruma sadece seyirci kalmışlardı.

Kaynaklarda 1282 yılından sonra vuku bulan olaylarda Mentese Bey'in adına rastlanmamaktadır. Kesin olmamakla beraber bu durum onun bu tarihten sonra vefat ettiğini göstermektedir. XVI. yüzyıl Osmanlı tapu-tahrir defterlerinden kabrinin Meğri taraflarında olduğu ve yine orada bir türbesi bulunduğu anlaşılmaktadır(3). Mentese Bey'in babasının adı kaynaklarda Emirü'l-Sevâhîl Bahaüddin veya Bahadır olarak(4) geçmektedir. Mentese Oğulları'ndan Gazi Ahmed Bey'in Beçin'deki 792(1391) tarihli kabir kitabesine göre ise Mentese Bey'in babasının adı Elbistan ve onun babasının adı da Kuru Bey (Karabay) olarak görülmektedir(5).

1296 yılından önce kesin olarak vefat ettiği anlaşılan Mentese Bey'in yerine iki oğlundan Mesud Bey geçmiştir. Nitekim 1296'da güçlü bir Bizans ordusunun başında olarak Aleksios Philanthropenos, Karia'yı Türkler'den geri almak için Anadolu'ya girdiğinde Mentese

(1) Pachymeres, I, 468

(2) Le Beau, XXII, kısım 100, fasıl 62

(3) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, 338, 66

(4) Şikari, Karaman Tarihî, 14

(5) İ.H. Uzuncarsılı, Kitabeler, II, kısım, 164

Oğulları'nın başında Mesud Bey bulunuyordu. Önce Aydın'ı Türkler'den geri almaya muvaffak olan Aleksios, akabinde Menteşe'nin hanımının ikamet ettiği Milas yakınındaki bir kalenin önüne geldi. Menteşe'nin hanımına evlenme teklif ederek kaleyi daha çabuk elde edebileceğini düşünen Bizans komutanı, teklifinin reddedilmesi üzerine kaleyi zorla zaptetti. Ancak Aleksios kazandığı bu kısmi başarıların sonunda imparatora isyan ederek Türklerle birleşti. Her ne kadar Alekalos 1206'da imparatora sadık Nif kalesi kumandanı Neokastra tarafından ortadan kaldırıldı ve ele geçirilmiş olduğu yerler tekrar Türkler'in elinde kaldı(1). Böylece iki Bizanslı komutanın mücadelesinden kârlı çıkan Türkler, Karia mıntıkasına daha sağlam olarak yerleştiler.

Nitekim Bizans saldırılarını etkisiz hâle getiren Menteşe Oğulları'nı yeniden fütühat hareketine başlayarak donanma kuvvetleriyle 1300 yılında Rodos adasının büyük bir kısmını zaptetmişlerdir(2). Rodos 1271 yılından beri Bizans İmparatoru'nun Cenevizli amiraline ismen bağlı bulunan İtalyan korsanlarının ellerinde bulunuyordu. Rodos'un büyük bir bölümünün fethi Menteşe Oğulları'nın karada olduğu kadar denizde de önemli bir güce sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim 1306'da Katalan donanmasının en önemli üssü sayılan Chios'a hücum eden Menteşe donanması büyük bir muzafferiyet ve ganimetle geri döndü. Ancak Rodos adası on sene sonra Memlûk sultanı tarafından Akka'dan çıkarılan Saint Jean şövalyelerinin taarruzuna uğramıştır. Bunlar 15 Ağustos 1310 tarihinde adanın merkezini ve dört sene içinde de tamamını zaptetmişlerdir. Mesud Bey Rodos'u geri alabilmek için büyük bir gayret sarfetmiş hatta Cenevizliler'in desteğini de sağlamışsa da 1312'de Papa V. Clemens'in müdahalesiyle bu teşebbüsleri neticesiz kalmıştır.

Mesud Bey'in 1319 yılından evvel vefat ettiği tahmin olunmaktadır. Zamanında Beylik merkezinin Milas olduğu bilinmekte ise de kabrinin nerede olduğu malum değildir. Eflâkî, *Menâkıbü'l-Arifin* adlı eserinde Mevlânâ'nın torunlarından Ulu Arif Çelebi'nin, kendisinin bağlılarından olan Mesud'u ziyaret için Menteşe'line geldiğini (1312-1319 yılları arası), Mesud Bey'le görüşüğünü ve Mesud'un oğlu Orhan'ı da kendisine mürid yaptığını beyan etmektedir(3). Mevlânâzâdeler'in diğer uc beylerine olduğu gibi Menteşe Bey'ine de yaptığı bu ziyaretlerin ana gayesi, fetihleri ile Anadolu'da müstesna bir mevkie ulaşan hükümdar ailelerini Şii-Alevi babaların tesirinden

(1) Menteşe Beyliği, 41

(2) Anadolu Beylikleri, 71

(3) Eflâkî, *Menâkıbü'l-Arifin*, trc. Fahsin Yazıcı, II, 309 vd.

uzaklaştırmak ve bunları Mevlana sülâlesi için kazanmaktı. Nitekim bu ziyaretler ve sohbetler sonucunda hükümdar ailesinin yüksek İslâmî kültürü ve ilmiyle yetişmeleri sağlanmıştır. Yine bu Mevlevî şeyhleri üç beylerine «*Sultanü'l-Mücadehin*» ünvanını vererek (ki Menteşe Oğulları'ndan Orhan Bey bu ünvanı almıştır) onları devamlı olarak gayri müslimler ile cihâda teşvik etmekteydiler. Böylece yeni yeni fetihler ile geriden gelenlere yurt açılıyor ve Anadolu'nun Türkleşmesi hızlanıyordu.

Mesud Bey'in ölümü ile yerine iki oğlundan Şücaeddin Orhan Bey geçti. Ancak Orhan'ın hükümdarlığına karşı çıkan kardeşi İbrahim Bey mücadeleye kalkışmışsa da yaptığı muharebeyi kaybederek çekilmiştir. İbrahim Bey'i bertaraf ederek beyliğin idaresine tek başına hâkim olan Şücaeddin Orhan Bey 1320'den sonra Rodos'u geri almak için donanma ile şövalyeler üzerine yürümüştür. Ancak müteaddit defalar tekrarlanan bu hücumlardan bir netice elde edememiştir. Orhan Bey'in şahsı ve beyliği ile ilgili olarak İbn Battuta ve Şehabeddin el-Ömerî kıymetli bilgiler vermektedirler.

1333'de Anadolu'ya gelen İbn Battuta Muğla'da Orhan Bey'in oğlu İbrahim ile görüşüğünü ve kendisine pek çok ihşanlarda bulunduğunu yazmaktadır. Bu kayıttan İbrahim Bey'in Muğla'da babası adına hükümet sürdüğü anlaşılmaktadır. Sonra beyliğin merkezi Milas'a gelen İbn Battuta burada Sultan Orhan ile görüşmüştür. Orhan Bey'in simaca ve ahlâkça iyi bir insan olduğunu, etrafında ulemâ ve şukehânın yer aldığını ve bunlara beyin son derece itibar gösterdiğini kaydeden İbn Battuta, burada fevkalâde hüsn-ı kabul gördüğünü anlatmaktadır. Milas'dan ise, Rum diyarının en güzel şehirlerinden biri olup meyvaları, bahçeleri ve su arkaları vardır, zaviye ve camileri ile de müzeyyen bir şehirdir diye bahsetmektedir(1).

Şehabeddin el-Ömerî ise, Orhan Bey'den Foke hükümdarı olarak bahsetmektedir. Orhan Bey'in 50 şehir, 200 kale ve 100.000'den fazla askere sahip olduğunu, müslim ve hristiyan komşularıyla denizde ve karada devamlı olarak savaş yaptığını ve bunların çoğundan muzaffer olarak çıktığını belirtmektedir. el-Ömerî sadece Germiyan beyinin Orhan Bey'den daha kuvvetli bir durumda olduğunu belirtmektedir(2). Ömerî'nin Orhan'dan Foke hükümdarı olarak bahsetmesi o zamanda beylik merkezinin Muğla olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu devrede Menteşe Oğulları idaresi altında bulunan yerlere Muğla, Milas, Peçin, Bozöyük, Marın, Çine, Davas, Meğri ve Köyceğiz kasabaları dahil bulunuyordu.

(1) İbn Battuta, Seyahatnâmesi, trc. Şerif Paşa, II, 299

(2) Şihabeddin el-Ömerî, Meâlikü'l-Ebâir, 21

Orhan Bey'in vefat tarihi de malum değildir. Yerine oğlu İbrahim Bey geçmiştir (1340 sonrası). Orhan Bey'in kabrinin Beçin'de yaptırıldığı caminin yanında bulunduğu tahmin olunmaktadır. İbrahim Bey'in beyliğü başına geçtiği ilk yıllarda Papa tarafından gerçekleştirilen Kıbrıs, Jonhuit ve Venedik arasında tesis edilen Haçlı ittifakı 1344'de Aydın Oğulları'ndan İzmir'i almıştı. Aydın oğlu Umur Bey'in yardım isteğine karşılık olmak üzere Balat beyinin yanında İbrahim Bey de büyük hazırlıklara girdi. Ancak 1348'de Umur Bey'in İzmir üzerine yaptığı umumi bir hücum sırasında şehid düşmesi bu faaliyetleri neticesiz bırakmıştır. Umur Bey'in şehid olmasıyla İzmir'deki hâkimiyetini sağlamlaştıran Haçlılar Aydın Oğulları'nı donanma faaliyetlerinden menettikleri gibi İbrahim Bey'e de baskı yapmaya başladılar. Nitekim Ayasluğ ve Balat limanlarına hâkim olan donanmalarıyla İbrahim Bey'i tehdit altında tutan Venedikliler, sonunda onu ağır bir muahede yapmaya mecbur ettiler. Venedikliler ayrıca 1355 yılında Balat'ta bir kilise inşa ettirmeğe muvaffak olarak Menteşe İli'nde daimi konsolos bulundurmayı başarmışlardır(1). Bundan cesaret alan Naksos adası dükalığının da Balat ile dostluk münasebetlerine girdiği görülüyor. İbrahim Bey 1360 yılından kısa bir süre önce vefat etmiştir.

İbrahim Bey vefat ettiği zaman Mehmed, Musa ve Ahmed Gazi adlarında üç oğlu vardı. Türk beyliklerinde hüküm süren ananeye göre babalarının zamanında beyliğin çeşitli vilâyetlerinde hüküm süren üç kardeş, onun vefatından sonra da beyliği üçe bölerek her biri bir kısmın başına geçmiştir. Buna göre Musa Bey Balat ve Milas taraflarında, Mehmed Bey Muğla ve Çine havallisinde, Ahmed Bey ise güneyde Fethiye ve Marmaris taraflarında hükümdarlığa başlamış(2) böylece beyliğin bütünlüğü kaybolmuştur.

Musa Bey'in tarihsiz bir sikkesinden ve Kalkaşandi'deki kayıtlardan Balat'ta hüküm sürdüğü görülmekte ise de zamanına dair hiçbir bilgi yoktur. Onun 1375 yılından evvel vefatı üzerine Menteşe Beyliği merkezi Balat olarak Mehmed Bey'de ve asıl merkez Beçin olmak üzere Gazi Ahmed Bey'de kalmıştır. 1365'de Memlûk sultanının İskenderiye'yi zapteden Franklar'a karşı Anadolu beylerini harbe davet eden nâmesine Menteşe hükümdarı Musa veya Ahmed beylerden biri kabul ile hazırlığını bildirmiştir. Bu katılışa Kıbrıs donanmasının Aydın ve Menteşe sahilleri tehdit etmiş olmasının da tesiri olmalıdır.

(1) Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 74

(2) Menteşe Beyliği, 74

Ahmed Gazi'nin hükümdarlık yaptığına dair Milas ve Beçin'de 1375-1380 tarihli kitabeler mevcuttur. Ayrıca Ahmed Gazi'nin bir sikkesi de mevcut olmakla beraber üzerinde tarih ve basıldığı yer malum değildir. Donanma faaliyetlerine ağırlık veren Ahmed Gazi'nin Rodos ve Kıbrıs adaları üzerine başarılı seferleri vardır(1). Bu sebeptendir ki kendisine "Gazi" ve "Sultanü's-Sevâhıl" ünvanları verilmiştir. Ahmed Gazi'nin bu faaliyetleri üzerine Batı ile irtibatını tehlikede gören Kıbrıs kralı ile Venedikliler 1365 de gerektiğinde Menteşe ve Aydın Oğulları'na karşı kullanmak üzere kuvvetli bir donanmayı Rodos önünde demirlemeye başladılar. 793 (1391)'de vefat eden Ahmed Gazi Beçin'deki türbesine defnedilmiştir. Ahmed Gazi'nin ölümüyle hâkimiyetli altında olan Beçin ve Milas tarafları Osmanlılar'ın hâkimiyeti altına girmiş ve Yıldırım Bayezid buranın idaresini ümerasından Hoca Firuz Bey'e vermiştir.

Menteşe Beyliği'nin Balat ve havallisinde Mehmed Bey'i ve sonra oğlu Mahmud Bey'i görüyoruz ki, bu beyin Mehmed Bey'in oğlu olduğuna dair gümüş sikkesi, meskukat mütehasısı kuyumcu Şerefeddin Erel'de görülüp tarif edilmiştir. Mehmed Bey döneminde artık Anadolu beylikleri üzerinde Osmanlılar'ın üstünlüğü vardır. Bulgaristan ve Trakya'daki fütuhatıyla genişleyen Osmanlı Devleti korkusu yavaş yavaş Anadolu beyliklerini de sarmaya başlamıştır. Murad-ı Hüdâvendigâr, oğlu Bayezid'e Germiyanoglu Süleyman Şah'ın kızını aldığı zaman düğüne davetli olarak Menteşe Oğulları'ndan Mehmed Bey'in oğlu Mahmud Bey de iştirak etmiştir(2). Yine I. Murad'a Kosova muharebesinde askerle yardım eden Menteşe beyinin bu Mahmud Bey olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kosova savaşının sonunda I. Murad'ın şehid edilmesi üzerine Osmanlılar'a karşı Anadolu'da Karamanlılar'ın etrafında olmak üzere muhalif bir ittifak meydana geldi(3). Tertiplenen bu ittifaka Menteşe beyi Mehmed Bey ile oğlu İlyas Bey de dahil oldular.

I. Murad'ın şehadetli üzerine Osmanlı Devleti'nin başına Yıldırım Bayezid geçmişti (1389). Yeni Osmanlı sultanı ilk iş olarak Karamanlılar'ın etrafında teşekkül eden ittifaka karşı yürüyerek Aydın ve Saruhan'ı ele geçirdi. Ertesi sene ise diğer bütün beyliklerin yanında Balat ve Muğla'daki Menteşe şubesi topraklarını da zaptetti(4). Beçin ve Milas ise 1391'de Ahmed Gazi'nin ölümü ile Osmanlılar'a geçmişti. Yıldırım Bayezid'in Menteşe topraklarını fethettiği

(1) C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, 315

(2) Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârih*, I, 69

(3) Azîz b. Erdeşir, *Bezm ü Rezm*, Ngr. Kılıslı Rifat, *İst.* 1928, 387

(4) Aşıkpaşazâde, 59

sırada Mehmed ve oğlu İlyas beyler İsfendiyaroğlu'nun yanına kaçmışlardır. Ancak Timur'un Anadolu'nun mukadderatına karışacağı'nın belli olması üzerine yurtları ellerinden alınan Anadolu beyleri o'nun karargâhında toplanmaya başlamışlardır.

Nitekim Timur'a illica eden beyler arasında İlyas Bey de bulunuyordu(1). İki büyük Türk İmparatorluğu 1402 yılında Ankara'da karşı karşıya geldi ve yapılan savaşı Timur kazandı. Bayezid'in Ankara Savaşı'nı kaybetmesinin en önemli sebeplerinden biri de Anadolu beylerinin Timur'un safında savaşa katılmaları ve yeni elde edilmiş beyliklere alt askerlerin beylerinin yanına yani Timur tarafına geçmeleri olmuştur. Nitekim bu Anadolu beylerine mükâfat olmak üzere Timur, kendisinin yüksek hâkimiyetini tanımaları şartıyla eski memleketlerini onlara geri vermiştir. Böylece Menteşe İl de tâbiiyet alameti olmak üzere taç, kemer ve yarlığ ile beraber İlyas Bey'e verilmiştir. Bu arada Timur'un Külahya'ya geliş sırasında Sinop'tan İsfendiyar Bey ile beraber gelen Menteşeoğlu Mehmed Bey Menderes köprüsü yanında ağır hediyeler ile sultanı karşıladılar(2). Timur, burada bunlara tekrar hil'at kemer ve külâh vererek eski beyliklerinin başına geçmelerini istemiştir. Böylece Mehmed Bey oniki yıl sonra kendi mintikası olan Muğla ve Çine havalsine yeniden sahip olmuştur. Ancak Mehmed Bey bu tarihten sonra fazla yaşamamış ve 1403 de vefat etmiştir. Onun vefatı ile bütün Menteşe Beyliği İlyas Bey'in eline geçmiştir. Mehmed Bey'in Mahmud adında bir oğlu daha var idi ise de kaynaklarda bu bey hakkında malumat yoktur. İlyas Bey beyliğin başına kesin olarak geçer geçmez derhal 1403 tarihli gümüş bir sikke kestirmiştir.

Ankara Savaşı'ndan sonra Osmanlı ülkesi Bayezid'in oğulları arasında taht kavgalarına sahne olmaktaydı. Şehzadeler arasında bu mücadele Anadolu'daki beyliklerin kısa bir müddet daha yaşamalarına sebep olmuştur. Bu sırada Aydın Oğulları Beyliği içinde başlayan mücadele Menteşeoğlu'nun bu beyliğe müdahale etmesini gerektirmiştir. Aydınoğlu Cüneyd Bey Timur'un çekilmesinden sonra İzmir'i tamamen ele geçirdi. Daha sonra Efes'i zaptetti. Cüneyd Bey bu başarılarından sonra Aydın Oğulları'nın merkezli Ayasluğ'da oturan Aydınoğlu Umur Bey üzerine yürüyerek onu kaçırdı ve beyliğe tamamen hâkim oldu. Umur Bey ise kuvvetleriyle birlikte dayısı olan Menteşe beyi İlyas'ın yanına sığındı. İlyas Bey, Aydınoğlu Umur'u yenisinden Ayasluğ'da hükümete geçirdi(3). Cüneyd Bey'in babasını ise

(1) Nesri, 456

(2) Şirâfeddin Yezdi, Zafernâme, II, 449.

(3) Menteşe Beyliği, 95

tutuklatarak Muğla sahilinde bir kaleye hapsetti. Fakat Cüneyd Bey bir müddet sonra babasını ve diğer esirleri kurtarmayı başarmış ve Umur Bey ile de dostluk kurmaya gayret göstermiştir.

İlyas Bey 1403'de saltanatını tekrar eline geçirince donanma faaliyetlerine yine hız vermiştir. Ancak Timur'un çekilmesinden sonra Venedikliler yeniden bir anlaşma aktine muvaffak oldular. Bu anlaşmaya göre Timur dönemi sırasında el konulan Venedikliler'e alt Balat kilisesi ile ticarethaneler geri verilmiş ve donanma faaliyetlerinden vazgeçileceği belirtilmiştir. Ancak buna rağmen Menteşe Oğulları donanması faaliyetlerine devam etmiştir. Nitekim Venedik'e alt Girit ve Messenlen limanları vurulmuştur. Bunun üzerine Venedikliler büyük bir donanma ile Balat limanını vurmaya tasarladılar ise de İlyas Bey 1414'de hükümet merkezli Beçin'de, Venediklilerle 1403'de yaptığı muahedeyi yeniledi. Bununla beraber Menteşe Oğulları Rodos'ta bulunan Agatussa ve Farnakon adaları vasıtasıyla denizlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

İlyas Bey Osmanlı şehzadelerinin mücadeleleri esnasında önceleri İsa Çelebi'nin yanında yer almıştır. Ancak İsa Çelebi'nin mücadeleyi kaybetmesi üzerine Aydınoğlu Cüneyd'in teşvikiyle Çelebi Mehmed'in aleyhine olarak Aydın, Saruhan beyleri ile beraber İlyas Bey'de bir ittifak vücuda getirmişlerdir. Bununla beraber müttefiklerin 20 bin kişiyi bulan kuvvetli ordusunu Çelebi Mehmed bozguna uğrattı. Savaş sonunda Saruhanoğlu Hızır Şah Bey canını ve memleketini kaybederken Aydınoğlu Cüneyd Bey ile İlyas Bey ise Çelebi Mehmed'in hükümrانlığını kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır(1).

İlyas Bey bundan sonra Osmanlı şehzadeleri arasındaki mücadelede kaypak ve zikzaklı bir tarzda hareket ederek mevcudiyetini muhafazaya çalışmıştır. Nitekim Süleyman Çelebi 1406 yılında Anadolu'ya geldiği zaman derhal tâbiiyetini arz etmiştir. Ancak Süleyman'ın Anadolu'daki mücadeleyi kaybederek 1410 yılında Rumeli'ye çekilmesinden sonra tekrar Mehmed Çelebi'nin tâbiiyetine geçmiştir (2). Musa Çelebi'nin 1411-1413 yılları arasında Rumeli'de hükümet sürdüğü yıllarda ise İlyas Bey yine Mehmed Çelebi'ye olan bağlılığını muhafaza etmiştir. 1413 de ise Mehmed Çelebi kardeşi Musa Çelebi'yi de bertaraf ederek tek başına Osmanlı Devleti'nin başına geçmiş ve fetret dönemi sona ermiştir. Mehmed Çelebi'nin idareyi tek başına elde tutmasıyla Anadolu beyliklerinin de sonu gelmiş oldu.

(1) Âlî. Künhü'l-Ahbar, V. 156

(2) Tacü'l-Tevârih, I. 223

1415 yılında Mehmed Çelebi ilk olarak devamlı aleyhinde faaliyetlerde bulunan Aydınoğlu Cüneyd Bey üzerine yürürken diğer bütün beyler sultana muvaffakiyetler dileyerek onu karşıladılar. Bu tarihten sonra diğer Anadolu beyleri gibi Menteşeoğlu İlyas Bey de Osmanlı hâkimiyeti altına girerek suretiyle tâbi bir hükümdar durumuna düşmüş ve istiklâlini kaybetmiştir. Nitekim İlyas Bey'in bu tarihten sonra bastırdığı paralar üzerinde kendi adı yanında Osmanlı sultanının adı da zikredilmektedir(1). Ayrıca İlyas Bey Çelebi Mehmed'in hâkimiyeti altına girince Leys (Osmanlı tarihlerinde Üveys) ve Ahmed adlarındaki iki oğlunu rehin olarak Osmanlı sarayına göndermiştir. İlyas Bey 1421 yılında vefat etmiştir. Aynı tarihte Osmanlı sultanı Çelebi Mehmed'in de vefatı vuku bulmuştur.

Osmanlı tahtında meydana gelen değişiklik esnasında Düzme Mustafa denilen Yıldırım Bayezid'in oğlu Mustafa Çelebi hükümdarlık iddiasıyla ortaya çıkmıştı. İşte bu karışıklık sırasında Edirne'nin boş bulunmasından istifade eden Leys ile Ahmed kaçarak memleketlerine gelmişler ve idareyi ele almışlardır. Bunu Leys'in aynı senede kestirdiği sikkesinden anlıyoruz. Aynı zamanda bu sikkede Osmanlı sultanının adı da zikredilmemektedir(2). Bu arada kardeşi Ahmed'in de tarihsiz bir sikkesi mevcuttur. Bu durum beyliğin iki kardeş arasında pay edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki karışık durumdan faydalanan Anadolu beylerinden biri de Aydınoğlu Cüneyd Bey idi. Düzme Mustafa'nın taraftarı olarak Aydın'a gelen Cüneyd Bey'i Menteşe beyleri de desteklemekteydiler. Bu karışık duruma rağmen Osmanlı tahtına çıkan yeni hükümdar II. Murat, taht etrafındaki ayaklanmalar yüzünden Anadolu beyleri üzerine yürüyemedi. Nitekim o ancak devlet içindeki mücadeleyi bastırdıktan sonra 1424 yılında Anadolu harekâtına çıkmıştır. Aydınoğlu Cüneyd Bey'i kaçırdıktan sonra Osmanlı kuvvetleri Menteşe Oğulları üzerine yürüyerek Leys ile Ahmed'i yakalamışlardır. Bu iki Menteşe beyi Tokat kalasında Bedevi-çardak denilen burçta hapsedilmişlerdir(3). İki yıl kadar sonra Ahmed hapisten kaçmışsa da Leys katlonulmuştur.

Osmanlı sultanı II. Murad'ın vefatı ve II. Mehmed'in tahta çıkması sırasında Menteşeoğlu meselesi yeniden gündeme geldi. Çünkü bu sırada Ahmed Bey'in oğlu İlyas Bey Menteşe İli'nde hak iddia ederek ortaya çıkmıştı(4). Ancak Sultan II. Mehmed Karaman Beyliği üzerine seferini tamamladıktan sonra Edirne'ye dönerken İshak Pa-

(1) Dukas, trc. Mirniroğlu, 106

(2) Tacî't-Tevârih, I. 306

(3) Asıkpaşazâde, 85

(4) Enverî, Düsturname, 95

şayı Anadolu'yu eski beylerinden temizlemesi gayesiyle orada bıraktı. İshak Paşa derhal Anadolu kuvvetleri ile Menteşeoğlu İlyas Bey'in üzerine yürümüştür. İshak Paşa'ya karşı gırışıklığı mücadeleyi kaybeden İlyas Bey ise Rodos'a kaçmıştır(1). Böylece Menteşe Beyliği tamamen Osmanlılar'ın eline geçmiş ve sancak olarak Anadolu Beylerbeyliğine bağlanmıştır.

Menteşe Beyliği bütün eski Karla mıntıkasını ve Lykia'nın büyük kısmını içine almaktaydı. Kuzeyde Aydın Oğulları, kuzeydoğuda Denizli, doğuda Hamid-eli ve bunun güneyinde Teke Beyliği ile hudut teşkil ediyordu. Güneyi ve batısı deniz ile çevriliydi. Büyük donanması ile Ege denizinde mühim rol oynayan kuvvetlerden biri de Menteşe Oğulları idi.

Menteşe Beyliği'nin en parlak dönemi 1300'den önceki devredir. Bu devirde fetihler yaparak Menderes'in çok ötesinden Rodos'a ve onun civarındaki adalara kadar hücumlarda bulunulmuştur. Menteşe Oğulları donanması Ege Denizinde önceleri birinci hatta tek Türk kuvvetliydi. Mükemmel donanmaları sayesinde bir ara Rodos adasını bile ellerine geçiren Menteşe Oğulları lüzumu halinde Mısır sultanlığına ve Aydın Oğulları'na da yardım etmişlerdir. Memlûk sultanının Kıbrıs üzerine yapacağı sefere Menteşe Oğulları'nın iklyüz gemi ile katılmaları bunların deniz kuvvetleri hakkında bir fikir vermektedir. Ege'de Menteşe Oğulları'nın faaliyeti, Rodos'un elden çıkması ile buraya düzenlenen akınların başarısızlıkla neticelenmesi ve bilhassa dahilde saltanat mücadelelerinin artması yüzünden daralmıştır(2). Her ne kadar donanma faaliyetleri durmadı, ise de bu hareketler artık devlet tarafından değil, hususî teşebbüsler, yani bir nevi korsanlık hareketleri olarak görülmekteydi. Yalnız Ahmed Gazi döneminde beylik adına bu faaliyetler yeniden ihya edilmiştir. Nitekim Ahmed Bey bu teşebbüsleriyle «Gazi» ve «Sultanü's-Sevahil» ünvanlarıyla anılmıştır. Ancak bir taraftan Rodos'un üstünlüğü diğer taraftan Venediklilerle ticaretinin bozulması endişesi bu faaliyetleri akim kılmıştır.

Nitekim Menteşe Oğulları ticaret gemileri vasıtasıyla da Frank memleketleri, İskenderiye ve civar adalarla ticarî münasebette bulunmuşlardır. Bunların Venedik Cumhuriyeti ile ticaret muahedesi akdeylediklerine dair vesikalar ve muahedenâmeler vardır. XVI. asırda Balat, Avrupa'ya ihraç edilen Anadolu eşyasının batıda birinci derecede pazarlarından biri idi. Buradan ihraç edilen buğday, safran,

(1) Ali. Kühnli'l-Ahbar. V. 250

(2) İbn Battuta. II. 296

susam, bal, balmumu, şap, maroken deri ve halı gibi malların büyük bir kısmı bizzat memleketten çıkıyordu. Devletin en önemli gelir kaynaklarının başında Balat limanından elde edilen ithal ve ihracat rüsumlarıyla transitten alınan gelir gelmekteydi. Mesela, Kütahya'dan şap, ipek ve ipekli elbiseler Menderes yoluyla Balat limanına gelmekteydi(1). Bu malların büyük bir kısmı Frank tüccarlarına satılıyordu. Bunlar gemileri vasıtasıyla Rodos'a, Kıbrıs'a, Mısır'a ve Avrupa'ya ihracat yapıyorlardı. Dönüşte ise Avrupa'dan sabun, kalay, kurşun ve başka mallar getirmekteydiler(2). Menteşe Oğulları'yla ticari münasebette bulunan birinci devlet Venediklilerdi. Venedikliler son zamana kadar bu beylikle ticari münasebetlerini devam ettirmişlerdir. Ayrıca Venedik ticarî faaliyetlerine bir zarar gelmemesi için Menteşe beyleri ile münasebetlerine çok dikkat etmiş, onlarla ihtilâfa düşmekten devamlı olarak çekinmiş ve anlaşmalar yapmak için çaba sarfetmiştir. Nitekim bu ticarî anlaşmaların en önemlisi 1403 ve 1414 tarihli iki muahededir ki İlyas Bey'le Venedik Cumhuriyeti murahhasları arasında yapılmıştır. Menteşe Oğulları'nın ikinci derecede önemli limanları Meğri ve Marmaris'de bulunanlar idi. Bilhassa Meğri'den Mısır'a devamlı olarak kereste ihraç ediliyordu.

Menteşe Oğulları Avrupa ile ticari münasebette bulunurlarken Jiglati tarzında gümüş sikkeler kullanmışlardır(3). Nitekim Orhan Bey'in Lâtinlerle ticari münasebetleri dolayısıyla Ege denizinde o tarihte birinci derecede ticaret şehri olan Balat'ta Lâtin harfleriyle jiglati tarzında gümüş sikkeleri bulunup neşrolunmuştur.

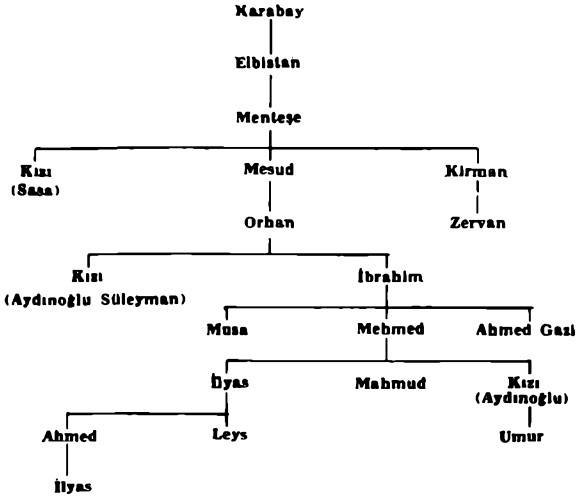
Menteşe Beyliği'nin Milas, Muğla, Beçin ve Balat şehirlerinde zamanına göre fakülte derecesinde yüksek vasıflı medreseleri vardı. Orhan Bey'in Beçin'de bir camisi, Ahmed Gazi'nin yine Beçin'de 1375 (777) tarihli bir medresesi ve Milas'ta 1378 tarihli bir camii vardır. İlyas Bey'in Balat'ta yaptırmış olduğu 1404 tarihli camii, Türk eserlerinin en güzellerinden biridir. Bundan başka yine orada İmaret ve medrese, Muğla'nın Turgut nahiyesinde camii, Beçin'de medrese ve Hisarköy'de camii gibi eserleri bulunmaktadır.

Menteşe Oğulları'nın merkezî, bilhassa Orhan Bey zamanında Harezm ve Türkistan gibi mühim kültür merkezlerinden gelmiş olan fukaha tarafından doldurulmuştu. İlyas Bey zamanında Menteşe sa-

(1) el-Ömeri, *Mesallikü'l-Ehsar*, 44

(2) Menteşe Beyliği, 122 vd.

(3) Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 82; Menteşe Beyliği'nin ticari durumu hakkında bkz. Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteşe and Aydın (1300-1415)*, Venice, 1983.

Menteşe Oğulları'nın Şeceresi

rayında bu beye ithaf edilmiş ve ona nisbette *İlyasiye* adı verilen bir tıp kitabı yazıldı. Millî İisana da son derece önem veren İlyas Bey Arapça yazılan bu eseri Türkçe'ye de çevirtmiştir(1). Yine Mahmud Bey adına yazılan *Bazname* adlı Farsça eser de bu beyin arzusu üzerine Türkçe'ye çevrilmiştir.

(1) KATİH Çelebi, *Kesfu'z-Zunun*, I, 115

SARUHAN OĞULLARI BEYLİĞİ

Anadolu Selçuklu Devleti'nin istiklâlini kaybetmesinden sonra merkezi Manisa olup Eski Lıdya bölgesinde teşekkül eden bir Türkmen beyliğidir. Celâleddin Harezmşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devleti hizmetine girdiği kabul edilen Saruhan adlı bir beyden bahs olunmaktadır. Tarihçiler Saruhan Oğulları Beyliği'ni kuran Saruhan'ın bu beyin torunlarından olup Alpağı'nın oğlu olduğunu söylemektedirler(1). Nitekim Alaşehir ve havalisinde Harezm (Horzom) isimli köylerin de bulunmuş olması bunu göstermektedir.

Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat, malyetindeki bu Türkmen emirlerini ülkesinin muhtelif bölgelerine değişik vazifeler ile göndermiştir. Bu emirlerden bir tanesi de Saruhan Bey idi. Bu uc beyleri gaza ve cihâd ile meşgul olup yeni yerler fethettikçe şan ve itibarları artıyor ve sultan tarafından bunlara «*Emirü'l-ümera*», «*Melîkü'l-Ümera*» gibi ünvanlar veriliyordu(2). Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamaya başladığı ve Anadolu'nun Moğol istilâsına uğradığı sıralarda Manisa (Magnesia) bir Bizans şehri durumunda bulunuyordu. Moğol istilâsı sayısız Türkmen guruplarının Batı Anadolu bölgesine gelmelerine sebep olmuş, dolayısıyla bu uc bölgelerdeki Bizans şehir ve kasabaları Türkmenler'in eline geçmeye başlamıştı(3). Anadolu Selçuklu sultanı II. Mesud'un ümerasından olan Saruhan Bey'in uçtaki ilk faaliyeti aynı sultanın ikinci defa tahta çıktığı yıla rastlar (1302). 1305 (705)'de Manisa mıntıkasında faaliyetlerini artıran Saruhan Bey, Manisa şehrini de tehdit etmeye başlamıştı. Kıyı ucunda bu faaliyetlerin artması üzerine Bizans İmparatoru II. Andronikos Batı Anadolu'ya oğlu IX. Mihail'i gönderdi. Bu prens Katalan kuvvetlerinin de desteği ile Manisa'ya kadar geldi ise de Saruhan Oğulları'na hiçbir zarar vermeden sahile çekildi. Bu arada Katalan kuvvetlerini Danya kalesinde muhasara eden Saruhan Bey burayı almaya muvaffak olamadı. Bilhassa Katalanlar'ın bölgeyi terket-

(1) Çağatay Ulucay, «Saruhan Oğulları», İA., X, 239

(2) Ahmet Tevhid, «Saruhan Oğulları», TOEM, sene 2, 615

(3) C. Cahen, Osmanlılar'dan önce Anadolu'da Türkler, trc. Y. Boran, 205 vd

melerinden sonra Manisa'ya karşı hücumlarını artıran Saruhan Bey 1308 yılına kadar civar kasaba ve köyleri ele geçirmiş ve nihayet 1313 de Türkler'in Leşkeri'ş İli (Laskarlıs İli) dedikleri Manisa'yı fethetti (1). Manisa'nın fethine kardeşi Çuğa Bey ile Ali Paşa'da katılmıştır. Manisa'nın fethi ile burasını kendisine merkez yapan Saruhan Bey kardeşi Çuğa Bey'e Demirci ve yöresini, diğer kardeşi Ali Paşa'ya ise Nif (Mustafa Kemal Paşa)'ın idaresini vermiştir. Ancak Ali Paşa hakkında kaynaklarda başka bir bilgi yoktur. Beyliği'nin eski Türk âdeti gereğince kardeşleri arasında paylaştıran Saruhan Bey kendisi Ulu Bey sıfatı ile Manisa'da oturmaktaydı. Saruhan Bey kardeşi Çuğa Bey'in ölümünden sonra Demirci'nin idaresini oğlu Devlethan'a, onun ölümü ile de Yakup Çelebi'ye bırakmıştır (2). Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde Demirci'nin Saruhan beylerinden Kara Mustafa Bey tarafından fethedildiğini kaydeder. Yine Saruhan Bey devrinin ileri gelenlerinden olup Nif'te bir cami yaptırdığı bilinen Hacı Emet Bey'in Nif'i fethettiğini yazmaktadır (3). Ancak Evliya Çelebi'nin bu kayıtları şüphelidir.

Saruhan Bey yaptığı fetihler ile beyliğini Alaşehir'den İzmir ve Ege denizi kıyılarına kadar uzatmıştır. *Camii'd-Düvel*'de Saruhan Beyliği'ne ait olarak Menemen, Gördes, Adola, Akhisar, Turgutlu, Nif, Lıca, Kayacık, Demirci, Urganlı, Manisa, Gördük, Güzelhisar ve Mendelorya şehir ve kasabalarını saymaktadır. Buna göre Saruhan Beyliği'nin sınırı doğuda Alaşehir'in batısından batıda İzmir körfezine, kuzeyde Bergama'dan güneyde Nif, Turgutlu ve Kemaliye'nin güneyine kadar uzanıyordu. Saruhan Oğulları Beyliği'nin doğusunda Germiyan, kuzeyinde Karası ve güneyinde Aydın Beyliği toprakları var idi. Böylece Saruhan Oğulları'nın üç tarafı yeni kurulan beylikler ile çevrilmiş olduğundan yalnız kıyı tarafı genişlemeye, gaza ve sefer yapmağa elverişli idi. Bu sebeple Saruhan Bey tesis ettiği donanma ile denizciliğe başladı. Foça, Sakız ve Naksos'daki Cenevizliler ile Midillili'yi vergiye bağladı (4). Bunlardan Foça *Camii'd-Düvel*'de Saruhan Oğulları sınırları içinde sayılmaktadır ki yanlıştır. Foça bu sırada Ceneviz Cumhuriyeti'ne bağlı bir koloni durumundaydı. Ancak Foça'da yaşayan Rumlar'ı ve Lâtinler'i Saruhan kuvvetleri daimi surette sıkıştırıyorlardı. Bu sebepten Foçalılar Saruhan Bey'le her sene 15.000 gümüş para vermeyi taahhüt ederek anlaştılar. Bu parayı şehrin beyl her sene Manisa'ya götürmekte ve Saruhan Bey'e teslim

(1) P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, 19

(2) Ç. Ulucay, *Saruhan Oğulları*, II, 80

(3) Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, 49

(4) Dukas, *Mirmiroğlu Tercümesi*, II, 258

etmekteydi. Bu meblağa karşılık Saruhan Oğulları'nın da Lâtinler'e bazı hak ve imtiyazlar tanıdıkları sanılmaktadır.

Mesallikü'l-Ebsâr'ın kaydını göre XIV. yüzyıl ortalarına doğru Saruhan Beyliği'nin onbeş şehri, yirmi kalesi, onbin askeri ve Saruhan'ın kardeşi olan Alı Paşa'nın da sekiz şehri, otuz kalesi, okçulukta mâhîr birçok yaya askeri ve sekiz bin de atlı askeri ve büyük bir donanması varmış.

Bizans İmparatoru III. Andronikos Paleologos, 1329 yılında Sarı'ı zaptederek imparatorluğun aleyhine olarak memleketini genişletmekte olan Osmanlı sultanı Orhan Gazî'ye karşı Saruhan ve Aydın Oğulları'ndan yardım istemiştir. Nitekim bu isteği olumlu karşılayan Saruhan Oğulları Bizans ve Aydın Oğulları ile beraber hareket ederek Gelibolu'ya saldırmışlar, pek çok ganimet ve esir elde ederek (1) memleketlerine dönmüşlerdir. 1334 yılında ise Aydın ve Saruhan Oğulları 270 gemilik bir filo ile Yunanistan sahilleri ve Trakya kesimine bir sefer düzenlemişlerdir. Bu seferde Saruhan gemilerine Saruhan Bey'in oğlu Süleyman Bey kumanda etmişti. Bu sırada Midilli'yi zapteden Foça valisi Dominik, Saruhanoğlu Süleyman Bey ile bir çok adamını hile ile esir almıştır. Bizans İmparatoru III. Andronikos, asi valiyi cezalandırmak için bir donanma ile Foça önlerine gelerek şehri denizden kuşattı ise de bir netice elde edemedi. Bunun üzerine dostu ve müttefiki Saruhan Bey'i yardıma çağırıldı.

Saruhan Bey esir olan oğlu Süleyman ve arkadaşlarının kendisine teslim edilmesi şartı ile yardıma bulunabileceğini bildirdi. İmparator III. Andronikos'un bu şartları kabul etmesi üzerine Saruhan Bey getirdiği süvari ve piyade kuvvetleri ile Foça'yı karadan kuşattı. Muhasara beş ay kadar sürmesine rağmen kale bir türlü düşürülemedi. Bu durum üzerine İmparator müttefiki Aydın Oğulları'nı da yardıma çağırıldı. Aydın oğlu Umur Bey donanmasını yardıma göndererek gemilerinden bir kısmını Saruhan Bey'in, 24 kadarını da İmparator'un emrine verdi. Müttefik donanması bir deniz savaşı yapmak istedi ise de Dominik buna yanaşmadı. Bu sebeple kuşatma uzadı. Sonunda İmparator Dominik ile anlaşarak Süleyman Bey ve adamlarını serbest bıraktırdı.

1341 yılında Bizans tahtında meydana gelen değişiklik Saruhan Bey'i ümitsizlendirdi. Çünkü Bizans İmparatoru III. Andronikos ölmüş ve yerine müttefiki Kantakuzen İmparatorluk tacını giyerek mücadeleye başlamıştı. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Saruhan Bey Gelibolu ve dolaylarını vurdurmak için güçlü bir filo gönderdi ise de bir

(1) Hammer, Devlet-i Osmanîye Tarihî, Ata Bey İrc. 172

muvaffakiyet kazanamadı. Hatta Bizans donanması Saruhan kıyılarına gelerek donanmanın yokluğundan da faydalanarak yağma ve tahripde bulunmuştur(1). Saruhan Oğulları için bu felâketli dostu ve müttefiki olan Aydınoğlu Umur Bey'in Haçlılar'ın hücumuna uğraması ve Latinler'in İzmir'i alması takip etti. Saruhan Bey bilhassa Aydın Oğulları'nın müttefiki olarak hareket etmekte ve Bizanslılarla Osmanlılar'a karşı birleşmekteydi. Bu kötü vaziyetten kurtulmak isteyen Saruhan Bey yine Aydınoğlu Umur Bey ile birlikte o esnada İstanbul'u ele geçirmeye çalışan Kantakuzen'in yardım talebini kabul etti. Oğlu Süleyman'ın kumandasındaki Saruhan kuvvetleri Umur Bey'le beraber Trakya'ya geçip Kantakuzen'in kuvvetleriyle birleşmişti. Fakat İstanbul önüne gelindiğinde ise Süleyman Bey hummaya tutularak ölmüştür(2).

Bu sırada Kantakuzen, İmparatoriçe'ye karşı bilhassa Umur Bey'in de tavsiyesiyle Anadolu'da gittikçe büyük bir güç haline gelmekte olan Osmanlılarla anlaşmaya girişmiş ve bu maksatla da kızını Orhan Bey'e vermişti. İmparatoriçe Kantakuzen'in kızını Orhan Bey'e vererek kuvvetlenmesinden endişeye düştüğünden Saruhan Bey ile ittifaka karar verdi. Bu sebeple devlet ileri gelenlerinden Tagaris'i Manisa'ya Saruhan Bey'le anlaşmaya gönderdi. Ancak Tagaris Manisa'ya geldiğinde Saruhan Bey'in ölümü ile karşılaştı. Bu duruma rağmen Tagaris Saruhan Bey'in yerine geçen oğlu Fahreddin İlyas Bey'le bir anlaşma yapmaya muvaffak olmuştur.

Saruhan Bey gerek çok sevdiği oğlu Süleyman Bey'in vefat haberi ve gerekse arzu ettiği imkânlarla kavuşamamasından dolayı müteessir olarak 1346 yılında vefat etmişti(3). Beyliğe en parlak dönemi yaşatan Saruhan Bey, aynı zamanda Manisa'ya bir Türk-İslâm şehri hüviyetini kazandıran hükümdardır. Anadolu'yu gezen seyyah İbn Battuta Manisa'da Saruhan Bey'le görüşüğünü ve Saruhan Bey'in son yıllarında şehrin tamamen bir Türk şehri hüviyetine büründüğünü yazmaktadır(4). Saruhan Bey'in oğulları Timur Han, Orhan, Süleyman Bey, İlyas Bey, Devlethan ve Budak Paşa bilinmektedir. Bunlardan Devlethan Demirci'yi ve Budak Paşa Gördes'i idare etmiştir. Saruhan Bey Manisa'da Körhane denilen bir türbeye defnedilmiştir.

Saruhan Bey'in ölümü üzerine yerine geçen Fahreddin İlyas Bey İmparatoriçe ile yaptığı dostluk antlaşmasına sadık kaldı. Nitekim

(1) İ. H. Uzuncarşılı, Medihal, 46

(2) Enveri, Diisturnâme, 67 vd.

(3) İ. H. Uzuncarşılı, Anadolu Beylikleri, 86

(4) İbn Battuta, Seyahatnâme, trc. Şerif Paşa, I, 337

İlyas Bey İmparatoriçe'ye yardım için bir miktar kuvvet göndermek gayesiyle hazırlık yaparken, Umur Beyin de iki bin kişi göndermediği kararlaştırdığını öğrendi. Fakat İmparatoriçe'ye yardıma giden Saruhan ve Aydın kumandanları yolda anlaştılar. İlk olarak İstanbul'a giderek İmparatoriçe'den para ve hediyeler aldılar. Ondan sonra Trakya'ya geçen bu kuvvetler Kantakuzen ile ittifak ederek Onun emrine girdiler. Nitekim Kantakuzen ile beraber Bulgaristan topraklarına saldıran Saruhan ve Aydın birlikleri pek çok ganimet ve esir elde ederek yurtlarına dönmüşlerdir(1).

1356 yılında Osmanlı sultanı Orhan Gazi'nin oğlu Halil Gemlik sahilinde gezerken Foçalılar tarafından esir edilmişti. Halil'i kurtarmak için Foça'yı abluka altına alan İmparator Yuannis Paleologos dostu olan İlyas Bey'den yardım istedi. Bu isteği kabul eden İlyas Bey Foça'yı karadan kuşattı. Ancak İlyas Bey'in Foçalılarla dostluğunu bilen ve onun kendisine bir tuzak hazırladığından şüphelenen Yuannis, Saruhanoğlu'nu donanmasına davet etti. Gemliye gelir gelmez yakalatarak hapsedtirdi. İlyas Bey bu durumdan zevcesinin verdiği fidye-i necat(2) ve çocuklarını rehin bırakarak kurtulabilmiştir.

İlyas Bey'in bu seferi Saruhan Oğulları'nın Rumeli'ye yaptıkları son sefer olmuştur. Çünkü bu sırada Osmanlılar Karasi Beyliği'ni ilhak ederek Saruhan Oğulları'na komşu olmuşlardı. Daha sonra Gelibolu ve Trakya'da sürekli fetihler yapan Osmanlılar, Saruhan Oğulları'nın gaza ve korsanlık yaptıkları yolları tıkadılar. Böylece kuzey kıyıları gibi batı sahilleri de Saruhanlılar'a kapanmış oldu. Bu arada İzmir'i almak isteyen Gazi Umur Bey Lâtinler karşısında şehid olmuş ve İzmir tamamiyle Lâtinler'in eline geçmişti. Bu durum da Saruhan deniz ticaretine önemli ölçüde darbe vermiştir. Muhtemel olarak İzmir'e yerleşen Lâtinler doğu komşuları olan Saruhanlılar'dan bazı imtiyazlar elde ederek onların deniz ticaretlerine ve korsanlık yapmalarına engel olmuşlardır. Nitekim bundan sonra Saruhan Oğulları'nın gaza ve korsanlık yaptıklarına dair kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Beyliğin bu sıkışık devresinde ise Fahreddin İlyas Bey 1362 (764)'de vefat ederek yerine oğlu Muzafferrüddin İshak Bey Saruhan hükümdarı olmuştur.

İlyas Bey Manisa'da bir mescit ile bir çeşme yaptırmıştır. Kendisinin nerede gömülü olduğu belli değildir. İlyas Bey'in oğlu İshak Bey babasının sağlığında Menemen'i idare ediyordu. İshak Bey beyliğinin en zayıf bir zamanında başa geçmesine rağmen zamanında Saru-

(1) İ. H. Uzuncarışılı, *Medhal*, 72-73

(2) TOEM, sene 1, 243

han Oğulları en parlak devrini yaşamıştır. İmar faaliyetleri ile beyliğin ve bilhassa merkez Manisa'nın çehresi değişmiş olup bu eserlerin bir kısmı bugüne kadar da gelebilmiştir. İshak Bey'in Mısır Memlûktü sultanı ile mektuplaştığı bilinmektedir. Rodos adasının şövalyelerden alınması için yapılacak sefere diğer Anadolu beyleri gibi İshak Bey de davet edilmiş ve kendisine 1366 tarihli sultanın nâmesi gelmiştir.

Beylik ettiği müddetçe Osmanlılar'la iyi geçinmeye itina gösteren İshak Çelebi, I. Murad'ın oğlu Yakup Çelebi ile Yıldırım Bayezid'in sünnet düğünlerine ve Yıldırım Bayezid'in Germiyan Beyi'nin kızı ile evlenme merasimine katıldığı gibi I. Kosova muharebesine de yardımcı kuvvetler göndermiştir(1). Uzun müddet Manisa'da beylik yapan Fatih Sultan Mehmed, tanzim ettirdiği vakfiyesinde İshak Çelebi'den sitayişle bahsetmektedir. İshak Çelebi zamanında Manisa'da Mevlevîliğin itibarı bir hayli artmıştır. İshak Çelebi'nin mevlevîhaneyi yaptırması ile bu alleden birkaç kişinin Çelebi ünvanını alması bu sevginin bir delili olarak görülmektedir. İshak Çelebi için kitabeler ve vesikalarda «*Sultan, Emir, Beldeler Fâtihi ve Sultanül-Azam*» gibi ünvanlar kullanılmaktadır(2). İshak Çelebi tahminen 1388'de vefat etmiştir.

İshak Çelebi'nin ölümü üzerine yerine Hızırşah ve Orhan isimlerindeki iki oğlundan Hızırşah hükümdar olmuş, diğer oğlu Orhan Bey ise bunu tanımayarak saltanat mücadelesine girişmiştir. Kaynaklarda bu mücadele hakkında fazla bir bilgi yoktur. Bununla beraber Orhan Bey'in bu mücadeleyi kaybettiği ve Hızırşah'ın Manisa'ya hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

Murad Hüdâvendigâr'ın Kosova muharebesinde şehid olarak yerine oğlu Bayezid'in hükümdar olduğu zaman Karaman Oğulları'nın Osmanlılar aleyhine meydana getirilmiş olduğu beylikler arasındaki ittifaka Orhan Bey de katılmıştır. Hızırşah ise Yıldırım Bayezid'i 1389'daki Batı Anadolu harekâtı esnasında karşılayarak tâbiyetini arzemiş ve memleketini sulh yolu ile Osmanlılar'a bırakmıştır(3). Yıldırım Bayezid de Hızırşah'ın bu davranışı üzerine Demirci, Adana, Gordes, Kayacık ve Kemaliye taraflarından oluşan beyliğin doğuşunu ona bırakmıştır. Osmanlılar Manisa'yı 1390 yılında aldıktan sonra Karasi ile Manisa birleştirilerek Bey Sancağı yapıldı(4). Yıldırım Ba-

(1) Solakzade Mehmed Hüsrevî, *Solakzade Tarihi*, 52.

(2) Ç. Ulucay, *Saruhan Oğulları*, II, 29-31.

(3) Ç. Ulucay, *Aynı eser*, II, 37 vd.

(4) Hoca Sadeddin, *Tarih'te Tenvir*, I, 128.

yezid buraya önce oğlu Ertuğrul'u, onun ölümü (1392) ile de Emir Süleyman'ı tayin etti. Ancak Hızırşah Bey'in bu arada kendisine bırakılan küçük bir muntıkada beylik yaptığı tahmin olunmaktadır. Nitekim, bu sırada onunla Emir Süleyman'ın çok iyi anlaştıklarına ve dost olduklarına dair bilgiler mevcuttur. Yıldırım'ın Anadolu hareketi esnasında yakalanan Orhan Bey ise Bursa veya İznik'e sürülmüştür. Ancak o buradan kaçarak önce İsfendiyoğlu'nun ve arkasından Timur'un yanına gitmiştir(1).

Ankara savaşına (1402) Emir Süleyman idaresinde katılan Saruhan askerleri savaşın en şiddetli anında Timur'un yanında bulunan eski beyleri Orhan'ın tarafına geçtiler. Savaşı kazandıktan sonra Anadolu'yu eski sahiplerine dağıtan Timur, Saruhan Beyliği'ni de Orhan Bey'e verdi. Nitekim 17 Ağustos 1402 tarihinde Manisa'ya gelen Orhan Bey beyliğinin başına geçmiştir. Orhan Bey beyliğini meşru göstermek için de 1403 (806) tarihli para bastırmıştır(2). Fakat çok kısa bir müddet sonra, bilhassa Timur'un Anadolu'dan çekilmesinden itibaren Denizli taraflarında hüküm sürmekte olan Hızırşah tekrar gelerek beyliğe hâkim oldu.

Hızırşah Fetret devrinde Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki mücadelede önce eski dostu Emir Süleyman'ın tarafını tutmuştur. Onun mücadeleyi kaybetmesi üzerine ise, Aydın Oğlu Cüneyd ve Mentешеoğlu İlyas Bey'le beraber İsa Çelebi'yi desteklemişlerdi. Ancak İsa'nın Çelebi Mehmed'e yenilmesi üzerine "Hızırşah" Bey Manisa'ya kaçtı. Süratle Manisa üzerine yürüyen Çelebi Mehmed'in kuvvetleri hamamda eğlenmekte olan Hızırşah'ı yakalayarak Çelebi Mehmed'in huzuruna getirdiler. Hızırşah öldürüleceğini anlayınca Çelebi Mehmed'den atalarının yanına gömülmesini ve vakıflarına dokunulmamasını rica etti. Çelebi Mehmed, bu isteklerini kabul ettiğini bildirdikten sonra Hızırşah'ı idam ettirdi (1410) (3).

Hızırşah da babası gibi birçok hayır kurumları yaptırmış ve vakıflar ihdâs etmiştir. Hızırşah'ın Adala'da cami, medrese, imâret ve hamamı, Alaşehir'in Kemaliye Köyü'nde Hızır Paşa camii ile bir hamamı ve Manisa'da Çınar zâviyesi yaptırdığı bilinmektedir(4). Hızırşah'ın ölümü ile Saruhanlıların Manisa kolu sona ermiş olmaktadır. Fakat Demirci kolu devam etmiştir. Hızırşah'ın ölümünden sonra Devlethan'ın oğlu Yakub Bey Demirci'de hüküm sürmeye devam etmiştir. Nitekim Yakub Han'ın burada 1407 (810) yılında yaptırdığı

(1) Yaşar Yücel, Çobanoğulları, 84

(2) Saruhan Oğulları mad. IX., 243

(3) Hoca Saadeddin, Aynı eser, I, 234

(4) Ç. Uluçay, Saruhan Oğulları, II, 24

Bir cami olup oradaki bir hamamı da bu camiye vakfetmiştir. Budak Paşa oğlu Begce Bey de Gordes'te bir cami ve hamam yaptırmıştır. Bunlardan başka bu aileden Hayreddin ve Yusuf Çelebi adlı iki kişi daha bilinmekte ise de haklarında malumat yoktur.

Bu arada Hızırşah'ın kardeşi olan Orhan, ağabeyinin ortadan kaidirilmesi ve Çelebi Mehmed'in bu bölgelerden çekilmesinden sonra Manisa'ya gelerek burayı ele geçirmiş ve istiklâlini ilân etmiştir. Bu durum onun 1411 tarihli bir parasının bulunmasından anlaşılmaktadır. Ancak 1412 yılında bu bölgeleri yeniden itaat altına alan Çelebi Mehmed'in Orhan Bey'i de bertaraf ettiği görülmektedir(1). Böylece Saruhan Oğulları Beyliği tamamiyle Osmanlı idaresi altına girmiş oldu. Orhan Bey ise 1412 yılında vefat etmiştir.

Osmanlı Beyliği'nin kuruluş ve gelişmesinde görüldüğü gibi Saruhan Oğulları Beyliği'nde de *Gaziyân-ı Rum*, *Ahlyân-ı Rum* ve *Abdülân-ı Rum* gibi toplulukların gazalarda bulundukları anlaşılmaktadır. Saruhan Bey sınırdan denize ulaşınca kadar bunlardan faydalandığı gibi, bu toplulukların deniz gazaları ve seferlerine katılıp Saruhanlıların mücadelesine kudretini artırdıkları görülmektedir. Nitekim Saruhan Oğulları'nın yaptıkları bağışlar, verdikleri mülknâmeler gözden geçirilecek olursa, başta abdallar olmak üzere ahilerin ve gazilerin bu beyliğin kurulmasında ve yayılmasında nasıl bir yol aldıkları daha iyi anlaşılır.

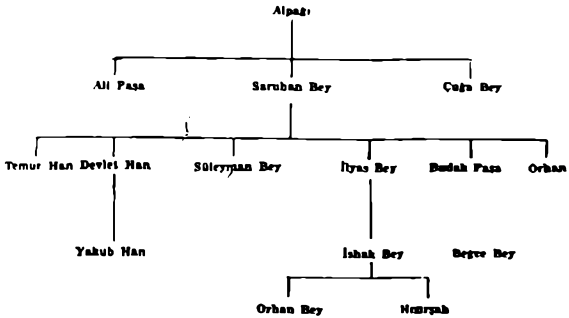
Saruhan Oğulları hüküm sürdükleri topraklar üzerinde birçok imar faaliyetlerinde bulundular. Camiler, medreseler, köprüler yaptırıldılar. Beyliğin kurucusu Saruhan Bey zamanında merkez Manisa hemen hemen tamamen Türkleşmiş ve şehrin çehresi değişmeye başlamıştır. Saruhan Bey'in Çarşı mahallesinde bir mescit, Gediz üzerinde bir köprü ve Çaprazlar mahallesinde bir Çeşme yaptırdığına dair kayıtlar mevcuttur(2). Saruhan Oğulları ailesi içinde en çok iş-hak Bey imar faaliyetinde bulunmuştur. Bu beyin 1367 (768)'de Manisa'da Ulu cami, 1369 (770)'de mevlevihâne, 1378 (780)'de yaptırdığı bir medresesi vardır. Bunlardan başka Karaoğlanlı civarında Koyun köprüsü Çaprazlar-ı Sagir ve Kebir mahallelerinde birer çeşme, Manisa'da Yedi kızlar türbesi ve Karahisar ile Karaköy'de birer çeşme yaptırdığı(3) bilinmektedir.

Saruhan Oğulları, Latınlarla ticari münasebetleri dolayısıyla Jig-liati şeklinde resimli, latın harfleri ile gümüş sikke kestirmişlerdir.

(1) Neşri, *Cihânnüma*, I, 131

(2) Ç. Uluçay, *Aynı eser*, 101 vd.

(3) Ç. Uluçay, *Aynı eser*, 17, 138, 152, 178

Saruhan Oğulları'nın Şeceresi

Bunlardan şimdiye kadar İshak, Hızırşah ve Orhan beylerin İslâmi sikkeleri ele geçmiştir. Saruhan Oğulları donanmaları ile faaliyette bulunarak pekçok ganimet malı elde ettikleri gibi, Batı devletleri ile ticarî münasebetlerde de bulunmuşlardı. Ancak bunların asıl alış-verişleri Cenevizliler ile oluyordu. Bu arada şap madenine sahip olan Foça'da oturan Lâtinler ile Bizanslılar Saruhan Bey'le muahede yaparak ona her sene 15.000 hafif gümüş vermekteydiler. Bu durum Saruhan Beyliği'ni iktisaden rahatlatmaktaydı. Ayrıca her sene Foça Beyi Saruhan Beyi'ni ziyaret ederek kendisine hediyelerle beraber, 15.000 gümüş para getirirdi(1).

Saruhan Oğulları'nın Türkçe'nin kullanılmasına da büyük hizmetleri olmuştur. Bilhassa Yakub b. Devlethan'ın emriyle Nasreddin Tusi tarafından onsekiz bâb üzerine tertip edilmiş olan *Behnâme*'nin Türkçe'ye çevrilmesi dikkate değer bir hizmettir.

KARASI OĞULLARI BEYLİĞİ

Karasi Oğulları, XIII. asrın sonları veya XIV. asrın başlarında büyük ve küçük Mysia'da (Çanakkale ve Balıkesir taraflarında) kurulmuş olan bir Türk beyliğidir. Bu ailenin atası XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Orta Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Melik Danişmend Gazi idi(1). Türkiye Selçukluları, Danişmendîler'in 1175 yılında Sivas, 1178'de Malatya koluna son vererek bu devleti ortadan kaldırmıştır. Danişmendî ailesine mensup olanlar Selçuklular'ın hizmetine girerek Bizans hudutlarında uc beyi olarak görev aldılar. Bunlar arasında Danişmend hükümdarlarının büyüklerinden Nizameddin Yağıbasan oğullarından Zehreddin İli, Muzafferüddin Mahmud ve Bedrüddin Yusuf isiminde üç kardeş vardır. Bunlar Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleymanşah'ın 1203'te vefatı üzerine yerine geçen oğlu III. Kılıç Arslan'a muhalefet etmişler ve Bizans'a iltica etmiş olan I. Keyhüsrev'i 1204 yılında ikinci defa hükümdarlığa getirmişlerdir. Yine bu üç kardeşten Zehreddin İli, I. Keyhüsrev zamanında Büyük Selçuklu makamlarından olan pervanecilikte bulunmuş ve Alaeddin Keykubat'ın hükümdarlığı için çalışmış ise de muvaffak olamamıştır(2).

Nihayet XIII. yüzyıl sonlarında Türkiye Selçukluları'nın çökmeğe yüz tuttuğu esnada bu aileden uc beyliği vazifesinde bulunan Kalem Bey ile oğlu Karasi Bey, diğer uc beyleri gibi Batı Anadolu'yu istilâya başladılar ve 1302 yılından sonra Balıkesir'i alarak beyliklerine merkez yaptılar. İbn Battuta bu şehrin Karasi Bey tarafından teslim edildiğini ve oğlu Demirhan tarafından bir hayli halk yerleştirildiğini beyan etmektedir. Balıkesir'in bulunduğu yerde veya pek yakınında eski adı Agiros olan bir şehir bulunmakta olduğundan Arap kaynakları bu beylikten "Memleket-i Agira" adıyla bahsetmektedirler(3).

Camii'd-Düvel'de Karasi Beyliği'ne alt olarak Balıkesir, Aydıncık, Bergama, Edremit, Kemer-Edremit, Ayazmend, Bigadiç, Ayva-

(1) İ. H. Uzuncarşılı. *Kıtâbeler*, İst., 1927, I, 43

(2) Aksaraylı. *Musameratü'l-Ahbar*, nşr. Osman Turan, Ank., 1044, 31 vd.

(3) Şehabeddin el-Ömerî. *Meşâlikü'l-Ebâir*, bab 3, fasıl 8

ık, Başkelenbe, Ezine (Eski Truva), Bayramıç, Sındırgı, Ivrınlı ve Fırt (Susıgırlık) kasabaları zikredilmektedir. Bunlardan Bergama, Kemer-Edremit ve Edremit şehirleri 1302'de henüz Rumlar'ın elinde olup bu tarihten sonra fethedilmiş olmalıdır. 1304 yılında Bizans'a yardıma gelen Katalanlar ile Artak (Erdek) sahilinde çarpışan Türkler'in Karasi Bey idaresindeki kuvvetler olması muhtemeldir. Karasi Bey Moğollar önünden kaçan Saru Saltuk Türkmenleri'ni kendi beyliği arazisinde yerleştirmek suretiyle bölgedeki Türk nüfusunun artmasına sebep olmuştur.

Kalem Bey ile Karasi Bey'in hangi tarihte vefat ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Bizans İmparatoru II. Andronikos 1328 yılında Kapıdağı'ndaki Kızikos şehrine geldiği zaman Bizans kasabalarına taarruz edilememesi için Karasloğlu Demirhan ile Pege kasabasında bir antlaşma yaptığına göre, Karasi Bey'in bu tarihten önce vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Karasi Bey'den sonra beyliğin büyük bir kısmı ile merkez Balıkesir'e oğullarından Demirhan hâkim oldu. Bergama ve havalisi ise kardeşi Yahşihan'ın idaresi altına geçti. Dursun Bey ise Osmanlı hükümdarı Orhan Gazi'nin yanına kaçmıştı.

Bergama emiri Yahşihan'ın lakabı Şücaeddin idi. Arap kaynaklarının Memleket-i Marmara sahibi olarak gösterdikleri Yahşihan'ın 15 şehri ve o kadar da kalesi ve 20.000 atlı kuvveti ile donanması olduğunu Şehabeddin el-Ömeri beyan etmektedir. Bu kayıttan Yahşihan kuvvetlerinin Demirhan'a oranla daha az olduğu dikkati çekmektedir. Yahşihan 1341 ve 1342 senelerinde iki defa donanma ile Gelibolu yarımadasına asker çıkarmış ise de muvaffak olamayarak Kantakuzen ile anlaşmaya mecbur olmuştur(1). Bu antlaşmadan sonra Yahşihan hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi verilmemektedir. Vefatı 1343 yılından evvel olmalıdır.

Bizans kaynaklarına göre Yahşihan'ın vefatından sonra bu bölgede, yani Truva taraflarında Süleyman Bey'in hâkim olduğunu görüyoruz. Ancak kendisinin Demirhan veya Yahşihan'dan hangisinin oğlu olduğu kesinlikle anlaşılamamaktadır. Bizans tahtı için mücadele eden Kantakuzen, düşmanlarına karşı düştüğü zor durumdan Süleyman Bey'in Gelibolu'ya göndermiş olduğu kuvvetler sayesinde kurtulabilmişti (1343)(2).

1345'de Aydınoğlu Umur Bey, Kantakuzen'e yardım etmek üzere Rumeli'ye geçmek istediği zaman, donanmasının İzmir limanında Lâtinler tarafından yakılması sebebi ile yanında Saruhan Bey'in oğlu Süleyman Bey de olduğu halde Rumeli sahiline Karasi Oğulları

(1) J. V. Hammer, Devlet-i Osmaniye Tarih, İrc. M. Ala. I, 179

(2) Kantakuzen, VII, 382 vd.

gemileri ile geçebilmişti. Bu kayıtlardan Bergama'dan itibaren Çanakkale'ye kadar olan Karası'nın sahil kısmının henüz Osmanlılar'a geçmeyip Karası Beyliği'ne ait olduğu anlaşılmaktadır.

Süleyman Bey 1357 yılında yine Truva taraflarına hâkim durundaydı(1). *Takvim-i Nücümî*'deki kayda göre Karası Beyliği'nin sahil kısmının zaptı I. Murad'ın cülûsunu müteakip 1361 (763) tarihinde gerçekleşmiştir.

Bu arada beyliğin büyük bir kısmına ve merkez Balıkesir'e sahip olan Demirhan'ın durumuna ve bu havalinin Osmanlılar'ın eline nasıl geçtiğine de bakmak lâzımdır. 1333 yılında Balıkesir'e gelen seyyah İbn Battuta Demirhan'ın halk tarafından sevilmediğini ve hayırsız bir adam olduğunu yazıyor. Aynı mütalaa isim zikredilmeden Osmanlı kaynaklarında da mevcuttur. Ancak Osmanlı kaynaklarında bu hususta çelişkili ifadeler de bulunmaktadır. Bazı Osmanlı kaynakları Karası Bey'den sonra yerine Aclan Bey'in geçtiğini ve onun 1336'da vefatı ile isim zikretmeyerek yerine oğlunun geçtiğini ve bunun Dursun Bey adındaki kardeşinin Osmanlı hükümdarının yanına gittiğini yazarlar.

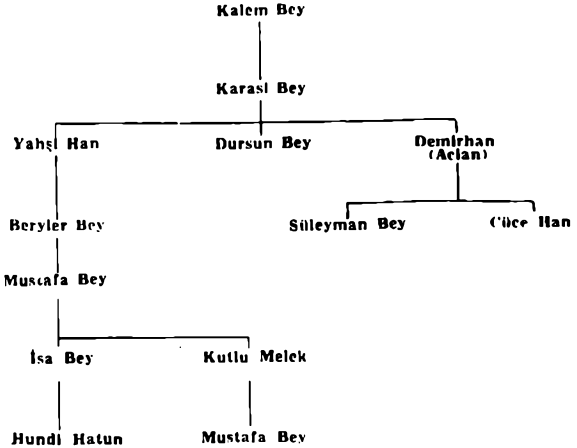
Osmanlılar'a itica eden Dursun Bey, Orhan Gazi'ye Balıkesir Aydıncık ve Bergama'yı vermeyi teklif etmiş ve Karası hükümdarı olmak için de Osmanlılar'ın yardımını istemiştir(2). Orhan Bey bu teklifi kabul edip Dursun Bey'i de yanına alarak Balıkesir üzerine yürüdüğünden Karasloğlu kendisini müdafaa için Bergama kalesine kaçmıştır. Orhan Gazi iki kardeşi barıştırmak için Dursun Bey'i Hacı İlbey ile beraber Bergama'ya gönderdi. Ancak Bergama önüne gelen Dursun Bey kaleden atılan bir okla vurularak ölmüştür. Bu durumdan son derece müteessir olan Orhan Gazi, Balıkesir ve diğer bazı yerleri beyliğine katarak Bergama'yı muhasara altına aldı. Bu arada ahalinin ısrarı ve tehdidi ile Karası hükümdarı kaleden çıkarak Orhan Gazi'ye teslim olmuş ve suçu affedildikten sonra Bursa'ya yerleştirilmiştir(3). Demirhan iki sene kadar burada yaşadıkten sonra taundan vefat etmiştir (1347). Osmanlı tarihlerinde Karası'nın ilhakı 1334, 1336, 1349 ve 1354 olmak üzere farklı tarihlerde gösterilmiştir. Yine Osmanlı tarihlerinin Aclan Bey dedikleri şahsın Demirhan olması ve bunun bir yazılış hatasından kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir.

Karası Beyliği'nin Demirhan'a ait kısmının Osmanlılar'a geçmesi üzerine tecrübeli Karası ümerasından Hacı İlbeyi Evrenuz, Ece

(1) Enveri. *Düsturnâme*. 60 vd.

(2) Aşıkpaşazâde. 44

(3) Hoca Sadeddin Efendi. *Tacü't-Tevârih*. I. 47 vd.

Karasi Oğulları'nın Şeceresi

Halil ve Gazi Fazıl beyler Osmanlı Devleti hizmetinde bulunarak küçük Osmanlı Beyliği'nin Rumeli'nde yayılmasında büyük hizmet etmişlerdir.

Karasi Oğulları'na dair şimdiye kadar ne bir eser, ne kitabe ve ne de bir sikke ele geçmiştir. Karasi Beyliği'nin Osmanlı Devleti'ne ilhakından sonra burası, Çanakkale mıntıkası hariç beş asır Anadolu eyaletine bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir. Sancağın adı Karasi olarak devam etmiş ve merkezi yine Balıkesir olmuştur. Kazaları ise Bigadiç, Sındırgı, Bergama, Balya, Başgelenbe, Kemer-Edremit, Edremit, Ayazmend, Karacalar, Kozak, Fesilkan, Fırt ve Aydıncık idi.

CANDAR OĞULLARI BEYLİĞİ

XIII. yüzyıl sonlarında Anadolu Selçuklu Devleti parçalanırken Kastamonu, Sinop ve çevresinde kurulan Türk Beyliği'dir. Beyliğin kurucusu Şemseddin Yaman Candar'dır.

1291-1292 yılında Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Mesud'un birinci hükümdarlığı zamanında (1283-1298) bunun kardeşlerinden olup memleket dışında bulunmakta olan Rükneddin Kılıç Arslan bir gemi ile Kırım'dan gelerek Sinop'a çıkmış ve oradan da Kastamonu'ya gelmişti. Bu sırada Kastamonu valiliğinde Emir Çoban (Hüsameddin Alp Yörük)'ın oğlu Muzafferüddin Yavlak Arslan bulunuyordu. Yavlak Arslan'ı kendisine atabeg yapan Rükneddin Kılıç Arslan Kastamonu havalisindeki Türkmenler'in başında olarak kardeşi Selçuklu Sultanı II. Mesud'a karşı şiddetli bir mücadeleye atılmıştı(1).

Moğol hükümdarı Geyhatu'nun verdiği yardımcı kuvvetlerle Gıyaseddin Mesud bizzat biraderi üzerine yürüdü ise de meydana gelen muharebede mağlup ve esir düştü. Mesud biraderinin yanına götürüldüğü sırada Mesud'a yardıma gelmekte olan Şemseddin Yaman Candar kumandasındaki kuvvetlere rastladı. Şemseddin Yaman Candar, meydana gelen muharebede bunları dağıtarak Mesud'u kurtardı. Rükneddin Kılıç Arslan'ın atabeg'i Muzafferüddin Yavlak Arslan maktûl düştü. Rükneddin ise elde edilemedi (1292). Şemseddin Yaman Candar'a muvaffakiyetini müteakip Geyhatu tarafından Eflani ve çevresi iktâ olarak verildi(2).

Şemseddin Yaman'ın Candarlık vasfı kendisinin Selçuk sarayına mensup ümerâdan olduğunu göstermektedir. Candar Oğulları Beyliği'nin kurucusu ve en büyük atası olan fakat yaşadığı müddetçe hâkimiyetli Eflani ve çevresini aşamayan Şemseddin Yaman'ın hangi tarihte vefat ettiği ve nereye gömüldüğü kesin olarak belli değildir. En yakın ihtimale göre vefatı XIV. yüzyıl başlarında olmalıdır.

(1) Ahmet Tevhid. «Kastamonu ve Sinop'ta İsfendiyar Oğulları veyahut Kızıl Ahmedîler». TOEM 6, 361

(2) Müneccimbaşı. Sahâlfü'l-Ahbâr, III. 29 vd. .

Şemseddin Yaman Candar'ın ölümünden sonra 1328-1329 (729) tarihli Taşköprü'deki Muzafferüddin Medresesi kitabesine ve tarihsiz bir gümüş sikkeye göre oğlu Süleyman Paşa Eflani'de beyliğin başına geçmiştir. Süleyman Paşa'nın 1309'dan önce beyliğin başına geçmiş olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır(1). Bu sırada Kastamonu, Çoban aliesinin bu bölgedeki son emiri Muzafferüddin Yavlak Arslan'ın oğlu Emir Mahmud Bey'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. Süleyman Paşa Eflani'de oturduğu müddet içinde bilhassa çevredeki Türkler'den asker toplayarak kuvvetlerini artırmaya çalıştı. Nihayet 1309'da Eflani'den birdenbire harekete geçen Süleyman Paşa, Kastamonu üzerine baskın yaparak Mahmud Bey'i sarayında muhasara etmiş, yakalayıp öldürdükten sonra burasını kendisine merkez yapmıştır.

Süleyman Paşa otuz seneden fazla hükümet etmiştir. O, 1335 tarihine yani İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın vefatına kadar İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanımıştır. Ebû Said Bahadır Han'ın ölümünden sonraki beş yıl ise müstakıl olarak hükümet sürdü. Anadolu'da İlhanlılar'ın nüfuzu sarsılmaya başladığı sırada ise Süleyman Paşa tedbirli hareket ederek İlhanlılar'ın valisi Emir Çoban Anadolu'ya geldiği zaman karşılamış ve sadakatini bildirmiştir. Böylece bu halden istifadeyle hududunu genişletmeye muvaffak olmuştur.

Önce Safranbolu'yu beyliğine dahil eden Süleyman Paşa, buranın idaresini oğlu Ali Bey'e verdi. Daha sonra Pervane Oğulları'ndan Gazî Çelebi'nin ölümü (1322) ve Sinop'ta taht mücadelesinin başlaması üzerine Süleyman Paşa'nın bir sefer yaparak burayı hâkimiyeti altına aldığı ve idaresini oğlu İbrahim Bey'e verdiği anlaşılmaktadır(2). Sinop'un fethi beyliğe askerî ve iktisadî bakımdan büyük bir gelişme imkânı sağlamış oluyordu. Ayrıca Sinop'un alınmasıyla Karadeniz ticaretini ellerinde bulunduran Cenevizlilerle temasa geçilmisti.

Safranbolu ve Sinop'un fethinden sonra görüldüğü gibi Süleyman Paşa Candar Oğulları Beyi sıfatıyla eski Türk devlet anlayışına uygun olarak memleketini iki kısma ayırarak oğullarından her birini oralarla bey laynı etmişti(3). Ancak daha sonra (1339) Süleyman Paşa'nın son yıllarında küçük oğlu Çoban'ı kendisine vellaht yapmasını bahane eden İbrahim, babasına karşı isyan ederek Kastamonu'yu zapt ile hükümdar olmuştur. Süleyman Paşa'nın ne suretle vefat ettiği ve vellaht Çoban'ın akıbeti malum değildir(4).

(1) Münecimbaşı, Aynı eser, III. 30

(2) İbn Battuta, Seyahatnâme II, 465

(3) Fuad Köprülü, «Türk-İslâm Feodalizmi», Belleten 28, 219 vd.

(4) Yaşar Yücel, Candar Oğulları, Ankara, 1950, 58

Süleyman Paşa'nın Celâleddin-i Rûmî ailesiyle dostane münasebeleri mevcuttu. Mevlana'nın torunu Ulu Arif Çelebi, Süleyman Paşa'yı Kastamonu'da iki defa ziyaret ederek onunla konuşmuş ve bu görüşmeler sırasında Süleyman Paşa Çelebi'ye büyük hürmet göstermiş ve sayısız hediyeler takdim etmişti. Ulu Arif Çelebi'nin diğer uc beylerine de yapmış olduğu bu ziyaretlerin gayesi, yaptıkları gazalar sonucu nüfuzları artan bey ailelerini Rafızî şeyhlerin tesirinden kurtararak Mevlâna ailesine kazanmaktı(1).

1333 yılında Anadolu'yu gezen seyyah İbn Battuta Kastamonu'da Süleyman Paşa ile görüşmüş olup şu bilgileri vermektedir: «Yaşı 70'e yakındı. Uzun sakallı, vakar ve heybet sahibi bir hükümdardı. Etrafında fukaha vardı. Bunların onun yanında büyük itibarı vardı»(2).

Şehabeddin el-Ömerî ise Süleyman Paşa'nın kırk şehir ve kaleye, hatta daha fazlasına sahip olduğu ve yirmibeş veya otuzbin atlı askeri bulunduğunu ve Memlûk Devleti ile dostane münasebetleri olduğunu zikretmekte olup Candar Oğulları Beyliği'nin sınırlarını şu şekilde çizmektedir: Kastamonu Beyliği Karadeniz'in kenarındadır. Cengizler'e hem hudut olan Doğancık ve civarı Kastamonu'nun güneyine düşer. Bolu Sultanlığı'nın kuzeyindedir. Sinop'tan denize açılan, doğru Suğdak'a çıkar. Çünkü Suğdak Azak'ın Sinop'a en yakın şehridir. Kastamonu denizden Kıpçak, Hazar, Rus ve Bulgar topraklarına en kısa yollardan bağlıdır. Ömerî, Süleyman Paşa devrinde beyliğin güçlü bir sosyo-ekonomik yapıya, gelişmiş bir şehir hayatına yine oldukça gelişmiş bir devlet örgütüne sahip bulunduğu ve Türk dilinin hâkimiyetinin yerleşmiş olduğunu belirtmektedir(3).

Süleyman Paşa devrinde imar faaliyetleri henüz başlangıç devresinde idi. Buna mukabil yapılan fetihlerle beylik kuvvetli bir devlet halinde gelişmeye başlamıştır.

Babasına karşı isyan ederek Kastamonu'yu zapt ile hükümdarlığını ilân etmiş olan Gıyaseddin İbrahim Şah hakkında kaynaklarda hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Beylik yaptığına dair bildiğimiz tek vesika 1341 tarihli Sinop'ta kendisi tarafından yaptırılan caminin kitabesidir. Bu kitabede İbrahim Bey'in adı hükümdar olarak zikredilmektedir.

1345 yılında vefat eden İbrahim Bey'in yerine amcası Yakup Bey'in oğlu Âdil Bey geçti. Münecclimbaşı eserinde bu beyin adı gibi âdil olduğunu kaydetmekte ve uzun müddet beyliğin idaresini elin-

(1) F. Köprülü, «Anadolu'da İslamiyet», Edeb. Fak. Mec. II, 296

(2) İbn Battuta, Seyahatnâme, II, 465 vd.

(3) el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebnâr, 40

de bulundurduğunu söylemektedir(1). Âdil Bey zamanında Sinop'ta ilk Ceneviz kolonisinin teşkiline izin verildiği sanılmaktadır. Ayrıca Venediklilerin Sinop'ta iki müşavir ve oniki azalî meclîs yardımı ile bir konsolos tarafından idare edilen ticaret kolonisinin ilk faaliyetleri de aynı bey zamanına rastlamaktadır.

Âdil Bey'in Sinop ve Kastamonu'da kesilmiş sikkeleri mevcuttur. Sikkelerinde Emirü'l-Âdil ve Es-Sultanu'l-Azam ibareli isimleri görülmektedir(2). Âdil Bey'in zamanına dair kaynaklarda çok az bilgi verilmiştir. Ne zaman öldüğü de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 1366 tarihli kendisinin yaptırmış olduğu bir caminin kitabesinde adının merhum olarak geçmesi bu tarihten önce vefat etmiş olduğunu göstermektedir. Mahallî ananeye göre kendisi bir harpte şehid düşmüştür(3).

Âdil Bey'den sonra yerine Osmanlı tarihlerinde Kötürüm Bayezid diye anılan oğlu Celâlüddin Bayezid 1361'de hükümdar oldu. Talihata cülusunun ilk yıllarında deniz kuvvetlerinin Karadeniz'de Cenevizliler'e karşı harekatta bulunduğunu görüyoruz. Nitekim Kefe'deki istihkamlarına arka arkaya darbeler indiren Bayezid Bey, bu devlete ağır kayıplar verdi. Bu arada Venedikliler Sinop donanmasının bu tecavüzlerine son vermek amacıyla Candar Oğulları'na karşı Bizans ve Cenevizlilerin de katılacağı bir ittifak meydana getirebilmek için hazırlıklara başlamış ise de bir netice elde edememiştir.

Celâlüddin Bayezid, komşu devletlerden Kadı Burhaneddin Ahmed ve Osmanlı hükümdarı I. Sultan Murad ile mücadele etmiştir. Kadı Burhaneddin ile savaşmasına sebep kendisinin damadı olan ve Amasya, emiri bulunan Emir Ahmed'in Burhaneddin'in taarruzuna uğraması ve Bayezid'in ona iki defa yardımcı kuvvet göndermesi olmuştur. Kötürüm Bayezid, Osmanlı Devleti'yle başlangıçta dostane ilişkiler içinde olmakla beraber bu devletin Avrupa kıtasına girişli sistemli fetihler neticesi kuvvetlenmesinden ve Anadolu'da Germiyan ve Hamid Oğulları'ndan toprak ele geçirerek genişlemesinden endişe duymaya başlamıştı. Böyle olmakla beraber bir yandan Osmanlı padişahı I. Murad'a itaatini bildiren Bayezid Bey(4) diğer yandan gittikçe büyüyen Osmanlı tehlikesine karşı komşuları ile iyi münasebetler kurmaya ve onların yardımlarını temine çalışıyordu.

Kötürüm Bayezid önceki Candar beylerine nazaran sert, haşın ve acımasız bir zat idi. Nitekim çok geçmeden dış gâilelerin yanısıra

(1) Münecclimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbar* III. 30

(2) Meskûkât-ı İslâmiye Kataloğu, kısım 4. 404 vd.

(3) Yaşar Yücel, *Aynı eser*, 89

(4) Hoca Sadeddin Efendi, *Tecû'it-Tevârih*, I. 94 vd.

iç huzursuzluklar da çıkacak ve memleket ikiye bölünecektir. Babasının tahtını küçük oğlu İskender'e bırakmak niyetinde olduğunu anlayan büyük oğlu Süleyman Şah kardeşini öldürdükten sonra Osmanlılar'a iltica etmişti. Bu olay üzerine, İskender'i çok seven Kötürüm Bayezid Süleyman'ın çocuklarını ve bu işte rolü olduğu anlaşılan kendi kızını öldürtmek suretiyle intikamını almıştı. Böylece de neticesi tehlikeli bir iktidar buhranı kendisini göstermişti.

Bu arada Süleyman Paşa'nın babası Bayezid Bey'e karşı yardım isteği I. Murad tarafından kabul edilmiş ve bir Osmanlı ordusu ile Süleyman Paşa babası üzerine gönderilmiştir. Kastamonu'da yapılan savaşı Süleyman Paşa kazanmış, Kötürüm Bayezid Sinop'a çekildiğinden Kastamonu Süleyman Paşa'nın eline geçmiştir(1). Bu suretle merkezleri Kastamonu ve Sinop olmak üzere Beylik ikiye ayrılmıştır (1383). Ancak II. Süleyman'ın bu hükümdarlığı uzun sürmemiş olup hâmleri bulunan Osmanlılar'ın baskısına tahammül edemeyerek beyliği terketmiş, böylece beyliğin Kastamonu şubesi Osmanlılar'ın eline geçmiştir. Fakat Osmanlı padişahının bu hareketi, Süleyman Paşa'ya sadık olan Kastamonu halkı tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu sebeple I. Murad burada daha fazla tutunamayacağını anlayarak kuvvetlerini geri çekmeye mecbur olmuştu. Böylece II. Süleyman beyliğine tekrar kavuştu ise de bu olayları dikkatle takip eden babası Kötürüm Bayezid, fırsatı kaçırmayarak Sinop'tan süratle gelip Süleyman Paşa'yı kaçırmaya mecbur etmiş ve Kastamonu'yu yeniden beyliğine katmıştır(2).

Bu durum karşısında Süleyman Şah, Sultan I. Murad'a elçi göndererek tekrar yardımını istemiştir. Kastamonu halkının Süleyman'a bağlılığını bilen Sultan Murad, onu yeniden himâyesi altına almış, büyük kardeşi Şehzade Sultan Süleyman'ın kızı ile de evlendirdikten sonra malyetine verdiği bir kuvvetle Kastamonu üzerine göndermiştir. Bu hadiseler sırasında Kötürüm Bayezid'in hastalanarak Sinop'a çekilmesi ile oğlu Süleyman bu defa Kastamonu'ya kolaylıkla sahip oldu. Çok geçmeden de Sinop'a çekilmiş olan Kötürüm Bayezid 1385 yılında vefat ederek, Sinop'ta Sultan Alaeddin Camii avlusunda İsfendiyarzâdeler türbesine defnedildi.

Celâlüddin Bayezid Bey vefatı senesinde Sinop'ta Camii kebir denilen Sultan Alaeddin Camii'nin tamir ettirmiş ve Araç kasabasında da bir cami yaptırmıştır. Ölümünden sonra Sinop Beyliği'nin başına oğlu İsfendiyar Bey geçmiştir.

(1) Azîz b. Erdeşir Esterebâdî, Bezm ü Rezm, 387

(2) Azîz b. Erdeşir Esterebâdî, Bezm ü Rezm, 387

Osmanlılar'ın himayesinde yeniden Kastamonu Beyi olan Süleyman Paşa, ilk zamanlarda Osmanlılarla dost geçindi. Nitekim I. Kosa muharebesinde ve onu müteakiben Yıldırım Bayezid'in padişahlığının ilk senelerinde Batı Anadolu Beyleri üzerine yaptığı seferde yardımcı kuvvetler gönderdi(1). Fakat beyliklerin ortadan kalkma sırasının kendisine de geleceğinden endişe eden Süleyman Paşa, Osmanlılar'dan yüz çevirip Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed ile münasebetlere girmişti(2). Hatta Yıldırım Bayezid'in Karaman seferi esnasında Süleyman Paşa ile Kadı Burhaneddin'in müttefik kuvvetleri yardıma dahi gelmişlerse de geç kalmışlardı. Süleyman Paşa'nın bu aleyhte faaliyetlerine karşılık olarak Yıldırım Bayezid iki defa Kastamonu üzerine yürüdü ise de Kadı Burhaneddin'in karşı tarazu geçmesi üzerine geri dönmek zorunda kalmıştı. Nihayet Candaroğlu ile Kadı Burhaneddin arasındaki bir ihtilâfı fırsat bilen Yıldırım Bayezid, süratle harekete geçerek bunların birleşmelerine fırsat vermeden Süleyman Paşa'yı kendi kuvvetleriyle yakalayarak yaptığı muharebede de mağlup etmiş ve Süleyman Paşa da harpte maklûl düşmüştür. Bu suretle Yıldırım Bayezid Candar Oğulları Beyliği topraklarının büyük bir kısmını kendi ülkesine katmıştır (1392)(3).

II. Süleyman Paşa, gayet faal bir politikacı olup memleketini tehlikelerden korumak için her türlü çareye başvurmuş, komşularıyla kurmaya teşebbüs ettiği münasebetlerde daima kendi menfaatini göz önünde tutmuştur. *Bezm ü Rezm*'deki kayıtlara göre Süleyman Paşa oynak bir siyaset takip ettiğinden dostluğuna itimat edilmemekte idi. Bir taraftan Kadı Burhaneddin ile ittifak ederken diğer yandan onun hasımlarıyla görüşüp anlaşırdı. Bu durum onu Osmanlılar'a karşı kuvvetli bir dosttan mahrum bırakmıştır. Süleyman Paşa'nın mezarının nerede olduğu belli değildir.

İsfendiyar Bey, kardeşi II. Süleyman Paşa'nın Yıldırım Bayezid tarafından öldürülerek beyliğin Kastamonu şubesi topraklarının Osmanlı ülkesine katılmasından sonra 1385 yılından beri sahibi bulunduğu Sinop'ta müstakıl kalarak tahtın yegâne varisi durumuna geldi. İsfendiyar Bey ilk olarak Sinop'u tehdit eden Osmanlı kuvvetlerinden kurtulmak için Padişah'a bir elçi gönderdi ve bundan böyle Osmanlı tâbiliğini tanıyacağını ve Sinop'un kendisine bırakılmasını istedi. Bu isteği Yıldırım Bayezid tarafından kabul edilerek Kıvrım yolu hudut olarak belirlenmiştir(4). Böylece Osmanlı Devleti ile Can-

(1) Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, 115

(2) Esterebadî. Aynı eser, 388 vd.

(3) Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 31

(4) Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, 136

dar Oğulları Beyliği'nin Sinop şubesi arasındaki münasebetler düzenli ve Candar Oğulları Beyliği Sinop kolu halinde devam etmiştir.

İsfendiyar Bey Ankara muharebesinden sonra Timur'un yanına gelerek bir çok hediyeler takdīm ile Timur'un iltifatını görmüş ve onun hâkimiyetini tanımak suretiyle, Kastamonu, Çankırı, Kalecik ve Tosya yanı eski Candaroğlu toprakları kendisine verilerek(1) hududunu genişletmiştir. Bundan böyle Candar Oğulları Beyliği İsfendiyar Bey'in hükümdarlığı altında birleşik ve genişlemiş bir kuvvet olarak ortaya çıkmıştır.

Fetret devrinde Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında her defasında Osmanlı şehzâdelerinden birini desteklediği görülmektedir. Başlangıçta İsa ve Musa Çelebilere mümkün olduğu kadar yardımda bulunan İsfendiyar Bey, Çelebi Sultan Mehmed'in Osmanlı Devleti'ni bir idare altında toplamaya muvaffak olması üzerine onunla dostluk yollarını aramaya başlamıştır. Nitekim Çelebi Mehmed'in Eflâk üzerine yaptığı seferlerde, kendisinden yardım isteğine karşılık oğlu Kasım Bey kumandasında asker göndermekle cevap vermiştir (1416)(2). Bu sırada İsfendiyar Bey kendisine bağlı bölgelerden Çankırı, Kalecik ve Tosya'yı çok sevdiği oğlu Hızır Bey'e terketmek düşüncesinde idi. Onun bu tasavvurunu sezen büyük oğlu Kasım Bey, Eflâk seferinden sonra Kastamonu'ya geri dönmedi. Daha sonra Kastamonu, Bakırküresi, Kalecik ve Çankırı taraflarının kendisine verilmesi için Osmanlı Padişahı I. Mehmed'in aracılık yapmasını istedi.

Kasım Bey'in bu arzusunu uygun bulan Çelebi Mehmed İsfendiyar Bey'den bu bölgelerin terkini istedi. Bu durum iki devlet arasındaki münasebetlerin iyiden iyiye bozulmasına sebep olmuştur(3). Nitekim Çelebi Mehmed teklifinin kabul edilmemesi üzerine kuvvetlerinin başında Kastamonu üzerine yürümüş, Sinop'a çekilen İsfendiyar Bey'i burada muhasara etmiştir. Nihayet çıkar yol bulamayan Candar Oğlu Beyi, Osmanlı padişahı adına hutbe okutmak ve para bastırmak suretiyle Osmanlı tâbîliliğini kabul etmiştir. Ayrıca Kastamonu kendisinde kalmak üzere diğer bölgeleri Osmanlılar'a bırakmış ve ilgaz dağı hudut olarak kabul edilmiştir. Osmanlılar da sahip oldukları bu bölgeleri kendi hizmetlerindeki Kasım Bey'e devrettiler(4). Böylece Candar Oğulları Beyliği, biri yarı müstakil ve diğeri

(1) Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 80

(2) Neşri, *Cihannüma*, II, 527

(3) Hoca Sadeddin Efendi, *Aynı eser*, I, 285

(4) Neşri, *Aynı eser*, 538 vd.

İse Osmanlı tâbliyetinde olmak üzere şeklen ikiye bölünmüş bir duruma düşmüştür.

Bu sıralarda (1417-1421) Anadolu'da Osmanlılar aleyhine gelişen önemli olaylardan istifade eden İsfendiyar Bey, Samsun'u işgal ederek oğlu Baîra emiri Hızır Bey'e vermişti. Bunun üzerine Çelebi Mehmed Kastamonu ve Canık'e bir sefer yaptı İse de Samsun'u alamadı (1418). Ancak iki sene sonra Şehzâde Murat ve atabegi Hainza Bey kuvvetlerine mukavemet edemeyen Hızır Bey Samsun'u Osmanlılar'a terk etmek mecburiyetinde kaldı. Çelebi Sultan Mehmed Hızır Bey'e kardeşi Kasım Bey gibi kendi hizmetinde kalmayı teklif ettiyse de Hızır Bey, memleketin parçalanmasına sebep olan kardeşi Kasım Bey ile bir arada bulunmak istemediğini beyan ile babasının yanına dönmüştür. Bu suretle İsfendiyar Bey'in yanı Candar Beyliği'nin hududu doğuda Sinop, güneyde Ilgaz ve batıda Araç kasabasının doğusunda kalmak üzere çok küçüldü.

Osmanlı tahtına II. Murad çıktığı zaman (1421) saltanat değişikliğinden istifadeye kalkan diğer Anadolu beyleri gibi İsfendiyar Bey de harekete geçti. Gayesl Osmanlı tâbliyetinden kurtulmak ve Çelebi Mehmed'e kaptırmış olduğu yerleri geri almakti. Nitekim Çelebi Mehmed'in himâyesinde Çankırı, Kalecik ve Tosya'da yerleşmiş olan oğlu Kasım Bey'i oradan kovdu. Bunun üzerine II. Murad İsfendiyar Bey'e karşı bir kuvvet gönderdi. Sinop'a kaçan İsfendiyar Bey ancak diğer Anadolu beylerinin araya girmesiyle kuşatmadan kurtuldu ve barış yapabildi (1421) (1). Fakat çok geçmeden ortaya çıkan Küçük Mustafa Çelebi'nin İsyanı sırasında onu desteklemede gecikmedi ve II. Murad'a karşı girişilen umumi taarruz hareketine katılarak Taraklı-Borlu'ya kadar ilerledi. II. Murad, Küçük Mustafa meselesini hallettikten sonra genel bir sindirme hareketine girişti ve İsfendiyar Bey üzerine yürüdü. Taraklı-Borlu'da yapılan muharebeden sonra, İsfendiyar Bey yaralı olarak Sinop'a kaçabildi. Oğlu Kasım Bey bu savaşta Osmanlılar yanında yer almıştı. Osmanlı kuvvetleri Kastamonu ile Küre kasabasını işgal ettiler. İsfendiyar Bey küçük oğlu Murad vasıtasıyla sulh teklif etti. Neticede yapılan barış ile II. Murad'a tâbi olmayı, her sene Padişah seferlerine asker göndermeyi ve bakır-küresl hasılatından mühim bir kısmını vermeği taahhüt etti. Hudutlar da yeniden tespit edilerek Kastamonu ve Küre İsfendiyar Bey'e iade olundu (2).

Osmanlılarla aralarında bulunan düşmanlığı kesin olarak kaldırmak isteyen İsfendiyar Bey bu maksatla allevi münasebetler kurmak

(1) Osman Turan, *Tarihî Takvimler*, 58

(2) Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 104; Neşri, *Aynı eser*, 574 vd.

İstemiştir. Nitekim evlenmeler karşılıklı olmuş, İsfendiyar Bey oğlu İbrahim Bey'in kızını yani torunu Halime Hatun'u II. Murad'a nikâhlanmıştır. II. Murad da kızkardeşlerinden Selçuk Hatun'u kayınpediri Candaroğlu İsfendiyar Bey'e, diğer kızkardeşi Sultan Hatun'u da İsfendiyar Bey'in oğlu olup Osmanlı hizmetinde bulunan Çankırı sancak beyi Kasım Bey'e vermiştir. İzdıvaçlar neticesinde Osmanlılarla olan dostluğunu daha da kuvvetlendiren İsfendiyar Bey, memleketinde yeniden huzur ve sükûnu tesis edebilmiştir. İsfendiyar Bey bundan sonraki zamanını Osmanlılarla dostluk içerisinde geçirmiş ve tâbiyet şartlarını yerine getirmiştir. Nitekim II. Murad'ın 1438 tarihinde Macaristan'a yaptığı sefere İsfendiyar Bey de yardımcı kuvvetler göndermiştir(1).

İsfendiyar Bey yaşı 70'li geçmiş olduğu halde 26 Şubat 1439 tarihinde vefat etti. Sinop'ta bulunan Candar Oğulları türbesine defnedildi. İsfendiyar Bey devrinde beyliğin ilim hayatı ve sanat alanında canlılık gösterdiğini açıklayan yüzlerce delil vardır. Zamanında Kastamonu Anadolu'daki ilim merkezlerinden biri olmuş, birçok değerli ulema buraya gelerek İsfendiyar Bey'in adına birçok eser telif etmişlerdir(2). İsfendiyar Bey'in hükümdarlığı müddeti yarım asırdan fazla (1392-1439) sürmüştü olduğundan Candar ailesi Osmanlı tarihlerinde İsfendiyar Oğulları diye meşhur olmuştur.

İsfendiyar Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu İbrahim Bey geçti (1439). İbrahim Bey Osmanlı hanedanı ile iki taraflı akrabalık tesis ederek aradaki dostluğu devam ettirmeğe çalıştı. Ancak onun saltanatı dört yıl kadar sürmüştü ve 1443 Mayıs'ı sonunda vefat etmiştir.

İbrahim Bey'den sonra yerine büyük oğlu Kemalüddin İsmail Bey geçti. İsmail Bey saltanatının ilk yıllarında beyliğin tahtına yerleşmek ve devletin birliğini muhafaza etmek için kardeşi Kızıl Ahmed Bey ile uğraşmak zorunda kaldı. Çünkü kendisine muhalefet eden Kızıl Ahmed Bey Osmanlılar'a iltica etmiş ve yardımlarını istemişti. Fakat Osmanlılar ona beyliğe geçmek için yardım etmeği reddederek sadece Bolu sancağını vermekle iktifa ettiler(3). Ancak Kızıl Ahmed Bey beyliğin başına geçebilmek için Osmanlı devlet adamlarını devamlı olarak ağabeyine karşı tahrik etmiş, aynı zamanda Vezir-i azam Mahmud Paşa'yı da kendi tarafına çekmeye muvaffak olmuştur.

Bu sırada Osmanlı tahtına çıkan ve İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmed Anadolu'da Çelebi Mehmed ve II. Murad zamanların-

(1) Halil İnalcık, «II. Murad mad.», İslâm Ansiklopedisi.

(2) Yaşar Yücel, Candar Oğulları Beyliği, 99

(3) Kemalpaşazade, Tevârih-i Âl-i Osman, 191

daki uzlaşma politikası yerine tâbli beylikler sistemine son vererek doğrudan doğruya ilhak prensibini benimsemişti. Bu yüzden Candar Oğulları ile olan münasebetlerinde bir gerginlik başlamıştı. Candar Oğlu İsmail Bey Osmanlı tehlikesine karşı Batı'da müttefikler aramaya başlamıştır. Nitekim onun Doğu'da da Uzun Hasan ve Trabzon Rum İmparatoru David ile anlaşma içerisine girdiği görülmektedir(1).

Fatih Sultan Mehmed ise Anadolu'daki siyasi problemin özünü teşkil eden Candar Oğulları Beyliği'nin hâkimiyeti için hazırlıklara girişmiştir. Trabzon üzerine sefer açtığını bildirerek İsmail Bey'den yardımcı kuvvet istemiştir. Muahede gereğince İsmail Bey'in oğlu Hasan Bey kumandasında gönderdiği kuvvetlerin orduya katılmasından sonra Hasan Bey tutuklanmış ve Mahmud Paşa kumandasındaki kuvvetler anı olarak Kastamonu üzerine sevk edilmiştir. İsmail Bey Sinop'a kaçarak müdafaa tertibatı almış ve Candar Beyliği Kızıl Ahmed Bey'e verilmişti. Fakat müdafaadan bir netice alamayacağını anlayan İsmail Bey kaleden çıkmak suretiyle Mahmud Paşa ile görüşüp hayatına ve çocuklarına dokunulmaması şartıyla teslim olmuştur (1461) (2).

Fatih Sultan Mehmed Sinop önünde orduya katılarak İsmail Bey ile görüştü ve ona kardeş muamelesi yaptı. Otağının kapısında karşıladı. İsmail Bey el öpmek istedi ise de Fatih Sultan Mehmed «*kardeşini*» hitabıyla boynuna sarıldı(3).

Osmanlı padişahı, İsmail Bey'e başlangıçta İnegöl ve Yenişehir taraflarını, oğlu Hasan Bey'e de Bolu sancağını vermiştir. Fakat İsmail Bey kendisine Rumeli'de bir bölge verilmesini rica ettiğinden Filibe'ye nakledildi ve hükümdarlığında olduğu gibi burada da hayırlı vakıflar yaptı. 1479 tarihinde orada vefat etti.

İsmail Bey'in Kastamonu, Sinop ve diğer bazı yerlerde cami, mes-cid, han, hamam, çeşme gibi bir hayli müessese kurmuş olduğu mevcut kalıntılardan ve eserlerden anlaşılmaktadır. Bunların içinde en önemlisi *Küçük İmaret* diye anılan tarihî İsmail Bey külliyesidir. İsmail Bey devrinde Candar Oğulları'nın sosyo-ekonomik gelişmesi en üst seviyeye çıkmış ve beylik tarihinde en müreffeh dönemini yaşamıştır.

Senelerce çalışarak göz diktiği kardeşinin tahtına Osmanlı himâyesinde oturan ve Candar beyi olan Kızıl Ahmed Bey'in bu bey-

(1) Yaşar Yücel, Aynı eser, 107-108

(2) Tursun Bey, Tarih-i Ebu'l-Feth, 99

(3) Neşri, Aynı eser, II, 746; Hocu Sadeddin Efendi, Tacü'l-Tevârik, I, 475

liği görünürde olmuş ve çok kısa sürmüştür. Nitekim Kastamonu ve Sinop elinden alınıp kendisine Mora sancakbeyliği verilmiştir (1). Böylece Kızıl Ahmed'in beyliği 2-3 yıl kadar sürmüştür. Ülkesi elinden alınan Kızıl Ahmed Bey önce Karaman Oğulları daha sonra Ak Koyunlular'ın yanına kaçtıysa da bir netice elde edememiş ve Osmanlılar'ın himayesine girmiştir.

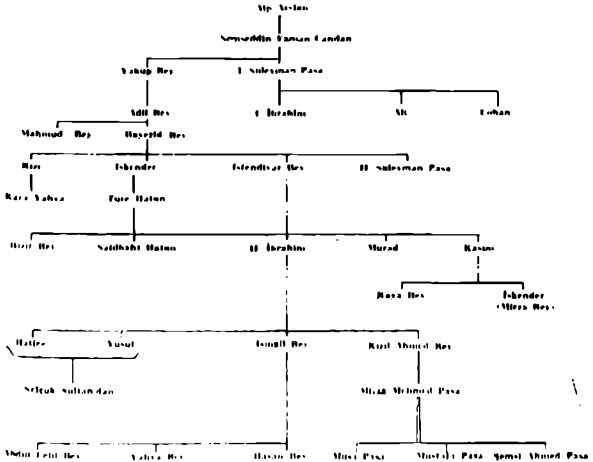
Candar Oğulları Beyliği iktisadî durum itibariyle iyi bir mevki de bulunuyordu. XIII., XIV. ve kısmen de XV. yüzyıllarda pek ehemmiyetli olan Sinop ticaret limanı bu beyliğin elinde bulunduğu için Sinop vasıtasıyla Anadolu emtiasını ve kendi mallarını ihraç ettikleri gibi Ceneviz ve Venedikliler'in getirdikleri eşyaları da içeri alıyorlardı. Bir müddet Samsun'u da ele geçirmiş bulunan Candar Oğulları, orada bir kalesi olan Cenevizlilerle ticarî muamelede bulunmuşlardı. Kastamonu'da çıkan sof ile bakır cevheri beyliğin en önemli ihraç metaydı. Bu ihracat dolayısıyla beylik büyük miktarda gelir elde etmekteydi. Cenevizlilerle alış-verişlerinde Candar Oğulları'nın çift balık resimli olarak *«Darü's-Sade-i Sinop»* adıyla bakır sikkeleri mevcuttur. Candar Oğulları zamanında Kastamonu atlarının meşhur Arap atları gibi soylu olup yüksek flatla satıldığı ve bundan başka doğan ve şahin gibi avcı kuşların ihraç edildiği kaynaklarda belirtilmektedir.

Candar Beyliği'nin Sinop donanması ve tersanesinin olduğu biliniyorsa da bu donanmanın faaliyeti ile ilgili fazla bir bilgi yoktur. Pervane Oğulları'ndan Gazi Çelebi'den sonra ele geçen Sinop'ta donanma faaliyeti olması lâzımdır. Nitekim Candar Beyliği donanmasının 1361 de Kefe'yi almasına ramak kalmıştı. Yine I. İbrahim Bey devrine ait olmak üzere bildiğimiz en önemli olay 1341 yılında Venedik ve Ceneviz ile yapılan bir deniz savaşıdır. 12 genilden müteşekkil Candaroğlu filosu, Sinop önlerinde kuvvetli bir Venedik-Ceneviz filosuyla karşılaşmış ve savaş birçok düşman teknesinin zaptedilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu olaylar bize Candar Oğulları donanmasının gerektğinde Venedik ve Cenevizliler'e karşı Karadeniz'de harekâtla bulunarak mühim başarılar sağlamış olduğunu göstermektedir.

Candar Oğulları I. Süleyman Paşa'dan itibaren Osmanlı hâkimiyetine girinceye kadar birçok ilmi ve sosyal müesseselerle memleketlerini imar etmiş, ilim ve sanat adamlarını korumuşlardır. Ayrıca adlarına birçok Türkçe eser yazdırmak suretiyle Türkçecinin ilim dili olmasına her bakımdan itina göstermişlerdir. Kastamonu XV. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki ilmi faaliyet merkezlerinden biri olmuş

(1) Aşıkpaşazâde. Aynı eser, 160

ve birçok değerli ulema buraya gelerek beylerinin adına eserler telif etmişlerdir. Allame Mahmud Şirazi, Mümin b. Mukbil, Ömer b. Ahmed, Yusuf b. Halil b. Mehmed ile Niksarlı Muhyiddin Mehmed, Candar Oğulları Beyliği'nde ilim öğreten değerli âlimlerden sadece birkaçıdır.

Candar Oğulları'nın Şeceresi

HAMİD OĞULLARI BEYLİĞİ

Teke aşiretinin bir kolunu teşkil eden Türkmenler'in Anadolu'da Göller bölgesinde Eğridir, Uluborlu, Yalvaç, Asl-Karaağaç, Keçiborlu, Isparta ve Burdur şehirlerine hâkim olup kurmuş oldukları beyliktir. Hamid Bey idaresindeki Türkmen aşireti XIII. yüzyılın başlarında Türkiye Selçukluları tarafından Yalvaç, Borlu ve Eğridir taraflarına yerleştirilmişlerdi(1). Türkiye Selçukluları Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu bir sırada Isparta, Eğridir ve havallisinde bulunan Türkmenler'in reisi Feleküddin Dündar Bey XIV. yüzyılın başlarında Hamid Oğulları Beyliği'ni kurmuştur(2).

Dündar Bey'in babası İlyas Bey ve büyükbabası Hamid Bey --ki beyliğe onun adı verilmiştir -- bu bölgede Türkiye Selçukluları Devleti'nin uc beyi olarak gaza hareketlerine katılmışlardı. Feleküddin Dündar Bey ise hiçbir hüküm ve nüfuzu kalmayan Türkiye Selçukluları'nın son senelerinde (1300'den sonra) hüküm sürdüğü Göller havzasında istiklâlini ilân ederek beyliğini kurmuş ve kendisine önce Uluborlu'yu daha sonra da Eğridir'i merkez yapmıştır. Kuruluştan hemen sonra ülkesinin hudutlarını güneye doğru genişleten Dündar Bey Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı fethederek beyliğine kattı. Böylece Hamid Oğulları Beyliği'nin sınırları Germiyan ve Denizli hudutlarına dayanmıştır. Dündar Bey Antalya'yı fetihden (1301) sonra kardeşi Yunus Bey'in idaresine vermiştir. Bu suretle Hamid Oğulları Beyliği Eğridir ve Antalya şubelerine ayrılmıştır.

Feleküddin Dündar Bey bir taraftan fetih hareketleriyle beyliğin sınırlarını genişletirken diğer taraftan ülke içerisinde imar faaliyetleriyle beyliğini yükseltiyordu. Nitekim beylik merkezi Eğridir'i birçok dini-sosyal müesseselerle imar eden Dündar Bey buraya kendi künyesine niâbette Felekabad adını vermiştir.

1314'de Anadolu'ya gelen Beylerbeyi Emir Çoban'a itaat eden Dündar Bey böylece İhanlılar'ın hâkimiyetini tanımış oldu(3). Hatta

(1) C.E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, 305

(2) İ. H. Uzuncarsılı, *Hamid Oğulları* mad. İA., V. 189

(3) İ. H. Uzuncarsılı, *Osmanlı Tarihi*, I. 52 vd.

Dündar Bey sadakatini göstermek üzere İlhan adına Eğridir'de gümüş sikke dahi kestirmişti. Dündar Bey ayrıca İlhan'ın hazinesine her sene dört bin dinar vergi ödemekteydi. Ancak 1316'da İlhanlılar'ın tahtında meydana gelen değişiklik esnasında Anadolu Beylikleri yeniden istiklallerini ilâna başlamışlardı. Nitekim Dündar Bey de istiklâlini ilân ederek «sultan» ünvanını almış ve bir kısım Anadolu Beylikleri (Aydın, Saruhan, Mentеше Oğulları) üzerinde de hâkimiyet tesis etmiştir(1). Şehabeddin el-Ömerî'nin kayıtlarına göre bu sırada Hamid Oğulları'nın onbeşbin yaya ve onbeşbin atlı askeri ile bilinen şehirlerinden başka onbeş kadar da kalesi bulunmaktaydı. Antalya ve havası bunun dışındadır.

İlhaniler'in tahtında bulunan İlhan Olcaytu 1316'da vefat etmiş ve yerine küçük yaşta oğlu Ebû Said geçmişti. Bu durumu fırsat bilen Anadolu Beylikleri de bu devlete karşı olan bağılıklarını tamamen kesmişler ve kendi başlarına hareket eder olmuşlardı. İşte bu sebeple Anadolu Beyliklerinin yeniden itaatlarını temin etmek üzere İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş harekete geçti. Önce Konya'yı sonra Eşref Oğulları'nın merkezli Beyşehir'i zapteden Timurtaş Dündar Bey üzerine yürüdü. Timurtaş'ın Konya ve Beyşehir'de yaptığı zulümlerden korkan Dündar Bey Antalya'ya kaçtı ise de yeğeni Mahmud tarafından Moğollar'a teslim edildi. Dündar Bey'i derhal katlettiren Timurtaş böylece Hamid Oğulları Beyliği'nin Eğridir şubesi topraklarına sahip oldu (1324). Ancak Timurtaş'ın İlhanlı hükümdarı Ebû Said'e isyan ederek Mısır Memlûkları sultanına ilticası üzerine Dündar Bey'in üç oğlundan büyük oğlu Hızır Bey, beyliğin idaresine hâkim oldu.

Hızır Bey'in 1330'da ölümü üzerine Dündar Bey'in Mısır'da bulunan diğer oğlu İshak Çelebi Anadolu'ya geçerek idareyi eline almıştır. İshak Bey daha önce babasının kanını dava etmek üzere Mısır'a gitmişti. Burada iken Memlûk sultanı Melik en-Nâsir Muhammed'in huzurunda Timurtaş'la tartışmış, onun önce hapsedilmesini ve çok geçmeden de öldürülmesini sağlamıştır(2). Biraderi Hızır Bey'in ölümü ile de Mısır'dan gelerek beyliğin başına geçen İshak Bey hudutlarını genişletmeye çalışmıştır. Eşref Oğulları'ndan Beyşehir, Seydişehir ve Akşehir gibi vilâyetleri ülkesine katmıştır.

1333'de Anadolu'yu gezen meşhur seyyah İbn Battuta Eğridir'de İshak Bey'le görüşmüştür. Hamid Oğulları ve merkezli Eğridir hakkında bilgiler veren İbn Battuta İshak Bey'in hacca gittiğinden de bahsetmektedir. Aynı tarihlerde İshak Bey'in kardeşi Mehmed Bey'in

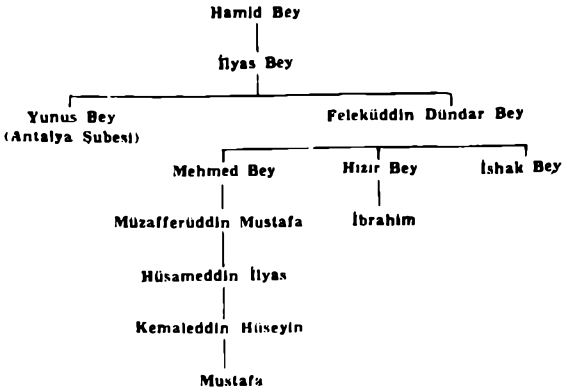
(1) İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, 64

(2) Makrizî, Kitab'us-Sülûk, 84

ise Gölhisar (Burdur vilâyeti dahilinde)'da hüküm sürdüğünden (1) bahsetmektedir.

İshak Bey'den sonra Muzafferüddin Mustafa Bey, onun ölümü ile de oğlu Hüsameddin İlyas Hamid Oğulları Beyliği'nin başına geçmiştir (1356). İlyas Bey zamanında Hamid Oğulları ile Karaman Oğulları'nın sınır mücadeleleri görülmektedir. Ancak İlyas Bey Karamanoğlu Alaeddin Bey ile yaptığı savaşı kaybetti ve Germiyan Oğulları'nın himayesine sığındı. Nitekim Germiyan Oğulları'ndan Süleymanşah'ın yardımıyla kaybettiği toprakları geri almaya muvaffak oldu.

İlyas Bey'in vefatı (1374'den önce) üzerine yerine oğlu Kemaleddin Hüseyin Bey geçti. Bu bey zamanında da Karaman Oğulları'nın Hamid Oğulları üzerindeki baskısı devam etmekteydi. Bu sebeple Hüseyin Bey Osmanlılarla iyi geçinmeye bilhassa dikkat etmiştir. Nitekim bu siyasetin sonucu olarak Sultan I. Murad'ın teklifi üzerine Yalvaç, Karaağaç, Beyşehir, Alaşehir ve Seydişehir gibi bazı yerleri 30.000 altın karşılığında satmıştır. Kendisi ise Isparta, Eğridir ve çevresindeki küçük beyliğinde hüküm sürmeye devam etmiştir. Bu ara-

Hamid Oğulları'nın Sıccesi

(1) İbn Battuta, Seyahatnâme, I. 317

da I. Kosova Savaşı'na oğlu Mustafa Bey kumandasında yardımcı kuvvet göndermiştir. Bilhassa okçulardan müteşekkil olan bu kuvvet savaş esnasında ordunun ön safında bulunmuş ve büyük yararlıklar göstermiştir.

Kemaleddin Hüseyin Bey'in 1391'de ölümü üzerine Hamid Oğulları'nın bu şubesinin toprakları Osmanlılar ve Karaman Oğulları tarafından paylaşıldı. Hüseyin Bey'in oğlu Mustafa Bey ise Osmanlı Devleti hizmetine girmiştir.

Hamid Oğulları hükümdarları bilhassa Eğridir ve Burdur'da birçok imar faaliyetlerinde bulundular. Eğridir'de Hamid Oğulları'na ait eserlerden Hızır Bey camii ve Hüsameddin İlyas Bey zamanında yapılmış olan Yayla mevkiinde türbe, Burdur'da Muzafferüddin Mustafa Bey tarafından yaptırılmış olan medrese ve Şuhud kasabasında 1368 tarihli İbrahim b. Hızır'a alt kubbeli mescit(1) görülmektedir. Hamid Oğulları'ndan şimdiye kadar Hüsameddin İlyas Bey'in Felekabad'da kesilmiş Hüsamlı ibareli gümüş sikkelerinden başka hiç birisinin sikkesi görülmemiştir.

(1) İ. H. Uzunçarşılı, Kitabeler, II. kısım. 229-231

TEKE OĞULLARI BEYLİĞİ

1321-1423 seneleri arasında merkezi Antalya olan Teke-eli'nde Hamid Oğulları'nın bir kolu olarak hüküm süren bir Türkmen ailesidir. Teke beyleri veya Teke Oğulları tabiri Emir Mübarizüddin Mehmed Bey'den sonra kullanılmaya başlanmıştır.

1206 tarihinde Anadolu Selçukluları'nın Rumlar'dan fethettikleri Antalya, bunların saltanat mücadeleleri zamanında Kıbrıs kralının eline geçmiş idi. Ancak 1213'de İzzeddin Keykavus burasını tekrar eline geçirmiş ve Teke Türkmenleri'nin büyük bir kısmını buraya iskân etmiştir. Hamidoğlu Dündar Bey 1321 (721)'de Antalya'yı zaptederek kardeşi Yunus Bey'e bırakmış ve bu suretle Teke Oğulları (Hamid Oğulları Antalya şubesi) Beyliği teşekkül etmişti(1). Bu sırada Anadolu'da Moğol valilerinin nüfuzları devam ediyordu. Bu sebeple Yunus Bey onlara bağlı olarak saltanatını devam ettirmiştir.

Yunus Bey'in ölümü üzerine yerine oğlu Mahmud Bey geçti. Diğer oğlu Sinanüddin Hızır Bey ise Korkud-eli emiri idi(2). Mahmud Bey zamanında 1324'de İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş, Hamidoğlu Dündar Bey'in üzerine yürüyerek onu kaçırmış ve o da Antalya'ya iltica etmişti. Ancak Mahmud Bey kendisine sığınan amcası Feleküddin Dündar Bey'i bu Moğol beyine teslim ederek ölümüne sebep oldu. Daha sonra Timurtaş'ın, İlhanlı hükümdarı Ebü Said Bahadır Han'a isyan ederek Mısır'a gitmesi üzerine Mahmud Bey de Memlûklü Sultanlığı'na iltica etmek zorunda kalmıştır (1327). Ancak o Mısır'da iken Memlûk sultanı en-Nâsir Muhammed'in huzurunda Dündar Bey'in oğlu İshak Bey ile yaptığı münakaşadan sonra tutuklanarak hapsedilmiştir. Bu durum üzerine Korkud-eli (İstanaz) emiri Sinanüddin Hızır Bey, kardeşi Mahmud Bey'in yerine geçmiştir (1327).

Şehabeddin el-Ömeri; 1332'de Hızır Bey'in 8.000 atlı asker ile 12 şehir ve 25 kaleye sahip olduğunu yazmaktadır. Bu kayıtlardan Sinanüddin Hızır Bey'in büyük faaliyetlerde bulunduğu ve kuvvetlerini artırdığı anlaşılmaktadır. 1333 yılında Anadolu'ya gelen ve Hızır

(1) Arif Bey, «Hamid Oğulları», TOEM, 938

(2) İ. Hakkı Uzuncarsılı, Kitabeler, II. 249

Bey'le de görüşen ünlü seyyah İbn Battuta onun hasta olduğunu söylemektedir(1). Hızır Bey'in vefat tarihi belli değildir. Hızır Bey'den sonra Teke Oğulları'nın başına oğlu Dadı Bey, ondan sonra da Mahmud Bey'in oğlu Mübarizüddin Mehmed Bey geçti. Dadı Bey devri olaylarına dair kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır.

Zincirkıran lakabı ile de tanınan Mübarizüddin Mehmed Bey ömrünü Kıbrıslılarla mücadele ile geçirmiştir. Bilhassa Kıbrıs kralı Pierre I. de Lusignan'ın 1361'de Robert de Lusignan'ı Gorigos (Kız kalesi)'a göndererek burayı almaları üzerine Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey ve Alaiye beyi ile birleşen Mehmed Bey, Kıbrıslılar ile amansız bir mücadeleye girişmiştir. Ancak 114 parçadan müteşekkil kuvvetli bir filo ile Antalya limanına gelen Kıbrıs kralı Pierre, 24 Ağustos 1361 tarihinde şehri zaptetmiştir(2). Antalya'ya giren Kıbrıslılar şehirde büyük katliam ve yağma yapmışlardır. Bu arada Antalya'yı Kıbrıs kralına kaptıran Mehmed Bey Korkud-elli'ne çekilmiş ve Antalya'yı ele geçirebilmek için hazırlıklara başlamıştır. Öncelikle Kıbrıslılarla ticari münasebeti kesen Mehmed Bey böylece onları açlıkla teslim mecbur etmeyi düşünmüştür. Bu arada Karaman Oğulları ile de ittifakını devam ettiren Mehmed Bey, ertesi sene maliyetinde 45.000 kişi ve 8 kalyon olduğu halde yeniden Antalya önüne gelip çok şiddetli bir savaş yaptı ise de kaleyi almaya muvaffak olamadı. Ancak bu savaş sonunda Antalya'yı elinde kolay kolay tutamayacağını anlayan Kıbrıs kralı Pierre Hristiyan devletlerden yardım istemek zorunda kalmıştır.

Antalya'yı yeniden fethetmek için inat ve gayretle savaşan ve asla mücadeleyi terklemeyen Mehmed Bey bundan dolayı Teke Bey olarak tanınmış ve Hamid Oğulları'nın bu Antalya şubesi de Teke Oğulları olarak şöhret bulmuştur. Antalya'yı almaktan asla ümidini kesmeyen Mehmed Bey, Memluk Sultanlığı, Alaiye ve Manavgat emirleri ile irtibat ve ittifaklar kurmuştur. 1370'de giriştiği büyük bir kuşatmada da muvaffak olamayan Mübarizüddin Mehmed Bey 14 Mayıs 1373 tarihinde nihayet Antalya'yı yeniden fethetme muvaffak olmuştur(3). Mehmed Bey Antalya'yı zaptetmenin şükranesi olarak Antalya'da kale içinde bulunan ve Selçuklular'dan Sultan Alaeddin Keykubat'ın yaptırılmış olduğu Yivli minareli camii yeniden tamir ve ihya etmiştir. Teke Bey olarak bu alaya ismini veren Mehmed Bey'in ölüm tarihi belli değildir. Muhtemelen Antalya'da kendisinden evvel

(1) İbn Battuta, Seyyahatname, trc. M. Şerif, I, 334

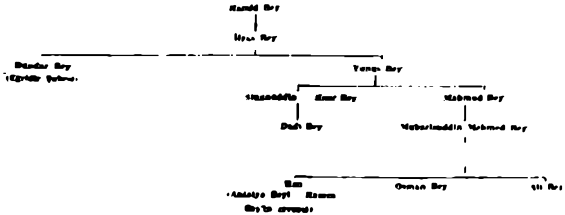
(2) Şehabeddin Tekindağ, «Teke-elli ve Teke Oğulları», Tarih Enst. Der-gisi, sayı: 7-8, 65

(3) Ahmed Tevhid, «Antalya kılâhelerine dair», TTEM, sene: 14-16, 336

vefat eden oğlu Ali Bey'in gömülü bulunduğu Zincirlikiran türbesine defnedilmiştir.

Mübarizüddin Mehmed Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Osman Çelebi geçmiştir. Ancak Osman Çelebi zamanında Teke Beyliği'nin eski ehemmiyetini kaybettiği, hâkimiyetinin ise Antalya ile Korkut-eli'nden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu beyin zamanında Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid 1390'da Antalya'yı zaptederek Teke-eli ile beraber oğlu İsa Çelebi'ye sancak olarak verdi(1).

Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in 1402'de Timur'a karşı yaptığı Ankara Savaşı'nı kaybetmesi üzerine Timur'a tâbiyetini arzeden Osman Çelebi Bey, Antalya hariç olmak üzere eski beyliğine yeniden sahip olarak İstanos'u kendine merkez yapmıştır. 1423'de Osmanlı tahtında meydana gelen değişiklik ve iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Osman Çelebi, Karamanoğlu II. Mehmed Bey'le de birleşerek Antalya'yı almak istemiştir. Bu durumu öğrenen Osmanlılar'ın Teke-Karahisarı'ndaki sūbaşısı Firuz Bey oğlu Hamza Bey, bunların birleşmelerine fırsat vermeden Korkud-eli'ne ani bir baskın düzenleyerek Osman Çelebi'yi öldürttü. Bu arada Osman Çelebi'ye yardım etmek ve Antalya'yı zaptetmek üzere gelen Karamanoğlu Mehmed Bey de kaleden atılan bir gülle parçasının isabetiyle aldığı yaradan dolayı vefat etmiştir (1423).

Teke Oğulları'nın Şeceresi

Osman Çelebi'nin ölümü ile Teke Oğulları Beyliği sona ermiş ve arazileri de Osmanlılar'ın eline geçmiştir(2). Sultan II. Murad, Hamza Bey'e Anadolu beylerbeyliği ile birlikte Osman Çelebi'nin hemşiresini ve Teke-eli sancağını mükâfat olarak vermiştir.

(1) Hoca Sadeddin Efendi, Tarîh't-Tevârih, I, 169

(2) el-Kalkaşandî, Nuhhu'l-A'ya, V, 346

Teke Oğulları Beyliği'nin arazısı küçük ise de Antalya limanı gibi önemli bir ticaret merkezine sahipti. Bilhassa XIV. yüzyılın ilk yarısında Göller bölgesinin halı, kilim, astarlık dokuma ve pamuklu gibi eşyaları buradan ihraç edilmekteydi. Mevkileri itibariyle Teke Oğulları'nın küçük çapta da olsa bir donanmaya sahip oldukları tahmin olunmakta ise de faaliyetleri hakkında hiçbir malumat yoktur.

ERETNA BEYLİĞİ

Eretna Beyliği, Orta Anadolu'da XIV. yüzyıl ortalarına doğru kurulmuş olan bir Türk beyliğidir. Eretna Uygur Türkleri'nden olup önce Cengizliler'in, sonra İlhanlılar'ın ordusunda ikinci dereceden bir emir durumundaydı. Anadolu'ya işgal kuvvetleri olarak gönderilmiş olan Moğollar, başlıca Tokat, Amasya, Çorum, Kırşehir, Kayseri ve Sivas çevresinde yaşamaktaydılar. Tatar denilen bu gurubun hepsi Moğol olmayıp aralarında Uygur ve diğer Türk kavimlerinden önemli zümreler de bulunmaktaydı(1). İlhanlılar'ın ikinci derecedeki emirleri arasında yer alan Eretna, çalışkanlığı ve becerikliliği sayesinde dikkatleri çekmesini bilmiştir. Nitekim daha Olcaytu Han zamanında Anadolu'da bulunan Moğol ordusunun bir fırkasının komutanlığına gönderilmişti. Bu suretle oradaki önemli emirler arasına girmeyi başaran Eretna, Ebü Said Bahadır Han zamanında ise eyalet nâzırı olarak görev yaptı(2).

Selçuklular'ın yıkılışından sonra, Anadolu'ya tamamiyle hâkim olan İlhanlı hükümdarı Ebü Said Bahadır Han, 1318 (716) yılında Emir Çoban'ın oğullarından Timurtaş'a Anadolu'nun idaresini vermiştir. Eretna da Timurtaş'ın maiyyetinde idi. Bu arada Anadolu genel valisi Timurtaş, Eretna'nın kız kardeşi ile evlendiğinden rütbesi yükselerek ona nâip oldu. Eretna bu akrabalık sayesinde Ebü Said Bahadır Han'ın birinci derecedeki emirleri arasına girmeyi başarmıştır. Aynı zamanda Anadolu halkı üzerinde iyi nüfuz kurmaya ve kendini sevdirmeye de çalışıyordu. Bu sırada Timurtaş da Anadolu'da müstakil bir devlet kurmak ve istiklâlini ilân etmek için teşebbüslerde bulunuyordu. Nitekim Anadolu beylerini ortadan kaldırmak için mücadeleye giren Timurtaş, Eretna ve Sungur Ağa gibi İlhanlı emirlerine karşı da cephe almıştır. Bu sebeple Sungur Ağa ve Eretna Karaman ülkesine kaçmak zorunda kalmışlardır. Ancak bu sırada İlhanlılar'ın merkezinde Ebü Said Bahadır ile Emir Çoban'ın arası açılmıştır. Emir Çoban'ı ortadan kaldıran Ebü Said Bahadır Han, Timurtaş'ın Anadolu'dan atılması için de İran Noyan adındaki komutanı-

(1) Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 163

(2) Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I, 180

nı Erzurum'a gönderdi. İranç Noyan buradan hareketle Timurtaş'ın üzerine yürüdü. Fakat babası Emir Çoban'ın İlhanlı hükümdarı Ebû Said tarafından öldürüldüğünü haber alan Timurtaş, kendisinin de bu akibete uğrayacağından korkarak kayın biraderi Eretna'ya Anadolu'nun kendi üzerinde bulunan bütün işlerini bırakarak Mısır'a kaçtı(1). Eretna da Sultan Ebû Said'e itaatini bildirmiştir.

Erzurum'dan Sivas'a gelen İranç Noyan ise Emir Eretna ile birleşerek Larende'ye sığınan Timurtaş'ı yakalayıp katletmek istedi. Ancak Eretna'nın Sivas'ı boş bırakamayacağını söyleyerek İranç Noyan'ı yalnız bırakması iki emirin arasını açtı. Nitekim İranç Noyan Sivas'ı istilâ etmek üzere kuşattı ise de bir netice alamadı. Bu sırada Anadolu beylerinin bir çoğunu kendi tarafına çekmiş olan Karamanoğlu Yahşi Bey, İranç Noyan'ı Niksar'da bir çatışma sırasında öldürdü. Bu durum en çok Emir Eretna'nın işine yaramıştır. Bu arada Ebû Said Bahadır Han, Anadolu umumî valiliğine Şeyh Hasan Celayir'i tayin etmişti. Celâyiriler'den olan büyük Şeyh Hasan idareyi bizzat eline almayarak kendisine itaatini arzeden Emir Eretna'yı vekil bıraktı. Timurtaş'ın çekilip gitmesinden sonra Anadolu'da güzel idaresi ile halkı kendisinden hoşnut eden Eretna, Ebû Said'e karşı da bağlılığını koruduğu için nâiplikte devamlı olarak kaldı.

1329 yılı başlarında büyük bir ordu ile Anadolu'ya gelen Şeyh Hasan Celâyiri, Karamanoğlu başta olmak üzere bütün beylikleri itaat altına aldı. Eretna'yı ise kendisine vekil bırakarak İran'a çekildi(2). Fakat Eretna Bey, Hasan Celayir'e karşı görünürde itaat eder gibi hareket ederken gerçekte Anadolu'yu zaptetmek için hazırlıklara girmişti. Eretna Bey Anadolu halkının mızâcına vakıf ve merhametli bir zat olduğundan, idare tarzından halk son derece memnun idi.

Bu sırada Ebû Said Bahadır Han'ın evlât bırakmadan ölümü üzerine meydana çıkan karışıklıklardan faydalanarak Moğol ülkesinde kendisine bir yer kapmak isteyen Şeyh Hasan, İran'a gitmiş ve Eretna Anadolu'da onun vekili olarak kalmıştır.

Şeyh Hasan Celâyiri, Mısır'da katedilen Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'la yaptığı Aladağ harbinde mağlup olduğundan onun Anadolu'daki vekili Eretna'nın mevkili de tehlikeye girmişti (1337). Daha sonra Irak'ta yerleşen Büyük Şeyh Hasan (Celayir)'dan ümidini kesen Eretna, Memluk sultanı Melik Nasır'a (1309-1340) müracaatla onun himayesine girmiştir (1338)(3). Görülüyor ki Eretna'

(1) Kalkaşandî, Subhü'l-A'sa, V. 363

(2) Hüseyin Hüsameddin, Aynı eser, II. 489

(3) Şehâbeddin el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebâr, vr. 102

nin Mısır sultanını tanıması sultanın zoru ile değil, bizzat kendi isteği ve ricası ile olmuştur. Böylece de Eretnalılar için yeni bir dönem başlamış oldu.

1343 yılında Azerbaycan'da kuvvetlenen Çobaniler'den Küçük Şeyh Hasan'ın kendisine tâbi olması teklifini Eretna Bey reddetti. Bunun üzerine Küçük Şeyh Hasan, Doğu Karahisar'ın batısına kadar olan yerleri istilâ ederken müttefiki olan Karamanoğlu da Ankara'yı elde etti. Şeyh Hasan Çobani'nin bu hareketi üzerine Kayseri kadısı Sıraceddin Süleyman'a Memluk sultanı Melik Nasır'a elçi göndererek kendisine yardım edilmesini rica etmiş ve Anadolu'da sultanın nâibli olarak görev yapacağını bildirmiştir(1). Mısır'a giden Sıraceddin Süleyman Eretna'nın mektubunu Melik Nasır'a takdim etmiştir. Eretna'nın istediğini kabul eden sultan, ona mülk ve hil'at vererek Anadolu valiliğini tasdik etti. Nitekim Mısır sultanı Melik Nasır adına, Eretna tarafından hutbe okutulmuş ve sikke kestirilmiştir(2).

Çobaniler Anadolu'da Erzurum ve Erzincan başta olmak üzere Şarki Karahisar'a kadar olan yerleri ellerinde tutmakla beraber, asıl olarak Anadolu'nun babaları dolayısıyla kendilerinin hakkı olduğunu savunuyorlardı. Bu sebeple Eretna Bey'in Anadolu'da gittikçe nüfuz ve hâkimiyetini genişletmesi ve bu arada Çobanlılar'a ait olan yerlere de saldırması bunların düşmanlığını artırmaktaydı. Nitekim Emir Timurtaşoğlu Şeyh Hasan Emir Eretna üzerine yapacağı seferin hazırlıklarına hız verdi. Çok geçmeden de Eretna'yı yok etmek için bizzat hükümdar ilân ettiği Süleyman Han komutasında hazırladığı orduyu Anadolu'ya gönderdi. Emir Eretna ise Süleyman Han'ın kuvvetli bir ordu ile üzerine gelmekle olduğunu öğrenir öğrenmez Memluktular'dan müteşekkil maiyyet kuvvetlerinden başka Moğollar'dan ve yerli Türkler'den de asker toplayarak hazırlıklarını tamamladı(3).

Süleyman Han'ın niyeti Eretna'nın merkezi olan Sivas'ı kuşatarak zaptetmek idi. Süleyman Han'ın bu plânını anlayan Eretna, daha çabuk hareket ederek düşmanını Sivas'dan daha ileride bulunan Karanbük Ovasında karşıladı. Şiddetle birbirine giren iki ordudan başlangıçta Süleyman Han üstün duruma geçti. Eretna'nın kuvvetlerinin bozulduğunu gören Süleyman Han'ın askerleri kaçanları kovalamak yerine ganimet elde etmek yoluna gittiler. Ancak ihtiyat kuvvetleri ile bir tepenin ardına gizlenmiş olan Eretna, tam zamanında buradan çıkarak yağmacıları gafil avladı. Süleyman Han ve yanın-

(1) Uzunçarşılı, «Eretna» inad. I, 309

(2) Makrizi, Kitabü's-Sülûk, II, 533

(3) Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, 105

dakiler bu hücumu dayanamayıp kaçmaya başladılar. Bu arada Eretna'nın askerlerinden kaçanların da geri dönmesi ve savaşa katılması. Süleyman Han'ın kuvvetlerine büyük zayiât verildi. Böylece Eretna, 1343 yılında Emlr Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan'ın göndermiş olduğu Süleyman Han komutasındaki orduyu Karanbük'de kesin bir şekilde yenerek kendisine istikbâl yolunu açan büyük zaferi kazanmış oldu.

Eretna bu muzafferiyetten sonra mevkiini kuvvellendirdi. Nitekim Alneddin ünvanı ile sultanlığını ilân eden Eretna, aşağı-yukarı bütün Orta Anadolu'ya hâkim olmuştur(1). Anadolu beyleri Eretna'ya bu muzafferiyetinden sonra daha hürmetkâr ve çekingen bir tavır takınmaya başladılar. Sultanlığını ilân eden Eretna, hutbe ve paralardan Memluk sultanının ismini de çıkartarak kendi adına hutbe okuttu ve para kestirdi. Küçük Şeyh Hasan'ı mağlup ettikten sonra takip ettirmeyen Eretna, hatta evvelce Şeyh Hasan'ın eline geçmiş olan Erzurum'dan Doğu Karahisar'a kadar olan yerlerin istirdâdını dahi düşünmedi(2). Bu sırada Çobanlılar'ın tahlında Küçük Şeyh Hasan bir tertib ile katledilmiş ve yerine kardeşi Melik Eşref geçmişti. Melik Eşref de Şeyh Hasan Çobani gibi Eretna Devleti'ne karşı devamlı taarruzlarda bulunuyor ve onun kendisine tâbi olmasını istiyordu. Melik Eşref'in de tâbiyet tekliflerini reddeden Eretna mevkiini kuvvellendirmeye çalışıyordu.

Eretnalılar'ın komşuları olan Beyliklerden Dulkadırlılar, Karahanlılar, Osmanlılar, Taceddin Oğulları ve Amasya Beyleri ile bazen dost ve bazen düşmanca münasebelleri olmuştur. 1337'de Dulkadır Oğulları Beyliğini kuran Karaca Bey ilk olarak kuzey komşusu Eretna Bey'in arazisine saldırmaya başladı. Nitekim 1338 yılında Darendeli valisi Hadım Mercan'ın merkeze Eretna Bey'in yanına bir iş için gitmesinden faydalanan Dulkadır Oğulları, bu kaleyi kuşattılar. Fazla zorlanmadan kaleye giren kuvvetler, Eretna Bey'in taraftarlarını öldürmüşler ve kaleyi ithedip Dulkadıroğlu Zeyneddin Karaca'ya teslim etmişlerdir(3).

Zeyneddin Karaca da Memluklu sultanı Melik Nasır'a baş vurarak kaleye bir nâip tayin edilmesini istemiş ve bu istek Memluk sultanının çok hoşuna giderek Karaca'ya teşekkür etmiştir. Ancak bu durum Eretna Oğulları ile Dulkadırlılar'ın arasını açmaya yetmiştir. Ancak, Karaca Bey üzerine gönderilen Eretna kuvvetleri bozguna uğ-

(1) Makrizi, Aynı eser, 652

(2) Uzunçarşılı, «Eretna Devleti», Belleten, XXXII, 169

(3) Faruk Sümer, Anadolu'da Moğullar, 103

ramıştır. Neticede iki beylik arasında çıkması muhtemel daha büyük savaşlar vuku bulmadan Mısır Memluklu sultanının araya girmesyle barış yapılmıştır(1).

Yapılan bu barış anlaşmasından da Dulkadir oğlunun kârlı çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu sebeple Eretna Bey, 1339 yılından sonra hutbelerden ve paralardan Memluklu sultanının adını kaldırmıştır. Emir Eretna'nın bu hareketine kızan Melik Nasır, Halep nâibinden Eretna arazisine akınlar düzenlemesini istemiştir. Bu emre uyan Halep valisi de Eretnalılar'ın merkezi Sivas havalsine kadar saldırılar düzenleyip yağmalattı. Sultanın bu tavrından çekinen Eretna Bey derhal Kahire'ye bir elçi ile mektup göndererek özür diletti. Mektubunda Türkmenler'in ülkesine yaptığı akınlardan da bahsederek Eretna, bunların önlenmesini istemiştir. Sultan ise kendisine tâbi olduğu müddetçe bu olayların tekrarlanmayacağını taahhüt etmiştir. Buna rağmen Dulkadir Oğulları'nın Eretna Oğulları arazisine yaptıkları akınlar son bulmamıştır(2).

Bu sırada Eretna Beyliği'nin merkezi Sivas idi. Ancak Şeyh Hasan Çobani'ye karşı kazandığı İstiklâl savaşından sonra Kayseri'yi başkent olarak tespit etmiş ve bu şehir Eretnalılar'ın yıkılışına kadar Alaeddin Ali'nin son zamanları ve II. Mehmed dönemi hariç olmak üzere merkez olarak kalmıştır. Eretnalılar'a alı diğer meşhur şehir ve kasabalar ise Niğde, Tokat, Amasya, Erzincan, Doğu Karahisar, Niksar, Canik, Develî Karahisar, Çorum, Zile, Ürgüp, Harput, Merzifon, Kırşehir, Darende ve Gümüşhane olmuştur.

Alaeddin Eretna 1352 yılında vefat ederek Köşk ismi verilen mahaldeki türbeye defnedilmiştir(3). Sultan Alaeddin Eretna'nın şan ve şöhreti ülke içinde ve dışında çok büyük olduğundan ölümü Anadolu'da ve komşu ülkelerde büyük bir üzüntüye sebep olmuştur. Çünkü o, eşine az rastlanan bir idareci idi. 1327 Ekim'inden 1352 Şubatı'na kadar valilik ve sultanlık dönemlerinde İlhanlılar devrinde Anadolu'da meydana gelen anarşiyi, takip ettiği usta siyasetli, adaletli, şefkatli ve yüksek otoritesiyle ortadan kaldırmış, birlik ve beraberliği tesis etmiştir. Ayrıca Arapçayı fasih olarak konuştuğu da kaynaklar da belirtilmektedir.

Arap tarihçilerinden Selahaddin Halilî b. Aybek es-Safedi, onun için şu mütalaalarda bulunmaktadır; «*Eretna hayırlı bir adamdı. Dî-yânet sahibi olup fî sebtilillah İslâmîyet'in hâmiî ve müdâfiî idi. Mec-*

(1) Mükrimin Halilî Yinanç. «Dulkadir Oğulları». İA., 655

(2) Kemal Göde, Eretnalılar, yayınlanmamış doktora tezi. 56

(3) Kalkaşanlı, Subbu'l-A'şâ. V. 383

lis-i ulemadan hâli olmazdı ve onlarla istişare ederek fikirlerinden istifade eylerdi. Müslümanlar bu adamdan daima iyilik görürler. Kendisine müracaat edenler onun in'âm ve ihsânına nâil olurlardı. Eretna ölünceye kadar bu hal devam etti. Onun vefatıyla müslümanlar en büyük yardımcılarından mahrum kaldılar ve düşmanlarının zararını gördüler» (1).

1333 yılında Anadolu'ya gelen ünlü şeyyah İbn Battuta, Sivas'ta Emir Alaeddin Eretna ile görüşüğünü ve onun Arapçayı faslıh olarak söylediğini belirtmektedir. İbn Battuta ayrıca Eretna'nın Kayseri'de oturan zevcesi Toga Hâtun'un da Büyük Şeyh Hasan'ın akrabasından âlim bir kadın olduğunu kaydetmektedir (2).

Alaeddin Eretna'nın üç oğlu olup yaş sırasıyla Şeyh Hasan Bey, Cafer Bey ve Mehmed beylerdi. Bunlardan Şeyh Hasan Bey çok güzel, yakışıklı, zeki ve fazıl bir bey imiş. Babası onu Irak hükümdarı Büyük Şeyh Hasan'a elçi olarak da göndermişti. Eretna Bey, bu oğluna Mardin hükümdarı Melik Salih Şemseddin'in kızını istemişti. Salih Şemseddin bu isteği kabul ederek kızını Eretna ülkesine göndermiş ise de bu sırada hastalanan Şeyh Hasan Bey vefat etmiş ve Sivas'da Gündük minare denilen türbeye defnedilmiştir. Gelini geri göndermeyen Eretna Bey, onu ortalıca oğlu Cafer Bey'e nikâhlamıştır. Fakat Şeyh Hasan'ın ölümü Emir Eretna'yı son derece müteessir etmiştir.

Alaeddin Eretna'dan sonra emirlerin ittifakıyla küçük oğlu Gıyaseddin Mehmed Bey hükümdar oldu. Mehmed Bey bilhassa veziri Hoca Ali Şah'ın isteği üzerine ağabeyi Cafer Bey'i hapsedildi. Mehmed Bey'in daha çok genç olması dolayısıyla devlet idaresini eline alan Hoca Ali Şah, kendini halka göstermek ve sevdirmek gayretinde idi. Bu sırada Eretna'nın vefatından istifade eden Türkmen aşiretleri başkaldırmışlar, Canık ve havâlisini tamamen ellerine almışlardı. Güneyden ise Dulkadir Oğulları Eretna Beyliği'nin aleyhine olarak hudutlarını genişletiyorlardı.

Bu karışık devrede, hükümdarın amcası olup Erzincan'da hüküm sürmekte olan Burak Bey, Eretna tahtında hak iddia ederek isyan etti. Ancak Hoca Ali Şah, isyan fazla büyümeden uzlaşmak yoluyla Burak Bey'i Erzincan'a dönmeye ikna etmiştir (3).

1351 yılında Mısır Memlûkları tahtında vukubulan saltanat değişikliği sırasında Halep valisi Bin Bogarus isyan ederek Şam'ı zapt etmiştir. Dulkadir oğlu Karaca Bey ise, daha sağlığında Alaeddin

(1) A'yanü'l-Ayr, Ayasofya kth. Nr. 2962, vr. 162-b; Ayricu krs. Uzunçarşılı, «Eretna Devleti», Belleten, XXII, 171-172

(2) İbn Battuta, Seyahatnâme, II, 225

(3) Hüseyin Hüsameddin, Aynı eser, III, 44

Eretna'nın bütün ikazlarına rağmen âsl valîye yardım etmişti. Bîn Boğarus'u bertaraf eden Memlûk sultanı akabinde büyük bir orduyla Dulkadir Oğulları üzerine yürüdü. Yapılan savaşta mağlup olan Karaca Bey kaçarak Eretna'ya Gıyaseddin Mehmed'e iltica etti. Memlûk sultanı Karaca'nın tutulması ve kendisine teslim edilmesini Mehmed Bey'den istedi. Memlûk sultanından çekinen Mehmed Bey, Karaca Bey'e büyük bir izzet ve iltifat göstermiş ise de daha sonra muhafaza altında Halep'e göndermiştir. Buradan Kahire'ye gönderilen Karaca Bey idam edilmiştir.

Memlûklular'ın Malatya valisi Esudemir Tazi ise devamlı olarak Dulkadir ve Eretna topraklarına saldırıda bulunuyordu. Ancak bu valîye karşı birlikte hareket eden Dulkadir ve Eretna kuvvetleri Malatya valisini kolayca bertaraf ettiler. Bu durum üzerine Memlûk sultanı Kutlu Boğa Şam nâibi komutasında 24.000 kişilik bir kuvveti Anadolu'ya sevketti. Memlûk kuvvetleri Dulkadir ve Eretna topraklarına saldırdılar ise de hiçbir başarı gösteremediler.

Alaeddin Eretna'nın kuvvetli otoritesi sebebiyle onun zamanında ne Tatarlar, ne de devlet içindeki emirler hiç bir surette baş kaldıramıyorlardı. Sultan Gıyaseddin Mehmed Bey ise zayıf bir şahsiyet olup babasının devlet işlerindeki dirayetli ve usta siyaseti onda görülüyordu. Ayrıca devletinin ileri gelen ulema ve emirlerine danışmaz ve onların mütalaalarına ehemmiyet vermez olmuştur. Bilhassa gençliğin verdiği tecrübesizlik yüzünden ülke dahilinde isyanların sonu gelmiyordu. Memleket işlerini kendisi gibi genç ve tecrübesiz olan kişilere bırakmıştı. Bu sebeple halkta ve emirlerde sultana karşı umumi bir itaatsizlik ve soğukluk başgöstermişti(1). Nitekim ulema ve emirlerin aleyhine dönmesi üzerine Mehmed Bey ülkeyi terk ederek Konya'ya sığınmak zorunda kaldı. Bu gelişmelerden sonra tahta, vezirler ve devlet büyüklerinin kararıyla ağabeyi Cafer Bey çıkarıldı. (1354) (2).

İzzeddin ünvanıyla tahta çıkan Cafer Bey, ilk olarak devlet işlerine kendi adamlarını tayin etti. Bu arada biraderi Mehmed Bey taraftarlarını işbaşından tamamen uzaklaştırdı. Bu sebeple Mehmed Bey'e bağlı emirler ve bilhassa Hoca Ali Şah, onu tekrar tahta çıkarmak için faaliyetlere başladılar. Hoca Ali Şah, ilk olarak Karaman Oğulları ile Eretnalılar arasındaki akrabalığın faydalanarak Mehmed Bey'i Karamanoğlu Alaeddin Bey ile ittifak etmeye sevketti ve bunda da muvaffak oldu. Karamanoğlu Alaeddin Bey'in verdiği kuvvetleri de beraberine alan Mehmed Bey, ağabeyi Cafer'i Kayseri kale-

(1) Münecimbaşı Câmî'd-Düvel, 443

(2) Osman Turan, Tarihî Takvimler, 70

sinde sıkıştırdı. Ancak kaleyi yedi ay kadar kuşatmasına rağmen bir netice alamadı ve Konya'ya döndü. Bu sırada Konya'da valî Davut Bey'e karşı umumî bir hoşnutsuzluk vardı. Bunu iyi değerlendiren Eretna emirlerinden Hacı Kutlu Şah, Konya ileri gelenleri ile anlaşarak onların uygun bir fırsatta kale kapılarını açmaları üzerine Konya'ya sahip oldu. Konya valisi Davut Bey Larende'ye, Mehmed Bey ise Sivas'a kaçtılar(1). Böylece Konya Hacı Kutlu Şah'ın siyaseti sayesinde Eretnalıların hâkimiyetine girmiş oldu.

Eretnalıların Sivas valisi bulunan Hacı Kutlu Şah'ın Emir İzzeddin Cafer Şah ile aralarında anlaşmazlık mevcuttu. Bu sebeple derviş kılığında bir tekkeye sığınmış olan Mehmed Bey, yakalanıp Hacı Kutlu Şah'ın yanına getirilmesi üzerine, Hacı Kutlu Şah onu tanıyıp saygı göstermiş ve sarayına götürerek sultan muamelesi yapmıştır(2). Böylece yıldızı bir anda parlayan Mehmed Bey, Hacı Kutlu Şah ve Hoca Ali Şah gibi iki kudretli vezirin desteğini temin ederek Kayseri üzerine yürüdü. Ağabeyi Sultan İzzeddin Cafer Bey kuvvetleri ile Yalnızgöz mevkinde karşılaşan Mehmed Bey kuvvetleri arasında geçen savaşı kazanan Mehmed Bey ve Hoca Ali Şah Kayseri'ye girdiler. Böylece Mehmed Bey ikinci defa sultanlık tahtına oturdu (1355). Savaşı kaybeden Cafer Bey ise yaralı olarak Mısır'a kaçmış ve orada kalmıştır.

Eretna Beyliği tahtına tekrar çıkan Mehmed Bey, eski huylarından vazgeçmediği ve devlet işleri ile ilgilenmediği için çok geçmeden veziri Hoca Ali Şah ile arası açıldı. Nitekim 1364 senesinde isyan eden Hoca Ali Şah, Kayseri üzerine yürüdü. Mehmed Bey Emir Seyyid ile ittifak ederek Hoca Ali Şah'ı Cuma Mesâidi denilen yerde karşıladı ise de yapılan savaşı kaybetti. Emir Seyyid Mısır'a kaçtı. Mehmed Bey ise, Mısır hükümdarı Melik Eşref'e müracaat ederek yardım istedi. Mısır sultanı Halep nâibine emir göndererek Mehmed Bey'e yardım etmek üzere askerleri ile beraber yürümesini istemiştir. Memlûk-lular'dan aldığı kuvvetlerle iyice güçlenen Mehmed Bey, Hoca Ali Şah üzerine yürüdü. Malva ovasında yapılan savaşta Mehmed Bey asi Hoca Ali Şah'ı mağlup etti(3). Hoca Ali Şah harp meydanında ölü olarak ele geçirildi.

Hoca Ali Şah meselesini atlatan Mehmed Bey, böylece devlet idaresinde söz sahibi tek kişi oldu. Ancak bu durumu rahat yaşamaya alışmış olan emirlerin hoşuna gitmedi. Bunlar Mehmed Bey'e karşı gizlice ittifak kurmaya başladılar. Nitekim Gıyaseddin Mehmed Bey'in

(1) Hüseyin Hüsameddin, Aynı eser, 19 vd.

(2) Şikarî, Karaman Ogulları, 69.

(3) İ. H. Özuncarsılı, Anadolu Beylikleri, 138.

Memlûklular ve Moğollar ile mücadele halinde bulunmasından da istifade eden Kayseri kadısı Burhaneddin Ahmed, Amasya emiri Hacı Şadgeldi ve Sivas hâkimi Hacı İbrahim gızlıce anlaşarak Mehmed Bey'i Sivas'ta öldürdüler(1). Mehmed Bey'in kabri Kayseri'de Köşk Medrese'de, babası Eretna'nın yanındadır. Çok küçük yaşta tahta çıkması dolayısıyla devlet işlerini emirlerine bırakmış olan Sultan Mehmed Bey, bu sebeple hiç söz sahibi olamamış ve yaşı 25'e geldiğinde de yetkileri ellerinden alınacağından korkan emirler tarafından öldürülmüştür.

Sultan Gıyaseddin Mehmed Bey'in öldürülmesiyle yerine emirler tarafından küçük yaşta olan oğlu Alaeddin Ali Bey tahta çıkarıldı. Ali Bey'in tahta çıktığı günlerde ülkede babası zamanında başlayan fitne ve karışıklıklar had safhaya ulaştı(2). Bu sebeple Orta Anadolu'daki Türkler'den büyük bir kısmı Ayıntab'a ve batı bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu durum Batı Anadolu ve Marmara bölgesinin Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır. Sultan Alaeddin Ali Bey zamanında Eretna valileri ismen sultanlarına bağlı olup tamamiyle müstakil hareket etmeye başlamışlardı. Bunlar Sivas hâkimi Hacı İbrahim, Amasya emiri Hacı Şadgeldi, Tokat hâkimi Şeyh Necib, Kayseri emiri Şeyh Cüneyd ve Koyulhisar beyi Kılıç Arslan idi. Eretna Devleti içerisindeki bu idare boşluğundan faydalanan Moğollar, her tarafa karışıklıklar çıkarmaya ve devlet bütünlüğünü bozmaya devam ediyorlardı. Bu durumu fırsat bilen Karaman oğlu Alaeddin Ali Bey de Niğde ve Aksaray'ı kendi beyliğine kattı(3).

Bütün bu iç karışıklıklara rağmen Ali Bey, zevk ve eğlence ile günlerini geçirmekte idi. Zayıf iradeli ve kabiliyetsiz olan sultanın devlet idaresine de Moğollar'ı getirmesi, emirlerinin kendisini dinlemelerine yol açmıştır. Sultanın Moğollar'ı iş başına getirmesi ve onlara daha fazla ilgi göstermesi, Kayseri beyleri ve halkının da sevgisini kaybetmesine yol açmıştır. Dışta ise devletin içine düştüğü bu perişan hal görülenler, devlete son darbeyi vurmak zamanının geldiğine hükmetmişlerdi. Nitekim Eretna Devleti üzerinde emelleri olan Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey, süratle Kayseri üzerine yürüyerek burasını zaptetti ve sultanı Sivas'a kaçtırttı(4). Kayseri'de Karaman Oğulları'nın zalımce hareket tarzları yüzünden ahâlde kendilerine karşı umumî bir nefret uyandı. Bu durum üzerine harekete geçen Kadı Burhaneddin Ahmed, Karaman Türkmenleri'nin Kayseri'de yaptıkları tahribat ve mezâlime son vererek, şehri geri aldı.

(1) Uzuncarşılı, «Eretna Devleti», 179

(2) Esterabadî, Bezm ü Rezm, 79

(3) Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, 126

(4) Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, 25

Karamanoğlu'nun elinden Kayseri'yi alan Kadı Burhaneddin Ahmed, Kayseri emaretine geçmek istiyordu. Kadı Burhaneddin'in planını öğrenen Ali Bey onu yakalayarak hapsedirdi. Ancak Kadı Burhaneddin taraftarı olan Sivas emiri Hacı İbrahim, Moğollar'ın da yardımıyla Sultan Alaeddin'i tutukladı ve Kadı Burhaneddin'in hapis-ten kurtardı. Hacı İbrahim'in Eretna tahtını ele geçirebilmek için faaliyetlerde bulunması ve bu gayeye ulaşabilmek için hükümdarı da- hi hapsedmesi, Alaeddin Ali Bey taraftarlarını harekete geçirdi. Ni- tekim Moğollar'ın Ali Bey'e taraftar olan Barambay kolu hükümdarı hapis-ten kurtarmak için Hacı İbrahim ile çarpıştılar. Meydana ge- len kanlı savaşta Hacı İbrahim yenilerek öldürüldü(1). Alaeddin Ali Bey böylece tekrar hükümdar oldu. Bu sırada Hacı İbrahim'in köle- si olan Hacı Mukbil, şehrin valiliğini beyinin çocuklarından birine vermek suretiyle duruma hâkim olmak istedi. Ali Bey ise devlet mer- kezini/n yani tahtın elde tutulması hükümdarın sıfat ve mevkii- ni ta- yin eden en mühim unsur olduğunu belirterek bu karara şiddetle karşı çıktı ve Kadı Burhaneddin ile anlaştı. Kadı Burhaneddin ise Hacı Mukbil'i kendisine rakip olarak görüyordu. Bu sebeple Sivas'ta Hacı Mukbil aleyhine büyük bir isyan çıkarttılar. Hacı Mukbil'in davranışlarından hiç memnun olmayan Sivas halkı da bu isyana ka- tıldı. Neticece hazine ve malları yağmalanan Hacı Mukbil yakalana- rak sultanın huzuruna çıkarıldı. Alaeddin Ali Bey, Hacı Mukbil'in ha- yatına dokunulmayacağına dair söz verdi ise de aynı gece öldürtmü- ştür(2). Böylece devletin tahtına sağlam bir şekilde oturan Alaed- d'in Ali Bey, Hacı Mukbil olayında büyük yardımını gördüğü Kadı Burhaneddin'i vezirlik mevkiline getirdi (1378).

Bundan sonra Alaeddin Ali Bey'in veziri Kadı Burhaneddin Ah- med ile uyum içerisinde olarak devlet otoritesini sağlamlaştırmak için faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Bu sırada Eretna'nın en eski ve nüfuzlu ümerasından olan Hacı Şadgeldi, Amasya'da merke- ze ehemmiyet vermeyerek kendi başına hareket ediyordu. Hacı Şad- geldin'in merkeze aykırı olarak tecavüzkâr hareketlere başladığını haber alan Ali Bey, bir miktar kuvvet ile Amasya üzerine yürüdü. Ordu Tokat'a vardığında kendisi- le karşı büyük bir sevgi ve iltifat beslediği Burhaneddin'e ve Seydi Hüsam'a tabi ve alem verdi ve hil'atler giydirdi. Hacı Şadgeldi Paşa, Ali Bey'in ordusuyla gelerek Amasya civarında karargâhını kurması üzerine(3) sultana haber gön- dererek itaatını arz etmek istediğini bildirdi. Bu istek üzerine sul-

(1) Azîz Erdeşir Esterabadi, Aynı eser, 124

(2) Ynşar Yücel, Aynı eser, 34

(3) Esterabadi, Aynı eser, 138

tan Seydi Hüsam'ı kaleye gönderdi. Ancak Hacı Şadgeldi, verdiği söz hilâfına hareket ederek Seydi Hüsam'ı hapsedti. Bunun üzerine sultan ile veziri Kadı Burhaneddin Amasya'yı muhasaraya başladılar.

Bu sırada Şarkî Karahırsar emiri Kılıç Arslan da gelerek sultanın ordusuna katıldı ve kuşatma şiddetlenerek devam etti. Muhasaranın şiddetlenmesi üzerine Hacı Şadgeldi, Ali Bey ve vezirlere ricacılar göndererek özür diledi. Fakat bu hareketi olumlu bir sonuç vermedi. Muhasaranın uzaması ve Hacı Şadgeldi'nin herhangi bir mukabil harekette bulunamaması yüzünden çok sevdiği Seydi Hüsam'ın hayatından endişeye kapılan sultanın isteği yüzünden kale üzerindeki baskı hafifletildi. Bu sırada cereyan eden müzakereler neticesinde Seydi Hüsam'ın ladesine karşılık kuşatmanın kaldırılması kararlaştırıldı. Neticede Seydi Hüsam serbest bırakıldı ve Sultan Alaeddin Ali Bey Amasya'yı zaptedemeden geri çekildi(1). Her ne kadar Ali Bey Amasya üzerine yürüyüşte bir iş göremedi ise de bu hareket onun hükümdarlığı bakımından önemli bir anlam taşımaktadır. Gerçekte iktidara geçtiği günden beri devlet içinde devam eden isyan ve karışıklıklar artık yatışmış, yerine huzur ve sükun hâkim olmuştu. Hükümdar ile vezirinin büyük bir uyum içerisinde Amasya'yı kuşatmaları ve en azından Hacı Şadgeldi'yi sindirmeleri ise hükümet içindeki uyumu göstermesi bakımından önemlidir.

Sultan Alaeddin Ali Bey'in Kayseri'ye dönmesinden kısa bir süre sonra Niğde'den gelen bir eiçilik heyeti şehri Ali Bey'e teslim edecekleri hususunda ahâlinin anlaşmış olduklarını ve kendisini en kısa bir zamanda beklediklerini bildirdiler. Bu haber üzerine süratle ordusunu hazırlayan Ali Bey, yanında veziri Kadı Burhaneddin ve Kayseri valisi Cüneyd Bey de olduğu halde Niğde üzerine yürüdü. Yolda veziri Burhaneddin'in isteği üzerine kuşatılan Develi - Karahırsar kolayca zaptedildi. Daha sonra Niğde önlerine gelen ordu beklenilen aksine büyük bir mukavemetle karşılaştı. Karaman Oğulları'nın yardımı gelmeleri ve sultanın da isteksizliği üzere Kadı Burhaneddin'in bütün karşı koymalarına rağmen kalenin kuşatılmasında vazgeçilerek geri dönüldü(2).

Niğde'den sonra Alaeddin Ali Bey, kendi hâkimiyet sahası içinde olup Moğol beyi Babuk oğlu Ali Paşa'nın tasarrufunda olan Ak-saray üzerine yürüdü. Ancak kalenin muhasarası esnasında çıkan karışıklık zamanında çıkış harekâtında bulunan kaledekiler, Eretna-

(1) Yaşar Yücel, Aynı eser, 36

(2) Esterebadî, Aynı eser, 143 vd.

lılar'ı zor durumda bırakmışlardır. Düşman içinde kalan Ali Bey, Burhaneddin'in sayesinde canını kurtarmış ve bir netice alınamamıştır. 1379 yılında Ali Bey, veziri Burhaneddin de yanında olduğu halde bir müddetten beri tâbiyet şartlarını yerine getirmeyen Niksar'da Taceddinoğlu üzerine bir sefer yaptı. Fakat Ali Bey'in orduyu sevk ve idaresindeki başarısızlığı burada tam mânâsı ile kendini gösterdi. Eretna Oğulları bozgun halinde kaçarken ordunun ağırlıkları ile tabihaneyi Kadı Burhaneddin yağmalanmaktan güçlükle kurtarmıştır. Bu arada Eretna ordusunda görev yapan Samagaroglu'na ait Moğol askerlerinin Niksar'ı yağma ettiklerinde ellerine geçirdikleri ganimetin Ali Bey tarafından kendilerinden zorla alınması, ordudaki bu en savaşçı gücün kırılmasına ve ayrılmasına neden olmuştur (1).

Yine 1379 yılı içerisinde Erzurum emiri Pîr Hüseyin Bey ölmüş ve yerine Eretna'nın kardeşi oğlu Mutahharten geçerek istiklâlini ilân etmişti. Selçuklu hanedanından olup Şarki Karahisar hâkimi olan Kılıç Arslan, Eretna sultanı Alaeddin Ali Bey'e gelerek Mutahharten'e karşı birlikte hareket etmelerini istedi (2).

Ümera da Ali Bey'i bu sefere teşvik etmekte idiler. Neticede vezir Kadı Burhaneddin'in muhalefetine rağmen Sultan Alaeddin Ali, Erzincan üzerine yürüdü. Fakat sultana vaat ettiği yardımı yerine getirmeyen Kılıç Arslan, üstelik muhalefete başlamıştı. Bu durum orduda ve ümera arasında büyük bir moral çöküntüsü meydana getirmişti. Müzakereler sonunda Erzincan'ın alınması halinde idaresinin kendisine bırakılacağına söz verilerek Kılıç Arslan'ın orduya iltihakı sağlandı. Kalenin teslim olmaması üzerine muhasara başladı. Erzincanlılar'ın kaleden çıkış yaparak saldırımları Kadı Burhaneddin'in gayretleri ile geri püskürtüldü. Burhaneddin'in bu başarısı ona ümera arasında büyük bir itibar sağlamıştır. Bu yenilgi üzerine Erzincan emiri Mutahharten, Dulkadiroğlu İbrahim Bey ile Ak Koyunlu Kutlu Bey'e haber göndererek yardımlarını istedi. Büyük bir kuvvetle yardıma gelen Ak Koyunlular'ın karşısına Kayseri valisi Cüneyd çıktı ise de mağlup olarak esir düştü. Bu sırada tekrar harekete geçen Erzincanlılar Eretna kuvvetlerine ağır kayıplar verdirdiler (3). Uzun çarpışmalardan sonra Eretna kuvvetleri neticeye ulaşmadan merkezleri Sivas'a dönerken, Mutahharten Erzincan'daki hâkimiyetini daha da kuvvetlendirmiş oldu.

Sultanın çekilmesinden sonra Mutahharten Bağdat'tan Sivas'a gelmekte olan Ali Bey'in ninesi İsfahanşah hatunu Erzurum emiri Or-

(1) Yaşar Yücel, Aynı eser, 30

(2) Ahmed Tevhid, Kadı Burhaneddin, TOEM, 180

(3) Esterahadi, Aynı eser, 156 vd.

duşah'a yakalatarak eşyasını müsadere etmiştir. Mutahharten bu tutumuyla Eretnalılar'a açıktan açığa cephe aldığını ilân etmiş oluyordu. Eretnalılar'ın valisi durumunda olan Orduşah'ın ise Mutahharten'e tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Mutahharten Bey'in ve Orduşah'ın hareketlerine sınırlanan Alaeddin Ali Bey, Erzurum üzerine sefer hazırlıklarına başladı. Fakat bu sefere gerek kalmadan sulh yapılarak İsfahanşah hatun serbest bırakılarak Sivas'a geldi.

Sultan Alaeddin Ali Bey 1380 yılında tekrar Amasya üzerine yürüdü. Ancak bu sırada bölgede salgın halde bulunan taun (veba) hastalığına yakalanan Alaeddin Ali Bey bütün gayretlere rağmen kurtarılamayarak Kazova'da vefat etti(1). Cesedi Kayseri'ye getirilip babası ve dedesinin gömülü olduğu Köşk medresesi içine defnedildi.

Ali Bey'in hükümdarlığı onbeş sene sürmüştür. Fakat son bir iki sene hariç olmak üzere devlet idaresinde hiçbir nüfuzu olmamış ve ümerasının tesiri altında hapis ve taakkür bile edilerek sefil bir şekilde yaşamıştır. Ali Bey Turhal'ın Dazya köyünde 1375 tarihli bir zaviye yaptırmıştır. Alaeddin Ali Bey'e alt Eziñcan ve Doğu Karahisar'da kesilmiş sikkeler vardır.

Alaeddin Ali Bey'in vefatı üzerine henüz yedi yaşında olan oğlu II. Mehmed hükümdar ilân edildi(2). II. Mehmed'in yaşının küçük olması dolayısıyla kendisine bir nâip tayini gerekiyordu. Eretna Devleti emirlerinden en kıdemli ve nüfuz sahibi olan Hacı Şadgeldi, bu niyâbeti ele geçirebilmek için Sivas üzerine yürüyüp bir elçi vasıtasıyla halkı itaate davet etti. Ancak Hacı Şadgeldi'yi istemeyen Sivas halkı ve emirler bu vaziyet üzerine Doğu Karahisar Bey'i Kılıç Arslan'ı davet ettiler. Kılıç Arslan'ın geldiğini duyan ve halkın Selçuk hanedanına karşı olan meylini bilen Hacı Şadgeldi, bir iş göremeyeceğini anladığından Amasya'ya çekildi. Bütün bu olaylarda Amasya emiri Hacı Şadgeldi ile arası açık olan Kadı Burhaneddin'in etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim maliyyeli ile Sivas'a gelmiş olan Kılıç Arslan, Kadı Burhaneddin Ahmed'in de tasvibiyle Sultan II. Mehmed'e nâib tayin edildi(3). Kılıç Arslan, Kadı Burhaneddin'in bu desteğine karşılık aşiret reisi Cüneyd'in eline geçen Kayseri şehri ile Harsenos kalesini onun idaresine verecekti. Ayrıca Kadı Burhaneddin memleketin mâlî işlerinin başında olacaktı. Nitekim Kadı Burhaneddin Ahmed Kayseri'ye yürüyerek şehri Moğollar'ın yardımıyla almak için harekete geçti. Şehri ele geçirmek için hazırlıkların yapıl-

(1) Ahmed Tevhid. Kadı Burhaneddin, 180

(2) İbn Haldun. Kitâbü'l-İber, V, 1187

(3) Kemal Göde. Eretnalılar, 126

diği sırada bu olayı duyan nâip Kılıç Arslan, Burhaneddin Ahmed'i kışkanarak geri çağırttı. Kılıç Arslan, Sivas'a dönen Burhaneddin'e Amasya'yı aldıktan sonra Kayseri'yi de alacağına söz verdi(1).

Amasya emiri Hacı Şadgeldi'nin de nâip olmak istediğini ve daha sonra vazgeçtiğini bilen Kılıç Arslan Amasya'yı Şadgeldi'nin elinden almak istiyordu. Tokat'ta toplanan harp meclisinde Kadı Burhaneddin, Şadgeldi ile sulh yapılmasını teklif etti. Ancak Hacı Şadgeldi'ye kesin bir darbe vurmak istediğini söyleyen Kılıç Arslan bu teklifi reddetti. Muhasara esnasında Hacı Şadgeldi'nin üstün kuvvetlerine birşey yapamayacağını anlayan Kılıç Arslan, Emir Yusuf'u sulh için kaleye gönderdi ise de bir netice elde edemedi. Anlaşmanın sağlanamaması üzerine meydana gelen savaşta Kılıç Arslan'ın kuvvetleri bozguna uğradılar. Sivas'a çekilen Kılıç Arslan'ın yenilginin sebebini Kadı Burhaneddin'e bağlaması, bu emirle arasının açılmasına sebep oldu(2).

Kılıç Arslan Kadı Burhaneddin karşısında durumunu ve mevkii-ni kuvvetlendirmek için Alaeddin Ali Bey'in dul kalan eşi ve çocuk hükümdarın annesi ile evlendi. Bu arada Kadı Burhaneddin'i merkezden uzaklaştırmak için Şarki-Karahisar'a göndermek istedi. Bu durum üzerine Kadı Burhaneddin Ahmed Sivas dışındaki bir gezinti esnasında Kılıç Arslan'ı ve onun amcası Keyhüsrev'i öldürdü ve hemen şehre gelerek meclisi topladı. Toplantıda durumu izah ve Kılıç Arslan'ın kendisi aleyhine yaptığı tertipleri anlattı. Meclis Kadı Burhaneddin'in bu katli işinde haklı olduğuna hüküm verip Sultan II. Mehmed'e nâip olarak Kadı Burhaneddin'i seçti. Kadı Burhaneddin, sultana nâip olduktan sonra ilk iş olarak Kılıç Arslan taraftarlarını iş başından uzaklaştırmış veya ortadan kaldırmıştı. Bu sırada Sivas halkı durumdan memnun olarak kitleler halinde gelerek Kadı Burhaneddin'e bağlılıklarını bildirmekteydiler(3). Ayrıca devlet ve hükümet erkânı da biat etmişlerdir.

1381 yılında nâip olarak emaretin başına geçen Burhaneddin, memleketin her tarafına elçileri ile nâmeler göndererek ıktıdarı ele aldığını bildirdi. Halkın sıkıntısını hafifletecek tedbirler aldı. Sivas'ta taşkınlıklara son vermek ve sükuneti temin için emirler çıkardı. Bundan sonra hergün âdet üzere Divan kurarak halkın dertlerini dinlemeye ve işlerini görmeye başladı. Bu arada henüz çok küçük yaşta olan Sultan II. Mehmed'i de yanında oturtuyordu.

(1) Esterabadi, Aynı eser, 191

(2) Esterehâdi, Aynı eser, 197

(3) Kemal Göde, Aynı eser, 127

Kadı Burhaneddin Ahmed'in Sivas'ta bir hükümdar gibi hareket etmesi ve gittikçe kuvvetlennmesinden çekinen Amasya emiri Hacı Şadgeldi ve Erzincan hâkimi Mutahharten birlikle hareket etmek üzere sözleştiler. Bilhassa Hacı Şadgeldi kendisini saltanatın bir numaralı adayı olarak görmekte idi. Ancak onların birleşmelerine meydan vermek istemeyen Kadı Burhaneddin, ilk olarak Amasya üzerine yürüdü. Burada Moğollar'ın en kudreli kumandanlarından Babuk oğlu Ali Paşa'nın da Kadı Burhaneddin saflarında savaşa iştirak ettiği görülmektedir. Nihayet aralarında vuku bulan meydan savaşında Hacı Şadgeldi yakalanarak öldürüldü(1). Böylece zafer kesin olarak Burhaneddin'in oldu (1381). Hacı Şadgeldi'nin kesik başını önce Sivas'a ve sonra Erzincan'a gönderen Burhaneddin, böylece kendisine cephe almış olanları tehdit etmiş oluyordu.

Kadı Burhaneddin fillen iktidarının en önemli engeli sayılan Hacı Şadgeldi'yi savaşta yenerek ortadan kaldırdıktan sonra hukuken de iktidar mevkine gelmek için kendisini artık yeter derecede kuvvetli görüyordu. Nitekim bütün bu gelişmelerden sonra ulema ve ümerasının da desteğini alan Kadı Burhaneddin kendisine saltanat yolunu açmak için harekete geçti. Eretnalıların son hükümdarı olup çocuk yaştaki bulunan Sultan II. Mehmed ortadan kaldırıldı(2). Ancak II. Mehmed'in akıbetinin ne olduğu kesin olarak belli değildir. Böylece önünde hiç bir engel kalmayan Kadı Burhaneddin, adına hulbe okutup para bastırarak hükümdarlığını ilân etti (1381).

Sultan II. Mehmed'in ölümüyle yarım yüzyıla yakın sürmüş olan Eretnalılar devri sona ermiştir.

Anadolu Türk beyliklerinden biri olarak kabul edilen Eretna Beyliği, oynadığı rol itibarıyla Türkiye tarihinde önemli bir mevki işgal eder. Devletin kurucusu olan Alaeddin Eretna Bey, bir Uygur Türkü olup İlhanlılar içerisinde yüksek bir mevkiye gelebilmiştir. Anadolu'da Uygur Türkleri kadar Oğuzlar'a da gereken önemi vererek birlik ve beraberliği tesis eden Alaeddin Eretna(3), İlhanlı hâkimiyetine de son vermiştir. Ayrıca Moğol aşiretlerini de kendi siyasetine uygun şekilde kullanarak onların zararlarını büyük ölçüde bertaraf etmesini bilmiştir. Ancak olayların da telkikinden anlaşılabacağı üzere Orta Anadolu'nun en buhranlı devrinde Eretna'nın kuvvetli idaresi sayesinde kurulan bu devlet, sadece onun zamanında bir varlık gösterebilmiştir. Ondan sonra devlete lâhakküm eden ve hükümdar hâl

(1) M. Halil Yıncı, «Amasya», İA., 394; Kemal Göde, Eretnalılar, 131

(2) İbn Haldun, Kitabü'l-İber, V, 1187

(3) Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 129

ve katleden emirlerin ihtiraslarıyla zayıf çocuk hükümdarları elinde kırk altı sene gibi kısa bir müddet içerisinde sona ermiştir.

Diğer Türk beyliklerinde olduğu gibi Eretnalılar'da da eski Türk hakimiyet telakkisine uygun olarak devletin hanedanının ortak malı kabul edilmesi prensibi mevcuttur. Devletin başında ailenin en büyüğü «Sultan-ı Azîm» ünvanıyla merkezde otururken, devletin önemli şehir merkezlerinde emirler hükümet işlerini yürütmüşlerdir. Ancak zaman zaman devlet içinde otorite boşluğu doğduğu sıralarda bu emirler kendi başlarına hareket ederek birlik ve beraberliğe darbe vurmuşlardır. Devlet başkanları adlarına hutbe okutmuşlar ve para bastırmışlardır(1). Eretnalılar'ın devlet merkezi önceleri Sivas idi. Daha sonra Kayseri'nin fethiyle devlet merkezi buraya nakledilmiş, ancak beyliğin sonlarında yine Sivas devlet merkezi olmuştur.

Eretna Beyliği'nde daha önceki İslâmi Türk devletlerinde görüldüğü üzere memleketin iç ve dış işlerini düzenleyen ve yürüten bir Divan'ın bulunduğu bilinmektedir(2). Divanın başında sultanın başyardımcısı sıfatıyla vezir bulunurdu. Divanda ayrıca mâlî işlere bakan bir üye, adliye işlerine bakan bir kadı, askeri işleri yürüten bir ordu komutanı ile emirler ve âlimler bulunurdu.

Eretnalılar'da arazi, öşür ve resimlerinin çoğu ıktâ suretiyle sultana, emirlere ve askerlere verilmişti. Bu sebeple ordunun esasını tımarlı sipahiler teşkil ediyordu. Ayrıca sultanın emrinde daimi olarak görev yapan Hassa kuvvetleri bulunuyordu. Savaş zamanında ise Anadolu'da İlhanlılar devrinden kalma Moğol oymaklarından da faydalanılıyordu. Eretna ordusunun miktarı kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü Eretna ordusu yaylalarda oturan Moğol aşiretlerinin orduya katılıp katılmamasıyla büyük değişiklikler arzetymekteydi. Nitekim Şikari, Eretnalılar idaresindeki kuvvetlerin sayısını değişik rakamlarla ifade etmektedir. Eretna Bey'in Karamanlılarla yaptığı bir savaşta 20.000 kişilik kuvvete sahip olduğunu belirten Şikari, Mehmed Bey'in ağabeyi Cafer'e karşı yaptığı savaşta ise 30.000 kişilik ordusu olduğunu kaydetmektedir(3). Sultanın emri altındaki Hassa askerlerine maaş ödenmekteydi.

Eretnalılar devrinde Anadolu'nun İlhanlılar'a ödediği vergi 3 milyon dinarı bulmuyordu. Bu durum da Eretnalılar'ın başlangıçta İlhanlılar'a tâbi olup onlara vergi ödediğini göstermektedir(4). Ana-

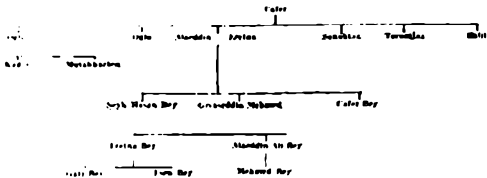
(1) İ. H. Uzuncarşili, Anadolu Beylikleri, 199

(2) Kemal Göde, Eretnalılar, 137

(3) Şikari, Karaman Oğulları Tarihi, 57

(4) Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, 126

dolu'nun müslüman ve hristiyan kavimler arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunan Eretna Oğulları'nın bu sayede ekonomilerinin iyi olduğu gözlenmektedir. Türkiye Selçukluları'nda ticaretle uğraşan şehirli esnafın meydana getirdikleri Ahilik müessesesi Eretnalılar zamanında da varlığını devam ettirmiştir(1). Ahiler başta Eretna hükümdarları tarafından olmak üzere ümeradan da sevgi ve saygı görmüşler ve önemli görevlere getirilmişlerdir.

Eretna Oğulları'nın Şeceresi

Eretnalılar'ın Anadolu'da hâkim oldukları bölgelerde yaptırmış oldukları dinî ve sosyal müesseseler yok denecek kadar azdır. Yapılan eserlerden en önemlisi, Alaeddin Eretna tarafından yaptırılan ve türbe, hangâh, han ve medrese olarak hizmet veren Kayseri'deki külliyesidir. Alaeddin Eretna'nın yaptırdığı diğer eserler ise Kırşehir'de Aşıkpaşa türbesi, Niğde'de Sungur Bey camii, Sivas'da oğlu Şeyh Hasan adına yaptırdığı Gündük minare künbedi, Hafik'de bir kervansaray, Tokat'ta bir zaviye ile Kayseri'de Emir-zâde Mehmed türbesidir.

Eretna Oğulları'ndan Gıyaseddin Mehmed Bey ise Bor'da bir mevlvihane ve Amasya'da Babük Bey sarayını yaptırmıştır. Alaeddin Ali Bey devrinde ise Sivas'ta bir zaviye ve Zile'de bir misafirhane yaptırılmıştır.

SAHİB ATA OĞULLARI BEYLİĞİ

Selçuklu veziri Sahib Ata Fahreddin Ali'nin oğulları tarafından Karahisar (Afyon) ve çevresinde kurulmuş olan küçük bir beyliktir. İlhanlılar'ın Anadolu'yu nüfuzu altına aldıkları devirde Fahreddin Ali, birçok Selçuklu sultanının veziri olarak görev yapmıştır(1). Bu vezirliği sırasında Konya, Sivas ve diğer bazı şehir ve kasabalarda büyük hayır müesseseleri yaptıran Fahreddin Ali bu sebeple Hoca Sahib Ata ünvanıyla anılmıştır. Sahib Ata Fahreddin Ali İlhanlılar'ın Anadolu'da idareyi hemen hemen tamamen ellerine geçirdiği sırada bu devletin hizmetinde de bulunmuştur.

Fahreddin Ali'nin Taceddin Hüseyin ve Nusretüddin Hasan adlarında iki oğlu ile bir kızı vardı. Selçuklu Devleti'nin idaresinde önemli bir mekide bulunan ve çok saal olan Pervane Muineddin Süleyman, Fahreddin Ali'nin oğullarına Kütahya, Sandıklı, Gorgorum, Akşehir ve Beyşehir'i ikta olarak vermek suretiyle onları uc beyliğine tayin etmiştir (1262) (2). Böylece Sahib Ata'yı kendi tarafına çekmeye muvaffak olan Pervane 1266'da Selçuklu sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı kolaylıkla bertaraf ederek küçük yaşta bulunan oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta çıkarmayı başarmıştır.

Pervane Muineddin bundan sonra Sultan Rükneddin Kılıç Arslan'ı beraberce ortadan kaldırdıkları Vezir Sahib Ata'yı bertaraf edebilmek için çeşitli planlar kurmaya başlamış ve çok geçmeden de Kırım'da bulunan Sultan İzzeddin'e para yardımı yaptığı gerekçesiyle tutuklatmıştır. Hemen hemen devlet erkanının tamamını kendi yanına çekmiş olan Pervane böylece kolaylıkla güçlü bir rakipten kurtulmuş bulunuyordu. Bu sırada Sahib Ata'nın çok cesur bir asker olan büyük oğlu Emir Taceddin Hüseyin'de hiçbir şeyden haberi yokken tutuklanarak zararsız hale getirilmiştir.

Sahib Ata Fahreddin Ali daha sonra yargılanmak üzere İlhanlı sultanı Abaka'nın huzuruna gönderilmiştir. Fahreddin Ali savunması ile hayatını kurtardı ise de eski mevkilini elde etmeye muvaffak olamamıştır. Abaka Han'ın yanından ayrılıp Anadolu'ya döndükten

(1) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Ak Koyunlu Kara Koyunlu Devletleri, TTK Basımevi, Ankara 1984, 150

(2) Nejat Kaymaz, Pervane Muineddin Süleyman, 116

sonra ise Konya'daki hanesine çekilerek mallarının ve vakıflarının idaresi ile meşgul olmaya başlamıştır(1). Aslında Sahib Ata'yı ortadan kaldırmak için çalışan Muineddin Süleyman ve çevresindekiler özellikle onun büyük servetine konmayı düşünüyorlardı. Çünkü kaynaklarda Ebu'l- Hayrat ünvanı ile anılan Sahib Ata çok zengindi. Nitekim düşmanları kendisini bu sırada da rahat bırakmamışlar ve çeşitli vesilelerle emlakine ve gelir kaynaklarına el uzatmaya başlamışlardı. Bu durum üzerine Sahib Ata, servetini ve emlakini koruyabilmek için eski mevkiine tekrar sahip olması gerektiğini anlamış ve bunun için faaliyete geçmiştir. Muineddin Süleyman'ın Memlûklularla mücadele halinde olduğu bir sırada Konya'dan ayrılan Sahib Ata beraberinde para ve eşya halinde muazzam bir servet olduğu halde Abaka Han'ın huzuruna varmıştır. Sahib Ata bir müddet Moğol sarayında kalmış ve bu sırada çeşitli hediyelerle bazı İlhanlı beylerini de kendi tarafına çekmeye muvaffak olmuştur. Nitekim çok geçmeden 1275'de aradan üç dört yıl geçtikten sonra tekrar Selçuklu Devleti veziri olarak Anadolu'ya dönmüştür. Bu arada Abaka Han, Sahib Ata Fahreddin Ali'nin oğulları Taceddin Hüseyin ve Nusretüddin Hasan'ın ellerinden alınmış olan vilayetlerinin kendilerine iade edilmesini emretmiştir. Neticede Taceddin'e Ladik ve Honaz, Nusretüddin'e ise Karahisar-ı Devle kale kumandanlıkları verilmiştir(2). Muhtemelen Sahib Ata Oğulları Beyliği'nin kuruluşu bu olaydan itibaren başlamıştır(1275).

Fahreddin Ali tekrar vezir olarak göreve başladıktan sonra Pervane ile yine eski dostluğunu ve iyi ilişkisini devam ettirmiştir. Böylece devlet idaresinde bir karışıklığın çıkmasını önlemiştir. Ancak bu sırada Anadolu'da Moğollar'a karşı umumi bir hoşnutsuzluk başgöstermişti. Moğollar'ın milletin kanını emercesine vergi ve para istemelerinden ve zulümlerinden dolayı merkezden uclara kadar bütün Anadolu'nun bağımsızlık için girişilen isyanlarla kaynamasına sebep olmuştur.

Bu arada İslâm âleminin lideri Türk-Memlûklü sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girip Moğollar'ı bozguna uğratmasından faydalanan Karaman Oğulları arazilerini genişletmeye başlamışlardı. Üzerlerine gönderilen Selçuklu ordularını bozguna uğratan Karaman Oğulları Baybars'ın Anadolu'dan çekilmesinden sonra düzme Selçuklu şehzadesi Cimri'yi tahta çıkarmışlardır. Onlar böylece Selçuklu Devleti mirasına sahip olmayı tasarlamaktaydılar. Nitekim derhal Konya üzerine yürüyen Karamanoğlu Mehmed Bey Selçuklu merkezini fethetmiş ve yağmalamıştır. Konya halkını ise zorla Cimri'ye biat ettirmiş-

(1) Aksarayı. Müsamere'l-ı Ahbâr. Nşr. Osman Turan. Ankara 1944. 94

(2) İbn Bibi. el-Avamirü'l-Alaye. Tıpkı basım. TTK Yayını. 657

tir. Mehmed Bey'in faaliyetlerinden haberdar olan Sahib Fahreddin'in oğulları Karahisar-ı Devle'de askerlerini toplamış ve Germiyan Türkmenleri'ni de para ile tutarak Konya üzerine yürümüşlerdi. Sultan ilan ettiği Cimri'yi ve Türkmenler'den oluşan kuvvetlerini yanına alan Karamanoğlu Mehmed Bey ise Kozağacı denilen yerde onları karşılamıştır. Hemen savaşa tutuşan iki taraf arasındaki mücadele çok sert geçmiş ancak savaşın en şiddetli bir anında Sahib Ata'nın büyük oğlu Taceddin Hüseyin'in öldürülmesi kuvvetlerin bozulmasına yol açmıştır. Ücretli Germiyan Türkmenleri kaçtıkları gibi aynı gün Sahib Fahreddin'in diğer oğlu Nusretüddin Hasan da Karaman Oğulları tarafından katledilmiştir(1). Bu zaferi müteakip Sahip Ata Oğulları'nın iktidarı olan Karahisar-ı Devle üzerine yürüyen Karaman oğlu Mehmed Bey bir başarı elde edememiştir.

Bu olaylar üzerine Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'yı alarak merkez yapması, Sahip Ata'nın iki oğlunu öldürerek iktidarını kuşatması üzerine Selçuklu veziri Sahib Ata, yanında Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Abaka Han'dan aldığı kuvvetler de olmak üzere Mehmed Bey'in üzerine yürüdü. Sahib Ata'nın üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Mehmed Bey Akşehir ve taraflarını yağma ettikten sonra Konya'ya gelmek istedi ise de kale kapılarının kapanmış olduğunu gördü. Selçuklu kuvvetlerinin yaklaşmakta olduğunu bildiğinden kaleyi kuşatamadı ve Ermenek taraflarına çekildi. Konya önüne gelen Sahib Ata, Karamanoğlu'nu takip ederek Mut tarafına gitti. Bu sırada bir Moğol ileri karakoluna baskın yapan Mehmed Bey pusuya düşürülerek kardeşleri ve amcazadeleri ile beraber öldürüldüler(2). Başları kesilerek Selçuklu ordugâhına gönderilmiş olup bilahere Karaman aşiretinin bulunduğu mıntikalarda teşhir edilmişlerdir (1277).

Bir taraftan Moğollar'ın Anadolu halkı üzerinde yaptıkları zulümler ve diğer taraftan oğullarının ölümünden müteessir olan Sahib Fahreddin 1288'de vefat etmiştir. Anadolu'ya eskiden göçmüş İranlı bir aileden geldiği sanılan Sahib Ata Fahrüddin Ali b. Hüseyin kaynaklarda «Ebu'l-Hayrat» ünvanı ile zikredilmektedir(3). Nitekim o 1249-1279 yılları arasında İshaklı, Akşehir, Konya, Kayseri, Iğın ve Sivas'ta inşa ettirmiş olduğu cami, medrese, hankâh, türbe, han, hamam, çeşme, kaplıca ve buzhane gibi sayısız eserleri ile bu ünvana layık olduğunu göstermiştir. Bu eserlerden birçoklarının kitabeleri bugüne kadar gelmiştir(4).

(1) Nejat Kaymaz, Aynı eser, 173-174

(2) Uzuncarşılı, Anadolu Beylikleri, 6-7

(3) Eflaklı Ariflerin Menkıheleri, trc. Tahsin Yazıcı, II., 139

(4) M. Ferit - M. Mesur, Selçuk veziri Sahib Ata ve oğullarının hayatı ve eserleri, İstanbul 1934, 36, 52, 76, 82, 87, 94, 96, 102

Memlûklü sultanı Baybars'ın 1277 yılında Anadolu'ya yaptığı sefer sırasında yanında bulunan ve Kayseri'de birçok Selçuklu İleri gelenleri ile tanışma fırsatı bulan İbn Abdüzzahîr bu sefer dolayısıyla yazdığı *Gazâ-nâme*'de Sahib Ata'dan da bahsetmektedir. Sahib Ata'nın kendine ve oğullarına alt ıktılarından başka her gün 7.000 sultanî dirhem geliri olduğunu ve yanında maaşlı 200 hassa askerî bulunduğunu kaydeder. Kayseri'deki medresesinin güzelliğini en büyük hükümdarların eserlerinde bile göremediğini belirten Zahîr, Sahib Fahreddin'in çok cömert ve işbilir bir devlet adamı olduğunu fakat yazı yazmayı bilmediğini ifade etmektedir. Sahib Ata Fahreddin Ali'nin cenazesi kendi yaptırdığı camlin yanındaki türbeye defnedilmiştir.

Taceddin Hüseyin ve Nusretüddin Hasan'ın öldürülmeleri üzerine Sahib Ata Oğulları'nın başına Hasan Bey'in oğlu Şemseddin Mehmed Bey geçmiştir (1277). Şemseddin Mehmed'in idareyi ele almasından sonra, Denizli Sahib Ata Oğulları ile Germiyan Oğulları arasında nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Bu mücadele yirmi yılı kadar sürmüştür. Nitekim Şemseddin Mehmed 1287'de Germiyan Oğlu kumandanı Bozkuş Bahadır'ın Denizli'ye yaptığı bir hücumu önlemek için giriştiği savaşta öldürüldü. Bu sırada Şemseddin Mehmed'in dedesi Sahib Ata henüz hayatta bulunuyordu. Sahib Ata'nın mal ve hazineleri ıktâ'ı olan Karahisar'da bulunduğundan Sahib Ata bu torununu vâkfına mütevellî yapmıştı. Ancak görüldüğü gibi Mehmed Bey dedesinden bir sene evvel vefat etmiş ve Konya'da Sahib Ata türbesine defnedilmiştir.

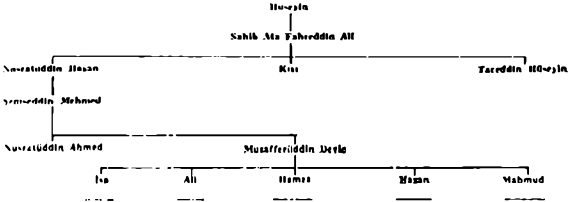
Şemseddin Mehmed'in ölümünden sonra yerine Karahisar beyi olarak oğlu Nusretüddin Ahmed geçmiştir. 1314'de Anadolu beyliklerinin İlhanî Devleti'ne olan bağlılıklarını kuvvetlendirmek için Anadolu'ya gelen Emir Çoban'a tâbiyetini arzeden beyler arasında Sahib Ata Oğulları da bulunmaktadır. Emir Çoban'a itaatini arzeden bu beyin Nusretüddin Ahmed Bey olması lazımdır. Ahmed Bey'in Afyon'da yani Karahisar-ı Sahib'de yaptırdığı Kubbeli Camlin kapısında 1331(731) tarihli bir kitabe bulunmaktadır(1). Bu kitabe de Ahmed Bey'in İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'a tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Nusretüddin Ahmed Germiyan hükümdarı I. Yakub Bey'in damadı idi. İlhanlılar'ın Anadolu valisi Emir Çobanoğlu Timurtaş, Hamidoğlu Dündar Bey ile Eşrefoğlu Süleyman Bey'i katledip Karamanoğlu'nu da zorla itaat altına aldığı zaman Sahib Ata Oğlu Ahmed kayınpederi I. Yakub Bey'e sığınmıştı(2). Emirlerin-

(1) Ahmed Tevhid, Sahib Ata Oğulları'ndan Ahmed, V. 357

(2) M. Çetin Varlık, Germiyan Oğulları Tarihi, Ankara 1974. 42

den Eretna'yı Karahırsar'ı muhasara ile görevlendiren Tımurtaş bu sırada babası Emir Çoban'ın İlhanlı sultanı Ebû Sald tarafından öldürülmesi üzerine (1327) akıbetinden korkarak Mısır'a kaçmıştır. Bu durum üzerine Emir Eretna'da Karahırsar kuşatmasını kaldırarak Sivas'a dönmüştür. Bu olaydan sonra ülkesine dönen Nusretüddin Ahmed, Germiyan Oğulları'nın yüksek hâkimiyetini tanımak suretiyle tekrar beyliğinin başına geçmiştir(1). Nusretüddin Ahmed'in 1342'de ölümünden sonra ise Sahib Ata Oğulları'na ait topraklar Germiyan Oğulları tarafından ilhak edilmiştir.

Nusretüddin Ahmed'in Muzafferüddin Devle adında bir kardeşi olup 1333'de vefat etmiştir. Bunun oğlu ve kızları Afyon'da Sahibler Türbesi'ne defnedilmişlerdi. Nusretüddin Ahmed'in kabrinin nerede olduğu belli değil ise de bu türbede olduğu tahmin olunmaktadır.

Sahib Ata Oğulları'nın Şeceresi

Şehabeddin el-Ömeri, Sahib Ata Oğulları'nın Karahırsar'dan başka hın kadar şehri bulunduğunu kaydetmektedir(2). *Camtü'd-Düvel'* de Müneccimbaşı ise bunların Karahırsar ile beraber Sandıklı, Şühud, Bolvadin, Barçınlı ve Oynaş kasabalarına sahip bulunduğunu yazmaktadır. Ancak Bolvadin'in bu devrede Eşref Oğulları'na, Sanduklu'nun ise Germiyan Oğulları'na tâbi olduğu düşünülürse bu şehirlerin Sahib Ata Oğulları ile ilgisi olmadığı anlaşılır. *Camtü'd-Düvel'*deki bu ifadenin Bolvadin ve Sanduklu şehirlerinin henüz beylik kurulmadan önce Sahib Ata oğlu Taceddin Hüseyin ve Nusretüddin Hasan'ın idareleri altında bulunması dolayısıyla olabileceği de düşünülmelidir.

(1) C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, 322

(2) el-Ömeri, *Mesallikü'l-Ebkar*, 35

PERVANE OGULLARI BEYLİĞİ

Beyliğin kurucusu Muinüddin Süleyman hem babası Mühezzebüddin Ali ve hem de annesi tarafından Selçuklu Devleti hizmetindeki İrânî idareci sınıfına mensup aristokrat bir aileden gelmektedir. Bu sebeple Muinüddin, Anadolu'nun Moğollar yüzünden parçalandığı ve büyük bir karamlık içerisinde olduğu bir zamanda büyümesine rağmen eml, idari ve politik yonden mükemmel bir surette yetiştirilmiştir. Nitekim o 1252 yılında Erzinan serleşkerliği için emirlerden Seyyidüddin Torumtay ile muraadek etmiş Moğol hükümdarı Baycu Novanın kendi tarafını tutman ile de bu göreve gelmiştir(1). Böylece Erzinan subhası olduktan sonra Baycu Novanın da lakdır ve teccubhlerini kazanan Muinüddin Süleyman devlet yönetiminde yavaş yavaş lakat surekli olarak bu yükselme ve soz sahibi olma durumuna gelmeye başlar.

Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus kendisine karşı saltanat darcasına kalkışan Kılıç Arslan'ı mağlup ederrk idareyi tek başına ele aldığı zaman Muinüddin Süleyman'ı kendisine Emir-i hâcîp yapmıştır(2). Muinüddin Süleyman bu görev ile memleket meselelerinde en yüksek rical arasına girmiştir.

Devlet idaresindeki acizliği ve Moğollar karşısında aldığı sultanhanı mağlubiyeti üzerine memleketi terkeden İzzeddin Keykavus ulma ve emirlerin kararıyla tahttan indirilip yerine Kılıç Arslan hapisten çıkarılıp saltanat tahtına oturtulmuştur. Bu taht değişikliğinde de etkin rol oynayan Muinüddin Süleyman hükümdarın pervane-cisi makamına getirildi. Muinüddin Süleyman bu sebeple daha sonraki yıllarda beylik dahl yapmış olmasına rağmen Pervane ünvanı ile anılmıştır. Anadolu'da istedikleri ghl hareket edip her türlü baskı ve zulümde bulunan Moğollar'ın IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın nâibi Nizamüddin Hürşîd'i öldürmeleri Muinüddin Pervane'nin yıldırım bir kat daha artırdı. Çünkü Nizamüddin'in ölümü ile devletin dizginleri tek başına onun eline geçti. Tedbirli, cesur ve basiretli bir

(1) Hüseyin Hüsameddin, Anıyaş Tarihi, II, 388

(2) Selâh Kaymaz, Pervane Muinüddin Süleyman, 59

devlet adamı olması dolayısıyla de sultanın itimadını kazanmış olan Muinüddin İstedîğî gibi hareket edip kararlar alabiliyordu(1).

Ancak IV. Rükneddin Kılıç Arslan ile İzzeddin Keykavus arasında devam eden taht mücadelesi devletin ikiye dahi bölünmesine ve Moğollar'ın devamlı olarak ülkenin iç işlerine el atmalarına ve Anadolu halkının devamlı artan vergiler ile ezilmesine yol açmıştır. Fakat bu karışık devrede Moğollar'a karşı izlediği bağılılık politikası sayesinde mevkilini kuvvetlendiren ve yine onların yardımı ile İzzeddin Keykavus'u ülkeden uzaklaştırıp Kılıç Arslan adına devlete hâkim olan Muinüddin Pervane artık kendisine hükümdarlık yolunu açacak bir araziye sahip olmanın yollarını aramaya başlamıştı. Bu iş için Selçuklu şehzadelerinin saltanat mücadeleleri esnasında 1259 yılında Trabzon Rumları'nın eline geçmiş olan Sinop en uygun mevki idi. Yeni Moğol sultanı Abaka Han'dan Sinop'un kendi tarafına verilmesi iznini kolaylıkla elde eden Muinüddin Pervane güçlü bir ordu ile kaleyi kuşattı. Uzun bir süre kaleyi karadan abluka altına almasına rağmen düşüremeyen Pervane, denizden de donanma ile kuşatmayı destekleyerek fethi gerçekleştirdi (1266) (2).

Muinüddin Süleyman Pervane'ye bu başarısından dolayı Selçuklular'ın Karadeniz'de ticaret kapısı sayılan Sinop ile çevresindeki kaleler ikta olarak verilmiştir. Ancak Süleyman Pervane Sinop ve çevresini kendi üzerine temlik ettirmiş ve bu sebeple de Sultan Rükneddin Kılıç Arslan ile araları açılmıştır. Bundan dolayı Pervane, itimat telkin etmiş olduğu yeni Moğol sultanına Rükneddin'in Mısır sultanı Baybars ile anlaşma için gizli haberleşmeler yaptığından ve memleketi ona teslim hazırladığından bahisle dikkatini çekmiştir. Nitekim çok geçmeden de Selçuklu sultanı Rükneddin Kılıç Arslan Pervane'nin kıskırtmaları sonucu Moğollar tarafından ortadan kaldırılmıştır (1266). Kılıç Arslan'ın öldürülmesinden sonra Muinüddin Pervane ve emirler tarafından Selçuklu tahtına henüz bebeklik çağında bulunan oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev oturtulmuştur(3).

Çocuk sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasıyla devlet merkezinde saltanat atabegi makamında olup Anadolu Selçuklu Devleti'nin idaresinde tek başına kalan Muinüddin Pervane bizzat Sinop'ta ikamet edemediğinden oğlu Muinüddin Mehmed'i malikanesine göndermişti.

(1) Aksaraylı, Müsâmeretü'l-Ahbar, nşr. O. Turan, Ank. 1944, 45-46

(2) Nejat Kaymaz, Aynı eser, 113

(3) İbn Bibi, el-Evâmirü'l-Alaiyye fî'l-Umuri'l-Alaiyye, tıpkı basım, İTK yayını, 650

Anadolu Selçuklu Devleti tahtında gerçekleştirilen değişiklik ve Pervane'nin devlet idaresini tek başına eline alması Anadolu'da Moğol tahakkümünün artmasına yol açmıştı. Bu durum Anadolu halkının ve Selçuklu emirlerinin Mısır Memlûklü Devleti ile dostluk ilişkilerine girmesine sebep olmuştur. Bu emirler arasında bilhassa Muinüddin Pervane'nin de bulunması Memlûklü sultanı Baybars'a büyük cesaret vermiş ve 1278 yılında Anadolu'ya büyük bir sefer düzenlemesine yol açmıştır(1).

Anadolu'ya giren Memlûk sultanı Baybars Moğollar'ı kesin bir bozguna uğratmış ve Kayseri'ye girerek Selçuklu tahtına oturmuştur. Ancak başta Muinüddin Pervane olmak üzere hemen hemen bütün Selçuklu emirleri Moğol hükümdarı Abaka'nın korkusundan dolayı Baybars'ı tebrik etmekten ve yanına gelmekten çekinmişlerdi. Bu durum Sultan Baybars'ın Anadolu'dan derhal geri dönüş yapmasında en büyük unsur olmuştur. Anadolu'da cereyan eden olaylardan büyük bir üzüntü duyan Moğol hükümdarı Abaka Han 30.000 kişilik bir orduyla intikam duygusu içinde harekete geçmiştir. Elbistan, Kayseri ve Sivas'ta müdafasız masum insanları katlettiren(2) Abaka Han'ın hismindan Muinüddin Pervane de kurtulamamıştır. Nitekim Anadolu'dan ayrılırken Pervane Muinüddin Süleyman'ı yanına alan Abaka Han onu Mısır sultanı Baybars'ı Anadolu'ya davet etmek suçundan katlettirmiştir (1277) (3).

Abaka Han'ın 2 Ağustos 1277 tarihinde Muinüddin Süleyman'ı öldürmesi üzerine oğlu Muinüddin Mehmed istiklâlini ilân ederek Pervane Oğulları Beyliği'ni kurmuştur(4). Ancak Anadolu'da devam eden Moğol baskısı ve tahakkümü dolayısıyla Mehmed Bey onlara tam bir bağlılık içinde saltanatını devam ettirebilmiştir. Hatta bir ara Moğollar Anadolu'yu dört mâlî bölgeye ayırmış ve bunlardan birinin başına da Pervane sıfatıyla Mehmed Bey getirilmişti(5). Mehmed Bey bu görevi esnasında halkı ağır vergiler altında ezmış, bundan dolayı halkın nefretini kazanmıştır. Hatta üzerindeki bu nefretli slmek isteyen Muinüddin Mehmed Bey İlhaniler'e karşı girişeceği bir harbin hazırlıkları içindeyken hasıalanarak vefat etmiştir (1297).

Mehmed Bey'in yerine Muinüddin Pervane'nin diğer oğlu Muhezzzebüddin Mesud geçti. Mesud Bey tahta geçer geçmez ülkesinin

(1) Ebü'l-Ferec. Tarih, 595 vd.

(2) İbn Şeddâd, Siretü'l-Melikü's-Zahir, trc. Ş. Yalıtıkaya, Baybars Tarihi, 92

(3) İbn Bîbî, Aynı eser, 684

(4) Ahmed Tevhid, «Sinop'ta Pervanezadeleri», TOEM, sene: 1, 264

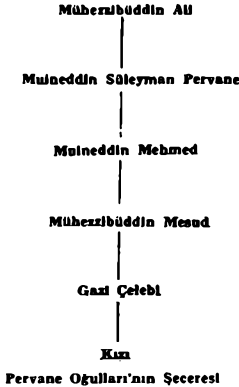
(5) C.E. Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi, 317

sınırlarını genişletmeye çalıştı. Nitekim Bafra ve Samsun'u çok geçmeden beyliğine dahil etti. Ancak Selçuklular'ın harekete geçmesi üzerine Mesud Bey'in buradaki hâkimiyetli fazla uzun sürmemiş ve çekilmek zorunda kalmıştır. İlhaniler'e karşı ise babası zamanında olduğu gibi bağımlı bir siyaset takip eden Mesud Bey böylece bu devletten gelebilecek tehlikelere karşı ülkesini korumuştur. Bu dönemde Sinop önemli bir liman ve uluslararası bir ticaret merkezi idi. Trabzon ve Kefe'ye giden gemiler Sinop limanına uğradıkları gibi, güney ve kuzeydeki ülkeler arasında alım ve satımlar hep bu limanda gerçekleştiriliyordu. Nitekim bu itibarla Sinop'ta bir Ceneviz kolonisi dahi bulunmaktaydı. Mesud Bey Cenevizlilerle ihtilâf halinde iken bir gün ansızın Sinop'a baskın yapan Ceneviz korsanları tarafından Kefe'ye kaçırılmıştır. Mesud Bey çok ağır bir kurtuluş fidyesi ödemek suretiyle ülkesine dönmeye muvaffak oldu (1298) (1). Cenevizliler'in elinden kurtulduktan iki sene kadar sonra 1300 yılında vefat eden Mühezzebüddin Mesud Bey'in yerine oğlu Gazi Çelebi Sinop beyi oldu.

Denizcilikte mahareti ile tanınan ve hatta ilk Türk denizcileri arasında sayılan Gazi Çelebi tahta çıkınca ilk olarak babasının intikamını almak üzere Trabzon-Rum İmparatoru ile anlaştı. Birlikte Kırım kıyılarına ve Kefe'ye akınlar düzenleyerek büyük ganimetlerle döndüler. Karadeniz'deki Ceneviz gemilerine saldırıda bulunarak batırdılar. Karadeniz'deki ticaret yollarının tehlikeye düştüğünü gören Cenevizliler hem bu yolu açmak ve hem de Kefe'ye yapılan akınların ödünü almak için büyük bir donanmayla harekete geçtiler. Ancak Pontuslularla birlikte hareket eden Gazi Çelebi, Kefe yakınlarında bu Ceneviz donanmasını büyük bir bozguna uğrattı. Gazi Çelebi'nin bir müddet sonra Trabzon-Rum İmparatorluğu ile arası açıldı. Bu sebeple 1319'da Trabzon'a hücum eden Gazi Çelebi kentte yangınlar çıkarttı ve Pontuslular'ın Sinop'a yapacakları muhtemel bir saldırının daha başlangıçta önünü kesmiş oldu. Bu sırada Gazi Çelebi'nin Pontuslularla arasının açılmasından faydalanmak isteyen Cenevizliler 1322'de büyük bir donanmayla Sinop'a saldırdılar ise de Gazi Çelebi'nin kuvvetleri karşısında perişan bir halde geri çekildiler. Gazi Çelebi erkek evladı olmadığı için son yıllarında Candar Oğulları'ndan Süleyman Paşa'nın hâkimiyetini tanımıştı. Nitekim Gazi Çelebi'nin 1322'de ölümünden sonra Pervane Oğulları Beyliği, Candar Oğulları Beyliği topraklarına katılmıştır (2). Gazi Çelebi'nin kabri Sinop'ta büyük ceddî Süleyman Pervane'nin medresesi içindedir.

(1) İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 148

(2) Ahmed Tevhid, *Pervanezadeler*, *TOEM*, 257

Pervane Oğulları Beyliği başlangıçta Selçuklular'a, daha sonra İlhanlı Devleti'ne ve son senelerinde de Candar Oğulları Beyliği'ne tâbi olarak hüküm sürmüştür. Pervane Oğulları'nın Sinop ve çevresinde yaklaşık altmış yıl hüküm sürmeleri onların burada köklü bir kültür ve medeniyet kuramadıklarını göstermektedir. Süleyman Pervane'nin Sinop'ta bir camii ile medresesi bulunmaktadır(1). Süleyman Pervane'nin ölümü Anadolu'da Selçuklu nüfuzunun da sonu olmuştur. Bu bakımdan Süleyman Pervane'nin Anadolu üzerinde oynadığı rol son derece önemli ve sonuçları bakımından ise müsbet bir gelişmeye sebep olmuştur. Pervane Oğulları'nın Sinop gibi önemli bir ilmana sahip olmaları ve Gazi Çelebi'nin Cenevizliler ile Trabzon-Rum İmparatorluğu'na karşı giriştiği seferler ve kazandığı zaferler bu beyliğin çok kuvvetli bir donanmaya sahip bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu donanma faaliyetinin bilhassa Gazi Çelebi'nin şahsı ile alakalı olduğu ve bu beyin son derece cesur, ateşli bir zat olduğu bilinmektedir.

NOT: İnanç Oğulları (Lâdik), Aydın Oğulları, Karaman Oğulları, Çoban Oğulları, Kağı Burhaneddin Ahmed ve Beyliği, Eşref Oğulları, Alaiye Beyleri, Taceddin Oğulları, Dulkadir Oğulları ve Ramazan Oğulları beylikleri ONUNCU CİLTTE yayınlanacaktır.

(1) Hüseyin Hilmi, Sinop Kitabeleri, 16, 29

İNDEKS

— A —

Abaka Han: 50, 51, 52, 331, 341, 335, 339, 342, 515, 588, 589, 593, 594.

Abbas: 81

Abbasi(-ler): 64, 82, 83, 91, 95, 98, 99, 105, 111, 115, 116, 121, 130, 131, 190, 204, 360, 362, 364.

Abdâlân-ı Rum: 544.

Abdullah: 471

Abdullah b. Ahmed el-Buhâri: 505.

Abdurrahman: 454.

Abdülvâcid: 524.

Abdürrezzak Semerkandi: 478.

Abdüssamed b. Abdurrahman: 207.

Abdü's-Seyidhâcib: 79.

Abdü'z-Zahîr: 590.

Abhaz(-lar): 102, 142, 145, 180.

Ab-ı Germ: 148.

Abışga Noyan: 349, 358.

Abiş Hatun: 45-52, 55, 57.

Acay: 330, 331.

Aclan Bey: 548.

Adala: 542, 543.

Adana: 216, 242, 245, 255, 310.

Adıyaman (Hısn-ı Mansur): 115, 134, 286, 294, 303.

Adıcevaz: 197, 292, 460, 476.

Adıdiye: 46, 47, 57.

Afganistan: 381.

Afrin: 217.

Afşar: 89, 417.

Afşin: 115, 170.

Afyon Karahisar: 128, 139, 504, 505, 517, 591.

Agatussa: 532.

Agiros: 546.

Ağaç-erl (-leri): 316, 442.

Ağrı: 156.

Ahalkelek: 86.

Ahar: 105.

Ahl: 379, 380.

Ahl Ahmed: 353.

Ahl Ayna Bey: 409.

Ahl Baba: 380.

Ahlyân-ı Rum: 544.

Ahlât (-lı, -şah, -şahlar): 41, 73, 92, 108, 114, 155, 159, 162, 165, 183, 190, 194, 196, 198, 200-208, 267, 290, 296, 373, 382, 386, 423, 438, 443, 447, 465.

Ahmed (-şah): 115, 121, 151, 152, 179, 197, 198, 312, 384, 410-415, 419, 428, 432, 445, 446, 516, 553.

Ahmed Aka: 51.

Ahmed Celayır: 449-453, 456.

Ahmed Fakih: 382, 518.

Ahmed Gazî: 529, 530, 534, 535.

Ahmed Hısar: 315.

Ahmedi: 503, 521, 522.

Ahmedî Daf: 495, 503, 521, 522.

Ahmed b. Musa Kazım: 57.

Ahmed Teküdar: 51, 342.
 Ahmed b. Yusuf: 428.
 Ahmed Tevhid: 150.
 Ahsa: 171, 173.
 Ahvaz: 89.
 Aka Piri: 467.
 Akbal: 350.
 Akça-Derbend: 351.
 Akdeniz: 168, 210, 213, 227, 268,
 276, 283, 338, 355, 374.
 Akhisar: 538.
 Akhoca: 460.
 Akka: 527.
 Akka (-lı, -lar): 74, 76, 77, 212.
 Ak Koyunlu (-lar): 413-479.
 Akkuş: 106.
 Akmataş: 187.
 Akros: 235.
 Akru'l-Humeydiye: 68.
 Aksaray: 578, 580.
 Aksarayi: 122, 137, 243, 256, 258,
 261, 266, 282, 291, 301, 317,
 321, 326-328, 353, 397, 451.
 Aksu: 124.
 Aksungur Ağa: 494.
 Aksungur Hezar Dinari: 201,
 202.
 Aksungur Porsuki: 63, 176, 181,
 183, 196.
 Akşehir: 563, 587, 589.
 Akşehir (-lı): 86, 128, 148, 153,
 180, 236, 243, 255, 259, 265,
 295, 300, 311, 337, 344, 350,
 412, 436, 469, 498, 589.
 Aladağ: 335, 349, 444, 448, 455,
 571.
 Alaeddin Ali Bey: 409, 578, 580,
 582.
 Alaeddin Ali Çelebi: 414.
 Alaeddin Altınbuğa: 187.
 Alaeddin camii: 263.
 Alaeddin Davudşah: 146, 147.

Alaeddin Eretna Bey: 584, 586.
 Alaeddin Erzincanî: 147.
 Alâeddin Karasungur Ahmedîll:
 77.
 Alaeddin Kervansarayı: 352.
 Alaeddin Keykubat: 145, 147,
 149, 152, 167, 180, 185, 265,
 272, 275, 278, 283, 284, 287,
 289, 293, 298, 304, 306, 319,
 339, 347, 359, 361, 363, 367,
 397, 484, 485, 525, 537, 546,
 567.
 II. Alaeddin Keykubat: 362.
 III. Alaeddin Keykubat: 351,
 357, 362.
 Alaeddin Körp-Arslan: 104.
 Alaeddin Melikşah: 165, 166.
 Alaeddin Muhammed: 38, 39.
 Alaeddin Savi: 358.
 Alâiyye (Kolonoros): 283, 295,
 297, 300, 310, 317, 363, 374,
 444, 446, 484, 567.
 Alamut (İsmailîleri): 105, 109.
 Alapas: 221.
 Alara: 284.
 Alaşehir: 117, 232, 235, 257, 271,
 274, 489, 491, 538, 543, 564.
 Alâüddevle: 48, 100, 434, 472,
 474.
 Aleksandros Kabalika: 220.
 Aleksios Philanthropenos: 526,
 527.
 Alemeddin Kayser: 339.
 Alemeddin Sancar: 332.
 Alexios: 216, 220, 223, 224, 225,
 235, 237, 267, 268, 270, 271,
 276.
 III. Alexios: 259, 265, 408.
 Alexios Komnenos: 124, 126, 128,
 227, 229, 230, 232.
 Algançı: 53.

- Alıncak: 321, 431, 455.
 Ali Alpi: 186.
 Ali Bahadır: 319, 326.
 Ali Bey: 325, 418, 434, 469, 486, 498, 551, 568, 579, 581.
 Ali Han Mirza: 420, 431, 473.
 Ali b. Haydar: 431, 432.
 Ali Kuşçu: 428, 439.
 Ali Küçük: 63-68, 79, 80.
 Ali b. Muhammed: 207.
 Ali b. Ömer: 207.
 Ali Paşa: 353, 538, 539.
 Ali b. Salim b. Malik: 65.
 Ali Şeker Bey: 419, 473.
 Alişir: 487, 509.
 Allışiroğlu: 490, 510.
 Ali Şükür Bey: 471.
 Alka-eli (Alka-evli): 483.
 Allâme Muhammed Şirazi: 561.
 Alma Kulağı: 434.
 Alman: 76, 244, 254, 257.
 Alp: 142, 189, 486.
 Alpağı: 537.
 Alpagut Pır Mehmed: 427.
 Alpagut Yakup Bey: 467.
 Alparslan: 114-117, 122, 141, 159, 171, 194, 206, 209, 211, 237, 483.
 Altın Ordu: 309, 314, 322, 342, 443, 449.
 Altun-Aba: 290, 300.
 Altuntak: 172.
 Altuntaş: 337, 516.
 Amanos: 246.
 Amasya: 121, 123, 125, 137, 228, 237, 247, 253, 257, 260, 304, 309, 352, 373, 409, 411, 485, 553, 570, 574, 579, 580, 584, 586.
 Anadolu: 111-129, 131-139, 141-173, 185, 190, 194, 206, 209, 210-220, 221-229, 230-232, 235, 237, 239, 240, 243, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 257, 260, 261, 287, 288, 289, 283, 285, 288, 290, 294, 295, 296, 297, 301-310, 316-327, 330-349, 350-358, 360, 377-397, 400-483, 500-572.
 Anadolu Selçuklu (-ları, -devleti): 149, 151, 186, 205, 238, 402, 509, 515, 537, 550, 566, 593, 594.
 Anamur: 285.
 Anazarba: 130, 215, 216, 233, 239, 245, 246.
 Andronikos: 245, 526.
 II. Andronikos: 537, 547.
 Angıyanû: 50.
 Anı: 85, 86, 114, 115, 144, 158, 159, 160, 161, 198, 205.
 Anit: 347.
 Anka: 406.
 Ankara: 125, 130, 137, 171, 209, 228, 238, 239, 242, 248, 257, 260, 262, 273, 274, 275, 282, 300, 326, 251, 379, 452, 488, 497, 498, 514, 531, 543, 556, 568, 572.
 Anna Cornnena: 220-224.
 Antakya: 63, 76, 115, 124-130, 173-176, 181, 182, 215-229, 233, 238, 245, 250, 278, 285.
 Antalya: 132, 242-246, 269-297, 318-322, 355, 358, 373, 484, 509, 519, 562, 566-569.
 Antartus: 76.
 Antep: 416, 458.
 Arabşah: 473, 474.
 Arabşah Bey: 471.
 Arafat Dağı: 80.
 Arap: 172, 239, 379, 380, 382, 546, 547, 560.
 Aras: 113, 114, 199, 422, 454.

Arayış: 478.
 Argun Han: 51, 52, 53, 341-346, 442.
 Arima: 68.
 Arka: 68.
 Arracan: 83.
 Arran: 81, 101, 110, 114, 304, 443, 475.
 Arslanaba b. Aksungur Ahme-dili: 84, 87, 90.
 Arslan-apa: 516.
 Arslan Bey: 420, 422.
 Arslan Boğa: 84.
 Arslan-güşay: 86.
 Arslanşah: 82, 162, 185, 199, 257.
 II. Arslanşah: 87.
 Arslan Yabgu: 155, 209, 283.
 Arslan Yürekli Rışar: 76.
 Artah: 67.
 Artak (Erdek): 170, 547.
 Artuk Arslan: 262, 299.
 Artuk Bey: 117, 122, 170-173, 209-210, 218, 219, 238, 483.
 Artuk (-lu, -lar): 67, 71, 74, 76, 78, 129, 130, 134, 135, 138, 142, 170, 179, 188, 190, 192, 197, 198, 199, 238, 250, 252, 294, 295, 302, 407.
 Artuklular Devleti: 455.
 Artuk Oğulları: 175, 176, 180, 187, 189, 206, 408.
 Artukoğlu İlgazi: 158, 196.
 Artukoğlu Sökmen: 158, 230.
 Arz-ı Rum: 156.
 Asl: 218, 562.
 Asya: 283, 380, 383, 384, 402, 490.
 Aşıkpaşazade: 501.
 Atabeg Kızıl: 72, 73.
 Atabeg Muhammed: 33, 34, 46, 47, 57.
 Atlamış: 449.
 At pazarı: 336.

Atsız: 211, 212, 214.
 Avar (-lar): 118.
 Ave: 99.
 Avnik: 164, 447, 448, 449, 453, 455, 469.
 Avrupa (-lılar): 75, 125, 225, 244, 269, 284, 285, 420, 534, 535, 553.
 Ayaba: 54, 95, 285.
 Ayasluğ: 139, 490, 529, 531.
 Ayasofya: 156.
 Ayaz: 179, 181, 196, 282.
 Ayazmend: 546, 549.
 Aybeg ed-Devadarî: 382.
 Aybeg eş-Şamî: 33, 107.
 Aydın: 496, 502, 509, 511, 512, 513, 515, 527, 530, 541, 563.
 Aydın Bey: 472.
 Aydın Beyliği: 538.
 Aydıncık: 546, 548, 549.
 Aydınoğlu: 439, 486, 497, 532, 533, 540.
 Aydın Oğulları: 529, 530, 531, 534, 539.
 Aydınoğlu Cüneyd: 543.
 Aydınoğlu Mehmed Bey: 489.
 Aydınoğlu Umur Bey: 547.
 Aydos: 224.
 Ayıntab: 578.
 Ayinlü: 442, 467.
 Aynallu: 474.
 Ayn Calut: 340.
 Ayntab: 245, 250, 255, 340.
 Aynu Seylem: 173, 218.
 Aynüddeve: 131-134, 138, 239, 240, 241.
 Ayşe Hatun: 129, 130, 142.
 Aytekin: 212.
 Aytoğmuş: 77, 103, 104, 105.
 Azak: 552.
 Azaplar: 426.
 Azaz: 70.

Azerbaycan (-lı): 33, 36, 62, 66,
73, 78, 81, 84, 89, 91, 95, 98,
101, 104, 107, 110, 114, 152,
155, 158, 161, 165, 168, 195,
198, 201, 205, 209, 417, 433,
442, 445, 452, 460, 466, 470,
474, 479, 481, 572.
Azîmî: 159.

— B —

Babailer: 303-304.
Baba İlyas-ı Horasani: 485-486.
Baba İshak: 303, 487.
Baban: 280.
Baba Resul: 303.
Babu'l-Ma': 303.
Babur: 441, 472, 473, 586.
Bâğîn: 34.
Bagras: 340.
Bagrat: 113.
Bağdat: 39, 44, 63, 66, 82-84, 92,
95, 96, 99, 124, 157, 171, 176,
180, 212, 215, 239, 254, 273,
283, 318, 349, 377, 418, 434,
436, 443, 449, 450, 451, 455,
456, 459-467, 470, 475, 479,
480, 481, 581.
Bafra: 134, 228, 241, 357, 557,
595.
Bahadır: 526.
Bahaeddin Ebû Kalicar: 231.
Bahaeddin Kuluçca: 284.
Bahaeddin Muhammed: 336.
Bahaeddin Tercüman: 324.
Bahaeddin Veled: 153.
Baharlu: 442, 479.
Bahreyn: 43, 171, 173.
Bahriye: 485.
Bakırkûresi: 558.
Balaban: 203, 204, 265, 489.
Balat: 529, 530, 532, 534, 535.

Baldı: 349, 350, 351, 357.
Balıkesir: 139, 245, 546, 548.
Bali Bey: 424.
Balis: 182, 196.
Balkanlar: 115, 214, 216, 221,
237, 526.
Banyas: 68.
Barak Hacib: 40.
Barambay kolu: 579.
Barangar: 438, 479.
Baraniler: 441.
Baranlı: 441.
Barımbayoğlu İbrahimşah: 442.
Barsbay: 417, 468, 469.
II. Basileios: 155.
Basra: 43, 63, 171, 377, 452.
Başgelenbe: 547, 549.
Başgird: 351.
Batıniler: 39, 63, 81, 84, 92, 181,
201.
Batman: 190, 443.
Battal Gazi: 121, 237.
Batu Han: 309, 310, 311, 319.
Baudouin (du Bourg): 125,
127, 132, 180, 233.
II. Baudouin: 175, 182, 183.
Bayat: 141, 408, 417, 483.
Baybars: 321-340, 588, 590, 594.
Bayburt: 114, 155, 156, 157, 164,
228, 308, 360, 407, 409, 410,
412, 418, 424, 425, 436.
Baycu Noyan: 304, 305-308, 314,
592.
Baydu: 347, 348.
Bayezid (-Bey, -Paşa): 419, 424,
425, 426, 451, 482, 468, 471,
494, 495, 517, 531, 554.
II. Bayezid: 432, 433.
Bayıncar: 350.
Bayındır (-ları): 407, 423, 429,
430, 437, 438.
Bayındırlı Emin Bey: 428.

Baykara: 458.
 Bayram Hoca: 186, 409, 442, 443, 444, 445, 459, 463, 547.
 Baysungur Mirza: 465.
 Beçin: 526, 529, 530, 532, 535.
 Bedesten: 519.
 Bedevi Çardak: 533.
 Bedreddin İbrahim: 336.
 Bedreddin Keyhüsrev: 136.
 Bedreddin Lülü: 78.
 Bedreddin Murad: 488.
 Bedreddin Yusuf: 139.
 Beyce Bey: 544.
 Begtekinli (-ler): 63, 79.
 Begtimur: 165, 200, 201, 202, 203, 351.
 Behisni: 245, 251, 303, 354, 414.
 Behramşah: 152, 258.
 Belek b. Behram: 179.
 Belek Gazi: 129, 142, 143, 238.
 Belh: 145, 377.
 Bern: 36, 38.
 Beni Kaysar: 42.
 Berdaa: 479.
 Berdi Hoca: 443, 444, 445.
 Berdsir: 35-38, 87.
 Bereket Han: 302.
 Bergama: 245, 256, 538, 546, 547, 548, 549.
 Berke Han: 322, 342.
 Berkuk: 187, 414, 445, 447, 449.
 Berkyaruk: 63, 174, 280.
 Benard: 127.
 Beylakan: 101, 102, 107.
 Beylerbeyi: 285, 306, 370, 371, 562.
 Beyrut: 68, 75.
 Beyşehir (gölü): 132, 237, 243, 349, 354, 355-496, 563, 564.
 Bibi Terken: 46-48, 57.
 Bigadiç: 546, 549.
 Bihatâd: 41.

Bin Bogarus: 575, 576.
 Bingöl (Çapakcur): 441, 450, 477.
 Bire: 65, 70, 71, 73, 183, 418, 458.
 Birecik: 191, 302, 418, 489.
 Bistam: 85, 92, 454, 455, 458, 457, 458.
 Bilegâni: 373.
 Bitinia: 132, 134, 252, 267.
 Bitlis: 135, 157, 162, 197, 206, 249, 292, 423, 476.
 Bizans: 64, 113-142, 156, 170, 177, 194, 209, 214, 219, 220-274, 296, 318, 322, 377, 384, 397, 403, 489, 490, 491, 492, 496, 509, 515, 518-527, 538, 540, 545, 547, 553.
 Boçukur Noyan: 350.
 Bogusaz: 240.
 Boğazlar: 210, 218.
 Bohemund: 124-127, 130, 184, 228, 233, 239.
 Bolu: 552.
 Bolvadin: 228, 235, 239, 591.
 Bor: 586.
 Borgulu: 300, 316, 318, 325, 354, 557, 562.
 Bozaba: 81, 82.
 Bozkuş Bahadır: 590.
 Bozmiş: 231, 234.
 Boz-ok: 484.
 Bozöyük: 528.
 Budak Paşa: 540.
 Buharalı Muhammed b. Abdül-melik: 118.
 Buldan: 489.
 Bulgar (-lar): 118, 309.
 Burakoğlu Ali Paşa: 584.
 Burdur: 562, 564, 565.
 Burhaneddin Ahmed: 578, 583.
 Bursa: 235, 451, 494, 498-521, 543, 548.

Buzâa: 177, 182, 470.
 Bûğdüz: 516.
 Büyük Kyros: 57.
 Büyük Selçuklu Devleti: 173,
 204, 216, 219, 223, 359, 360,
 362, 365, 509.
 Büyük Zap Suyu: 156.
 Büveyhiler: 114.

— C —

Caber: 65, 178, 206, 418, 445.
 Çaçaoglu Alaeddin: 186.
 Cafer Bey: 575, 576.
 Can Begim: 478.
 Candar Beyliği: 557.
 Candarlar: 79, 365.
 Candar Oğulları: 500, 550, 552,
 553, 555, 556, 558, 559, 560,
 561, 595, 596.
 Candelore: 284.
 Cani Bey: 443.
 Canik: 114, 121, 210, 557, 574,
 575.
 Canbeg el-Yahyavi: 450.
 Celaeddin Arkan: 52, 53, 55.
 Celaeddin Devvani: 428, 439,
 481.
 Celaeddin-i Rûmi: 552.
 Celaeddin Harezmsah: 40, 41,
 43, 78, 106, 108, 109, 147,
 286, 288, 289, 290, 292, 381,
 484, 537.
 Celaeddin III. Hasan: 105.
 Celaeddin Karatay: 302, 313,
 324.
 Celaeddin Kayseri: 273.
 Celaeddin Keyferidun: 266.
 Celaeddin Mengübirli: 287, 288,
 291, 293, 306, 487.
 Celaeddin Pırşah: 107.
 Celâli: 139.

Celâlüddin Bayezid: 553.
 Celâyir (-iller): 186, 408, 442,
 443, 444, 445, 447, 448,
 487, 479.
 Celâyir Ahmed: 451.
 Cemaeddin (Gazi): 136, 183.
 Cemaeddin Çelebi: 505.
 Cemaeddin Ferruhkâla: 298.
 Cemaeddin (-Gazi): 136, 183.
 Cemaeddin Hızır: 354.
 Cemaeddin İshak Fakih: 494,
 495.
 Cemaeddin Mehmed: 351.
 Cemaeddin Mısıri: 55.
 Cemaeddin Muhammed: 66.
 Cemaeddin Muhammed b.
 Ömer: 52.
 Cemşid: 522.
 Cenahüddevle Hüseyin: 174.
 Ceneviz (-iller): 358, 489, 527,
 538, 545, 551, 553, 560, 595,
 596.
 Cengiz Han: 293, 442.
 Ceyhan: 132, 134, 216, 233, 240,
 241, 248, 279, 285.
 el-Cezire: 69, 71, 72, 74, 87, 92,
 158, 175, 185, 194, 203, 231,
 251, 340, 423, 462.
 Chios: 527.
 Cibab et-Türkmen: 69, 70.
 Cihan Hatun: 44.
 Cihangir Bey: 420.
 Cihangir Mirza: 418, 438, 471.
 Cihan Pehlivan: 72, 189, 200.
 Cihanşah: 147, 148, 287, 288,
 290, 291, 293, 415, 419, 422,
 423, 425, 441, 453, 460, 461,
 465, 487, 468, 469, 470, 471,
 472, 473, 474, 475, 476, 477,
 478, 479, 481.
 Cımrı: 339, 486, 488, 515, 588,
 589.

Ciruft: 44.
 Cizre (Ceziret İbn Ömer): 72,
 80, 171, 172, 176, 177, 196.
 Clavijo: 453.
 Conrad (III.): 244.
 Cormagon Noyan: 308.
 Couls: 267.
 Cuvangar: 438, 479.
 Cübeyl: 75.
 Cüneyd Bey: 409, 498, 499, 531,
 532, 533, 580, 581.
 Cür: 178.
 Cürcan: 474.

— Ç —

Çağatay: 416, 419, 449, 453, 454,
 460, 461, 462-479.
 Çağrı (Bey): 111-114, 155, 194,
 209.
 Çaka (Çakan) Bey: 220-224, 225,
 227.
 Çaldıran: 434.
 Çanakkale: 139, 224, 235, 548,
 549.
 Çandarlı Halil Paşa: 502.
 Çankırı: 125, 130, 131, 135, 240,
 242, 257, 323, 556, 557, 558.
 Çapakçur: 443, 447, 476.
 Çarşılıgır Nasreddin Ali: 296
 Çavdar: 491.
 Çavlı (Sakava): 157, 180, 196,
 230, 231, 232.
 Çavuldur: 121-123, 157, 220.
 Çavuşbaşı Demir Han: 494.
 Çavuş Çeşmesi: 510, 511.
 Çelebi Mehmed: 499, 500, 507,
 532, 543, 544, 556, 557.
 Çekirli Bayezid Bey: 467.
 Çemişkezek: 166, 286, 417, 418,
 419, 421.
 Çimşiroğlu Şeyh Ali: 516.

Çin (Çinçin): 63, 347, 380, 528.
 Çobaniler: 186.
 Çoban Oğulları: 347, 348.
 Çoruh: 158, 417, 418, 420.
 Çorum: 123, 570.
 Çökürmüş: 230, 231.
 Çubuk: 172, 173, 217, 312.
 Çuğa Bey: 538.
 Çukurova: 130-132, 210, 216, 242,
 245, 270, 310, 484.

— D —

Dalaman: 325.
 Darnad Emir İsfahsalar Kebir:
 144.
 Damgan: 95, 474.
 Danişmend (-İller): 117-144, 157,
 162, 184, 225, 228, 237, 238,
 239-254, 266, 273, 284, 546.
 Danişmend Gazî (Gümüştekin):
 121-127, 130, 139, 142, 216,
 229, 483.
 Danişmend İli: 327, 349, 358.
 Danişmendli Mehmed: 143.
 Danişmend Taylû b. Ali et-Tük-
 mani: 122.
 Danya: 537.
 Dârâ: 177, 178, 183, 184, 185.
 Darab Bey: 427.
 Dârabçird: 41.
 Darende: 136, 249, 312, 414, 573,
 574.
 Davas: 526.
 David: 158, 164, 267, 559.
 Davud b. Sökmen: 130, 143, 144.
 Davudşah: 118, 153, 177, 178,
 189, 197, 201, 287, 424, 425,
 577.
 Dedeball: 516
 Dede Korkut: 382.
 Delû Ahmed: 464, 465.

Deminlü Karahisar: 349.
 Demirci: 538, 540, 542, 543.
 Demirhan: 546, 547, 548.
 Demirtaş: 450.
 Deniz Han: 441.
 Denizli: 115, 237, 245, 257, 266,
 268, 324, 325, 328, 330, 484,
 485-504, 519, 525, 534, 543,
 562.
 Derbend: 195, 305, 348, 476.
 Derbesak: 278, 340.
 Despina: 409.
 Deşt-i Murgab: 57.
 Devatdar: 370.
 Develi: 123, 273, 389, 574, 580.
 Devlet Han: 540.
 Devlet Hatun: 495.
 Devlet Hoca-ı İnâk: 452.
 Devletşah Nâsireddin Muham-
 med Sökmen: 198.
 Devletyar: 447.
 Dimaşk: 65, 80, 173, 174, 176,
 180, 181, 188, 211, 212, 218,
 452.
 Dicle: 43, 113, 190, 199, 303, 407,
 448.
 Dilmaçoğlu Mehmed: 170.
 Dîmyat: 203, 280.
 Dinar: 114.
 Divriği: 117, 125, 141-154, 334,
 386, 414, 483.
 Diyarbekir (Amîd): 71, 87, 115,
 125, 132, 155, 158, 171-240,
 286, 294, 303, 312, 350, 358,
 386, 408, 412, 415, 417, 419,
 420, 429, 432, 434, 442, 452,
 455, 458, 467, 473, 476.
 Diyet: 375.
 Dizek: 453.
 Dîzmar: 96.
 Domanîç: 484.
 Domanîk: 539.

Dovin (Duvîn): 85, 113, 156, 161,
 199.
 Döğeri: 170, 408, 442, 445, 462.
 Drakon: 215.
 Dudioğlu: 300.
 Duhaflı Pir Ahmed Bey: 417.
 Dukak: 174.
 Dukas: 224, 225, 228.
 Dulkadır Oğulları: 409, 410, 417,
 420, 422, 433, 434, 573, 574,
 575, 576.
 Dulkadıroğlu İbrahim Bey: 581.
 Dulük: 217, 245.
 Durbaş: 367.
 Dursun Bey: 547, 548.
 Dübeyş b. Sadaka: 65, 157, 183.
 Dündar Bey: 563.
 Düzme Mustafa: 533.

— E —

Ebû Abdullah Muhammed b. Ha-
 fîf eş-Şirazi: 56.
 Ebû All el-Ahlatî: 207.
 Ebû Bekr: 40, 41, 46, 54, 55, 57,
 59, 60, 61, 62, 97-102, 179,
 416.
 Ebû Bekir Özbek: 77.
 Ebû Cafer Muhammed Cema-
 leddin: 161.
 Ebu'l-Esvar: 158.
 Ebu'l-Ferec: 450, 452, 453.
 Ebu'l-Feth: 361, 362.
 Ebu'l-Fütüh: 115.
 Ebu'l-Gazî Hüseyin Baykara:
 470.
 Ebu'l-Hayral: 588, 589.
 Ebu'l-Kasım: 58, 216, 218, 219,
 475, 478.
 Ebû Mansur: 166, 169.
 Ebu'l-Mekârim Muclreddin Bey-
 lekânî: 110.

Ebû Sa'd es-Sedîd: 197.
 Ebû Said Han: 355, 356, 416, 422,
 423, 425, 459, 460, 461, 462,
 466, 474, 563, 571, 591.
 Ebû Yusuf: 479.
 Ece Halil: 548.
 Edirne: 213, 257, 493, 502, 503,
 508, 533.
 Edremit: 256, 546, 549.
 Efes: 227, 228, 245.
 Eflâki: 527, 556.
 Efrîdun: 136, 138.
 Ege: 117, 221, 486, 520.
 Eğridir: 509, 519, 562, 563, 564,
 565.
 Eğrisöz (Emet): 495.
 Elbistan: 127, 132-136, 166, 216,
 219, 230, 241, 246, 252, 257,
 260, 265, 334, 340, 414, 422,
 451, 526, 594.
 Eleşkird: 197, 206, 463, 464, 479.
 Elvend Mirza: 419, 429, 432, 433,
 434, 471.
 Emeviler: 111, 113.
 Emir Altacı: 48, 49.
 Emir Baba Hacı Hemedani: 467.
 Emir Barak: 44.
 Emir Bedreddin Kâfur: 36.
 Emir Beglik: 48.
 Emir Bistam: 474.
 Emir Bozan: 219.
 Emir Buldacı: 216.
 Emir Cemaleddin Muhammed b.
 Akkuş: 87.
 Emir Çoban: 350-356, 491, 550,
 562, 570, 591.
 Emir Doladay: 453.
 Emir Fahreddin Ebû Bekr: 46.
 Emir Ferman Şeyh: 463.
 Emir Gazi: 128-133, 138, 139, 242.
 Emir Hasan: 156, 227.
 Emir Hasan b. Kıpçak: 95.

Emir İlyas-ı Hacılı: 459.
 Emir İnâk Hasan: 436.
 Emir İzzeddin Cafer Şah: 577.
 Emir Karaca: 175.
 Emir Siraceddin Kaymaz: 99.
 Emir Şahab Divani: 358.
 Emir Tagacar Noyan: 51.
 Emir Taşmengü: 51.
 Emir Tavacı: 479.
 Emir Yaş Bey: 429.
 Emir Yusuf Çelebi: 409.
 Emîrân Ömer: 97, 98, 101.
 Emîrek Candar: 70.
 Emîr'ül-Sevâhîl Bahaüddin: 526.
 Emîrzâde Rüstem: 449, 450, 456.
 Enderun: 364.
 Erbil: 63-80, 462.
 Erciş: 114, 158, 194, 197, 202,
 205, 441, 444, 449, 456, 461,
 465, 476.
 Erdebil: 33, 69.
 Erdek: 489.
 Ereğli: 123, 227, 228, 257.
 Eretna Oğulları: 151, 409, 491,
 570-586.
 Ergani: 115, 418, 456.
 Ergene: 503.
 Ermenek: 338, 343, 589.
 Ermeni (-ler): 64, 75, 113, 124,
 127, 130-138, 183, 202, 215,
 228, 229, 245, 252, 255, 264,
 340, 349, 350, 354, 468, 484.
 Ertuğrul Gazi: 218.
 Erzem: 113, 135, 156, 157, 158,
 159, 172, 197.
 Erzincan: 117, 125, 129, 142-149,
 151, 154, 168, 206, 334, 339,
 342, 350, 360, 373, 408-592.
 Erzurum: 113-117, 135, 141, 147,
 156-184, 198, 201, 202, 204,
 205, 206, 249, 252, 280, 281,
 338, 342, 358, 373, 389, 394.

409, 417, 418, 441, 442-582.
 Eskişehir: 115, 123, 125, 216, 227,
 228, 244, 254, 257, 484, 491.
 Esterabad: 475.
 Eşref Oğulları: 344, 347, 355, 490,
 491, 563, 591.
 Eşrefoğlu Süleyman: 590.
 Evliya Çelebi: 511, 512, 538.
 Evrenuz: 548.
 Eyyubiler: 69, 72, 79, 92, 108,
 148, 153, 165, 178, 180, 185,
 199-206, 255, 260, 262, 265,
 368, 420, 422, 485.
 Eyyub b. Yunus: 121.
 Ezine (Eski Truva): 546.

— F —

Fahreddin Ali: 321, 329, 335,
 337, 338, 342, 368, 588.
 Fahreddin Ayaz: 296, 319.
 Fahreddin Behramşah: 144, 146,
 147, 153, 279, 287.
 Fahreddin Devletşah: 135, 249.
 Fahreddin İlyas Bey: 540.
 Fahreddin Karaarslan: 67, 183,
 184, 191.
 Fahreddin Kazvini: 345, 346.
 Fahreddin Süleyman: 148.
 Farıseddin Meymünü'l-Kasri:
 165.
 Fars: 33-40, 42, 48-53, 56, 60, 62,
 81, 83, 84, 382, 430, 434, 436,
 438, 457, 458, 463, 465, 472,
 474, 475, 479, 480, 481.
 Fatımi(-ler): 115, 174, 180, 187,
 199, 211, 212, 377.
 Fatih Sultan Mehmed: 420, 421,
 422, 424, 426, 427, 428, 432,
 542, 558, 559.
 Fazlullah Astarabadi: 470.
 Feleküddin Dündar Bey: 582.

Fenaroğlu Ahmed Paşa: 425.
 Ferhat Pirbaşı: 353.
 Feridun Bey: 249, 493.
 Ferruhşad Bey: 435.
 Ferruhzad: 478.
 Ferruh Yesar: 430, 431, 433, 476.
 Fethiye: 529.
 Fırat: 77, 111, 199, 206, 215, 230,
 240, 241, 286, 294, 302, 407,
 420, 451, 471, 476.
 Filaret (Philaretos): 215-217.
 Fildelfia: 489.
 Fillbe: 559.
 Fillstin: 76, 174, 211, 212, 219.
 Filobat: 337, 338.
 Firuz Bey: 568.
 Foça: 221, 498, 538, 539, 541, 545.
 Fuad Köprülü: 54.
 Frank(-lar): 124, 130, 170, 178,
 183, 229, 233, 240, 245, 250,
 253, 255, 271, 277, 304, 318,
 327, 529, 535.
 Fransa: 76, 244, 245.
 Frederich Barbarossa: 76, 254,
 257, 484.

— G —

Gabriel: 124, 125, 126, 216, 225,
 228.
 Gaffari: 122.
 Gävele (Geväle): 212, 266, 300,
 326.
 Gavras: 137.
 Gavur İshak: 425, 426.
 Gazî Ahmed Bey: 528.
 Gazan Han: 349, 350, 351, 352,
 353, 357, 358, 407, 467.
 Gâzî Çelebi: 358, 551, 560, 594,
 595.
 Gazî Fazıl: 549.
 Gâziye Hatun: 287, 299.

Gazneliler: 155, 209, 380.
 Gedik Ahmed Paşa: 421.
 Gediz: 544.
 Gelibolu: 221, 539, 541, 547.
 Gemlik: 541.
 Gence: 85, 101, 108, 109, 113, 114, 144, 146, 158, 161, 162, 199.
 Gerger: 134, 178, 183, 240, 354, 422.
 Germiyan Oğulları: 346, 354, 355, 486-499, 502, 507-524, 538, 562, 589, 591.
 Gevherhan Sultan: 428.
 Gevherşâd Begim: 471.
 Geyhatu: 53, 343, 346, 347, 348, 550.
 Gıyaseddin Keyhüsrev: 139, 145, 148, 149, 257-259, 264, 272, 282, 288, 296, 299-311, 329, 331, 334, 339, 361, 488, 587, 593.
 II. Gıyaseddin Keyhüsrev: 165, 298, 324, 362, 371, 485.
 III. Gıyaseddin Keyhüsrev: 589.
 Gıyaseddin Mehmet Bey: 575, 578, 578, 586.
 Gıyaseddin Mesud: 361, 488, 550.
 Gıyaseddin Pirşah: 39, 40, 107.
 Gıyaseddin Sıyavuş: 488.
 Gray: 333, 347.
 Gorgorum: 587.
 Gorigos: 587.
 Gölhisar: 562, 564.
 Göhürge Ağa: 339.
 Gökçe: 103.
 Göksu, 255, 269, 336.
 Göksun: 215, 216, 227, 240, 245, 251, 285.
 Göktürk: 506.
 Gördes: 538, 540, 542, 544.
 Gönük: 245.

Göyük Han: 312.
 Gülcce: 49, 55.
 Gülistan: 62.
 Gülüşkerd: 411.
 Gümüşhane: 156, 574.
 Gümüştekin Ahmed Gazî: 216.
 Günerî Bey: 344.
 Gürboğa: 354.
 Gürcü (-ler, -istan): 81, 85, 86, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 113, 142, 156, 157, 158, 159-160, 161, 165, 182, 184, 198, 200, 202, 206, 231, 260, 267, 292, 304, 333, 420, 423, 427, 429, 457, 470.
 Gürcü Dimitri: 340.
 Gürcüoğlu Zâhrüddeve: 298.
 Gürgenç: 97.
 Güzelhisar: 538.

— H —

Habur: 180, 184, 185, 231, 289.
 Hacı Şadgeldi: 578-580, 584.
 Haçlılar: 180, 196, 198, 226-233, 238, 240, 241, 245, 247, 255, 269, 278, 280, 285, 330, 333, 384, 397.
 Hakkari: 68.
 Halep: 63-74, 80, 115, 130, 153, 173, 178, 183, 212, 217, 218, 231, 242, 250, 265, 270, 275, 302, 305, 310, 333, 340, 350, 354, 377, 416, 445, 450, 453, 574.
 Halife Me'mun: 111.
 Halife el-Mustansır: 43.
 Halil Sultan: 49, 438, 457.
 Hama: 182, 200, 340, 450.
 Hamid-elli: 534.
 Hamid Oğulları: 355, 491, 493, 553, 563-567, 590.

Harezmi: 299.
 Harezmişahlar: 290, 291, 294, 364, 367, 380, 381.
 Harezmişah Sulları: Celaleddin: 205, 208.
 Harput: 125, 129, 130, 138, 158, 180, 183, 185, 238, 250, 252, 254, 291, 294, 295, 302, 312, 358, 417, 422, 469, 574.
 Harran: 67-76, 115, 176, 180, 183, 185, 200, 203, 230, 295, 302.
 Hasan Bey: 419, 420, 477.
 Hasankale: 113, 156.
 Hatır Oğulları: 331.
 Hazar: 552.
 Hekim İbrahim b. Ebû Sâid: 138.
 Hemedan: 36, 39, 67, 71, 82, 87, 377, 434, 479.
 Herat: 38, 458, 464, 474.
 Hezar Dinari: 492.
 Hıms: 68, 174, 217.
 Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf): 170, 172, 175, 178, 184, 191, 255, 262, 420, 422, 442-444, 453, 483.
 Hısn-ı Ziyad: 139.
 Hızırşah (Bey): 542, 565.
 Hicaz: 60.
 Hille: 65, 157, 183.
 Hindistan: 449.
 Hırsar Bey: 492, 513.
 Hoca Alişah: 475, 577.
 Hoca Ahmed Yesevi: 381.
 Hoca Dehhanî: 382.
 Hoca Firuz Bey: 530.
 Hoca Mehmed Efendi: 494.
 Hocend: 44.
 Homeros: 220.
 Honaz: 115, 266, 330, 484, 486, 558.
 Horasan: 40, 49, 51, 84, 85, 107,

111, 118, 326, 348, 352, 422, 423, 464, 484.
 Hoy: 106, 108, 158, 429, 444, 453.
 Hulvan (Luristan): 171.
 Humartas Süleyman: 230.
 Hunin: 68.
 Hursit Bey: 421.
 Hurûfilik: 478.
 Huvar: 39.
 Huzistan: 40, 84, 90.
 Hülagu: 184, 317, 325.
 Hürmüz: 42, 43, 50.
 Hürremşah: 386.
 Hüsameddin Alp Yörük: 550.
 Hüsameddin Çoban: 275, 288, 347.
 Hüsameddin Hasan: 270.
 Hüsameddin İlyas: 564, 565.
 Hüsameddin Kayır Han: 299.
 Hüsameddin Kaymeri: 299, 300.
 Hüsameddin Karatay: 301.
 Hüsameddin Timurtas: 183, 190.
 Hüsameddin Togan Arslan: 158, 197.
 Hüseyin el-Ahlati: 207.
 Hüseyin Terimi: 471.

— I —

İlgaz: 210, 557.
 Ilgın: 266, 311, 338, 589.
 Irak: 63, 85, 90-107, 173, 209, 304, 408, 433, 439, 442, 444, 452, 457, 470, 575.
 İrakeyn: 435.
 Isparta: 562, 564.

— I —

İbn Aksungur: 162.
 İbn Ammar: 215.
 İbn Battuta: 379, 380, 528, 546, 548, 552, 563, 567, 575.

İbn Bibi: 121, 141, 166, 301, 372.
 İbn Candar: 70.
 İbn Fadlullah el-Ömeri: 512, 513.
 İbn Toganyürek: 84.
 İbnü'l-Bazdar: 84.
 İbnü'l-Esir: 63, 85, 107, 121, 127, 145, 158, 161, 162, 198, 201, 202.
 İbnü'l-Ezrak el-Faruki: 162.
 İbnü'l-Huteytil-Abbasi: 173.
 İbnü'l-Kassab: 99, 100.
 İbrahim b. Abdullah: 207.
 İbrahim b. Hızır: 565.
 İbrahim Yinal: 113, 156, 158.
 İdlil (Volga): 309.
 İdris-i Bittlisi: 439.
 İhtiyareddin Hasan: 144, 255, 258.
 İl-Arslan: 234.
 İdeniz: 33, 67, 72, 81, 91, 94, 97, 102, 103, 105, 109, 110, 161, 162, 164, 199, 200.
 İlgazi: 170, 173, 174, 175, 176-190.
 İlhanlı (-lar): 49-53, 61, 151, 186, 205, 318-356, 365, 407, 437, 438, 442, 477, 479, 490, 551, 562, 566, 570, 574, 585, 588.
 İtekin: 123.
 İlyas Bey: 325, 353, 455, 464, 465, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 541, 562.
 İmadeddin Ebû Bekr: 180.
 İmadeddin Gaznevi: 110.
 İmadeddin İsfehani: 75.
 İmadeddin Miras: 45, 51-53.
 İmadeddin Zengi: 69-78, 183, 189, 198, 242.
 İnanç Hatun: 94, 95-98, 197.
 İnanç Sungur: 82-86.
 İnegöl: 559.
 İngiltere: 78.

İnönü: 491.
 İpsala: 497.
 İran: 62, 81, 110, 118, 119, 168, 190, 229, 234, 237, 289, 304, 317, 349, 383, 389, 422, 428, 433, 434, 435-447, 476, 481, 571, 589, 592.
 İrençin Noyan: 352.
 İsa Çelebi: 532, 543, 556, 568.
 İsavria: 285.
 İsfehan: 36, 38-41, 48, 62, 77, 84, 90, 99, 103, 116, 117, 161, 218, 219, 223, 312.
 İsfehan Mirza: 418, 419.
 İsfendiyar Bey: 471, 500, 554, 555, 556, 557, 558.
 İsfendiyar Hatun: 582.
 İstid: 45.
 İshak Fakih: 503, 513, 521.
 İshak Çelebi: 583.
 İskender Mirza: 481.
 İsmaili (-ler): 45, 85.
 İsmail b. Mikail: 505.
 İsmail Safevi: 433.
 İsmet Hatun: 145.
 İsmetliye Hatun: 153.
 İpanyol: 453.
 İspend Mirza: 483, 484.
 İspir: 155, 157, 159, 164.
 İstanbul: 113, 115, 121, 132, 135, 171, 177, 213, 220-283, 322, 342, 420, 424, 427, 428, 514, 540, 541.
 İstanköy: 214, 221.
 İstanos: 568.
 İtalya: 127, 289, 527.
 İvani: 159, 205.
 İyaz b. Ganem: 194.
 İzak Komnenos: 170.
 İzmlir: 220-245, 490, 498, 529, 538, 540, 541, 547.
 İzmit: 117, 125, 210, 228, 235.

İznik: 123, 124, 213, 214-227,
235, 243, 244, 264, 265, 267,
270, 274, 302, 318, 501, 543.
İzzeddin b. Bedr: 286, 287.
İzzeddin Fazlûn: 36, 37.
İzzeddin Kazvîni: 109.
İzzeddin Keykavus: 78, 145, 153,
265, 271, 272, 274, 282, 289,
311, 315, 319, 323,
II. İzzeddin Keykavus: 325, 329,
330, 344, 361, 397, 566.
İzzeddin Kılıç Arslan: 296, 298.
İzzeddin Mesud: 63, 64, 70-78, 81,
82, 92, 176, 199, 200, 201.
İzzeddin Reşid b. Bencir Şirazi:
61.
İzzeddin Saltuk: 135, 157, 160-
164, 169, 184, 198, 249.
II. İzzeddin Saltuk: 159.
İzzeddin Siyavuş: 148.
İzzeddin Şir: 449, 453, 464.

— J —

J. Dukas: 227.
Jiglati: 535, 544.
Joannes Komnenos: 238, 242,
243.
Johannes: 526.
Jonhni: 529.
Joscelyn: 64, 142, 178, 196, 233,
240, 245.

— K —

Kâbe: 44.
Kabil Bey: 435.
Kadı Beyzavî: 61.
Kadı Burhaneddin Ahmed: 409-
414, 446, 496, 553, 555, 578-
584.
Kadı Burhaneddin Anevi: 160.

Kadı İnadeddin: 455.
Kadı İsa el-Savaci: 431.
Kadı Sadreddin: 145, 352.
Kadı Seyyid Şerefeddin İbrahim:
49.
Kadı Zeynepoğlu: 102.
Kadıköy: 214.
Kafkasya: 155, 158, 165.
Kahire: 333, 350, 356, 377, 450,
574, 576.
Ka'im Blemrillah: 116.
Kâhta: 134, 286, 303, 312, 354,
363, 414,
Kalavun: 341.
Kalecik: 558, 557.
Kalem Bey: 546, 547.
Kalhat: 43.
Kallkala: 155.
Kalkaşandı: 529.
Kalanoros: 284.
Kamereddin İli: 336.
Kamereddin Lala: 286.
Kamltzes: 235.
Kantakuzen: 539, 540, 541, 457
Kapadokya: 216.
Kapıdağ: 223, 489, 547.
Kapıkulu: 372, 373, 494.
Karaağaç: 517, 562, 564.
Karaaslan: 134, 135, 138, 177,
178, 185, 186, 198, 249, 255.
Karabağ: 347, 349, 414, 422, 446,
449, 451, 457, 461, 466, 469.
Kara Bistam: 448.
Karabel: 414.
Karaca Bey: 573, 575, 576.
Karacadağ: 484.
Karacalar: 549.
Karaca es-Sâki: 197.
Karadeniz: 130, 134, 197, 210-
215, 240, 241, 267-270, 276,
327, 342, 374, 552, 553, 560,
582, 593, 595.

Karadoğan: 121, 123.
 Karagöz: 94.
 Karahanlılar: 381.
 Kara Hasan: 447.
 Karahıtay: 256.
 Karahisar: 243, 255, 325, 330, 332, 337, 343, 355, 427, 490-492, 544-574, 591.
 Kara Koyunlu (-lar, Devleti): 408-427, 431, 442, 446, 451-459, 460-481.
 Karahöyük: 309.
 Karaköy: 544.
 Karakurum: 524.
 Karaman (-lılar): 278, 326, 335-347, 352, 354, 424, 479, 484, 486, 490, 493, 499, 530, 533, 555, 573, 585.
 Karamanlu Piri Bey: 469.
 Karamanoğlu Yahşi Bey: 571.
 Karmatiler: 173.
 Kara Mehmed: 186, 411, 444-448, 479.
 Kara Mustafa Bey: 538.
 Karanbük: 572, 573.
 Karaoğlu: 544.
 Kara Osman: 187.
 Karanlı: 516.
 Karasî (-Oğulları, -Beyliği): 139, 538, 541-549.
 Karasloğlu Demirhan: 547.
 Karasu: 141.
 Kara Sungur: 104.
 Kara Tatar: 414.
 Karatay: 314.
 Karategin: 82, 121, 123, 216.
 Karyateyn: 176, 178.
 Kara Yusuf: 187, 411-417, 442, 448-462, 466, 480.
 Kara Yülük Osman Bey: 410-418, 436, 446, 451, 453, 455-463, 467-469, 474.

Karaz: 113, 468.
 Karai (Muğla): 526, 527, 534.
 Kars: 113-115, 144, 157, 161, 165, 204.
 Kasım Bey (-ler): 418, 423, 478, 500, 556, 558.
 Kasımüddeve Aksungur: 219.
 Kasianus: 132, 240.
 Kastamonites: 221.
 Kastamonu: 121, 125, 131, 238, 240, 242, 257, 288, 345, 347, 348, 351, 354, 360, 483, 496, 550-560.
 Kâşân: 81, 436, 472.
 Kaşgar: 380.
 Kaşgarlı Mahmud: 380.
 Katalan (-lar): 489, 490, 492, 527, 537, 547.
 Katherina: 420.
 Kavurd: 37, 171, 210, 211.
 Kayı (-lar): 141, 206, 483.
 Kayı-Aba: 332.
 Kayır Han: 293, 296.
 Kays (Kış): 42, 43, 50.
 Kayseri: 115, 121, 123, 132-138, 147, 162, 171, 209-287, 292-299, 305, 308, 312, 315, 318, 331-357, 360, 373, 379, 389, 397, 413, 423, 451, 483, 549, 570, 575-590.
 Kâzerun: 48, 55.
 Kazova: 338, 582.
 Kazvin: 39, 85, 92, 97, 105, 457, 459, 461, 471.
 Keban: 240, 279.
 Keçiborlu: 139, 562.
 Kefe: 553, 560, 595.
 Kefersûd: 183, 303.
 Kefertab: 177, 217.
 Kelblanos: 233, 234.
 Kemah: 129, 141-149, 153, 154, 287, 312, 319, 416, 424, 436.

- 459, 477.
 Kemaleddin Hüseyin Bey: 565, 566.
 Kemalüddin İsmaili Bey: 558.
 Kemaleddin Kâmyâr: 284, 290, 292, 294, 295, 299, 300.
 Kemaliyye: 80, 538, 542, 543.
 Kerbelâ: 403.
 Kerimüddin Aksarayı: 353.
 Kerimüddin Alişir: 488.
 Kerkük: 78, 455, 460, 462, 464.
 Keslrgert: 282.
 Keşiş Pierre: 225.
 Keykubadiye: 296, 297, 298.
 Keysun: 233, 250.
 Keyümers: 322, 357, 456.
 Kezlik Han: 38.
 Kıbrıs: 269, 275, 277, 285, 529, 530, 534, 535, 566, 567.
 Kihab: 86.
 Kılavuzoğlu Seyfeddin: 332.
 Kılıç Arslan: 123, 125-130, 133-138, 142, 145, 150, 162, 180, 184, 216, 223, 225, 228, 230, 234, 238, 241, 245, 249, 251, 252, 254, 258, 261, 264, 314, 319, 325, 328, 331, 348, 419, 471, 484, 578, 580-592.
 II. Kılıç Arslan: 178, 248, 250, 259, 287, 300, 359, 361, 386, 484.
 III. Kılıç Arslan: 265, 546.
 IV. Kılıç Arslan: 315, 361, 362, 487.
 V. Kılıç Arslan: 358.
 Kıpçak (-lar): 95, 96, 288, 309, 315, 382, 552.
 Kırım (-lı): 288, 329, 337, 342, 352, 587.
 Kırkağaç: 233, 235, 256.
 Kırşehir: 288, 304, 307, 309, 349, 485, 488, 570, 574.
 Kızıl Ahmed Bey: 558, 559, 560.
 Kızıl Aslan (Muzaftereddin Osman): 81, 84, 86, 90-110, 158, 164, 195, 199, 386.
 Kızıldağ: 240.
 Kızılırmak: 114, 170, 209, 228, 238, 319.
 Kılıkya: 115, 227, 235-285, 302, 340, 484.
 Kırkor (Gregorie): 270.
 Kırman: 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 44, 48, 59, 87, 432, 434, 474, 479, 481.
 Koçhisar: 191, 192, 200, 295.
 Komnenler: 265, 267, 268, 270, 276, 327.
 Kongurtay Noyan: 335, 341, 342, 343.
 Konstantin Gabras: 131, 132, 142, 234.
 Konstantinos Dukas: 114, 115.
 Konstantinos Monomakhos: 113, 155.
 Konya: 115-162, 212-297, 300-382, 397, 423, 563-590.
 Korkuteli: 562, 566, 567, 568.
 Kosova: 498, 530, 542, 555, 565.
 Konstantinlye: 197.
 Koyulhisar: 257, 260, 266, 340, 321, 324.
 Kökberli: 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80.
 Köseadağ: 151, 167, 185, 205, 289, 306, 308, 310, 316, 374.
 Köse Hacı Bey: 429.
 Kösemihal: 491.
 Kötürüm Bayezid: 553, 554.
 Köyceğiz: 528.
 Kudüs: 75, 126, 172-187, 211, 257, 258.
 Kula: 492, 495.
 Kum: 46, 453, 472.

Kuman: 216, 221, 222.
 Kutadgu-Bilig: 381.
 Kutalmış: 113, 114, 117, 141, 156.
 Kutalmış Oğulları: 212, 214, 223.
 Kutbeddin İlgazi: 184, 199, 200.
 Kutbeddin Melikşah: 144, 256, 386.
 Kutbeddin Mevdud: 66, 67, 68, 69.
 Kutbeddin II. Sökmen: 179.
 Kutbeddin Şirazi: 61, 345.
 Kutlu Bey: 408, 409, 436, 581.
 Kutlug İnanç: 94, 97-102.
 Kutluğşah: 349, 350, 357.
 Küçük Mustafa Çelebi: 500, 507.
 Küçük Şeyh Hasan: 572.
 Kürboğa: 174, 175.
 Kürt (-ler): 55, 442, 443, 449, 455.
 Kütahya: 235, 257, 254, 486-499, 502-523, 531, 535, 587.
 Kral Dimitri: 160, 161.
 Krallıçe Tamara: 103, 144, 164, 261.

— L —

Ladik: 373, 588.
 Lala Hoca: 447.
 Lârende: 274, 276, 285, 571, 577.
 Laskarlı: 268, 264, 271, 274, 276.
 Latinler: 265-269, 270, 535, 536, 539, 540, 541, 544, 545.
 Lebeau: 490.
 Leh: 427.
 Leon: 239, 265, 270, 277, 279.
 Leşkeriâ İli (Laskarlı): 538.
 Leys (Üveys): 533.
 Lidyâ: 537.
 Liparit: 113, 156.
 Lombardlar: 125.
 Lorende: 354.

VII. Louis: 244, 245.
 Lurlistan: 450, 452, 457, 458.
 Lü'lü el-Hadim: 182.
 Lykia: 525, 534.

— M —

M. H. Yınanç: 495.
 Macar: 253, 427.
 Maçka: 289.
 Mahmud Can: 439.
 Mahmud Gazan: 348.
 Mahmud b. Melikşah: 83.
 Mahmud Tuğrai: 320.
 Mâh-Peri Hatun: 298.
 Makedonya: 522.
 Makrizi: 499.
 Makut Mirza Bey: 429, 436.
 Malabadi Köprüsü: 191.
 Malagina: 235.
 Malatya: 123-142, 153, 182, 191, 240-242, 254-286, 303, 487, 576.
 Malazgirt: 114-123, 141, 155-198, 201, 204, 209, 220, 254, 483.
 Mama Hatun: 165, 169, 201.
 Manavgat: 285.
 Manisa: 486, 537, 538.
 Manuel Komnenos: 134, 137, 241, 243, 244, 245, 246, 251, 252, 253, 254.
 Manyas: 235.
 Maraş: 132, 227, 233, 240, 249, 251, 272, 303.
 Mardin: 71, 125, 138, 160, 170-190, 203-299, 302, 407-472.
 Marmara: 111, 115, 210-215, 218, 223, 228, 242, 520.
 Marmaris: 529, 535.
 Masisa: 215, 216, 245, 246.
 Mateos: 128, 232.
 Maveraünnehr: 111, 422, 439, 442, 474, 484.

Mazenderan: 485.
 Mazgird: 178, 419.
 Mecdeddin İsa: 186, 415.
 Mecdeddin İshak: 266, 272.
 Mecdeddin Muhammed: 309, 332.
 Meğri: 525, 526, 528, 535.
 Mehmed b. Ali: 505.
 Mehmed Bahâeddinoğlu: 505.
 Mehmed Bakır: 426.
 Mehmed Çelebi: 533.
 Mehmed Mirza: 432, 471.
 Mekke: 78.
 Melik(-ler): 131, 189, 239, 257, 359, 520.
 Melik el-Adil (Melikü'l-Âdil): 78, 185, 185, 204, 259, 267, 278, 281, 443.
 Melik Dinar: 34, 35, 36.
 Melik Dukak: 180, 230.
 Melik Efdal (Melikü'l-Efdal): 74, 262, 280.
 Melik Eşref (Melikü'l-Eşref): 106, 153, 185, 203, 204, 205, 286, 287, 288, 290, 292.
 Melik Gazi: 142, 143, 148, 239, 247.
 Melike Hatun: 299.
 Melik İsa: 453.
 Melik Kâmil Nasirüddin: 41, 185.
 Melik Muhammed: 131, 132, 133, 138, 139, 240, 241, 242, 247.
 Melik Nasr: 571, 572, 573, 574.
 Melik Nusretüddin Muhammed: 105.
 Melik Salih Ahmed: 417.
 Melik Salih Artuk: 455.
 Melik Salih Şemseddin: 575.
 Melik Şahabeddin Gazi: 185.
 Melik Turanşah: 33, 34.

Melik ez-Zâhir (Melikü'z-Zâhir): 185, 265, 270, 275, 278, 445.
 Melik Zevzen: 40.
 Melike Hatun: 108, 109.
 Melike Terken: 43.
 Melike Turan Melek: 152, 386.
 Melikşah: 33, 63, 64, 67, 82, 117, 118, 124, 171, 210, 211, 213-231, 257, 259.
 Melikü'l-Muzaffer Davud: 299, 445.
 Memlük (-lu, -lar): 186, 331-375, 409, 414-418, 423, 429, 434, 452, 469, 472, 481, 485, 512, 518, 529, 534, 571-575(580, 590.
 Menderes: 228, 233, 243, 259, 268, 270, 489, 526, 531, 535.
 Mengli: 105.
 Mengüçük (-lü, ler, -Oğulları): 117, 122, 129, 141, 144, 147, 148, 149, 151-157, 258, 267, 279, 384.
 Mengüçük Gazi: 141, 142, 149, 483.
 Mentese (-Bey, -liler, -Oğulları): 336, 486, 489, 490, 491, 498, 497, 502, 509-515, 525-535.
 Mentese İli: 529, 531.
 Meraga: 77, 87, 90, 108, 161, 196, 461.
 Meraga Ahmedililer: 104, 106.
 Meriç: 332.
 Merzifon: 125, 574.
 Mesud b. Muhammed Tapar: 164.
 Mesud b. Sald: 40.
 Meşhed: 307, 474, 523.
 Mevdud b. Adil: 181, 195, 200.
 Mevlana Celaleddin (Rumi): 153, 328, 343, 382, 491, 495.
 Mevlâna Ebû Bekir: 439.

- Mevlâna Tûsî: 481.
 Mevlâna Zahîreddîn: 457.
 Meyyâfarîkîn (Sîlvân): 73, 115, 125, 156, 161, 172, 185, 196, 201-205, 443.
 Mısır (-lılar): 41, 48, 70-76, 115, 174, 217, 254, 269, 286, 299, 302, 356, 382, 414, 429, 453, 485, 492, 535, 575, 591.
 Mısır Hoca: 448, 449, 467.
 Micîngerîd: 155, 164, 166, 169, 261.
 Mîdîllî: 221, 222.
 VIII. Mîhail: 526.
 IX. Mîhail: 489, 537.
 Mîhail Dukas: 129, 157, 214.
 Mîhail Paleologos: 322.
 Milas: 527-530, 535.
 Mîmar Hasan b. Fîruz: 152.
 Mîranşahoğlu Ebubekîr: 452, 453.
 Mîrza Ali: 462.
 Mîrza Baysungur: 461.
 Mîrza Hallî: 472.
 Mîrza İbrahim: 461.
 Mîrza İskender: 457, 458.
 Mîrza Sencer: 472.
 Mîrza Yusuf: 480.
 Mîsis: 255.
 Moğol (-istan, -lar): 44-62, 77, 80, 106-108, 147, 151, 186, 190, 205, 283-296, 333, 346, 351, 358, 368, 376, 379, 382, 397, 403, 407, 442, 458, 479, 485, 488, 525, 537, 570-572, 588, 592.
 Molla Abdülvâcîd: 521, 523.
 Molla Fenarî: 498.
 Morphîa: 124, 126.
 Mugan: 304, 305, 308, 317, 461.
 Mugîseddîn Tuğrulşah: 147, 166, 204, 257, 260, 266, 273.
 Muğla: 486, 528, 529, 530, 531, 532, 535.
 Muhammed Cihan Pehlivan: 33.
 Muhammed Cukî: 467, 468, 469.
 Muhammed Cüveynî: 339.
 Muhammed b. Ebû Macîd: 43.
 Muhammed Harezîşah: 62.
 Muhammed Mîrza: 473, 474, 477, 480.
 Muhammed Tapar: 158, 175, 197, 230, 231, 234.
 Muhammed b. Yağısîyan: 158.
 Muhammed b. Zeydan: 37, 39.
 Muhammedşah b. Salğurşah: 47-48, 61.
 Muhyiddîn Mesud: 257.
 Muhlîsüddîn Rûmî: 350.
 Muhyiddîn b. eş-Şehrâzurî: 92.
 Muineddîn Mehmed Bey: 351.
 Muineddîn Süleyman Pervâne: 318-352, 487-508, 592.
 Mulzûddîn Kayserşah: 257, 265.
 Mulzeddîn Kayserşah: 257, 265.
 Mulzûddîn Sencerşah: 72, 73.
 Murat b. Mehmed Han: 508.
 Musa Bey: 175, 356, 436, 492, 493.
 Musa Çelebî: 498-499, 500, 532.
 Mustafa Çelebî: 501.
 Musul: 63-92, 174-199, 200, 201, 408, 449, 453, 462.
 Muş: 114, 184, 197, 206, 423, 441, 447, 456, 462, 477.
 Mut: 338, 343, 589.
 Mutahharten: 410-414, 446-449.
 Muvafakuddîn Abdüllâtîf-î Bağdâdî: 146, 153.
 Muzaffereddîn Gökborî: 104, 281.
 Muzaffereddîn Mahmud: 136, 139.
 Muzafferüddîn Alîşîr: 303.

Muzafferüddin Devle: 591.
 Muzafferüddin Karaaslan: 192.
 Muzafferüddin Muhammed: 41, 146, 148, 287.
 Muzafferüddin Yavlak Arslan: 348.
 Mübarizüddin Armağanşah: 300, 303.
 Mübarizüddin Behramşah: 280, 284.
 Mübarizüddin Çavlı: 286, 292, 302, 306, 308.
 Mübarizüddin Er-Tokuş: 269, 277, 284, 285, 287, 289.
 Mücahidüddin Kaymaz ez-Zeyni: 68, 69, 70, 72.
 Mücirüddin Emirşah: 340, 343, 344, 345, 347, 349, 351, 357.
 Müeyyed Ayaba: 84, 85.
 Müeyyedüddin Reyhân: 33.
 Mühezzibüddin Ali: 301-309, 326, 592.
 Mümine Hâtun: 81, 110.
 Müstersîd Billah: 131, 157.
 Myrlokephalos: 254, 256.

— N —

Nablus: 75, 165.
 Nahclvan: 86, 89, 98, 101-110, 162, 433-445, 453, 462.
 Nalb Şemseddin İsfehani: 305, 309.
 Naksos: 529, 538.
 Nasihüddin Faris: 305.
 Nasihüddin Züheyr: 35.
 Nâsıra: 75.
 Nasirî: 379.
 Nasireddin Behramşah: 148.
 Nâsir Lîdînilîlah: 199.
 Nasireddin Berkıarukşah: 257.
 Nasireddin Kara Mehmed Bey: 410.

Nasireddin Muhammed: 138, 139, 164, 169, 201.
 Nasireddin Tûsî: 545.
 Nasirüddin Abdullah b. Ömer Beyzâvî: 51.
 Nasirüddin Mehmed Bey: 495, 500.
 Nasirüddin Muhammed: 358.
 Nasirüddin el-Alevî er-Razî: 39.
 Necbeddin Osman Nami: 43.
 Necmeddin Alpi: 67, 135, 161, 183, 191, 198, 249.
 Necmeddin Behramşah: 304.
 Necmeddin Eyyub: 203, 204, 205.
 II. Necmeddin Gazi: 186.
 I. Necmeddin İlgazi: 192.
 Necmeddin Marerendi: 353.
 Necmeddin Muhammed: 302.
 Nesevî: 484.
 Nif (Mustafa Kemal): 538.
 Niğbolu: 413.
 Niğde: 257, 273, 274, 327, 332, 351, 357, 394, 498, 574, 578, 580, 586.
 Nihavend: 89, 457.
 Nikephoros Bryennios: 114.
 Niksar: 115, 121-137, 228-257, 260, 302, 312, 318, 327, 353, 389, 414, 424, 483, 571, 574, 581.
 Nikudar: 50, 52.
 Nisan Oğulları: 184.
 Nişapur: 38, 85, 156.
 Nizâmi: 110, 144, 146.
 Nizameddin Ali: 317.
 Nizameddin Alpuş: 184.
 Nizameddin Argunşah: 257.
 Nizameddin Ebû Bekr: 52.
 Nizameddin Hasûye: 48.
 Nizameddin İbrahim: 179.
 Nizameddin Mahmud: 35, 36.

Nizameddin Yağıbasan: 133, 241, 546.

Nizameddin Yahya: 352.

Nizameddin Hurâid: 592.

Nizâmülmülk: 114, 172.

Normanlar: 125, 216.

Noyanlar: 315, 320, 335.

Nuh Alp: 264.

Nureddin Arslanşah: 78, 82.

Nureddin Mahmud: 136, 137, 178, 184, 250, 252, 253, 254, 255

Nureddin Muhammed: 178, 179, 184.

Nureddin Sultanşah: 257, 258.

Nusaybın: 71-80, 180-199, 230, 299, 462.

Nureddin Samnan: 474.

Nusreteddin Muhammed Cihan Pehlivan: 73, 81, 86, 89, 90-97, 105, 110.

Nusretüddin Hasan: 587-591.

Nusretüddin Hezâresb b. Ebû Tahîr: 34.

Nyssa (Güzelhisar): 526.

— O —

Obruk: 308.

Ocakzade: 375.

Oğuz (-lu, -lar): 33-38, 141, 155, 157, 170, 220, 235, 256, 407, 441, 584.

Oğuz Han: 442.

Oğuzoğlu: 197.

Oğlunış: 39.

Olcaytu Han: 353, 354, 490, 570.

Olcay Hatun: 52, 53.

Olcaytu Muhammed: 355.

Oltu: 114, 164, 157, 155, 159.

Opus: 221.

Orbay Hatun: 342.

Ordu: 188.

Orhan Bey (Gazi): 491, 493, 503, 529, 535, 540, 543, 544, 548.

Ortuk: 170.

Orhun: 381.

Ortaçağ: 208.

Orta Asya: 115, 119, 204, 380.

Ortadoğu: 283, 285, 378, 403.

Osman Çelebi: 568.

Osman (Bey) Gazi: 491, 503.

Osmanlı (-lar): 123, 206, 218, 300, 348, 380, 384, 386, 402, 414, 425, 426, 427, 432, 433, 434, 441, 442, 450, 451, 452, 468, 469, 493, 498, 500, 501, 503, 507, 521, 522, 526, 532, 533, 539, 541, 544, 547, 553, 556, 557, 558, 559, 568.

Otlukbeli (Üçağızlı): 425, 427.

— Ö —

Ögedey Han: 299.

Ömer b. Ahmed: 561.

Ömer b. Ali: 86, 94.

Ömer Bey: 423.

el-Ömerî: 489, 514.

Ömer Hoca: 353.

Özbek: 36, 39, 102, 103, 109, 513.

— P —

Pachymeres: 490.

Paflagonya: 132.

Palu: 134, 178, 179, 182.

Pamphylla (Antalya): 525.

Papa V. Clemens: 527.

Papa III. Eugenius: 244.

Papa Urbain: 225.

Pasinler: 113, 114, 154, 155, 159, 261.

Paskal: 127.

Paşa Ağa b. Hoca Paşa: 521.

Paşa Kerime Hatun: 502, 503.

Paşacık Ağa: 512.
 Peçenek (-ler, -Türkmenleri):
 115, 118, 221-253.
 Peçin: 528.
 Pege (kasabası): 547.
 Pertus: 233, 250, 270.
 Pervaneci Kasım Bey: 476.
 Pervane Ebû Bekir: 312.
 Pervane Muineddin Süleyman:
 587.
 Pervane Oğulları: 551, 560, 594-
 596.
 Philippe Auguste: 76.
 Philokales: 232.
 Pınarbaşı: 339.
 Pierre I. de Lusignan: 567.
 Pilten Bey: 419, 471, 476.
 Pir Ali: 410, 415, 445.
 Pir Ahmed: 423, 426, 467.
 Pir Baba: 444.
 Pir Budak: 453, 456, 459, 461,
 472, 474, 475, 480, 481.
 Pir Hasan: 448.
 Pir Hüseyin-i Barlas: 452.
 Pir Mehmed: 463.
 Pir Muhammed: 442.
 Pir Ömer: 455, 458, 459, 461.
 Pirnak: 431.
 Porsuk: 124, 182.
 Porsukoğlu Porsuk: 196.
 Prinkepsi Bohemund: 238, 285.
 Prinkepsi Tancred: 233.

— R —

Ra'ban: 215, 216, 245, 250, 255,
 280.
 Rahba: 340.
 Rabla Hatun: 74, 78.
 Rafizi: 473, 552.
 Raimund: 125.
 Rakka: 71, 139, 295.
 Ramazan: 44, 68, 107, 291, 298.

Ra'sû'l-Ayn: 179, 185, 200, 448.
 Ra'sû'l-Mâ: 74.
 Ravendl: 93, 103, 144.
 Râver: 36, 38.
 Râyin: 37, 38.
 Raziyyuddin: 38.
 Reftuddin (Zafir) Muhammed
 Emirek: 34.
 Remle: 75, 211.
 Resul Tekin: 211.
 Reşidüddin: 122, 157, 355.
 Rey: 39, 77, 81-86, 95-107, 113-
 114, 211, 377, 454, 465, 467,
 474.
 Rıdvan: 125, 174, 181, 198, 228.
 Richard: 124, 126, 229.
 Robert de Lusignan: 567.
 Rodos: 221, 527, 528, 530, 532,
 534.
 Roger: 129, 181, 182, 489.
 Rokoko: 402.
 Roma: 383.
 Romanos Diogenes: 115, 117, 122,
 156, 157.
 Ruha: Bkz. Urfa.
 Rum (-lar): 113, 121-126, 131-
 139, 142, 237-276, 302-350,
 420, 528.
 Rumeli: 213, 424, 486, 499, 500,
 505, 532, 541, 559.
 Rupen: 255.
 III. Rupen: 255.
 Rus: 94, 95, 288, 300, 552.
 Russel: 213.
 Rükneddin Cihanşah: 167.
 Rükneddin Davud: 176.
 Rükneddin Ebû Yahya: 51.
 Rükneddin Kılıç Arslan: 147,
 311-372, 550.
 IV. Rükneddin Kılıç Arslan: 587,
 592, 593.
 Rükneddin I. Mesud: 360.

Rükneddin Muhammed: 35, 36.
 Rükneddin Süleyman: 145, 166,
 218, 264, 267, 546.
 Rükneddin Pervane: 352.
 Rüstem Mirza: 431.
 Rüstem Tarhan: 471, 472, 473.
 Ruzbe: 311, 313, 321.

-- S --

Sadeddin Eşel: 86.
 Sadeddin Köpek: 298, 300, 301,
 362.
 Sâdi: 61, 62.
 Sadüddeve: 345, 346.
 Saferşah: 473.
 Safevi: 430, 431, 433.
 Safranbolu: 551.
 Sahip Ata Oğulları: 337-345,
 354, 488, 590, 591.
 Sahib Ata Fahreddin Ali: 590.
 Sakarya: 115, 130, 239, 267, 339,
 355.
 Sakız Adası: 221, 498.
 Salgur (-lu, -lar): 63, 85, 90, 91,
 105.
 Salgursah: 41, 44.
 Salim Bey: 445.
 Salur: 324, 325.
 Saltuk (-lu, -lular, -Oğulları):
 117-169, 291, 383, 394.
 Saltuk Alp: 491.
 Samagar Noyan: 330, 331, 340.
 Samsun: 134, 268-289, 327, 345,
 351, 357, 577.
 Sandıklı: 139, 591.
 Sapanca: 117, 171.
 Saruhan (-Oğulları): 489, 496,
 509, 544.
 Sarukaya: 433.
 Sasa Bey: 489, 490.
 Sasani: 377, 378.

Savalan: 419.
 Save: 86, 100, 472.
 Selahaddin Eyyubî: 69-77, 92,
 165, 178, 179.
 Selçuk Begüm Sultan: 428.
 Selçuk Hatun: 145, 279, 331.
 Selçuklu (-lar): 54-95, 108-185,
 232, 238-250, 266-276, 278-
 358, 379-420, 436, 589.
 Semerkand: 377, 449, 453, 454,
 466.
 Sercihan: 91, 97, 98.
 Seruc: 70, 72, 174, 185, 295.
 Sevinç Han: 44, 65, 324.
 Seydişehir: 564.
 Seyfeddin Ayaba: 271-284.
 Seyfeddin Bayram: 299, 300.
 Seyfeddin Begtimur: 92, 350.
 Seyfeddin Gazi: 65, 68, 68, 70.
 Seyfeddin Kalavun: 340.
 Seyfeddin Oğlunış (Ağlarnış):
 . 105.
 Seyfeddin Toruntay: 310, 319,
 332, 592.
 Seyfû'd-Devle Er-Tokuş: 299,
 300.
 Seyyid Abdullah: 460.
 Seyyidi Ahmed: 455, 467.
 Sındırgı: 549.
 Sırplar: 496.
 Sicilya: 427.
 Silirt: 158, 172, 195, 230.
 Silifke: 285.
 Silvan: 172, 183, 386.
 Simav: 235, 492, 495.
 Sinaneddin Arizî: 355.
 Sinaneddin Kaymaz: 292.
 Sinaneddin Yakut: 304.
 Sinaneddin Yusuf: 136.
 Sinaneddin Şeyh Hallî: 504.
 Sincar: 66, 68-78, 172, 185, 299,
 442, 444, 505.

Sinop: 216, 267, 276, 374, 550,
551, 554, 557.
Sinor: 410.
Siraceddin Ahmed: 153.
Siraceddin Mahmud Urmevi:
338.
Sircan: 35.
Sis (Kozan): 279, 412.
Sisam: 221.
Sistan: 52.
Siverek: 115, 240, 294, 295.
Sivas: 114-184, 237-296, 301-350,
358, 379, 384, 397, 409-451,
572, 589.
Siyavuş: 337, 338, 344.
Soğuncak Noyan: 50, 51, 61.
Soğüt: 235.
Sökmen: 161, 162, 170, 183, 292,
294.
Sökmenliyye: 195.
Sufi Halil Bey: 429, 431.
Suğdak: 288, 297, 322, 552.
Sukmanabad: 476.
Sultanhanı: 317, 318, 397.
Sultaniye: 449, 457, 458, 459,
460.
Sultanşah: 33, 97.
Sumeysat: 103, 185.
Sungur b. Mevdud: 83.
Suriye: 63-76, 124, 137, 138, 173,
183, 185, 186, 212, 245, 274,
290, 300, 303, 321, 340, 350,
358, 378, 381, 408, 414, 417,
423, 434, 445, 450, 458.
Suşehri: 308.
Sutay: 353, 357.
Sülemiş: 349, 350, 351, 353, 358.
Süleyman Biçen: 430, 431.
Süleyman Çelebi: 414, 415.
Süleyman b. Numan: 121.
Süleymanşah: 355, 492, 494, 495,
496, 504, 505, 584.

II. Süleymanşah: 269, 300.
Sümeysat: 303.
Süryani: 75, 126, 129.

— Ş —

Şah Cihan: 462.
Şah Çelebi: 493, 516.
Şah Hacı: 419.
Şah İsmail: 430, 434.
Şah Kubad: 469, 470.
Şah Mehmed: 456, 459, 461, 462,
464, 467, 479.
Şah Melik: 447.
Şahruh: 415-418, 457-475, 479,
481.
Şahsaray Begim: 478.
Şam: 334, 377, 453, 575, 576.
Şamanı: 381.
Şarabdar Hamza: 421.
Şarki Karahırsar: 413, 436, 580,
581, 583.
Şebinkarahırsar: 335, 409, 424,
483.
Şehabeddin el-Ömeri: 528, 547,
552, 563, 566, 591.
Şehsuvar Bey: 463.
Şehzade Murad: 557.
Şehzade Süleyman Çelebi: 498,
499.
Şehzade Yusuf b. Uzun Hasan:
436.
Şemseddin Cezeriye: 498.
Şemseddin İsfahanî: 428.
Şemseddin Mehmed Bey: 590.
Şemseddin Yaman Candar: 550.
Şerafeddin Erel: 530.
Şerafeddin Hamza: 358.
Şeyh Ali Bahadır: 472.
Şeyh Behlül: 457.
Şeyh Cüneyd: 473, 578.
Şeyh Hasan Celayir: 571.

Şeyh Hasan Çobani: 574.
 Şeyh Haydar: 430, 433.
 Şeyhi Sinan: 503, 521.
 Şeyh Mandu (Mandive): 354.
 Şeyhoğlu Mustafa: 492, 495, 503,
 513, 514, 519, 521, 522.
 Şeyh Ömer: 516.
 Şeyh Şuca: 444.
 Şeyh Şücaeddin b. Kemaleddin:
 461.
 Şeyyad Hamza: 382.
 Şii (-lik, -ler): 430, 477, 478, 481,
 527.
 Şikari: 585.
 Şirvan: 417, 430-433, 455-457,
 461-467, 476.
 Şirvanşah Şeyh İbrahim: 457.
 Şiraz: 472.
 Şuhud: 565, 591
 Şücaeddin Orhan Bey: 528.

— T —

Taceddin Hüseyin: 329, 337, 587,
 588, 589, 590, 591.
 Taceddin Kılıç: 327.
 Taceddinoğlu Şarabdar İlyas:
 501.
 Taceddin Oğulları: 573.
 Taceddin Pervane: 295, 298, 300,
 352.
 Tacikler: 455.
 Tacüddeve Tutuş: 63.
 Takiyyüddin Ali: 275.
 Takiyyüddin Ömer: 73, 75, 77,
 201.
 Tanrıbermiş: 227.
 Tarsus: 111, 215, 216, 245, 246,
 258, 310, 484.
 Taşköprü: 551.
 Tatarlar: 290, 293, 332, 354, 442,
 491, 576.

Tatvan: 197, 292.
 Taycu Danışmend: 216.
 Tebriz: 53, 61, 84, 90, 98, 102,
 104, 105, 106-114, 321, 335,
 344, 345, 349-358, 417, 433,
 439, 443-481.
 Teke Beyliği: 534, 562, 567, 568,
 569.
 Teke-eli: 566, 568.
 Tekle: 33-35, 41, 56, 61, 91.
 Tekiş (Harezmsah): 92, 97, 98,
 99, 102, 217.
 Teküdar: 341, 343.
 Tellbaşlır: 196, 245, 280.
 Tell Hamdun: 246, 340, 341.
 Tercan: 114, 155, 165, 169, 416,
 425, 436, 469.
 Terken: 49.
 Theodoros Laskaris: 265, 267,
 270, 272.
 Thoros: 124, 130, 245, 249, 250.
 Tibnin: 75.
 Tiflis: 107, 161, 205, 423, 470.
 Timur: 186, 187, 412, 414-417,
 496, 506, 531, 532, 543, 556,
 568.
 Timurtaş: 177, 178, 182, 189,
 191, 355, 356, 490, 492, 570,
 571, 590, 591.
 Tire: 490.
 Tirmizî: 266.
 Toğan Arslan: 157, 160, 198.
 Toğaçar Noyan: 349.
 Tohma: 136, 249.
 Tokat: 121, 128, 137, 237, 253,
 256, 259, 264, 266, 268, 292,
 284, 306, 318, 327, 333-338,
 345, 349, 352, 414, 423, 468,
 570, 574, 579.
 Toktarnış: 449.
 Toku Noyan: 331.
 Topal Fahreddin Ayaz: 307.

Toroslar: 111, 210, 215, 233, 242, 246, 278.

Tosya: 556, 557.

Trablus: 76, 175, 176.

Trablusşam: 215.

Trabzon: 113, 129, 142, 143, 156, 168, 206, 240, 265, 276, 280, 302, 309, 327, 408, 421, 434, 559, 595.

Trabzon Rum İmparatorluğu: 417, 420, 421, 559, 596.

Trakya: 497, 541.

Tralles (Aydın): 526.

Triallth: 199.

Tripolls: 489, 510.

Truva: 547, 548.

Tudavun: 333, 335.

III. Tuğrul: 90, 92, 94, 96, 97, 98, 100, 108, 110.

Tuğrul Arslan: 129, 130, 138, 234, 238, 239.

Tuğrul Bey: 103, 111, 114, 142, 156, 164, 194, 206, 209, 211.

Tuğrulşah: 267, 291.

Tuğtekin: 114, 176, 180, 181, 182.

Tuman el-Yaruki: 70, 72.

Tur Ali Bey: 407, 408, 435, 436.

Turgutlu: 501, 538.

Turhal: 121, 582.

Turhaloğlu Ömerbey: 425.

Tursan: 121, 123.

Tutak: 117, 118, 171.

Tutuş: 172, 174, 214, 217, 218, 219.

Türe Bey: 442.

Türk (-men, -ler): 35, 49, 50, 60, 62, 63, 64, 74, 75, 80, 81, 86, 95, 105, 109-133, 139, 141, 144, 155, 158, 162, 164, 170, 173, 175, 176, 180, 183, 187, 189, 194, 198, 199, 212-216,

224-228, 244, 245, 255-259, 265-267, 276, 442, 535.

Türkiye Selçuklu (-ları): 217, 218, 255, 262, 282, 313.

— U —

Ucan: 434, 460.

Uğurlu Mehmed: 424, 425-428, 432, 479.

Ukaylı (-ler): 65, 172.

Ulu Arif Çelebi: 491, 527, 552.

Ulubat (Lopandion) gölü: 219, 223, 232, 235.

Ulu Bey: 509, 538.

Uluborlu: 132, 237, 242, 257, 266, 311, 562.

Uluğ Bey: 436, 439.

Uluğ Kol: 480.

Ulu Kışla: 274, 278, 332.

Uman: 43.

Umur Bey: 469, 486, 506, 529, 531, 539, 540, 541.

Umur b. Savcı: 510, 523.

Urban: 416.

Urfa: 63-79, 115-125, 175-179, 180-184, 199, 219, 230, 232, 239, 240, 245, 407, 417, 418, 429, 434, 436, 445, 468, 472, 538.

Urmıye: 104, 453.

Uşak: 518.

Uygur: 355, 506, 584.

Uz: 216.

Uzun Hasan: 407, 418, 420-439, 472, 473-481, 559.

— Ü —

Üç-ok: 484, 486.

Ünye: 134, 289.

Ürgüp: 574.

Üveys Bey: 419, 443, 473.

— V —

Vacidiye: 492.
 Valide Sultan: 344.
 Van (Gölü): 111, 113, 155, 190,
 194, 195, 197, 204, 205, 206,
 292, 419, 422, 441, 453, 462,
 464.
 Vasıt: 452.
 Vellyüddin Tercüman: 302.
 Venedik (-li, -ler): 269, 297, 427,
 529, 530, 532, 534, 535, 553,
 560.
 Vezir Celaleddin b. Yunus: 95.
 Vezir İzzeddin: 317.
 Vezir Rebibeddin: 105.
 Vezir Şerefü'l-Mülk: 108,
 Viranşehir: 281.

— Y —

Yabanlu: 278, 358.
 Yabgu (-lu, -Türkmenleri): 189,
 213, 223.
 Yadigar Mirza: 423.
 Yağan: 131, 239.
 Yağı Arslan: 133.
 Yağıbasan (-Oğulları): 131-139,
 143, 163, 184, 238, 246, 248,
 251, 265.
 Yağısıyan: 63, 64, 65, 127, 128,
 174, 195, 219, 229.
 Yahşihan: 547.
 Yahya b. Ahmed: 207.
 Yahya b. Dâvud: 505.
 Yahya b. Hubeyre: 82, 83, 84.
 Yakub Hacı Yusuf: 353.
 Yakub b. Alıqlı: 488.
 Yakup Arslan: 133, 160.
 Yakup Bey: 489, 492, 498, 502,
 552, 590.
 I. Yakup Bey: 509-513, 518, 519.
 II. Yakup Bey: 496, 499, 504-507,

521-524.

Yakup Bey b. Süleyman b. Alı-
 Germiyan: 504, 508.
 Yakup Çelebi: 500, 516, 517,
 530, 542.
 Yakut Terken: 49.
 Yakutliye Medresesi: 394.
 Yalvaç: 582, 584.
 Yar Ali: 417, 452, 462, 465, 466.
 Yassıçimen: 374, 421, 485.
 Yavlak Arslan: 185, 201, 347.
 Yavuz Sultan Selim: 166, 434.
 Yedikapı: 339.
 Yenice: 516.
 Yenişehir: 559.
 Yeşilirmak: 209, 238.
 Yezd: 480.
 Yezid: 432.
 Yılan-Tayı: 107, 108.
 Yılboğa: 445.
 Yıldırım Bayezid: 413-415, 450-
 452, 492, 496-498, 504, 513,
 519, 522, 530, 533, 542, 555,
 556, 568.
 Yıldızdağı: 318.
 Yığitbaşı: 379.
 Yısutay: 318.
 Yohannes Dukas: 222.
 IV. Yuannis: 420.
 Yuannis Pateologos: 541.
 Yunanistan: 539.
 Yunus Bey: 355, 562, 566.
 Yunus Emre: 382.
 Yusuf Bey: 432, 481.
 Yusuf Çelebi: 544.
 Yusuf b. Halil b. Mehmed: 561.
 Yusuf Mirza: 430.
 Yusufşah: 49, 51.

— Z —

Zablas (Subleon): 240.
 Zahreddin İbrahim: 197.

- Zâhıreddin Nîşâburî: 141, 157.
Zamantı (Pınarbaşı): 123, 133,
138, 241, 249, 284, 289.
Zara: 306.
Zencan: 89, 102.
Zerdana: 182.
Zerend: 34, 36, 38.
Zeydân: 33.
Zeyneddin Başara: 273, 284.
Zeyneddin Karaca: 573.
Zeyneddin Yusuf: 68, 69, 72, 73,
74, 76, 80.
Zeynel Abidin (Kör Zeynel):
425, 427, 435, 462.
Zeynilye: 80.
Zıbarra: 240.
Zigana: 289.
Zile: 574, 586.
Zıncırkırân: 567, 568.
Zirki: 442.
Ziyaeddin Gazî: 159.
Zıyaneddin Muhammed: 230.
Zülfıkar: 404.
Zülkarneyn: 134, 135, 138, 241,
242, 252.
Zümrüd-ü Anka: 406.
Zünnûn: 133, 134, 135, 138, 137,
162, 253.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahim Şerif,

— *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1936.

Ahmed Eflâkî,

— *Menâkıbu'l-Ârifin*, nşr. T. Yazıcı, Ankara, 1959-1961.

Ahmed b. Mahmud,

— *Selçuknâme*, I-II (Haz. E. Merçil), İstanbul, 1977.

Akçakoca,

— *Denizli Tarihi*, Denizli, 1945.

Aksarayî, Mahmud

— *Müsâmeretü'l-Ahdâr*, nşr. O. Turan, Ankara, 1944.

Altun, A.

— *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 284, Türk Sanat Eserleri Serisi: 3, İstanbul, 1978.

Anna Comnena,

— *Alextade* I, II, III, trc. B. Leibe, Paris, 1943.

— *Anonymous Syriac Chronicle (Suryani Anonımı)*, trc. A. S. Tritton, JPAS, 1933.

Ank, O.

— *Anadolu Selçukluları'nda Erken Devir Mimari Tezyinatı* (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1966.

Arseven, C. E.

— *Türk Sanatı Tarihi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1955.

Artuk, İbrahim

— «Abbâsî ve Anadolu Selçukluları'na Ait İki Eşsiz Sikkeler», *Ank. Müz. Yıllığı*, VIII, İstanbul.

Aslanapa, Oktay

— *Türk Sanatı*, İstanbul, 1964.

Aynî, Bedreddin

— *İkdu'l-Cumân*, Veliyyüddin Ef. 2389-2391; Cârullah Ef. 1588.

Azîmî,

— *Tarih* (nşr. Cl. Cahen), «La Chronique Abrégée D'al Azîmî» *Journal Asiatique*, Juillet - Septembre, 1938.

Bakırer, Ö.

— *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi: Sa. 17, Ankara, 1976.

Bar Hebraeus Abu'l-Farac.

-- *Chronography*, trc. W. Rudge, Londra, 1932.

Behçed, Mehmed

-- *Kastamonî*, İstanbul, 1925.

Belazuri.

-- *Fütuhu'l-Büldan* (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

Bosworth, C. E.

— *İslâm Devletleri Tarihi* (trc. E. Merçilî - M. İpşirli), İstanbul, 1980.

Cahen, Cl.

— *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades*, Paris, 1940.

— *Pre Ottoman Turkey* (trc. Yıldız Moran), *Osmanlılar'dan önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1979.

Cürcanî.

— *Coğrafya*, Brit. Mus. Add. 7705.

Cüveynî.

— *Atâ Melik, Tarih-i Cihan-güşâ*, nşr. M. Kazvinî, London, 1912-1937.

Çetin, Osman

— *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, İstanbul, 1981.

Demiriz, Y.

— *Osmanlı Mimarisinde Süsleme: I, Erken Devir (1390-1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 263, Türk Sanat Eserleri Serisi: 2, İstanbul, 1979.

Demirkent, Işın

— *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul, 1974.

Diez, E.

— "Simultaneity in Islamic Art", *Ars Islamica*, IV.

— *Türk Sanatı*, trc. O. Aslanapa, İ. Ü. Ed. Fak. Yay. İstanbul, 1946.

Ebu'l-Fida.

-- *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, İstanbul, 1286.

Ebü Şâme.

— *Kitabü'r-Ravzateyn*, Kahire, 1287.

Edhem Halil.

— "Anadolu'da İslâmî Kitâbeler" *TOEM*, sayı 27.

— *Düveli İslâmiye*, İstanbul, 1927.

— "Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûme", *TOEM*, II.

— *Kayseriye Şehri*, İstanbul, 1334.

— *Melik Gazi*. 1331.

- «Merzifon'da Pervane Muineddin Süleyman Nâmına Bir Kitabe», *TOEM*, 1333.
- Enveri,**
— *Düstûr-nâme*, nşr. M. Halil Yınanç, İstanbul, 1928.
- Evlîya Çelebi,**
— *Seyahatnâme*, I, II, III, IV, İstanbul, 1314.
- Glück, H.**
— *Die Kunst des Islam, Propylaen Kunstgeschichte*. V., Berlin, 1925; «Türkische Dekorationskunst» *Kunst und Kunsthandwerk*, XXIII, Wien, 1920.
- Grabar, O.**
— *Islamic Architecture and Its Decoration*, A.D 800-1500, Faber and Faber, London; 1967.
- Guillaume de Tyr,**
— *Histoire*, nşr. M. Paulin, Paris, 1879.
- Gündoğdu, H.**
— *Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik* (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, 1979.
- Hafız Ebrû,**
— *Zeyl Camiü't-Tevârih*, nşr. H. Bayani, Tahran, 1317.
- Hamdullah Müstevfî Kazvîni,**
— *Nüzhëtü'l-Kulûb*, nşr. M.D. Siyâkı, Tahran, 1336.
— *Tarih-i Güzide*, Tahran, 1339.
— *Zafer-nâme*, Brit. Mus. Or. 2833.
- Hankin, E. H.**
— «On Some Discoveries of the Methods of Design Employed in Mohammedan Art» *Journal of the Society of Arts*, I-III, 461-477, March 17, London, 1905.
- Hüsameddin, H.**
— *Amasya Tarihi*, İstanbul, 1330-1332.
- Hüseynî, Sadreddin**
— *Ahbârü'd-Devlett's-Selçukîyye*, Lahore, 1933.
- İbn Battuta,**
— *Seyahatnâme*, trc. M. Şerif, İstanbul, 1333.
- İbn Bibi,**
— *el-Evâmirü'l-Alaiyye fî Umurü'l-Alaiyye* (Önsöz ve fihristi hazırlayan Adnan Sadık Erzî), Ankara, 1956.
— *Tarih-i Âla-i Selçuk*, nşr. Th. Houtsma, Leiden, 1902.
- İbn Cubayr,**
— *Travels of Ibn Jubair (Rihle)*, nşr. W. Wright, London, 1907.

İbnü'l-Adim,

— *Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb* (nşr. Sami Dekhan), Dimaşk, 1957.

İbnü'l-Esir,

— *el-Kâmil, fi't-Tarih* (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1987.

İbnü'l-Ezrak,

— *Tarih-i Meyyafarikin ve Âmid* (nşr. Bedevi Abdüllatif Arad), Kahire, 1959.

İbn Hallikan,

— *Vefayâtü'l-A'yan*, Kahire, 1299.

İbnü'l-Kalânisi,

— *Zeylü Tarih-i Dimaşk* (nşr. Amedroz), Beyrut, 1908.

İbn Kesir,

— *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1932.

İmadeddin İsfehani,

— *Barku's-Şamî*, Bodleian Mrs., 425.

İpşiroğlu, M. Ş.

— *İslâm'da Resim: Yasağı ve Sonuçları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No. 185, Sanat Dizisi, 33, Ankara, 1978.

İsmail Galip,

— *Meskukât-ı Selçukîyye*, İstanbul, 1309.

Kalkaşandi,

— *Subhu'l-A'şâ*, Kahire, 1334.

Karamağaralı, B.

— *Ahlat Mezartakları, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi, I*, Ankara, 1972.

Katib Çelebi,

— *Keşfu'z-Zünûn*, nşr. Ş. Yaltkaya ve K. R. Bilge, İstanbul, 1941-1943.

Kemâli, Ali,

— *Erzincan*, İstanbul, 1932.

Kinnamos,

— *Historia*, Bonn, 1836.

Köprülü, F.

— «Anadolu Beylikleri'ne ait notlar», *TM*, II.

— «Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları» *Belleten*, XXVII.

— «Anadolu'da İslâmiyet» *Ed. Fak. Mec.* IV.

— «Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar», *TM*, I.

Konyalı, İbrahim Hakkı

— *Alanya Tarihi (Alatye)*, İstanbul, 1946.

- *Karaman Tarihi*, İstanbul, 1946.
 — *Konya Tarihi*, Konya, 1984.
- Kurat, A. N.
 — *Çaka Bey*, İzmir, 1946.
- Kühnel, E.
 — *Die Kunst des Islamischen Völker*, Berlin, 1928.
 — *Die Arabeske*, Wiesbaden, 1949.
 — *Islamische Kunst*, Berlin, 1964.
 — *Die Kunst des Islam*, Stuttgart, 1962.
 — *Islamic Art and Architecture*, trans. K. Watson, London, 1966.
- Massignon, L.
 — «İslâm Sanatının Felsefesi», *Türk Sanat Tarihi*, çev. B. Toprak, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları: 1, İstanbul, 1963.
- Meinecke, M.
 — *Fayencedekorationem seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien*, *Deutsches Archäologisches Institut Istanbul Mitteilungen*, Beiheft. 13, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, 1976.
- Mülayım, S.
 — *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Teayinatın Gelişmesi* (Basılmamış Doktora Tezi), İ. Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, 1975.
- Müneccim-başı,
 — *Câmiü'd-Düvel*, Bayezid ktb. 5019; *Anadolu Selçukluları ve Karahanlılar*, trc. H.F.Turgal, nşr. N. Atsız, İstanbul, 1939.
- Nişaburi, Zaireddin
 — *Selçuknâme*, Tahran, 1332.
- Oral, Zeki
 — «Kubâdâbâd Çinileri», *Belleten*, 66.
 — «Kubâd-âbâd», *Anıt Dergisi*, X, (1949)
- Ostrogorsky, G.
 — *Féodalité Byzantine*, Bruxelles, 1954.
 — *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İşıltan, Ankara, 1981.
- Otto-Dorn, K.
 — *Kunst Des Islam, Kunst Der Welt*, Holle Verlag, Baden-Baden, 1964.
 — «Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien», *Asa Orientalis*, Vol, III, 1959.
- Ödeken, A.
 — *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri*, İ. T. Ü., Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1977.

Ögel, B.

- «Selçuklu Devri Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar», *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, (1956), TTK. bsm. Ankara, 1957.

Ögel, S.

- *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezniyatı*, TTK. yay. Ankara, 1966.
- «Einige Bemerkung zum Sternsystem in der Steinnormamentik der anatolischen Seldschuken», *Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens*, I.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Enstitüsü, nr. 9, İstanbul, 1965.

Öney, G.

- *Türk Çini Sanatı*, Yapı ve Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 1976.
- *Anadolu Selçukluları'nda Süsleme ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No. 185, Sanat Dizisi 33, Ankara, 1978.
- *Anadolu Selçukluları'nda Heykel-Figürlü Kabartma ve XIV-XV. Asırlarda Devamı* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1966.

Öz, T.

- *Turkish Ceramics, Published by the Turkish Press, Broadcasting and Tourist Department*, Ankara, 1957.

Quatremère.

- *Histoire des Mongols de la Perse*, Paris, 1836.
- *Histoire des Sultans Mamlouks* (Makrızı Sulûk terc. ve izah).

Ravendi.

- *Rahatu's-Südûr*, nşr. M. Iqbal, London, 1921.

Reşideddin.

- *Câmtü't-Tevârih*, nşr. B. Kerîmî, Tahran, 1338; Selçuklular Küsmi, nşr. A. Ateş, Ankara, 1960.

Rice, S.

- *Alanya (Alaiye)*, Ankara, 1964.

Rice, T. T.

- *The Seljuks in Asia Minor*, Frederick A. Praeger, New York, 1961.

Runciman, S.

- *Haçlı Seferleri Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara, 1987.

Sağlam, O. F.

- «Çimri Sikkesi», *Belleten XXXV*, Ankara, 1986-1987.

Sakaoglu, Necdet

- *Türk Anadolu'da Mengüçük Oğulları*, 1971.

Schneider, G.

- «Vereinigung Von Geometrischen Und Pflanzlichen Formen In

- Der Seldschukischen Bauornamentik Anatoliens», *Araştırma — Dergisi*, A. Gabriel Özel sayısı, A. Ü. Ed. Fak. Yay. Ankara, 1987.
- Sibt b. el-Cevzi**,
— *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihî'l-Ayan*, Haydarabad, 1951.
- Sümer, Faruk**
— «Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar» *Belleten* (Ankara, 1986), sayı 197.
— «Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara, 1975.
— «Anadolu'da Moğollar», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (Ankara),
— *Oğuzlar*, İstanbul, 1980.
— *İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı*, Ankara, 1971.
- Tarım, Hakkı Cevat**
— *Kırşehir Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, Kırşehir, 1938.
- Tevhid, Ahmed**
— *Meskukat-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul, 1321.
— *Antalya Surları Kitabeleri*, TTEM, 86.
— *Konya Müzesinde Bir Kitâbe*, TTEM, 87.
- Turan, Osman**
— *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1969.
— *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.
— *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973.
— *Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara, 1958.
— *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1971.
— *Türk Cihan Hâkimiyeti Mevkuresi Tarihi*, İstanbul, 1969.
- Uzunçarşılı, İ. H.**
— *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1969.
— *Kitâbeler*, I, II, İstanbul, 1927-1929.
— *Sivas Şehri*, İstanbul, 1928.
- Ülken, H. Z.**
— *İslâm Sanatı*, İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınlarından, No. 140, İstanbul, 1948.
- Unver, Süheyl**
— *Selçuk Tababeti*, İstanbul, 1940.
- Vasiliev, A.**
— *Histoire de l'Empire Byzantion*, Paris, 1932.
- Witteck, P.**
— *L'Építaphe d'un Commène d Konia*, Byzantion, X, (1935).
— *Encore l'építaphe d'un Commène à Konia XII* (1937).
— *Menteşe Beyliği*, trc. O. Ş. Gökyay, Ankara, 1944.
— «Von der Byzantinischen zu Türkischen Toponymie», «Byzan-

- Lion», X. (1935); trc. Mihlin Eren, «Bizanslılar'dan Türkler'e Geçen Yer Adları», (*Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1).

Yakubovsky, A.

- *Vizantinitsky Vremenik* (*Selçuklular'ın Kırım Seferi*), XXV, 1927.

Yakut,

- *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1955.

Yazıcıoğlu, Ali

- *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Th. Houtsma.

Yetkin, Ş.

- *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İ. Ü. Ed. Fak. Yay. nr. 1631, İstanbul, 1972.

Yinanç, M. H.

- *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1944.
— *Düsturnâme-i Enveri'ye*, *Medhal*, İstanbul, 1929.
— *Maraş Emirleri*, *TTEM*, 8, III, 85.
— *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1944.

Zahireddin, Nişapuri.

- *Selçuk-nâme* nşr. İreç Afşar, Tahran, 1332; A. Ateş.
— *Camii't-Tevarih*, (*Selçuklular Kısımı*).

Zambaur, E. Von

- *Manuel de Genealogie (Genecalogie) et de Chronologie pour L'Islam*, Honovra, 1927.

KRONOLOJİ

<i>Miladî</i>	<i>/ Hicrî</i>	
1071		— Danişmendli hanedanının kuruluşu — Mengüçöğür'lerin kuruluşu — Saltuklular'ın kuruluşu
1075	/ 467	— İznik'in Süleymanşah tarafından fethi ve <i>Türkiye Selçukluları'nın kuruluşu</i>
1081		— Çaka Bey'in İzmir'de bir Türk beyliği kurması
1086		— Süleymanşah'ın ölümü
1091		— <i>I. Haçlı Seferi</i>
1092		— I. Kılıç Arslan'ın tahta çıkışı
1100		— Ahlatşahlar'ın kuruluşu
1102		— Artuklular'ın Hısn-ı Keyfâ şubesinin kuruluşu
1106		— Artuklular'ın Mardin şubesinin kuruluşu
1107		— I. Kılıç Arslan'ın ölümü
1110		— Şahinşah'ın tahta çıkması
1116		— I. Mesud'un tahta çıkışı
1117		— Şahinşah'ın ölümü
1146		— <i>II. Haçlı Seferi</i>
1155		— I. Mesud'un ölümü — II. Kılıç Arslan'ın tahta çıkışı
1178		— Danişmendliler'in yıkılışı
1178-1179	/ 574	— Atabeg Zengi'nin Eşkevan'da ölümü
1183-1184	/ 579	— Melik Turanşah'ın Zafir Muhammed Emirek tarafından öldürülmesi ve Kırman Selçuklu tahtına Muhammedşah b. Behramşah'ın geçmesi
1185		— Meşhur Oğuz reislerinden Melik Dinar'ın Kırman'a gelişi — Artukluklar'ın Harput Şubesinin kuruluşu
1190		— <i>III. Haçlı Seferi</i>
1192		— II. Kılıç Arslan'ın ölümü — I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkışı
1193	/ 586	— Selahaddin Eyyubi'nin vefatı
1196		— II. Süleymanşah'ın tahta çıkışı
1197-1198	/ 594	— Atabeg Tekle'nin Bidek-i Fesâ'da ölümü

Miladi / Hicri		
1202		— Saltuklular'ın yıkılışı
1203-1204	600	— Atabeg Sa'd'ın İsfahan'ı ele geçirmesi
1204		— IV. Haçlı Seferi
		— Süleymanşah'ın ölümü
		— III. Kılıç Arslan'ın tahta çıkışı
1205		— I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in II. defa tahta çıkışı
1207		— Ahlatşahlar'ın yıkılışı
1209		— Muhammed b. Zeydan'ın Berdsir'e giderek Kavurd'un yerine tahta çıkışı
1211		— Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümü
		— İzzeddin Keykavus'un tahta çıkışı
1217-1218	614	— Harezmsahlar'ın Irak-ı Acem hâkimî Oğlunış'ın Batımiler tarafından öldürülmesi
1220		— İzzeddin Keykavus'un ölümü
		— I. Alaeddin Keykubat'ın tahta çıkışı
1224	/ 621	— Pirşah'ın Şiraz'ı ele geçirmesi
1226	/ 623	— Atabeg Sa'd'ın yirmidokuz yıllık hâkimiyetinden sonra Bihâtzâd'da ölümü
1228		— Sultan Celâleddin Harezmsah'ın, İsfahan önünde yapılan savaşta Moğollar'ı bozguna uğratması
1229	/ 626	— Ebû Nazr'ın Melik Sultanı öldürüp Beni Kaysar devletine son vererek adaya hâkim olması
1230		— Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat ile Celâleddin Harezmsah arasında Yassıçimen savaşının Selçuklular'ın zaferi ile sonuçlanması ve Harezmsahlar'ın yıkılışı
1233		— Artuklular'ın Harput şubesinin yıkılışı
1237		— Alaeddin Keykubat'ın ölümü
		— II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkışı
1243	/ 641	— Selçuklularla Moğollar arasında cereyan eden Köseadağ savaşı
1246		— II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümü
		— II. İzzeddin Keykavus'un tahta geçişi
1249		— Türkiye Selçuklu topraklarının II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıç Arslan, II. Alaeddin Keykubat tarafından müstereken idare edilmeye başlanması
1250		— Mengüçükler'in yıkılışı
1262		— IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın saltanatı tamamen ele geçirmesi

- 1286 — IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın öldürülmesi
— III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkması
- 1277 — Karamanlılar'ın Konya'yı istilası ve Siyavuş (Cimri)'un sultan ilan edilmesi
- 1279 — İzzeddin Keykavus'un ölümü
- 1281 — Artuklular'ın Hısn-ı Keyfâ şubesinin yıkılışı
- 1282 — İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın ölümü
— Ahmed Teküdar'ın İlhanlı tahtına çıkması
- 1284 — III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümü
— II. Mesud'un tahta çıkması
- 1286 / 685 — Abla Hatun'un ölümü ve Salgurlu Devleti'nin yıkılışı
- 1296 — II. Mesud'un tahttan indirilmesi
— III. Alaeddin Keykubat'ın tahta çıkışı
- 1302 — III. Alaeddin Keykubat'ın öldürülmesi
— II. Mesud'un yeniden tahta getirilmesi
- 1308 — II. Mesud'un ölümü
— V. Kılıç Arslan'ın tahta geçmesi
- 1318 — V. Kılıç Arslan'ın ölümü
— *Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılışı*
- 1340 — Ak Koyunlular'ın kuruluşu
- 1350 — Kara Koyunlular'ın tarih sahnesine çıkışı
- 1408 — Artuklular'ın Mardin şubesinin yıkılışı
- 1470 — *Kara Koyunlular'ın yıkılışı*
- 1503 — *Ak Koyunlular'ın yıkılışı*

SEKİZİNCİ CİLDİN SONU